

A jel tudománya

Szemiotika

A jel tudománya

Szemiotika

Második, bővített kiadás

GENERAL PRESS KIADÓ

ALAPÍTVÁ 1988-BAN

Első kiadás: Budapest, 1975, Gondolat

A válogatást készítette és a bevezető tanulmányt írta
Horányi Özséb és Szépe György

Fordította

Antal László, Berkes Ildikó, Fehér Márta, Kanyó Zoltán, Kelemen János,
Szegedy-Maszák Mihály, V. Binét Ágnes, Voigt Vilmos, Wilhelm Gábor

A fordítást ellenőrizte

Antal László, Altrichter Ferenc, Mérei Ferenc, Páll Erna, Radics Katalin,
Szépe György, Terts István, Tóth Pál

Szakmailag ellenőrizte

Balázs János és Kelemen János

Hungarian translation © Antal László et al., 1975

A könyv megjelenését

a Nemzeti Kulturális Alapprogram,

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Magyar Könyv Alapítvány
támogatta.

A könyv sokszorosítását vagy belőle részletek másolását a törvény szigorúan tiltja.

ISBN 963 9459 59 3

Kiadta a GENERAL PRESS KIADÓ
1138 Budapest, Népfürdő u. 15/D
Telefon: 359-1241, 350-6340, fax: 359-2026

www.generalpress.hu
generalpress@generalpress.hu

Felelős kiadó: LANTOS KÁLMÁNNÉ
Irodalmi vezető: BESZE BARBARA
Művészeti vezető: LANTOS KÁLMÁN
Felelős szerkesztő: BENDA LUCA
Készült 28,5 nyomdai ív terjedelemben,
80 g-os ofszetpapíron.
Kiadói munkaszám: 905

Tartalom

A második kiadás elé	7
A JEL TUDOMÁNYA	11
Bevezetés (az első kiadáshoz)	13
Pragmatista–behaviorista ösvényeken	21
<i>C. S. Peirce</i>	
A jelek felosztása	23
<i>C. W. Morris</i>	
A jelelmélet megalapozása	39
<i>C. W. Morris</i>	
A jelelmélet alapfogalmai	73
<i>C. K. Ogden–I. A. Richards</i>	
A jelentés jelentése: összefoglalás	81
Az európai hagyomány útjain	89
<i>E. Cassirer</i>	
A szimbolikus formák filozófiájából	91
<i>G. Frege</i>	
Az értelem és a jelentés vizsgálata	101
<i>R. Carnap</i>	
Jelentés és szinonímia	113
<i>H. Wallon</i>	
A jelentő és a jelentett összefüggése a gondolkodásban	127
A jel tudományának mai körvonalai	135
<i>L. Hjelmslev</i>	
A jel glosszematis megközelítése	137
<i>A. J. Greimas</i>	
A jelentés elemi szerkezete	157
<i>L. J. Prieto</i>	
Funkcionális szemiológia	169
<i>M. Bense</i>	
Jel és információ	187

<i>Georg Klaus</i>	
Szemiotika és ismeretelmélet	205
<i>U. Eco</i>	
Szemiológia és szemiotika	231
<i>G. Mounin</i>	
A szemiológia: a közlés vagy a jelentés tudománya?	235
<i>R. Wells</i>	
Disztinktív emberi szemiotika	241
Szemiotikai horizont	247
<i>V. V. Ivanov</i>	
A szemiotika helye a tudományok között	249
<i>M. Mead</i>	
A teljes kommunikációs folyamat tanulmányozásának viszontagságai	255
<i>T. V. Civjan</i>	
Az etikett nyelve	265
<i>S. Zólkiewski</i>	
Kultúra és szemiotika	273
<i>L. O. Reznikov</i>	
A jelrendszerek alkotó szerepe a tudományban	285
<i>T. A. Sebeok</i>	
Az összehasonlító szemiotika lehetőségéről	295
Művészet és szemiotika	301
<i>B. A. Uszpenszkij</i>	
A művészet szemiotikájáról	303
<i>T. Todorov</i>	
Szinekdoché	307
<i>S. Morawski</i>	
Mimézis	315
<i>S. J. Schmidt</i>	
Bevezetés egy szövegsemantikai irodalomtudományba	323
<i>M. Schapiro</i>	
A vizuális művészetek szemiotikájából	343
<i>V. Morin</i>	
A humoros rajz	355
<i>M. Krampen</i>	
Az építészet szemiotikája	379
SZEMIOTIKA	385
Jel	387
Szemiotika	403
Szemiotika és nyelvészet	429
Szemiózis	439
Jegyzetek	447

A második kiadás elé

Lectori salutem – egy olyan könyv kézhezvételekor, amely először 1975-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál. Sőt eredetileg 1972-ben lett összeállítva. A mostani, második kiadásban változatlan formában adjuk az eredeti kötet anyagát, ez indokolja *A jel tudománya* cím megtartását. De nem csak azt tartja kézben az olvasó, ami az 1975-ös kiadásban megjelent: ebben a második kiadásban vannak olyan szövegek is, amelyek az elsőben nem voltak. Ez a tény pedig azt indokolja meg, hogy miért is bővült a kötet címe a *Szemiotikával*. Végeredményben a jelen kiadás címevel: *A jel tudománya/Szemiotika* éppen erre a kettősségre kívánunk utalni: az első kiadáshoz képest a változatlanságra és a bővülésre egyszerre. Sőt azt hisszük, hogy *A jel tudománya/Szemiotika* cím egyúttal arra is alkalmas, hogy természetes módon tagolja a két kiadás anyagát.

(1) A *változatlanságnak* roppant egyszerű oka van: a kötet az elmúlt évtizedekben a magyar művelődés szerves részévé vált, különösen ha a közkönyvtárakból eltulajdonított példányokra és a kötetből készült másodlagos (talán még harmadlagos) összeállításokra is gondolunk; vagyis csak filológiai zúrzárt idéztünk volna elő azzal, ha bármit is módosítunk rajta. Szerencsére érdemi, szakmai ok sincs erre.

Noha a szemiotikának volt „tudománypolitikai” funkciója annak idején (például az, hogy megmutatta: társadalomtudományi kérdésekről is lehet ideológiamentesen, kizárólag szakmai attitűdökkel gondolkozni és beszélni), mégsem kell ma azzal szembesülnie az olvasónak, hogy a kötet körüludvarolta volna az akkori viszonyokat (mert például az olyan mondatok a *Bevezetésből*, mint „egy oldalra kerültek” sem efféle *lip service*-ből jöttek: elég csak a jelen kiadás végén a *Jel* címszót elolvasni, hogy látható legyen: nemcsak itt, Közép-Európában látszott így a dolog, de a világ átellenes oldalán is). Bár, ha a szöveggyűjtemény megtette volna ezeket a nem őszinte lépéseket, akkor sem lehetne miatta ma egyetlen szavunk sem, hiszen az olyasféle gesztusokkal sokan sokféle jó és fontos dolog útját egyengették annak idején ama intellektuálisán eléggé inséges időkben...

Úgy látjuk, abban az értelemben sincs szakmai ok az újragondolásra és a válogatás módosítására, hogy a szemiotikának azokban az állócsillagaiban, amelyekben ez az összeállítás is alapszik, nincs változás. A szemiotika tanulmányozásának első lépései manapság sem gondolhatók el másként, mint Peirce,

Morris, Frege, Carnap, Hjelmslev és a kötetben található egyéb írások javának feldolgozásával.

(2) A bővülésnek már – természetesen – sokféle oka van. Mindenekelőtt az, hogy az elmúlt több mint harminc évben bővült ki tematikusan és tett szert korábban nem tapasztalt intenzitásra a szemiotikai kutatás szerte a világon. Mindezekről a fejleményekről egy szemelvénygyűjtemény bevezetésében nem is lehet számot adni: az átfogó bemutatás monográfia méretű vállalkozás volna.

Ebben a harminc évben sok, és a kutatási témák kidolgozásában sok újat adó kutató foglalkozott a szemiotikával: Achim Eschbachtól, Roland Posner-től, Jirzy Pelctől kezdve és Umberto Ecón, Julia Kristeván, Petőfi S. Jánoson át (és egyáltalán nem törekedve a felsorolás teljességére). De mindezeket messze felülmúlja Thomas A. Sebeok (vagyis Sebők Tamás) teljesítménye, akinek kitartó és igen leleményes szervezőmunkája és kutatási eredményei nélkül (így például a zooszemiotika területén) a szemiotika mai horizontja egészen másféle volna. Sebeok bibliográfiája önmagában kötet méretű. Múlthatatlan érdemeket szerzett ettől függetlenül a *Semiotica* című folyóirat megalapításával és fenntartásával évtizedeken keresztül, valamint százas nagyságrendű szemiotikai könyvsorozatával: *Approaches to Semiotics* és nagyívű vállalkozásával: az *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* megjelentetésével.

Így nem is csoda, ha az *International Association for Semiotic Studies* nemzetközi társasága mellett számtalan országban helyi szervezetek alakultak, és adtak, illetőleg adnak ki folyóiratokat, tartanak rendszeresen konferenciákat és jelenítik meg a szemiotikai tematikát egyetemi és főiskolai stúdiumokban.

Nincs ez másként Magyarországon sem. A *Magyar Szemiotikai Társaság* évtizedes múltja tekint vissza (Voigt Vilmos és Balázs Géza vezetésével) rendszeres és érdemi nemzetközi kapcsolatokkal, kiadványszerkesztésekkel és másokkal. A szemiotika felsőoktatási jelenléte igen régi. Manapság már beépült mindazokra a helyekre, ahova beépülnie érdemes, és jelenléte semmi izgalmat nem vált ki. A szemiotika elemi ismerete igen sok szakmában „kötelező minimumként” tekintendő.

És a szemiotikai tárgyú könyvkiadásról sem szabad megfeledkeznünk – legalább néhány név erejéig: J. Derrida, R. Barthes, U. Eco, G. Frege, J. Lotman, R. Jakobson művei ma már magyarul is elérhetők. Sajnos legalább ugyanennyire igaz az is, hogy nagyok a hiányosságok is: néhány előzőleg említett szerzőn kívül hiányoznak a magyar könyvespolcra G. Bateson, É. Benveniste, R. L. Birdwhistel, K. Bühler, R. Carnap, E. Cassirer, J. Greimas, F. Rossi-Landi, J. Ruesch, A. E. Schefflen, T. Todorov és mások művei is.

Mi sem természetesebb annál az igénynél, hogy ez a második kiadás reflektáljon valami módon az elmúlt három évtizedre. Ha ezt reprezentatív módon akarnánk megtenni, szétfeszítenénk vele az eredeti válogatást. Ez nyilván nem lehetett cél. Lehetett volna úgy gondolkozni, hogy az eredeti válogatás mellé kerüljön egy másik, önálló kötet, amely akár reprezentatív is lehetne. Ez a most kézben tartott könyv nem ilyen (bár nem mondtunk le arról, hogy az a reprezentatív kötet is megszülessen egyszer). Ez a mostani kötet az elmúlt harminc évet Sebeok *Enciklopédiájával* kívánja rekapitulálni: négy szó-

cikkkel (pontosabban öttel, de az egyiket, a *szemanalízist* beolvasztottuk a *szemiotikába*), amelyeket igyekeztünk úgy kiválasztani, hogy az első kiadásban megjelent kérdésekre szinte kivétel nélkül adják meg a mai választ. Nem a végsőt, hanem azt, ahogy ezek manapság látszanak. Azt reméljük, hogy választásaink az olvasó egyetértésével találkoznak.

(3) Mindebből az következik, hogy az első kiadás szövegeit (*A jel tudománya*) változtatás nélkül közöljük újra (néhány sajtóhibát nem számítva és talán csak kevés újat produkálva). Arra törekedtünk, hogy ha van annak a válogatásnak kortörténeti jelentősége, ezt megőrizzük. A kötet második részében (*Szemiotika*) viszont arra törekedtünk, hogy kompatibilis legyen az első résszel.

Már az első kiadás egyik jegyzetében felhívtuk a figyelmet arra, hogy például Ch. Morris 1947-es könyvének indexében közölt terminológia magyar fordítása semmiképpen sem tekinthető kiérleltnek, mert nincs érvényes magyar szemiotikai terminológia. Most, harminc évvel később is csak azt állapíthatjuk meg, hogy a helyzet semmivel sem jobb, mint akkor volt: minthogy mai terminushasználatunk sem kiérleltebb az akkor voltnál. Mindössze egyetlen példával illusztráljuk ezt a megállapítást, Frege *Bedeutung* terminusával, amelynek lehetséges magyar megfelelője a *denotátum*, a szokásos pedig a *jelölt*. Az olvasó ezzel a magyar terminussal találkozik Frege szövegében, mind e kötet első kiadásában, mind ebben a másodikban. Viszont az immáron két kiadást megért Fregeválogatásban (*Logika, szemantika, matematika*. Bp., Gondolat, 1980; *Logikai vizsgálódások*. Bp., Osiris, 2000) *jelölet* olvasható a *Bedeutung* magyar fordításaként. Nyilván nem ennek az írásnak feladata diszkutálni a megoldást (vagy éppen a megoldásokat), de arra kétségkívül jó, hogy érzékeltesse: a terminológiai helyzet nem tekinthető sztenderdnek. Nem is lehet az, mert az itt adott magyar terminusokkal kapcsolatban soha nem volt tudományosnak tekinthető diszkusszió, de „kanonizálás” sem, mert például nem jelent meg magyar szemiotikai terminológiai szótár. Remélhető azonban, hogy az a sajátos kutatási projekt, amit *Nyitott Enciklopédiának* nevezünk és online érhető el, előbb-utóbb elvezeti a terminológiai problémák iránt érzékeny kutatókat és tanárokat oda, hogy nyilvános és ezért a jelenleginél áttekinthetőbb álláspontok birtokában kiforrottabbnak tekinthessük – például – a szemiotikai terminológiát.

*

A szerkesztők azt remélik, hogy ezt a második kiadást, amely a General Press figyelmességét dicséri, az olvasók ugyanolyan haszonnal forgatják majd, mint tették volna az elmúlt években is az elsővel, ha hozzájuthattak volna.

2004. október

Horányi Özséb és Szépe György

A jel tudománya

Bevezetés (az első kiadáshoz)

I.

Mielőtt még a szemiotika divatjelenséggé válna, és túlbuzgó hívei helyrehozhatatlanul rossz hírbe kevernék, arra a kérdésre szeretnénk válaszolni, hogy *mi nem a szemiotika?*

A szemiotika mindenekelőtt nem filozófia. Noha művelői között fejlődésnek valamennyi szakaszában voltak filozófusok; Peirce-től kezdve Cassireren át Klausig, vagy még előbb Arisztotelésztől Locke-ig. Nem filozófia, mert mások céljai, igényei. Nem akarja a világ globális magyarázatát adni, noha a jelek a természetileg és társadalmilag adott valóság minden szférájában jelen vannak. Azért sem filozófia, mert nincsenek világnézetadó törekvései, noha erre már számtalan kísérletet ismertünk meg szemiotikusoktól, illetőleg ezzel kapcsolatos szemiotikaellenes vádat – nem szemiotikusoktól.

A szemiotika nem logika. Noha Peirce, a modern szemiotika egyik megalapítója annak tartotta, illetőleg a logikát is tartalmazó fölérendelt szupertudomány. A szemiotika ugyanis nemcsak olyan jelölőrendszerekkel foglalkozik, amelyekhez a logika is hozzáfér; bár kétségtelen, hogy a szemiotika törekszik a logika által felkínált apparátus használatára. S az is természetes, hogy a logika kérdéseinek egy része szemiotikai kérdés is.

A szemiotika nem tudományelmélet. Noha megvan benne az az igény, hogy azokat a modelleket is vizsgálat alá vegye, amelyeket a szemiotikai jelenségek megmagyarázására alkot. Tehát van benne tudományelméleti érzékenység, de nem tudományelmélet, mert annak szerteágazó kérdésköréből csak egy aránylag szűk metszetben: a jelzésben illetékes.

A szemiotika nem esztétika. Nem mintha tökéletes egyetértés mutatkozna az esztétika érvényességét illetően. A mi számunkra azonban teljesen világos, hogy a marxista esztétika fő kérdései, módszerei, gyakorlata más irányúak, mint a szemiotikai keretben megszületett írásoké. A szemiotika művelői között azonban mindig előkelő helyet foglaltak el a művészetek kutatói. Kétségtelen, hogy a szemiotikának igen sok mondanivalója van a műalkotások leírásáról és elemzéséről. Sőt minden reményünk megvan arra is, hogy az értékeléshez szintén hozzá fog segíteni, és ez – egyes véleményekkel ellentétben – nem korlátozódik sem a naiv, sem pedig az absztrakt műalkotásokra. Nyilvánvaló, hogy a szemiotika nagyon sokat kapott az esztétika – filozófiai szintű – elméletétől és a műalkotások elemzésének, összehasonlításának gyakorlatától. Mivel föltevésünk szerint mindkét terület számára kínál is nem érdektelen

dolgokat: sajátos szempontú gondolati rendszert és erre épülő sajátos elemzési módszert; ezért valószínű, hogy a szemiotika aktív kölcsönhatásban – de nem azonosságban vagy alárendeltségben – van és/vagy lehet az említett két tevékenységi körrel.

A szemiotika nem nyelvészet. Noha Saussure-rel az élen számtalan nyelvész művelte és műveli, különösen Európában. Kétségkívül tanítómestere a szemiotikának az általános nyelvészet, de rossz tanítvány volna, ha idővel nem válna hűtlenné hozzá. Már csak azért is, mert más tanítómesterekről sem feledkezhet meg. (Arról nem is szólva, hogy R. Barthes is adós maradt az [általános] jelnek a nyelvi jel mintájára való felfogása érdemi magyarázatával.)

Kétségtelen viszont, hogy napjainkban a szemiotikához az egyik legjobb – ha nem éppen a legjobb – bevezető stúdium az általános nyelvészet. A magyar egyetemeken például Gombocz Zoltán és Lazicius Gyula óta folyik a szemiotika alapelemeinek oktatása a nyelvi jel témájával kapcsolatban. (S kötetünkben a nem nyelvészek által írt szemelvények megértéséhez is gyakran nyelvészeti ismeretek szükségesek.) A két szakterület között azonban nincs azonosság, hanem olyan folyamatosan létrejött kölcsönhatás, amelynek alapján konvergens fejlődés állapítható meg.

A szemiotika nem nyelvfilozófia. Noha számtalan olyan kérdést vet fel, mégpedig helyzetéből adódóan általánosabb szinten, amellyel a nyelvfilozófia is foglalkozik. Természetesen többféle nyelvfilozófiát kell számon tartanunk, és többféle olyan filozófiai elméletet, amelyben központi helyet foglal el a nyelv vizsgálata. Nem a kérdések tartalma dönti el, hogy egy-egy probléma szemiotikai jellegű-e vagy sem ezen a tudományközi területen; bizonyos, a jelekkel kapcsolatos alapvető megkülönböztetések figyelembevételével dönti el ezt. De aligha jelentene bármilyen előnyt, ha minden egyes tételt aszerint minősítenénk, hogy hova tartozik a nyelvészet és a nyelvfilozófia, a nyelvfilozófia és az ismeretelmélet, illetőleg a nyelvfilozófia és a szemiotika felségterületein.

A szemiotika nem információelmélet. Noha például M. Bense szemiotikai munkásságát erősen átítatta a matematikai információelmélet. Az információelmélet „klasszikus” kvantitatív ága a jelentés mennyiségileg mérhető aspektusát vizsgálja, de még a kvalitatív vizsgálatokkal kiegészített ún. informatika sem lép túl egy szemiotikailag kellően nem értelmezett szintaktikai-szemantikai problémafölvetésen. Az viszont kétségtelen, hogy a szemiotikának van tanulnivalója ezekből a töredékes vizsgálatokból is. Különösen az informatika gyakorlati alkalmazásának köre tanulságos az alkalmazott szemiotika kiépítésének szempontjából.

A szemiotika nem pszichológia. Kétségtelen viszont, hogy az empirikus szemantikai vizsgálatok, a konnotatív jelentéskutatások, a világnak tudati képre vonatkozó stúdiumok, amelyeknek számtalan kapcsolatuk van a szemiotikával, mind-mind sokat köszönhetnek a pszichológiának. Ugyanakkor nem egy pszichés folyamat leli magyarázatát szemiotikai eszmefuttatásokban, olyannyira, hogy a kísérleti pszichológia egy része voltaképpen „kísérleti szemiotika”, amennyiben a kísérletek tárgya az ember jelező magatartása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szemiotika feloldható a pszichológiában, de azt sem, hogy a pszichológia a szemiotikában.

A szemiotika nem kommunikációelmélet. Noha kutatói között találunk kommunikációkutatókat (akik főként a szociológia felől közelítik meg a problémákat), és a jel fogalmában egyre erősebben hangsúlyozzák a kommunikációs, funkcionális szemlélet fontosságát. Vagyis kétségtelen, hogy a fogalom legtágabb értelmében vett kommunikáció nélkül nincs értelme jelről beszélni. A szemiotika azonban szemlélete (de nem programja) szerint és eddigi története folyamán a jelnek szerkezetszerű vizsgálatát szorgalmazta, és csak emellett vette figyelembe – noha az utóbbi években egyre erőteljesebben – a funkcionális szempontot, ami az emberi társadalmak esetében voltaképpen azonos a társas kommunikáció keretével. – A szemiotika akkor is találkozik a kommunikációelmélettel, amikor a jelhasználatot, a jel genézisét vizsgálja (a pragmatikai kérdéskörön belül), de itt is mindig sokkal határozottabban hangsúlyozza a vizsgálat strukturális jellegét, bár távolról sem csak a „strukturálisizmus” módján.

A szemiotika – végül – nem azonos a „strukturálisizmussal” sem. Noha a hatvanas években föllendülő európai kutatások művelői közül igen sok a strukturalistának is nevezett kutató. Kétségtelen, hogy a strukturalista kutatók – így pl. Lévi-Strauss – fölvetettek számtalan olyan kérdést, amelyre csak a szemiotika adhat megnyugtató választ. De a szerkezetszerűség, a struktúra kutatása és a jelenségeknek strukturális modellezése csak egyik lehetséges módja feltárásuknak (például az ún. funkcionális vagy a generatív modellek mellett, amelyek egyre inkább kiszorítják a pusztán „strukturális” vagy éppen „strukturalista” modelleket). – Vagyis a szemiotika fölhasználja ugyan a struktúraszemléletnek mint társadalomtudományi szemléletmódnak eredményeit, tapasztalatait, módszereit, de nem kötelezi el magát mellette, mert törekszik a fejlettebb, az egyre adekvátább modellek bevezetésére. Ezzel kapcsolatban a mai szemiotika zöme – felfogásunk szerint – a posztstrukturalista fejlődési szintbe tartozik. Ezt arra alapítjuk, hogy a mai szemiotikusok gyakran állnak hatalmas vitákban a harmincas években gyökerező behaviorista, fizikalista, redukcionista és egyéb neopozitivistáknak elméletekkel, egyáltalán a filozófia és a tudománytörténet elmúlt negyedszázadi történetével. Viszont egy oldalra kerülnek a modern szemiotikusok azokkal, akik a marxista filozófia, a rendszerelmélet és a tudományelmélet alapjairól bírálják a strukturálisizmus egyes változatait.

II.

De hát akkor *mi a szemiotika?* – Tulajdonképpen társadalomtudomány, de módszerét tekintve objektív vizsgálatra, kvantitatív módszerekre törekszik, és – főként az információelmélet összefüggéseinek felhasználásával – azt is megkísérli, hogy a természettudományos egzaktuságot képviselje, de mégsem olyan tudományág, mint pl. a fizika vagy a matematika. A katalógusok, a címjegyzékek, az évkönyvek és – egyre kevésbé – a tanrendek alapján elindulva nem is találunk ilyen tudományt. Kimaradt a világ jelenségeinek a tudományok között való 19. századi fölosztásából.

Az ember jelhasználó, sőt a legfőbb jelhasználó lény, és alighanem ebből következően a legbonyolultabb és legkidolgozottabb jeleket használó lény is,

mert az emberi beszédhez, az íráshoz, a vizuális jelek szövevényéhez, a művészethez, a bonyolult kísérleti eszközökhöz foghatót más jelhasználó lények, az állatok nem tudnak felmutatni. De a tudomány is elválaszthatatlan kapcsolatban áll a jelekkel: egyrészt jeleket ad az embereknek, másrészt pedig maga is jelrendszerekben ölt testet. Vagyis tulajdonképpen az emberi kultúra egésze jelekből és jelrendszerekből tevődik össze – a jelek, a jelölő rendszerek és mindaz, ami ide sorolható, éppen jeltermészetük miatt is önálló kutatás anyagát szolgáltathatják. De az is kétségtelen, hogy a tudományok rendszerének 19. századi modellje nem is kedvezett volna ennek a jellegzetesen integráló interdiszciplináris stúdiumnak. Ezért szemiotikából nem lehet oklevelet szerezni, nincsenek művelésére külön tudományos intézetek. Ez persze nem feltétlenül hátrány, mivel nagyon valószínű, hogy egy olyan interdiszciplinának, mint a szemiotika, nem azok az optimális szervezeti keretei, mint egy szabályos, többé-kevésbé zárt tudományágnak.

A hatvanas évek elejétől kezdve – a Szovjetunióban, az Egyesült Államokban, Lengyelországban, Franciaországban, Olaszországban, Romániában és másutt – egyre több interdiszciplináris tanácskozás tekinti magát szemiotikai jellegűnek. Ezeknek a konferenciáknak nem feltétlenül a jel a központi témája; szemiotikai jellegüket az adja meg, hogy egyes – idáig több fennhatóság alá tartozó – kérdések tárgyalásának egységét, integrálási lehetőségét a jelszerűség segítségével találják meg.

A lengyelországi Kazimierzben (1965-ben és 1968-ban) rendezett nemzetközi konferenciák határozata alapján 1969-ben létrejött Párizs – majd Milánó – székhellyel a Nemzetközi Szemiotikai Szövetség. Ennek folyóirata, a *Semiotica* igen nagy koordináló erő. Mellette jelentős az olaszországi Urbinóban és a szovjetunióbeli Tartuban rendezett nyári szemiotikai szemináriumok szerepe is.

Bár tudomásunk szerint még sehol a világon nincs általános szemiotikai tanszék, nagyok sok felsőoktatási, illetőleg kutatóintézet iktatta programjába a szemiotika művelését. Ebben érdekes módon – a nyelvészeket is elhagyva – az irodalom, a néprajz, a film és az építészet szakemberei vezetnek.

A szemiotika iránti érdeklődés Magyarországon a hatvanas évek közepétől tapasztalható. Kezdetben nyelvészek és esztéták, legfőképpen irodalmárok tanulmányaiban tájékozódhattunk. Ma már ígéretes tevékenység tapasztalható a folklórisztikában, a fotóművészetben és a film kutatásában is.

Jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia egy munkabizottság keretében segíti és szervezi a szemiotikai tevékenységet. Ennek első jele egy szimpózium megtartása volt 1970. május 25-én és 26-án Vácrátóton. A szimpózium jól tükrözte a magyarországi viszonyokat. Egyfelől színvonalas referátumokat és hozzászólásokat lehetett hallani, másrészt kevésbé tájékozott, de igen lelkes érdeklődő szavakat.*

* Két fontosabb új adat: 1974. május 26–29. között az MTA Szemiotikai Munkabizottsága és a Népművelési Intézet Tihanyban „Kultúra és Szemiotika” címmel tartott konferenciát. A Nemzetközi Szemiotikai Szövetség első nemzetközi kongresszusa pedig 1974. jún. 2–6. között volt Milánóban.

Ez a szemelvénygyűjtemény éppen a tájékozódáshoz kíván hozzájárulni, a tájékozottak körének szélesítéséhez. Ennek persze a kötet csak egyik formája, hiszen különféle folyóiratokban, szabadegyetemi tanfolyamokon, sőt egyetemi speciálkollégiumok keretében is folyik tájékoztató és oktatótevékenység.

A kötettel szeretnénk a tájékozódáson túl elősegíteni a szemiotika hazai marxista értelmezését, és ezáltal hozzájárulni a kultúraelmélet és az ismeretelmélet egyes kérdéseinek előbbreviteléhez, illetőleg olyan műalkotás-elemző apparátus fejlesztéséhez, amely eljárásaiban, technikájában is összhangban áll a tudományelmélet követelményeivel.

III.

A kötet anyagának összeállításában – 1970-ben* – két elvet követtünk. Egyrészt arra törekedtünk, hogy a szemiotikát mint több – régi értelemben vett – tudományos és művészetelemző ágra kiterjedő stúdiumot mutassuk be. Minél több olyan területről hozunk szemelvényeket, amelyekben a szemiotikát sikeresen alkalmazzák vagy megvan a remény az alkalmazás sikerére. Természetesen nincs lehetőségünk arra, hogy a kötetben minden területet bemutassunk. Ezért végül is olyan ágazatokról hozunk tanulmányokat, amelyek vagy igen fontosak, esetleg fejlettségüknél fogva irányt mutatóak, vagy pedig a magyarországi tájékozódást közvetlenebbül szolgálják.

Másrészt törekedtünk a szemiotika legfontosabb alapfogalmai, alapelvei közül egynéhányának alaposabb bemutatására. Ilyen például a jel fogalma vagy a szemiotika belső „rendje”, úgynevezett dimenziói. Ezt legfőképpen azzal próbáltuk megvalósítani, hogy több szemelvényt is fölvevünk a válogatásba ugyanarról a kérdéskörrel. Így lehetőségünk nyílt alternatív megoldások, párhuzamos javaslatok mellett némi történeti háttér bemutatására is. Őva intjük azonban az olvasót, hogy a szemelvények alapján próbáljon a szemiotika teljes történetéről képet alakítani ki magának. Erre már nem elegendők az itt összeválogatott tanulmányok, de nem is tekintettük ezt a kötet feladatának (olyannyira nem, hogy a szemelvényeket nem is időrendben adjuk, hanem problematikájuk és szemléletmódjuk összefüggésében). A szemelvények csupán az utóbbi fél évszázad fogalomtisztázásának egyik-másik mozzanatát mutatják fel. – Ugyanígy nem volt módunk a nagyobb kutatóhelyek („iskolák”) munkásságának kerek bemutatására sem, noha természetesen a szemelvények „modern” anyagát a párizsi, a tartui, a bloomingtoni kutatóktól is válogattuk, hogy csupán a legnagyobb központokat említsük.

A kötet anyagát öt részre osztottuk, és a szemelvények adta lehetőségeken belül az általánostól az egyes felé való haladás útját, a szemiotikát általánosságban érintő vizsgálódásoktól a konkrét szemiotikai rendszereket vizsgáló és elemzéseket végző stúdiumokig húzó ívet követtük, ha már Peirce nyomán

* Később kezdték meg a *Helikon* c. folyóirat *Irodalomtudomány és szemiotika* c. száma összeállítását, amely azonban még 1973-ban megjelent! Ez a körülmény magyarázza a két antológia közti részleges átfedéseket.

a szemiotika afféle humanizált logikának is tekinthető. A kötet beosztása így Morris felosztásából csak azt követi, amely szerint a szemiotikának van egy tiszta (elméleti) fejezete, egy leíró (a konkrét rendszereket vizsgáló), valamint egy alkalmazott része. A másik nagy morrisi osztályozást, sajnálatunkra, ebben a válogatásban nem tudtuk követni. Így a problémákat szintaxisba, szemantikába és pragmatikába osztó koncepcióját összefüggő szemelvényekkel nem tudtuk bemutatni; ez már csak azért is nehéz lett volna, mivel a három – Klausnál négy – dimenziójú szemiotikafelosztás olyan általános, hogy nem alkalmas bemutatási keretként a mi célunkra.

Az első két fejezetbe a közvetlen előzményekről számot adó tanulmányok, könyvrészletek kerültek. Noha vita tárgyát alkothatja, amint vitatkoznak is rajta, hogy például az előbb idézett Ch. Morris, aki az előfutárok között kapott helyet, előfutára-e a szemiotikának, vagy pedig a szemiotika egyik legeredetibb gondolkodója, akiből majd minden szemiotikus megél (ha van egy gombostűnyi kritikai érzéke).

Az első fejezetnek némi rossz lelkiismerettel adtuk a *Pragmatista-behaviorista ösvényeken* címet. Noha ez kétségtelenül megadja ennek a vonulatnak és legnagyobbbrészt amerikai szerzőinek orientációját, van azonban e két fogalomnak egy olyan ballasztja Európában, amit nem szívesen vállalunk szükségtelenül a szemiotika nevében. Mert a szemiotika nem fonódott össze a pragmatizmussal és a behaviorizmussal, de nagyon sokat tanult ezekből a saját korukban viszonylag progresszív irányzatokból (amiről mi, kései kritikusok leggyakrabban megfélekedünk).

A második fejezetben *Az európai hagyomány útjain* címmel a modern szemiotika másik nagy vonulatát igyekeztünk bemutatni, azt, amelyik szoros kapcsolatban áll az általános nyelvészettel. Nem hihető, hogy egyedül Saussure nyomta volna rá bélyegét erre az ágra. Magában az európai filozófiai hagyományban van benne az a kép, amely Saussure-nél is felszínre tör és a szemiotikát (vagy amint ő nevezte, a szemiológiát) a nyelvészettel kapcsolatban előre fölvetítette:

„Elképzelhetünk tehát egy olyan tudományt, amely a jelek életét tanulmányozza a társadalom életén belül; ez a társaslélektan, és következésképpen az általános lélektan része lenne, amelyet mi (a görög *semeion* „jel” szó alapján) *szemiológiának* nevezünk. Ez arra hivatott megtanítani bennünket, miben állnak a jelek, s mely törvények igazgatják őket. Mivel a szemiológia még nem létezik, nem tudjuk megmondani, hogy milyen lesz; de van létjogosultsága, s helye előre meg van határozva. A nyelvtudomány csupán egy része ennek az általános tudománynak; a törvények, amelyeket a szemiológia majd feltár, alkalmazhatók lesznek a nyelvtudományban, és ez utóbbi ilyen módon egy jól meghatározott területhez kapcsolódik majd az emberi jelenségek összességén belül.

A szemiológia pontos helyének meghatározása a pszichológusra tartozik; a nyelvész feladata annak meghatározása, ami a nyelvet a szemiológiai tények összességén belül sajátos rendszerré teszi. [...] Csupán egy dolgot jegyzünk meg: azért sikerült a nyelvtudománynak már végre első ízben kijelölnünk helyét a tudományok között, mert a szemiológiához kapcsoltuk.

Miért nem ismerték el eddig önálló tudománynak a szemiotológiát, amelynek éppúgy megvan sajátos tárgya, mint az összes többinek? Azért, mert *circulus vitiosus* jött létre: egyrészt semmi sem alkalmasabb a szemiotológiai probléma megértésére, mint a nyelv; ahhoz viszont, hogy ezt a problémát megfelelőképpen vessük fel, a nyelvet önmagában kellene tanulmányozni; márpedig ezt eddig majdnem mindig más dolgoknak a függvényeképpen, más szempontokból közelítették meg.” (F. de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp. Gondolat, 1967. 33–34. old.)

Saussure-től, aki Peirce mellett a modern szemiotika másik nagy előfutára, azért idéztünk ilyen hosszán, mert tőle kötetünkbe nem vettünk fel szemelvényt, nevének méltó említése nélkül azonban nem lehet meg egy olyan gyűjtemény, amely a szemiotikát mutatja be.

Azt gondoljuk tehát, hogy az a filozófiai hagyomány, amely az európai gondolkodást „meghatározta” (ez az idézőjel már annak is kijár, hogy egységesnek tekintjük itt a filozófiai hagyományt, mert gondoljunk csak például a neopozitívizmus nyelvcentrikusságára, mely legalábbis a megelőző arányok eltolódása), Platón és főleg a sztoikusok óta a nyelv anyagán elmélkedett az emberi (társadalmi) jelhasználatról – noha tisztában voltak azzal, hogy nem csak nyelvi jelekkel „élünk”.

Ez az európai hagyomány még Peirce-t is befolyásolta, de a későbbi amerikai szemiotikusokat egy sajátos történeti-társadalmi helyzetből következő pragmatista szemlélet alapvetőbben határozta meg (a szónak most egészen általános, a mindennapi életben is érvényes értelmében). Ez távolította el az amerikai szemiotikát időlegesen Európa filozófiai és nyelvészeti hagyományaitól.

E két első fejezetben természetesen még a jelentősebb szerzők mindegyikét sem volt alkalmunk bemutatni. Így például a filozófiatörténeti elődöket: Platón, Arisztotelészt, a Sztoa filozófusait, a középkori logikusokat, Pietro Damiant, Erfurti Tamást, Raymundus Lullust, Locke-ot, Leibnizt, a Port-Royal logikát és grammatikát, Bolzanót stb. – ez persze nem is lehet a *mai* szemiotikát bemutató válogatás feladata. Sokkal inkább hiányoljuk a modern szemiotika közvetlen előfutárainak számító kihagyását, mint az orosz formalista hagyományt és Proppot, a cseh strukturalistákat, a lengyel logikai hagyományt, Ingardent, Husserlt. De sorolhatnánk még tovább a motívumgrammatikától az ikonográfiáig és az ikonológiáig azokat a szerzőket, azokat a műveket és azokat az irányzatokat, akik és amelyek hozzájárultak a szemiotika területén különféle részletek – s ennek révén voltaképpen az összproblematika – tisztázásához.

A jel tudományának mai körvonalai című harmadik fejezet központjába két problémakört állítottunk. Az egyikben a jel fogalmán belül a jelentés fogalmát mutatjuk be, de már a mai szemiotikai szemlélet törekvésében. A jelentéssel találkozunk az előző fejezetekben is. Ott azonban ez még a filozófiai, illetőleg az elméleti szintű vizsgálat tárgya, itt viszont már a szemiotikai jelenségek elemzésének előkészülete.

A fejezet másik központi témája a szemiotika problémáinak rendszere. Az utolsó három szemelvényel pedig azt szerettük volna bemutatni, hogy a sze-

miotikának e pillanatban a hasonló nézeteket tartalmazó szemelvények ellene sincsenek véglegesen kialakult határai, és egyáltalában nem merülhet ki a szemiotikai tevékenység valamiféle határnak tekintett mezsgyéken belüli modellek építésében. Ezért megpróbáltuk néhány, a szemiotikát alapvetően érintő és vitatott pontra irányítani a figyelmet.

Ebből a fejezetből is hiányzik néhány szerző: R. Barthes, J. Lotman, C. Lévi-Strauss és R. Jakobson. Jakobson idevágó írásai igen fontosak (például kommunikációs modelljére a kötet több szemelvénye is hivatkozik), de ezeknek legfontosabb részét tartalmazza a két kiadást is megért tanulmánykötete (*Hang-Jel-Vers*, Gondolat, Bp. 1969, 1972). J. Lotman munkásságát is önálló tanulmánykötet mutatja be (*Szöveg, jel, modell*, Gondolat, Bp. 1973). C. Lévi-Strauss bemutatása is küszöbön áll. R. Barthes magyarul megjelenő válogatott tanulmányait tartalmazó kötetében (Európa Könyvkiadó) pedig megtaláljuk a nagy vitát kiváltott és kötetünkben is többször idézett tanulmányát, a *Szemiológia elemei* címűt, ezért itt nem talál az olvasó szemelvényt belőle.

Az utolsó két fejezetet kiterjesztésnek és felhasználásnak szántuk. A *Szemiotikai horizont* címűben néhány – de korántsem valamennyi – szemiotikai területre hívjuk fel a figyelmet a kultúrától a tudományig, a nem-nyelvi jelrendszerektől az etikettig. Az etnoszemiotikáról azért nem közlünk itt szemelvényt, mert ez a terület a legjobban dokumentált szemiotikai szakterület eredeti tanulmányok és fordítások vonatkozásában egyaránt. A *Művészet és szemiotika* című fejezetben pedig néhány művészeti ág szemiotikai vizsgálatára mutatunk példát. Így külön is megemlítjük a *mimézis* problémáját, noha ezzel már korábbi tanulmányokban is találkozhat az olvasó. Itt sem törekedtünk teljességre. Az irodalomszemiotikai írásokat inkább általános szemiotikai érdekességük miatt adjuk, hiszen közismert a magyarországi irodalomszemiotikai érdeklődés. Van némi filmszemiotikai érdeklődés is, erről azonban önálló kiadványok adnak számot, ezért inkább egyéb vizuális rendszereket, illetőleg problémákat mutatunk be.

Végül egy megjegyzés a terminológiáról. A kötet elsődleges és másodlagos szövegekből áll. A szövegek eredetileg többféle nyelven jelentek meg. Nem minden esetben sikerült kiderítenünk, hogy mi tekinthető az eredetiben terminológiai különbségnek, egyszerű fordításbeli jellegzetességnek vagy esetleg stílus-árnyalati különbségnek. Ez az oka annak, hogy pl. a kötetben *indexikus*, *indexális* vagy *index jellegű* (*indexszerű*) egyaránt megtalálható. A dolog lényegét azonban – úgy hisszük, hogy – ezek az apró eltérések nem érintik.

*

A kötet összeállításában és szerkesztésében több kollégánktól kaptunk tanácsot, segítséget. Közülük köszönetet mondunk Balázs Jánosnak, Hoppál Mihálynak, Kelemen Jánosnak, Papp Ferencnek, Szecskő Tamásnak, Vidor Ferencnek és Voigt Vilmosnak.

1972. augusztus

Horányi Özséb és Szépe György

Pragmatista–behaviorista ösvényeken

C. S. PEIRCE

A jelek felosztása

A modern szemiotikának legjelentősebb előfutára C. S. Peirce (1839–1914) amerikai logikus, filozófus. Peirce – akinek édesapja matematikus volt a Harvard Egyetemen – eredetileg geodéziával foglalkozott. Érdeklődése a filozófia felé csak a 19. század nyolcvanas éveiben fordult. W. Jamesszel egyik megalapítója a pragmatizmus néven ismert filozófiai irányzatnak.

A logikát tulajdonképpen szemiotikának tekintette, amely ettől csupán szemléletmódban különbözik. Szemiotikája azonban néhány alapfogalom bevezetése után főként egy jeltipológia, amely máig érezteti hatását, legfőképpen töredékes formájában. A mai olvasó Peirce szövegét, fogalmait és megfogalmazásait talán már meghaladottnak érzi; mindenképpen illő azonban, hogy vele nyissuk meg ezt a szemiotákat bemutató tanulmánykötetet. Így talán a már azóta megtett út is plasztikusabbá válik.

Peirce művei életében kiadatlanok voltak. Mint R. Jakobson megjegyzi: „Az amerikai gondolkodók között talán Charles Sanders Peirce volt a legintenciózusabb és legsokoldalúbb, oly nagy, hogy egyetlen egyetem se talált számára helyet.” Jóval halála után, az 1930-as évektől kezdve jelentek meg összegyűjtött művei, amelyek azonban így is magukon hordják a töredékes jelleget. Gyakran többször is megfogalmazta ugyanannak a fogalomnak definícióját, amelyet aztán a szerkesztők gyűjtöttek össze. Az alább következő részleteket 1897 és 1910 között keletkezett töredékekből állították össze a cambridge-i kiadás szerkesztői. A számozott jegyzetek is tőlük származnak.

Forrás: C. S. Peirce: *Collected Papers II.* 134–173. old. (némi rövidítéssel és a számozás egyszerűsítésével) Cambridge, Mass., 1932.

1. AZ ALAP, A TÁRGY ÉS AZ ÉRTELMEZŐ

1. A logika általános értelemben véve... pusztán más elnevezés a *szemiotikára*, a jelek kváziszükségszerű vagy formális tudományára. „Kváziszükségszerűn” vagy „formálison” azt értem, hogy az általunk ismert jelek tulajdonságait figyeljük meg, és ebből a megfigyelésből – olyan folyamat révén, melyet aligha nevezhetek másnak, mint elvonatkoztatásnak – hangsúlyozottan esendő, tehát bizonyos értelemben egyáltalán nem szükségszerű megállapításokhoz jutunk. Ezek a megállapítások arra vonatkoznak, hogy a „tudományos” gondolkodásban, azaz a tapasztalat révén tanulásra képes értelem által használt jeleknek milyen *elengedhetetlen* tulajdonságai vannak. Ami az elvonatkoztatás folyamatát illeti, az maga is egyfajta megfigyelés. Elvonatkoztató megfigyelésnek azt a képességet nevezem, amelyet az átlagemberek tökéletesen felismernek, de amellyel a filozófia olykor alig foglalkozik. Minden emberi lény ismeri azt a tapasztalatot, amikor olyasmit kívánunk meg, amit jelenlegi anyagi eszközeinkkel végképp nem tudunk megszerezni, s feltolul bennünk a kérdés: „Vajon kívánám-e ezt a dolgot, ha bőven rendelkeznék a megszerzéséhez szükséges eszközökkel?” E kérdés megválaszolására az ember önmagába tekint, s ekkor az általam elvonatkoztatónak nevezett megfigyelést végzi el. Képzeltében önmagának a csontvázát vagy körvonalát rajzolja meg, latolgatva, hogy a dolgok feltételezhető állása milyen módosításokat tenne szükségessé ezen a képen; azután megvizsgálja ezt a képet, azaz *megfigyeli* azt, amit elképzelt, és arra keres feleletet, vajon felfedezhető-e benne az a mohó vágy, amelynek létét fürkészi. Ennek a matematikai érvelésre emlékeztető folyamatnak a során olyan következtetésekhez juthatunk, amelyek bármely esetben érvényesek *lehetnek* a jelekre nézve, feltéve, hogy a tudományos értelem használta ezeket a jeleket. A fejlődés folyamatának egésze, azok körében, akik a minden jelre *szükségképpen* vonatkozó igazságok elvonatkoztató megfigyelésével és a rájuk vonatkozó érveléssel elért megfogalmazásokat tanulmányozzák, minden más pozitív tudományhoz hasonlóan megfigyelő tudomány, annak ellenére, hogy éles ellentétben áll minden sajátos tudománnyal, amelyet az a cél hív életre, hogy megtalálja, mi az, ami nem pusztán létezik, hanem szükségképpen jelen van a tényleges világban.

2. A jel vagy helyettesítő (representamen) az, ami valamit valaki számára valamely tekintetben vagy minőségben helyettesít. Valakihez szól, tehát az illető személy tudatában megfelelő vagy esetleg fejlettebb jelet hoz létre. Ezt a

létrehozott jelet az első jel *értelmezőjének* nevezem. A jel valami helyett, *tárgya* helyett áll. E tárgyat nem minden tekintetben helyettesíti, hanem egy eszmére utalva, amelyet olykor a helyettesítő *alapijának* neveztem. Az „eszmét” itt afféle platóni értelemben kell érteni, ami rendkívül ismerős a hétköznapi szóhasználatban, tehát abban az értelemben, mint amikor azt mondjuk, hogy valaki felfogta a másik eszméjét vagy visszagondol ugyanarra az eszmére, amihez egy korábbi alkalommal eljutott, vagy ugyanarra gondol, mondjuk egy másodpercig, feltételezve, hogy a gondolat ez alatt az idő alatt megegyezik önmagával, *hasonló* a tartalma, míg ugyanaz az eszme nem vezet minden pillanatban új eszméhez.

3. Mivel minden helyettesítő három dologgal: alappal, tárggyal és értelmezővel függ össze, a szemiotika háromágú tudomány. Az elsőt Duns Scotus *grammatica speculativának* hívta. Nevezzük *tiszta nyelvtannak*, grammatikának. Az a feladata, hogy megállapítsa: mi az, aminek szükségszerűen igaznak kell lennie minden tudományos értelem által használt helyettesítőre nézve, különben semmiféle *jelentést* nem testesíthetnek meg. A szemiotika másik ága a tulajdonképeni logika. Azt vizsgálja, ami kváziszükségszerűen igaz bármely tudományos vizsgálódásban használt helyettesítőkre nézve, különben ezek nem vonatkozhatnak tárgyakra, tehát nem lennének igazak. Más szóval, a szó szoros értelmében vett logikai, a helyettesítések igazságának a feltételeit kutató formális tudomány. A szemiotika harmadik ágát *tiszta retorikának* nevezem, Kant nyomában járva, aki a szavak régi asszociációit megőrizve talált kifejezést új elképzelések megjelölésére. Ennek az a feladata, hogy megállapítsa azokat a törvényeket, amelyek alapján egy jel másikat, különösképpen pedig egy gondolat másik gondolatot teremt bármely tudományos vizsgálódásban.

2. A jelek és a jelek tárgya

4. A *jel* szót olyan tárgy jelölésére fogjuk felhasználni, amely érzékelhető, elképzelhető vagy bizonyos értelemben nem is elképzelhető – mert a *fast* [angol] szót (mely nyilvánvalóan jel) nem lehet elképzelni, nem *magát ezt a szót* lehet papírra vetni vagy kimondani, *csak egy megjelenését*. Ugyanaz a szó marad, ha leírjuk, illetőleg ha kimondjuk, de megváltozik akkor, amikor „gyorsan”, illetőleg „mozdíthatatlan” vagy amikor „böjt” a jelentése. Bármilyen csakis úgy válhatik jellé, ha valami mást, a *tárgyát* „helyettesíti”, jóllehet alighanem csak önkényesen lehet állítani, hogy a jelnek szükségképpen különböznie kell a tárgyától, mert kivételt alkot az olyan jel, amely része egy másik jelnek. Semmi sem gátolja meg tehát a történeti drámában játszó színészt abban, hogy színházi „kellékként” ugyanazt az ereklyét vigye maga előtt, amelyet az illető kellék pusztán helyettesíteni hivatott; hasonlóan ahhoz a feszülethez, amelyet Bulwer Richelieu bíborosa olyan hatásosan, kihívóan emel fel. Ha egy sziget térképét ugyanannak a szigetnek a talaján szétterítjük, akkor szabályszerűen kell léteznie valamely adott – megjelölt vagy megjelöletlen – helynek, illetve pontnak, amely mint hely a térképen azt a pontot mint a szigeten levő helyet helyettesíti, ahol a térképet szétterítettük. Valamely jelnek egyenél

több tárgya is lehet. Így a jelnek tekintendő „Káin megölte Ábelt” mondat Ábelra legalább annyira utal, mint Káinra, még ha el is tekintünk attól, hogy e jelnek harmadik „tárgya” is van („megölte”). A tárgyak sorát úgy is fel lehet fogni, mint egyetlen összetett tárgy részeit. A továbbiakban követjük mások példáját, és a vizsgálat nehézségeinek csökkentése végett feltételezzük, hogy minden jelnek csak egy tárgya van. Amennyiben a jel különbözik a tárgytól, gondolatban vagy kifejezésben kell lennie valamely magyarázatnak, érvek vagy másféle kontextusnak, mely megmutatja, hogyan, milyen rendszer alapján, mi okból helyettesít a jel egy tárgyat vagy a tárgyaknak egy sorát. A jel és a magyarázat együtt új jelet hoz létre, s mivel a magyarázat jel, újabb magyarázatot igényel, amely a már kibővített jellel együtt még terjedelmesebb jelet alkot. Ily módon továbbhaladva, végül el kell(ene) jutnunk egy olyan jelhez, amely önmagának a jele, s magában foglalja saját magának és minden jelentős részének a magyarázatát, mely magyarázatból arra lehet következtetni, hogy mindegyik ilyen résznek van olyan része, mely a tárgyat képezi. Ha ez így van, akkor ténylegesen vagy virtuálisan minden jelhez hozzátartozik az a valami, amit magyarázati *előírásnak* nevezhetünk, s amelynek alapján a jel mintegy a tárgyának kisugárzásaként fogható fel. (Amennyiben a jel ikon, a skolasztikus azt mondhatja, hogy a tárgynak a jelből kisugárzó „fajtája” az ikonban találta meg az anyagát. Ha a jel index, a jelet a tárgyból kiszakított töredéknek tekinthetjük: a kettő egy egészet alkot vagy része ilyen egésznek. Ha a jel szimbólum, úgy értelmezhetjük, mint a belőle kisugárzó tárgy „ratiójának” vagy okának a megtestesítőjét. Mindezek természetesen nem többek szóképnél, de azért nem haszontalanok).

5. A jel csak helyettesítheti és értelmezheti a tárgyat. Nem ismertethet meg vele, felismerését sem teheti lehetségessé, mert ebben a könyvben a jel tárgyat úgy értelmeztük, hogy a jel feltételezi a tárgy előzetes ismeretét, csak így adhat bővebb információt róla. Kétségkívül lesznek olyan olvasók, akik majd azt mondják, hogy ezt nem értik. Mivel úgy gondolják, hogy a jelnek nem kell valami más módon ismertről számot adnia, nem értik azt a megállapítást, amely szerint minden jelnek adott tárgyról kell számot adnia. Ha létezik olyan dolog, amely információt szolgáltat, de egyáltalán nem függ össze semmivel, nem utal semmire, amit az információ megértésekor az információt befogadó személy már közvetlenül vagy közvetve ismer – kérdés, lehet-e ilyenről beszélni –, akkor az ilyen információt hordozó eszközt ebben a könyvben nem hívjuk jelnek.

6. Két férfi a tengerparton áll és a tengert nézi. Egyikük így szól a másikhoz: „Az a hajó amott nem szállít terhet, csak utasokat.” Tegyük fel, hogy a másik ember semmiféle hajót nem lát. Ebben az esetben először olyan információt fog fel társának a megjegyzéséből, amely a tengernek általa látott részére vonatkozik. Tudomásul veszi, hogy az élesebb vagy az ilyesmi észrevételében gyakorlottabb szemű ott hajót pillantott meg. Csak akkor képes befogadni azt az információt, amely szerint a hajó kizárólag utasokat szállít, miután ily módon megismerkedett a hajóval. Ámde a mondatnak mint egésznek a feltételezésben szereplő személy számára nem lesz más tárgya, csak az, amivel már megismerkedett. Lehetséges, hogy a tárgyak közül – mert a jel tárgya-

inak száma akármekkora lehet – mindegyik egyetlen olyan dolog, amely létezik, korábbi feltételezés szerint létezett, illetőleg a feltételezés szerint létezik, de éppúgy lehet ilyen dolgoknak az összessége, mint ismert tulajdonság, viszony vagy tény; a részek összessége vagy részekből álló egész is lehet, sőt valamely más létezési mód is, mint valamely megengedett cselekedet, amelynek léte nem zárja ki, hogy ellenkezője is meg ne engedtesék; s elképzelhető az is, hogy általános természetű és bizonyos általános körülmények között megkívánt szükséges vagy szükségképpen megtalálható valami.

3. A hármas összefüggések felosztása

7. A fenomenológia elvei és analógiái képessé tesznek bennünket arra, hogy nagy vonalakban leírjuk, hogyan kell felosztani a hármas összefüggéseket. De míg „a posteriori” nem talákoztunk különböző fajtáival és ezáltal fel nem ismertük jelentőségüket, addig az „a priori” leírások keveset jelentenek – nem semmit, de keveset. Sőt még az a priorihoz szükséges és a gondolati tapasztalás során fontosnak ítélt változatok azonosítása után is számottevő munkára van szükség ahhoz, hogy meggyőződhessünk róla: az a posteriori megtalált felosztások ugyanazok, amelyeket a priori előre feltételeztünk. Legtöbb esetben azt látjuk, hogy nem lehet teljes azonosságról beszélni, s ennek oka tapasztalataink korlátozottsága. Csak hosszas további beható elemzés után leszünk képesek arra, hogy elhelyezzük a rendszerben azokat az elképzeléseket, amelyek a tapasztalat során alakultak ki. A hármas viszonyok esetében ebből a munkából még semmit sem végeztek el kielégítően – bizonyos mértékben a hármas viszonyok legfontosabb osztálya, a jelek (vagy helyettesítők), azok tárgyai és értelmezői között fennálló viszonyok képeznek egyedül kivételt.

8. A hármas viszonyokat feltételelesen és durván a következő módon oszthatjuk fel:

- az összehasonlítás,
- a végrehajtás és
- a gondolkozás hármas viszonyai.

Ez a felosztás még tökéletlen megértés esetén is fontos igazságot rejt magában.

Az összehasonlítás hármas viszonyai a logikai lehetőségeknek, a végrehajtás hármas viszonyai a konkrét tényeknek, a gondolkozás hármas viszonyai a törvényeknek a természetéből adódnak.

9. Bármely hármas viszony esetében különbséget kell tennünk az első, a második és a harmadik tag között.

Az első tag a legegyszerűbb természetűnek tekintenünk. Ha a három tag közül csak egy ilyen természetű, akkor nem több pusztán lehetőségnél, ha viszont mindhárom ilyen természetű, akkor törvény.¹

10. Az a harmadik tag, amelyet a három közül a legösszetettebb természetűnek tekintünk, s amely mindig törvény, ha a három közül bármelyik is az, és csak akkor pusztán lehetőség, ha mind a három ilyen jellegű.

11. Az a második tag, amelyet közepes összetettségűnek tekinthetünk. Ha

két tag azonos természetű – akár pusztán lehetőség, akár ténylegesen fennálló vagy törvény –, akkor ez a második tag közéjük tartozik, míg ha mindhárom tagnak más a természete, akkor a második tag ténylegesen fennálló.²

12. A hármas viszonyokat háromféle trichotómia szerint³ lehet felosztani, annak alapján, hogy az első, második, illetőleg harmadik tag pusztán lehetőség, ténylegesen fennálló vagy törvény. Ez a három trichotómia együtt minden hármas viszonyt tíz osztályba sorol.⁴ Ezt a tíz osztályt bizonyos mértékig tovább lehet osztani aszerint, hogy a fennálló tagok egyedi alanyok vagy tények, a törvény jellegű tagok pedig általános alanyok vagy tények, illetőleg törvények általános létezési módjai.

13. A hármas viszonyokat másképpen is be lehet sorolni tíz osztályba, nevezetesen a köztük fennálló kettős viszonyok alapján, vagyis annak alapján, hogy az első és második, az első és harmadik, illetve a második és harmadik tag között lehetőség, tény vagy törvény természetű-e a viszony. Ezt a tíz osztályt pedig különböző módon tovább lehet osztani.⁵

14. Célszerű a kétszer tíz osztály tagjait három csoportba osztani aszerint, hogy a három tag, illetőleg a három kettős viszony eltérő, azonos jellegű, vagy közülük egynek más a természete, mint a másik kettőnek.⁶

15. Minden valódi hármas viszony esetén az első tag bizonyos mértékig a harmadik meghatározójaként fogható fel. A hármas viszonyokat tehát annak alapján is fel lehet osztani, hogy a 3. tagot valamely minőség s a 2. taggal szembeni fennálló viszony vagy a 2. taghoz kapcsolódó és valamire utaló gondolati viszony határozza meg.⁷

16. A hármas viszony első tagja *helyettesítő*, a második tagja ennek a *tárgya*, a lehetséges harmadik tag pedig az *értelmezője*. A hármas viszonyban a lehetséges értelmező szükségképpen első tagja az ugyanerre a tárgyra vonatkozó és valamely lehetséges értelmezőt feltételező hármas viszonynak. A *jel* olyan helyettesítő, melynek valamely értelmező a tudatában van. A helyettesítők közül csak a jeleket tanulmányozták behatóan.

4. A jelek első trichotómiája

17. A jeleket három trichotómia segítségével lehet felosztani.⁸ Az első felosztásnak az a kiindulópontja, hogy maga a jel pusztán minőség, ténylegesen fennálló vagy általános törvény-e.⁹ A második felosztást aszerint hajthatjuk végre, hogy a jelet tárgyahoz fűző kapcsolat magának a jelnek valamely tulajdonságából, a tárgyhoz képest fennálló viszonyból vagy valamely értelmezővel szembeni viszonyából származik.¹⁰ Végül a harmadik felosztásnál abból indulunk ki, hogy az értelmező lehetőség, tény vagy érvelés jeleként fogja fel a jelet.¹¹

18. Az első felosztás értelmében a jel lehet *minőségjel*, *egyszeri jel* vagy *törvényjel*.

A *minőségjel* olyan minőség, amely jel szerepét tölti be. Ténylegesen jeként csak akkor működőképes, ha testet ölt, de a megtestesülés nem befolyásolja jel természetét.

19. Az *egyszeri jel* („sinsign”, ahol a „sin” szótag azt jelenti: „csak egyszer

létezik”, mint a „single” [egyetlen], „simple” [egyszerű] szóban, vagy a latin „semel” [egyszer] szóban stb.) jelként szereplő ténylegesen fennálló dolog vagy esemény. Mivel csak minőségei tehetik erre képessé, burkoltan magában foglal egy vagy inkább több minőségjelet. Csakhogy ezek sajátos minőségjelek, és csupán tényleges megtestesülésük révén képeznek jelet.

20. *A törvényjel* jel szerepét betöltő törvény. Ezt a törvényt általában emberek hozzák létre. Minden konvencionális jel törvényjel.¹² Nem egyetlen tárgy, hanem általános típus, amelynek a közmegegyezés szerint jelentése van. Minden törvényjel alkalmazásának valamely esete – azt mondhatjuk, *hasonmása* – révén jelent valamit. Így például a „the” [a/az] rendszerint 15–20 alkalommal fordul elő minden lapon. Minden esetben ugyanarról a szóról, ugyanarról a törvényjelről van szó. Mindegyik előfordulása önmaga hasonmása. A hasonmás egyszeri jel. Azaz minden törvényjelnek egyszeri jelekre van szüksége. Csakhogy ezek olyan nem közönséges egyszeri jelek, mint azok a sajátos előfordulások, melyeket jelentéssel bírónak tekintünk. A hasonmásnak nem lenne jelentése, ha egy törvény nem adna neki jelentést.

5. A jelek második trichotómiája

21. A második trichotómia szerint a jel lehet *ikon*, *index* vagy *szimbólum*.

Az *ikon* olyan jel, mely az általa jelölt tárgyra pusztán saját jellemzőivel utal. Ezek a jellemzők attól függetlenül is fennállnak, hogy a szóban forgó tárgy létezik-e vagy sem. Igaz, az ikon jelként csak akkor működőképes, ha valóban van ilyen tárgy, de ez nem befolyásolja jel természetét. Bármely minőség, létező egyed vagy törvény valaminek az ikonja, ha hasonlít arra a valamire, és annak jeleként szokás használni.

22. Az *index* olyan jel, mely oly módon utal az általa jelölt tárgyra, hogy az a tárgy rá valóban hatást gyakorol. Nem lehet tehát minőségjel, mert a minőségek bármi mástól függetlenül olyanok, amilyenek. Mivel az indexre a tárgy hatást gyakorol, szükségképpen kell lennie valami olyan minőségnek, amely a tárgyban is megvan. Az index erre való tekintettel utal a tárgyra. Ily módon ikont, bár különös fajtájú ikont foglal magában. Nem pusztán emlékeztet a tárgyra, még azokban a vonatkozásaiban sem, amelyek jellé teszik, hanem az ikont a tárgy tényleges módosító hatásának teszi ki.

23. A *szimbólum* olyan jel, amely az általa jelölt tárgyra olyan törvény segítségével utal, amely rendszerint általános eszméket társít egymással, és működésével azt a következményt vonja maga után, hogy a szimbólumot úgy értelmezzük, mint ami a tárgyra utal. A szimbólum tehát általános típus vagy törvény, vagyis törvényjel. Mint ilyen, hasonmás révén érvényesül. Nemcsak önmagában általános, hanem az a tárgy is általános természetű, amelyre utal. Az általános mindig az általa meghatározott esetek révén létezik. A szimbólum által meghatározottak tehát szükségképpen fennálló esetei vannak, bár „fennállón” itt azon a talán elképzelt világmindenségben belül fennállót kell értenünk, amelyre a szimbólum utal. Ezek az esetek közvetve – társítás vagy valamely más törvény révén – hatással vannak a szimbólumra, s így a szimbólum

indexet is feltételez, jóllehet sajátos indexet. Az viszont semmiképpen nem lehetséges, hogy az eseteknek ez a korántsem döntő hatása szabja meg a szimbólum jelentéssel bíró jellegét.

6. A jelek harmadik trichotómiája

24. A harmadik trichotómia szerint a jel lehet *réma*, *tétel* (illetőleg kvázitétel) vagy *argumentum*.

A *réma* olyan jel, amely értelmezője számára minőségi lehetőség jele, azáltal, hogy egy meghatározott fajtájú lehetséges tárgyat helyettesít. Elképzelhető, hogy minden réma szolgáltat valami információt, de ez nem játszik szerepet értelmezésükkor.

25. A *tétel* (*propositio*) olyan jel, amely értelmezője számára a tényleges fennállás jele. Nem lehet tehát ikon, amely a tényleges létezésre utaló értelmezésnek nem ad alapot. A tétel magában foglal egy rémát, ez a réma írja le azt a tényt, amelyre a tétel az értelmezés szerint mutat. De sajátos rémáról van szó: lényeges része ugyan, de nem legfőbb alkotója az ítéletnek.

26. Az *argumentum* olyan jel, amely az értelmező számára a törvénynek a jele. Míg a réma tárgyat pusztán jellegzetességeivel, a tétel pedig a tényleges létezés viszonylatában, addig az *argumentum* a tárgyat jeltermészetének megragadásával ábrázolja. Mivel ezek a meghatározások manapság sokat vitatott kérdéseket érintenek, ejtsünk pár szót a védelmükben. Gyakran fölteszik a kérdést: Mi a lényege egy ítéletnek? Az ítélet gondolati cselekedet, melynek során az ítéletalkotó egy tétel igazáról próbálja meggyőzni magát. Majdnem megegyezik azzal a cselekedettel, melynek során azt a tételt megerősítjük, vagy jegyzőhöz folyamodunk a tétel igazságának formális hitelesítése végett. A különbség onnan adódik, hogy e két utóbbi cselekedettel másokra, míg az ítéletalkotással pusztán önmagunkra akarunk hatni. A logika művelőjét azonban nem érdekli az ítéletalkotás lélektani jellege. Ő így teszi fel a kérdést: Milyen természetű az olyan jel, amelynek legfontosabb változatát tételnek nevezzük, s amely alapanyagként szolgál az ítéletalkotáskor? A tételt nem kell szükségképpen megerősíteni vagy ítélet alá vetni. Elég, ha úgy vesszük szemügyre, mint megerősíthető vagy tagadható jelet. A jel jelentésének egészét megtartja, függetlenül attól, megerősítik-e vagy sem. Sajátosága tehát a jelentés módjából adódik, azaz más szóval a jel és az értelmező viszonyából. A tétel igényt tart rá, hogy hatással legyen rá az a ténylegesen fennálló vagy valódi törvény, amelyre utal. Az *argumentumot* ugyancsak jellemzi ez, de az *argumentumnak* nem ez a fő követelménye. A réma viszont nem lép fel ilyen igényyel.

27. Az *argumentumot* értelmezője az *argumentumok* valamely általános osztályához tartozó esetként értelmezi, mely osztály egészében véve mindig az igazságot próbálja megközelíteni. Ez az a törvény, amelyet az *argumentum* valamilyen formában nyomatékosan érvényesíteni akar: és ez a „nyomatékos hangsúlyozás” a helyettesítésnek az *argumentumokra* jellemző módja. Az *argumentumnak* tehát szükségképpen olyan szimbólumnak vagy jelnek kell len-

nie, melynek általános törvény vagy típus a tárgya. Magában kell foglalnia valamely tételt, amelyet premisszának nevezünk, mert csak egy adott eseten keresztül emelheti ki a törvényt. Ez a premissza azonban erejében (azaz az értelmezőhöz való viszonyában) eltér egy pusztán megerősített hasonló tételtől, és az argumentumnak nem az egészét alkotja. Ami azt a másik ítéletet illeti, amelyet konklúzióknak nevezünk, amely gyakran és talán szükségképpen lezárja az argumentumot, ez a másik ítélet világosan az értelmezőt helyettesíti, és ugyancsak különös erejű, sajátos viszonyban áll az értelmezővel. A logika szakértői vitatkoznak azon, vajon az argumentumhoz tartozik-e vagy sem, s noha ez a nézeteltérés nem az argumentum lényegének pontos elemzéséből következett, nem lehet figyelmen kívül hagyni. E sorok írója nem teljesen biztos az igazában, de erősen hajlik arra a véleményre, hogy a konklúzió lényeges az argumentum teljes kifejtése szempontjából, annak ellenére, hogy az értelmezőt helyettesíti. A logika szakértői premissza helyett rendszerint premisszákról beszélnek. De amennyiben egynél több a premissza, az argumentáció első lépéseként egyetlen összekapcsoló tételbe kell őket összefognunk. Az átfogó argumentum az egyetlen kétpremisszájú egyszerű argumentum. Csak-hogy tulajdonképpen még itt sem lehet két premisszáról beszélni. Az elme ugyanis csak akkor kész P tétel állítására, mikor már egyszeresmind O tétel állítására is kész, a P az O -t csak még jobban meghatározza. Nem a P -t állítja tehát, hanem az OP -t. Ezt tekintetbe véve azt kell mondanunk, hogy átfogó argumentumról nem lehet beszélni. Ellenkező esetben minden ítéletről azt kellene állítanunk, hogy valamely argumentumnak a konklúziója. De ha minden ítéletet egy argumentum konklúziójának kell tekintenünk – ami kétségkívül megengedhető elképzelés –, akkor a pusztán átfogó argumentumtól lényegesen különböző jellegű ítélet konklúziójáról van szó. Az átfogó argumentum tehát olyan argumentum, amelyet csak azért vezettek be a logikába, hogy ne kelljen megvizsgálni annak az argumentumnak a valódi természetét, amelyből a kopulatív tételt származtatták. Éppen ezért általában helyesebb, ha az argumentum „premisszájáról” és nem „premisszáiról” beszélünk. Ami magát a szót (a 13. századi latinból átvett praemissát) illeti, olyan gyakran használták többes számban, hogy széles körben összekeverték a jogi eredetű „premisszákkal”, amely leltárokban stb. felsorolt tételeket és így okiratokban, bérleti szerződésekben megemlített épületeket jelöl. A jó angol nyelvhasználatban „premiss” helyett „premise”-t szokás írni, ez a betűzés (melynek elterjedtségét talán Lord Broughamnak köszönhetjük, vagy legalábbis részben az ő hajthatatlanságának) egyszerűen a logika történetének, sőt olyan alapvető szerzőknek a nem ismerését mutatja, mint Whateley, Watts stb.

7. A jelek tíz osztálya

28. A jelek három trichotómiája együttesen a jelek tíz osztályához vezet bennünket, amely osztályokat tovább lehet majd osztani. Íme ez a tíz osztály:

Először: a *minőségjel* (pl. a „vörös” érzése) bármely jelként szereplő minőség. Mivel a minőség mindig pozitívan önmagában az, ami, csak valamely kö-

zös alkotórész vagy hasonlóság révén jelölhet tárgyat, tehát szükségszerűen ikon. Továbbá, mivel a minőség pusztán logikai lehetőség, csak a lényeg jeleként, azaz rémaként értelmezhető.

29. Másodsor: az *ikonikus egyszeri jel* (pl. egyedi ábra) bármely olyan tapasztalati tárgy, amelynek valamely minősége egy tárgy eszméjének a meghatározójává lesz. Mivel ikon jellegű, azaz tisztán hasonlóság révén jele valaminek, csak a lényeg jeleként, rémaként értelmezhető. Minőségjel megtestesülése.

30. Harmadsor: a *rématikus index jellegű egyszeri jel* (pl. egy spontán kiáltás) bármely közvetlen tapasztalati tárgy, amennyiben a figyelmet arra a tárgyra irányítja, amely jelenlétét okozza. Szükségképpen magában rejtí az ikonikus egyszeri jelnek sajátos válfaját, mégis egészen különbözik attól, mert magára a jelölt tárgyra irányítja az értelmező figyelmét.

31. Negyedsor: a *tétel jellegű egyszeri jel* (pl. a szélkakas) bármely közvetlen tapasztalati tárgy, amennyiben jel, és mint jel információt közöl tárgyról. Ez csakis úgy lehetséges, hogy tárgya valóban hatást gyakorol rá, tehát szükségképpen index jellegű jelről van szó. Csak valóságos tényről nyújthat információt. Az ilyen jelnek ikonikus jelet és rématikus index jellegű jelet kell magában foglalnia az információ megtestesítésére, illetőleg annak a tárgynak a megmutatására, melyre az információ vonatkozik. De az is szükséges, hogy e kettő társulásának a módja, a *szintaxisa* jelentéssel bírjon.

32. Ötödször: az *ikonikus törvényjel* (pl. egy ábra, eltekintve tényszerű egediségétől) bármely általános törvény vagy típus, amennyiben minden esete szükségképpen olyan határozott minőséget testesít meg, amely révén az eset az elmében hasonló tárgyat képes felidézni. Mivel ikon, rémának is kell lennie. Törvényjel természetéből következik, hogy létezési módját tekintve egyszeri hasonmások ellenőrzőjeként határozható meg. A hasonmások közül mindegyik az ikonikus egyszeri jeleknek sajátos fajtájához tartozik.

33. Hatodsor: a *rématikus index jellegű törvényjel* (pl. egy mutató névmás) bármely olyan általános típus vagy törvény, mely általánosan érvényes ugyan, de a tárgyának minden egyes esetére valóban hatást kell gyakorolnia ahhoz, hogy pusztán arra a tárgyra hívja fel a figyelmet. Mindegyik hasonmása a rématikus index jellegű egyszeri jel sajátos fajtájához tartozik. A rématikus index jellegű törvényjel értelmezője ikonikus törvényjelként fogja fel, s ez bizonyos mértékben így is van, de csak nagyon kis mértékben.

34. Hetedsor: a *tétel s egyszersmind index jellegű törvényjel* (pl. utcai kiáltás) bármely általános típus, mely általános érvényű ugyan, de a tárgyának minden egyes esetére valóban hatást kell gyakorolnia ahhoz, hogy e tárgyról végleges információt nyújthasson. Ikonikus törvényjelet és rématikus index jellegű törvényjelet kell magában foglalnia az információ jelentésére, illetőleg az információ alanyának megjelölésére. Minden hasonmása a tétel jellegű egyszeri jelek sajátos válfájához tartozik.

35. Nyolcdaszor: a *rématikus szimbólum vagy szimbolikus réma* (pl. egy köznév) olyan jel, amely tárgyhöz általános eszmék társításával kapcsolódik, olyan módon, hogy hasonmása az elmében olyan képet idéz fel, amely az elme bizonyos szokásainak és hajlamainak megfelelően általános fogalmat készül létrehozni, és a hasonmást olyan tárgy jeleként kell értelmezni, amely ennek a

fogalomnak egyik esete. A rématikus szimbólum tehát vagy azonos azzal, amit a logikusok általános terminusként emlegetnek, vagy nagyon hasonló hozzá. A rématikus szimbólum jellege – mint minden szimbólumé – szükségképpen önmagában is általános típusú, és ily módon törvényjel. Hasonmása viszont a rématikus index jellegű egyszeri jelek sajátos válfajához tartozik, amennyiben olyan képet idéz fel az elmében, amely már ott levő szimbólumra gyakorol hatást, és ily módon általános fogalmat hoz létre. Ebben különbözik a többi rématikus index jellegű egyszeri jeltől, beleértve még a rématikus index jellegű törvényjelek hasonmásait is. Az „az” mutató névmás tehát törvényjel, mert általános típusú, de nem szimbólum, mert nem jelent általános fogalmat. Hasonmása egyetlen tárgyra irányítja a figyelmet: rématikus index jellegű egyszeri jel. A „teve” szó hasonmása is rématikus index jellegű egyszeri jel, mivel az általa megjelölt valódi teve hatást gyakorol rá, s a tevéket a hallgató nem ismeri a konkrétan szóban forgó tevét. Ez a valódi kapcsolat okozza, hogy a „teve” szó felidézi a teve eszméjét. Ugyanez elmondható a „főnix” szóról. Igaz ugyan, hogy a főnix nem létezik a valóságban, de valódi leírásait a beszélő is, hallgatója is jól ismeri, s így a szóra valóban hat az általa megjelölt tárgy. De nemcsak a rématikus szimbólumok hasonmásai különböznek lényegesen a közönséges rématikus index jellegű egyszeri jelektől, hanem a rématikus index jellegű törvényjelek hasonmásai is. Az „az” mutató névmás által jelölt dolog semmi közvetlen, egyszerű módon nem gyakorolt hatást a szó hasonmására, míg a telefon csengésére hatással van az a másik személy, aki a drót másik végén beszélni akar. A rématikus szimbólumot értelmezője gyakran rématikus index jellegű törvényjelként, máskor ikonikus törvényjelként szerepelteti, mindkettő természetéből magában rejt egy keveset.

36. *Kilencedszer: a közönséges tétel jellegű szimbólum* olyan jel, mely általános eszmék társulása révén kapcsolódik tárgyához. Rématikus szimbólumként működik, eltekintve attól, hogy várható értelmezője úgy fogja fel, hogy tárgy valóban hatással van rá, s így az általa felidézett létezésnek vagy törvénynek tényleges kapcsolatban kell lennie a megjelölt tárggyal. A várható értelmező tehát úgy tekint a tétel jellegű szimbólumokra, mint tétel s egyszersmind index jellegű törvényjelekre. Amennyiben a tétel jellegű szimbólum igaz, akkor ez meg is van a természetében, noha teljesen nem meríti ki azt. A rématikus szimbólumokhoz hasonlóan ez is szükségképpen törvényjel. A tétel jellegű egyszeri jelre emlékeztet abban, hogy összetett: szükségszerűen magában foglal egy rématikus szimbólumot (és így értelmezője számára ikonikus törvényjelet is) és egy rématikus index jellegű törvényjelet információjának kifejezésére, illetve az információ alanyának megjelölésére. De ezekből jelentéssel bíró szintaxist hoz létre. A tétel jellegű szimbólum hasonmása a tétel jellegű egyszeri jeleknek sajátos válfajához tartozik. Könnyen belátható ennek az igazsága akkor, amikor a tétel jellegű szimbólum valódi tényről ad információt. Tehát az állítás csak annyiban igaz az ilyen tétel jellegű szimbólum hasonmására nézve, amennyiben a törvény az eseteiben létezik.

37. *Tizedszer: az argumentum* olyan jel, amelynek értelmezője a tárgyát abból a törvényből következő utólagos jellel helyettesíti, mely szerint minden

ilyen premisszától ilyen konklúzióhoz vezető út megfelel az igazságnak. Tehát nyilvánvalóan csak általános tárgya lehet; az argumentum szimbólum. Mint szimbólum, egyszersmind törvényjel is. Hasonmása tétel jellegű egyszeri jel.

38. A tíz osztály közötti érintkezések úgy domborodnak ki, ha meghatározásukat háromszögletű táblázatba rendezzük. A vastag határvonalak azt jelzik, hogy a két oldalukon elhelyezkedő osztályok csak egy tekintetben hasonlítanak egymáshoz. A vékony vonalak viszont két vonatkozásban is hasonló osztályokat választanak el egymástól. A nem szomszédos négyszögekben elhelyezkedő osztályok is egy tekintetben hasonlóak, kivéve a három, csúcsban elhelyezkedő osztályt, amelyek mind a három vonatkozásban eltérnek egymástól. A halványan nyomott jellemzések fölöslegesek.

(I.) rématikus ikonikus minőségjel	(V.) rématikus ikonikus törvényjel	(VIII.) rématikus szimbólum törvényjel	(X.) következtetés szimbolikus törvényjel
(II.) rématikus ikonikus egyszeri jel	(VI.) rématikus index jellegű törvényjel	(IX.) tétel jellegű szimbólum törvényjel	
(III.) rématikus index jellegű egyszeri jel	(VII.) tétel index jellegű törvényjel		
	(IV.) tétel index jellegű egyszeri jel		

8. Elkorcsosult jelek

39. Az osztályok fenti leírása során közvetlenül vagy közvetve utaltunk egyes osztályok további felosztására. Az egyszeri jeleknek, indexeknek és tétel jellegű jeleknek a megszokottakon kívül olyan változatai is vannak, melyek törvényjelek, szimbólumok, illetve argumentumok hasonmásai. A minőségjeleknek, ikonoknak és rémáknak a szokásos változatokon kívül két másik sorával is számolni kell: azokkal, amelyeket az egyszeri jelek, indexek, illetőleg tétel jellegű jelek, valamint azokkal, amelyeket a törvényjelek, szimbólumok, illetve argumentumok rejtenek magunkban. Így a közönséges tétel jellegű egyszeri jelet a szélkakas, annak forgása és egy fénykép példázza. Ez utóbbi bő információt nyújtó indexszé válik azáltal, hogy a tárgy kisugárzásaként ismeretes. Egy másik változat az egyszerre tétel s index jellegű törvényjel hasonmása. Így bármely

adott utcai kiáltás nem szimbólum, mert hanglejtése és témája révén azonosítani lehet a kiáltó egyént, hanem index jellegű törvényjel. Minden egyedi esete tétel jellegű egyszeri jelként felfogható hasonmás. A tétel hasonmása a harmadik, valamely argumentum hasonmása a negyedik változat. Az egyszerre tétel s index jellegű törvényjel megszokott változata mellett – erre példa az utcai kiáltás – másik változat is szóba jöhet: olyan tétel, amelynek közismert egyén a predikátuma. Amikor azt kérdezik: „Kit ábrázol ez a szobor?“, azt válaszolhatjuk: „Az ott Farragut.” Ennek a válasznak tétel s egyszersmind index jellegű törvényjel a jelentése. Valamely argumentum premisszája lehet a harmadik változat. A közönséges tétel jellegű szimbólum új arcot kaphat, ha egy argumentum premisszája és a tétel jellegű szimbólum második változatává alakul. Nincs értelme, hogy minden változatot megemlítsünk, csupán még egy osztályra térünk ki: a rématikus index jellegű törvényjelekére. A „Hé!” kiáltás a szokásos változatra példa az ilyen típusú kiáltásra, amennyiben nem egyedi kiáltásra, hanem általában a „Hé!” kiáltásra gondolunk. Egy másik változat az egyszerre tétel s index jellegű törvényjel alkotói közé tartozik, mint az „az” szó az „Az ott Farragut” válaszban. A rématikus szimbólum különleges alkalmazása (mint a „Csitt!” felkiáltás) harmadik ilyen változat. Negyedik és ötödik változatról beszélhetünk akkor, amikor egy általános szó egy tételben vagy argumentumban különös súlyt kap. Az is lehetséges, hogy vannak olyan változatok is, amelyekről itt megfeledeztünk. Nem könnyű arra választ adni, hogy egy adott jel melyik osztályba tartozik, mert az esethez kapcsolódó összes körülményt tekintetbe kell venni. De ritkán szükséges a nagy pontosság, mert ha nem tudjuk is pontosan elhelyezni a jelet, jellegét könnyűszerrel megközelíthetjük, s ez általában megfelel a logika céljainak [...]

A jel*

45. Bármilyen jel, ami valami mást (*értelmezőjét*) arra készítet, hogy olyan tárgyra utaljon, melyre maga (a jel) is utal (*tárgyára*). Ily módon az értelmező is jellé válik, és így tovább ad infinitum.

Nem kétséges, hogy az értelmes tudatnak fontos szerepe van ebben a sorozatban. Ha az egymás utáni értelmezők sora véget ér, a jel legalábbis tökéletlen marad. Amennyiben az egyedi tudatban meghatározott értelmező eszme nem határoz meg külső jelet, hanem ez a tudat megsemmisül vagy másképpen teljesen elveszti az emlékezetét, illetve a jel bármely más jelentéssel bíró hatását, akkor teljesen kimutathatatlaná válik, hogy valaha is létezett ez az illető tudatban. Ebben az esetben pedig nehezen lehet megérteni, hogy bármit is jelenthetett volna annak az állítása, hogy a szóban forgó tudat valaha is teret adott ennek az eszmének, hiszen ez az állítás az eszme értelmezője lenne.

46. A jel lehet ikon, index vagy szimbólum. Az *ikon* olyan jel, mely magán

* Peirce műveit tördékes formában hagyta hátra. Ezekben többször is definiálta ugyanazokat a fogalmakat. A most következő részletekben egy ilyen újradefiniálást mutatunk be.
– *A szerk.*

viseli azt a jegyet, amely jelentést ad neki, még akkor is, ha tárgya nem létezik – mint például a mértani vonalat helyettesítő ceruzavonás esetében. Az *index* viszont olyan jel, amely azonnal elvesztené az öt jellé tevő tulajdonságát, amint tárgya semmivé válnék, noha nem veszítené el azt akkor, ha nem lenne értelmezője. Erre példa az olyan anyagdarab, amelyen a lövés jeleként golyó nyomát lehet észrevenni, mert a lövés nélkül nem lenne benne lyuk, a lyuk viszont tagadhatatlanul benne van, akár lövésnek tulajdonítja valaki, akár nem. Végül a *szimbólum* az a jel, amely értelmező híján elvesztené azt a jellegzetességét, amely öt jellé teszi. Ezt példázza bármely beszédaktus, amelynek csak annyiban adott a jelentése, amennyiben ennek az alapján értik meg.

Index

47. Indexnek nevezzük azt a jelet vagy ábrázolást, amely tárgyára nem azért utal, mert hasonlít hozzá, illetőleg analógiát mutat vele, vagy olyan általános jegyekkel társítható, melyek történetesen e szóban forgó tárgyban is megtalálhatók, mint inkább azért, mert dinamikus (és ezen belül térbeli) kapcsolatban van mind az egyedi tárggyal, mind annak az érzékeivel, illetőleg emlékezetével, aki jeként veszi igénybe.

Tényállást soha nem lehet megállapítani anélkül, hogy valamely jelet ne használnánk indexként. Ha *A* azt mondja *B*-nek: „Tűz van”, *B* azt fogja kérdezni: „Hol?” Ekkor *A* szükségképpen indexhez folyamodik, még akkor is, ha csak azt szándékozik válaszolni, hogy valahol a létező világegyetemben, a múltban vagy a jövőben. Másképpen csak annyit mondana, hogy létezik a tűz eszméje, ami viszont nem hordoz információt, mert ha nem volna már eleve ismert, akkor a „tűz” szó érthetetlen volna. Ha *A* ujjával a tűzre mutat, ujjá dinamikus kapcsolatban van a tűzzel, éppúgy, mintha önműködő tűzjelző közvetlenül mozdította volna abba az irányba. Ugyanakkor az ujj készletti *B* szemét is, hogy abba az irányba forduljon, figyelmét oda összpontosítsa, és megérteti vele, hogy kérdésére választ kapott. Ha *A* így felel: „Innen 900 méternyire”, az „innen” szó index, mert pontosan ugyanakkora ereje van, mintha energikusan a földre mutatott volna. Mi több, a „méter” szó – noha általános osztályhoz tartozó tárgyat helyettesít – közvetve ugyancsak index jellegű, mivel maguk a méterrudak is a parlament által elfogadott mértékegység jelei; és nem azért, mert hasonló tulajdonságaik vannak – a kis rúd jellemző tulajdonságai, amennyire meg tudjuk figyelni, nem különböznek a nagy rúdtól –, hanem azért, mert ténylegesen vagy virtuálisan mindegyiket hozzáamérték az eredeti darabhoz, és bizonyos dinamikus műveleteknek vetették őket alá. Valahányszor látjuk egyiküket, a társítás kényszere különböző tapasztalatokat idéz fel elménkben, ám mindig valami meghatározott hosszúságú dologhoz kapcsoljuk őket, noha lehetséges, hogy nem gondolunk rá: ez a mértékegység anyagból készült rúd. Az itt számba vett észrevételek azt a feltételezést keltetik az olvasóban, hogy az indexek kizárólag tapasztalati tárgyakra utalhatnak, és így nem használhatók a tiszta matematikában, amely eszmei alkotásokkal foglalkozik, tekintet nélkül arra, hogy ezek valahol megvalósultak-e

vagy sem. De a matematikus képzeletbeli építményei, sőt az álmok is annyira közel állnak a valósághoz, hogy bizonyos mértékű állandóság jellemzi őket, következésképpen egyenként ismerhetők fel és azonosíthatók. Röviden szólva, a megfigyelésnek létezik egy olyan csökevényes formája, amely saját elménk alkotásaira irányul – a megfigyelés szót abban a teljes értelmében használva, amely bizonyos fokú állandóságot és kvázivalóságot tételez fel abban a tárgyban, amelyhez alkalmazkodni kíván. Ily módon tehát arra kell következtetnünk, hogy az indexek teljesen nélkülözhetetlenek a matematikában. Ezt a felismerést megelőzően minden törekvés csődöt mondott, amely a hármas, illetőleg magasabb összefüggések logikáját szerette volna szabályokba foglalni, míg e felismerés azonnal megadta a kulcsot a kérdéses probléma megoldásához. Az algebrában használt, sajátosság nélküli közönséges betűk mind indexek, akár a geometriai alakzatokhoz csatolt A , B , C stb. betűk. Az ügyvédek és mindazok, akiknek bonyolult ügyet kell pontosan megfogalmazniuk, betűket használnak az egyedek megkülönböztetésére. Ezek a betűk pusztán tökéletesített vonatkozó névmások. Míg tehát a mutató és a személyes névmások a hétköznapi használatban „valódi”, addig a vonatkozó névmások „csökevényes indexek”, mert noha esetlegesen és közvetve létező dolgokra is utalhatnak, közvetve csak olyan képekre kell utalniuk, melyeket korábbi szavak hoztak létre az elmében.

48. Az indexeket három tulajdonsággal lehet megkülönböztetni a jelek vagy ábrázolások más típusaitól: nincs jelentéssel telített hasonlóság a tárgyak és az indexek között: az indexek egyedekre, egyedi egységekre, egységek egy-szeri társulásaira vagy egyszeri folytonosságokra utalnak; végül vak kényszerrel irányítják a figyelmet a tárgyukra. Nehéz, sőt talán lehetetlen a teljesen tiszta indexre példát találni, mint ahogyan olyan jelet is nehéz vagy lehetetlen felmutatni, amelyből teljesen hiányzik az index jelleg. Lélektanilag az index működése az összefüggésre és nem a hasonlóságra épülő társítástól vagy értelmi műveletektől függ.

Szimbólum

49. A szimbólum olyan jel, amelyet pusztán vagy főleg az a tény tesz jellé, hogy jelként használják és értik meg, függetlenül attól, hogy természetes-e vagy konvencionális ez a szokás; tekintet nélkül azokra az indítóokokra, melyek eredetileg szabályozták a kiválasztását. Arisztotelész több ízben ilyen értelemben használta a $\Sigma\mu\beta\omicron\lambda\omicron\nu$ szót a *Peri hermeneiaszban*, a *Sophistici elenchiben* és másutt.

C. W. MORRIS

A jelelmélet megalapozása

C. W. Morris (1898–) az első, aki szemiotikai stúdiumait a teljesség igényével műveli, vagyis megpróbál minden szemiotikai kérdést, problémát felvetni és számukra helyet találni egy rendszeren belül.*

Szemléletét alapvetően a behaviorizmus határozza meg, amely a maga korában a társadalmi ember tanulmányozásának egyik ígéretes irányzata volt, és a szemiotikát a harmincas–negyvenes években jelentősen befolyásolta. Ma már azonban e periódus legfeljebb csak „megszüntette-megőrizve” él tovább.

Az alábbi részlet, amely Morris híres szemiotikai alapvetésének legnagyobb részét tartalmazza, az Amerikába áttelepült Bécsi Kör munkásságának is egyik nagy fegyvertényeként számon tartott munkájában jelent meg, az Egyesített Tudomány Nemzetközi Enciklopédiájában. A Bécsi Kör munkásságáról jól tájékoztat A Bécsi Kör filozófiája című tanulmánygyűjtemény (szerk.: Altrichter Ferenc, Gondolat, Bp. 1972).

Forrás: C. W. Morris: *Foundations of the Theory of Signs. – International Encyclopedia of Unified Science I*, 79–135. old. (némi rövidítéssel), szerk.: O. Neurath, R. Carnap, C. Morris, Chicago, 1938 (1955³).

* meghalt 1979-ben – *A szerk.*

Nemo autem vereri debet ne characterum
contemplatio nos a rebus abducat,
imo contra ad intima rerum decet.

*Gottfried Leibniz**

1. Bevezetés

Szemiotika és tudomány

Az ember a legfőbb jelhasználó állat. Természetesen a többi állat is tud úgy reagálni bizonyos dolgokra, mint másvalaminek a jeleire, de ezek a jelek nem érik el azt a bonyolultságot és kidolgozottságot, amelyet például az emberi beszéd, az írás, a művészet, a kísérleti eszközök, az orvosi diagnózisok és a jelzőberendezések felmutatnak. A tudomány és a jelek elválaszthatatlan kapcsolatban állnak egymással, mert egyrészt a tudomány igen megbízható jelekkel látja el az embert, másrészt pedig a tudományos eredmények is jelrendszerekben öltenek testet. Az emberi civilizáció léte jelektől és jelrendszerektől függ, és az emberi szellem elválaszthatatlan a jelek funkcionálásától; ha ugyan nem azonosítható az ember szellemisége ezzel a működéssel.

A jeleket eddig még talán soha nem tanulmányozták ilyen sokan és sokféle szempontból. A kutatók seregébe nyelvészek, logikusok, filozófusok, pszichológusok, biológusok, antropológusok, pszichopatológusok, esztéták és szociológusok egyaránt beletartoznak. Mindmáig hiányzik azonban egy olyan egyszerű és mégis eléggé átfogó elméleti rendszer, amely felölelné a különböző szempontok alapján nyert eredményeket, és egységes, összefüggő egészévé egyesítené őket. E tanulmány célja éppen az, hogy ilyen egyesítő szempontot javasoljon és egyúttal felvázolja a jeltudomány körvonalait. [...]

A szemiotika viszonya a tudományokhoz kettős: maga is egy tudomány a sok között, egyúttal pedig a tudományok eszköze. A szemiotikának mint tudománynak a jelentősége abban áll, hogy a tudományok egyesítése felé vezető út egyik lépcsője, mivel minden speciális jeltudomány – így például a nyelvészet, a logika, a matematika, a retorika és (bizonyos mértékig) az esztétika – alapjául szolgál. A jel fogalma fontosnak bizonyulhat a társadalmi, pszichológiai és humán tudományok egyesítésében is, amennyiben ezeket megkülönböztetjük a fizikai és biológiai tudományoktól. És minthogy meg fogjuk mutatni, hogy a jelek egyszerűen a fizikai és biológiai tudományok által tanulmányozott olyan objektumok, amelyek bizonyos összetett funkcionális folyamatokban kapcsolódnak össze, minden ilyen egyesítés, egyfelől a formális tudományoké, másfelől a társadalmi pszichológiai és humán tudományoké, fontos anyagot szolgáltatna a tudományok e két csoportjának a fizikai és biológiai tu-

* „Senkinek sem kell félnie, hogy a jeleknek a szemlélése eltérít bennünket a dolgoktól, éppen ellenkezőleg, bensejükbe vezet.” – *A szerk.*

ományokkal való egyesítéséhez is. Így a szemiotika jelentős lehet a tudományok egyesítésének programja szempontjából, bár e jelentőség pontos természetét és mértékét még meg kell határozni.

Így, noha a szemiotika a többivel egyenrangú tudomány, amely a jelfunkcióban álló dolgokat, illetve e dolgok tulajdonságait vizsgálja, ugyanakkor azonban az összes tudományok eszköze is, minthogy minden tudomány jeleket használ és eredményeit is jelek által fejezi ki. Ezért a metatudománynak (a tudományokra vonatkozó tudománynak) a szemiotikát eszközként kell használnia. [...] A tudomány vizsgálata maradéktalanul beilleszthető a tudomány nyelvének tanulmányozásába, minthogy e nyelv vizsgálata nemcsak formális szerkezetének vizsgálatát jelenti, hanem a deszignált objektumhoz és a nyelvet használó személyekhez való viszonyának vizsgálatát is. Ebből a szempontból az egész *Encyclopedia* mint a tudomány tudományos vizsgálata voltaképpen a tudomány nyelvének tanulmányozása. De mivel semmit sem lehet a vizsgálati mezőhöz tartozó objektumokat jelölő jelek nélkül tanulmányozni, a tudomány nyelvének vizsgálatában fel kell tehát használnunk jelekre vonatkozó jeleket, és a szemiotikának kell szolgáltatnia a megfelelő jeleket, illetőleg a vizsgálat végigviteléhez szükséges elveket. A szemiotika olyan általános nyelvet szolgáltat, amely bármely speciális nyelvre vagy jelre alkalmazható, így tehát a tudomány nyelvére és az általa használt speciális jelekre is.

A szemiotikának tudományként és a tudományegyesítés részeként való bemutatásában érdeklődésünket az a gyakorlati szempont korlátozza, hogy az elemzést addig és olyan irányba vigyük, hogy ezzel alkalmas eszközt szolgáltsunk az *Encyclopedia* munkájához, azaz olyan nyelvet szolgáltsunk, amelyen beszélni lehet a tudomány nyelvéről, s egyúttal tökéletesíteni is azt. További tanulmányokra lenne szükség ahhoz, hogy konkrétan megmutassuk az egyes speciális tudományokra alkalmazott jellemzés eredményeit, illetőleg ennek a tudományegyesítésben mutatkozó általános jelentőségét. De részletes dokumentálás nélkül is világossá vált már sokak előtt, hogy az embernek – a tudóst is beleértve – ki kell szabadulnia a szavak ember szötte szövevényéből, és hogy a nyelv – a tudományos nyelv is – nagyon rászorul a tisztogatásra, az egyszerűsítésre és a rendszerezésre. A jelelmélet pedig igen hasznos eszköz lesz e bábeli zűrzavar megszüntetésében.

2. Szemiózis és szemiotika

A jel természete

Azt a folyamatot, amelyben valami jelként funkcionál, szemiózisnak nevezhetjük. Ezt a folyamatot, a görögökig visszanyúló hagyomány szerint általában úgy tekintik, mint ami három (vagy négy) tényezőből áll: abból, ami jelként szerepel, abból, amire a jel vonatkozik és abból a jel értelmezőjére gyakorolt hatásból, amelynek következtében a szóban forgó dolog a jelértelmező számára jellé válik. A szemiózisnak ez a három összetevője sorrendben a következőképpen nevezhető: a *jelölő*, a *deszignatum* és az *interpretáns*; negyedik tényező-

ként hozzávehetjük ezekhez az *interpretálót*. Ezek a kifejezések explicitté teszik azokat a tényezőket, amelyeket megnevezetlenül hagy az a közismert állítás, hogy a jel valaki számára valamire utal.

A kutya például mókusok (*D*) űzése közben egy bizonyos (*I*) viselkedéssel válaszol egy bizonyos (*S*) hangra; egy utazó felkészül arra, hogy az egyik barátjától kapott (*S*) levél következtében megfelelően járjon el (*I*) egy bizonyos földrajzi környezetben (*D*). Ezekben az esetekben *S* a jelölő (és funkciójánál fogva jel), *D* a deszignátum és *I* az interpretáns az interpretáló részéről. Egy jel leghatékonyabb jellemzése a következő: *S* *D*-nek a jele *I* számára oly mértékben, hogy *I* számot vet *D*-vel *S* jelenléte következtében. Így tehát a szemiózisban valami közvetve, azaz egy harmadik valami révén számot vet valamivel. Ennek megfelelően a szemiózis közvetett számvetés. A közvetítők a jelölők, a számvetések az *interpretánsok*, és a folyamat ágensei az *interpretálók*; amivel számot vetnek, azok a *deszignátumok*. Számos megjegyzést lehet persze tenni erről a megfogalmazásról.

Világosnak kell azonban lennie, hogy a „jel”, „deszignátum”, „interpretáns” és „interpretáló” kifejezések együtt járnak, mivel egyszerűen a szemiózis folyamatának különböző aspektusaira utalnak. Nem szükséges ugyan, hogy jelekkel utaljunk az objektumokra, de nincsenek deszignátumok, ha nincs ilyen utalás; és valami csak akkor válik jellé, ha valamilyen interpretáló valaminek a jeleként értelmezi; valaminek a számításba vétele csak annyiban interpretáns, amennyiben valami jelként működő dolog váltja ki, egy dolog annyiban interpretáló, amennyiben közvetve vet számot valamivel. Az a tulajdonság, hogy valami jel, deszignátum, interpretáló vagy interpretáns, relációs tulajdonság, amellyel a dolgok csak akkor rendelkeznek, ha a szemiózis funkcionális folyamatában vesznek részt. A szemiotika tehát nem valamilyen sajátos fajtájú tárgy vizsgálatával foglalkozik, hanem a közönséges tárgyakéval, annyiban (és csak annyiban), amennyiben ezek szemiózisban vesznek részt. Ennek jelentősége később fokozatosan válik majd világossá.

Azok a jelek, amelyek ugyanarra az objektumra vonatkoznak, nem feltétlenül rendelkeznek ugyanazzal a deszignátummal, minthogy az, amivel az objektummal kapcsolatban számot kell vetni, a különböző interpretálók számára eltérő lehet. Valamely tárgy jele – s ez az egyik elméletileg lehetséges véglet – egyszerűen csak felhívhatja a jelinterpretáló figyelmét az objektumra, míg a másik véglet az, ha a jel lehetővé teszi az interpretálónak, hogy számot vessen a kérdéses tárgy valamennyi jellegzetességével magának a tárgynak a távollétében is. Létezik tehát egy potenciális jelkontinuum, amelyben minden tárggyal való szituációval kapcsolatban a szemiózis minden szintje kifejezhető, s így az a kérdés, hogy mi egy jel deszignátuma egy adott szituációban, azzal a kérdéssel azonos, hogy a tárgynak vagy helyzetnek mely sajátosságaival vetünk ténylegesen számot egyedül a jelhordozó jelenléte alapján.

Szükséges, hogy a jelnek deszignátuma legyen, de nyilvánvalóan nem minden jel utal valamely ténylegesen létező tárgyra. Azok a nehézségek, amelyekre ezek az állítások utalnak, voltaképpen csak látszólagosak, és megoldásukhoz nincs szükség a „fennállások” metafizikai világának bevezetésére. Minthogy a „deszignátum” szemiotikai műszó, deszignátumok nem létezhetnek szemiózis

nélkül, de tárgyak természetesen lehetnek anélkül, hogy szemiózis lenne. Egy jel deszignátuma egy olyan objektumfajta, amelyre a jel vonatkozik, vagyis az olyan tulajdonságú objektumok, amelyekkel az interpretáló számot vet a jelhordozó jelenléte révén. És ez a számvetés anélkül is megtörténhet, hogy ténylegesen léteznének a számba vett sajátosságú tárgyak vagy helyzetek. Ez még a rámutatás esetében is igaz: bizonyos céloknak megfelelően mutathatunk úgy, hogy nem mutatunk rá voltaképpen semmire sem. Nem ellentmondás, ha azt mondjuk, hogy minden jelnek van deszignátuma, de nem minden jel vonatkozik valami aktuálisan létezőre. Amennyiben ténylegesen létezik az, amire utalunk, és úgy létezik, ahogy utalunk rá, akkor a referencia tárgyát *denotátumnak* nevezzük. Világos ennél fogva, hogy míg minden jelnek van deszignátuma, nem mindegyiknek van denotátuma. A deszignátum nem egy dolog, hanem egy tárgyfajta vagy -osztály – egy osztálynak pedig lehet egy vagy több tagja, de az is lehet, hogy egy sincs. A denotátumok az osztály tagjai. Ez a különbségtétel teszi érthetővé azt aényt, hogy valaki benyúlhat például a jég szekrénybe egy olyan almaért, ami nincs is ott, vagy előkészületeket tehet arra, hogy egy olyan szigeten éljen, amely sohasem létezett vagy rég eltűnt már a tengerben.

A jel meghatározásához fűzött utolsó megjegyzésként említjük meg, hogy az általános jelelmélet nem kötelezi el magát semmiféle olyan speciális elmélet mellett, amely arról szólna, hogy mi történik akkor, amikor valamivel a jelhasználat révén számot vetünk. Tulajdonképpen lehetséges volna, hogy a „közvetett számvetést” vegyük a szemiotika axiomatikus kifejtéséhez az egyedüli primitív terminusnak. Mindazonáltal az itt adott leírás egy behaviorista szempontú tárgyalás lehetőségét kínálja, és ezt a nézőpontot fogjuk magunkévá tenni a továbbiakban is. A jel definíciójának azonban ilyenfajta értelmezése egyáltalán nem szükségszerű. Itt csak azért fogjuk elfogadni, mert ez a nézet ilyen vagy olyan formában (bár nem a Watson-féle behaviorizmus formájában) széles körben elterjedt a pszichológusok körében, és mivel a szemiotika történetében fellelhető számos nehézség, úgy tűnik, annak tulajdonítható, hogy történetének nagy részében az a szemiotika az introspektív és az orvosi pszichológiákkal kapcsolódott össze. A behaviorizmus szempontjából a *D*-vel *S* jelenléte révén történő számvetés nem más, mint a *D*-re való reagálás az *S*-re adott válasz következtében. Ahogy később még világosabbá fog válni, nem szükséges tagadnunk a „privát élményeket” a szemiózis vagy más folyamatok esetében, de az szükségszerű a behaviorista felfogás alapján, hogy tagadnunk kell azt, hogy az ilyen élmények központi jelentőségűek, vagy hogy ezek létezése a szemiózis (és ezzel a jel, a deszignátum és az interpretáns) objektív tanulmányozását lehetetlenné vagy hiányossá teszi.

A szemiózis dimenziói és szintjei

A szemiózis hármasszámviszonyában fellépő három korrelátum (a jelölő, a deszignátum, az interpretáló) alapján tanulmányozás céljára számos más diadikus viszony absztrahálható. Vizsgálat alá vehetők például azok a viszonyok, amelyek a jelek és azon objektumok között állnak fenn, amelyekre a jelek alkalmazhatók. Ezt a viszonyt a *szemiózis szemantikai dimenziójának* fogjuk nevez-

ni, és a „ D_{szem} ” szimbólummal fogjuk jelölni; e dimenzió vizsgálatát szemantikának nevezzük majd. Tanulmányozás tárgyává tehető a jeleknek az interpretálókhoz való viszonya is. Ezt a relációt a *szemiózis pragmatikai dimenziójának* fogjuk nevezni és a „ D_p ” szimbólummal jelölni; e dimenzió vizsgálatát *pragmatikának* hívjuk.

A jelek egy fontos relációját még nem vezettük be: ez a jelek formális viszonya egymáshoz. Ezt a relációt az előzőekben explicite nem építettük be a „jel” definíciójába, minthogy az elterjedt szóhasználat nem zárja ki a „jel” terminus alkalmazását valami olyasmire, ami nem tagja egy jelrendszernek – ilyen lehetőségek merülnek fel az észlelés jelaspektusaiban, illetve a különböző, látszólag elszigetelt emlékeztető- és jelzőeszközök. Ezeknek az eseteknek az értelmezése azonban nem teljesen világos, és így nehéz megállapítani, hogy van-e egyáltalán olyasmi, mint elszigetelt jel. Bizonyára, ha nem is ténylegesen, legalább lehetőség szerint minden jel viszonyban áll más jelekkel, mert az, amivel való számot vetésre a jel készíti az interpretálót, csak más jelek alapján *állapítható* meg. Az igaz, hogy ezt a megállapítást nem szükséges megtenni, de elvben mindig lehetséges, és ha már megtettük, akkor ez a szóban forgó jelet más jelekkel hozza összefüggésbe. Mivel a legtöbb jel nyilvánvaló kapcsolatban áll más jelekkel, és mivel a látszólag elszigetelt jelek eseteiről az elemzés során többnyire kiderül, hogy nem ilyenek, továbbá, mivel minden jel, ha ténylegesen nem is, legalább lehetőség szerint kapcsolódik más jelekhez, helyes lesz, ha a szemiózis harmadik dimenzióját a másik két említettel egyenrangúvá tesszük. Ezt a harmadik dimenziót a *szemiózis szintaktikai dimenziójának* nevezzük, és „ D_{szin} ”-nel jelöljük, e dimenzió vizsgálatát pedig *szintaktikának* fogjuk nevezni.*

Célravezető lesz, ha a jeleknek jelekhez, objektumokhoz, illetve interpretálókhoz fűződő bizonyos viszonyai deszignálására külön műszavakat vezetünk be. Az „implikálja” a D_{szin} -re, a „deszignálja” és a „denotálja” a D_{szem} -re és a „kifejezi” a D_p -re korlátozódik. Az „asztal” szó implikálja (*nem* pedig deszignálja) azt, hogy „olyan bútor, amelynek vízszintes lapja van, ahová tárgyak helyezhetők el”, és deszignál egy bizonyos fajtájú objektumot (olyan bútort, amelynek vízszintes lapja van, ahová tárgyak helyezhetők el), és olyan objektumot denotál, amelyekre alkalmazható, és végül kifejezi az interpretálóját. Bármely adott esetben a dimenziók valamelyike ténylegesen vagy gyakorlatilag eltűnhet: lehet, hogy egy jelnek nincs szintaktikai kapcsolata más jelekkel, és így tényleges implikációja nullává válik; az is lehet, hogy van implikációja, de nem denotál semmilyen objektumot; vagy van implikációja, viszont nincs tényleges interpretálója, és így nem jut kifejezésre; ez a helyzet például a holt nyelvek szavainál. Még az ilyen lehetséges esetekben is megfelelőek lesznek azonban a kiválasztott terminusok, hogy arra az esetre utaljanak, amikor a lehetséges relációk valamelyike megvalósulatlanul maradt.

* A szemiotikában épp Morris jelen tanulmányának következtében a *szintaktika* [angolul: syntactic, illetőleg syntactics] műszó terjedt el, míg az általános nyelvészetben a hasonló szempontú vizsgálatot a *szintaxis* [angolul: syntax] műszóval jelölik. – *A szerk.*

Nagyon fontos, hogy különbséget tegyünk azok között a relációk között, amelyeket egy jel hordoz, és azon jelek között, amelyeknek felhasználásával beszélünk ezekről a relációkról – ennek teljes felismerése talán a szemiotika legfontosabb általános gyakorlati alkalmazása. A jelek funkcionálása általában az a mód, ahogyan bizonyos létezők számot vetnek más létezőkkel a létezők egy közvetítő osztálya révén. E folyamatnak azonban szintjei vannak, amelyeket a legteljesebb fogalmi zűrzavar elkerülése érdekében igen gondosan meg kell különböztetnünk. A szemiotika, mint a szemiózis tudománya, éppen annyira különbözik a szemiózistól, mint bármely más tudomány a maga tárgyától. Ha x úgy funkcionál, hogy y számot vet z -vel x -en keresztül, akkor azt mondhatjuk, hogy x egy jel, és hogy x z -t deszignálja stb.; de itt a „jel” és a „deszignálja” egy magasabb rendű szemiózis jelei, amelyek az eredeti, alacsonyabb rendű szemióziszfolyamatra utalnak. Ami mármost deszignált, az x -nek és z -nek egy bizonyos viszonya, nem pedig egyedül a z ; x deszignált, z is deszignált, és egy reláció is deszignált úgy, hogy x jellé, z pedig deszignátummá válik. Deszignáció így különböző szinteken fordulhat elő, és ennek megfelelően különböző szintű deszignátumok vannak; a „deszignáció” így a szemiotikában (és különösen a szemantikában) jelnek bizonyul, mivel ez olyan jel, amelyet jelekre való utalásként használunk.

A szemiotika mint tudomány speciális jeleket használ arra, hogy jelekről tényeket állapítson meg; olyan nyelv, amelyen a jelekről lehet beszélni. A szemiotikának alárendelt három tudományág a szintaktika, a szemiotika és a pragmatika, amelyek sorrendben a szemiózis szintaktikai, szemantikai, illetőleg pragmatikai dimenziójával foglalkoznak. Ezeknek az alárendelt tudományoknak mindegyike a maga külön műszavait igényli; ahogy az előbb használtuk már, az „implikál” a szintaktika terminusa, a „deszignál” és „denotál” a szemantikáé és a „kifejez” a pragmatikáé. És mivel e különféle dimenziók egyetlen egységes folyamat aspektusai csupán, bizonyos relációk fedezhetők fel az egyes területek terminusai között, és megkülönböztető jelek lesznek szükségesek e relációknak, s így a szemiózis folyamatának mint egésznek a jellemzésére. Maga a „jel” szigorúan szemiotikai terminus, amely nem definiálható sem egyedül a szintaktikában, sem a szemantikában, sem pedig a pragmatikában; csak a „szemiotikai” tágabb értelmében mondható, hogy e tudományágak valamennyi terminusa szemiotikai terminus.

Kísérletet tehetünk a jelekkel foglalkozó kijelentések és terminusok teljes halmazának a rendszerezésére. Elvben a szemiotika deduktív rendszerként állítható elő, amelyben vannak definiálatlan terminusok és primitív mondatok, s ezekből más mondatok tételekként levezethetők. Ámde annak ellenére, hogy a tudományok az ilyen kifejtési formára törekszenek, ráadásul a szemiotika kizárólag viszonyokkal foglalkozik, ami különösen alkalmassá teszi arra, hogy az új relációs logika révén tárgyaljuk, mindezek ellenére mégsem tanácsos, sőt nem is lehetséges, hogy ebben a tanulmányban ezt a kifejtési módot kövessük. Igaz ugyan, hogy a formalisták, az empiristák és a pragmatisták már sok mindent elvégeztek a jelviszonyok általános elemzésében, de azok az eredmények, amelyeket már elértek, úgy tűnik, csak kis részét teszik annak, ami várható; a részterületeken az előzetes rendszerezés még alighogy megkezdődött.

Ez okból és e tanulmány bevezető jellegéből kifolyólag nem látszott tanácsosnak, hogy kísérletet tegyünk a szemiotika formalizálására, minthogy ez jóval meghaladja e tárgy jelenlegi helyzetét, és elhomályosíthatná azt a szerepet, amelyet a szemiotika az egységes tudomány létrehozásában betölthetne.

Az ez irányú fejlődés marad mindenesetre a cél. Ha majd elérjük, akkor előáll a *tiszta szemiotika*, amelynek alkotórészei a tiszta szintaktika, tiszta szemantika, tiszta pragmatika. Ebben lenne rendszeres formában kidolgozva az a metanyelv, amelynek terminusaiban minden jelszituáció tárgyalható lenne. E nyelvnek a konkrét jelesetekre való alkalmazását *leíró szemiotikának* (illetőleg az esettől függően szintaktikának, szemantikának, pragmatikának) nevezhetnénk. Ebben az értelemben ez az *Encyclopedia*, amennyiben a tudomány nyelvvel foglalkozik, különösen fontos esete a leíró szemiotikának, minthogy a nyelv szerkezetének vizsgálata a leíró szintaktikába, e nyelv és a létező szituációk viszonyának vizsgálata a leíró szemantikába, és e nyelv kialakítóihoz és használóihoz fűződő viszonyának figyelembevételével a deskriptív pragmatikába tartozik. Az *Encyclopedia* egésze az itt kifejtett szempontból a tiszta és leíró szemiotika területére tartozik.

Nyelv

Az eddig elmondottak mindenféle – egyszerű vagy összetett – jelre alkalmazhatók. Így a nyelvekre mint sajátos fajta jelrendszerekre is. A „nyelv” terminus, csakúgy, mint más, a jelekre vonatkozó terminusok, homályos, mivel a jellemzése a különböző dimenziók alapján adható meg. A formalista például hajlamos minden axiomatikus rendszert nyelvnek tekinteni, figyelmen kívül hagyva azt, hogy vannak-e demotátumainak tekinthető dolgok, vagy hogy létezik-e olyan interpretáló csoport, amely ezt a rendszert ténylegesen használja; az empirista viszont annak hangsúlyozására hajlik, hogy fenn kell állnia valamilyen viszonynak e jelek és az általuk denotált objektumok között (amelyek tulajdonságait a jelek igaz módon megállapítják); a pragmatista a nyelvet úgy tekinti, mint a kommunikatív tevékenység egy fajtáját, amely természetét és eredetét tekintve társadalmi jellegű, és amelynek révén egy társadalmi csoport tagjai tökéletesebben ki tudják elégíteni egyéni és közös érdekeiket. A háromdimenziós elemzés előnye az, hogy mindezen szempontok érvényessége elismerhető, mivel ezek egy és ugyanazon jelenség három aspektusára utalnak; ahol úgy megfelelő, ott jelezhetjük a vizsgálat (és ezzel az absztrakció) típusát is oly módon, hogy bevezetjük az „ L_{szin} ”, „ L_{szem} ”, „ L_p ” szimbólumokat. Már említettük, hogy egy jel nem feltétlenül denotál tényleges objektumokat (vagyis nem mindig van denotátuma), és esetleg nincs tényleges interpretálója. Ehhez hasonlóan, lehetnek olyan nyelvek mint jelkomplexumfajták, amelyeket egy adott időben nem alkalmaznak semmire, és amelyeknek csak egy interpretálója van, sőt esetleg egy sincs, éppen úgy, ahogy egy lakatlan épület is nevezhető háznak. Ámde nem beszélhetünk nyelvről ott, ahol a jelek halmozásának nincs szintaktikai dimenziója, mert nem szokás egy magányos jelet nyelvnek nevezni. De még ez az eset is tanulságos, mivel az itt kifejtett nézet értelmében (nevezetesen, hogy lehetőség szerint minden jelnek vannak szin-

taktikai relációi azokhoz a jelekhez, amelyekkel a deszignátuma – azaz az a szituációfajta, amelyre alkalmazható – megállapítható), még egy elszigetelt jel is lehetőség szerint nyelvi jel. Továbbá azt is mondhatnánk, hogy egy elszigetelt jelnek vannak bizonyos relációi önmagához, s így szintaktikai dimenziója is van, vagy azt, hogy a szintaktikai dimenzió meglétének egy speciális esete e dimenzió nullává válása. Ezek a lehetőségek igen fontosak a különböző dimenziók, illetőleg „ L_{szin} ”, „ L_{szem} ”, „ L_p ” függetlenségi fokának kimutatásához. Egyúttal azt is mutatják, hogy nincs abszolút szakadék a magányos jelek, a mondatbeli jelek és a nyelvek között – ahogy ezt Peirce hangsúlyozta.

Ezek szerint valamely nyelvnek mint jelek kölcsönösen összefüggő rendszerének olyanfajta szintaktikai szerkezete van, hogy a megengedett jelkombinációk közül egyesek állításokként funkcionálnak, és olyanfajta jelhordozói vannak, hogy ezek több interpretáló számára közösek. A nyelv e jellemzésének szintaktikai, szemantikai és pragmatikai vonásai még világosabbakká fognak válni, ha a szemiotika megfelelő ágait is tekintetbe vesszük. Az is világossá fog válni, hogy éppen úgy, ahogy egy egyedi jel jellemzésére is tökéletesen elég, ha megadjuk a más jelekhez, tárgyakhoz és használókhoz fűződő viszonyát, egy nyelv is teljes mértékben jellemezhető a jelölőkre érvényes és később szintaktikainak, szemantikainak és pragmatikainak nevezhető szabályok megadásával. Megjegyzendő, hogy a nyelv itt adott jellemzése szigorúan szemiotikai, amely mindhárom dimenzióra kiterjed; sok félreértés kerülhető el, ha tekintetbe vesszük, hogy a „nyelv” szót gyakran használják úgy, hogy a szó teljes értelmében vett nyelvnek csak egy aspektusát jelöli. A következő egyszerű formula segít a helyzet tisztázásában: $L = L_{szin} + L_{szem} + L_p$.

A nyelvek, szerkezetük komplexitását, az általuk deszignált tárgyak körét és alkalmazásuk céljait tekintve a gazdagság különböző fokain állhatnak. Az olyan természetes nyelvek, mint az angol, a francia, a német stb. e tekintetben a leggazdagabb nyelvek közé tartoznak, és *egyetemes nyelveknek* nevezték el őket, mivel bennük minden előállítható. Ez a gazdagság azonban bizonyos célok megvalósítására hátrányos lehet. Az egyetemes nyelvekben gyakran igen nehéz eldönteni azt, hogy egy bizonyos jel milyen dimenzióban működik túlnyomóan, és a szimbolikus referencia különböző szintjeit sem jelzik világosan. Az ilyen nyelvek éppen ezért homályosak, és explicit ellentmondások keletkezésére is alkalmat adnak – mindezek olyan tények, amelyek bizonyos (de nem minden!) esetben hátrányosak. Azok az eszközök, amelyek a tudományos világosságot szolgálják, egyúttal gyengítetik a jelek esztétikai használatának lehetőségeit, és fordítva. E megfontolások miatt nem meglepő, hogy az emberek bizonyos speciális és korlátozott nyelveket fejlesztettek ki bizonyos célok jobb megvalósítására: a matematikát és a formális logikát a szintaktikai szerkezet bemutatására, az empirikus tudományokat a természeti folyamatok pontosabb leírására és előre látására, az alkalmazott és szépművészeteket az ember által értékesnek tartott dolgok jelzésére és ellenőrzésére. A mindennapi nyelv különösen gyenge olyan eszközök tekintetében, amelyeknek segítségével a nyelvről lehet beszélni, és a szemiotika feladata, hogy ennek az igénynek a betöltésére nyelvet hozzon létre. Saját céljaik véghezvitelére ezek a speciális nyelvek a jelfunkcionálás egyes dimenzióinak nagyobb hangsúlyt adhat-

nak, mint másoknak; a többi dimenzió azonban – ha egyáltalán hiányzik – csak ritkán hiányzik teljesen, s így ezeket a nyelveket úgy tekinthetjük, mint a nyelv jelzett teljes szemiotikai jellemzésének speciális aleteit.

A kölcsönösen összefüggő jelek rendszereinek általános eredetét nem nehéz megmagyarázni. A jelölők, mint természeti létezők, osztoznak a szervezeten kívüli és szervezeten belüli folyamatok összefüggésében. Az elénekelt és kimondott szavak a szó szoros értelmében a szerves reakciók részei, míg az írás, festés, zene és a jelzések a viselkedés közvetlen eredményei. Azon jelek esetében, amelyek nem a viselkedésből vagy annak eredményeiből származnak – mint például a jeltényezők, az észlelés –, a jelek azért válnak összefüggővé, mert a jelölők összefüggnek. A mennydörgés a villámlás jelévé válik, a villámlás pedig a veszély jelévé, éppen mert a mennydörgés, villámlás és a veszély speciális módon ténylegesen összefüggnek. Ha w y jelenléte esetén x -et várja és x jelenléte esetén z -t, akkor e két várakozás összekapcsolódása w számára nagyon is természetessé teszi, hogy y jelenléte esetén z -t várja. Egyfelől az események, másfelől a tevékenységek összefüggése révén a jelek is összefüggővé válnak, és kialakul a nyelv mint jelrendszer. Az, hogy a nyelv szintaktikai szerkezete általában mind az objektív események, mind pedig a viselkedés függvénye, nem pedig egyedül valamelyiküké, ez a tézis a *nyelvi szerkezet kettős ellenőrzésének* tétele. E tézist később még részletesen kifejthetjük, de már most evidens, hogy ez módot ad mind a konvencionalizmus*, mind pedig a hagyományos empirizmus végleteinek elkerülésére a nyelvszerkezet felfogásában. A mondottak alapján a jelek halmazai fokozatosan jelrendszerekké válnak; ez egyaránt érvényes az észlelési jelek, gesztusok, zenei hangok és a festészet esetében, illetőleg az írás és beszéd esetében. Bizonyos esetekben persze ez a rendszerezés viszonylag laza és változó, amellet a szervezethez és a kapcsolódás különböző fokain álló alrendszereket tartalmazhat; másokban pedig viszonylag szoros és állandó, mint például a matematikai és a tudományos nyelvek esetén. Amennyiben adottak ilyen jelstruktúrák, lehetővé válik, hogy háromdimenziós elemzésnek vessük alá őket, amelynek során megvizsgáljuk szerkezetüket, az általuk denotált dolgokhoz való viszonyukat és interpretálóihoz való relációikat. Ezt fogjuk most megtenni, általánosságban, rendre megvizsgálva a nyelv szintaktikáját, szemantikáját és pragmatikáját, de közben mindvégig szem előtt tartjuk majd e dimenziók és így a szemiotika minden egyes területének a többihez való viszonyát is. Később, felhasználva ezeket az absztrakciókat, különös hangsúlyt adunk majd a szemiotika egységének is.

* A konvencionalizmus (fő képviselője H. Poincaré – megh. 1912 – francia matematikus és csillagász) filozófiai irányzat, amely – különösen a geometriai axiómák konvencionális mivolta nyomán – azt tartja, hogy a tudományos teóriák az emberi szellem alkotásai, amelyeket csak a célszerűség alapoz meg, vagyis önkényes jelrendszerek a valóságos összefüggések ábrázolására. – *A szerk.*

3. Szintaktika

A nyelv formális koncepciója

A szintaktika, a jelek egymáshoz való szintaktikai viszonyainak tanulmányozása, a jeleknek a tárgyakhoz és az interpretálókhoz fűződő viszonyairól való egyidejű elvonatkoztatással, a szemiotika valamennyi ága közül a legfejlettebb. A nyelvészetben elvégzett munka zöme ilyen szempont szerint készült, noha többnyire nem tudatosan és sok félreértés közepette. A logikusokat kezdetül fogva a következtetés érdekelte, és ez, bár történelmileg számos egyéb megfontolás is terhelte, a nyelven belüli bizonyos jelkombinációk egymás közötti viszonyainak vizsgálatát vonja maga után. Különösen fontos volt a matematika deduktív, vagyis axiomatikus rendszerként való előállítás az ókori görögöknél; ez az ember figyelmét tartósan a szigorúan kötött jelrendszerek alapformája felé fordította, mivel ezekben bizonyos kiinduló jelhalmazokon végrehajtott műveletek révén az összes többi jelhalmaz előállítható. Az ilyen formális rendszerek szolgáltatták az anyagot azokhoz a megfontolásokhoz, amelyek maguk után vonták a szintaktika fejlődését. A matematikus Leibniznél ezek a nyelvészeti, matematikai és logikai megfontolások egy általános formális eljárás (*speciosa generalis*) gondolatához vezettek, amely magában foglalta az általános karakterisztikát (*ars characteristica*), és amely lényegében olyan jelképzési elmélet, illetve eljárás, amelynek eredményeként a megfelelő „ideák” összes következménye levonható pusztán a jelek figyelembevétele alapján; magában foglalta továbbá az általános kombinatorikát (*ars combinatoria*), egy olyan általános kalkulust, amely egyetemes formális módszert ad a jelek következményeinek levonására. A matematikai forma és módszer efféle egységesítése és általánosítása Leibniz kora óta jelentős mértékben elterjedt a szimbolikus logikában, Boole, Frege, Peano, Peirce, Russel, Whitehead és mások erőfeszítése nyomán; a szintaktikai relációk elmélete viszont jelenkori fejlődésének legkidolgozottabb formáját Carnap logikai szintaxisában érte el. Jelen céljainknak megfelel, ha e nézetnek csupán legáltalánosabb aspektusait említjük majd meg. [...]

A logikai szintaxis szántszándékkal figyelmen kívül hagyja a szemiózis úgynevezett szemantikai és pragmatikai dimenzióit, azért, hogy a nyelv logikai és grammatikai szerkezetére, vagyis a szemiózis szintaktikai dimenziójára koncentrálhasson. E vizsgálódásokban „nyelv” (azaz L_{szin}) a dolgok minden olyan halmaza, amelyben a következő két szabályosztály érvényesül: a *képzési szabályoké*, amelyek a halmaz elemeinek megengedett független kombinációit határozzák meg (ezek a kombinációk a mondatok), és az *átalakítási szabályoké*, amelyek azokat a mondatokat határozzák meg, amelyek más mondatokból nyerhetők. Ezek együttesen *szintaktikai szabályoknak* nevezhetők. A szintaktika tehát a jelek és jelkombinációk vizsgálata annyiban, amennyiben ezek szintaktikai szabályoknak vannak alávetve. A szintaktikát nem érdeklik a jelölők egyes sajátosságai, sem pedig ezek relációi, kivéve a szintaktikaiakat, vagyis a szintaktikai szabályok által meghatározottakat.

E vizsgálatok nyomán a nyelvek várakozáson felül bonyolultnak bizonyul-

tak, a vizsgálati szempont pedig várakozáson felül termékenynek. Lehetségesé vált, hogy pontosan jellemezzük a primitív, az analitikus, az ellentmondásos és a szintetikus mondatokat csakúgy, mint a bizonyítást és a levezetést. A formális szempont feladása nélkül lehetségesnek bizonyult a logikai és a deskriptív jelek megkülönböztetése, a szinonim jelek és az azonos értelmű mondatok definiálása, a mondatok tartalmának jellemzése, a logikai paradoxonok feloldása, a kifejezések bizonyos típusainak osztályozása és a szükségszerűséget, lehetőséget és lehetetlenséget kifejező modális kifejezések tisztázása. Ezeket és számos más eredményt részben már rendszerezték egy nyelv formájában, s a logikai szintaxis legtöbb terminusa a következményfogalom alapján definiálható. Ennek eredményeként ma már minden eddigénél szabatosabb nyelv áll rendelkezésünkre, amellyel a nyelvek formális dimenzióiról beszélhetünk. A logikai szintaxis igen érdekes és mélyreható eredményeket hozott és rendkívül hatékony analitikus eszközzé vált; az *Encyclopediában* a tudományok nyelvének elemzésében alapos hasznát vesszük majd.

Bennünket azonban jelenleg csak a logikai szintaxis és a szemiotika viszonya érdekel. Evidens persze, hogy a szintaktikába tartozik; tulajdonképpen még a nevét is ez sugallta. A logikai szintaxis valamennyi eredménye beolvasható a szintaktikába. Kétségtelen továbbá, hogy ez a szintaktika és ennél fogva a szemiotika legfejlettebb része. Szellemét és módszerét tekintve jelentősen hozzájárulhat a szemantika és a pragmatika fejlődéséhez is, hatása pedig máris nyilvánvaló ezeken a területeken.

Számos sajátos eredményének párhuzamai a szemiotika más ágaiban is megtalálhatók. Szemléltetésképpen vezessük be a „tárgymondat” terminust minden olyan mondat megjelölésére, amelynek deszignátumába nem tartoznak jelek; ilyen mondat tárgyról szól, és a szemiotika vizsgálódási körébe tartozik. E szerint az értelmezés szerint a szemiotikai nyelvek egyetlen mondata sem tárgymondat. Carnap tisztázta azt, hogy számos olyan mondat, amely látszólag tárgymondat, s így olyan dolgokról szól, amelyek nem jelek, az elemzés során áltárgyi mondatnak bizonyul, s ezeket a nyelvről szóló szintaktikai állításként kell értelmeznünk. E kváziszintaktikai mondatok analógiájára léteznek a megfelelő kváziszemantikai és kvázipragmatikai mondatok is, amelyek tárgymondatoknak látszanak, de ezeket a jelek és deszignátumaik, illetőleg a jelek és interpretációik közötti viszony alapján kell értelmeznünk.

A szintaktikát bizonyos vonatkozásokban könnyebb kifejleszteni, mint a mellérendelt területeket, minthogy némiképp könnyebb, különösen az írott jelek esetében, a jelek egymás közötti, szabályok által meghatározott viszonyainak tanulmányozása, mint azoknak az egzisztenciális helyzeteknek a jellemzése, amelyek között bizonyos jeleket alkalmazunk, vagy annak megadása, mi megy végbe egy interpretációban, amikor valamely jel funkcionál. Ezért a szintaktikai kutatások révén bizonyos disztinkciók megtétele szemantikai és pragmatikai megfelelőik felkutatásának kulcsát adhatja kezünkbe.

A logikai szintaxis nagy jelentősége ellenére sem azonosítható a szintaktika egészével. Minthogy az előbbi (mint a „mondat” terminus is mutatta) a szintaktikai szerkezet kutatását csak olyan jelkombinációkra korlátozza, amelyek a tudományban dominálnak, nevezetesen azokra, amelyek szemantikai szem-

pontból állításoknak nevezhetők, illetőleg az olyan kombinációkéra, amelyek az említett kombinációk átalakításában használatosak. Carnap szóhasználata szerint például az utasítások nem mondatok, sőt számos vessző sem az. A „mondat” ezek szerint nem olyan terminus, amely a nyelv képzési szabályai által megengedett minden független jelkombinációra alkalmazható – noha persze a tág értelemben vett szintaktikának mindezeket a kombinációkat is figyelembe kell vennie. Vannak tehát szintaktikai problémák az észlelési jelek és az esztétikai jelek területén is, továbbá a jelek gyakorlati használatában és az általános nyelvészetben, olyanok, amelyeket a mai logikai szintaxisban még nem tanulmányoztak, de amelyek mégis a szintaktika részét képezik az itt képviselt értelemben.

Nyelvi szerkezet

Most pedig vegyük tüzetesebben szemügyre a nyelvi szerkezetet, segítségül hívva a szemantikát és a pragmatikát is, ahol ezek a szemiózis szintaktikai dimenziójának tisztázásában segítségünkre lehetnek.

Ha adva van egy azonos interpretáló által használt jeltömeg, akkor mindig fennáll bizonyos szintaktikai relációk lehetősége a jelek között. Ha adott a következő két jel: S_1 és S_2 , úgy, hogy S_1 -et (legyen ez mondjuk az, hogy „állat”) minden olyan objektumra alkalmazzuk, amelyre S_2 -t (mondjuk azt, hogy „ember”) is alkalmazzuk, de fordítva nem, ekkor, éppen e használat következtében az S_1 funkcionálásával kapcsolatos szemiózis részét képezi az S_2 -ének; az interpretáló úgy fog reagálni az „ember” által denotált objektumokra, mint az „állat” által denotáltakra, ezenfelül azonban vannak olyan reakciói is, amelyek állatok esetében, amikor az „ember” nem alkalmazható, és amelyekre bizonyos más terminusok (pl. az „amőba”) alkalmazhatók, nem lépnek fel. Ily módon a terminusok egymás közötti viszonyokba lépnek a jelhordozókat részként tartalmazó válaszreakciók közötti viszonyoknak megfelelően; e használati módok alkotják a képzési és átalakítási szabályok pragmatikai hátterét. Egy nyelv szintaktikai szerkezete nem más, mint a jeleknek a válaszreakciók kölcsönviszonya okozta kölcsönös összefüggése; e válaszreakcióknak, mint említettük, a jelhordozók részei vagy pedig termékei. A formalista a válaszreakciókat ezek jelekké formálódásával helyettesíti; ha a szabályok egy tetszőleges halmazából indul ki, akkor éppen azokat a válaszreakciók közötti kölcsönviszonyokat határozza meg, amelyekkel az esetleges interpretálóknak már rendelkezniük kell, mielőtt még a szóban forgó nyelv használóinak lennének nevezhetők.

Mínthogy egy magában álló jel (pl. egy rámutatási aktus) csupán egy magában vett objektumot jelölhet, tehát index státusa van; amennyiben a jel egy tárgysokaságot denotál (mint pl. az „ember” terminus), akkor különféle módokon kapcsolatba hozható olyan jelekkel, amelyek az alkalmazási körét rögzítik vagy korlátozzák; ha pedig bármit denotálhat (ilyen pl. a „valami” terminus), akkor minden jellel relációban áll, s így implikáció útján egyetemes, azaz a nyelv minden jele implikálja. A jelek e három fajtáját rendre: *indexjeleknek*, *karaktérizáló jeleknek*, illetve *egyetemes jeleknek* fogjuk nevezni.

A jelek ily módon a tekintetben is különböznek egymástól, hogy milyen mértékben teszik meghatározottá a várapozásunkat. Ha azt mondják, hogy „valamire utalás történt”, akkor ez nem kelt meghatározott várapozást, nem teszi lehetővé, hogy számot vessünk azzal, amire az utalás történt; az „állat” használata további körülhatárolás nélkül ugyan kivált már bizonyos reakcióhalmazt, de ezek nem különülnek el eléggé ahhoz, hogy valamely meghatározott állattal kapcsolatban adekvátak legyenek; a helyzet jelentős javulását jelenti, ha az „ember”-t használjuk, s ez evidens, ha tekintetbe vesszük, milyen különbség tudni, hogy állat jön vagy hogy ember jön; végül pedig az „ez” használata, a test egyidejű orientációjától kísértén, valamely konkrét helyzetben, a viselkedésünket egy meghatározott tárgyra irányítja, de a denotált tárgy jellegét illetően a várapozásnak csupán igen kis részét váltja ki. Az egyetemes jeleknek van bizonyos fontossága, amennyiben lehetővé teszik, hogy általánosságban beszéljünk a jelek deszignátumairól, anélkül, hogy közelebbről meghatároznánk a jelet vagy a deszignátumot; az „objektum”, a „létező”, a „valami” terminusok elkerülésére tett kísérletek nehézsége e terminusok – bizonyos célokra nélkülözhetetlen – értékéről tanúskodik. Még fontosabb azonban az indexjelek és a karakterizáló jelek kombinálása (mint pl. az, hogy „az a ló fut”), mivel ezek a kombinációk egyesítik az indexjel referenciájának egyértelműségét és a karakterizáló jel kiváltotta várapozás meghatározottságát. Az ilyen kombinációk komplex formáival foglalkoznak formálisan a logikai és matematikai rendszerek mondataiban is, és ezek azok, amelyekre szemantikai értelemben véve az „igaz” és a „hamis” predikátumok alkalmazhatók. Jelentősége abban a tényben is megmutatkozik, hogy minden formális rendszerben megtalálható az indexjeleknek és karakterizáló jeleknek megfelelően a jelek két fajtájának megkülönböztetése. Az a tény továbbá, hogy a várapozás meghatározottsága kiegészítő jelek használata révén növelhető, abban a tényben tükröződik, hogy a nyelvi struktúrák keretein belül a specifikálás különféle fokai válnak lehetővé, és a fellépő jelrelációk szabatossá tétele is lehetséges.

Hogy az M. J. Andrade által javasolt terminusokat használjuk, úgy is mondhatjuk, hogy minden mondat tartalmaz *domináns* (uralkodó) *jeleket* és bizonyos *specifikálókat* (tkp. pontosító), amelyek egymáshoz képest relatívak, minthogy az, ami egy bizonyos specifikáló jelhez viszonyítva domináns, maga is specifikáló jel lehet egy nála általánosabb domináns jelhez képest – így például a „fehér” a lovakra való utalást specifikáltabbá teheti, míg a „ló” maga is specifikáló jel lehet az „állat” vonatkozásában. Minthogy „valaminek megfelelő számbavétele” a dolog helyzetének, elhelyezkedésének és (releváns) sajátosságainak jelzését is megköveteli, és mivel a pontos meghatározás kívánatos foka a karakterizáló jelek kombinálásával érhető el, ezért olyan mondatnak, ami lehet igaz vagy hamis, tartalmaznia kell: indexjeleket, egy domináns karakterizáló jelet lehetőleg karakterizáló specifikálókkal, továbbá néhány olyan jelet, amelyek az indexjelek és a karakterizáló jelek egymáshoz és saját osztályuk tagjaihoz való viszonyát mutatják. Így egy ilyen mondat általános képlete a következő:

Domináns karakterizáló jel [karakterizáló specifikálók (indexjelek)].

Ebben a mondatban, hogy „Az a fehér ló lassan fut”, amelyet egy konkrét

helyzetben, index jellegű gesztusok kíséretében mondunk, a „fut” tekinthető domináns jelnek, a „lassan” pedig karakterizáló specifikáló jel a „fut” számára; a „ló” hasonlóképpen a „lassan fut” lehetséges eseteit specifikálja, míg a „fehér” tovább finomítja a specifikálást, az „az” index jellegű gesztussal együtt viszont olyan indexjelként szolgál, amely lokalizálja azt a tárgyat, amire a most már specifikált domináns jel alkalmazandó. A kimondás körülményei mutathatják meg, hogy esetleg a „ló” vagy valamely más jel veendő-e domináns jelnek, úgyhogy a pragmatikai megfontolások döntik el, valójában melyik a domináns jel. A domináns jel egyébként még általánosabb is lehet, mint az eddig említettek: lehet, hogy olyan jel, ami azt mutatja, hogy utána valaminek a kinyilvánítása, esetleg egy bizonyos meggyőződéssel hangoztatott vélekedés következik. Bizonyos helyzetben indexjelek helyett karakterizáló jeleket is használhatunk oly módon, hogy a hallgatót informáljuk róla, miként kell előállítania az indexjelet, például: „Keresd meg azt a lovat, amely...; ez az a ló, amelyre utalás történik.”; vagy: „Vedd bármelyik lovat; azután pedig azt a lovat...” Abban az esetben, ha objektumok egy halmazára utalunk, akkor ez történhet az egész halmazra, annak egy részére vagy valamely meghatározott tagjára, illetőleg tagjaira vonatkozóan; az olyan terminusok, mint „minden”, „néhány”, „három”, az indexjelekkel és leírásokkal egyetemben azt a feladatot töltik be, hogy jelzik, a karakterizáló jel mely lehetséges denotációjára történik utalás. Nem csupán egyetlen indexjelre lehet szükség; egy ilyen mondatban, mint „*A* *C*-nek adta *B*-t”, egy hármasság reláció három egymáshoz rendelt tagját kell specifikálnunk indexjelek segítségével, amelyeket vagy magukban, vagy más eszközökkel összekapcsoltan használunk.

A „-nek” jel az „*A* *C*-nek adta *B*-t” mondatban fontos dolog hangsúlyozására ad alkalmat: ahhoz ugyanis, hogy értelmes jelkombinációkat állíthassunk elő, a kérdéses nyelven belül olyan sajátos jelek szükségesek, amelyek más jelek relációit jelzik, és ezeket a jeleket, amelyek a kérdéses nyelvhez tartoznak, meg kell különböztetnünk a szintaktikai nyelv azon jeleitől, amelyek e viszonyokat deszignálják. A magyar nyelvben ilyen az „sz” abban, hogy „futsz”, az „an” abban, hogy „gyorsan” vagy az „az” és a „fehér” helyzete a „ló” helyzetére vonatkozóan, *A* és *B* helyzete a domináns jel, az „adja” előtt és után, illetve a „-nek” helyzete a *C* után, ezek mind azt jelzik, hogy mely jel specifikálja a másikat, vagy hogy melyik indexjel a reláció, mely tagját denotálja, továbbá azt, hogy mely jelek indexjelek és melyek karakterizáló jelek.

A szünetek, a beszéd lejtése és a hangsúly veszi át e funkciókat a beszélt nyelvben; a központozás, a hangsúly-, záró- és kiemelőjelek, a betűk nagysága stb. viszont hasonló célt szolgálnak az írott és nyomtatott nyelvben. Ezek a jelek a nyelvben elsődlegesen pragmatikai funkciót töltenek be; de a „zárójel” terminus és ami vele összefügg, a metanyelvben fordul elő. A metanyelvet nem szabad összekeverni azzal a nyelvvel, amelyre vonatkozik, és magában a nyelvben is meg kell különböztetni azokat a jeleket, amelyek deszignátuma kívül esik a nyelven, azoktól, amelyek más jelek viszonyait jelzik.

Mindezek a szó teljes szemiotikai értelmében vett nyelv működésében eddig felismert különbségek tükröződnek a nyelvnek a szintaktika által tanulmányozott vonásaiban. A szintaktika jelsztályokat különböztet meg, ilyenek: az

individuális változók és állandók, a predikátumváltozók és -állandók, amelyek voltaképpen a különböző fajta index- és karakterizáló jelek formális megfelelői; az operátorok az osztályspezififikáló jeleknek felelnek meg; a pontok, zárójelek és kapcsolójelek olyan eszközök a nyelvben, amelyek a jelek közötti bizonyos viszonyok jelzésére szolgálnak, az olyan terminusok, mint „mondat”, „következmény” és „analitikus”, bizonyos jelkombinációk és jelviszonyok deszignálására szolgáló szintaktikai terminusok; a mondat (vagy „kijelentés”) függvények olyan jelkombinációknak felelnek meg, amelyekből hiányzanak a teljes mondatokhoz (vagy „kijelentésekhez”) szükséges index jellegű specifikálók; a képzési és átalakítási szabályok annak a módnak felelnek meg, ahogyan a nyelv tényleges vagy lehetséges használói a jeleket egymással összekapcsolják vagy egymásból levezetik. Ily módon a modern logika és matematika tanulmányozta formalizált nyelvekről kitűnik, hogy ezek voltaképpen a tényleges és lehetséges nyelvek formális szerkezetének olyan típusai, amelyeket a dolgokra vonatkozó állítások megtételénél használunk; ezek pontról pontra tükrözik a tényleges használatban levő nyelvek jellemző vonásait. Az, hogy a formalista szándékosan eltekint a nyelv egyéb vonásaitól, illetve a nyelv változási módjaitól, csupán érdeklődése tárgyának – a nyelv szerkezetének – elkülönítését szolgálja. A formális logikus csak abban különbözik a grammatikustól, hogy érdeklődése inkább a tudomány nyelvében működő átalakítási szabályok és mondattípusok felé irányul. A logikus érdeklődését persze ki kell egészíteni a grammatikus érdeklődésével és a tudományos területeken kívüli jelkombinációk és transzformációk iránti figyelemmel ahhoz, hogy a szintaktika teljes területét megfelelő módon feltárhassuk.

4. Szemantika

A szemiózis szemantikai dimenziója

A szemantika a jeleknek és deszignátumaiknak a viszonyával foglalkozik, tehát a jeleknek azokhoz az objektumokhoz való viszonyával, amelyeket denotálnak vagy denotálhatnak. Mint a többi jelekkel foglalkozó tudományág esetében is, különbséget lehet tenni tiszta és leíró aspektus között; a tiszta szemantika a szemiózis szemantikai dimenziójának tárgyalásához szükséges elméletet és terminusokat hozza létre, a leíró szemantika viszont e dimenzió konkrét eseteivel foglalkozik. A vizsgálódások ez utóbbi típusa történetileg elsődleges; századokon keresztül a nyelvészek azt vizsgálták, hogy bizonyos szavakat milyen körülmények között használnak, a filozófus-grammatikusok pedig megpróbálták megtalálni a nyelvi struktúrák természeti megfelelőit és a beszédrészek különbségeit, a filozófiai empiristák még általánosabb alapokon tanulmányozták azokat a feltételeket, amelyek között egy jelről elmondható, hogy denotátummal rendelkezik (gyakran főleg azért, hogy megmutassák, metafizikai ellenfeleik terminusai esetében ezek nem teljesülnek); az „igazság” terminus feletti viták mindig is érintették a jelek és dolgok viszonyának kérdését – mindennek ellenére azonban a dolog egész hosszú történelme folyamán

viszonylag keveset tettek azért, hogy ellenőrzött kísérletek, illetőleg egy megfelelő nyelv kialakítása révén tárgyalják ezt a dimenziót. A behaviorizmus révén lehetővé vált kísérleti megközelítés nagy reményekre jogosít azoknak a tényleges feltételeknek a meghatározásában, amelyek között bizonyos jeleket használunk; a szemantika nyelvének további fejlődéséhez hozzájárultak a formális nyelvi struktúrák és „interpretációik” viszonya feletti újabb keletű viták is, továbbá az empirista doktrína még szigorúbb megfogalmazására tett kísérletek (Carnap és Reichenbach), végül pedig a lengyel logikusok (nevezetesen Tarski) erőfeszítései arra vonatkozóan, hogy rendszeres formában formálisan definiáljanak néhány, a szemantikában központi jelentőségű terminust. Mindazonáltal a szemantika még nem érte el a szintaktika egyes területeire jellemző világosságot és rendszerezettséget.

Ha meggondoljuk, ez persze nem is olyan meglepő, mert a szemantika szigorú kifejtése viszonylag magasan fejlett szintaktikát előfeltételez. Az, hogy a jelek és az általuk deszignált objektumok közötti viszonyokról beszélhessünk, úgy, hogy mind a jelekre, mind az objektumokra utalunk, előfeltételezi a szintaktikai nyelvet és a tárgynyelvet. Ez a szintaktikára támaszkodás különösen nyilvánvaló a nyelvek elemzésénél, mert itt a formális nyelvi struktúra elmélete nélkülözhetetlen. Így például az az állandóan visszatérő kérdés, hogy vajon a nyelv szerkezete a természet szerkezete-e, nem vizsgálható megfelelően, míg a „szerkezet” és a „nyelv szerkezete” terminusok nem világosak; e kérdés történeti elemzésének ki nem elégítő volta részben az ilyen előzetes tisztázás hiányának tudható be; ezt viszont ma már a szintaktika elvégezte.

Olyan jelkombináció, mint az, hogy »Fido A -t deszignálja«, a szemantikai nyelv egy mondatának példája. Itt a „Fido” a Fido-t denotálja (azaz a jelet vagy a jelhordozót, nem pedig egy nem nyelvi objektumot), míg A valamely tárgy indexjele (esetleg az „az” szó, valamely irányító gesztus kíséretében). A „Fido” így a metanyelv egy terminusa, amely a tárgynyelvben a Fido jelet denotálja; az A a tárgynyelv terminusa, amely egy tárgyat denotál. A „deszignálja” szemantikai terminus, minthogy egy jel és egy objektum közötti viszonyt deszignáló karakterizáló jel. A szemantika tehát előfeltételezi a szintaktikát, de elvonatkoztat a pragmatikától; a szemantika, akár egyszerű, akár komplex jeleket vizsgál (mint pl. egy teljes matematikai rendszer), a szemiotikás szemantikai dimenziójára korlátozódik.

E dimenzió szemügyre vételekor az előbb elmondottakhoz fontos kiegészítésként kell hozzáfűznünk a „szemantikai szabály” terminust. A jelkombinációkkal és ezek viszonyaival foglalkozó képzési és átalakítási szabályoktól eltérően a „szemantikai szabály” a szemiotikában olyan szabályt deszignál, amely azt határozza meg, milyen feltételek mellett alkalmazható egy jel egy objektumra vagy szituációra; ezek a szabályok jeleket és jelek által denotálható helyzeteket kapcsolnak össze. Egy jel mindazon dolgokat denotálja, amelyek megfelelnek a szemantikai szabályban rögzített feltételeknek, míg maga a szabály a deszignáció feltételeit rögzíti, és így meghatározza a deszignátumot (a denotátumok fajtáját vagy osztályát). E szabályok fontosságát hangsúlyozta Reichenbach, aki megfeleltetési definícióknak és Ajdukiewicz, aki empirikus jelentésszabályoknak nevezte őket; ez utóbbi azt is aláhúzta, hogy ezek a sza-

bályok szükségesek egy nyelv egyértelmű jellemzéséhez, ugyanis két olyan személy, akiknek nyelvi struktúrája azonos, de szemantikai szabályaik különböznek, nem értené meg egymást. Így a szintaktikai szabályok mellett egy nyelv jellemzéséhez még a jelölőkre – önmagukban és kombinációikban – érvényes szemantikai szabályok megadása is szükséges (a későbbiekben világossá fog válni, hogy egy nyelv teljes szemiotikai jellemzéséhez ezenkívül még a pragmatikáinak nevezhető szabályok megállapítása is elengedhetetlen).

A jelölők használatára vonatkozó szabályokat a nyelvhasználók rendszerint nem – vagy csak részben – fogalmazzák meg; ezek inkább viselkedési szokásokként léteznek úgy, hogy csak bizonyos jelkombinációk fordulnak ténylegesen elő, csak bizonyos jelkombinációkat vezetnek le másokból, és csak bizonyos jeleket alkalmaznak bizonyos szituációkban. E szabályok explicit megfogalmazása magasabb rendű szimbolizációt igényel, s ez a leíró szemiotika feladata; hogy milyen nehéz lenne például az angol nyelv használati szabályainak megfogalmazása, ahogy ez már abból kitűnik, ha valaki megpróbálja szavakba önteni, milyen feltételek mellett használják az „ez” és az „az” szavakat. Érthető, hogy így a figyelmet főként a köznyelvek töredékeire és a tetszőlegesen szerkesztett nyelvekre fordították.

Valamely jelnek annyiban van szemantikai dimenziója, amennyiben létezik olyan szemantikai szabályok (mindegy, hogy megfogalmazottan vagy megfogalmazatlanul), amelyek a jel bizonyos szituációkra való bizonyos feltételek melletti alkalmazhatóságát meghatározzák. Ha ezt más jelek alapján fejezzük ki, akkor az általános formula a következő: az x jelhordozó azokat az $a, b, c...$ feltételeket deszignálja, amelyek mellett alkalmazható. E feltételek megállapítása szolgáltatja x számára a szemantikai szabályt. Ha valamely tárgy vagy szituáció teljesíti a megkövetelt feltételeket, akkor x denotálja azt. Maga a jelölő csupán tárgy, s annak oka, hogy más tárgyakat denotál, kizárólag abban a tényben rejlik, hogy léteznek a tárgyak e két halmazát egymáshoz rendelő használati szabályok.

Valamely indexjel – mondjuk egy rámutatás – esetében a szemantikai szabály egyszerű: a jel minden esetben azt deszignálja, amire rámutatunk. Általában: egy indexjel azt deszignálja, amire ráirányítja a figyelmet. Az indexjel nem jellemzi azt, amit denotál (kivéve, hogy hozzávetőleg jelzi a tér-idő koordinátákat), és nem kell hogy hasonlítson ahhoz, amit denotál. Egy karakterizáló jel jellemzi is azt, amit denotál. Ezt teheti oly módon is, hogy ő maga is rendelkezik azokkal a sajátosságokkal, amelyekkel a denotált objektumnak rendelkeznie kell, s ebben az esetben a karakterizáló jel *ikon*; ha pedig nem így van, akkor a karakterizáló jel *szimbólumnak* nevezhető. A fénykép, a csillagterkép, a modell vagy a kémiai diagram ikon, a „fénykép” szó, a csillagok és a kémiai elemek nevei viszont szimbólumok. Valamely „fogalom” a karakterizáló jelek használatát meghatározó szemantikai szabálynak tekinthető. Az ikonok használatára vonatkozó szemantikai szabály az, hogy ezek olyan objektumokat denotálnak, amelyek ugyanazokkal a jellemvonásokkal rendelkeznek, mint ők maguk, vagy még gyakrabban, jellemvonásaik egy kijelölt halmazával.

A szimbólumok használatára vonatkozó szemantikai szabályokat olyan más szimbólumok alapján kell megállapítani, amelyek szabályai és használata nem

kérdések, vagy esetleg úgy, hogy rámutatunk olyan meghatározott objektumokra, amelyek modellként (s így ikonként) szolgálhatnak, ekkor a szóban forgó szimbólumot úgy használjuk, hogy a modellhez hasonló objektumokat denotáljon. Az a tény, hogy valamely szimbólum használatának szemantikai szabálya más szimbólumok alapján adható meg, ez teszi lehetővé a tudományos terminusok (hogy Carnap terminusát használjuk) másokra való visszavezetését (vagy még inkább az egyiknek a másik alapján való megkonstruálását), s így a tudomány nyelvének szisztematizálását. Az indexjelek nélkülözhetetlensége miatt van az (mivel a szimbólumok ikonokra és az ikonok indexekre vezetnek), hogy e szisztematizálásnak a fizikalizmus által javasolt programja a redukciós folyamat befejezéséként olyan jelek – primitív terminusokként való – elfogadására kényszerül, amelyeknél az indexek által jelzett dolgokra való alkalmazhatóságukat meghatározó szemantikai használati szabályokat adottnak kell tekinteni, de ezek magában a szóban forgó szisztematizálásban nem fogalmazhatók meg.

Valamely mondat használatának szemantikai szabálya az alkotó jelölők szemantikai szabályaihoz kapcsolódik. Egy mondat összetett jel, abban az értelemben, hogy az az indexjel összetevő deszignátuma egyúttal a karakterizáló jel összetevő deszignátuma is. Valamely mondat deszignátuma ezek szerint: az indexjel deszignátuma mint a karakterizáló jel deszignátuma; ha egy szituáció eleget tesz egy mondat szemantikai szabályának, akkor ez a szituáció a mondat denotátuma (a mondatról pedig azt mondhatjuk, hogy igaz arra a szituációra vonatkozóan).

Az indexek, ikonok és szimbólumok (lévén a mondatok más jelek ötvözei) közötti különbségek miatt különböző szemantikai szabályfajták vannak. A tárgyakat az indexjelek deszignátumainak tekinthetjük; a tulajdonságokat az egyváltozós karakterizáló jelek deszignátumainak, a relációkat két- (vagy több-) változós karakterizáló jelek deszignátumainak, a tényeket vagy tényállásokat a mondatok deszignátumainak, végül pedig az entitásokat és a létezőket bármely tetszőleges jel deszignátumainak.

Mivel a jeleknek lehetnek használati szabályaik, amelyek, anélkül hogy ténylegesen így használnánk őket, megszabják, mit denotálhatnak ezek a jelek, létezhetnek olyan jelek is, amelyek valójában nem denotálnak semmit, vagyis a denotációjuk nulla. Már előzőleg említettük, hogy bár a jel pusztán fogalma tartalmazza a deszignátum fogalmát, de azt nem, hogy ténylegesen létezzenek az általa denotált objektumok. Valamely jel deszignátuma olyasvalami, amit a jel denotálhat, vagyis olyan objektumok vagy szituációk, amelyek a használt szemantikai szabályok szerint a jelölővel a denotáció szemantikai viszonyába hozhatók. Most már nyilvánvalóvá vált az, ami eddig talán nem, hogy annak *megállapítása*, mi alkotja egy bizonyos jel deszignátumát, maga is szintaktikai relációkkal rendelkező terminusok használatát követeli meg, minthogy a használat szemantikai szabálya azt szögezi le, hogy mit jelöl a szóban forgó jel, még hozzá oly módon, hogy a jelet más jelekkel hozza kapcsolatba. A „deszignátum” nyilvánvalóan szemiotikai műszo, míg annak megvitatása, hogy vajon vannak-e ilyen és ilyen fajtájú tárgyak, már olyan kérdés, amellyel kapcsolatos megfontolások túlmennek a szemiotikán. A szemiotikai állításoknak a tárgymondatoktól való elkülönítésében elkövetett tévedések

számos pszeudo-tárgyi mondatot eredményeztek. Azt mondani, hogy a létezők birodalmán kívül, de vele egyenrangúan még létezik a „fennállások birodalma” is, minthogy „Ha gondolkodunk, akkor valamiről gondolkodunk”, tulajdonképpen kvázi-szemantikai állítás: úgy látszik, mintha ugyanolyan módon szólna a világról, mint a fizika, valójában azonban ez az állítás egy szemantikai mondat kétértelmű formája, tudniillik azé a mondaté, hogy minden jelhez, ami denotálhat valamit, megfogalmazható egy szemantikai használati szabály, amely rögzíti azokat a feltételeket, amelyek között a jel alkalmazható. Ez az állítás, noha analitikusan helyes a szemantikában, semmiféle értelemben nem vonja maga után, hogy vannak olyan – e jelek által denotált – objektumok, amelyek „fennállnak”, bár nem léteznek.

Nyelvi és nem-nyelvi szerkezet

Egyike a legrégebb és legmakacsabb elméleteknek az, hogy a nyelvek visszatükrözik (izomorfak, megfelelésben állnak, leképezik) a nem-nyelvi objektumok birodalmát. A klasszikus hagyomány szerint ez a tükröződés háromrétű: a gondolat leképezi az objektumok tulajdonságait; az emberi elme által reprezentatív funkcióval felruházott, hangokból álló beszélt nyelv viszont leképezi a szellemi jelenségek különböző fajtáit és relációit, és így a nem-szellemi objektumok birodalmát is.

Talán mondanunk sem kell, hogy a szóban forgó doktrína mögötti makacs hagyományban lehet valami, ami életben tartja; mindamelllett jellemző, hogy ez a hagyomány fokozatosan gyengült, és lassan addigi legharcosabb védői is elvetették. Hogyan deríthet vajon fényt a helyzetre a szemiotika? Ha megkíséreljük a választ, látni fogjuk, hogy a dolog veleje az a tény, hogy a jelek és más tárgyak között létező egyetlen releváns összefüggés az, amelyet a szemantikai szabályok rögzítenek.

Kézenfekvőnek látszik, hogy a nyelvi jelek és más tárgyak közötti teljes szemantikai összefüggés megtalálásával kapcsolatos tévedéseket és nehézségeket a szemiózis szintaktikai és pragmatikai dimenziói figyelmen kívül hagyásának vagy túlzott leegyszerűsítésének tulajdonítsuk. Már megjegyeztük, hogy a nyelv pusztá lehetősége sajátos jelek létezését követeli meg a nyelv egyéb jelei szintaktikai viszonyainak jelzésére. Az ilyen jelek példái: a szünetek, intonációk, a jelek sorrendje, a prepozíciók, affixumok, szuffixumok stb. Ezek a jelek túlnyomórészt a szintaktikai és pragmatikai dimenzióban működnek; amennyiben szemantikai dimenziójuk is van, jelölőket, nem pedig nem-nyelvi objektumokat denotálnak. Nem kell tagadni, hogy ezek a jelek segíthetnek a fennmaradó jelek és a nem-nyelvi objektumok valamifajta izomorfizmusának megállapításában, mert egy ilyen izomorfizmus sokkal bonyolultabb lehet, mint a modellnek a modellálthoz való viszonya. Lehet, hogy a jelek térbeli viszonyai nem felelnek meg a tárgyak közöttieknek, de létezhet olyan korrelációs viszony, melynek révén a jelek közötti minden térbeli relációhoz hozzá van rendelve egy, az általunk denotált objektumok közötti viszony. Ezek a lehetőségek még kutatásra várnak és különleges gondosságot igényelnek; amennyiben nem állnak fenn minden jelre, még mindig fennállhatnak néme-

lyekre, nevezetesen azokra, amelyek szemantikai szabályaik révén nem-nyelvi szituációkhoz kapcsolódnak. Az izomorfizmus védői azonban még nem mutatták meg, hogy így áll a dolog, vagy hogy így kell állnia ahhoz, hogy a nyelv lehetséges legyen.

Ezzel az általános elméletnek kevésbé meggyőző volta még fokozódik, ha figyelembe veszünk olyan jeleket, mint a „minden”, „némely”, „a”, „nem”, „a végtelenben levő pont”, „-l” stb. Az első három jel ezek közül azt jelzi, hogy valamely karakterizáló jel által meghatározott osztálynak mekkora részét kell figyelembe venni. A „nem” terminus jelentősége elsősorban gyakorlati, minthogy lehetővé teszi, hogy valami másra utaljunk, mint amire kifejezetten utalunk, és anélkül, hogy közelebbről meghatároznánk, mi ez a más. Ha szemantikailag tisztázjuk, e terminus gyakorlati jelentősége nyilvánvaló, de elméletileg nem szükségszerű a nyelvben, és természetesen nem kell semmiféle neki megfelelő „negatív tény” létezését feltételeznünk. Az említett matematikai terminusokat pedig általában úgy tekintik, mint olyan jeleket, amelyeket azért csatoltak a nyelvhez, hogy bizonyos, egyes esetekben lehetetlen műveletek minden esetben lehetségessé váljanak, továbbá hogy bizonyos formulák, amelyek egyébként bizonyos megszorítással lennének érvényesek, teljes általánosságban megfogalmazhatóvá váljanak.

Vannak ezenkívül olyan jelek is a köznyelvben, amelyek a jelek használójának a leírandó szituáció által kiváltott reakcióit jelzik (mint pl. a „szerencsére” a „Szerencsére eljött” mondatban), sőt még olyanok is, amelyek az általa a leírásban használt jelekkel kapcsolatos reakcióit jelzik (mint pl. azok, amelyek egy állításba vetett hitét fejezik ki). A beszédnek ezek a műszavai a szemiózishoz csak egy magasabb szintjén kapnak szemantikai dimenziót, minthogy a szemiózis folyamatának pragmatikai dimenziója nem denotálódik magában a folyamatban, csak annak magasabb szintjén. Csakúgy, mint a nyelv túlnyomóan szintaktikai vonásai esetében, a túlnyomóan pragmatikai vonásokat sem szabad összekeverni azokkal az elemekkel, amelyeket szemantikai szabályok révén a denotálandó nem-nyelvi objektumokkal hozunk kapcsolatba. Az izomorfizmus hagyományos változatai nem tettek különbséget a szemiózis különféle dimenziói és a nyelvek, illetőleg deszignátumok különböző szintjei között. Az, hogy e tézis pontosított változata milyen határokig érvényes, csak megfogalmazása után állapítható majd meg. Az azonban nyilvánvaló, ha egy nyelvet egészében veszünk szemügyre, hogy a szintaktikai szerkezete mind pragmatikus, mind pedig empirikus megfontolások függvénye lesz és nem pusztán a természetnek a nyelv használóitól elvonatkoztatott tükröződése.

Elemzésünk fő törekvése nem az, hogy tagadjuk: a nyelv minden jelének lehet deszignátuma és így szemantikai dimenziója, hanem inkább az, hogy felhívjuk a figyelmet arra a tényre, hogy egy adott beszédben a jelek deszignátumai (és így a denotált objektumok, amennyiben vannak ilyenek) nem állnak azonos szinten: némely jel deszignátumát inkább szemiotikai, semmint tárgynyelvi szinten kell keresni; az adott beszédben az ilyen jelek egyszerűen jelzik (nem pedig deszignálják) a többi jeleknek egymáshoz és az értelmezőhöz fűződő viszonyát; skolasztikus terminológiával élve: ezek a jelek némi materiális és egyszerű szuppozíciót idéznek elő a személyes szuppozíciójú termi-

nusok funkcionálásában.* A jelek rétegeinek feltárása éppen olyan bonyolult és nehéz, mint a geológiai rétegeké; feltárásuk tudományos és pszichológiai hatása az előbbieket esetében éppolyan nagy lenne, mint az utóbbiaknál volt.

Ennyit a szemantika területének pusztá jelzésére. A szemantikai kifejezések precíz elemzése, formális rendszerezésük és a szemantikának a tudományos nyelven kívüli területekre (pl. az esztétikai jelekre) való alkalmazhatóságának kérdése természetesen nem oldhatók meg egy ilyen bevezető jellegű leírásban. És ha a pragmatikai tényezők olyan sok helyet kaptak a szemantikának szentelt lapokon, az azért volt, mert azzal az elterjedt felismeréssel szemben, hogy a szintaktikát a szemantikával kell kiegészíteni, még nem ilyen általános az a felfogás, hogy a szemantikát viszont a pragmatikával kell kiegészíteni. Igaz, hogy a szemantika és a szintaktika külön-külön és együttvéve is elég nagy mértékű autonómiával rendelkeznek. De a szintaktikai és a szemantikai szabályok csupán nyelvi megfogalmazásai a szemiotikában annak, hogy a tényleges jelhasználók milyen jelhasználati szokásokkal rendelkeznek a szemiózis valamely konkrét esetében. A „jelhasználat szabályai” és maga a „jel” terminus is szemiotikai műszó, és nem fogalmazhatók meg szintaktikailag vagy szemantikailag.

5. Pragmatika

A szemiózis pragmatikai dimenziója

A „pragmatika” terminust nyilvánvalóan a „pragmatizmusra” való utalással alkották meg. A pragmatizmus maradandó jelentőségét az a tény magyarázza, hogy a figyelmet az eddigieknél szorosabban a jelek és használóik viszonyára irányította, kiemelve ennek fontosságát az értelmi tevékenységek megértésében. A „pragmatika” terminus egyúttal Peirce, James, Dewey és Mead szemiotikai kutatásainak jelentőségére is felhívja a figyelmet. A „pragmatikának” mint sajátosan szemiotikai terminusnak ugyanakkor megvan a maga sajátos jelentése. A „pragmatika” a jeleknek interpretálóikhoz való viszonyával foglalkozó tudományt jelöli. A „pragmatikát” ezek szerint meg kell különböztetni a „pragmatizmustól” és a „pragmatikait” a „pragmatikustól”. Minthogy a legtöbb, ha nem éppen valamennyi jel értelmezője élőlény, ezért a pragmatika kellően pontos jellemzése lesz, ha azt mondjuk, hogy ez a szemiózis biotikai jellegével foglalkozik, tehát valamennyi, a jelek funkcionálásában előforduló pszichológiai, biológiai és szociológiai jelenséggel. A pragmatikának szintén van tiszta és deskriptív vetülete; az első egy olyan nyelv kifejlesztésére tett kísérletből születik, amelyen a szemiózis pragmatikai dimenziójáról tudunk beszélni; az utóbbit pedig e nyelvnek a speciális esetekre való alkalmazása érdekli.

A retorikát történetileg a pragmatika egy korai és korlátozott formájának

* Szuppozíció a skolasztikus filozófiában a jelnek (signum) a dologra (res) utaló, ezt helyettesítő szerepét hivatott jelölni. A szuppozíciónak különféle típusait különböztették meg, ezek közül utal a szöveg néhányra. – *A szerk.*

tekinthetjük, a kísérleti tudományok vizsgálói és értelmezői körében pedig vissza-visszatérő téma volt a tudomány pragmatikai aspektusa. Az interpretációra és az interpretálóra való utalás már a jelek klasszikus definíciójában is általános. Arisztotelész a *De interpretatione*-ben* a szavakról mint a gondolatoknak minden ember számára közös, egyezményes jeleiről beszél. Az ő szavai képezték a később hagyományossá vált elmélet alapját; szerinte a jel interpretálója az emberi szellem; az interpretáns a gondolat vagy a fogalom; ezek a gondolatok vagy fogalmak minden ember számára közösek, és a dolgoknak és tulajdonságaiknak szellemi megragadásából származnak; a kiejtett szavakat tehát a szellem azzal a funkcióval ruházta fel, hogy közvetlen módon bemutassák ezeket a fogalmakat és közvetve a nekik megfelelő dolgokat, az erre a célra kiválasztott hangok önkényesek, és társadalmi csoportról társadalmi csoportra változnak, a hangok közötti viszonyok azonban már nem önkényesek, hanem a fogalmak és így a dolgok közötti viszonyoknak felelnek meg. Ily módon a jelelmélet története nagy részben egy, a gondolkodásra és a szellemre vonatkozó sajátos elmélettel kapcsolódott össze, olyannyira, hogy a logikát, amelyet mindig is közletről érintettek a forgalomba kerülő jelelméletek, többnyire úgy fogták fel, mint ami a fogalmakkal foglalkozik – ez a nézet fogalmazódik meg abban a skolasztikus tanításban is, mely szerint a logikai terminusok második intenciójú terminusok.** Még Leibniz ragaszkodása is a szabályok által meghatározott jelölők empirikus vizsgálódásához sem jelentette az uralkodó hagyomány elutasítását, hanem egyszerűen csak annak hangsúlyozását, hogy ily módon a fogalmak elemzésére új és jobb technika dolgozható ki, mint a gondolkodás közvetlen megfigyelésére tett kísérletek révén.

Az idők folyamán a pragmatika e hagyományos változatában sok tétel érvényességét megkérdőjelezték, ezek ma már csak súlyos fenntartásokkal lennének elfogadhatók. A nézőpont megváltozása a darwini biológiának a pszichológiára kifejtett hatása következtében rendkívül meggyorsult – e hatások értelmezésére tett korai kísérlet már a pragmatizmusban megtalálható. Charles S. Peirce a szemiotika történetében páratlan jelentőségű művében arra a következtetésre jutott, hogy végeredményben egy szimbólum interpretánsának egy szokásban kell rejlenie, nem pedig a jelölő által kiváltott közvetlen pszichológiai reakcióban vagy az ezt kísérő képzetekben, illetőleg emóciókban – s ez olyan elmélet, amely már a használati szabályok fontosságának napjainkban történt felismeréséhez készítette elő az utat. William James viszont azt hangsúlyozta, hogy a fogalom nem valamiféle entitás, hanem az a mód, ahogyan bizonyos észlelési adatok ábrázoló funkciót nyerne, és hogy az ilyen „mentális” működés egyáltalán nem pusztán szemlélődése a világnak, hanem erősen szelektív folyamat, amelyben az organizmus tájékozódik arról, hogyan tevékenykedjen a világban úgy, hogy szükségleteit és érdekeit kielégíthesse. George H. Meadot viszont főként a

* Magyarul *Herméneutika* címen jelent meg. Arisztotelész: *Organon* I. Bp. 1961. 105–177. old. – *A szerk.*

** *Második intenciójú terminus*, skolasztikus filozófiai műszó a „piros”, a „gömbölyű” típusú szavak osztályának jelölésére, szemben a „rózsa”, a „labda” típusú szavak osztályával. – *A szerk.*

nyelvi jelek funkcionálásával kapcsolatos viselkedés érdekelte, továbbá az a szociális kontextus, amelyben a jelek keletkeznek és működnek. Műve a szemiózis pragmatikai vetületének legfontosabb pragmatista szempontú vizsgálata. John Dewey instrumentalizmusa csupán általánosított változata annak a hangsúlynak, amelyet a pragmatisták a jelek vagy „ideák” eszköz jellegű funkcionálására helyeztek.

Ha a pragmatizmusból kiszűrjük a pragmatika számára legfontosabb vonásokat, az eredmény a következőkben foglalható össze: a jel interpretálója egy élő organizmus; az interpretáns az organizmusnak az a szokása, hogy a jelölő miatt úgy reagáljon jelen nem levő, de az adott szituációban fontos objektumokra, mintha azok jelen lennének. A szemiózis következtében az organizmus figyelembe veszi a jelen nem levő tárgyak számára fontos tulajdonságait vagy a jelen levő tárgyak meg nem figyelhető tulajdonságait, és tulajdonképpen ebben áll a gondolatok általános instrumentális jelentősége. Ha adott a jelhordozó, mint a válaszreakció tárgya, akkor az organizmus várakozó állapotba kerül egy bizonyos fajta szituációra vonatkozóan, és részben felkészül a bekövetkezendőkre. A jelek közvetítette válaszreakció a tárgyra így biológiailag abba a folyamatba illeszkedik bele, amelynek során a magasabb rendű állatoknál a távolból való érzékelés fokozatosan előnyre tett szert az érintkezési érzékeléssel szemben a magatartás ellenőrzésében; ezek az állatok a látás, hallás és szaglás révén készek a válaszreakcióra a környezet távoli részeivel kapcsolatban is, annak következtében, hogy az objektumok egyes tulajdonságai számukra más tulajdonságok jeleiként funkcionálnak. Az egyre távolibb környezettel való számvetés folyamatától folytonos az átmenet a nyelv által lehetővé tett szemiózis bonyolult folyamatáig, addig, hogy már nem is kell észlelhetően jelen lennie a számba vett objektumnak.

Ha így közelítjük meg a kérdést, az előzőekben használt terminusok némelyike új megvilágításba kerül. A jelölő és deszignátumának viszonya nem más, mint az, amikor az interpretáló a jelölőre adott válaszreakció folytán magatartásában aktuálisan számot vet a tárgyak egy osztályával; ez utóbbiak alkotják a deszignátumot. A szemantikai szabálynak pragmatikai dimenzióban az interpretálónak az a szokása felel meg, hogy a jelhordozót bizonyos körülmények között használja, és megfordítva; hogy felkészüljön egy bizonyos helyzetre, ha a jelet használják. A képzési és átalakítási szabályok az interpretáló által használt tényleges jelkombinációknak és átalakulásoknak felelnek meg, vagy pedig azoknak a jelhasználatra szóló megállapodásoknak, amelyeket az interpretáló éppúgy kialakít a maga számára, mint ahogyan a személyekkel és tárgyakkal kapcsolatos viselkedés egyéb módjait is ellenőrizni törekszik. A pragmatika szemszögéből nézve a nyelvi szerkezet nem más, mint a viselkedési rendszer: az analitikus mondatoknak azok a viszonyok felelnek meg, amelyek jelekre adott válaszok és az őket részként tartalmazó, náluk átfogóbb jelreakciók között állnak fenn, a szintetikus mondatoknak pedig azok a viszonyok, amelyek a „nem rész–egész” viszonyban álló jelreakciók között állnak fenn. Az indexjelek (vagy a velük azonos szerepet betöltő jelek) egy jelkombinációban arra szolgálnak, hogy felhívják az interpretáló figyelmét a környezet részeire; a domináns karakterizáló jel bizonyos általános reakciót (várakozást) kelt e részekkel szemben; a karakterizáló

specifikáló jelek körülhatárolják ezt az általános várapozást, a specifikálás fokát és a domináns jel megválasztását persze az adott probléma határozza meg. Ha már a karakterizáló és index funkciókat végrehajtotta, akkor az interpretáló ítél, és maga a jelkombináció az ítélet (ami a szintaktikában a mondatnak, a szemantikában az állításnak vagy kijelentésnek felel meg). Amilyen mértékben valami várt helyzet a várapozásnak megfelelően teljeseedik be, olyan mértékben válik a jel konfirmálttá; a várapozások általában csak részlegesen nyernek megerősítést; emellett azonban különböző fokú közvetett igazolódások lehetségesek, ha az, amire az indexjel utalt, valóban a várapozásnak megfelelő tulajdonságú. Általában véve, a viselkedés szempontjából a jelek annyiban „igaziak”, amennyiben helyesen határozzák meg használóik várapozásait, és így elősegítik, hogy teljesebbé váljon az a viselkedés, amelyet a várapozás vagy az interpretáció már impliciten előidézett.

Az itt kifejtettek azonban már bizonyos fokig túlmennek a tulajdonképpeni pragmatikán, és a dimenziók kölcsönviszonyának szigorúan szemiotikai kérdését érintik, s olyan téma ez, amelyre még külön is kitérünk. Maga a pragmatika megkísérli, hogy a jelek és használóik közötti viszony tanulmányozásához szükséges terminológiát kidolgozza, és hogy a szemiózis e dimenziójának vizsgálatából származó eredményeket rendszerezze. Az olyan terminusok, mint „interpretáló”, „interpretáns”, „konvenció” (a jelekre vonatkozóan), „számvetés” (mint jelfunkció), „verifikáció” és „megérti”, mind pragmatikai terminusok, ámde a szigorúan véve szemiotikai terminusoknak, mint például „jel”, „nyelv”, „igazság” és „ismeret”, fontos pragmatikai összetevők vannak. A szemiotika rendszeres kifejtésében a pragmatika előfeltételezi mind a szemantikát, mind a szintaktikát, éppúgy, ahogy az előbbi is az utóbbit, mivel a jelek és interpretálóik közötti viszony megfelelő elemzése megköveteli a jelek egymás közti viszonyainak ismeretét, továbbá azon viszonyokét, amelyek a jelek és azon dolgok között állnak fenn, amelyekre ezek interpretálóiknak utalnak. A pragmatika sajátos terminusai azok, amelyek, noha nem szigorúan szemiotikaiak, nem határozhatók meg sem a szintaktikában, sem a szemantikában; ezek a különböző szemiotikai terminusok pragmatikai aspektusainak tisztázásánál lépnek fel; továbbá annak megállapításakor, hogy mit jelent pszichológiailag, biológiailag és szociológiailag a jelek létezése. Fordítsuk ezután figyelmünket ez utóbbi problémára.

A szemiózis egyéni és társadalmi tényezői

A kérdéses témát úgy közelítjük meg – és ezzel egy várható ellenvetést is elkerülünk –, hogy feltesszük a kérdést: mi szükség a szemantikának a pragmatikával való kiegészítésére? Mivel a szemantika a jelek és objektumok viszonyával foglalkozik, és mivel az interpretálók és reakcióik az empirikus tudományok tanulmányozta természeti objektumok közé tartoznak, úgy látszik, hogy a jelek és interpretálóik viszonya teljességgel a szemantikához tartozik. Ez tévedés, amely abból származik, hogy nem különböztetik meg a szimbolizációs szinteket, illetőleg – például a „tárgy” szó használatában – a szemiotikai és a nem szemiotikai terminusokat. Mindaz, ami deszignálható, (elvben) az egysé-

ges tudomány tárgya lehet, és ebben az értelemben valamennyi szemiotikai tudomány része az egységes tudománynak. Ha a szemiózis bármely dimenziójáról leíró állításokat teszünk, akkor ezek az állítások így nem szükségszerűen azonos dimenziójúak a tanulmányozottal. A pragmatikai állítások bizonyos speciális jelek pragmatikai dimenziójáról túlnyomóan a szemantikai dimenzióban jelentkeznek. Az a tény, hogy a pragmatikai dimenzió egy magasabb rendű leírási folyamat deszignátumává válik, nem jelenti azt, hogy egy bármilyen adott szinten levő jel interpretánsa ennek a bizonyos jelnek a deszignátuma. Egy jel interpretánsa az a megszokás, amelynek következtében azt mondhatjuk, hogy a jelölő bizonyos fajtájú tárgyakat vagy helyzeteket deszignál; és mint az a mód, amellyel meghatározzuk azoknak az objektumoknak a halmazát, amelyet a szóban forgó jel deszignál, maga az interpretáns már nem tagja ennek a halmaznak. Még az egységes tudomány nyelve, amely pedig alkalmas arra, hogy a pragmatikai dimenzió leírását is tartalmazza, még ez sem denotálhatja egyidejűleg a saját pragmatikai dimenzióját. Igaz ugyan, hogy az a leírás, amelyet a használat egy magasabb szintjén adunk a pragmatikai dimenzióról, alkalmas lehet egy alacsonyabb szint pragmatikai dimenziójának leírására is. Mivel a deszignációs viszony pusztán léte már maga után vonja a pragmatikai dimenziót, ez maga már nem fér be a szemantikai dimenzió keretei közé. A szemantika nem foglalkozik a jelek és objektumok közötti valamennyi viszonytal, hanem mint szemiotikai tudomány, csak a jelek és deszignátumaik közötti viszonytal; a pragmatika azonban, amely a jelek egy másfajta viszonyával foglalkozik, nem szorítható be a szemantika vagy a szintaktikával kiegészített szemantika keretei közé. Ez a következtetés teljességgel független a fizikai és biológiai létezők viszonyától; a szemantikai és pragmatikai dimenzió különbsége szemiotikai különbség, és semmi köze a biológia és fizika viszonyához.

Talán még érthetőbbé válik mindez, ha bevezetjük a „pragmatikai szabály” terminust. A szintaktikai szabályok a jelölők közötti jelrelációkat határozzák meg; a szemantikai szabályok a jelölőket más tárgyakkal kapcsolják össze; a pragmatikai szabályok pedig azokat az interpretálóknál fellépő feltételeket fogalmazzák meg, amelyek mellett egy jelölő jellé válik. A tényleges használatban minden szabály viselkedési típusként működik, és ebben az értelemben minden szabálynak van pragmatikai komponense. Némely nyelvben azonban vannak olyan jelölők, amelyeket a szintaktikai és szemantikai szabályokon felüli szabályok is kormányoznak, és ezek a szabályok pragmatikaiak. Az olyan felkiáltások, mint „oh!”, vagy parancsok, mint „gyere ide!”, az értékelő terminusok, mint „szerencsére”, vagy az olyan kifejezések, mint „jó reggelt!”, illetőleg a legkülönbözőbb retorikai és költői eszközök csak bizonyos meghatározott feltételek mellett fordulnak elő a nyelv használóinál; mondhatjuk, hogy ezek kifejezik, nem pedig denotálják ezeket a feltételeket, legalábbis a szemiózison azon szintjén, amelyen a köznyelvi beszédben ténylegesen alkalmazást nyernek. Azoknak a feltételeknek a megállapítása, amelyek mellett a terminusokat használjuk – amennyiben ezek nem fogalmazhatók meg a szintaktikai és szemantikai szabályok alapján –, éppen a szóban forgó terminusok pragmatikai szabályait adja.

Valamely nyelv teljes jellemzése a következőkben adható tehát meg: *Egy nyelv – e szó teljes szemiotikai értelmében véve – jelhordozók minden olyan interszjektív halmaza, amelynek használatát szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szabályok határozzák meg.*

Az interpretáció különösen bonyolulttá, az egyéni és társadalmi eredmények pedig különösen fontossá válnak a nyelvi jelek esetében. Pragmatikai kifejezéssel: egy társadalmi csoport tagjai a nyelvi jelet más jelekkel összekapcsolva használják; a nyelv társadalmi jelrendszer, amely egy közösség tagjainak egymással és környezetükkel kapcsolatos válaszreakcióit közvetíti. Egy nyelv megértése annyi, mint a szóban forgó társadalmi csoport használatában nem tiltott jelkombinációk és transzformációk alkalmazása, az objektumok és szituációk a csoport tagjainál bevett módon való denotálása, bizonyos jelhordozók alkalmazásakor többiekhez hasonló várakozásokkal való rendelkezés, továbbá a saját állapotaink oly módon való kifejezése, ahogy ezt mások teszik, azaz, röviden: megérteni és helyesen használni egy nyelvet annyit jelent, mint az adott társadalmi közösségben elfogadott (szintaktikai, szemantikai és pragmatikai) használati szabályokat követni.

Van azonban egy, a nyelvi jelekkel kapcsolatban gyakran megtett további kikötés: az, hogy ezeknek a kommunikatív funkció betöltéséhez alkalmasnak kell lenniük a szándékos használatra. Az ilyen terminusok, mint „szándékos” és „kommunikáció”, persze az itt lehetségesnél mélyebb elemzést igényelnének, de úgy tűnik, hogy Mead leírása a *Mind, Self, and Society*ben* a nyelvi jelről (amelyet ő értelmes szimbólumnak nevez) éppen e kikötés lényegét érinti. Mead szerint az eredendő jelenség, amelyből a teljes emberi értelemben vett nyelv származik: a gesztus, különösen a vokális gesztus. A gesztusjel (például a kutya morgása) abban különbözik egy olyan nem gesztus jeltől, mint a dörögés, hogy az előbbinél a jelölő egy társadalmi aktusnak korai, míg a deszignátum egy későbbi szakasza (a mi példánkban: az, hogy a kutya támadni fog). Ebben az esetben egy organizmus felkészül arra, amit egy másik organizmus – a kutya – tenni fog, méghozzá azon az alapon, hogy az utóbbi organizmus bizonyos tevékenységeire mint jelekre válaszol; az említett esetben a morgás a jel, a támadás a deszignátum, a megtámadott állat az interpretáló, és az interpretáló előkészületi reakciója az interpretáns. Az ilyen gesztusjelek használhatóságát az a tény korlátozza, hogy itt a jel a kibocsátó számára nem úgy jel, ahogy a felfogó számára az. A morgó kutya a saját morgására nem úgy reagál, mint ellenfele; a jel nem közös, s így nem-nyelvi jel.

Másfelől viszont a hanggesztusok jelentős vonása az, hogy a hang kibocsátója maga is ugyanúgy hallja a hangot, mint mások. Ha az ilyen hangokat társadalmi tevékenységekkel kötik össze (mint amilyenek pl. a harc, a játék, az ünnep), akkor e tevékenység különböző résztvevői számára a tevékenységben betöltött különböző szerepük ellenére e közös jelnek közös a deszignátuma. E hanggesztusok révén a közös tevékenység minden résztvevője egyidejűleg

* Magyarul *A pszichikum, az én és a társadalom* címen jelent meg (Bp., Gondolat K., 1973). A tanulmánykötetet, amely G. H. Mead (1863–1931) munkásságát mutatta be, eredetileg tanítványa, C. W. Morris adta ki. – *A szerk.*

stimulálja önmagát és másokat is. Vessük össze ezzel azt, amit Mead az idegrendszer idődimenziójának nevezett (nevezetesen azt, hogy egy korábbi, de lassúbb kifejlésű aktivitás egy későbbi és gyorsabb lefolyású tevékenység elindítójává lehet, mely utóbbi viszont vagy elősegíti, vagy pedig gátolja az előbbi tevékenység teljes kifejlését), és máris találtunk egy lehetséges magyarázatot arra, hogyan szolgálják a nyelvi jelek az akaratlagos kommunikációt. Hogy Mead egyik gyakran előforduló példáját idézzük: vegyük azt az esetet, amikor valaki egy zsúfolt színházban füstöt észlel. A füst a tűz – nem gesztus jellegű – jele, így ennek észlelése többé-kevésbé már a tűznek megfelelő reakciókat vált ki. Később a „tűz” szót is kezdik kimondani, és ez a tűzzel kapcsolatos reakciók egész halmazával kapcsolódik össze. Minthogy ez már nyelvi jel, a szó kimondója is úgy reagál a kimondásra, mint társadalmi csoportjának többi tagjai, futni kezd a kijárat felé, félrelökve, sőt legázolva azokat, akik elállják az utat stb. Ámde az egyén, bizonyos alapvető beállítottságai következtében kétféleképpen: elfogadólag vagy elutasítólag reagálhat erre a kimondási tendenciára, s így segítheti vagy gátolhatja a „tűz!” kimondására való hajlandóságot.

Az ilyen esetekben azt mondjuk, hogy az illető „tudta, mit csinál”, és hogy „tudatosan használt (vagy nem használt) bizonyos jeleket kommunikatív célokra”, vagy hogy „számot vetett másokkal is”. Mead valószínűleg ezekből a közismert kifejezésekből általánosított: szerinte „tudattal rendelkezni” vagy „valaminek a tudatában lenni” annyi, mint „nyelvi jeleket használni”. Csak e jelek révén lehetséges, hogy az egyén úgy cselekedjék, hogy tetteinek magára és másokra gyakorolt hatásával tisztában van, és így bizonyos ellenőrzési lehetőségekre tesz szert saját viselkedése felett; a cselekvés lehetséges következményeinek nyelvi jelek útján való bemutatása így olyan tényezővé válik, amely maga is közreműködik az adott következményekkel rendelkező (vagy rendelkezni látszó) tevékenység kiváltásában vagy meggátolásában. Az ilyen folyamatok révén válik tisztázhatóvá a „választás” terminusa is – továbbá az, hogy miféle különbség teendő a nyelvi jelek kibocsátói és felfogói között. Minthogy a nyelvi jel társadalmilag feltételezett, ezért Mead a szociálbehaviorizmus álláspontja alapján úgy tekintette az egyéni tudatot és az öntudattal rendelkező ént, mint ami a társadalmi folyamatban akkor jelenik meg, amikor az objektív gesztuskommunikáció a hanggesztusok működése révén belsővé válik az egyénben. Így a közösség erőfeszítései eredményeképpen – amely a közös nyelvben való részesedése révén válik hozzáférhetővé az egyén számára – nyílik meg a lehetőség arra, hogy az egyén tudatra és éntre tegyen szert, illetve hogy érdekei előmozdítására felhasználja ezeket az eredményeket. Ugyanakkor a közösségnek is hasznára van az, hogy tagjai alkalmassá váltak viselkedésüknek a következmények fényében való ellenőrzésére, és hogy saját tapasztalataikat és eredményeiket az egész közösség rendelkezésére bocsáthatják. A szemiózisnak ezeken a bonyolult szintjein a jel már az individuális szabadság és a társadalmi integráció kifejlődésének legfontosabb tényezőjeként jelenik meg.

A jelek pragmatikailag helyes és helytelen használata

Ha egy interpretáló által használt vagy produkált jelet az interpretálóról való információnyerésre használunk fel, akkor ezzel a szemiózis egy magasabb rendű formájának – leíró pragmatikának – az alapjára helyezkedtünk. A pszichológiák közül a pszichoanalízis, a filozófiák közül a pragmatizmus, és újabban a társadalomtudományok közül a tudásszociológia ezt a szemléletmódot a tanult emberek közös tulajdonává tette. Az újságok közleményeit, a politikai hitvallásokat és a filozófiai rendszereket egyre inkább azoknak az érdekeknek alapján vizsgálják, amelyeket a szóban forgó jelek produkciója és használata kifejez és szolgál. A pszichoanalitikust ezért érdeklik az álmok, mert fényt vethetnek az álmodóra; a tudásszociológust pedig azok a társadalmi feltételek érdeklik, amelyek között elméletek vagy elméletrendszerek elterjednek. Egyik esetben sem érdeklődnek az iránt, hogy vajon az álmok vagy elméletek igazak-e a szó szemantikai értelmében, azaz vajon léteznek-e olyan szituációk, amelyeket ezek az álmok vagy az elméletek denotálhatnak. Az eszmék instrumentális jellegét illető általános pragmatista tételt tehát messzemenően megerősítették ezek és az ehhez hasonló kutatások.

Bármely jel vizsgálható a használatának pszichológiai, biológiai és szociológiai feltételei alapján. A jel kifejezi, de nem denotálja saját interpretánsát; a jel és az interpretáló viszonya csak egy magasabb szinten válik deszignálhatóvá. Ha ez már megvan, és a korrelációt megtaláltuk, akkor a jel egyéni és társadalmi értelemben diagnosztikus értékűvé, s egyúttal a szemiózis egy magasabb szintjén új jellé válik. A jelek csakúgy, mint a nem jelszerű tárgyak diagnosztikus jelekké válhatnak: az a tény, hogy egy betegnek láza van, már jelez egyet-mást az állapotával kapcsolatban; hasonlóképpen az a tény is, hogy valaki valamilyen jelet használ, már kifejezi ennek a személynek a körülményeit, minthogy a jel interpretánsa az egyén magatartásának része. Ezekben az esetekben ugyanaz a jelölő két jelként működhet, mert egyrészt a beteg interpretációjában a jel a megfelelő denotátumra utal, másrészt a diagnosztika interpretációjában pedig a páciens jelével kapcsolatos interpretánsra utal.

Egyébként nemcsak az lehetséges, hogy valamennyi jelet pragmatikai alapon vegyünk szemügyre, hanem az is teljesen jogos, hogy bizonyos célokra csak azért használjunk jeleket, hogy így bizonyos interpretációs folyamatokat váltsunk ki, tekintet nélkül arra, hogy léteznek-e a jelek által denotált objektumok, illetve hogy a jelkombinációk a képzési és átalakítási szabályok értelmében formálisan lehetségesek-e abban a nyelvben, amelyben a szóban forgó jelhordozókat közönséges esetben használjuk. Egyes logikusokban – úgy látszik – általános félelem él az ellentmondásoktól, ezek azonban megfelelnek annak, hogy az ellentmondások meghiúsítják ugyan a közönséges dedukciót, de más célokra rendkívül alkalmasak lehetnek. Még a nyelvi jelek is sok egyéb célra használhatók, mint pusztán arra, hogy segítségükkel megerősíthető kijelentéseket tegyünk; ezek számos egyéb módon felhasználhatók arra is, hogy az ember saját maga vagy mások viselkedését ellenőrizze oly módon, hogy bizonyos interpretánsokat vált ki. Ilyen jellegűek a parancsok, kérdések, kérések és buzdítások, továbbá jelentős mértékben azok a jelek is, amelyeket

az irodalomban, a festészetben és a szobrászatban alkalmaznak. Mert az esztétikai és gyakorlati célokra hatékony jelhasználat jelentős mérvű eltérést követelhet ezeknek a jelhordozóknak a tudományos célokra leghatékonyabb használatától. Meg lehet érteni persze a tudósokat és a logikusokat, hogy ők a saját céljaik szempontjából ítélik meg a jeleket, de a szemiotikusnak a jelek mindenféle felhasználási módja és dimenziója iránt érdeklődni kell; az irodalomban, a művészetekben, az erkölcs területén, a vallásban és az értékítéletekben használt jelek szintaktikája, szemantikája és pragmatikája általában éppen annyira rá tartozik, mint a tudományokban használt jeleké. És esetről esetre a jelölők használati módja a szolgálendő célokkal együtt változik.

Ha a szemiotikának bizonygatnia kell, hogy bizonyos célokra fontos lehet a jeleknek az interpretálókra kifejtett hatásával való foglalkozás is, akkor egyidejűleg azt a feladatot is maga elé kell tűznie, hogy felfedje azoknak a különböző céloknak – akár szándékolt, akár véletlen – összekeverését, amelyekre a jelek felhasználhatók. Valódi szintaktikai állítások például nem-nyelvi objektumokról szóló állításoknak álcázhatják magukat – és ugyanez a helyzet a pragmatikai állítások esetében is; ez utóbbiak ekkor kvázi-pragmatikai állításokká válnak, amelyek az áltárgyi mondatok egy különös fajtáját képezik. Ezekben a nyilvánvalóan tisztességtelen esetekben a célt oly módon érik el, hogy a felhasznált jeleknek a szintaktikai vagy szemantikai dimenziójú állítások jellegét adják, úgyhogy ezek racionálisan bizonyítottnak vagy empirikusan alátámasztottnak látszanak, pedig valójában egyik sem áll fenn. A tudományos módszer felett álló értelmi intuíciót kell segítségül hívni annak érvényességét alátámasztandó, amit látszólag állítanak. Az álcázás nemcsak úgy történhet, hogy az egyik dimenzió a másiknak tünteti fel magát, hanem magán a pragmatikai dimenzió belül is; egy olyan cél, amely nem áll meg a gondos vizsgálat fényében, más célokra megfelelő alakban jelenik meg: az egyének és társadalmi csoportok agresszív cselekedetei gyakran öltik magukra a moralitás álcáját, és a kinyilvánított cél többnyire nem a valódi. A jelhasználatban elkövetett tisztességtelenségek egy különös intellektualisztikus igazolása az, ha tagadják, hogy az igazságnak a pragmatikain kívül van más összetevője is, azaz ha azt állítják, hogy minden jel, amely a használó érdekeit előmozdítja: igaz. A fentebbi elemzés alapján világossá kellett válnia annak, hogy az „igazság” az elfogadott értelemben szemiotikai terminus, és nem használható pusztán valamelyik dimenzió értelmében, hacsak nem tesszük explicitté ezt a használati módot. Azok, akik azt szeretnék hinni, hogy az „igazság” szigorúan pragmatikai terminus, gyakran hivatkoznak nézeteik alátámasztásául a pragmatistákra, s eközben természetesen elfelejtik megjegyezni (vagy kifejezni), hogy a pragmatizmus mint az empirizmus továbbvitele nem más, mint a tudományos módszer filozófiai célokra történő általánosítása, és ezért nem állíthatja, hogy az „igazság” terminus általános használatában fellépő tényezők, amelyekre felhívja a figyelmet, nem létezőkké változtatták volna az előzőleg felismerteket. James bizonyos állításai, amennyiben kiszakítva vesszük figyelembe őket, igazolni látszanak a pragmatizmusnak ezt az eltévelyedését, de ha valaki komolyan tanulmányozza Jamest, látnia kell, hogy igazságelmélete elvileg szemiotikai volt: világosan felismerte a formális, empirikus és pragmatikus ténye-

zők figyelembevételének szükségességét; számára a fő nehézség e tényezők egyesítésében állt, minthogy híjával volt annak a bázisnak, amit egy fejlett jelelmélet szolgáltat. Dewey kifejezetten tagadta az igazság és hasznosság neki tulajdonított azonosítását. A pragmatizmus persze hangsúlyozta az igazság pragmatikai és pragmatikus oldalait; ennek az elméletnek azzá a nézetté való fordítása, hogy az igazság csak ilyen oldalakkal rendelkezik, érdekes példája annak, hogyan torzíthatók el egy tudományos elemzés eredményei annyira, hogy hitelt érdemlővé tegyenek kvázi-pragmatikai állításokat.

A kvázi-pragmatikai típusú áltárgyi mondatok többnyire nem tekinthetők mások jelek révén történő szándékos becsapásának, hanem inkább a nem tudatos önámítás esetei. Egy becsvágyó filozófus például egy viszonylag szűk empirikai alapra rendkívül kidolgozott jelrendszert építhet fel, esetleg még matematikai formában is, mégis lehetséges, hogy a terminusok többsége nem rendelkezik szemantikai használati szabályokkal; az a benyomás, hogy ez a rendszer a világra vonatkozik, és igazságát illetően tudományok felett áll, az analitikus és szintetikus mondatok összekeveréséből és abból az illúzióból származik, hogy a jelek által kiváltott rokon beállítottságok alkotják a szemantikai szabályokat. Bizonyos fokig hasonló nyilvánul meg a mitológiában, de a tudományos típusú kifejezésmódok nyilvánvaló befolyása nélkül.

A szemiotikai folyamatok egyik különösen érdekes tévútja található meg egyes, a pszichopatológia által tanulmányozott jelenségekben. Normális esetben a jelek csak korlátozott mértékben veszik át az általuk deszignált objektumok helyét; ha azonban különböző okokból az érdekek nem elégülhetnek ki maguk az objektumok révén, akkor a jelek egyre jobban és jobban átveszik az objektumok helyét. Az esztétikai jelben ez a fejlemény már nyilvánvaló, az interpretáló azonban valójában nem keveri össze ténylegesen a jelet az általa deszignált objektummal: a leírt vagy lefestett embert persze embernek nevezzük, de többé-kevésbé világosan felismerjük ennek jel státusát, azt, hogy ez csak leírt vagy lefestett ember. A jelek mágikus használatában ez a különbség már kevésbé világos: a jelhordozón végrehajtott műveletek átveszik a sokkal megfoghatatlanabb objektumon végrehajtottak helyét. Egyes elmebetegségekben a deszignátum és a denotátumok különbsége teljesen eltűnik; a létezők problematikus világa félresöpördik, és a kudarcot vallott érdekek a jelek birodalmában keresik a kielégülést, különböző fokban megfeledkezve a szintaktikai és szemantikai dimenziók kiróttá verifikálhatósági és ellentmondástalansági korlátozásokról. A pszichopatológia területe nagy lehetőségeket kínál a szemiotika alkalmazására és kiegészítésére. E terület számos kutatója felismerte már, milyen kulcsfontosságú helyet foglal el a jel fogalma. Ha – a pragmatista útmutatást követve – a szellemi jelenségeket a jelreakciókkal, a tudatosságot a jelekkel való utalási képességgel és a racionális (vagyis „szabad”) viselkedést a jelek révén előre láthatóvá vált következmények alapján való magatartásvezérléssel azonosítanánk, akkor a pszichológia és a társadalomtudományok felismernék, mi a sajátos feladatuk és mi a helyük az egységes tudományban. Sőt nem tűnik fantasztikusnak azt hinni, hogy a jel fogalma olyan alapvetőnek fog bizonyulni a humán tudományok számára, mint amilyen az atom fogalma volt a fizikai tudományok vagy a sejt fogalma a biológiai tudományok számára [...]

A szemiotikai tudományok kölcsönös összefüggése

Mint hogy a szintaktika, a szemantika és a pragmatika a specializált kutatások irányában halad, nem felesleges, ha nyomatékosan hangsúlyozzuk e tudományágak szemiotikán belüli kölcsönös összefüggését. A szemiotika – amennyiben több, mint ezek a diszciplínák – főként ezek kölcsönös összefüggéseivel foglalkozik, egyúttal pedig a szemiózis egységes jellegével, amelyet ezek a tudományok egyedileg figyelmen kívül hagynak.

A kölcsönös összefüggés egyik aspektusa nyilvánul meg abban a tényben is, hogy bár az összetevő tudományágak mindegyike ilyen vagy olyan módon jelekkel foglalkozik, egyikük sem definiálhatja a „jel” terminust, és így saját magát sem. A „szintaktika” nem szintaktikai, hanem szigorúan szemiotikai terminus – és ugyanez érvényes a „szemantikára” és a „pragmatikára” is. A szintaktika beszél ugyan képzési és átalakítási szabályokról, de a szabályok a viselkedés lehetséges módjai, és tartalmazzák az interpretáló fogalmát is; a „szabály” ezért pragmatikai terminus. A szemantika explicite csak úgy utal a jelekre, mint amelyek tárgyakat vagy szituációkat deszignálnak, de nem létezik ilyen viszony a szemantikai használati szabályok nélkül, és így az interpretáló fogalma impliciten ismét fellép. A pragmatika közvetlenül csak az interpretált jelekkel foglalkozik, de az „interpretáló” és az „interpretáns” nem definiálhatók a „jelhordozó” és a „deszignátum” használata nélkül – úgyhogy mindezek a terminusok szigorúan szemiotikaiak. Többek között az ilyen megfontolások mutatják, hogy bár az egyes szemiotikai diszciplínák mint tudományok nem utalnak egymásra, jellemzésük és elkülönítésük azonban csak annak a tágabb tudománynak az alapján történhet, amelynek összetevői mindannyian.

Igaz továbbá az is, hogy az, aki a szemiózis valamelyik dimenzióját tanulmányozza, olyan terminusokat használ, amelyek mindhárom dimenzióval rendelkeznek, és persze felhasználja közben a többi dimenzió tanulmányozásából nyert eredményeket is. Azokat a szabályokat, amelyek a tanulmányozott nyelv jelhordozóit kormányozzák, meg kell érteni, és a „megértés” már pragmatikai terminus. A lehetséges jelölők kombinálásának és transzformálásának szabályait nem lehet előállítani csupán a lehetséges jelölőkből, hanem ezeknek aktuálisan jelekként kell funkcionálniuk. A leíró szintaktikában szükség van a tanulmányozandó jelölőket denotáló jelekre, és a cél az, hogy igaz állításokat tegyünk ezekről a jelölőkről – a „denotál” és az „igaz” azonban nem szintaktikai terminusok. A szemantika a jelkombinációk és a denotált vagy denotálható dolgok viszonyát tanulmányozza, ez azonban magában foglalja a jelkombináció szerkezetének és azoknak a szemantikai szabályoknak az ismeretét, amelyeknek következtében a denotációs viszony fennállhat. A pragmatika sem jut messzire azoknak a formális struktúráknak a figyelembevételével, amelyek pragmatikai összefüggését keresi, sem pedig a jelek és a tárgyak viszonyának figyelembevételével, amelynek a használati szokás fogalmával való magyarázatára törekszik. Végül pedig: a szintaktika, a szemantika és a pragmatika nyelve egyaránt háromdimenziós: ezek a nyelvek a szemiózis valamely aspektusát deszignálják, van formális szerkezetük, és van pragmatikai aspektusuk is, amennyiben használják és értik őket.

A szemiotikai tudományok szoros kapcsolata az, ami a szemiotikát mint tudományt lehetségessé teszi, de nem homályosítja el azt a tényt, hogy a rész-tudományok mindegyikének megvan a maga irreducibilis és egyaránt jogosult nézőpontja a szemiózis három dimenziójának megfelelően. Így bármely jel tanulmányozható e három szempont valamelyike alapján, bár külön-külön egyikük sem meríti ki teljesen a szemiózis folyamatát. Ezért bizonyos értelemben minden szempont korlátlan, azaz nincs olyan helyzet, amelyben a kutatónak fel kellene adnia az egyiket a másikért. Ez egyszerűen azért van, mert ezek a szemiózist különböző szempontból tanulmányozzák; s miközben figyelmünket az egyik dimenzióra irányítjuk, szándékosan eltekintünk e folyamatnak egy másik dimenzió szerint megkülönböztethető aspektusaitól. A szintaktika, a szemantika és a pragmatika tehát egyetlen tudománynak, a szemiotikának – egymásra kölcsönösen visszavezethetetlen – része [...]

C. W. MORRIS

A jelelmélet alapfogalmai

C. W. Morris koncepciója a szemiotika egyes fogalmait illetően a negyvenes évek közepére megváltozott. Pontosabban korábbi – az előző szemelvényben bevezetett – fogalmainak újradefiniálása közben határozottabban érvényre jutott a behaviorista szemlélet. Ez különösen a jelentés fogalma körüli bonyodalmakban figyelhető meg. Hangsúlyozzuk, nem fejlődésről van elsősorban szó, hanem egy bizonyos értelemben új alternatíváról, változatról.

Az alábbi szójegyzék így legalább annyira tanulságos negatív, mint pozitív szempontból (itt jelezniünk kell azt is, hogy a magyar terminológia kialakulatlan még e téren, így ezek a megoldások ideiglenesnek tekintendők). Az eredeti szövegtől eltérően magyar ábécében adjuk a szójegyzéket (de megadjuk az eredeti angol műszavakat is), és a rokon fogalmakat is együvé csoportosítottuk (pl. a T-aszkriptort és az F-aszkriptort az aszkriptor címszó alá vontuk össze), mert hiszen a szemelvény egy fogalomrendszert hivatott bemutatni. Néhány kevésbé jelentős címszót pedig elhagytunk.

Forrás: C. W. Morris: *Signs, Language and Behavior*. New York, 1946. (1955²) 345–356. old.

ADÓ (COMMUNICATOR) Olyan szervezet, amely jelet hoz létre, s e jel ingerként működik a társas magatartásban valamely más szervezet (a vevő) számára.

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZET ([GENERAL] LINGUISTICS) Lehetséges elnevezés a szemiotikának arra a részére, amely a nyelvi jelrendszereket tanulmányozza. A nyelvészek korlátozhatják a „nyelvészet” kifejezést az ilyen rendszerek egyes alosztályaira (például azokra, amelyeknek jelölői szervezetek által létrehozott hangok).

ASZKRIPTOR (ASCRIPTOR) Olyan jelegyüttes (vagy jelegyüttesek kombinációja), amely valamit jelent a jelentés azonosító módján, de még valamilyen más jelentésmódon is (deszignatív, értékelő, előíró vagy alakító módon). Az aszkriptorok ezek szerint lehetnek deszignatív, értékelő, előíró és formáló jellegűek. Az aszkriptor *differenciálatlan*, ha ugyanaz a jelölő szerepel a jelentés különböző módjaiban, egyébként viszont *differenciált*. Ha egy aszkriptorban minden jel *nyelvi jel*, akkor az aszkriptor *nyelvi aszkriptor*.

ALAKÍTÓ ~ (FORMATIVE ASCRIPTOR) Olyan összetett aszkriptor, amelyben az összetevő aszkriptorok közül egy vagy több (melyeket *megelőző aszkriptoroknak* nevezünk) az aszkriptor jelentése (signification) miatt elégséges feltételt jelent a denotációhoz, vagy a denotáció hiányához a fennmaradó összetevő aszkriptornál vagy aszkriptoroknál (melyeket *következő aszkriptoroknak* nevezünk), és ezáltal magának az összetett aszkriptornak a denotációjához vagy denotációja hiányához. Az alakító aszkriptorok ennek megfelelően vagy *analitikusak*, vagy *ellentmondóak*.

F- (vagy **H-**) ~ (F-ASCRIPTOR) Olyan aszkriptor, mely nem jelöl. Azok az aszkriptorok, melyek nem F-aszkriptorok, a T-aszkriptorok.

T- (vagy **I-**) ~ (T-ASCRIPTOR) Olyan aszkriptor, mely denotál. A T betű a „True” [igazi] szót rövidíti, bár ez utóbbi kifejezést itt nem határozzuk meg. Hasonlóképpen egy F-aszkriptor olyan aszkriptor, mely nem denotál. A jelentés bármely módjának aszkriptorai lehetnek I-aszkriptorok vagy F-aszkriptorok.

BEFOGADÓ (INTERPRETER) Bármely szervezet, amelynek számára valami jel.

~ **CSALÁD** (INTERPRETER-FAMILY) Azok a befogadók, akik számára valamely jel személyközi jel.

ÉRTELMEZÉS (INTERPRETANT) Egy befogadó készsége arra, hogy egy jel hatására valamely magatartáscsalád válaszsorozatával válaszoljon.

ANALITIKUS ~EK (ANALYTIC INTERPRETANTS) Értelmezések olyan kapcsolata, hogy ha az egyiket valami akadályozza, hogy nyílt magatartásban nyilvánuljon meg, ez a tény egyedül biztosítja a feltételeket a másik számára, hogy az nyílt magatartásban nyilvánuljon meg.

ELLENTMONDÓ ~EK (CONTRADICTORY INTERPRETANTS) Értelmezések olyan kapcsolata, hogy ha az egyik megnyilatkozik nyílt magatartásban, ez a tény önmagában megakadályozza a másikat, hogy nyílt magatartásban megnyilatkozzék.

HELY (Meg kell különböztetni a jelentés, a jelentett és az igazolás helyét.)

A JELENTÉS ~E (LOCUS OF SIGNIFYING) Az az időpont és hely, ahol egy jelfolyamat fellép.

A JELENTETT ~E (LOCUS SIGNIFIELD)* Az az időpont és az a hely, amelyet egy jelfolyamatban jelentenek.

AZ IGAZOLÁS ~ E (LOCUS OF CONFIRMATION) Az az időpont és hely, ahol bizonyosság található, hogy egy aszkriptor T-aszkriptor vagy F-aszkriptor, illetőleg megbízható vagy megbízhatatlan.

HIEDELEM (BELIEF) A befogadóról azt állítjuk, hogy elhiszik egy aszkriptorról, hogy T-aszkriptor, vagyis megbízható; olyan mértékben, hogy a befogadó úgy cselekszik, mintha az aszkriptor jelölne, illetőleg megbízható volna. A hiedelmet általánosságban itt nem határozzuk meg.

INGER (STIMULUS) Bármely fizikai energia, mely egy élő szervezet valamely receptorára hat. Az inger reakciót okoz a szervezetben, de nem vált ki szükségszerűen választ (egy izom vagy egy mirigy reakcióját).

ELŐKÉSZÍTŐ ~ (PREPARATORS STIMULUS) Olyan inger, mely befolyásolja a választ valamely más ingerre. Egy előkészítő inger az ingerlés idején szükségszerűen olyan reakciót okoz a szervezetben, amely maga is inger, azonban ennek a reakciónak nem okvetlenül kell egy válnak lennie (egy izom vagy egy mirigy akciójának).

JEL (SIGN) Durván meghatározva: valami, ami a magatartást irányítja valami másra való tekintettel, amely abban a pillanatban nem inger. Pontosabban: Ha *A* egy előkészítő inger, amely egy bizonyos magatartáscsalád válaszsorozatokat kiváltó ingertárgyainak hiányában valamely szervezetben olyan helyzetet hoz létre, hogy az ennek a magatartáscsaládnak válaszsorozatai szerint válaszoljon, akkor *A* jel. Bármilyen, ami megfelel ezeknek a feltételeknek, jel. Eldöntetlenül hagyjuk, hogy vajon vannak-e vagy sem olyan jelek, melyek nem tesznek eleget ezeknek a feltételeknek.

ÁLTALÁNOS ~ (GENERAL SIGN) Olyan jel, mely nem egyedi. Az álta-

* Ez a „jelentett” nem azonos a saussure-i fogalom javított magyar fordításával. Egybeesésről van szó, amelyet nemcsak a magyarban nem tudunk „kiigazítani”, de az angol terminológia is ugyanígy bizonytalan. W. Baskin Saussure fordításában ugyancsak *signified*nek fordította a jelentettet. (Vö.: *Course in General Linguistics. – Philosophical Library.* New York, 1959.) – *A szerk.*

lánosságnak sokféle fokozata lehetséges a jelentettek kölcsönviszonyának megfelelően.

- BIZONYTALAN** ~ (VAGUE SIGN) Valamely jel annyiban bizonytalan egy adott befogadó számára, amennyiben jelentette nem teszi lehetővé annak eldöntését, hogy valami a denotátuma vagy sem, egyébként viszont pontos jel.
- ~ **CSALÁD** (SIGN-FAMILY) Egymáshoz hasonló jelölők készlete, amelyeknek egy adott befogadó számára azonos a jelentésük.
- DOMINÁNS** ~ (DOMINANT SIGN) Az a jel egy aszkriptorban, amelynek interpretánsa nincs más interpretánsoknak alárendelve. Ennek jelentésmódja meghatározza az aszkriptor jelentésmódját.
- EGYEDI** ~ (SINGULAR SIGN) Olyan jel, melynek jelentése csak egy jelöltet enged meg, máskülönben a jel általános.
- EGYÉRTELMI** ~ (UNAMBIGUOUS SIGN) Egy jelölő akkor egyértelmű, ha csak egy jelentette van, azaz csak egy jelcsaládnak tartozik, egyébként többértelmű.
- EGYSZITUÁCIÓS** ~ (UNISITUATIONAL SIGN) Olyan jel, amely csak egy szituációban jelent egy adott jelentettet, tehát ez olyan jelölő, mely nem tartozik jelcsaládnak. A legtöbb jel többszituációs.
- IKONIKUS** ~ (ICONIC SIGN) Egy jel olyan mértékben ikonikus, amilyen mértékben jelöltjének tulajdonságai őt magát is jellemzik; ellenkező esetben nem ikonikus.
- KIFEJEZŐ** ~ (EXPRESSIVE SIGN) Egy jel akkor kifejező, ha létrejöttének ténye maga is jele valaminek befogadója számára a jel létrehozójával kapcsolatban. Bármely jel lehet kifejező.
- KÖZ** ~ (COMSIGN) Olyan jel, melynek azonos jelentése van a létrehozó és más szervezetek számára is. A közjelek a személyközi jelek külön osztályát alkotják, mivel nem minden személyközi jel közjel is egyúttal. A közjelek lehetnek „közjelzések” [comsignals] vagy „közszimbólumok” [comsymbols].
- MEGBÍZHATÓ** ~ (RELIABLE SIGN) Egy jel olyan mértékben megbízható, amennyiben annak a jelcsaládnak tagjai jelölnek is, amelyhez tartozik, egyébként megbízhatatlan.
- NYELVI** ~ (LANSIGN OR LANGUAGE SIGN) Olyan jel, mely egy nyelvi jelrendszer tagja.
- NYELVI ~ RENDSZER** (LANSIGN SYSTEM) Többszituációs [plurisituational] jelek készlete, egy befogadó család tagjai számára közös személyközi jelentettekkel, a jeleket a befogadó család tagjai állíthatják elő és kombinálhatják meghatározott módon, hogy összetett jeleket hozzanak létre. A közjelek fogalmaival kifejezve: egy nyelvi jelrendszer olyan közjelcsaládok készlete, amelyek tagjai korlátozva vannak a tekintetben, hogy hogyan kombinálhatóak.
- PATHIKUS** ~ (PATHIC SIGN) Olyan jel, mely abnormisan ellenáll az adekvátabb jelekkel történő helyettesítésnek valami olyan részleges ki-elégülés miatt, melyet éppen ez a jel szerez befogadójának. Nem minden inadekvát jel pathikus jel.

SZEMÉLYKÖZI ~ (INTERPERSONAL SIGN) Egy jel olyan mértékben személyközi, amennyiben azonos jelentése van bizonyos számú befogadó számára, ellenkező esetben *személyes*.

SZINONIM ~EK (SYNONYMOUS SIGNS) Olyan jelek, melyek különböző jelcsaládokhoz tartoznak, mégis ugyanaz a jelentésük.

SZIMBÓLUM (SYMBOL) Olyan jel, melyet befogadója hoz létre, és amely helyettesítőként működik valamely más jel helyett, mellyel szinonim; minden olyan jel, mely nem szimbólum, szignál (jelzés). A szimbólumok lehetnek nyelv előtti, nyelvek és nyelv utániak.

MÁSODLAGOS NYELVI ~OK (POST-LANGUAGE SYMBOLS) Olyan szimbólumok, amelyeket befogadók létrehozhatnak, és a nyelvi jelekkel szinonimok. Az ilyen szimbólumok lehetnek személyesek vagy személytelenek, és maguk is vagy elemekké válnak egy nyelvben (egy nyelvi jelrendszerben), vagy nem válnak.

JELENT (SIGNIFY) Jelenteni annyi, mint jelként működni egy szemiozisz-folyamatban. Az, hogy „van jelentése” és hogy „van jelentette”, szinonim azzal, hogy „jelent”. Egy jelről azt mondjuk, hogy jelenti (de nem jelöli) a jelentettjét, azaz azokat a feltételeket, melyek között jelöl. Minden jel jelent, de nem minden jel jelöl.

JELÖL (DENOTE) Ha egy jelnek egy vagy több jelöltje van, akkor a jel jelöli ezt vagy ezeket. Minden jel jelent, de nem mindegyik jelöl.

JELÖLŐ (SIGN-VEHICLE) Olyan esemény vagy tárgy, például egy hang vagy egy jegy, amely jelként funkcionál.

JELENTÉSMÓDTÍPUSOK (MODE OF SIGNIFYING) A jelek megkülönböztetése a jelentések legáltalánosabb módjai szerint. Öt jelentésmódot különböztetünk meg: az azonosítót, a deszignatívot, az értékelőt, az előírot és az alakítót. A jelek, amelyek e módok szerint jelentenek, az azonosító jelek, a deszignátorok, az értékelő jelek, az előíró jelek és az alakító jelek.

LEXICATOR Bármely jel, mely nem alakítható jel, éppen ezért bármely azonosító, deszignátor, értékelő vagy előíró jel.

AZONOSÍTÓ (IDENTIFIOR) Olyan jel, mely térbeli vagy időbeli elhelyezkedést jelent. Az ilyen jelentettet *locatum*nak nevezzük. Az indikátorok, a deszkriptorok és a megnevezők [namor] az azonosító jelek fajtái.

DESKRIPTOROK (DEXCRIPTORS) Olyan azonosító jelek, amelyek térbeli vagy időbeli elhelyezkedést írnak le.

INDIKÁTOROK (INDICATORS) Olyan azonosító jelek, amelyek nem nyelvi jelzések.

MEGNEVEZŐK (NAMOR) Olyan azonosító jelek, melyek nyelvi szimbólumok, és ennek folytán más azonosító jelekkel szinonim jeleket helyettesítenek.

DESZIGNÁTOR (DESIGNATOR) Olyan jel, mely az ingertárgyak jellemzőit vagy ingertulajdonságait jelenti. Az ilyen jelentettet *diszkriminátum*nak nevezzük. Megkülönböztetünk monadikus, diadikus és triadikus deszignátorokat, valamint tárgydeszignátorokat és jellegdeszignátorokat.

ÉRTÉKELŐ (APPRAISOR) Olyan jel, mely azt jelenti, hogy valaminek előnyös jellege van a magatartás számára. Egy ilyen jel jelentettjét

*valuatum*nak nevezzük. Megkülönböztetünk pozitív és negatív értékelőket, valamint *utilitárok*at és *konzummátorok*at attól függően, hogy amit jelentenek, az eszköztárgy vagy céltárgy.

ELŐÍRÓ (PRESCRIPTOR) Olyan jel, mely bizonyos válaszsorozatokat igényelt voltát jelenti. Egy ilyen jel jelentettjét *obligátumnak* nevezzük. Megkülönböztetünk feltételezéses, kategorikus és megalapozott előíró jeleket.

ALAKÍTÓ (FORMATOR) Olyan jel, mely azt jelenti, hogy valamit hogyan jelentenek egy aszkriptorban. Magatartásként kifejezve, az alakító jelek olyan jelek, melyek arra bírják befogadóikat, hogy meghatározott módokon módosítsák válaszadási helyzetüket, melyeket más jelek alakítottak azokban a jelkombinációkban, amelyekben az alakító jel megjelenik. Az alakító jel jelentette a *formátum*. A meghatározó jelek, az összekötő jelek és a módmeghatározó jelek az alakító jelek fajtái.

MEGHATÁROZÓ (DETERMINOR) Olyan alakító jel, mely meghatározza, hogy egy általános jel interpretánsa általános maradjon-e vagy korlátozódjék általánosságát tekintve abban az adott jelkombinációban, amelyben az alakító jel megjelenik.

MÓDMEGHATÁROZÓ (MODOR) Olyan alakító jel, mely meghatározza azoknak a jelkombinációknak a jelentésmódját, amelyekben megjelenik.

ÖSSZEKÖTŐ (CONNECTOR) Olyan alakító jel, mely egy bizonyos kapcsolatot hoz létre más jelek interpretánsai között azokban az adott jelkombinációkban, amelyekben megjelenik. Vannak aszkriptoron belüli és aszkriptorok közötti összekötő jelek.

JELENTETT (SIGNIFICATUM) Olyan feltételek, hogy ami csak teljesíti ezeket a feltételeket, az egy adott jel jelöltje. Annak a megfogalmazását, hogy egy jel mit jelent, egy megfogalmazott jelentettnek [formulated significatum] nevezzük. Nem teszünk kísérletet arra, hogy különbséget tegyünk a „jelentés” és „jelentett” között [signification és significatum].

JELHASZNÁLAT (USE OF A SIGN) Egy jelet valamely célnak megfelelően használunk, ha azt egy befogadó mint ama cél elérésének eszközét hozza létre, így a jel eszköztárgy. Négy fő jelhasználatot különböztethetünk meg: az értékelőt, az informatívot, a meggyőzőt és a rendszerszerűt. Egy jel használatát ne tévesszük össze a jel jelentésmódjával.

ÉRTÉKELŐ ~ (VALUATIVE USE OF SIGNS) Amikor a jeleket arra használják, hogy valamivel kapcsolatban előnyös magatartást idézzenek elő. Az értékelés szempontjából megfelelő [angolul: adequate] jeleket *effektív* [hatásos] jeleknek nevezzük.

INFORMATÍV ~ (INFORMATIVE USE OF SIGNS) Amikor a jeleket azért hozzák létre, hogy valaki olyan cselekvését okozzák, mintha valami rendelkezett volna, rendelkezik vagy rendelkezni fog bizonyos jegyekkel [angolul: characteristics] (ingertulajdonságokkal). Az informatív szempontból megfelelő jeleket *meggyőző* [angolul: convincing] jeleknek nevezik. Ezeknek nem kell igazaknak lenniük.

MEGGYŐZŐ ~ (INCITIVE USE OF SIGNS) Amikor a jeleket azért

hozzák létre, hogy azok a valamire való válaszolás többé vagy kevésbé specifikus módjait idézzék elő. A meggyőzés [angolul: *incitively*] szempontjából megfelelő jeleket nevezünk *meggyőző* [angolul: *persuasive*] jeleknek.

RENDSZERSZERŰ ~ (SYSTEMIC USE OF SIGNS) Amikor jeleket azért hozunk létre, hogy velük olyan magatartást szervezzünk, amelyet más jelek hajlamosak kiváltani. Az olyan jeleket, amelyek rendszeresen adekvátak, *korrekt* jeleknek nevezük.

JELÖLT (DEMOTATUM) Bármi, ami lehetővé teszi azoknak a válaszszorozatoknak teljessé tételét, amelyekre egy jel miatt egy befogadó indítatva van.

JELZÉS (SIGNAL) Olyan jel, amely nem szimbólum, azaz nem befogadója állítja elő, és nem helyettesítője valamely más jelnek, amellyel szinonim.

KOMMUNIKÁCIÓ (COMMUNICATION) Ha a jelekre korlátozzuk, akkor a kommunikáció a közös jelentettek [significata] kiváltását jelenti a jelek létrehozása által. Nyelvi kommunikációról beszélünk, ha a létrehozott jelek nyelvi jelek. Nem minden kommunikáció nyelvi kommunikáció.

KÖZLÉSHELYZETTÍPUS (TYPE OF DISCOURSE*) A nyelv specializációja speciális célok megvalósítására. A közléshelyzettípusokat *módhasználat* alapján osztályozzuk, azaz valamely domináns jelentésmód és valamely domináns használat kombinációjával. Így 16 főbb közléshelyzettípus létezik: a deszignatív-informatív, a deszignatív-értékelő, az értékelő-meggyőző, a formáló-rendszeres stb.

LOGIKA (LOGIC) A szemiotika azon részének lehetséges elnevezése, mely az analitikus alakító aszkriptorokból képezhető. A logikai elemzés ebben az esetben a jelekkel kapcsolatos azon mondatokból állana, amelyek a szemiotikai metanyelvben analitikus alakító aszkriptorok.

MEGFELELŐSÉG (ADEQUACY) Egy jel olyan mértékben megfelelő, amilyen mértékben beteljesíti azt a célt, amelyre használják.

PRAGMATIKA (PRAGMATICS) A szemiotikának az az ágazata, mely a jelek eredetét, használatait és hatásait tanulmányozza. Megkülönböztetjük a szemantikától és a szintaktikától.

SZEMANTIKA (SEMANTICS) A szemiotikának az az ágazata, mely a jelek jelentését tanulmányozza. Megkülönböztetjük a szintaktikától és a pragmatikától.

SZEMIOTIKA (SEMIOTIC) A jelek tudománya. Főbb alosztályai a szemantika, szintaktika és pragmatika. Ezek mindegyike és így a szemiotika mint egész is lehet tiszta, leíró és alkalmazott. A tiszta szemiotika kidolgoz egy nyelvet, melyen a jelenről lehet beszélni, a leíró szemiotika a ténylegesen létező jeleket tanulmányozza, és az alkalmazott szemiotika a jelekről szerzett tudást a legkülönbözőbb célok megvalósítására használja fel.

SZEMIÓZIS (SEMIOSIS) Jelfolyamat, azaz olyan folyamat, amelyben valami jel egy szervezet számára. Meg kell különböztetni a szemiotikától mint a

* A *discourse* (magyarul: beszéd) műszót lényegét tekintve a manapság szokásos értelemben használja Morris, de definíciójának más iránya van, vö. ezt a 298. oldal szerkesztői jegyzetével. – *A szerk.*

szemiózis vizsgálatától. A „szemiózisbeli” és a „szemiotikai” kifejezések hasonló módon különböztethetők meg.

SZINTAKTIKA (SYNTACTICS) A szemiotikának az az ága, amely azt a módot tanulmányozza, ahogy a különböző osztályok jelei kombinálódnak, hogy összetett jeleket alkossanak. A szintaktika elvonatkoztat a tanulmányozott jelek jelentésétől, valamint használatuktól és hatásaiktól; ezért meg kell különböztetnünk a szemantikától és a pragmatikától.

SZÜKSÉGLET (NEED) Itt körülbelül a „szervezet magatartást motiváló állapota” értelemben használjuk, és így megkülönböztetjük attól, ami egy szervezet számára a fennmaradáshoz szükséges.

TÁRGY

CÉL~ (GOAL-OBJECT) Olyan tárgy, mely részlegesen vagy teljesen megszünteti valamely szervezetnek azt az állapotát (a szükségletet), mely válaszsorozatokat motivál.

ESZKÖZ~ (MEANS-OBJECT) Olyan tárgy, amely eszközként szolgál egy céltárgy eléréséhez.

INGER~ (STIMULUS-OBJECT) Valamely inger forrása. Azoknak a tárgyaknak tulajdonságait, melyek ingereket hoznak létre, *ingertulajdonságoknak* nevezzük.

TUDÁS (KNOWLEDGE) Egy befogadóról azt állítjuk, hogy tudja, hogy egy aszkriptor T-aszkriptor vagy hogy *n* megbízhatósága van, és pedig olyan mértékben, amennyiben bizonyítéka van rá, hogy az aszkriptor jelöl, vagy megvan az *n* megbízhatósága. A tudást általában nem határozzuk meg.

VÁLASZ (RESPONSE) Valamely izom vagy mirigy akciója. Ezért minden szervezetnek vannak olyan reakciói, amelyek nem válaszok.

~**ADÁSI HELYZET (DISPOSITION TO RESPOND, RESPONSE-POSITION)** Egy szervezet olyan állapota egy adott időpontban, amelyből bizonyos további feltételek esetén egy adott válasz jön létre.

~**SOROZAT (RESPONSE-SEQUENCE)** Egymást követő válaszok bármely sorozata, amelyeknek első tagját egy ingertárgy váltja ki, és melyeknek utolsó tagja válasz erre az ingertárgyra mint céltárgyra.

VEVŐ (COMMUNICATEE) Olyan szervezet, mely befogad egy jelet, amelyet egy adó bocsátott ki.

VISELKEDÉS (BEHAVIOR) Ezt a fogalmat a szemiotika feltételezi: a szemiotikán belül tehát nincs meghatározva. Közelítő meghatározással, a viselkedés olyan válaszsorozatokból áll (izmok és mirigyek akcióiból), amelyekkel egy szervezet olyan céltárgyakat keres, amelyek kielégítik szükségleteit. A viselkedés éppen ezért „célszerű”, és meg kell különböztetni a választól általában és a reakciók még szélesebb osztályától. A viselkedés lehet *egyéni* vagy *társas*. Ha társas, akkor lehet együttműködő, versengő vagy együttélő.

~**CSALÁD (BEHAVIOR-FAMILY)** A válaszsorozatok bármely együttese, ha ezeket hasonló „ingertárgyak” váltják ki, és amelyek ezekben a tárgyakban végződnek, mint hasonló „céltárgyakban” hasonló szükségletek számára.

JEL~ (SIGN-BEHAVIOR) Olyan viselkedés, melyben jelek lépnek fel.

C. K. OGDEN–I. A. RICHARDS

A jelentés jelentése: összefoglalás

A pszichológus C. K. Ogden (1889–1957) és a költői ambíciókkal megáldott irodalomkutató, majd pedagógus, I. A. Richards (1893–) híres művének, A jelentés jelentése című könyvének összefoglalását tartalmazza ez a részlet. Noha ez a könyv 1920-ban íródott, szerzői éppen 26 évvel az előző Morrisz-szöveg előtt néhány problematikus fogalommal – így a jelentéssel – kapcsolatban sokkal mértékadóbb, a maihoz közelebb álló elgondolásokat fejtettek ki.*

Ugyanakkor más kérdésekben az újabb irányzatok már meghaladták az ő koncepciójukat, így a filozófia és a szemiotika viszonyát illetően; illetőleg más terminológiai megoldások terjedtek el, például a morriszi szemiózis az általuk javasolt szimbolizmussal szemben.

Forrás: C. K. Ogden–I. A. Richards: *The Meaning of Meaning*. New York, 1920. 243–250. old.

* Meghalt 1979-ben. – *A szerk.*

1. Gondolatok, szavak és dolgok

A nyelv hatása a gondolatra rendkívül jelentős. Az ezzel a hatással foglalkozó tudományt szimbolizmusnak nevezzük. Ez a hatás egyaránt hatalmas a mindennapi életben és a legelvontabb gondolkodásban.

Ha kijelentünk valamit, vagy más kijelentését értelmezzük, ebben három tényező játszik szerepet:

1. a gondolkodás folyamatai,
2. a szimbólum,
3. a referens – valami, amire gondolunk.*

A szimbolizmus elvi problémája a következő: hogyan függ össze egymással ez a három tényező?

Mínt hogy szavakat kell használnunk az értekezésben és az érvelésben is, a *gyakorlati* probléma a következő:

Milyen mértékben torzítják el a kérdés tanulmányozását a szavakhoz kötődő hangományos kapcsolatok és a hosszú életű hipotézisek, amelyek nyíltan már nem hangoztatott, de gyakorlatunkat még mindig irányító elméletekhez kötődnek?

E föltevések legjelentősebbje abból a mágikus elméletből származik, amely szerint a név a dolog része, vagyis a szimbólum és a referens közötti belső kapcsolat teóriájából. Ez az örökség a gyakorlatban oda vezet, hogy a szavaknak a jelentését keressük. Ezt a szokást csak egy általános jeltan tudja véglegesen kiirtani, amely a definíció olyan referenciális elméletéhez vezet, amelynek segítségével az ilyen babonákból származó álproblémákat el lehet kerülni. Amint ezek az elméletek rendelkezésre állnak, minden téma hozzáférhetőbbé és érdekesebbé válik.

2. A szavak hatalma

A szavak varázsereje különleges helyet foglal el az általános mágiában. Ha nem ismerjük azt a természetes beállítottságot a szavakkal kapcsolatban, amely egészen a legutóbbi évekig fennállott, nem sokat értünk a logika tudó-

* A referenst manapság inkább jelöltnek nevezzük, a szimbólumot jelölőnek. A kettőt összekapcsoló gondolkodási folyamat reprezentálja itt a jel harmadik „elemét”, a *jelentést*.
–A szerk.

sainak és egyéb modern misztikusoknak a magatartásából, minthogy ugyanazok az attitűdök még tovább élnek föld alatti és be nem vallott formákban. Ugyanakkor a jelelmélet megvilágíthatja ezeknek a mágikus hiedelmeknek az eredetét és fennmaradásuk okát.

3. Jelszituációk

Minden gondolkodásban jeleket értelmezünk. Nyilvánvaló esetekben ezt mindenki készségesen elismeri. A matematika és nyelvtan bonyolultabb esetében ugyanennek a tevékenységnek bonyolultabb formáit látjuk.

A szimbólumok kritika nélküli használata ezt elrejtí előlünk, mert a „jelentés” és a „gondolkodás” elemzéseit részesíti előnyben, melyek főleg a „nyelvi fénytörés” délibábjaival foglalkoznak.

Ezért az értelmezéssel kell kezdenünk.

Bármely jel értelmezése a mi pszichológiai reakciónk a jelle, amelyet hasonló szituációbéli korábbi tapasztalatunk és jelen tapasztalatunk határoz meg.

Ha mindezt kellő gonddal megállapítottuk már az okozati kontextusokkal vagy összefüggő csoportokkal kapcsolatban, az ítéletnek, a vélekedésnek és az értelmezésnek olyan képét kapjuk, amely a gondolkodás pszichológiáját a többi induktív tudomány szintjére emeli, és amely „az igazság problémáját” is megoldja.

A gondolkodás egy olyan elmélete, amely kiküszöböli a misztikus összefüggéseket az ismeret és az ismeretlen viszonylatában, és a tudást mint a szokványos tudományos kutatás előtt nyitva álló témát kezeli, a józan ész vizsgálódásainak is megfelel.

A jelszituációk mindig láncként fűződnek össze, és az ilyen jellánc legegyszerűbb esetét a legjobban a percepció esetében tanulmányozhatjuk.

4. Jelek a percepcióban

A külső világról szerzett tudásunk sokat veszített bizonyosságából a filozófusok kezében egy jelelmélet hiánya folytán és azért, mert gyakran talányokban beszélünk, minthogy szokásunk, hogy sietve megnevezünk dolgokat anélkül, hogy az azonosítás módjairól gondoskodnánk.

Az igazán kerek pennyk paradoxona, melyek ellipszis alakúaknak látszanak, és a hasonló esetek a szimbólumok helytelen használatának eredményei, főleg az „adat”-szimbólum helytelen használatáé.

Ha egy asztalra nézünk, amit legelőször „látunk”, az a recehártyánk változása. Ezek a mi kezdő jeleink. Ezeket értelmezzük, és elérkezünk a látás területeire, amelyeket asztalok felületei és hasonló dolgok határolnak. Amennyiben ezeket elfogadjuk mint másodrendű jeleket, akkor hozzáfoghatunk az értelmezéshez, és végül eredményként asztalokhoz, fához, rostokhoz, sejtekhez, molekulákhoz, atomokhoz, elektronokhoz stb. jutunk. Ennek az interpretációs folyamatnak a későbbi szakaszai már a fizikához tartoznak. Ezért tehát

nincs olyan „filozófiának” nevezett tudomány, amely hozzáadna valamit a fizikához vagy azt helyesbítene, noha a szimbolizmus hozzájárulhat azoknak a beszéd szinteknek a rendszerezéséhez, amelyek esetében az „asztal” vagy a „molekularendszer” a megfelelő szimbólumok.

Mindenütt, ahol a filozófiát alkalmazzák, szükség van arra a módszerre, amellyel az ezen a területen fellépő tévedéseket ki lehet küszöbölni. Ez a módszer részben a jelelméleten, részben pedig a szimbolizáció szabályain alapszik, melyeket a következő fejezetben tárgyalunk.

5. A szimbolizmus szabályai

A szimbolizmus szabályai vagy szokásai minden kommunikáció alapját képezik, és ugyanilyen alapvető fontosságúak minden tudományos módszer leírásában is.

Közülük néhány meglehetősen nyilvánvalónak tűnik, de talán éppen ezért általában elhanyagolták ezeket. Más szabályokat csak felületesen állapítottak meg azok a logikával foglalkozó tudósok, akik eddig csak a hagyományos problémák szűk keretei között mozogtak. Ha azonban majd az összes szabályokat kidolgozzák egy rendszeres eljárásnak megfelelően, sok régóta fennálló probléma ténylegesen megoldódik.

Ilyen problémákra példa az igazság, valóság, univerzálék, absztrakciók, negatív tények, virtuális háromszögek, kerek négyszögek stb.

Azok a szabályok vagy posztulátumok, melyek leginkább igénylik a megfogalmazást – ezek száma hat –, a *szimbolizmus fő szabályai*. A gondolati folyamatok természetéből fakadnak, de minthogy a szimbolizáció irányításához szükségesekek, szimbólumok és referensek terminusaiban fejezzük ki őket.*

Ezeknek a szabályoknak betartása tiszta prózai stílust biztosít, noha ezen nem szükségszerűen az irodalmárok próza fogalma értendő.

* A szerzők a *Szimbolizmus kánonjai* című fejezetben elemzik az alábbi tételeket:

I. Egy szimbólum csak egyetlen referenst jelöl.

II. Azok a szimbólumok, amelyek egymást helyettesíthetik, ugyanazt a gondolatot (referenciát) szimbolizálják.

III. Egy összevont [contracted] szimbólum referense a kiterjesztettebb [expanded] szimbólumnak a referense. (Példa az összevontra: „Ez egy folt”; példa a kiterjesztettebbre: „Úgy látom, hogy itt folt van.”) A tétel szerint e két szimbólumnak ugyanaz a referense.

IV. Egy szimbólum arról referál, aminek referálására ténylegesen használják; nem szükségszerűen arra, amiről helyes használat esetén kellett volna, vagy minek referálása egy értelmezőnek vagy a használónak szándékában van.

V. A nem összetett szimbólum tartalmazhat összetevő szimbólumokat, amelyek ugyanazt a „helyet” igénylik.

VI. Az összes lehetséges referens együtt egy rendszert alkot, olyant, hogy minden referensnek csak egyetlen helye van ebben a rendszerben. – *A szerk.*

6. Definíció

A szimbólumok bármilyen értelmezéséhez szükségünk van arra az eszközre, amellyel a referenseket azonosíthatjuk. Arra a kérdésre, hogy egy szó vagy szimbólum mire vonatkozik, úgy kapjuk meg a választ, ha olyan szimbólumot vagy szimbólumokat helyettesítünk be, amelyek könnyebben érthetők.

Ez a behelyettesítés a definíció. Magában foglalja az ismert referensek mint kiindulópontok kiválasztását és a meghatározandó [definiendum] azonosítását annak ezekhez fűződő kapcsolata szerint.

A definíciós eljárások, vagyis a leggyakrabban használt kapcsolatok száma csekély, bár az absztrakt gondolkodás specialistái más eljárásokat is alkalmaznak. Valójában ezeket nyolc pontban lehet összefoglalni. Ezeknek a definíciós eljárásoknak az ismerete nemcsak könnyebbséget jelent a gondolkodásban és érvelésben, hanem lehetőséget is nyújt arra, hogy elkerüljük a szóbeli keresztosztályozás azon útvesztőjét, melyet a lehetséges nézőpontok nagy választéka hozott létre.

7. A szép jelentése

Ennek az eljárásnak a gyakorlati alkalmazását, az egyik legizgalmasabb vita-kérdést az esztétika példáival mutatjuk be.

A szépet nagyon sokszor és nagyon eltérően határozták már meg, és éppen ilyen gyakran jelentették ki, hogy a szép – meghatározhatatlan. De ha mégis jellegzetes meghatározó viszonyokat keresünk, azt látjuk, hogy az eddig javasolt definíciók számát tizenhatra lehet csökkenteni.

Ezek mindegyike különböző referenssort ad meg, és bármelyik ilyen sort tanulmányozhatja az, aki jónak tartja. Ha az így feltárt elcsüggesztő félreértel-mőség ellenére (és az összes szabadon használt terminus hasonló kétértel-műséghez vezethet) úgy döntünk, hogy a szép terminust mint rövidített jelet használjuk arra a definícióra, amelyet előnyben részesítünk, csak etikai és cél-szerűségi okokból teszünk így, és az összes, az ilyen magatartásból származó félreértés kockázatát vállaljuk.

Szimbolikus jelentésén túlmenően a szépnek érzelmi (emotív) jelentései is vannak. Gyakran emiatt alakult ki az a nézet, hogy a szép meghatározhatatlan, mert mint érzelmi terminus nem teszi lehetővé a kiegészítő szóbeli helyettesítést. Sok zavart okoz a tárgyalásban és kutatásban az, ha nem különböztetjük meg a szimbolikus és érzelmi jelentéseket.

8. Filozófusok a jelentésről

Ha ugyanilyen elvek szerint közelítjük meg magát a „jelentést” [angolul: meaning], a legjobb filozófusok írásaiban igen eltérő véleményekkel találkozunk. A „szellemről” [angolul: mind] és az „agyról” [brain] szóló újabb viták megmutatják, milyen tanácstalanok a szakértő vitafelek a terminus kétértelmű-

ségeivel szemben. A letehetségesebb és leggyakorlatiasabb amerikai gondolkodók, az 1921-es Kritikai Realisták* elgondolásai ugyanerről a hozzá nem értésről tanúskodnak. Még olyan befolyásos szaktekintély, mint Münsterberg professzor szóhasználata is ellenvetésre adhat okot. Valójában az a helyzet, hogy valamennyi irányzat legkiemelkedőbb szerzőinek tanulmányozásából arra következtethetünk, hogy (noha az a hallgatólágos feltételezés uralkodik, hogy ez a terminus kellőképpen érthető) semmilyen elv sem irányítja használatát, és semmilyen módszer nem létezik arra, hogy a félreértéseket elkerülhessük.

9. A jelentés jelentése

Ha azonban tudományosan közeledünk a problémához, kiderül, hogy nem kevesebb, mint tizenhat definíciócsoportot lehet hathatósan megkülönböztetni olyan területen, ahol a legmerevebb pontosság kívánatos.

Más esetekben a kétértelműség végzetes lehet bizonyos témáknál, de itt a kétértelműség még azt is kétségessé teszi, hogy mi a vita tárgya. Ugyanis minden vélemény, bármely tárgyról feltételez valamiféle elképzelést a „jelentésről”, egy következetes gondolkodó számára az erről való nézete megváltoztatása összes nézetének megváltoztatását vonná maga után.

A jelentés definícióit három csoportban lehet megtárgyalni. Az első a nyelvig létrehozott fantomokat tartalmazza, a második az alkalmi és téves használatokat csoportosítja és különbözteti meg, a harmadik általában tárgyalja a jel- és szimbólumszituációkat.

Az ilyen felosztásnak az egyik érdekes velejárója arra késztet, hogy egy időre búcsút mondjunk magának a „jelentés” terminusnak, és vagy más olyan terminusokkal helyettesítsük, mint „szándék”, „érték”, „referens”, „emóció”, amelyeknek szinonimájaként használják, vagy pedig kiterjesztett szimbólummal, amely a várokozás ellenére egy kis nehézség árán jön létre.

Az ilyen kiterjesztések tanulmányozása után nem sok kétség marad az iránt, hogy az, amit a filozófusok és metafizikusok sokáig olyan homályos és végleges fogalomnak hittek – s amely teljesen az ő speciális területükhöz tartozik, továbbá az, amire a leíró pszichológusok hasonló terminológiát használnak –, az különféle szaktudományok részletes vizsgálódásainak és elemzésének volt a tárgya már több mint fél évszázada. Az utolsó néhány évben a biológia fejlődése, valamint az emlékezés és öröklődés pszichológiai vizsgálata a jelek „jelentését” általában kétségtelenné tette, és itt azt bizonyíthatjuk, hogy a gondolatot és a nyelvet ugyanígy kell elbírálni.

* *Az Essays in Critical Realism* [Kritikai realista esszék] című tanulmánykötet hét amerikai szerzője arra törekedett, hogy valamennyiük írása teljesen érthető és elfogadható legyen a kötet többi szerzője számára. A megnevezés egyébként H. Feigl-től származik. A logikai pozitívizmushoz közel álló irányzat legismertebb képviselője H. Reichenbach. – *A szerk.*

10. Szimbólumszituációk

Így teljessé válik a szimbolizmus mint a tudomány kialakulásának első stádiuma, és láthatjuk, hogy ez minden más tudománynak lényegi előfeltétele. Azokkal a nyelvtan- és logikarészekkel együtt, amelyeket nem tesz fölöslegessé, mindazokat a funkciókat ellátja, amelyeket eddig egyrészt filozófia és matematika, másrészt *metafizika* néven ismertek, és kiegészíti a tudós munkáját vizsgálódásainak mindkét szélső pontján.

A szimbólumok minden kritikai értelmezése megköveteli a szimbólumszituáció megértését, és itt az a fő különbség, hogy az egyik esetben a referencia csak szimbólumok útján lehetséges (szavaktól való függés [angolul: word-dependence]), míg a másik esetben a szimbólumok között szabad választási lehetőség van (szavaktól való függetlenség [angolul: word freedom]). A nyelvi folyamatok vizsgálatát tökéletesedésükben vagy hanyatlásukban szintén ebből a különbségtételből kell megkezdeni. Fontos továbbá megjegyezni, hogy a szigorúan vett szimbolizáción túlmenően a szavaknak további funkcióik is vannak. Ezeknek a felidéző (evokatív) aspektusoknak a tanulmányozása természetesen a költői nyelv eszközeinek számbavételére és annak a módnak a vizsgálatára vezet, hogyan lehet ezt a szimbolikus vagy tudományos kijelentéstől megkülönböztetni. A szimbolizmus technikája tehát az irodalomesztétikának egyik lényeges eszköze.

Gyakorlati jelentősége az oktatásban és általában tudományos vitában nyilvánul meg, mert amint kellő megértésre talál az a hatás, amit a nyelv a gondolkozásra gyakorol, és a nyelvi téveszmék fantomjai eltűntek, az út nyitva áll az interpretáció gyümölcsözőbb módszerei irányában és egy beszélgetéstan [angolul: art of conversation] felé, melynek segítségével a közlő felek többet tudnak mondani a szokásos közhelyeknél.

Az európai hagyomány útjain

E. CASSIRER

A szimbolikus formák filozófiájából

E. Cassirer (1874–1945) német filozófus, aki a XX. századi nyelvfilozófiának egy jószerével önálló irányzatát képviselte, alább következő könyvrészletében is a filozófiai hagyományra támaszkodó gondolatmenettel a nyelv – valójában azonban sokkal messzebb hatóan –, általában a jelrendszerek mivoltát, legbensőbb lényegét kutatja. Vajon analogikus, mimetikus voltában van-e lényege, vagy másban?

*Ez a kérdés azonban nemcsak a hagyományt foglalkoztatta, nemcsak a cassireri szöveg írásakor volt nyílt (noha Cassirer a visszatükrözés-elméletnek csak egyfajta változatával vitatkozik, amely a nyelvet a valóságstruktúrák passzív lenyomatának tartja; ezt az álláspontot képviselte pl. Wittgenstein a **Logikai-filozófiai értekezésében**, az első Morris-szemelvény is érintette, kötetünkben a 68. old.), de lényegileg most sem lezárt, amint ezt majd explicit módon felveti G. Mounin (kötetünkben: 323–336. old.).*

A másik mozzanat, amit észre kell venni e távolról sem könnyű szövegben, az a példaanyag nyelvközpontú jellege. Ez lényegileg az európai hagyomány öröksége, amely máig hat. Az alább következő szövegek szerzői mind tisztában vannak azzal, hogy túl a nyelven más jelrendszerek problémáit is kell látnunk ahhoz, hogy a nyelv problémáit megoldjuk (ugyanúgy, mint E. Cassirer is, aki a szimbolikus formákon a nyelvtől a mítoszig és a művészetig sokféle „jelrendszert” értett).

Forrás: E. Cassirer: *Philosophie der Symbolischen Formen*. Berlin, 1923. 132–145. old. (A jegyzetek közül néhány kevésbé fontosat elhagytunk.)

A művészetelmélethez és az ismeretelmélethez hasonlóan a nyelvelmélet is csak fokozatosan szabadul meg az utánzás fogalom és a visszatükrözés-elmélet kényszerétől. A *χωριότης τῶν ὀνομάτων*-ra [magyarul: a nevek uralmára] vonatkozó kérdés az antik nyelvfilozófia középpontjában áll. Az a kérdés is, vajon a nyelv *φύσει*-nek [magyarul: természettől valónak] vagy *νόμῳ ὄν*-nak (magyarul: törvény által valónak) tekintendő-e, elsősorban nem a nyelv *keletkezésére*, hanem igazság- és valóságtartalmára vonatkozik.¹ Vajon a nyelv és a szó teljes egészében a szubjektív elképzelés és vélekedés körébe van-e bezárva, vagy pedig létezik mélyebb összefüggés a megnevezések és a valós lét birodalma között; van-e belső „objektív” igazsága és helyessége maguknak a megnevezéseknek? A szofisztika tagadja, a Sztoa állítja a szó ilyen jellegű objektív érvényességét; de mind a negatív, mind a pozitív értelmű döntésnél ugyanaz *magának a kérdésfeltevésnek* a formája. Mind a cáfolat, mind az állítás általános kiindulópontja az a feltevés, hogy a megismerés feladata a dolgok lényegének, a nyelv pedig a megismerés lényegének visszatükrözésében és utánzásában [németül: nachbilden] áll. A szofisztika azt igyekszik megmutatni, hogy mindkét feladat megoldhatatlan: ha van lét – véli Gorgiasz –, akkor az ember számára megragadhatatlan és megismerhetetlen, s ha mégis megismerhető, akkor nem mondható el és nem közölhető. Mint ahogy a látás- és hallásérzékelés természete szerinti minőségének egy-egy meghatározott körébe marad bezárva – az egyikkel csak fényt és színeket, a másikkal csak hangokat észlelhetünk –, ugyanúgy a beszéd sem mehet sohasem túl saját magán [németül: sich selbst transzendieren], hogy a vele szemben álló „mást”, a „léte” és az igazságot megragadja.² Hiába próbálja a Sztoa ezt a következményt úgy kikerülni, ahogy lét és megismerés között természetes rokonságot, másrészt szó és értelem között természetes összefüggést, megegyezést, *κατὰ μίμησιν*-t [magyarul: utánzás (mimézis) szerinti] állapít meg. Az a nézet, hogy a szó a léte egészen vagy részben visszaadja, hogy a lét igazi *ἔτομον*-ját [magyarul: lényegét] képezi, saját magát vezetni ad abszurdum azáltal, hogy továbbvitele esetén saját ellentétébe csap át. A „hasonlóság” viszonya mellett most már megváltozása, átalakulása is etimológiai magyarázatának számít: nemcsak az *ἀναλογία* és *ὁμοιότης* [magyarul: analógia, azonosság], hanem az *ἐναντίωσις* és *ἀντίφρασις* [magyarul: ellentét, ellentmondás] is nyelvalkotó elvnek számít. A „*similitudo*” „*contrariummá*”

[magyarul: hasonlóság ellentété] az „analógia” „anomáliává” válik. Ismeretes, hogy milyen káros hatása volt e hírhedt, „az ellentét révén való magyarázatnak” az etimológia további fejlődése során³: egészében véve csak az fejeződik ki benne a leghatározottabb formában, hogy a nyelv minden olyan magyarázatának, amely a hasonlóság posztulátumán alapszik, végül is szükségképpen saját ellenpólusához kell vezetnie, s így önmagát meg kell semmisítenie.

Még ott is, ahol a szavakat nem a dolgok, hanem a szubjektív érzelmi állapotok utánzásának fogják föl, ahol – mint például Epikurosznál – a szavak nem annyira a tárgyak milyenségét, hanem jóval inkább a beszélő *ἰδία πᾶθη*-jét [magyarul: egyéni érzéseit] adják vissza, a nyelvszemlélet – noha normája megváltozott – lényegileg már ugyanazon elv uralma alatt áll. Ha a leképezés követelményét fenntartjuk, akkor végső soron teljesen mindegy, hogy a leképzett maga „belső” vagy „külső” dolog-e, hogy dolgok vagy érzések és képzetek komplexuma-e. Sőt éppen ez utóbbi feltevés esetén a nyelvvel szembeni szkepszisnek nemcsak hogy vissza kell térnie, hanem csak most kell legélesebb formát öltenie. Mert még a *dolgok* közvetlenségénél is jóval kevésbé ragadhatja meg a nyelv az *élet* közvetlenségét. E közvetlenség kifejezésére vonatkozó minden kísérlet már eleve megszünteti a közvetlenséget: „Spricht die Seele, so spricht, ach, schon die Seele nicht mehr” [magyarul: „ha szól a lélek, akkor már, ó jaj, nem a lélek szól”]. Így a nyelv tiszta formájánál fogva ismételten az érzéki észlelés- és az érzelmvilág gazdagságának és telítettségének ellentétét alkotja. Gorgiasz ellenvetése: „a beszélő beszél, de szava nem fejez ki szint vagy dolgot”⁴, jóval élesebb formában érvényes akkor, ha az „objektív” valóságot a „szubjektívval” helyettesítjük. Ez utóbbiban kivétel nélküli individualitás és a legnagyobb meghatározottság, a szavak világában ezzel szemben az általánosság, vagyis a pusztán sematikus jelek meghatározatlansága és többértelműsége érvényesül. Minthogy az „általános” szójelentés a valós pszichikai történet jellemző valamennyi különbséget elmosza, ezért úgy tűnik, hogy a nyelv útja nem fel a szellemi általánosba, hanem le a közönségesbe vezet: mert csak ez utóbbi – ami az individuális szemléletre vagy észlelésre nem kifejezetten jellemző, ami másokkal közös – ragadható meg a nyelv számára. Így a nyelv csak látszatérték marad, olyan játékszabály, amely annál kényszerítőbb erejű, minél több játékos veti alá magát neki, amelynek azonban, mihelyt kritikusan fogja fel saját magát, fel kell hagynia minden olyan igénnyel, hogy valami valóságosat – tartozzon az a „belső” vagy a „külső” világhoz – ábrázoljon vagy akár megismerjen és megértsen.⁵

Alapjában véve azonban a megismerés kritikájában éppúgy, mint a nyelvkritikában a szkepszisnek éppen ez a legradikálisabb megfogalmazása tartalmazza már a szkepszis meghaladását. A szkepszis igyekszik kimutatni a megismerés és a nyelv semmiségét, de végső soron csak annak a *mértéknek* a semmiségét bizonyítja be, amellyel itt mindkettőt mérik. A szkepszis fejlődése során a „visszatükrözés-elmélet” alapfeltételei belső felbomlása, önmegsemmisítése meggyőzően és következetesen végbe. Minél tovább folytatjuk a tagadást ezen a ponton, annál világosabban és határozottabban alakul ki belőle egy új pozitív belátás. A valóság és szimbólum közötti bármiféle közve-

tett vagy közvetlen azonosság látszatát is ki kell irtani, a kettő közötti feszültséget a legnagyobb mértékben fel kell fokozni ahhoz, hogy éppen e feszültségben láthatóvá válhasson a szimbolikus kifejezés sajátos teljesítménye és minden egyes szimbolikus forma tartalma. Mert ezt valóban nem lehet mindaddig kimutatni, amíg megmaradunk abban a hitben, hogy a „valósággal” mint adott és önmagában elégséges [németül: *selbstgenügsam*] léttel, mint akár dolgok, akár egyszerű érzékelések egészével minden szellemi megformálás előtt rendelkezünk. Ha igaz lenne ez a feltételezés, akkor a forma mint olyan számára nem maradna más feladat, mint a puszta reprodukció, amelynek szükségképpen el kell maradnia az eredetitől. Valójában azonban a forma értelmét nem abban kell keresni, amit kifejez, hanem magában a kifejezés módjában, moduszában és belső törvényszerűségében. A képzés e törvényszerűségében, tehát nem a közvetlen adotthoz való *közelségben*, hanem az attól való fokozatos *eltávolodásban* rejlik a nyelvi és a művészi megformálás értéke és sajátossága. Ez a közvetlen léttől [németül: *Dasein*] és a közvetlen átéléstől való *distancia* láthatóságának, szellemi tudatosságának feltétele. Ezért a nyelvi is csak ott kezdődik, ahol az érzéki benyomáshoz és az érzéki affektushoz fűződő viszony *megszűnik*. A hang még nem nyelvi hang, ameddig tisztán ismétlésként jelentkezik, ameddig hiányzik belőle a jelenteni akarással együtt [németül: *Wille zur „Bedeutung”*] a specifikus jelentésmomentum. Az ismétlés célja az azonosságban van – a nyelvi jelölés célja a különbségben. A benne végbemenő szintézis csak mint *különbözők*, s nem pedig a bármely vonatkozásban azonosak vagy hasonlók szintézise folyhat le. Minél inkább hasonlít a hang arra, amit ki akar fejezni, minél inkább még maga is ez a más, annál kevésbé tudja azt „jelenteni”. Nemcsak a szellemi tartalom vonatkozásában, hanem biológiailag és genetikailag is élesen megvonható itt a határ. Már az alacsonyabb rendű állatoknál is található egy egész sor eredeti érzelmet vagy érzékelést kifejező hang. Ezek aztán a magasabb rendű fajokhoz vezető fejlődés során egyre jobban differenciálódnak, határozottan artikulált és egymással szemben elhatárolt „nyelvi kifejezésekke”, félelmet kifejező vagy figyelmeztető, csalogató vagy páرزási kiáltásokká fejlődnek. De ezen kiáltások hangjai és az emberi nyelv jelölő és jelentő hangjai között továbbra is megmarad a válaszvonal, a „hiátus”; újfent éppen ezt igazolták a modern állatlélektan pontosabb megfigyelési módszerei.⁶ Mint ahogy elsőként Arisztotelész hangsúlyozta, az emberi nyelvhez vezető lépést csak akkor tettük meg, ha a tiszta jelentésszerű hang döntő primátusra tett szert az affektus és izgalom hangjával szemben, olyan előnyre, amely nyelvtörténetileg abban is kifejezésre jut, hogy a fejlett nyelvek sok olyan szava, amely első szempillantásra puszta indulatszónak tűnik, a pontos elemzés során komplex nyelvi alakzatokból, meghatározott fogalmi jelentéssel rendelkező szavakból vagy mondatokból való visszaképzésnek bizonyul.⁷

A nyelvnek sajátos formájához, belső önfelszabadításához vezető fejlődésében általánosan hármassal fokozatiság mutatható ki. Ha e három fokozatot a mimetikus, az analogikus és a tulajdonképpeni szimbolikus kifejezés fokozataiként jelöljük meg, akkor ez a hármassal felosztás egyelőre nem több, mint absztrakt skéma – ez a skéma azonban oly mértékben telik meg konkrét tar-

talommal, amely mértékben megmutatkozik az, hogy nemcsak adott nyelvi jelenségek osztályozási elveként szolgálhat, hanem benne a nyelv *felépítésének* olyan funkcionális törvényszerűsége rajzolódik ki, amelynek más területeken, például a művészetben vagy a megismerésben megvan a meghatározott és jellegzetes megfelelője. Minél inkább sikerül a hangnyelv tulajdonképpeni kezdeteit megközelítenünk, annál inkább be leszünk még egészen a mimetikus ábrázolásnak és jelölésnek abba a körébe zárva, amelyből a gesztusbeszéd [németül: Gebärdensprache] is ered. A hang az érzéki benyomás közvetlen közelségét és a benyomás sokoldalúságának lehető leghívebb visszaadását igyekszik elérni. Ez a törekvés nemcsak a gyermeknyelv fejlődését uralja hosszú időn át, hanem a „primitív” népek nyelvében is mindenütt az előtérben áll. A nyelv itt még olyan szorosan kapcsolódik a konkrét egyedi folyamathoz és annak érzéki képéhez, hogy azt a hanggal mintegy ki akarja meríteni, hogy nem elégszik meg egy általános jelöléssel, hanem a folyamat minden egyes sajátos árnyalatát szintén sajátos, külön erre az esetre szánt hangárnyalattal kíséri. Így például az afrikai eve nyelvben és néhány rokon nyelvben vannak olyan határozószók, amelyek csak *egyetlenegy* tevékenységet, *egyetlen* állapotot vagy *egyetlen* tulajdonságot írnak le, s következésképpen csak egyetlen ígéhez kapcsolhatók. Sok ige egy egész sor ilyen, kizárólag öhozzá tartozó minősítő határozószóval rendelkezik, melyek közül a legtöbb érzéki benyomások hangképe, hangbeli utánzása. Westermann eve nyelvtanában a menést kifejező egyetlen ígére nem kevesebb mint 33 ilyen szót sorol fel, melyek mindegyike a menés egy sajátos módját írja le, mint például inogva vagy nyeglén járni, sántítva vagy vánszorogva menni, kacsázva vagy imbolyogva menni, erőteljesen és energikusan vagy hanyagul és ringatózva menni. De – amint hozzátesszi – ezzel még nem merítettük ki a menést leíró határozószók sorát, legtöbbjük ugyanis kétszer is előfordulhat a szokásos vagy a kicsinyítő formában aszerint, hogy az alany nagy-e vagy kicsi.⁸ Ha a nyelvfejlődés további szakaszaiban a közvetlen hangfestésnek ez a fajtája háttérbe is szorul, még sincs olyan mégoly fejlett „kultúrnyelv”, amely ne őrzött volna meg belőle számos példát. Feltűnő egyformasággal terjedtek el bizonyos hangutánzó kifejezések a földkerekség valamennyi nyelvében. Erejük nemcsak abban mutatkozik meg, hogy miután létrejöttek, ellenállnak a hangváltozásnak és az egyébként általános érvényű hangtörvényeknek, hanem közvetlenül a nyelvtörténet világos fényében megvalósuló új képződményekben is tapasztalhatók.⁹ A tények alapján érthető, hogy éppen az empirikus nyelv kutatók hajlottak sokszor arra, hogy a hangutánzásnak a nyelvfilozófiában gyakran oly kíméletlenül szidott elvét elfogadják, s megkíséreljék ennek az elvnek a becsületét legalábbis részben megmenteni. A XVI. és XVII. század nyelvfilozófiája még hitt abban, hogy a hangutánzó szavak közvetlenül megadják az emberiség alap- és ősnyelvének, a „lingua adamicá”-nak [magyarul: Ádám-nyelvnek] a kulcsát. A nyelvtudomány vizsgálatainak kritikai előrehaladása következtében szertefoszlott ugyan ez az ősnyelvre vonatkozó álm, de még mindig találkozunk időnként annak kimutatására vonatkozó kísérletekkel, hogy hogyan feleltek meg egymásnak a nyelv kialakulásának korai szakaszában a jelentés- és a hangosztályok, hogyan oszlott fel az ősszavak állománya bizonyos csoportok-

ba, amelyek valamennyien bizonyos hanganyagokhoz kapcsolódtak, illetőleg azokból épülnek fel.¹⁰ És még azok is, akik már nem reménykednek abban, hogy ezen az úton az ősnyelv valódi rekonstrukciójához lehet jutni, a hangutánzás elvét olyan eszköznek ismerik el, amelynek segítségével leginkább a nyelvképződés viszonylag legrégebb rétegeiről alkothatunk közvetett képet. G. Curtis például az indoeurópai nyelvekkel kapcsolatban a következőket jegyzi meg: „Minden változás ellenére a nyelvekben megfigyelhető a megállapodásra való törekvés is. E nyelvcsaládhoz tartozó valamennyi nép a Gangesztől az Atlanti-óceánig ugyanazzal a *sta* hangcsoporttal jelöli az állás képzetét; a csak lényegtelen vonásokban megváltozott *plu* hangcsoporthoz kapcsolódik mindannyiuknál a folyás képze. Ez nem lehet véletlen. Bizonyára azért kapcsolódott évezredekben át ugyanahhoz a képzehez ugyanaz a hangcsoport, mert a népek érzése szerint a kettő között belső kapcsolat áll fenn, vagyis mert bennük megvolt az a törekvés, hogy ezeket a képzeteket éppen ezekkel a hangokkal fejezzék ki. Sokszor kinevették és kigúnyolták azt a feltevést, hogy a legősibb szavak feltételezik a hangoknak valamilyen viszonyát a jelölt képzetekhez. Mégis nehéz a nyelv keletkezését megmagyarázni e nélkül a föltevés nélkül. Mindenesetre még jóval fejlettebb korszakok szavaiban is benne él a képzet, akár egy lélek.”¹¹ A nyelvfilozófusokat és nyelvészeket mindig foglalkoztatta az a kísérlet, hogy az egyes hangok és hangosztályok „lelkét” megragadják. Nemcsak a Sztoa próbálkozott meg ezzel, hanem még Leibniz is kísérletet tett arra, hogy az egyes hangok és hangcsoportok ősi értelmére egyenként rátapintson. És utána is épp a nyelv legkiválóbb és legmélyebb ismerői hittek abban, hogy világosan meg lehet mutatni bizonyos hangok szimbolikus értékét, mégpedig nem csupán az egyes fogalmak anyagi kifejezésében, hanem bizonyos grammatikai *viszonyok* formális ábrázolásában is. Így például Humboldt nemcsak bizonyos hangoknak bizonyos érzelmi értékek kifejezésére szolgáló megválasztásában találja ezt az összefüggést igaznak; például az *st* hangcsoport rendszerint az állandó és a szilárd érzetét, az *l* hang az olvadás és folyás érzetét, a *v* hang pedig egy ingadozó és változékony mozgását jelöli, hanem a nyelvi formateremtés eszközeiben is mindenütt jelenvalónak vélte, és erre „a grammatikai hangokban meglevő szimbolikus vonásra” különös figyelmet fordított.¹² Jakob Grimm is igyekezett kimutatni azt, hogy például az indoeurópai nyelvekben a válasz- és kérdőszavak képzésére használt hangok pontos összefüggésben állnak a kérdés és a felelet szellemi *jelentésével*.¹³ A legkülönbözőbb nyelvekben és nyelvterületeken egyaránt megtalálható jelenség az, hogy a magánhangzók bizonyos különbségeit és hangszínbeli fokozatait bizonyos objektív fokozatiság, különösképpen pedig a nagyobb vagy kisebb távolság jelölésére használják. Majdnem mindenütt *a*, *o*, *u* jelöli a nagyobb, *e* és *i* a kisebb távolságot. Az időbeli távolság különbségét is lehet ily módon sejtetni a magánhangzók és a magánhangzók magasságának különbségével. Ugyanígy alkalmaznak mássalhangzókat és mássalhangzócsoportokat olyan „természetes hangmetaforák”-ként, amelyeknek majdnem minden nyelvterületen azonos vagy hasonló jelentés felel meg, például a labiális zöngés hangok a beszélő felé, a nyelvvél képzett (lingvális) zárhangok a beszélőtől el-

vezető irányt jelölik feltűnő szabályszerűséggel, úgyhogy az előbbieket az „én”, az utóbbiakat a „te” természetes kifejezéseinek tűnnek.¹⁴

De bármennyire magukon viselik is az utóbbi jelenségek a közvetlenül érzéki kifejezés jegyét, alapjában véve már túlmenniük a pusztán mimetikus és utánzó nyelvi eszközök körén. Mert itt már nem arról van szó, hogy egyetlen-egy érzéki tárgyat vagy egyetlenegy érzéki benyomást utánzó hangban rögzítsünk, a hangok összességében megfigyelhető minőségi fokozatiság egy tiszta viszony kifejezésére szolgál. E viszony formája és sajátossága, valamint az azt kifejező hangok között nem áll fenn már közvetlen anyagi hasonlóság, mint-hogy a hang pusztán anyaga mint olyan, nem képes tiszta viszonymeghatározások visszaadására. Az összefüggés jóval inkább azáltal jön létre, hogy egyrészt a hangok viszonyában, másrészt a jelölt tartalmak viszonyában a *formának* egy olyan analógiáját ragadjuk meg, amelyek révén a tartalmilag egészen különböző sorok csak egy meghatározott *hozzárendelése* valósul meg. Ezzel elértük azt a második fokozatot, amelyet a csupán mimetikus kifejezéssel szemben az *analogikus kifejezés* fokának jelölhetünk. Az egyikből a másikba való átmenet a legvilágosabban talán azokban a nyelvekben mutatkozik meg, amelyek zenei szótaghangsúlyt használnak a szójelentések megkülönböztetésére vagy formális grammatikai meghatározások kifejezésére. A mimetikus szférához annyiban állunk itt egészen közel, amennyiben a tiszta jelentésfunkció még egészen az érzéki hangzáshoz kapcsolódik, és tőle elválaszthatatlan. Az indokínai nyelvekről azt mondja Humboldt, hogy az egyes szótagok hangmagasságainak differenciálása és a hangsúlyuk különbözősége révén a beszéd ott egyfajta ének-ké, recitativóvá válik, és hogy például a sziámi nyelv hangsúlyfokozatai teljes egészében egy zenei skálával vethetők össze.¹⁵ Emellett különösen a szudáni nyelvek képesek a szótagok különböző intonációja* révén – mint a magas, közép- és mély tónus, vagy az összetett hangszínezés, mint például a mély-magas-emelkedő vagy magas-mély-ereszkedő tónus révén – a legváltozatosabb jelentésárnyalatokat kifejezésre juttatni. Részint etimológiai különbségeket jelölnek ezen a módon, vagyis ugyanaz a szótag zenei hangsúlyától függően egészen különböző dolgok és folyamatok jelzésére szolgál; részint meghatározott térbeli és mennyiségi különbségek fejeződnek ki a szótag hangmagassága különbségében, amennyiben például a magas tónusú szavak nagy távolság, a mély tónusúak a közelség kifejezésére, az előbbieket a gyorsaság, az utóbbiakat a lassúság jelölésére stb. használatosak. Emellett tisztán formális meghatározások és ellentétek fejezhetők ki ily módon nyelvileg. Így csupán a hangmagasság megváltoztatásával az ige állító formája tagadóba mehet át¹⁶, vagy például egy szó grammatikai kategóriájának a meghatározása is történhet ennek az elvnek a segítségével, amennyiben az egyébként azonos hangzású szótagokat a kiejtés milyenségével jelöljük főnevekként vagy igékként.¹⁷ Még egy lépéssel tovább vezet bennünket a *magánhangzó-harmóniának* a jelensége, amely – mint ismeretes – bizonyos nyelvek és nyelvcsoportok (elsősorban az urál-altáji

* Az „intonációs” vagy „tonális” nyelvekben a „tónus” hangfekvése és a hanglejtés fonológiai értékű, vagyis grammatikai szerepet játszhat, illetőleg eltérő jelentésű szavak hangtestjét különbözteti meg. – *A szerk.*

nyelvek) felépítését uralja. Itt a magánhangzók összessége két egymástól élesen elkülönülő osztályra bomlik: a mély és a magas magánhangzók osztályára; és általánosan érvényes az a szabály, hogy ha a tőhöz toldalék járul, a toldalék magánhangzójának mindig ugyanahhoz az osztályhoz kell tartoznia, mint a tőszótag magánhangzója. Itt a szó egyes alkotórészeinek hangzásbeli illeszkedése, tehát egy tisztán érzéki eszköz arra szolgál, hogy ezeket a részeket formailag is egybekapcsolja, és viszonylag laza „agglutináció”-juktól egy nyelvi egészhez, egy önmagában zárt szó- vagy mondatképződményhez jusson el. Minthogy a szó vagy a mondat a magánhangzók egyeztetése elve alapján áll elő mint hangzóság, csak ebben nyeri el valódi értelmi egységét is – egy eredetileg tisztán az egyes hangok minőségére és fiziológiai létrehozására vonatkozó összefüggés a hangoknak egy szellemi egész, egy „jelentés” egységébe való összefüzésére szolgáló eszközzé válik.

Még világosabban és kifejezettebben mutatkozik meg ez a hang és jelentés közötti „analogikus” megfelelés és a nyelvi képzés néhány széles körben használatos és tipikus eszközének a funkciójában, például a *reduplikáció* (megkettőződés) hangzásbeli eszközének a szó- és formaképzésben és a szintaxisban való felhasználásában. Az első pillanatban úgy látszik, mintha a reduplikációt teljes egészében az utánzás elve uralná: a hang vagy szótag megkettőzése kizárólag a jelölt dologban vagy folyamatban levő bizonyos objektív minőségek teljes hűséggel való visszaadását szolgálják. A hang ismétlődése közvetlenül belesimul az érzéki létben vagy benyomásban meglévő ismétlődésbe. A hangismétlés tulajdonképpen előfordulási helye ott van, ahol egy dolog többször ugyanolyan minőségben jut el az érzékhez, ahol egy időbeli folyamat azonos vagy hasonló fázisok sorozatában megy végbe. De ezen az egészen elemi alapon egy meglepően sokrétű és a legfinomabb jelentésárnyalatokkal rendelkező rendszer épül fel. A „sokaság” általános érzéki benyomása fogalmilag először a „kollektív” és a „disztributív” (felosztható) sokaság kifejezésére bomlik föl. Némely olyan nyelv, amelyben a mi értelmünkben vett többesszám-jelölés hiányzik, a disztributív sokaság eszméjét fejlesztette a legpontosabbá és legmeghatározottabbá, amennyiben gondosan megkülönbözteti, hogy egy meghatározott aktus oszthatatlan egésznek mutatkozik-e, vagy pedig több különálló egyedi cselekvésre hullik-e szét. Ha az utóbbiról van szó, ha tehát a cselekvésben egyidejűleg különböző alanyok vesznek részt, vagy pedig a cselekvést az alany különböző időbeli szakaszokban, különálló „stádiumokban” hajtja végre, akkor e disztributív elkülönítés kifejezéseként a hangismétlés lép fel. Gatschet a klamath nyelv feldolgozásában megmutatta, hogy hogyan vált ez az alapvető megkülönböztetés itt a nyelv uralkodó kategóriájává, és hogyan határozza meg a nyelv egész „formá”-ját.¹⁸ Más nyelvekben is nyomon követhető, mint válik a szó megkettőzéséből, ebből a nyelvtörténet kezdeteiben még a sokaság jelölésére szolgáló egyszerű eszközökből fokozatosan olyan sokaságok szemléletes kifejezése, amelyek nem zárt egészként adóttak, hanem egyes csoportokra vagy egyedekre oszlanak. De ezzel még távolról sem mértük ki e nyelvi eszköz gondolati teljesítményét. A sokaság és az ismétlődés megjelenítésén kívül a reduplikáció számos más viszony, különösen tér- és nagyságviszony kifejezésére alkalmas. Scherer olyan grammatikai ösformának

nevezi, amely lényegileg három alapvető szemlélet – az erő, a tér és az idő szemléletének – kifejezésül szolgál. Az iteratív jelentésből kézenfekvő átmenet során kifejlődik a tisztán intenzív jelentés, mint ahogy ez a melléknév esetében a fokozás formáinak képzésében, az ige esetében az intenzív formák képzésében megmutatkozik, az utóbbiak egyébként gyakran kauzatív formákba mennek át. Egy cselekvés vagy egy folyamat nagyon finom *modális* különbségeit is sejtetni lehet a hangisméltés egyszerű eszközével: bizonyos amerikai bennszülöttek nyelvében az ige reduplikált formáját arra használják, hogy a cselekvés bizonyos „valótlanságát” jelöljék, hogy kifejezzék azt, hogy a cselekvés csak szándék vagy „képzet”, s nem jutott el a tényleges megvalósításhoz.¹⁹ A felsorolt esetekben a reduplikáció nyilvánvalóan messze túlhaladta egy tárgyi lét tisztán érzéki ábrázolását vagy sejtését. Ez többek között kifejezésre jut használatának sajátágos polarításában is, melynek révén nemcsak különböző, hanem kifejezetten ellentétes jelentésmodalitások kifejezése és hordozója lehet. Az erősítő jelentés mellett alkalomadtán az ellentétes, a gyengítő jelentést is megkaphatja, úgyhogy a melléknév esetében kicsinyítő formák, az ige esetében limitatív (korlátozó) formák képzésére használják. Egy cselekvés időfokának meghatározásában is éppen úgy szolgálhat a jelen vagy jövő, mint a múlt kifejezéseiként. Ebben mutatkozik meg a legvilágosabban az, hogy nem annyira egy rögzített és körülhatárolt képzet*tartalom* visszaadásának tekinthető, hanem jóval inkább a felfogás és a szemlélet meghatározott *iránya* és bizonyos képzet*mozgás* rajzolódik ki benne. Még élesebben ott tűnik elő a reduplikáció tisztán formális teljesítménye, ahol az a kvantifikáló kifejezés köréből a tiszta relációs meghatározás körébe lép át. Ekkor a szónak nem annyira a tartalmi jelentését, hanem általános grammatikai kategóriáját határozza meg. Az olyan nyelvekben, ahol a pusztá szóforma még nem fejezi ki ezt a kategóriát, gyakran hang- vagy szótagkettőzéssel helyeznek egy szót az egyik grammatikai osztályból a másikba, tehát például így alakítanak át egy főnevet igévé. Mindezekből a jelenségekből, amelyekhez hasonlókat szép számban idézhetnénk még, világossá válik az, hogyan igyekeznek a nyelv még ott is, ahol tisztán utánzó vagy „analogikus” kifejezésekből indul ki, ezeknek a körét állandóan kibővíteni és végül széttörni. A nyelv a hangjelek többértelműségének szükségét változtatja tulajdonképpen erényévé. Mert éppen a többértelműség nem tűri meg azt, hogy egy jel pusztá egyedi jel maradjon; éppen ez az, ami a szellemet arra kényszeríti, hogy megtegye a döntő lépést a „jelölés” konkrét funkciójától a „jelentés” általános és általános érvényű funkciójához. Benne lép ki a nyelv abból az anyagi burokból, amelyben addig jelentkezett: a mimetikus és analogikus kifejezés átadja a helyet a tisztán szimbolikusnak; amely eltérő mivoltánál fogva egy új és mélyebb szellemi tartalom hordozójává válik.

G. FREGE

Az értelem és a jelentés vizsgálata

G. Frege (1848–1925) német matematikus és filozófus. Halála után főként az ő előmunkálatai alapján dolgoztak tovább a modern matematikai logika további megalkotói. Munkásságával ugyanakkor a nyelv logikai vizsgálatát is kezdeményezte, amely lényegében az egész XX. századi nyelvfilozófia törekvése lett. Ezekben a vizsgálatokban természetesen filozófusokon, logikusokon kívül nyelvészek is részt vettek vagy részt vesznek, hogy egy viszonylag friss és a szemiotika szempontjából is nagy hatású irányzatra utaljunk: a Chomsky-féle generatív transzformációs nyelvelméletre. Ennek a kérdéskörnek hatalmas és alapos logikai, illetőleg nyelvészeti előképzettséget igénylő irodalma van. A kötet több tanulmánya utal is ezekre a vizsgálatokra, amelyeket azonban az előbbi ok mellett azért sem vettünk ide fel, mert a szemiotika egészéhez képest igen szűk spektrumot fog át. Noha kétségtelen, hogy lényegében a nyelv logikai vizsgálatát szemiotikának kell tekintenünk.

Frege legfőbb újdonsága Cassirer szemléletéhez képest az operatív fogalmak használata és mozgatása. Magukkal a fogalmakkal aztán a későbbi szövegekben is gyakran találkozunk. Egyeseket közülük más terminológiával jelölnek majd, például a fregei jelentés fogalom lényegében azonos a morrisi denotációval, a megjelölt tárggyal, amint a jel és a fregei jelentés közötti funkciót jelölőnek mondjuk most; vagy sok mai szerző jelentés fogalma azonos a fregei értelemmel, de mint látni fogjuk, a jelentés és az értelem megkülönböztetése igen fontos követelmény.

Forrás: G. Frege: *Funktion, Begriff, Bedeutung* (1892), 38–63. old. (némi rövidítéssel).*

* Frege ezen tanulmánya *Jelentés és jelölés* címmel más fordításban is megjelent: G. Frege: *Logika, szemantika és matematika*, Bp. Gondolat, 1980, 156–190 és ugyanez a kötet más címmel: *Logikai vizsgálódások*, Bp. Osiris, 2000, ugyancsak tartalmazza a tanulmányt: 118–149. – A szerk.

Az azonosság¹ a hozzá kapcsolódó és nem egykönnyen megválaszolható kérdések kapcsán elgondolkodásra késztet: viszony-e az azonosság, és pedig tárgyak, vagy pedig a tárgyak nevei, illetőleg jelei között fennálló viszony-e? Könyvemben² az utóbbi álláspontot képviseltem. E felfogás mellett látszanak szólni az alábbi okok: $a=a$ és $a=b$ nyilvánvalóan különböző ismeretértékkel rendelkező mondatok: az $a=a$ *a priori* érvényes és Kant nyomán analitikusnak nevezhető, míg az $a=b$ formájú mondatok gyakorta ismereteink igen értékes kibővítését tartalmazzák és *a priori* nem mindig alapozhatók meg. Az asztro-nómia következményekben egyik leggazdagabb felfedezése bizonyára az volt, hogy nem minden reggel új nap kel fel, hanem mindig ugyanaz. Egy kisebb bolygó vagy üstökös azonosítása még manapság sem mindig magától értetődő. Ha mármost azonosságon azon dolgok közötti viszonyt akarnánk érteni, amelyet „ a ” és „ b ” nevek jelentenek, akkor – amennyiben $a=b$ igaz – $a=b$ nem lehetne az $a=a$ -tól különböző. Ezáltal egy dolognak önmagához való viszonyát fejeznénk ki, olyan viszonyt, amelyben minden dolog saját magával áll, és amelyben egy dolog sem áll egy más dologgal. Úgy látszik, hogy $a=b$ -vel azt akarjuk mondani, hogy az „ a ” és a „ b ” jel vagy név ugyanazt jelenti. Így éppen ezekről a jelekről lenne szó, azt állítanánk, hogy köztük áll fenn viszony. De ez a nevek vagy jelek közötti viszony csak akkor állna fenn, ha azok megneveznének vagy jelölnének valamit. Ez a viszony mindkét jelnek ugyanazon jelölthöz való kapcsolódása révén biztosított közvetett viszony lenne. Egy ilyen viszony feltételezése azonban önkényes. Nem tilthatjuk meg senkinek sem, hogy bármilyen önkényesen létrehozható eseményt vagy tárgyat valamely dolog számára jelnek fogadjon el. Ezáltal egy $a=b$ formájú mondat már nem magára a dologra, hanem csupán jelölési módunkra vonatkozna, s így nem fejeznénk ki vele tulajdonképpeni ismeretet. Pedig sok esetben éppen ezt akarjuk. Ha „ a ” jel a „ b ” jeltől csak mint tárgy (jelen esetben az alak révén) különbözik, s nem pedig mint jel, vagyis nem abban a módban, ahogy a jel valamit jelöl, akkor $a=a$ ismeretértéke lényegileg azonos lenne $a=b$ ismeretértékével, amennyiben $a=b$ igaz. Egymástól való eltérés csak akkor jöhet létre, ha a jel különbözősége a jelölt megadási módjában levő különbségnek felel meg. Legyenek a , b és c azok az egyenesek, amelyek egy háromszög szögeit a szemközti oldalak felezési pontjaival összekötik. Ebben az esetben a és b metszéspontja egybeesik b és c metszéspontjával. Tehát itt ugyanazon pont

megjelölésére különböző kifejezésekkel rendelkezünk. A szóban forgó nevek („*a* és *b* metszéspontja”, „*b* és *c* metszéspontja”) egyúttal a jelölt megadási módjára is utalnak, s ezért az azonosságot kifejező mondat itt valóságos ismertetet tartalmaz.

Mármost kézenfekvő, hogy a jelet a jelölt dolgon (a jel jelentésén) kívül azzal is összekapcsoljuk, amit e jel értelmének szeretnénk nevezni, és amely a jel nyelvi megadásának módját tartalmazza. Így a fenti példában az „*a* és *b* metszéspontja”, valamint a „*b* és *c* metszéspontja” kifejezések jelentése ugyan megegyezik, értelmük azonban nem. Hasonlóképpen az „esthajnalcsillag” [németül: Abendstern] és „hajnalcsillag” [németül: Morgenstern] szavak jelentése ugyanaz, értelmük azonban nem.*

Az elmondottakból kiviláglik, hogy „jelen” és „néven” itt valamiféle olyan jelölést értek, amely tulajdonnevet képvisel, amelynek jelentése tehát egy meghatározott tárgy (a szó legtágabb értelmében), nem pedig fogalom vagy viszony. Ez utóbbiakkal egy másik tanulmányban szándékozom foglalkozni behatóbban. Egy egyedi tárgy jelölése több szóval vagy egyéb jellel is történhet. A rövidség kedvéért nevezünk minden ilyen jelölést tulajdonnévnek.

Egy tulajdonnév értelmét mindenki felfogja, aki kellőképpen ismeri azt a nyelvet vagy a jelöléseknek azt a rendszerét, amelyhez a tulajdonnév tartozik³, ezzel azonban a tulajdonnév jelentését – ha egyáltalán van ilyen – csupán egyoldalúan világítottuk meg. A jelentés teljes megismeréséhez hozzátartozna, hogy minden egyes adott értelem esetében azonnal meg tudnánk mondani, vajon a kérdéses jelentéshez tartozik-e. Ezt sohasem tudjuk elérni.

A jel, a jel értelme és ennek jelentése között fennálló szabályszerű kapcsolat olyan jellegű, hogy a jelnek egy meghatározott értelem és az értelemnek pedig egy meghatározott jelentés felel meg, ezzel szemben egy jelentéshez (egy tárgyhöz) nemcsak egy jel tartozik. Ugyanazt az értelmet különböző nyelveken, sőt ugyanazon a nyelven is különböző kifejezésekkel juttathatjuk kifejezésre. E szabályszerű viselkedésnek természetesen vannak kivételei. Való igaz, hogy a jeleknek egy tökéletes rendszerében minden kifejezésnek egy meghatározott értelemnek kellene megfelelnie, azonban a természetes nyelvek [németül: Volkssprache] többszörösen nem tesznek eleget ennek a követelménynek, és elégedettnek kell lennünk, ha ugyanannak a szónak csak ugyanabban az összefüggésben mindig ugyanaz az értelme. Talán hozzátehetjük, hogy egy tulajdonnevet kifejező, grammatikailag helyesen képzett kifejezésnek mindig van értelme. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ennek az értelemnek mindenkor egy jelentés is megfelel. A következő kifejezésnek: „a Földtől legtávolabb levő égitest”, van értelme, viszont nagyon kétséges, hogy van-e jelentése is. A „legkevésbé konvergens sorozat” kifejezésnek van értelme, de bebizonyítható, hogy jelentése nincs, minthogy minden konvergens sorozat mellé állíthatunk egy kevésbé konvergens, de még mindig konvergens sorozatot. Az értelem megléte nem biztosítja a jelentés meglétét.

Ha a szavakat a szokásos módon használjuk, akkor a szavak jelentése az,

* A magyar szóhasználatban kissé eltérő a helyzet, mert a kétféle értelem nem válik el olyan élesen, gondoljunk pl. a népdalra: „Megyen már a hajnalcsillag lefelé...” – *A szerk.*

amiről beszélünk. De az is előfordulhat, hogy magukról a szavakról vagy azok értelméről akarunk beszélni. Ez utóbbival állunk például szemben akkor, amikor valaki másnak a szavait szó szerint (egyes beszédben) idézzük. Saját szavaink ekkor mindenekelőtt a másik ember szavait jelentik, s csak ez utóbbinak van meg a szokásos jelentése. Ilyenkor a jel jelével van dolgunk. Írásban ilyenkor az idézett szavakat idézőjelek közé tesszük. Tehát egy idézőjelben álló szócsoportot nem szabad a szokásos jelentésében felfognunk.

Ha egy *A* kifejezés értelméről akarunk beszélni, ezt egyszerűen a következő fordulat segítségével tehetjük meg: „az *A* kifejezés értelme”. Függő beszédben például valaki más beszédének értelméről beszélünk. Nyilvánvaló, hogy a szavaknak ebben a beszédmódban sincs meg a szokásos jelentése, hanem azt jelentik, ami szokás szerint az értelmük. Röviden azt mondhatjuk, hogy a függő beszédben a szavakat *másodlagosan** használjuk, vagy hogy a szavaknak itt *másodlagos* jelentésük van. Ezek szerint megkülönböztetjük egy szó *szokásos* jelentését a szó *másodlagos* jelentésétől és *szokásos* értelmét *másodlagos* értelmétől. Egy szó másodlagos jelentése tehát szokásos értelmével egyenlő. Az ilyen kivételes eseteket mindig szem előtt kell tartanunk, ha jel, értelem és jelentés összekapcsolódásának módját az egyes esetekben helyesen akarjuk felfogni.

A jel jelentésétől és értelmétől meg kell különböztetnünk a jelhez kapcsolódó képzetet. Ha a jel jelentése érzékileg észlelhető tárgy, akkor a róla kialakított képzetem az egykori érzéki benyomásokra, belső vagy külső cselekvésekre való emlékezésből létrejött belső kép.⁴ Ez a kép gyakorta érzelmekkel telített; egyes részeinek kivehetősége különböző és ingadozó. Még egy és ugyanannál az embernél sem kapcsolódik mindig ugyanaz a képzet ugyanahhoz az értelemhez. A képzet szubjektív: az egyik ember képzete nem egyezik a másik ember képzetével. Így egyazon értelemhez kötődő képzetekben eleve számos különbség adott. Egy festő, egy lovas és egy zoológus valószínűleg nagyon eltérő képzeteket kapcsol a „Bukefalosz” névhez. A képzet következőképpen lényegesen különbözik a jel értelmétől, amely sokak közös tulajdona lehet, tehát nem az egyes ember pszichikumának része vagy modusza; aligha lehet ugyanis kétségbe vonni azt, hogy az emberiség a nemzedékről nemzedékre áthagyományozott gondolatok közös kincsével rendelkezik.⁵

Míg ezek szerint senkiben sem merül fel kifogás az ellen, hogy az értelemről általánosságban beszéljünk, addig a képzetnél voltaképpen meg kell adnunk, hogy kihez is tartozik és mikor. Azt mondhatnák erre: éppen úgy, ahogy ugyanazzal a szóval az egyik ember ezt a képzetet, a másik egy másikat kapcsol össze, ugyanúgy kapcsolhatja a szóhoz az egyik az egyik, a másik a másik értelmet is. Azonban ebben az esetben a különbség csak a kapcsolódás módjában állhat fenn. Ez pedig nem gátolhatja meg azt, hogy mindketten ne ugyanazt az értelmet fogják fel; azonban képzetük nem lehet egy és ugyanaz. *Si duo idem faciunt, non est idem* [Ha ketten ugyanazt teszik, az nem ugyanaz]. Ha ketten ugyanazt képzelik is, mégis mindegyiknek megvan a saját képzete.

* Az eredetiben a grammatikai függő beszédre utaló „ungerade” terminus szerepel.
– *A szerk.*

Időnként ugyan lehetséges a különböző emberek képzeiteiben, sőt érzelmeiben megmutatkozó különbségeknek a megállapítása, azonban pontos összehasonlítás nem lehetséges, minthogy ezeket a képzeteket nem foghatjuk össze ugyanabban a tudatban.

A tulajdonnév jelentése maga az a tárgy, amelyet a tulajdonnévvel jelölünk; a hozzá kapcsolódó képzet teljesen szubjektív; közbülső helyet foglal el az értelem, amely ugyan nem szubjektív, mint a képzet, de nem is maga a tárgy. A következő hasonlat talán alkalmas arra, hogy a szóban forgó viszonyt megvilágítsa. Valaki távcsövön szemléli a Holdat. A Holdat magát a jelentéshez hasonlítom, a Hold annak a megfigyelésnek a tárgya, amelyet a tárgylencsén, a távcső belsejében létrejövő valós kép és a szemlélő recehártyáján kirajzolódó kép közvetít. Az előbbit az értelemhez, az utóbbit a képzethez vagy szemlélethez hasonlítom. A távcsőben létrejövő kép ugyan egyoldalú, mivel a megfigyelés helyétől függ, azonban mégis objektív, minthogy több megfigyelő rendelkezésére áll. Mindenesetre megoldható, hogy egyidejűleg többen láthassák. A recehártyán létrejövő kép azonban mégis mindenkinek a sajátja. Még a geometriai egybevágóság is aligha érhető el a szemek különbözősége folytán, a tényleges egybeesés pedig eleve ki van zárva. A hasonlatot még talán ki is terjeszthetjük, ha föltételezzük, hogy *B* láthatja az *A* recehártyáján kialakuló képet, vagy hogy *A* maga is láthatja egy tükörben a saját recehártyáján létrejövő képet. Így talán meg lehetne mutatni, hogy bár egy képzet maga tárgynak minősülhet, azonban mint olyan a szemlélő számára mégsem úgy jelentkezik, mint közvetlenül annak a számára, akiben a képzet létrejön. De túlságosan messzire vezetne, ha ezt a hasonlatot részletesen ki akarnánk fejteni.

Szavak, kifejezések és egész mondatok különbözőségében három szintet tudunk tehát megkülönböztetni: a különbség vagy csupán a képzetekre, vagy az értelemre, de nem a jelentésre, vagy pedig végül a jelentésre is vonatkozik. Az első szinttel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a képzetek és a szavak bizonytalan összekapcsolása miatt az egyik ember különbséget állapít meg ott, ahol a másik nem talál különbséget. A fordítás és az eredeti szöveg különbsége tulajdonképpen nem lépheti át azt az első fokozatot. Az itt még lehetséges eltérésekhez tartoznak a költészet és a retorika kísérletei az értelem árnyaltabb és színesebb visszaadására. Ezek a színezetek és árnyalatok nem objektívak, minden olvasónak vagy hallgatónak magának kell azokat a költő vagy szónok útmutatásait követve létrehozni. Az emberi képzetalkotás rokon vonásai nélkül a művészet természetesen elképzelhetetlen lenne; de hogy ilyenkor mennyiben felelünk meg a költő szándékainak, azt soha nem lehet pontosan megállapítani.

A képzetekkel és szemléletekkel a következőkben nem foglalkozunk; csak azért tettünk róluk említést, nehogy összetévezzük a szó által a hallgatóban kiváltott képzetet a szó értelmével vagy jelentésével.

A tömör és pontos terminológia érdekében a következő kifejezéseket szeretnénk bevezetni:

A tulajdonnév (szó, jel, jelkapcsolat, kifejezés) kifejezi értelmét, jelentését jelenti vagy jelöli. Egy jellel annak értelmét fejezzük ki és jelentését jelöljük vele.

Az idealisták és a szkeptikusok talán már régen megtették a következő ellenvetést: „Te itt minden további nélkül úgy beszélsz a Holdról, mint egy tárgyról; de honnan tudod, hogy a »Hold« névnek van-e egyáltalán jelentése, honnan tudod, hogy van-e egyáltalán valaminek jelentése? Erre azt válaszolom, hogy ha a »Holdról« beszélünk, nem az a szándékunk, hogy a Holdról alkotott képzetünkről beszéljünk, és nem elégszünk meg az értelemmel sem, hanem föltételezzük a jelentést. Ha föltételeznénk, hogy a »Hold kisebb, mint a Föld« mondatban a Hold képzetéről van szó, akkor éppenséggel az értelmet hagy-nánk figyelmen kívül. Ha a beszélő ezt akarná, akkor a »Holdról alkotott képzetem« kifejezést használná. Előfordulhat ugyan, hogy e föltevésünkben tévedünk, s effajta tévedésekre volt már példa. Azzal a kérdéssel azonban, hogy vajon nem tévedünk-e mindig, nem szükséges behatóbban foglalkoznunk, elegendő a bizodalal vagy gondolkodással kapcsolatos szándékunkra utalnunk ahhoz, hogy feljogosítva érezzük magunkat arra, hogy a jel jelentéséről beszéljünk, azzal a megszorítással, hogy a jelnek ténylegesen van jelentése.”

Eddig csak olyan kifejezések, szavak, jelek értelmét és jelentését vizsgáltuk, amelyeket tulajdonneveknek nevezünk. Most egy egész kijelentő mondat értelmét és jelentését keressük. Az ilyen mondat egy gondolatot tartalmaz.⁶ Vajon ez a gondolat a mondat értelmének vagy jelentésének tekintendő? Tegyük fel, hogy a mondatnak van jelentése. Ha a mondatban egy szót egy vele azonos jelentésű, de eltérő értelmű szóval helyettesítünk, akkor eljárásunknak nem lehet semmi kihatása a mondat jelentésére. Azt látjuk azonban, hogy a gondolat ilyenkor megváltozik; mert hiszen a következő mondatban: „a hajnalcsillag a Nap által megvilágított test” kifejezett gondolat különbözik a másik mondatban: „az esthajnalcsillag a Nap által megvilágított test” kifejezett gondolattól. Olyan valaki, aki nem tudja, hogy az esthajnalcsillag azonos a hajnalcsillaggal, az egyik gondolatot igaznak, a másikat hamisnak tarthatja. A gondolat tehát nem lehet a mondat jelentése, hanem indokoltnak tűnik, hogy a gondolatot a mondat értelmeként fogjuk fel. De mi a helyzet a jelentéssel? Egyáltalán szabad-e utána érdeklődni? Vajon nem az az eset áll-e fön, hogy a mondatnak mint egésznek csak értelme van, de nincs jelentése? Mindenesetre feltételezhető, hogy vannak olyan mondatok, mint ahogy olyan mondatrészek is vannak, amelyeknek van ugyan értelmük, de jelentésük nincs. Ilyenek lesznek az olyan mondatok, amelyek jelentés nélküli tulajdonneveket tartalmaznak. „A mélyen alvó Odüsszeusz Ithakában tették partra” mondatnak nyilvánvalóan van értelme. Mivel azonban kétséges, hogy a benne előforduló „Odüsszeusz” névnek van-e értelme, így az is kétséges, hogy az egész mondatnak van-e jelentése. Mindenesetre biztos, hogy az a valaki, aki a mondatot ténylegesen igaznak vagy hamisnak tartja, az „Odüsszeusz” névnek is jelentést tulajdonít, s nem csupán értelmet; hiszen e név jelentéséhez kapcsoljuk vagy attól vitatjuk el az állítmányt. Aki a jelentés létezését nem ismeri el, az nem kapcsolhat hozzá, de nem is vitathat el tőle állítmányt. De talán fölösleges is a név jelentéséig való előrehatolás; megelégedhetnénk az értelemmel, ha a gondolatnál nem megyünk tovább. Ha csak a mondat értelme, a gondolat az érdekes, szükségtelen egy mondatrész jelentésével törődni; a mondat értelem szempontjából a mondatrésznek csak az értelme, s nem pe-

dig a jelentése jöhet számításba. A gondolat ugyanaz marad, akár van az „Odüsszeusz” névnek jelentése, akár nincs. Az a tény viszont, hogy egyáltalán foglalkozunk a mondatrész jelentésével, arra utal, hogy általában magának a mondatnak is jelentést tulajdonítunk, illetőleg megköveteljük, hogy jelentéssel rendelkezzen. A gondolat veszt értékéből, mihelyt felismerjük, hogy egyik részének nincsen jelentése. Ez feljogosít bennünket arra, hogy ne elégedjünk meg a mondat értelmével, hanem jelentésével is foglalkozunk. De miért is követeljük meg azt, hogy minden egyes tulajdonnévnek ne csak értelme, hanem jelentése is legyen? Miért nem elég nekünk a gondolat? Azért és csak annyiban fontos a jelentés is, amennyiben a mondat igazságértéke érdek bennünket. De nem mindig ez áll fenn. Ha például egy eposz előadását hallgatjuk, akkor a nyelv dallamosságán kívül kizárólag a mondatok értelme és az ezáltal keltett képzetek és érzelmek ragadtak meg minket. Az igazság kritériumának felvetésével elhagynánk a műélvezetet, és a tudományos vizsgálódáshoz fordulnánk. Ezért közömbös számunkra, hogy például az „Odüsszeusz” névnek van-e jelentése mindaddig, amíg a költeményt műalkotásként fogjuk fel.⁷

Tehát az igazságra való törekvés az, ami bennünket mindenütt arra készít, hogy az értelen túllépve a jelentésig hatoljunk.

Láthattuk, hogy egy mondatához mindig csak akkor kereshetünk jelentést, ha az alkotórészek jelentése súllyal esik a latba; ez mindig akkor és csak akkor fordul elő, ha az igazságértéket kutatjuk.

Ez arra készít bennünket, hogy a mondat igazságértékét a mondat jelentésének ismerjük el. A mondat igazságértékén azt a körülményt értem, hogy a mondat igaz, vagy hogy a mondat hamis. Több igazságérték nincs. A rövidség kedvéért az egyik igazságértéket igaznak [németül: das Wahre], a másikat hamisnak [németül: das Falsche] nevezem. Tehát minden olyan kijelentő mondat, amelyben a szavak jelentése lényeges, tulajdonnévként fogható fel, s jelentése – amennyiben egyáltalán van jelentése – vagy igaz, vagy hamis. Ennek a két tárgynak a meglétét mindenki, aki kijelentéseket tesz, aki valamit igaznak tart – tehát még a szkeptikus is –, még ha csak hallgatólagosan is, de elismeri. Az, hogy az igazságértékeket tárgyként jelöltük itt meg, olyan önkényes ötletnek, pusztán szójátéknak tűnhet föl, amelyből indokolatlan lenne mélyreható következtetéseket levonni. Hogy mit nevezek tárgynak, azt csak a fogalommal és a viszonyal kapcsolatban lehet pontosabban kifejteni. Ezzel a kérdéssel egy másik tanulmányban kívánok foglalkozni.* Arra azonban itt is szeretnék utalni, hogy minden ítéletben⁸ – ha mégoly magától értetődő is – lépést tettünk a gondolat szintjétől a jelentés (az objektív létező) szintje felé.

Első pillantásra szóba jöhetne az a meggondolás is, hogy a gondolatnak az igazsággal alkotott viszonyát ne az értelemnek a jelentésével, hanem az alannak az állítmánnyal alkotott kapcsolatával hozzuk összefüggésbe. Hiszen azt is mondhatjuk: „Az a gondolat, hogy az 5 törzsszám, igaz.” De ha pontosabban szemügyre vesszük a dolgot, észrevehetjük, hogy ezzel voltaképpen nem mondtunk többet, mint a következő egyszerű mondattal:

* Vö. Frege: *Über Begriff und Gegenstand* című tanulmányával. – *A szerk.*

„Az 5 törzsszám.” Az igazság állítása mindkét esetben a kijelentő mondat formájában rejlik, és ott, ahol ennek a formának nincs meg a szokásos hatása – például egy színész előadásában a színpadon –, az olyan mondat, mint az a gondolat, hogy „az 5 törzsszám, igaz”, éppen úgy csak egy gondolatot tartalmaz, mint „az 5 törzsszám” egyszerű mondat. Ebből látható, hogy a gondolatnak az igazsághoz fűződő viszonyát mégsem lehet az alannak az állítmánnal alkotott viszonyával összevetni. A logikai értelemben felfogott alany és állítmány a gondolat részeinek tekintendő, a megismerés ugyanazon szintjén foglalnak helyet. Alannak és állítmánynak az összekapcsolása révén mindig csak egy gondolathoz jutunk, de sohasem juthatunk el az értelemtől annak jelentéséhez, a gondolattól annak igazságértékéhez. Ugyanazon a szinten mozgunk, nem lépünk előre az egyik szintről a másikra. Az igazságérték éppen úgy nem lehet a gondolat része, mint ahogy például a Nap sem lehet az, mert nem értelem, hanem tárgy.

Ha az a sejtésünk helyes, hogy a mondat jelentésének a mondat igazságértéke tekintendő, akkor ez utóbbi nem változhat meg akkor, ha az egyik mondatrészt azonos jelentésű, de eltérő értelmű kifejezéssel helyettesítjük. És valóban ez az eset áll fenn. Leibniz ezzel kapcsolatban így ír: „Eadem sunt, quae sibi mutuo substitui possunt, salva veritate.”* Az igazságértéken kívül vajon mi van még, ami általánosan minden olyan mondathoz hozzátartozik, amelynél az alkotórészek jelentése egyáltalán számításba jön, s ami egy, a fentiekben jellemzett behelyettesítésnél változatlan marad?

Ha mármost egy mondat igazságértéke a mondat jelentése, akkor egyrészt valamennyi igaz mondatnak, másrészt minden hamis mondatnak ugyanaz a jelentése. Ebből látható, hogy a mondat jelentésében az egyedi momentumok nem játszanak szerepet. Érdeklődésünk ezért sohasem korlátozódik csupán a mondat jelentésére; de önmagában a gondolat sem nyújt ismeretet, hanem csak jelentésével, vagyis igazságértékével együtt. Az ítélet megfogalmazását úgy foghatjuk fel, mint a gondolattól az igazságértékéhez való továbbhaladást. Ez azonban nem tekintendő definíciónak. Az ítélet megfogalmazása valami egészen egyedülálló és semmi mással össze nem hasonlítható dolog. Azt is mondhatnánk, hogy az ítélet megfogalmazása egyenlő a részeknek az igazságértéken belül történő megkülönböztetésével. Ez a megkülönböztetés a gondolathoz való visszatérés révén történik. Minden egyes, egy adott igazságértékhez tartozó értelem a szétbontás egy sajátos módjának felelne meg. Megjegyzendő, hogy a „rész” szót itt sajátos értelemben használtam. Ugyanis a mondat egészének és részének viszonyát átvittem a mondat jelentésére, amennyiben egy szó jelentését a mondat jelentése részének neveztem, feltéve, hogy maga a szó része a mondatnak. Ez a kifejezésmód egyébként vitatható, mivel a jelentésnél az egész és egy rész révén a másik rész nincs meghatározva, és

* „Azonosak azok, amik egymást kölcsönösen helyettesítik az igazság megsértése nélkül.” G. Patzignak, a Frege-tanulmányok kiadójának megjegyzése szerint Leibniz egy töredékről van szó (vö. Couturat: *Opuscules et Fragments...* de Leibniz, 264), az eredeti szövegben „mutuo” helyett „ubique” szerepel. – *A szerk.*

mivel a testek esetében a rész szót más értelemben használjuk. Külön kifejezést kellene számára alkotni.

De folytassuk azon feltevésünk vizsgálatát, hogy a mondat jelentése alkotja a mondat igazságértékét. Úgy találtuk, hogy a mondat igazságértéke nem változik, ha egy benne előforduló kifejezést azonos jelentésűvel cserélünk fel; csakhogy eddig még nem vettük vizsgálat alá azt az esetet, amikor a helyettesítendő kifejezés maga is mondat. Ha nézetünk helyes, akkor az olyan mondat igazságértékének is változatlanok kell maradnia, amelyik részeként egy másik mondatot tartalmaz, ha a részmondatot vele megegyező igazságértékű mondattal helyettesítjük. Kivételekkel akkor kell számolnunk, ha az egész mondat vagy egy részmondat egyenes vagy függő beszédben áll; hiszen ilyenkor, mint láttuk, a szavak jelentése nem a szokásos. A mondat egyenes beszédben egy másik mondatot jelent, függő beszédben pedig egy gondolatot.

Az alárendelt mellékmondat értelemként többnyire nem tartalmaz egy teljes gondolatot, hanem annak csak egy részét, és következésképpen a jelentése nem igazságérték. Ennek vagy az az oka, hogy a mellékmondatban a szavak másodlagos jelentésükben szerepelnek, úgyhogy a mellékmondat jelentése, nem pedig az értelme gondolat, vagy pedig az, hogy a mellékmondat egy benne előforduló meghatározatlanul utaló alkotórész miatt nem teljes, úgyhogy a mellékmondat csak a főmondatl együtt fejez ki egy gondolatot. Olyan esetek is előfordulnak azonban, hogy a mellékmondat értelme egy teljes gondolat, ilyenkor a mellékmondat az egész mondat igazságának megváltoztatása nélkül helyettesíthető egy másik, ugyanazon igazságértékkel rendelkező mondattal, hacsak nem állnak fönn grammatikai akadályok. [...]

Ha valamennyi ténylegesen előforduló mellékmondatot ebből a szempontból vizsgálat alá vesszük, hamarosan találunk olyanokat, amelyek nem illenek az így meghatározott osztályokba. Ennek az oka – már amennyire én látom – abban keresendő, hogy az ilyen mellékmondatoknak egyáltalán nem egyszerű az értelme. Úgy tűnik, a kimondott főgondolattal majdnem mindig mellék-gondolatokat kötünk össze, s noha nem fejeződnek ki, ezeket a mellékgondolatokat a hallgató is összekapcsolja szavainkkal pszichológiai törvények alapján. És mivel ezek a mellékgondolatok maguktól majdnem olyan szorosan kapcsolódnak szavainkhoz, mint maga a főgondolat, ezért aztán ténylegesen ki is akarunk egy ilyen mellékgondolatot fejezni. Ezáltal a mondat értelme gazdagabbá válik, s az is megtörténhet, hogy több egyszerű gondolattal, mint mondattal rendelkezünk. Bizonyos esetekben a mondatot így kell érteni, más esetben kétséges lehet, hogy vajon a mellékgondolat a mondat értelméhez tartozik-e vagy pedig csupán kíséri azt.⁹ Például feltételezhetjük, hogy az alábbi mondatban, „Napóleon, aki felismerte a jobb szárnyat fenyegető veszélyt, maga vezette a gárdáját az ellenséges állások ellen”, nemcsak a két fent megadott gondolat fejeződik ki, hanem az a gondolat is, hogy a veszély felismerése volt az az ok, ami miatt Napóleon a gárdát az ellenséges állások ellen vezette. Ténylegesen nem könnyű eldönteni, vajon ez a gondolat csak mellékesen vetődik-e fel, vagy pedig valóban ki van fejezve. Gondoljuk meg, vajon hamis lenne-e mondatunk akkor, ha Napóleon már a veszély észlelése előtt erre

az elhatározásra jutott volna. Ha mondatunk mégis igaznak bizonyulna, akkor a mellékgondolatot nem foghatnánk fel mondatunk értelmének részeként. Valószínűleg ezt az álláspontot fogadjuk majd el. Ellenkező esetben ugyanis nagyon bonyolult lenne a helyzet: több egyszerű gondolattal állnánk szemben, mint ahány mondatunk van. Ha ugyanis a következő mondatot: „Napóleon felismerte a jobb szárnyat fenyegető veszélyt”, egy ugyanazon igazságértékkel rendelkező másik mondattal helyettesítenénk, például a következővel: „Napóleon már elmúlt 4 éves”, akkor nem csupán az első, hanem a harmadik gondolatunk is megváltozna, és így igazságértéke is más lehetne; mégpedig akkor, ha kora nem volt annak az elhatározásnak az oka, hogy a gárdát az ellenség ellen vezesse. Ebből látható, hogy miért nem helyettesíthetők mindig egymással ilyen esetekben az azonos igazságértékkel rendelkező mondatok. A mondat ilyenkor egy másik mondattal alkotott kapcsolatában többet fejez ki, mint önmagában.

Vizsgáljunk meg most néhány olyan esetet, amikor az ilyesmi szabályszerűen előfordul. A következő mondatban: „Bebel azt képzeli, hogy Elzász-Lotaringia visszaadásával Franciaország bosszúvágját le lehetne csillapítani”, két gondolat fejeződik ki, melyek azonban nem egy fő- és egy mellékmondatnak felelnek meg. A következő két gondolatról van szó:

1. Bebel azt hiszi, hogy Elzász-Lotaringia visszaadásával Franciaország bosszúvágját le lehet csillapítani.
2. Elzász-Lotaringia visszaadásával Franciaország bosszúvágját nem lehet lecsillapítani.

Az első gondolatot közvetítő kifejezésben a mellékmondat szavai másodlagos jelentésükben szerepelnek, a második gondolatot közvetítő kifejezésben viszont ugyanezek a szavak a szokásos jelentésükben fordulnak elő. Ebből látható, hogy az eredeti alárendelő mondatszerkezetünkben szereplő mellékmondatot különböző jelentéssel tulajdonképpen kétszer kell vennünk; e jelentések közül az egyik egy gondolat, a másik egy igazságérték. Minthogy az igazságérték a mellékmondatnak nem a teljes jelentése, ezért ezt a mellékmondatot nem helyettesíthetjük egyszerűen egy azonos igazságértékkel rendelkező másik mondattal. Hasonló a helyzet az olyan kifejezéseknél, mint „tudni”, „felismerni”, „ismeretes”.

Egy okhatározói mellékmondatnál és a hozzá tartozó főmondatnál több gondolatot fejezünk ki, ezek azonban egyenként nem felelnek meg az egyes mondatoknak. A következő mondat: „Mivel a jég fajsúlyát tekintve könnyebb a víznél, úszik a vízen”, az alábbi gondolatokat tartalmazza:

1. a jég fajsúlyát tekintve könnyebb a víznél;
2. ha valami fajsúlyát tekintve könnyebb a víznél, akkor úszik a vízen;
3. a jég úszik a vízen.

A harmadik gondolatot esetleg nem szükséges külön felsorolni, minthogy az első kettőben már benne van. Viszont sem az első és a harmadik, sem a

második és a harmadik együtt nem teszik ki mondatunk értelmét. Látható, hogy a „Mivel a jég fajsúlyát tekintve könnyebb a víznél” mellékmondatban mind az első gondolat, mind pedig a második gondolat egy része kifejezésre jut. Ez az oka annak, hogy a mellékmondatot nem helyettesíthetjük egyszerűen egy másik, azonos igazságértékkel rendelkező mondattal, hiszen ezáltal megváltoztatnánk a második gondolatot is, s ez a változás könnyen kihathat az igazságértékekre is.

Hasonló a helyzet a következő mondatban: „Ha a vas fajsúlyát tekintve könnyebb lenne a víznél, akkor úszna a vízen.”

Itt azzal a két gondolattal állunk szemben, hogy a vas fajsúlyát tekintve nem könnyebb a víznél, és hogyha valami fajsúlyát tekintve könnyebb a víznél, akkor úszik a vízen. A mellékmondat ismét az egyik gondolatot és a másik gondolat egy részét fejezi ki. [...]

R. CARNAP

Jelentés és szinonímia

R. Carnap (1891–1970), aki a Bécsi Kör egyik legjelentősebb tagja volt, s akinek nevéhez fűződik a nyelv logikai szintaxisának és szemantikájának vizsgálata, ebben a tanulmányában a Frege-szemelvény problémáit elemezgeti „tovább”. (Jegyezzük meg, hogy a fregei értelem kategóriájának itt az intenzió fogalma felel meg, a jelentésnek pedig az extenzió.) Éppen ezért a két írás különbségeire hívjuk fel a figyelmet, azokra az új problémákra, ilyen például a szemantika és a pragmatika megkülönböztetése.

A szemelvényrel kapcsolatban utalnunk kell az ún. logikai pozitivizmus (ehhez az iskolához tartozott Carnap is) és az ún. analitikus iskola különbségére. Mindkét iskola megegyezik abban, hogy a tradicionális filozófiákkal ellentétben a nyelv elemzését tekinti a filozófia tárgyának, míg a világról kifejtett tartalmi állításokat a szaktudományok körébe utalja. Különböznek azonban a nyelvi elemzés tárgyában, céljában, sőt ennek eszközeiben is. A logikai pozitivisták szerint az elemzés tárgya a tudományos nyelv, az analitikusok szerint viszont a mindennapi nyelv. A logikai pozitivisták szerint az analízis célja egy átfogó tudományelmélet, amelynek legfőbb eszközei a matematikai logika segítségével megalkotott mesterséges nyelvek. Az analitikusok tagadják ennek jogosságát, lehetőségét, és a nyelv lényegét nem egzakt voltában, többértelműségében látják.

Ugyanakkor Carnap gondolatai kapcsolódnak az előző fejezet szemelvényeiben kifejtettekhez. Ennek külön jelentőséget ad az a tény, hogy Carnap szövege körülbelül Morris Jelek, nyelv és viselkedés című könyvével egy időben (1946) íródott, ugyancsak Amerikában, ahova Carnap a II. világháború elől menekült. Elgondolkoztató maga a mód is, ahogyan kritika alá veszi a behaviorisztikus módszert.

Forrás: R. Carnap: *Meaning and Necessity: A Study in Semantics and Modal Logic*. Chicago, 1968. 233–247. old.

1. Jelentéselemzés a pragmatikában és a szemantikában

Kifejezések jelentéselemzésének két alapvetően különböző formája van. Közülük az első a *pragmatikai*, a történelmileg adott *természetes nyelvek* empirikus vizsgálata. Nyelvészek és filozófusok – különösen az analitikus filozófusok – már régóta végeznek effajta elemzéseket. A második forma azonban csak nemrég alakult ki a szimbolikus logikában; ez a forma tehát a *szemantikához* tartozik (amelyen itt a tiszta szemantikát értjük, míg a leíró szemantikát a pragmatika részének tekintjük), vagyis a szabályaik által adott, konstruált *nyelvrendszerek* vizsgálatához.

Azon viszonyok elmélete, amelyek egy nyelv – akár nyelvrendszer, akár természetes nyelv – és aközött állnak fenn, amire a nyelv vonatkozik, két részre osztható, amelyeket én az extenzió, illetőleg az intenzió elméletének fogok nevezni.¹ Az első olyan fogalmakkal dolgozik, mint jelölés, megnevezés, extenzió, igazság és a velük kapcsolatos további fogalmak. (Például a „blau” szó a németben, illetőleg a „B” predikátum egy szimbolikus nyelvi rendszerben, amennyiben egy szabály ugyanazt a jelentést rendeli hozzá, bármely olyan objektumot jelöl, amely kék; extenziója pedig az összes kék dolgok osztálya: „der Mond” a Hold neve; az a mondat, hogy „der Mond ist blau”, akkor és csak akkor igaz, ha a Hold kék.) Az intenzióelmélet viszont olyan fogalmakkal dolgozik, mint intenzió, szinonima, analitikusság és a velük kapcsolatosak; jelen vizsgálódásunkban „intenziófogalmaknak” fogjuk nevezni őket. (Az „intenziót” egy kifejezés jelentésének műszavaként fogom használni, vagyis még pontosabban, a deszignatív jelentéskomponense értelmében; erről majd a továbbiakban. Például, a német „blau” intenziója a kékség tulajdonsága; két predikátum akkor és csak akkor szinonim, ha azonos az intenziójuk; egy mondat analitikus, ha a benne előforduló kifejezések intenziójánál fogva igaz.)

Rendszerszerű szempontból egy nyelv leírása az intenzióelméletével kezdődhet, az extenzióelmélet már ennek alapjára építhető. Egy nyelv, mondjuk a német, intenzióelméletének megtanulásával megtanuljuk a szavak, szóösszetételek, végül pedig a mondatok intenzióit. Egy adott *L* nyelv intenzióelmélete ily módon képessé tesz arra, hogy *megértsük L* mondatait. Másfelől viszont *L* extenzióelméletének fogalmait csak akkor tudjuk alkalmazni, ha *L* intenzióelméletének ismeretén kívül még elegendő empirikus ismerettel is rendelkezünk a releváns tényekre vonatkozóan. Például annak érdekében, hogy megbizonyosodjunk arról, vajon egy német szó egy adott tárgyat, objektumot

jelöl-e, először meg kell értenünk a szót, azaz tudnunk kell, mi az intenziója, más szóval ismernünk kell azokat az általános feltételeket, amelyeket egy objektumnak teljesítenie kell ahhoz, hogy ezzel a szóval legyen jelölhető; másodszorban meg kell vizsgálnunk a kérdéses objektumot, hogy lássuk, teljesíti-e a feltételt vagy sem. Másfelől azonban ha egy nyelvész empirikus vizsgálatot végez egy még le nem irt nyelvvel kapcsolatban, akkor először arra jön rá, hogy bizonyos dolgokat egy bizonyos szó jelöl, és csak később határozza meg ennek intenzióját.

Senki nem kéti, hogy a természetes nyelvek pragmatikai vizsgálata rendkívül fontos mind az egyén viselkedésének, mind pedig egész kultúrák jellegének és fejlődésének megértése tekintetében. Másrészt azonban, a mai logikusok többségével együtt, én is úgy vélem, hogy a logika fejlődésének speciális céljaira nyelvrendszerek konstruálása és szemantikai vizsgálata még fontosabb. De azért a logikus számára is hasznosak lehetnek a pragmatikai tanulmányok. Ha hajlékony formát akar találni egy olyan nyelvrendszernek, amelyet, mondjuk, az empirikus tudományok valamely ágában akarnak használni, akkor igen termékeny ötleteket nyerhet a tudósok nyelvének természetes fejlődése vagy akár még a mindennapi nyelv tanulmányozásából is. Számos, a mai tiszta szemantikában használt fogalmat valóban a megfelelő pragmatikai fogalmak sugallták; ez utóbbiakat a filozófusok és nyelvészek a természetes nyelvekkel kapcsolatban használták, bár többnyire egzakt definíciók nélkül. A szemantikai fogalmakat bizonyos értelemben a megfelelő pragmatikai fogalmak explikátumaiként* vezették be.

A szemantikai intenziófogalmak esetében a megfelelő pragmatikai fogalmak tanulmányozását egy további motívum is ösztönzi. A helyzet ugyanis az, hogy számos, a szemantikai fogalmakkal szemben felhozott kifogás nem is annyira a javasolt, konkrét explikációkra irányul, mint inkább az állítólagos explikandumok pusztá létének kérdésére. Különösen Quine az, akinek kritikája egyáltalán nem a tiszta szemantika definícióinak formális helyességére vonatkozik; ő inkább abban kételkedik, hogy egyáltalán vannak-e olyan világos és termékeny pragmatikai fogalmak, amelyek explikandumként szolgálhatnak. Ezért azt a követelményt támasztotta, hogy meg kell mutatni e pragmatikai fogalmak tudományos jogosultságát, méghozzá oly módon, hogy empirikus, behaviorisztikus kritériumokat állítunk számukra. Ha helyesen értelemzem, úgy véli, hogy e pragmatikai aléptmény nélkül a szemantikai intenziófogalmak még ha formálisan helyesek is, önkényesek és céltalanok. Én viszont úgy gondolom, egy szemantikai fogalomnak ahhoz, hogy termékeny legyen, nem kell szükségképpen előzetes pragmatikai megfelelővel rendelkeznie. Elméletileg lehetséges, hogy termékenységét a nyelvrendszerek továbbfejlődésében való alkalmazhatósága révén mutassuk meg. De ez lassú folyamat. Ha egy adott szemantikai fogalomhoz van már megfelelő, ismert, noha kissé homályos pragmatikai fogalom, és ha az utóbbit az alkalmazására előírt

* Carnap *explikáció*nak nevezi azt az eljárást, amelynek folyamán egy régi és homályos fogalmat egy újjal és precízebbel helyettesítenek. Ekkor az előbbit *explikandum*nak, az utóbbit *explikátum*nak nevezi. – *A szerk.*

operacionális* eljárás révén sikerül tisztázni, akkor ez valóban egyszerűbb módja lehet a kifogások visszautasításának és mindkét fogalom gyakorlati igazolásának.

E tanulmány célja éppen az, hogy tisztázza az intenzió pragmatikai fogalmának természetét a természetes nyelvekben, és hogy ezzel kapcsolatban egy behaviorisztikus, operacionális eljárást is körvonalazzon. Ez egyben a szemantikai intenziófogalmak gyakorlati megvédése lesz; meghatározásukra, különösen az analitikus jellegűekre már egy előző tanulmányomban (a *Meaning Postulates*ben) mutattam néhány módot. Bevezetésképpen (a 2. §-ban) először röviden a denotáció és az extenzió pragmatikus fogalmait fogom tárgyalni; ezekről, úgy látszik, általánosan elfogadott, hogy tudományosan jogosultak.

2. Az extenziók meghatározása

A német nyelvet vesszük példának. Föltesszük, hogy egy nyelvész, aki semmit sem tud erről a nyelvről, nekifog tanulmányozni azt oly módon, hogy megfigyeli a németül beszélők nyelvi viselkedését. Pontosabban, azt a német nyelvet tanulmányozza, amelyet egy adott személy: Karl, egy adott időben használ. Az egyszerűség kedvéért a tárgyalást főként olyan predikátumokra korlátozzuk, amelyek megfigyelhető dolgokra vonatkoznak, mint például „blau” és „Hund”. Elfogadottnak vehetjük azt a föltevést, hogy egy személy spontán vagy előidézett megnyilvánulásai alapján a nyelvész meg tudja állapítani, hogy az illető hajlandó-e alkalmazni egy adott predikátumot egy adott dologra, vagy sem, más szóval, hogy a predikátum az adott dolgot jelöli-e az illető személy számára. Az így szerzett eredményeket összegyűjtve a nyelvész meg tudja határozni először is a „Hund” predikátum adott területen belüli extenzióját Karl számára, azaz azon dolgok osztályát, amelyekre Karl hajlandó alkalmazni ezt a predikátumot, másodsor a neki ellentmondó predikátum extenzióját, azaz azon dolgok osztályát, amelyekre Karl megtagadja a „Hund” alkalmazását, és harmadszor azoknak a dolgoknak a közbülső osztályát, amelyekre vonatkozólag Karl nem hajlandó sem állítani, sem pedig tagadni a predikátumot. E harmadik osztály nagysága jelzi a „Hund” predikátum homályosságának fokát, amennyiben az egyszerűség kedvéért eltekintünk Karlnak a releváns tényekkel kapcsolatos tudatlanságától. Bizonyos predikátumok, például a „Mensch” esetében ez a harmadik osztály relatíve kicsi; ezek extenzionális homályossága csekély. A „Hund” predikátummal a vizsgált területen belül kapcsolatos három osztály meghatározása alapján a nyelvész hipotézist alkothat Karlnak az adott területen kívül eső dolgokra vonatkozó reakcióiról is, sőt esetleg a predikátumnak az univerzumbeli teljes extenziójára vonatkozóan is.

* Az operacionális eljárás lényege, hogy csak olyan fogalmakat fogad el, amelyek konkrét műveletek végrehajtásával jellemezhetők. A logikai pozitívista irányzatok mellett a behaviorista pszichológia is gyakran idézi. – *A szerk.*

Ez utóbbi hipotézis természetesen nem verifikálható* teljesen, de minden egyes konkrét esetben elvileg ellenőrizhető. Másfelől az is általánosan elfogadott, hogy az extenzió effajta meghatározása bizonytalanságot, sőt esetleg hibát hord magában. Mivel azonban az empirikus tudományok valamennyi fogalma esetében ez a helyzet, senki nem tekinti ezt a tényt az extenzióelmélet fogalmi elvetésére elégséges alpnak. A bizonytalanság forrásai főként a következők: először az, hogy a nyelvész elfogadja, hogy egy adott dolgot Karl a „Hund”-dal jelöl, téves lehet, azaz félreértés vagy Karl ténybeli tévedésének következménye csupán; másodsor a többi dologra való nem ellenőrzött kiterjesztés, általánosítás emellett még a minden induktív következtetésre jellemző bizonytalansággal is terhes.

3. Az intenziók meghatározása

E tanulmány célja az, hogy megvédje azt a tételt, amely szerint a természetes nyelvek intenzióelemzése tudományos eljárás, és módszertanilag épp annyira helyénvaló, mint az extenzióelemzés. Sok nyelvész és filozófus számára persze ez a tétel magától értetődőnek tűnhet. Mindazonáltal néhány mai filozófus, különösen Quine² és White (a *The analytic and the synthetic: an untenable dualism* című tanulmányában) úgy vélik, hogy a pragmatikai intenziófogalmak kódosak, misztikusak és valójában érthetetlenek, így tehát semmiféle explikáció nem volt eddig adható velük kapcsolatban. Továbbá úgy vélik, hogy még ha található is valamely ilyen fogalom számára egy explikáció, az legjobb esetben is csak egy fokozatosságot kifejező fogalom alakjában adható meg. Elismerek ugyan az extenzióelmélet pragmatikai fogalmainak tudományosságát. Hangsúlyozzák azonban, hogy az intenziófogalmakkal szembeni kifogásaik elvi jellegűek, nem pedig a nyelvészeti vizsgálódások technikai nehézségeinek általánosan elismert tényein alapulnak; az indukció bizonytalanságán és a mindennapi nyelv szavainak homályosságán. Ezért én vizsgálódásaim folyamán figyelmen kívül fogom hagyni ezeket a nehézségeket, különösen pedig azokat, amelyeket az előző pont végén említettem. Ezek szerint a kérdés a következő: *ha a nyelvész meg tudja határozni egy adott predikátum extenzióját, akkor hogyan tud ezen túlmenni és meghatározni ennek intenzióját is?*

Az „intenziót”, mint terminus technicum, amelyet itt a homályos „jelentés” szó helyett használok, csak a kognitív vagy deszignatív jelentés alkotórészre fogom alkalmazni. Nem próbálom meg definiálni ezt az alkotórészt. Már korábban említettem, hogy az igazság meghatározása feltételezi a jelentés ismeretét (a tények ismeretén túl); nos, a kognitív jelentés durván úgy jellemezhető, mint az a jelentéselem, amely releváns az igazság meghatározásához. A nem kognitív jelentéselemek, bár elhanyagolhatók az igazság és a logika szempontjából, rendkívül fontosak lehetnek a mondatnak a hallgatóra kifej-

* A verifikál tudományelméleti műszó; nincs magyar köznyelvi megfelelője. A megcáfol ellentéte; jelentése kb. „igazol”. – A szerk.

tett pszichológiai hatása szempontjából. Ilyenek például a hangsúlyozás, az érzelmi asszociációk, a motivációs hatások stb.

Az biztos, hogy az intenziók pragmatikus meghatározása új helyzethez és így új módszertani problémákhoz vezet. Tegyük fel, hogy két nyelvész, aki Karl nyelvét vizsgálja, teljes egyetértésre jutott egy adott predikátum adott területén belüli extenziójának meghatározásában. Ez azt jelenti, hogy a területen belül minden dolog esetében megegyeznek arra nézve, hogy jelöli-e azt a kérdéses predikátum Karl számára vagy sem. Mindaddig, amíg csupán ezek az eredmények adóttak, és itt mindegy, hogy milyen – akár az egész világot is vehetjük, ha tetszik –, lehetséges, hogy a nyelvészek különböző intenziót rendelnek a predikátumhoz. Minthogy több mint egy, sőt feltehetően végtelen sok olyan tulajdonság van, amelynek extenziója az adott területen belül éppen a predikátum számára meghatározott extenzió.

Ezzel éppen a problémák gyökeréig hatoltunk. A kérdés ugyanis éppen az, hogy hogyan rendeli a nyelvész a tulajdonságok valamelyikét a predikátumhoz mint ennek intenzióját. Az eljárást explicitté tehetjük, ha vesszük például a német–magyar* szótárt, amely minden német predikátumot hozzárendel egy magyar kifejezéshez. A nyelvész ily módon egy német predikátumot azonos jelentésűnek nyilvánít egy magyar kifejezéssel. A pragmatika *intenzionalista tétele*, amely mellett én érvelek, azt állítja, hogy az intenzió-hozzárendelés empirikus hipotézis, és csakúgy, mint bármely más hipotézis a nyelvészetben, a nyelvi viselkedés megfigyelése révén ellenőrizhető. Másrészt az *extenzionalista tétel* azt mondja ki, hogy az intenzió-hozzárendelés egy már előzőleg meghatározott extenzió alapján nem ténykérdés, hanem választáson múlik. Ez a tétel azt tartja, hogy a nyelvésznek szabadságában áll bármely olyan tulajdonságot választania, ami illik az adott extenzióhoz; eközben bizonyos egyszerűségi megfontolások irányadók lehetnek, de nincs jó vagy rossz választás. Quine – úgy látszik – ezt a nézetet képviseli; azt mondja: „Egy kész szótár nyilvánvalóan az »ex pede Herculem« tipikus esete. Egy különbséggel. Míg Herkulest a lába alapján rekonstruáljuk, fennáll a kockázat, hogy tévedünk, de kényelmes a tudat, hogy egyáltalán van miben tévednünk. A szótár esetében viszont, ha valamelyik szinonimadefiníciót megkérdőjelezzük, akkor tulajdonképpen nincs is megfogalmazható probléma; nincs semmi, amiben a lexikográfusnak igaza lehet vagy tévedhet.” (Vö. W. v. O. Quine: *From a logical point of view: nine logico-philosophical essays*. Cambridge, Mass., 1953, 63. old.)

Most pedig rátérek az intenzionalista tétel mellett felhozható érvekre. Tegyük fel például, hogy az egyik nyelvész, miután megvizsgálta Karl nyelvi viselkedését, ezt írja be szótárába:

(1) *Pferd*, ló,

míg a másik ezt írja:

(2) *Pferd*, ló vagy egyszarvú.

* Az eredetiben német–angol szótár szerepel. – *A szerk.*

Mínt hogy nincsenek egyszarvúak, noha a két nyelvész által a „Pferd”-nek tulajdonított intenziók különböznek, extenziójuk mégis azonos. Ha az extenzionalista tétel igaz lenne, nem lenne mód rá, hogy empirikusan döntsünk (1) és (2) között. Mivel az extenziók azonosak, Karl a konkrét dolgokra vonatkozó egyetlen – állító vagy tagadó – válasza sem tehet különbséget (1) és (2) között. És mi mást kutathatna még egy nyelvész Karlnak a föllelhető esetekre való predikátumalkalmazási reakcióin túl? A válasz az, hogy nemcsak a tényleges, hanem a lehetséges eseteket is számba kell vennie.³ A legközvetlenebbül úgy tehetné ezt meg, ha Karlhoz intézett német nyelvű kérdéseiben modális kifejezéseket, például azt, hogy „lehetséges eset”, vagy hasonlókat használna. Persze ezek a kifejezések rendszerint nem egyértelműek; de ez a nehézség legyőzhető, ha megfelelő magyarázattal és példákkal egészítjük ki. Azt hiszem, semmiféle elvi kifogás nem emelhető a modális műszavak használatával szemben. Másrészt viszont úgy vélem, hogy használatuk nem szükségszerű. A nyelvész egyszerűen leírhat Karl számára olyan eseteket, amelyeket lehetségesnek tart, ily módon nyitva hagyva a kérdést, hogy van-e valami, ami eleget tesz a leírásnak. Például leírhat egy egyszarvút a következő módon: „a lóhoz hasonló, de a homloka közepén egy szarvat viselő lény”. Vagy esetleg rámutathat egy dologra, és aztán a következőképpen írhatja le a kívánt variánst: „olyasmi, mint ez itt, de egy szarva van a homloka közepén”. Végül pedig egyszerűen rámutathat egy egyszarvút ábrázoló képre is. Azután pedig megkérdezi Karlt, vajon hajlandó-e a „Pferd” szót egy effajta dologra alkalmazni. Az igenlő, illetőleg tagadó válasz konfirmálja (2)-t, illetőleg (1)-et. Ez éppen arra vall, hogy (1) és (2) különböző empirikus hipotézisek*.

Az intenziók meghatározásában az összes *logikailag lehetséges* esetek tekintetbe veendők. Ebbe azok az esetek is beleszámítanak, amelyek kauzálisan lehetetlenek, azaz a világegyetemünkben érvényes természeti törvények által kizártak, és természetesen azok is, amelyek a Karl által igaznak vélt törvények által kizártak. Így ha Karl azt hiszi, hogy valamelyik természeti törvény szerint minden P az Q , a nyelvész ráveheti arra, hogy megfontolás tárgyává tegyen olyan dolgokat, amelyek P -k, de nem Q -k, és megkérdezheti tőle, hajlandó-e alkalmazni rájuk a vizsgált predikátumot (pl. a „Pferd”-et).

Az extenzionalista tétel nem megfelelő volta a következő példában is megmutatkozik. Tekintsük egyfelől a német–magyar szótárak szokásos megfeleltetéseit:

(3) *Einhorn*, egyszarvú. *Kobold*, manó,

másfelől pedig a következő szokatlan megfeleltetéseket:

(4) *Einhorn*, manó. *Kobold*, egyszarvú.

Ez esetben a két német (és persze a két magyar) szó extenziója ugyanaz, ti. az üres osztály. Ezért ha az extenzionalista tétel helyes lenne, semmiféle lényegi, empirikusan ellenőrizhető különbség nem lenne (3) és (4) között.

* Vagyis tapasztalati úton eldönthető föltevések. – *A szerk.*

Az extenzionalista azt kell mondja, hogy az a tény, hogy (3) általánosan elfogadott, míg (4) általános elutasításban részesül, csupán a szótárírók kialakította hagyományoknak tudható be, nincs azonban a német nyelvi viselkedésben olyan tény, amely bizonyítékul szolgálhatna (3) mellett és (4) ellen. Kíváncsi vagyok, van-e olyan nyelvész, aki hajlandó lenne elfogadni (4)-et. Esetleg, hogy elkerüljük a szótárírási hagyomány félrevezető befolyását, tegyük fel így a kérdést: vajon egy átlagember, aki mindkét nyelvet a használatban tanulta meg, leckék és szótárak nélkül, elfogadná-e, hogy helyes az a fordítás, ami (4) szerint készült?

Általánosabban megfogalmazva: egy predikátum intenziójának meghatározása olyan esetekkel kezdődhet, amelyeket a predikátum jelöl. Lényegesebb feladat azután annak megadása, hogy egy adott példány mely variánsai és milyen szempont szerint (pl. szín, méret, alak) foglalhatók bele a predikátum tartományába. A predikátum intenziója olyan tartományként definiálható, amelybe a tárgyak mindazon lehetséges fajtái beletartoznak, amelyekre a predikátum érvényes. Az effajta intenzióvizsgálatban persze a nyelvész egy újfajta homályosságot fedezhet fel, amelyet *intenzionális homályosságnak* nevezhetnénk. Mint már előbb említettük, a „Mensch” szó extenzionális homályossága igen csekély, legalábbis a számunkra hozzáférhető területen. Először, mert a közbülső zóna a Földön ma élő állatok körében gyakorlatilag üres. Másodszor, igaz ugyan, hogy ha az ember őseit vesszük tekintetbe, valószínűleg az lesz a helyzet, hogy Karl nem könnyen tud határvonalat húzni; így már van közbülső zóna, de viszonylag kicsi. Azonban ha a nyelvész a „Mensch” szó intenziójának meghatározásához fog hozzá, a helyzet egészen más. Meg kell vizsgálni Karl reakcióit különös fajtájú állatok leírásánál, mondjuk olyanokénál, amelyek átmenetet alkotnak az ember és a kutya, az ember és az oroszlán, az ember és a sólyom stb. között. Lehet, hogy a nyelvész és Karl pontosan tudják, hogy ilyen állatok soha nem éltek a Földön; nem tudják viszont, hogy ezek elő fognak-e valaha is fordulni a Földön vagy más bolygón, valamely galaktikában. Mindenesetre ez a tudás vagy tudatlanság teljesen érdektelen az intenzió meghatározása szempontjából. Karl tudatlanságának az a pszichológiai hatása, hogy mivel aligha gondolt valaha is effajta dolgokra (hacsak nem foglalkozik mitológiával vagy sci-fivel), soha nem érezte indítatva magát arra, hogy eldöntse, melyikükre alkalmazható a „Mensch” predikátum. Következésképpen a nyelvész Karl reakcióiban e predikátumra vonatkozóan igen nagy közbülső zónát talál, más szóval igen nagy mértékű intenzionális homályosságot. Az a tény, hogy Karl nem hozott ilyen döntéseket, azt jelenti, hogy még a maga számára sem világos a „Mensch” szó intenziója, azaz hogy ő maga sem érti egészen a saját szavát. A világosságnak ez a hiánya azért nem zavarja őt, mivel csak olyan vonatkozásokban áll fenn, amelyeknek gyakorlati jelentősége számára igen csekély.

Az extenzionalista esetleg mint megvalósíthatatlant fogja elutasítani a leírt eljárást az intenziók meghatározására, mert – mondhatja – az utca embere nem lesz hajlandó nem létező dolgokról nyilatkozni. Ha azonban Karl valóban ennyire túlzóan realista lenne, a nyelvész hazugsághoz folyamodhat, mondjuk hivatkozhat az egyszerűakkal kapcsolatos megfigyeléseire. Ez azon-

ban egyáltalában nem szükségszerű. Az intenziók ellenőrzése nem függ egzisztenciakérdésektől. Az utca embere nagyon is képes arra, hogy megértsen és megválaszoljon feltételezett szituációkra vonatkozó kérdéseket, amelyekben eldöntetlen, hogy a leírt fajtájú dolgok valaha is ténylegesen elő fognak-e fordulni vagy sem, sőt olyanokat is, amelyek kifejezetten nem létező helyzetekre vonatkoznak. Így áll a dolog azokban a köznapi beszélgetésekben, ahol alternatív tervekről, beszámolóik igazságáról, álmokról, legendákról vagy tündérmesékről van szó.

És bár itt csupán vázlatosan jeleztem az intenziók meghatározására vezető empirikus eljárást, úgy vélem, elég világossá vált, hogy a jelzett módon eljárva össze lehetne állítani egy kézikönyvet az intenziók meghatározására, pontosabban az intenziókra vonatkozó hipotézisek ellenőrzésére. Az ebben előforduló szabályok lényegileg nem térnének el a pszichológiai, nyelvészeti és antropológiai eljárásokban szokásosaktól. Így ezeket a szabályokat bármely tudós megértheti és alkalmazhatja (feltéve, hogy nem fertőzték meg filozófiai előítéletek).⁴

4. Intenziók a tudomány nyelvében

Eddigi elemzéseink általában egy egyszerű, nem tudományos nyelvre vonatkoztak, a tekintetbe vett predikátumok pedig az anyagi objektumok megfigyelhető tulajdonságait deszignálták. Vessünk most egy pillantást a *tudomány nyelvére*. Ez még ma is lényegében természetes nyelv (kivéve a matematikai részét), igen kevés explicit konvencióval az egyes speciális szavakra vagy szimbólumokra vonatkozóan. Voltaképpen a prescientifikus* nyelv egy változata, amelyet a sajátos szakmai igények hívtak életre. A pontosság foka itt általában már jelentősen magasabb (azaz a homályosság foka alacsonyabb), mint a mindennapi nyelvben, és ez a fok folytonosan emelkedik. Megjegyzendő, hogy a növekedés nemcsak az extenzionális, hanem az intenzionális pontosságra is vonatkozik; ez azt jelenti, hogy nemcsak az extenzionális közbülső zónák (azaz a tényleges előfordulások köre), hanem az intenzionálisaké (azaz a lehetséges előfordulások köre) is zsugorodik. E fejlődés következtében az intenziófogalmak alkalmazása is egyre tisztább lesz.

A legrégebbi kémiakönyvekben például sok olyan állítás található, amely valamilyen anyag, mondjuk a víz vagy a kénsav tulajdonságait – beleértve a más anyagokkal való kölcsönhatást is – írja le. Arra vonatkozólag azonban semmiféle világos utalást nem találunk, hogy e számos tulajdonság közül melyeket kell az anyag szempontjából lényegesnek vagy meghatározónak tekinteni. Így azután – legalábbis kizárólag a könyv alapján – nem tudjuk meghatározni, hogy a könyv mely állításai voltak analitikusak és melyek szintetikusak a szerzője számára. A helyzet, még sokkal később is, hasonló az állattani könyvek esetében; egy sor állítást találunk például az oroszlánról, anélkül, hogy elkülönítenék a meghatározó tulajdonságokat. A kémiában azonban már korán megindult a fejlődés, amely a leírt állapottól az egyre nagyobb intenzionális

* Tudomány előtti, tehát nem tudományos. – *A szerk.*

pontossághoz vezetett. A kémiai elemek elmélete alapján lassan és egyre explicitebben különítettek el néhány tulajdonságot mint lényegeseket. A vegyületek esetében a molekuláris összetétel képletét (pl. azt, hogy H_2O) meghatározónak tekintették; ugyanezt a szerepet később a molekulaszervezet diagramja töltötte be. Az elemeknél viszont először néhány kísérleti tulajdonságot emeltek ki mint meghatározó jellegűeket, így az atomsúlyt, később pedig a Mengyelejev-féle rendszerben elfoglalt helyet. Még később, az egyes izotópok elkülönítésével a magösszetételt tekintették a definícióban meghatározó jellegűnek; ezt pedig a protonok számával (rendszám) és a neutronok számával jellemezték.

Már jelenleg is megfigyelhetők azok az előnyök, amelyeket az empirikus tudományok nyelvében tett – korlátozott mérvű – explicit konvenciók bevezetése révén nyertünk, továbbá azok, amelyeket a matematika nyelvének szerény mértékű formalizálása jelentett. Tegyük fel – ami egyébként meggyőződésem, de tárgyalásunk jelenlegi keretein kívül esik –, hogy az explicit szabályok felé való haladás irányzata folytonos. Ekkor az a gyakorlati kérdés merül fel, hogy vajon elégségesek-e az extenziószabályok, vagy pedig tanácsos lenne az intenzió szabályait is lefektetni. Nézetem szerint az előbbiekből már következik, hogy intenziószabályokra szükség van, mert másképp az intenzionális homályosság megmarad, és ez gátolná a kölcsönös megértés világosságát és a hatékony kommunikációt.

5. A predikátum intenziójának általános fogalma

Mint láttuk, létezik empirikus eljárás egy predikátum – mondjuk a „Pferd”, egy beszélő, például Karl számára fennálló – intenziójára vonatkozó hipotézisnek a nyelvi viselkedés megfigyelése útján való ellenőrzésére. Minthogy pedig ez a fajta eljárás bármely intenzióhipotézis esetében alkalmazható, ezért bármely nyelv bármely predikátuma tetszőleges időpontban, bárki számára vett intenziójának általános fogalma empirikusan ellenőrizhető értelemmel bír. Ez az általános intenziófogalom durván az árnyalatokat elhanyagolva a következőképpen jellemezhető: egy Q predikátum intenziója egy X beszélő számára az az általános feltétel, amelyet egy y objektumnak teljesítenie kell ahhoz, hogy X hajlandó legyen a Q predikátumot y -nak tulajdonítani. (Itt az egyszerűség kedvéért elhagytuk a t időpontra való utalást.) Ezt az általános jellemzést próbáljuk most explicitebbé tenni. Az, hogy X képes az L nyelv használatára, azt jelenti, hogy X -nek van egy összefüggő diszpozíciós rendszerre bizonyos nyelvi reakciók adására. Az, hogy a Q predikátumnak az L nyelvben X számára az F tulajdonság az intenziója, azt jelenti, hogy X -nek az L nyelvet alkotó diszpozíciói között van olyan diszpozíció, amely akkor és csak akkor tulajdonítja a Q predikátumot minden y objektumnak, ha y az F tulajdonsággal rendelkezik. (F -ről itt mindig feltételezzük, hogy vagy közvetlenül megfigyelhető, vagy pedig közvetlenül megfigyelhető tulajdonságok terminusaiban explicit módon meghatározható.) (Egyébként az adott megfogalmazás túlságosan is leegyszerűsített, mert eltekint a homályosságtól. Hogy figyelem-

be vehessük az itt fellépő homályosságot is, vegyünk fel egy F_1 és F_2 intenziópárt: X akkor és csak akkor hajlik arra, hogy a Q predikátumot állítsa y -ról, ha y F_1 tulajdonságú; és akkor és csak akkor tagadja Q -t y -nal kapcsolatban, ha y F_2 tulajdonságú. Így ha y sem nem F_1 , sem nem F_2 , akkor X sem állító, sem pedig tagadó választ nem ad; a sem F_1 -gyel, sem F_2 -vel nem rendelkező tulajdonsága alkotja a homályossági zónát, amely esetleg üres is lehet.)

Az intenzió fogalmát itt csak dologpredikátumokra vonatkozóan jellemeztük. Más típusú kifejezések – beleértve a mondatokat is – esetében a jellemzés analóg módon adható meg. Az intenzióelmélet többi fogalmai a szokásos módon definiálhatók; itt csak a „szinonim” és az „analitikus” értelmezését adjuk meg, egyszerű formában, az egzaktság igénye nélkül.

Két kifejezés *szinonim* az L nyelvben X számára a t időpontban, ha ugyanaz az intenziójuk L -ben X számára t időpontban.

Egy mondat *analitikus* L -ben X számára t időpontban, ha intenziója (vonatkozási tartománya* vagy igazságfeltétele) L -ben X számára a t időpontban minden lehetséges esetet átfog.

Egy L nyelvet a fentiekben úgy jellemeztünk, mint kifejezések használatára vonatkozó bizonyos diszpozíciók rendszerét. Hadd tegyek most néhány megjegyzést a diszpozicionális fogalmak módszertanáról. Ez hozzásegít majd a nyelvészeti fogalmak természetének világosabb megértéséhez általában és az intenzió fogalmáéhoz különösen. Legyen D X -nek az a diszpozíciója, hogy a C feltétel esetén az R válasszal reagál. Ha gyakorlatilag nem is, elvben kétféle mód van arra, hogy megbizonyosodjunk róla, vajon egy adott X tárgy vagy személy rendelkezik-e D diszpozícióval (egy adott t időpontban). Az első módot (igen tág értelemben véve) *behaviorisztikusnak* nevezhetjük; ez abból áll, hogy előidézük a C feltételt, és azután meghatározzuk, hogy előfordul-e az R válasz. A második módot a *szervezetelemzés* [angolul: structure analysis] módszerének nevezhetnénk. Ez abból áll, hogy megvizsgáljuk X állapotát (a t időpontban) olyan részletesen, hogy az így nyert állapotleírásból a releváns általános törvények (mondjuk a fizika, fiziológia stb. törvényei) segítségével levezethetők legyenek azok a válaszok, amelyeket X adna tetszőlegesen kijelölt környezeti körülmények fennállása esetén. Ekkor például lehetséges lenne azt is előre megmondani, hogy X a C feltétel esetén az R választ fogja-e adni vagy sem; ha igen, akkor X a D diszpozícióval rendelkezik, egyébként pedig nem. Például legyen X egy autó és D egy bizonyos gyorsulási képesség vízszintes úton 10 km/ó sebességnél. Az a hipotézis, hogy az autó ezzel a D képességgel rendelkezik, a következő két eljárás bármelyike révén ellenőrizhető. A behaviorisztikus módszer abban áll, hogy elkezdjük vezetni az autót, és megfigyel-

* Carnap a „vonatkozási tartományt” [angolul: range] a következőképpen értelmezi: „Mindazon állapotleírások [state-descriptions] osztálya, amelyekben egy adott S_1 mondat érvényes, S_1 tartományának [range] nevezhető.” Ami pedig az „állapotleírásokat” illeti, ezekről azt írja: „...egy állapotleírás... teljes leírást ad az individuumok univerzumának egy lehetséges állapotáról, minden a rendszer predikátumai által kifejezett tulajdonságra és relációra vonatkozóan. Az állapotleírások tehát Leibniz lehetséges világait vagy Wittgenstein lehetséges tényállásait reprezentálják.” (Vö. *Meaning and Necessity* 9.) – *A szerk.*

jük, hogyan viselkedik a megjelölt feltételek mellett. A második módszernél viszont a kocsi, különösen pedig a motor belső szerkezetét tanulmányozzuk, és a fizikai törvények segítségével kiszámítjuk azt a gyorsulást, ami a kijelölt feltételek mellett bekövetkezne. Egy X személy pszichológiai, különösen pedig nyelvi diszpozíciója vonatkozásában elsősorban a jól ismert behaviorisztikus módszert, másodsorban – legalábbis elméletileg – X testének, főként a központi idegrendszernek a mikrofiziológiai vizsgálatát használhatjuk fel. Az emberi szervezetre, különösen pedig a központi idegrendszerre vonatkozó jelenlegi fiziológiai ismereteink mellett azonban ez utóbbi módszer gyakorlatilag természetesen használhatatlan.

6. Az intenzió fogalma egy robot számára

A szerkezetelemzés módszerének alkalmazhatóbbá tételére most ne emberi lény, hanem egy robot nyelvének pragmatikai vizsgálatát vegyük szemügyre. Ebben az esetben föltehetjük, hogy a belső szerkezet sokkal részletesebb ismeretével rendelkezünk. A pragmatikai fogalmak logikai természete ugyanaz marad. Tegyük fel, hogy eléggé részletes leírásunk van az X robot konstrukciójáról, továbbá, hogy X képes a megfigyelésre és a nyelvhasználatra. Tételizzük fel, hogy X -nek három bemeneti egysége: A , B , C és egy kimeneti egysége van. A és B felváltva használható, egyidejűleg sohasem. A az objektumok vizuális megfigyelését szolgálja, B viszont az X által használt L nyelven fel tud fogni tárgyfajtákra vonatkozó általános leírásokat (predikátumkifejezéseket); az L nyelv írott jelekből, lyukkártyapontokból állhat. C a predikátumokat fogja fel. Ez a három bemeneti egység konstituálja azt a kérdést, hogy vajon az A -nál megjelenő tárgy vagy bármely, a B -nél megjelenő tárgy, vagy bármely, az F -nél megjelenő leírást kielégítő tárgy jelölhető-e L -ben X számára a C -nél megjelenő predikátummal. A kimenőszerv háromfajta választ szolgáltathat X részéről: az igenlést, a tagadást és a tartózkodást; az utóbbi választ akkor adja, ha az A -nál levő objektum megfigyelése vagy a B -nél levő leírás nem elégséges a határozott válaszadáshoz. Pontosan úgy, ahogy a nyelvész Karl vizsgálatát a tárgyakra való rámutatással kezdi, majd később, miután már meghatározta néhány szó értelmezését, kérdéseket tesz fel ezek segítségével, X nyelvének, L -nek kutatója is azzal kezdi, hogy objektumokat jelentet meg A -nál, később pedig L néhány jelének intenziójára vonatkozó megközelítő jellegű eredményei alapján predikátumkifejezéseket jelentet meg B -nél, persze olyanokat, amelyek csak a már értelmezett jeleket használják fel, nem pedig a C -nél megjelentetettet.

A behaviorisztikus módszer helyett a kutató ez esetben a szerkezetelemzés módszerét is használhatja. X megadott leírása alapján képes arra, hogy kiszámítsa, milyen válaszokat adna X a különböző lehetséges bemeneti jelek esetén. Konkrétan, az adott leírás alapján, az X szerveinek működését meghatározó fizikai törvények segítségével levezethetné a következő, X az L nyelvben előforduló Q predikátumra és az (X számára megfigyelhető) F_1 és F_2 tulajdonságokra vonatkozó eredményt: ha a Q predikátumot megjelentetjük

C -nél, X akkor és csak akkor ad igenlő választ, ha egy F_1 tulajdonságú objektumot jelentetünk meg A -nál, és akkor és csak akkor ad tagadó választ, ha egy F_2 tulajdonságú objektumot jelentetünk meg A -nál. Ez az eredmény egyben azt is jelzi, hogy a Q predikátum intenziójának határa valahol F_1 és F_2 határai között húzódik. Bizonyos predikátumok esetén ez a határozatlansági zóna meglehetősen kicsi, és így az intenzió előzetes meghatározása aránylag pontos lehet. Általában ez a helyzet például a színpredikátumok esetében, amennyiben a kutatónak elég nagyszámú színminta áll rendelkezésére.

A kutató, miután az A bemenetre vonatkozó számítások révén meghatározta néhány predikátum intenzióját, és így módon egy kis V szótárt állított össze, továbbhalad, és a V -ben szereplő predikátumokat tartalmazó, B -nél megjelentetett leírásokra vonatkozóan végez számításokat. Előfordulhat, hogy a robot leírása alapján a következő eredményre jut: Ha a P predikátumot megjelentetjük C -nél, és a V szótár terminusaiban leírt tetszőleges D leírást megjelentetjük B -nél, X akkor és csak akkor ad igenlő választ, ha (az előzetes eredmények alapján értelmezett) D leírásból logikailag következik G_1 , nemleges választ pedig akkor és csak akkor, ha D -ből logikailag következik G_2 . Ez az eredmény azt jelzi, hogy P intenziójának határa G_1 és G_2 határai között húzódik. Ily módon L egyre nagyobb része, majd pedig az egész L vonatkozásában pontos meghatározásokat végezhetünk. (Itt persze ismét feltettük, hogy L predikátumai megfigyelhető tulajdonságokat jelölnek.)

Nyilvánvaló, hogy a szerkezetelemzés módszere – amennyiben egyáltalán alkalmazható – sokkal hatékonyabb, mint a behaviorisztikus módszer, mint-hogy általános, sőt bizonyos körülmények között teljes választ adhat egy adott predikátum intenziójára vonatkozó kérdésre.

Figyeljünk fel arra, hogy az A bemenettel kapcsolatban leírt eljárás esetében természetes, de üres tárgyszályokról, a B bemenettel kapcsolatban pedig lehetetlenekről is szó eshet. Így, bár nem tudunk megjelentetni egy egyszerűt A -nál, mégis ki tudjuk számítani, milyen választ adna X , ha az egyszerűt megjelentetnénk A -nál. Ezt a számítást tehát nem érinti az egyszerűak létezésére vagy „nem létezésére” vonatkozó semmiféle zoológiai tény. A helyzet némileg különböző a fizikai törvények által kizárt dolgok esetén; különösen, ha olyan törvényről van szó, amelyet a robotra vonatkozó számításokban is fel kell használnunk. Vegyük például az l_1 törvényt: „A vasból készült testek 60° -on szilárdak.” A kutatónak az X működésére vonatkozó számításaiban ezt fel kell használnia, még hozzá azért, hogy megállapíthassa, nem olvadnak-e meg egyes vasból készült fogaskerekek. Ha mármint valamelyik levezetésében ezt az állítást veszi premisszaként: „Egy 60° -os, folyékony halmazállapotú vastestet jelentetünk meg A -nál”, akkor minthogy az l_1 törvény szintén a premisszák közé tartozik, ellentmondáshoz fog jutni; így X válaszára vonatkozóan tetszőleges állítást vezethet le, vagyis a módszer csődöt mond. A B bemenet esetében azonban még ilyenkor is használható marad. Mert premisszaként a következő vehető: „A » 60° -os, folyékony halmazállapotú vastest« leírás (azaz ennek az L -re fordított változata) megjelent B -nél.” Ekkor nem lép fel ellentmondás sem a kutató által végzett levezetésben, sem az X által végzettben. *A kutató által végzett levezetés* az említett premisszát tartalmazza, amely nem vastestre vonatkozik, ha-

nem egy leírásra, mondjuk egy bizonyos módon lyukasztott kártyára; így egyáltalán nincs ellentmondás, bár az l_1 törvény szintén szerepel a premisszák között. Ugyanakkor *a robot által végzett levezetésben*, a B -nél betáplált lyukkártya tartalmazza a „60°-os, folyékony y vastest” alakú premisszát; itt azonban az l_1 törvény nem szerepel premisszaként, tehát semmiféle ellentmondás nem lép fel. X pusztán ebből az egy említett premisszából végez logikai dedukciót, és ha az R predikátumot megjelentetjük C -nél, akkor vagy az „ y az R ” vagy pedig az „ y nem R ” konklúzióra próbál jutni. Tegyük fel, hogy a kutató számításai arra az eredményre vezetnek, hogy X az „ y az R ” konklúzióra fog jutni, tehát igenlő választ fog adni. Ez az eredmény arra vallana, hogy a 60°-os, folyékony vastestek (kauzálisan lehetetlen) csoportja szintén beletartozik X számára az R intenziójának értelmezési tartományába.

E tanulmányban megpróbáltam megmutatni, hogy a természetes nyelvek pragmatikus vizsgálata – azzal szemben, ahogy általában vélik – nemcsak arra vonatkozóan tartalmaz megfelelő módszert, hogy megállapítsuk, mely dolgokat jelöl egy adott predikátum, tehát mi az extenziója, hanem az intenziójára (deszignatív jelentésére) vonatkozó hipotézis ellenőrzésével kapcsolatban is.⁵ Egy predikátum intenziója az X beszélő számára durván az az általános feltétel, amelyet egy dolognak ki kell elégítenie ahhoz, hogy X hajlandó legyen a predikátumot alkalmazni rá. Az intenzió meghatározásakor nemcsak a ténylegesen létező eseteket kell figyelembe venni, hanem a lehetségeseket is, azaz azokat az objektumfajtákat is, amelyek önellentmondás nélkül leírhatók, tekintet nélkül arra, vajon léteznek-e a leírt fajtájú objektumok. Egy predikátum intenziója egy robot számára éppen úgy meghatározható, mint egy emberi lény számára, sőt még teljesebben is, amennyiben a robot belső szerkezetét eléggé jól ismerjük ahhoz, hogy megjósolhassuk, hogyan fog működni különböző feltételek mellett. Az intenzió fogalma alapján a természetes nyelvekre vonatkozó más pragmatikai fogalmak is definiálhatók, így például az analitikus jelleg, a szinonimitás és hasonlók. Az effajta tudományos használható pragmatikai fogalmak gyakorlati ösztönzésül és igazolásul szolgálnak a megfelelő fogalmak bevezetésére a konstruált nyelvrendszerre vonatkozó tiszta szemantikába is.

H. WALLON

A jelentő és a jelentett összefüggése a gondolkodásban

A szemiotika többször és több helyen találkozott története során a pszichológiával. Láttuk az előző fejezetben, ahol majd mindegyik szemelvényt átítatta a behaviorista pszichológia. A szemiotikai problémák Európában más pszichológiai hagyománnyal találkoztak. Mindenekelőtt a szovjet L. Sz. Vigotszkij munkásságára kell gondolnunk, aki a jelhasználatnak, a jelműködésnek az emberi pszichében központi helyet biztosított (pl. Gondolkodás és beszéd című könyvében. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967), vagy a svájci J. Piaget-ra (magyarul többi közt Válogatott tanulmányok címmel jelent meg nézeteiből áttekintés. Gondolat Kiadó, Bp., 1970).

Fontos szerepet szán a haladó francia pszichológus és gondolkodó H. Wallon (1879–1962) is a jeleknek a cselekvéstől a gondolkodásig tartó folyamatában. Az alábbi szemelvényben a jel genezisének útját próbálja bejárni a pszichében. A szemióziszról kialakított képét Saussure határozza meg, ezért használja a „jelölő” helyett a „jelentő” kifejezést és a „jelölt” műszó helyett a „jelentettet”, pontosabban ez utóbbit a „jelölt” és a „jelentés” helyett is. A Saussure nyomán vizsgálódó szövegek ugyanis ingadoznak a „jelöltnek” és a „jelentésnek” a megkülönböztetésében.

Forrás: H. Wallon: *De l'acte à la pensée*. Párizs, 1942. 185–206. old. (némi rövidítéssel).

A jelölés fogalmát sokan úgy használják, mintha a jelentés fogalmát is magában foglalná. Ezért van az, hogy e fogalom segítségével nagyon különböző esetek közé lehetett egyenlőségjelet tenni, el lehetett mosni a köztük levő különbségeket. Egy fehér címke elégségesen meg tudja változtatni a dobozról alkotott képet ahhoz, hogy a majom vagy akár más, alacsonyabb rendű állat is megfelelő tanulás után „felismerje”, vagyis hogy egyedül arra a dobozra adja a begyakorolt reakciót. Ugyanez a címke az ember számára lehet ismertetőjegy, amely egy utasításra figyelmezteti, vagy lehet az osztályozás eszköze. Nem vitatjuk, hogy az ember és az állat gesztusai között van bizonyos külső hasonlóság. De az értelmi műveletek, amelyekből ezek a gesztusok fakadnak, nyilvánvalóan nem azonosak. Mégis mindkettőt „jelzésnek” szokták nevezni. Ezt a kifejezést használják az állatkísérletekben bármely olyan körülményre, amelynek segítségével az állat különbséget tud tenni két tárgy vagy két helyzet között, de jelzésnek nevezik azokat az egyezményes jeleket is, amelyekre a mozdonyvezetőnek kell figyelnie.

Ha a jelzés kifejezést olykor indokolatlanul használják a feltételes inger értelmében, legalább a jelzésre felelő pszichikus aktust kellene gondosan körülhatárolni. Gyakran összetévesztik annak a szempontját, aki a jelet bevezeti, aki kiválasztja, mint a számba jöhetők közül a legalkalmasabbat egy bizonyos reakció kiváltására, és azét, akinek a jelhez igazodnia kell. Az előbbinek a cselekvése eredetileg különálló tényezők összeillesztéséből, kombinációjából áll, tehát diszkurzív aktus. Gyakran találkozunk ehhez hasonló kettősséggel a másik aktusnak, az igazodásnak a jellemzésében is. Ebben az esetben két egymással ellentétes hipotézis állítható fel. Az egyik az, hogy a jel felfogója magáévá teszi a konvenciót úgy, ahogyan kigondolták, a végrehajtó csak reprodukálja ugyanazt a cselekvést, amit az eltervező végzett. Ez azonban nem lehet mechanikus gyakorlás eredménye, amint ezt az alkalmazott eljárások kellőképpen tanúsítják. A másik feltevés szerint két egymástól eredetileg különálló pszichikus realitás a tapasztalás eredményeképpen kapcsolódik egymásba, olyanféleképpen, mint egy láncnak két láncszeme. Ennek az elgondolásnak az alapján szokták a feltételes reflexek kialakulását arra visszavezetni, hogy külső hatás nyomán „asszociáció” jött létre előzőleg független létezéssel bíró elemek között. S ugyanezen a módon képzelet el néhány szerző a pszichomotoros aktus növekvő hatóképességét úgy, mint eredetileg egymástól független moz-

gásos sémák és érzékletes benyomások kölcsönös összekapcsolódását vagy hasonulását. Az, hogy az egyre kiterjedtebb funkcionális egyesülések és integrációk az idegrendszer fejlődésének, érésének tulajdoníthatók, bebizonyított tény. Az azonban, hogy a pszichomotoros rendszerben vagy az idegállományban a pusztá gyakoroltatásnak vagy bármilyen más külső beavatkozásnak az eredetileg különállót, az össze nem tartozót egyesítő nyoma maradna, tarthatatlannak bizonyult. A lelki életnek erre az atomisztikus és mechanisztikus elképzelésére a tények rácafoltak.

A „jelzés” önmagában nem diszkurzív aktus és nem is egy ingernek meg egy reakciónak az egyszerű összekapcsolása. Éppen ellenkezőleg: a hatékonyságát adja, hogy eredetileg egységet alkotott a helyzettel, amelynek része. A kiválasztott inger és a kísérleti alany viselkedésének egésze közötti szoros kapcsolatot még azokban a mesterséges kísérleti helyzetekben is könnyű felismerni, amelyekben feltételes reflexeket szoktak begyakoroltatni. Ha a helyzet lényege változna meg, akkor a jelzés hatástalan lenne, és nem eredményezne reakciót. A jóllakott vagy a tápláléktól viszolygó újszülött akkor sem végez szopó mozgást, ha szopási helyzetbe hozzuk; s jól tudjuk, hogy Pavlov a kísérleteiben mekkora gonddal és aprólékossággal hozott létre negatív feltételeket is abból a célból, hogy a helyzet legcsekélyebb változását is kiküszöbölje. Minden tényező kölcsönösen összefügg, és egyszerre kap helyet az igények, a szükségletek, a beindult funkcionák a fókuszában. S azt, amelyik majd jelzéssé lesz közülük, az adott helyzetben aktivizálódott tendenciák tapasztják hozzá a többihez, így válik lehetségessé, hogy valamely elem később az egész helyzetet felidézze. Az eredmény olyan összhelyzet, amely sokkal inkább emlékeztet tagolatlan egészre, mint valami gépies asszociációra.

A jelzésben van tehát valami konkrét, van benne valami az élményből. Nem önkényes. Részlet, amely indukálja az egészet, amelytől még nem vált, még nem válhatott külön. Óvakodnunk kell tehát attól, hogy a jelzésnek ezen a fokon jelentésértéket tulajdonítsunk. Az együttjárások pusztá ismétlődése folytán alakul ki, és amint az együttjárás nem ismétlődik többé, megszűnik. Nem kapcsolódik hozzá ahhoz és nem is ellentétes azzal, amit egy önálló diszkriminációs művelettel kivált vagy megakadályoz. Az újszülöttnek az a reakciója a körülményekre, amit mi jelzésként különítünk el és azonosítunk, az ő részéről nem tartalmaz sem megértést, sem értelmezést. Első szokásainak együttese, amely lelki fejlődésében olyan nagy szerepet játszik, megelőzi a helyzetmegértést, megelőzi a jelentő és jelentett közötti viszonylatokat. Még a felnőtt viselkedésében is megfigyelhetünk olyan együttesen felbukkanó elemeket, amelyeknek nem gondolta át előzetesen sem az értelmét, sem az okát, legföljebb utólag kerül sor néha arra, hogy mindezt végiggondolja.

Ugyanez igaz a nyomra vonatkozóan is. Csakhogy a nyom nem a cselekvéshez van kötve, hanem a helyzethez. Nem implikálja szükségszerűen a képzetet, csak az észlelhető valóságot. Érzékelhető adat, amely már nem egy reakció előrejelzése, hanem inkább figyelmeztetés többé-kevésbé közeli, de ideiglenesen nem aktuális eseményekre. A részlet már nemcsak előrevetítője az egésznek, hanem olyan támpont, amely különvált tőle, annak ellenére, hogy van vele valami természetes kapcsolata. Sem a cselekvéshez, sem pedig a hely-

zet egészéhez nem kapcsolódik olyan szorosan, mint a jelzés. Itt az anticipáció hosszabb távon hat. Okoskodások, következtetések sorára lehet szükség a támpont* és a neki megfelelő tény közötti hézag kitöltéséhez. Ezt a körülményt a szépirodalomban is kiaknázták. Létrejött a bűnügyi regény, amely szünet nélkül az olvasó találegonyságát teszi próbára. Az irodalmi bűnügyek képzeletbeli kombinációiban azonban a körülmények sokkal fontosabb szerepet kapnak, mintsem a támpont sajátos természete indokolná; a következtetés, amire ki kell lyukadni, nagyon sajátos, a nyom pedig, legalábbis látszólag, banális; a nyomra vezető adatok össze vannak gabalyodva. Végül, és ez a legfontosabb, a keresett eredmény már nem az aktuálisan adott valóságtartománynak része, hanem egy múltbeli történetet kell rekonstruálni, más szóval át kell lépni a képzetek szintjére.

Ezt az áttételt azonban nem a nyom (a támpont) teszi lehetővé. A támpont ugyanis még korántsem feltételezi a tárgynak és képnek megkettőződését. Akármilyen távol legyen is a támpont a tárgytól időben vagy térben, szigorúan hozzá tartozik. Az állat, ha egyszer már észlelte a zsákmányát, amikor üldözőbe veszi, elég ha csak szagot, hangokat észlel, vagy lábnyomokat a bozótban, a talajon. E különböző benyomások során át mégis a zsákmány egészét észleli: tapasztalatainak segítségével, természetes igényeitől és tendenciáitól hajtva könnyen megteszi az utat fordított irányba is; a puszta nyom is előhívja mindazokat a reakciókat, mindazokat az automatizmusokat, amelyeket egyébként a teljes percepció váltana ki.

A jelzést és a nyomot annak, akit útbaigazít, nem kell ismernie. Ha időleghesen le vannak is választva arról az összhelyzetről, amelyről tájékoztatnak, mégsem elszigetelhetők tőle, s a helyzettel való összefüggésüket a személynek nem kell szavakba foglalnia. Elég, ha adekvát reakcióval felel rá. A reakcióval való kapcsolatukat elégségesen tanúsítja, hogy a cselekvés sikeres, nem fullad kudarcba. A jelkép és a jel merőben más természetű. Ahol jelkép és jel van, ott már létrejött a megkettőződés a valóság és a valóság jelzése között. Ezek már a jelentésadás eszközei. A valóságra ráépítik a képzetet. Jelentő és jelentett elkülönült egymástól. Másképpen a jelkép és másképpen a jel esetében.

A jelkép – a szimbólum – szűk értelemben egy tárgy, de olyan tárgy, amely másféle valóságoknak a helyettesítője: tárgyaké, személyeké, cselekvéseké, intézményeké, zárt vagy véletlenszerű emberi csoportosulásoké. A jelkép mintegy cserébe nyújtja a saját valóságát azért a valóságért, amelyet reprezentál. Jelentéssé válik. Még nem nevezhető képzetnek, mert hiszen van benne valami konkrét. Funkciója azonban már képzeti. Olyan képzet a jelkép, amely be van zárva egy tárgyba; önmagában nem fogalmazható meg. Valóságmegfelelője gyakran nem ragadható meg közvetlen, pontos, konkrét szemlélettel: például amikor eszmei és megfoghatatlan entitásokról van szó. Ezek ugyanis csak történeti fejlődésükben, pontosabban többé-kevésbé homályos történeteknek, előírásoknak és névtelen személyeknek a sokaságával lennének megérthetők.

* A (francia) *indice* szót a pszichológiában néha nyomnak, néha támpontnak fordítják. Ezt ebben az írásban – kivételesen – meghagytuk, egyébként a magyar *index* alakot használjuk. – *A szerk.*

Ennek tulajdonítható, hogy a jelkép olyan fontos szerepet játszhat tudat és cselekvés viszonyában. Maga konkrét, a tárgya az absztrakt. Egyébként különféle fokozata van. Jelkép az egyszerű jelvény is, de a matematikai képlet is az, mert végre nem hajtott, de előre látott és meghatározott szabályokhoz kötött műveletek összességét képviseli. Írásbeli ábrázolása viszont bizonyos nyelvi formulákat, beszédfordulatokat is helyettesít.

Az igazi képzet szintjét a jel éri el. A jelnek a neki megfelelő tárggyal semmiféle együvé tartozási, hasonlósági vagy analógiás kapcsolata nincs. Önmagában értelmetlen lenne: tartalmatlan hangcsoport vagy írásjelek önkényes sora. Ez a hang- vagy betűegyüttes a vele felidézhető képzetek tartományából kapja tartalmát és szerepét. A jel olyannyira megtisztított jelkép, amelynek a tárgyi világgal már egyetlen közös eleme sincs. S a valóságtól való különválásával egvidejűleg helyettesítőjének, a képzetnek is függetlenednie kell a tárgyától. A jel mesterséges konstrukció. Minél inkább elvonatkoztatathatók formái és jelentésbeli sajátosságai a tárgytól, annál kevésbé találhatjuk meg eredetét a dolgok világában. Implikálja a másokkal való együttműködést, az emberek közötti egyezséget. Szükségszerűen a társadalomra mintázódik.

A jeleket, sőt a szimbólumok nagy részét is, egyedül történetileg lehet megmagyarázni. Ami a fejlődésben elfoglalt helyüket illeti, olyan messze vannak a jelzéstől és a támponttól, hogy talán nem is lenne világos előttünk a sor egy közbenső képződmény, a szimulakrum nélkül. A szimulakrum magának a tárgynak már egyetlen elemét sem tartalmazza. Megkettőzése a tárgynak: hol hívebben hasonlít hozzá, hol pedig stilizáltabb, hol a gyakorlati cselekvés hatékonyságának, hol meg inkább a játéknak és az esztétikumnak áll a szolgálatában. De a tárgyhoz való közelsége még nagyon nyilvánvaló: kapcsolatát a konkrét tárggyal, amelyre irányul, a cselekvés mutatja meg. A jelet és a jelképet a képzet kapcsolja tárgyához, a szimulakrum viszont annyiban segíti elő a képzet kialakulását, amennyiben ez az utóbbi a tárgy mentén, sőt legtöbbször vele participációs (részvételi) mechanizmussal egybefolyva formálódik. A szimulakrumnak ez a tulajdonsága mutatja a legjobban, hogy messze van még a képzettől. De maga a szimulakrum az a cselekvés, amely majd a képzethez vezet. A természeti népek mítoszaiban egyébként a szimulakrumok és jelképek nagyon keverednek. S fontos helyet foglal el a szimulakrum a gyermek lelki fejlődésében is: számos játékban csaknem kizárólag ebből táplálkoznak.

*

Nehéz eldönteni, hogy azokat a funkcionális szakaszokat, amelyeket a jelzés, a nyom [indice], a szimulakrum, a jelkép és a jel egységeivel jellemezhetünk, szabad-e fejlődési szakaszoknak tekintenünk. Nem a sorba rendezésük okoz gondot, hiszen hogy fejlődés van, az kétségtelen, hanem inkább az, hogy az átmenet hogyan megy végbe. Erre vonatkozóan már csak feltevések lehetnek.

Vannak olyan tevékenységek, amelyek az utánpótlásban bontakoznak ki, és szimulakrummal gyakorlódnak be – a gyerek játékaiban csakúgy, mint a legősibb civilizációkban. Ezekben a tevékenységekben az egyén és környezete között már nemcsak a kölcsönös egymásra hatás viszonylata áll fenn, hanem e mellett a szüntelenül érvényesülő viszonylat mellett megjelenik egy másik is: a

valóságának és szemléleti képének az egymásra hatása. Ez a viszonylat a képzet és a gondolkodás kialakulásában teljesedik ki, azzal, hogy a tárgy elgondolása ennek helyettesítője lesz. Ebből azonban nem következik, hogy egyenes út vezet az utánzástól a képzetig, a szimulakrumtól a szimbolikus gondolkodásig és a beszédig. Ha így képzelnénk el, túlságosan leszűkítenénk a problémát. Egy funkció fejlődése nem magyarázható meg a funkció létevel, és nem is öncélú folyamat – a pszichikus funkcióké meg különösen nem, s amikor a funkció olyan szervesen összefügg az ember társadalmi létevel, vagyis azzal a gyökeres változással, amit az emberi faj számára a társadalom léte jelentett, akkor még óvatosabban kell gondolkodnunk. Hiszen a társadalom az együttes fennmaradáson alapul, a cserén, azon, hogy mindig van lehetőség a gondolatok és az eszmék módosítására, s ez szüntelenül fokozza az embernek azt a képességét, hogy átalakítsa a környezetét.

Az, hogy az ember képzeteket tudott kialakítani, ugyanazoknak a tényezőknél a következménye, mint az, hogy társas állattá vált. Ezt tudva sem térhetünk ki azonban az elől, hogy ne határozzuk meg azokat a funkciókat, amelyek a képzet kialakulásához vezetnek vagy hozzájárulnak. A képzet abba az együttesbe illeszkedik be, amelyet szimbolikus funkciónak nevezhetünk, e kifejezés legtágabb értelmében. A szimbólum fogalmát annak idején kiterjesztették a beszédnek minden formájára, reakcióképpen egy olyan szűk látókörű vagy inkább hamisan realista koncepcióra, amely a beszédet azonosnak vélte elemeivel vagy elemeinek úgynevezett elemeivel: a szavakkal és a szavak érzékletes vagy mozgásos képével. Hasonló kritika a képzet kapcsán is érvényes és még ma is időszerű lenne. Mert a képzetet nem lehet azonosnak tekinteni a percepcióval, aminthogy a percepció sem egyenlő az érzékletes elemeivel. A képzetet a tárggyal nem lényegbeli hasonlóság kapcsolja össze. Meghatározott helye van a tárgyak helyettesítőinek sorában. E helyettesítők segítségével a tárgyakat jobban tudjuk kezelni, annál jobban, minél alkalmasabbak az előbbiektől értelmi műveletek elvégzésére. A képzet nem csupán felhasználja a beszéd szimbolikus funkcióját, hanem maga is a beszédnek és a szimbolikus funkciónak egy meghatározott szintje. Mégis a beszéd az a terület, amelyre vonatkozóan immár klasszikussá vált vitákban a szimbolikus funkcióval legtöbbet foglalkoztak.

[...] Bizonyos értelemben esetleges összetevője a szó a nyelvnek, hiszen a lényeges a funkció, amely lehetővé teszi, hogy a szándéknak, a gondolatnak a valóságos tartalmát és az ezt kifejező képet helyettesítsük hangokkal, gesztusokkal vagy akár tárgyakkal is. A helyettesítés cselekvéssel történik, s e kétféle közeg között semmi más kapcsolat nincs, mint az aktus, amely létrehozza. A szimbolikus funkciónak ez a helyettesítési képesség az alapja. Nem egyszerűen meghatározott gesztusok összessége. A szimbolikus funkció az, ami kapcsolatot hoz létre valamilyen gesztus mint jelentő és egy tárgy, egy aktus vagy egy helyzet mint jelentett között. Nem összegzés, hanem megkettőzés. Nem két, eredetileg különemű valóságok az asszociációja. Az asszociációs pszichológiának az volt a tévedése, hogy a lelki élet kezdeteit olyan elemekből akarta összeállítani, amelyeket csak fejlődésük és differenciálódásuk befejeztével lehet egységként elkülöníteni. A szimbolikus funkció az a képességünk,

hogy hozzá tudjuk rendelni a tárgyhoz a tárgy képzetét, a képzetet pedig egy jellel tudjuk helyettesíteni.

Való igaz, hogy a nyelv kívülről átvett képződmény. Hogy melyik szóhoz melyik fogalom tartozik hozzá, azt meg kell tanulni. Szimbolikus funkció nélkül azonban ilyen tanulás nem lehetséges. Ahol nincs meg, ott a hozzárendelés egyedi esetekre korlátozódik és meglehetősen bizonytalan. Ilyenkor idomításról van szó, amely szigorúan azokra a föltételekre korlátozódik, amelyek között eredetileg végbement és nem jelentéshordozó. Az értelmi károsodással nem járó pszichés zavarokra visszavezethető beszédképtelenség esetei jól mutatják a tényállást: el lehet érni, hogy a beteg bizonyos tárgyak felmutatásakor bizonyos szótagcsoportokat kimondjon; az azonban már jóval nehezebb, hogy ugyanezeknek a szótagoknak a hallatára a tárgyat! maga találja meg, s ami ennél is fontosabb: a betegnek ez a tudása hamar visszafejlődik, ha nem tartjuk állandóan felszínen, és nem vezet sem általánosításhoz, sem pedig a tárgynak szóval való helyettesítéséhez.

[...] A jelek alárendelése a szimbolikus funkciónak egyet jelent a viszonylagosságuk tudomásulvételével. Jelentésük puszta formai létükhöz képest többet hordoz. Bizonyos határok között fölcserélhetők, átalakíthatók, megváltoztathatók anélkül, hogy a gondolkodásban zökkenő vagy torzulás következne be. A szó egyszerű gesztussal is behelyettesíthető. Lehetséges, hogy a kézzel való beszéd történetileg is megelőzte a hangadással való beszédet. Van olyan felfogás, amely szerint a relációk első kifejezője a kéz, s Cushing azt állítja, hogy természeti népeknél manuális fogalmaknak bukkant a nyomára. Kezdetben a hang csupán indulati hangsúlyt adott a kéz leíró gesztusainak.

*

Ámde a beszélt nyelv tulajdonképpen még látszólag sem alkot teljes funkcionális egységet. Különböző szinteket kell benne elkülönítenünk, amelyeket gyakran nem szoktak felismerni, s ennek az az oka, hogy a gyakorlatban általában összefolynak. Létezésüket az afáziának azok az esetei bizonyítják, amelyekben a magasabb szintek megsemmisülnek és csak az alacsonyabbak működnek.

A legelső funkcionális egység a *kiáltás*. A kritikus pillanatokban adott pszichofiziológiai reakciók csoportjába tartozik. Csak kifejezésértéke van, képzet-tartalma egyáltalán nincs. Vele egyenértékű a felnőttek nyelvében a felkiáltás, amely elősegítheti az egyének között az egyetértést, és úgy bontakozhat ki, mint az érzelmi átfolyásnak, az indulati kíséretnek egy fajtája a helyzetnek, a jelenetnek, az elbeszélésnek az alakulása során. Hangsúlyt ad a bonyodalmaknak, és változatos modulációival az átélés mértéke szerint válhat a helyzet szimbolikus kísérőjévé. Jelezhet szükségletet is. Ez az optatív (óhajtó) és imperatív (parancsoló) beszéd. A gyerek beszédében kezdetben túlsúlyban vannak az óhajtó és parancsoló szerkezetek, hiszen ő többnyire olyankor kezdeményez kapcsolatot a külvilággal, amikor mások beavatkozására van szüksége. Vágyainak megvalósulásához is gyakran a beszéd segíti. Igazán nem csodálkozhatunk rajta, hogy a beszéd mágikus jellegét olyan sokan hangsúlyozták.

Ezen a szinten a nyelvhasználat szorosan összefügg a beszélő személy ér-

zékenységével. Van benne valami meggondolatlan, primitív jelleg: a körülmények függvénye, s így a tagolás rendjének problémája fel sem merül. S ráadásul, tekintet nélkül arra, hogy mások számára mekkora a kifejező értéke, a beszélőben csekély mértékben van képzetmegfelelője. Amennyiben ezen a szinten van egyáltalán képzet, úgy az sokkal inkább a helyzetegészhez és az általa kiváltott reakciókhoz tartozik, mintsem magához a szóbeli kifejezéshez. Ez az állapot akkor változik meg, amikor a beszéd már nem csupán a körülmények vagy a vágyak következménye, amikor utasítássá lesz, vagyis amikor már nem az átélt benyomásoknak a kísérője, hanem a cselekvése. Ekkor válik alkalmassá arra, hogy a cselekvés rendjét kifejezze és szabályozza. Ebből az is következik, hogy sorrendiségnek kell benne érvényesülnie, s ez újabb problémákat vet fel.

Még bonyolultabb az az eset, amikor egy kibontakozó cselekvés és a hozzá fűződő kísérő megjegyzések vagy utasítások már nem erősítik egymást kölcsönösen: amikor a beszéd önmagára hagyatkozik, önálló felidézője helyzeteknek vagy tárgyakkal úgy, hogy ezek nem kiindulópontjai új cselekvéseknek, például érzékszervi-mozgásos reakcióknak, amelyeket felidézhetnének. Ilyenkor válik elsőrendűen fontossá a sorrend, a gondolatok, ismeretek, gondolkodási lépések kifejezésére szolgáló szavak sorrendje, ez pedig a beszédfunkció fejlődésének lényeges ugrását kívánja.

A jel tudományának mai
körvonalai

L. HJELMSLEV

A jel glosszematikus megközelítése

A dán L. Hjelmslev (1899–1965) általános nyelvész professzor volt – a nyelvészet történetében rejtelmes módon mindig is igen jelentős – Koppenhágában (apja ugyanott geometriával foglalkozott). A Hjelmslev által elindított glosszematikus irányzat a deduktív rendszerek általános elméletét kívánta kidolgozni, ezen keresztül egy szemiotikai teóriát, amelynek csupán része a nyelv elmélete. Ebben az irányban könnyű látnunk a Saussure-tól „meghirdetett” program folytatását, aminthogy számtalan saussure-i fogalom is átszármazik a glosszematikába, így például a saussure-i nyelv/beszéd fogalompár használata, amelynek csak a neve változott rendszer/szövegre (illetőleg folyamatra), hogy nagyobb körben legyen megvonható határa.

A két Hjelmslev-szemelvény közül az első egy igen fontos megkülönböztetést vezet be a jelfogalomba. A hjelmslevi jel két részből áll – ez is saussure-i örökség –, a jelentő és a jelentett helyett bevezetett kifejezés-, illetőleg tartalomsíkból. Ez utóbbin azonban itt a jelentést kell érteni (amit a Frege-szöveg értelemnek és a Carnap-szöveg a jelentés intenziójának nevezett). Hjelmslev a jelölt tárgyat, a mai értelemben vett jelöltet kirekeszti a vizsgálatból. – A Hjelmslev által bevezetett fogalompár, a szubsztancia/forma a jelölőnek és a jelöltnek a szerkezetére vonatkozik. A jel által kialakított szerkezetéről az alábbi képet rajzolhatjuk:

a tartalom síkja		a kifejezés síkja	
szubsztancia	forma	forma	szubsztancia
figura	jelölt	jelölő	figura

A második szemelvény a szemiotikai rendszerek tipológiájával foglalkozik, ami nem más, mint a jeltipológiai probléma korszerűbb végiggondolása, hiszen sohasem egyedi jeleket kell tabulálnunk, hanem rendszerben érvényeseket.

Forrás: L. Hjelmslev: *Prolegomena to a Theory of Language*. (1943) Baltimore, 1953. 25–38., 73–80. old.

1. Jelek és figurák

[...] Hogy a nyelv jelek rendszere, eleve olyan nyilvánvaló és alapvető állításnak tűnik, amit a nyelvelméletnek már egy korai szinten figyelembe kell vennie. A nyelvelméletnek meg kell tudni mondania, hogy milyen jelentést tulajdoníthatunk ennek az állításnak, különösen pedig a *jel* szónak. Jelenleg beérjük azzal a homályos elképzeléssel, amit a hagyományoktól örököltünk. E szerint a felfogás szerint a „jelet” (vagy mint látni fogjuk, előlegezve egy később bevezetendő terminológiai finomítást, a *jelkifejezést*) mindenekeelőtt az jellemzi, hogy valami más *sámára* jel. Olyan különbség ez, amely menten felkelti az érdeklődésünket, mivel arra látszik utalni, hogy a „jelet” egy funkció definiálja. Egy „jel” funkcionál, deszignál, jelöl; egy jel, ellentétben egy nem jellel, egy jelentésnek a hordozója.

E helyt meg fogunk elégedni ezzel az ideiglenes felfogással, s ennek alapján próbáljuk majd meg annak eldöntését: milyen mértékben helyes az az állítás, hogy a nyelv „jelek” rendszere.

Egy bizonyos próbaképp tett szövegelemzés a korábbi szakaszokban teljes mértékben támogatni látszott ezt a javaslatot. Azok az entitások, amelyekre rendszeren mint mondatokra, szintagmákra, szavakra hivatkozunk, úgy látszik, kielégítik a megszabott feltételt: jelentések hordozói, s így „jelek”; s azok a leltári állományok, amelyeket ilyen hagyományos vonalon futó elemzéssel fektetnénk fel, oda vezetnének, hogy felismernénk egy jelrendszert egy jelfolyamat mögött. Itt is csak úgy, mint egyebütt, érdekes lenne megkísérelni az elemzést a lehető legmesszebbre vinni annak érdekében, hogy próbának vessük azt alá egy kimerítő és maximálisan egyszerű leírás szempontjából. A szavak nem a végső, oszthatatlan jelek, amint az hajlandók lennének képzelni annak alapján, ahogyan a szokványos nyelvészet a szót a középpontba állította. A szavak részekre bonthatók, amelyek, a szavakhoz hasonlóan, maguk is jelentések hordozói. Ilyen részek a tövek, képzők, ragok. Egyes nyelvek e tekintetben továbbmennek más nyelveknél. A latin *-ibus* végződés nem oldható fel kisebb kiterjedésű jelekre, hanem önmagában egy egyszerű jel, amely mind az esetjelentést, mind a számjelentést hordozza. A magyar többes számú dativusi végződés egy olyan szóban, mint *magyar-oknak*, már egy összetett jel, amely áll egy *-ok* jelből, amely a többes jelentést hordozza, s egy másik, *-nak* jelből, amely a dativusi jelentést hordozza. Ezt az elemzést nem érinti az a tény, hogy vannak nyelvek, amelyekben nincsenek képzők és ragok, sem az a tény, hogy

az ilyen végződésekkel rendelkező nyelvekben is előfordulhatnak pusztán álló szavak. Ha egyszer megtettük azt az általános észrevételt, hogy egy entitás esetenként ugyanolyan kiterjedésű lehet, mint egy magasabb rangú entitás, s hogy ez esetben elemezetlenül kell átirányítanunk az egyik művelettől a másik művelethez, akkor ez a tény nem okozhat nehézségeket. Éppen ezért az elemzésnek ebben az esetben ugyanaz az általános formája lesz, mint minden más esetben, s addig folytatható, amíg nem tekinthető kimerítőnek. Ha például az *in-act-iv-ate-s* (hatástalanít) angol szó elemzését ily módon folytatjuk le, kimutatható lesz, hogy a szó öt megkülönböztethető entitást tartalmaz, amelyek mindegyike hordoz jelentést, következésképpen mindegyik jel.

Amikor egy ilyen messze ható elemzést javasolunk konvencionális alapon, talán fel kell hívnunk a figyelmet arra a tényre, hogy a „jelentés”, amelyről elmondható, hogy azt minden egyes ilyen minimális entitás hordozza, úgy értendő, mint tisztán kontextuális jelentés. A minimális elemek és így a tövek egyike sem rendelkezik olyan „független” léttel, hogy lexikai jelentést tulajdoníthatnánk neki. De az általunk elfogadott alapvető szempont, vagyis a szövegben előforduló funkciókra alapuló folytatólagos elemzés szerint nincsenek más megfigyelhető jelentések, csak kontextuális jelentések; minden entitás, s így minden jel, nem abszolút módon, csak viszonylagosan kerül definiálásra és csak a kontextusbeli helye szerint. Ebből a szempontból értelmetlen különbséget tenni olyan jelentések között, amelyek csak kontextusban jelennek meg, s olyanok között, amelyekről föltehető, hogy önálló létük van, vagyis – a régi kínai grammatikusok kifejezésével élve – „üres és teljes” szók között értelmetlen különbséget tenni. Bizonyos jelek úgynevezett lexikális jelentései nem mások, mint mesterségesen elszigetelt kontextuális (szövegösszefüggésbeli) jelentések vagy azok mesterséges körülírásai. Teljes elszigeteltségében egyetlen jelnek sincs semmiféle jelentése, minden jeljelentés kontextusban jön létre, s ezen helyzeti kontextust vagy explicit kontextust értünk, mindegy, hogy melyiket, mivel egy korlátlan vagy produktív szöveg (egy élő nyelv) esetében a helyzeti kontextust mindig átalakíthatjuk explicit kontextussá. Ezért nem szabad azt képzelni, hogy egy főnév jelentésesebb, mint egy prepozíció, vagy egy szónak több a jelentése, mint egy képzőnek vagy ragnak. Amikor egy entitást egy másik entitással hasonlítunk össze, akkor nemcsak a jelentések különbségeiről, hanem különböző típusú jelentésekről is beszélhetünk, de valamennyi ilyen entitást illetően ugyanolyan viszonylagos jogosultsággal beszélhetünk jelentésről. Ezen nem változtat az a tény, hogy a jelentés a hagyományos értelemben homályos fogalom, s hogy hosszabb távon nem is tartjuk meg anélkül, hogy ne vetnénk alá közelebből történő elemzésnek.

Amde akkor, ha megpróbáljuk a jelkifejezéseket az általunk javasolt módon értelmezni, a világ minden eddig megfigyelt nyelvére vonatkozó induktív tapasztalat azt mutatja, hogy a kifejezés elemzésében elkövetkezik egy szint, amikor a kapott entitásokról már nem mondható el, hogy azok jelentések hordozói, s így már nem jelkifejezések. Szótagok és fonémák nem jelkifejezések, hanem csupán részei vagy származékai jelkifejezéseknek. Az, hogy egy jelkifejezés, például egy szó vagy egy végződés, állhat egy szótagból és állhat egy fonémából, nem jelenti azt, hogy a szótag jelkifejezés, vagy hogy a fonéma jelki-

fejezés; ez csak azt jelenti, hogy bizonyos entitásokat elemezetlenül kell az egyik művelettől a másikhoz átvinni, s még akkor is, ha ezek az entitások bizonyos értelemben azonosaknak mondhatók, különböző objektumok lesznek attól a művelettől függően, amelyhez tartoznak; tekintve hogy funkcionális meghatározásuk az egyik művelettől a másikhoz való átmenet következtében változik. Egyik szempontból (az egyik elemző műveletben) az *in-act-iv-ate-s* szó *s-e* egy jelkifejezés; egy másik szempontból (egy másik elemző műveletben) egy fonéma. A két különböző szempont két különböző objektum elismeréséhez vezet. Megtarthatjuk azt a megfogalmazást, hogy az *s* jelkifejezés egy és csak egy fonémát tartalmaz, de ez nem azonos azzal, mint ha a jelkifejezést a fonémával azonosítanánk; a fonéma előfordul más kombinációkban, amelyekben nem jelkifejezés (pl. a *sell* „eladni” szóban).

Az ilyen megmondolások arra ösztönöznek bennünket, hogy hagyjunk fel a „jelekre” való elemzés kísérletével, s ismerjük el, hogy egy elveinkkel összhangban levő leírásnak a tartalmát és a kifejezést külön kell elemeznie, amikor is mindkét elemzés nyilván korlátozott számú entitást eredményez, s ezek az entitások nem szükségszerűen hozhatók egy az egyhez megfelelésbe a másik sík entitásával.

A jelek és nem jelek leltárai közötti viszonylagos gazdaságosság teljesen megfelel annak, ami föltehetőleg a nyelv rendeltetése. Egy nyelv rendeltetésénél fogva mindenekelőtt jelrendszer; ahhoz, hogy teljesen adekvát legyen, mindig késznek kell lennie arra, hogy új jeleket, új szavakat vagy új töveket képezzen. De minden korlátlan bősége ellenére a nyelvnek, annak érdekében, hogy teljesen adekvát legyen, ugyanúgy könnyen kezelhetőnek, s az elsajátításban meg a használatban praktikusnak kell lennie. A jelek korlátlan számának követelménye mellett ez úgy valósítható meg, hogy a jelek olyan nem jelekből épülnek fel, amelyek száma korlátozott, mégpedig lehetőleg erősen korlátozott. Azokat a nem jeleket, amelyek mint a jelek részei tartoznak egy jelrendszerhez, *figuráknak* fogjuk nevezni; ez teljesen operacionális terminus, amit a kényelmesség kedvéért vezetünk be. Ily módon a nyelv úgy van elrendezve, hogy egy maréknyi figurával és azok mindig új csoportosítása útján a jelek légiója építhető fel. Ha a nyelv nem így lenne felépítve, akkor a célja szempontjából használhatatlan eszköz lenne. Éppen ezért minden okunk megvan fölteni, hogy ebben a tulajdonságban – abban tehát, hogy a jelek korlátolt számú figurából épülnek fel – bármely nyelv szerkezetének lényeges, alapvető sajátágát találjuk meg.

Ebben az esetben viszont a nyelvek nem írhatók le úgy, mint pusztán jelrendszerek. A rendszerint nekik tulajdonított rendeltetésénél fogva mindenekelőtt jelrendszerek; de belső struktúrájuknál fogva mindenekelőtt valami mások, nevezetesen figurák rendszerei, olyan figurákéi, amelyeket jelek szerkesztésére lehet felhasználni. Éppen ezért a nyelvnek mint jelrendszernek a definíciója a közelebbi vizsgálat során nem bizonyult kielégítőnek. Ez a definíció csak a nyelv külsőleges funkcióit érinti, viszonyát a környező nem nyelvi tényezőkhez, de saját, belső funkcióit nem.

2. Kifejezés és tartalom

Eddig a pontig szándékosan tartottuk magunkat ahhoz a régi hagyományhoz, amely szerint egy jel mindenekelőtt valami *számára* jel. Ezáltal bizvást összhangban vagyunk a népszerű felfogással, azonfelül azzal a felfogással, amit a logika és az episztemológia művelői vallanak. De ki kell mutatnunk, hogy felfogásuk nyelvészetileg tarthatatlan, s e tekintetben összhangban vagyunk az újabb kori nyelvészeti gondolkodással.

Míg az első nézet szerint a nyelv egy *kifejezés*, amely egy, a jelen kívüli *tartalomra* mutat, a második nézet szerint (amit főleg F. de Saussure javasolt s az ő nyomán L. Weisgerber¹) a jel egy entitás, amit a kifejezés és a tartalom közötti kapcsolat hoz létre.

Hogy e nézetek közül melyiket részesítsük előnyben, az annak a kérdése, hogy melyikük alkalmasabb. Annak érdekében, hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, egy darabig nem beszélünk jelekről, hisz éppen azokat próbáljuk definiálni. Ehelyett beszélni fogunk valamiről, aminek létezését, úgy véljük, megállapítottuk, nevezetesen a *jelfunkcióról*, amely két entitás, a kifejezés és a tartalom között helyezkedik el. Ezen az alapon meg tudjuk határozni, vajon a jelfunkciót külső vagy belső funkciónak helyénvaló-e tekinteni annak az entitásnak vonatkozásában, amelyet *jelnek* fogunk nevezni.

A *kifejezést* és a *tartalmat* mint funkтивák² megnevezését vezettük itt be, nevezetesen azokét a funkтивákét, amelyek összekapcsolják a kérdéses funkciót, a jelfunkciót. Ez teljesen operacionális és formális meghatározás, s ebben a kontextusban más jelentést nem tulajdonítunk a *kifejezés* és *tartalom* terminusnak.

Mindig szolidaritás lesz egy funkció és a funkтивái (funkтивáinak osztálya) között; egy funkció elképzelhetetlen a terminálisai³ nélkül, s a terminálisok csak a funkció szempontjából végpontok, s így elképzelhetetlenek a funkciók nélkül. Amikor egy és ugyanazon entitás a maga részéről különböző funkciókat kapcsol össze, s így látszólag azt lehetne mondani róla, hogy azok alapján választódott ki, valójában nem egy és ugyanazon funkтивá, hanem különböző funkтивák, különböző objektumok problémájával állunk szemben, attól függően, hogy milyen szempontot vettünk fel, azaz attól függően, hogy melyik funkcióra voltunk tekintettel. Ez nem akadályoz meg bennünket abban, hogy más szempontokból ne beszéljünk „ugyanarról” az entitásról, például hogy ne vizsgáljuk azokat a funkciókat, amelyek hozzá tartoznak (amelyeket az ő szegmentumai kötnek össze), s amelyek létrehozzák azt. Ha funkтивák különböző csoportjai kötik össze ugyanazt a funkciót, ez az jelenti, hogy szolidaritás van a funkció és a funkтивák egész osztálya között, s hogy ebből következően minden egyes egyedi funkтивá választja ki a funkciót.

Ily módon szolidaritás van a jelfunkció és két funkтивája, a kifejezés és a tartalom között is. Sohasem jön létre jelfunkció e két funkтивá egyidejű jelen-

* A *funkтивá* – a glosszematikus terminológiában – olyan tárgy (objektum), amelynek funkciója van más tárgyakkal kapcsolatban. – *A szerk.*

** Vagyis végpontjai, a rendszer kimenő pontjai. – *A szerk.*

léte nélkül, s egy kifejezés és a tartalma, vagy egy tartalom és a kifejezése sohasem jelenik meg együtt anélkül, hogy a jelfunkció is ne lenne köztük jelen.

A jelfunkció önmagában egy szolidaritás. A kifejezés és a tartalom szolidáris – szükségszerűen feltételezi egymást. Egy kifejezés csak annak következtében kifejezés, hogy egy tartalom kifejezése, egy tartalom csak annak következtében tartalom, hogy egy kifejezés tartalma. Ezért – eltekintve egy mesterséges elszigeteléstől – nem lehet tartalom kifejezés nélkül vagy tartalom nélküli kifejezés. Ha beszéd nélkül gondolkozunk, a gondolat nem nyelvi tartalom, s nem funktívája egy jelkifejezésnek. Ha gondolkozás nélkül beszélünk, és olyan hangsorok formájában, amelyekhez egyetlen hallgató sem illeszthet semmiféle tartalmat, az ilyen beszéd egy abrakadabra, nem nyelvi kifejezés, és nem funktívája egy jelfunkciónak. Természetesen a tartalom hiányát nem szabad összekeverni a jelentés hiányával; egy kifejezésnek lehet olyan tartalma, amely bizonyos szempontból (például a normatív logika vagy a fizikalizmus szempontjából) értelmetlennek minősíthető, mégis tartalom.

Ha a szövegek elemzésekor kihagynánk a jelfunkció vizsgálatát, képtelenek lennénk arra, hogy a jeleket elhatároljuk egymástól, s az egyedi jelet alkotó figuráira bontsuk fel; s képtelenek lennénk arra is, hogy kimerítő (s így a mi szóhasználatunk értelmében empirikus) leírását nyújtsuk a szövegnek, olyan leírást, amely számot ad a szöveget alkotó funkciókról. Egyszerűen meg lennénk fosztva olyan objektív kritériumtól, amely képes lenne az elemzéshez használható alapot szolgáltatni.

Saussure a jelfunkció tisztázása érdekében megpróbálkozott azzal az eljárással, hogy a kifejezést és a tartalmat a jelfunkció figyelembevétel nélkül külön vizsgálja, s a következő eredményre jutott:

„A gondolat önmagában véve olyan, mint egy ködfolt, amelyben szükségképpen semmi sincs elhatárolva. Nincsenek előre meghatározott fogalmak, és semmi sem különül el addig, míg a nyelv meg nem jelenik... A hangbeli szubsztancia sem állandóbb, s nem is szilárdabb; nem öntöminta ez, amelynek formáit a gondolatnak okvetlenül magáévá kell tennie, hanem plasztikus anyag, amely különálló részekre oszlik, hogy a gondolatot a neki szükséges jelölőkkel ellássa... Tehát a nyelvet [...] úgy ábrázolhatjuk, mint olyan egymással szomszédos alosztályoknak a sorát, amelyek egyszerre vannak felrajzolva a körvonalazatlan fogalmak [...] és a hangok nem kevésbé meghatározatlan síkjára [...] a nyelv – miközben két alaktalan tömeg között létrejön – kimunkálja a maga egységeit... ez a kombináció formát, nem szubsztanciát hoz létre.”²

De ez a pedagógiai kísérlet, bármily kitűnően valósították is meg, valójában értelmetlen, s Saussure is annak kellett hogy találja. Olyan tudományban, amelyik kerüli a szükségtelen posztulátumokat, nincs alapja annak a föltevésnek, hogy a tartalomszubsztancia (a gondolat) és a kifejezésszubsztancia (a hanglánc) megelőzte a nyelvet időben vagy hierarchikus rendben, vagy megfordítva. Ha megtartjuk Saussure terminológiáját, akkor pontosan az ő feltevései szerint világossá válik, hogy a szubsztancia oly mértékben függ a formától, hogy kizárólag annak kegyéből él, és semmiféle értelemben nem mondhatjuk, hogy önálló léte van.

Másfelől úgy látszik, indokolt kísérlet lenne különböző nyelveket összeha-

sonlítani, s azután kivonni vagy levonni belőlük azt a tényezőt, amely közös bennük, és ami közös marad minden nyelvben, bármilyen sok nyelvet vonjunk is be az összehasonlításba. Ez a tényező – ha kizárjuk a strukturális elvet, amely magában hordja a jelfunkciót és mindazokat a funkciókat, amelyek abból levezethetők, amely strukturális elv mint elv természetesen közös minden nyelv tekintetében, amelynek megvalósulása azonban sajátos minden egyes egyedi nyelv esetében –, ez a tényező olyan entitás lesz, amit csupán az határoz meg, hogy funkciója van a nyelv strukturális elvének és mindazon tényezőknek a vonatkozásában, amelyek a nyelveket egymástól különbözővé teszik. Ez a közös tényező az *értelem*.*

Így például azt találjuk, hogy az alábbi láncokban

<i>jeg véd det ikke</i>	(dán)
<i>I do not know</i>	(angol)
<i>je ne sais pas</i>	(francia)
<i>en tieda</i>	(finn)
<i>naluvara</i>	(eszkimó)
[nem tudom	(magyar)]

minden különbségük ellenére van egy közös tényező, nevezetesen az *értelem*, a gondolat maga. Ez az *értelem*, amely – ha úgy vesszük – időlegesen mint alaktalan massa létezik, mint egy elemezetlen entitás, amit csupán külső funkciói határoznak meg, nevezetesen az idézett mondatok mindegyikével szemben jelentkező funkciója. Elképzelhető, hogy ez az *értelem* sok szempontból elemezhető, sokféle elemzésnek vethető alá, amelyek esetében megannyi különböző objektumnak bizonyulna. Elemezhető lenne például egyik vagy másik logika, egyik vagy másik pszichológia szempontjából. Valamennyi megfigyelt nyelvben különböző módon kell elemezni – olyan tény ez, ami csak úgy magyarázható, hogy az *értelem* a különböző nyelvekben különböző módon van elrendezve, tagolva, formálva:

a dánban először *jeg* („én”), azután *véd* („tudni” – indicativus, jelen idő), azután egy tárgy, *det* („azt”), s azután az *ikke* („nem”) tagadószó;

az angolban először az *I* („én”), azután egy olyan igei tartalom (*do*), amely a dánban külön ábrázolva, azután a tagadószó, a *not* („nem”), és csak azután a „tudni” (*know*) fogalma (de sehol sincs az a fogalom, amely megfelelné a jelen idejű indicativusi *véd* alaknak, és nincs tárgy sem)³ [...]

Látjuk tehát, hogy a nem formált *értelem*, amit ezekből a nyelvi láncokból kivonhatunk, különböző megformálást nyer minden egyes nyelvben. Minden nyelv a maga sajátos határvonalait fekteti le az alaktalan „gondolati masszában”, s különböző tényeket különböző elrendezésben emel ki, a maga súlypontjait különböző helyeken alakítja ki, s azoknak különböző nyomatékot ad. Hasonlít egy marék homokhoz, amelyet különböző mintákba formálnak, vagy az égen vonuló felhőkhöz, amelyek Hamlet tekintete előtt percről percre változtatják alakjukat. Éppen úgy, ahogy ugyanazt a homokot különböző for-

* Az angol szövegbeli *purport* csak közvetve adható vissza; a tartalmi síkon „*értelem*”, de még nem jelentés; van azonban a kifejezésíkon is „*purport*”. – *A szerk.*

mákba önthetjük, vagy ahogy ugyanaz a felhő mindig új alakot vehet fel, éppen úgy ugyanaz az értelem különböző módon formálódik vagy strukturálódik a különböző nyelvekben. Amik a formáját meghatározzák, azok kizárólag a nyelv funkciói, a jelfunkció és az abból levezethető funkció. Az értelem mindig egy új forma szubsztanciája marad, s nem létezhet másként, csak azáltal, hogy ennek vagy annak a formának a szubsztanciája.

Ily módon a nyelvi *tartalomban*, annak folyamatában elismerünk egy speciális formát, a *tartalomformát*, amely független az *értelemtől*, azzal önkényes viszonyban van, és azt *tartalomszubsztanciává* teszi.

Nincs hosszú elmélkedésre szükség ahhoz, hogy belássuk, ugyanez áll a *tartalom rendszerére* is. Valamely nyelv paradigmájáról és egy másik nyelv megfelelő paradigmájáról azt mondhatjuk, hogy azok ugyanazt a zónáját fedik az értelemnek, amely ezektől a nyelvektől elvonatkoztatva elemezetlen, alakatlan kontinuum, amelyre a nyelv formáló tevékenysége fekteti le a határokat.

Azok mögött a paradigmák mögött, amelyeket a különböző nyelvek a színjelölésre nyújtanak, a különbségek kivonása útján olyan alakatlan kontinuumot, egy színspektrumot tárhatunk fel, amelyen minden nyelv önkényesen vonja meg a maga határait. Míg az értelem eme zónájának alakulatai a legelterjedtebb európai nyelvekben túlnyomórészt megközelítőleg azonosak, nem kell messzire mennünk annak érdekében, hogy ezekkel egybe nem vágó alakulatokat találjunk. A walesi kelta nyelvjárásban a „zöld” *gwyrdd* vagy *glas*; a „kék” *glas*; a „szürke” *glas* vagy *llwyd*; a „barna” pedig *llwyd*. Más szóval a színeknek azt a részét, amit a mi *zöld* szavunk fed, a walesiben egy vonal vágja ketté oly módon, hogy egy részét a mi *kék* szavunk területéhez sorolja, míg a *zöld* és a *kék* között az angolban [és magyarban] fennálló határvonal ismeretlen. Sőt, a walesiben hiányzik az angol nyelv *kék* és *szürke* közötti határvonala, csakúgy, mint az angol nyelv *szürke* és *barna* közötti határvonala. Másfelől az a sáv, amit az angolban a *szürke* szó fed, a walesiben ketté van osztva oly módon, hogy egyik fele ugyanahhoz a sávhoz tartozik, amit a mi *kékünk*, a másik fele pedig ahhoz, amit a mi *barnánk* jelöl. A sematikus szembeállítás mutatja, hogy nincs egybeesés ezek között a határvonalak között:

<i>zöld</i>	<i>gwyrdd</i>
<i>kék</i>	<i>glas</i>
<i>szürke</i>	<i>llwyd</i>
<i>barna</i>	

[...] Az értelem ugyanazon zónájának egybe nem esésével lépten-nyomon találkozunk. Hasonlítsuk például össze az alábbi megfeleléseket a dán, a német és a francia között:

trae	Baum	arbre
	Holz	bois
skov	Wald	forêt

Ebből a tényből arra a következtetésre juthatunk, hogy az egyikében annak a két entitásnak, amely a jelfunkció funktívája, nevezetesen a tartalomban, a jelfunkció létrehoz egy formát, a *tartalomformát*, amely az értelem szempontjából önkényes, amely csak a jelfunkcióval magyarázható, és amely azzal nyilvánvalóan szolidáris. Ebben a tekintetben Saussure nyilvánvalóan helyesen jár el, amikor különbséget tesz forma és szubsztancia között.

Pontosan ez figyelhető meg annak az entitásnak az esetében is, amelyik a jelfunkció másik funktívája. Nevezetesen a kifejezés esetében. Éppen úgy, ahogyan a színzónák vagy a morféalmazónák eltérő módon vannak felosztva a különböző nyelvekben, tekintve, hogy minden nyelv sajátos számú színjelölő szóval, sajátos mennyiségű számmal, sajátos számú igeidővel rendelkezik stb., ugyanúgy a nyelvek közötti összehasonlító kivonás útján a fonetikai szféra olyan zónáit tárhatjuk fel, amelyek a különböző nyelvekben különféleképpen vannak felosztva. Gondoljunk például a fonetikai-fiziológiai mozgás szférájára, amelyet természetesen többdimenziós térben ábrázolhatunk, s amit úgy mutathatunk be, mint egy elemezetlen, de elemezhető kontinuumot – például Jespersen „nem alphabeticus”^{*} képletei alapján. Egy ilyen amorf zóna a különböző nyelvekben önkényesen foglal magában különböző számú figurát (fonémát), mivel a határok a kontinuum különböző helyein vannak meghúzva. Vegyük például azt a kontinuumot, amelyet a szájpadrás középvonala képez a torok és az ajkak között. Az ismerős nyelvekben ez a zóna rendszerint három sávra oszlik, egy hátsó, *k* sávra, egy középső, *t* sávra és egy elülső, *p* sávra. De ha csak a zárhangokra vagyunk tekintettel, az eszkimó és a lett egyebek között két *k* sávot különböztet meg, ezeknek a határvonalai a két nyelvben nem esnek egybe. Az eszkimó a veláris és az uvuláris sáv közé teszi a határvonalat. A lett a veláris és veláro-palatális sáv közé. India sok nyelve két *t* sávot különböztet meg, a hátrahajlított nyelvállású (retroflex) *t* hangok és a dentális *t* hangok sávját. Egy másik nyilvánvaló kontinuum a magánhangzók zónája; a magánhangzók száma nyelvenként változó, és a határaik is különbözőek. Az eszkimó csak egy *i* sáv, egy *u* sáv és egy *a* sáv között tesz különbséget. A legtöbb ismert nyelvben az első egy szűkebb *i* és egy szűkebb *e* sávra, a második egy szűkebb *u* és egy szűkebb *o* sávra tagolódik. Néhány nyelvben e sávok

* Vö. Otto Jespersen: *The Articulations of Speech Sound Represented by Means of Alphabetic Symbol* (A beszédhangok képzése nem alfabetikus szimbólum által ábrázolva). Marburg, 1889. – *A* szerk.

mindegyikét vagy az egyiket közülük olyan határvonal szeli át, amely a kerekített magánhangzókat (*y, ø, u, o*) a nem kerekített magánhangzóktól (*i, e*) választja el. (Az utóbbi kettő különös, „tompá” magánhangzó, amely ritka Európában; de – legalábbis az egyikük – megtalálható a tamilban, sok keleti uráli nyelvben és a románban.) Az *i* és az *u* nyílásával ezenkívül középállású magánhangzók képezhetők, az ilyen magánhangzótípus lehet kerekített (ɥ), mint a norvégban és a svédben, és nem kerekített (*i*), mint az oroszban. Tekintettel a nyelv rendkívüli mozgékonyására, a rendelkezésre álló lehetőségek szinte korlátlanok. Azonban az a jellegzetes, hogy minden nyelv lerakja a maga határvonalait a lehetőségek eme végtelenségében.

Mivel a kifejezés esetében pontosan az a helyzet, mint a tartalom esetében, helyénvaló dolog lenne ezt a párhuzamosságot azonos terminológia használatával kiemelni mind a kifejezés, mind a tartalom vonatkozásában. Ebben az esetben beszélhetnénk itt egy *kifejezésértelemről*, s ha ez szokatlan is, semmi más nem szól ellene. Az általunk említett példák, a vokális kontinuum és a szájpadlás középvonala ily módon az értelem fonetikai zónái, amelyek a különböző nyelvekben különféleképpen vannak kialakítva, minden egyes nyelv sajátos funkcióitól függően, s amelyek ennél fogva kifejezésszubsztanciaként vannak a kifejezés *formáihoz* rendelve.

Ezt a kifejezés *rendszere* szempontjából vizsgáltuk, de ugyanúgy, mint a tartalomnál, kimutathatjuk a *folyamatra* is. Pusztán a rendszer és a folyamat közötti kohézió folytán a rendszer sajátos felépítése egy adott nyelvben elkerülhetetlenül magával hord bizonyos következményeket a folyamatban. Részben azok miatt a valóságos határok miatt, amelyek a rendszerben vannak lefektetve, s amelyek a különböző nyelvek viszonylatában nem egybevágók, részben azok miatt a viszonyok miatt, amiket a fonémák a láncban egymással szemben elfoglalnak (vannak nyelvek, például különféle ausztráliai és afrikai nyelvek, amelyek mássalhangzócsoportokat egyáltalán nem tőrnek meg, más nyelvek csak bizonyos magánhangzócsoportokat tőrnek meg, nyelvenként másokat, a szó hangsúlyozását a különféle nyelvekben különféle törvények uralják), *ugyanaz az értelem különböző módon formálható meg* a különböző nyelvekben. Az angol (*bə:lm*), a német (*bɛrˈli:n*), a dán (*bæʁˈli?n*), a japán (*bɛrurinu*) ugyanazon kifejezésértelemnek (Berlin város nevének) különböző ábrázolása. Az természetesen közömbös, hogy a tartalomértelem véletlenül azonos ebben az esetben; hasonlóképpen azt is mondhatnánk például, hogy az angol *got* („kapott”), a német *Gott* („Isten”) és a dán *godt* („jó”) ugyanannak a kifejezésértelemnek a különböző megformálásait képviselik. E példák esetében a kifejezésértelem ugyanaz, míg a tartalomértelem különböző, éppen úgy, ahogy a *jeg véd det ikke* és az *I do not know* esetében a tartalomértelem ugyanaz, de a kifejezésértelem különböző.

Ha egy olyan személy, aki egy nyelv (pl. az anyanyelve) funkcionális rendszerét ismeri, egy tartalomértelmet vagy egy kifejezésértelmet észlel, azt azon a nyelven fogja megformálni. Lényeges része annak, amit népszerűen úgy hívnak, hogy „akcentussal beszél”, abban áll, hogy a beszélő egy észlelt kifejezésértelmet olyan predispozíciók szerint formál meg, amelyeket az anyanyelve sugall.

Ez a vizsgálat tehát azt mutatja nekünk, hogy az a két entitás, amelyik

összeköti a jelfunkciót – a kifejezés és a tartalom – egyformán viselkedik a jelfunkció viszonylatában. A jelfunkció révén és csak annak révén létezik annak két funkciója, amit most már pontosan úgy jelölhetünk, hogy tartalomforma és kifejezésforma. És a tartalomforma meg a kifejezésforma révén, és csak annak révén létezik a tartalomszubsztancia és a kifejezésszubsztancia, amely oly módon jelenik meg, hogy a forma kivetítődik az értelemre, ugyanúgy, ahogy egy kiterített háló árnyékot vet a tagolatlan felszínre.

Ha most visszatérünk ahhoz a kérdéshez, amelyiktől kiindultunk, nevezetesen ahhoz a kérdéshez, hogy mi a *jel* szó legalkalmasabb jelentése, akkor most abban a helyzetben vagyunk, hogy jobban beleláthatunk a vitába, amely a hagyományos és a modern nyelvészeti álláspont között bontakozott ki. Ilyennek látszik az, hogy a nyelv valaminek a jele, s hogy ez a valami egy bizonyos értelemben magán a jelen kívül található. Így a *gyűrű* szó az ujjamon levő meghatározott tárgy jele, s ez a tárgy egy bizonyos (hagyományos) értelemben nem tartozik a jelhez. De ez az ujjamon levő dolog a tartalomszubsztancia egy entitása, amely a jel által egy tartalomformához van rendelve, és az alatt van elrendezve a tartalomszubsztancia más entitásaival együtt (pl. a hanggal együtt, amely a telefonomból jön). Hogy a jel valaminek a jele, az azt jelenti, hogy egy jel tartalomformája szubszumálhatja, maga alá rendelheti azt a valamit mint tartalomszubsztanciát. Éppen úgy, ahogy szükségét érezzük annak, hogy az *értelem* [*purport*] szót használjuk nemcsak a tartalom, hanem a kifejezés vonatkozásában is, úgy itt megint, a világosság érdekében, a hagyományos fogalom ellenére, amelynek fogyatékoságai most fokozott mértékben nyilvánvalóvá lesznek, kívánatosnak érezzük a jelirány megfordítását: valójában ugyanolyan joggal mondhatjuk, hogy egy jel egy kifejezésszubsztancia jele. A *gyűrű* hangsor, mint egyedi jelenség, amelyet itt és most ejtettek ki, a kifejezésszubsztancia egy entitása, amely a jel következtében és csak annak következtében van egy kifejezésformához rendelve és alá sorolva a kifejezésszubsztancia más különféle entitásaival (pl. ugyanazon jel lehetséges más kiejtésével, amelyek más alkalmakkor vagy más személyek által jöttek létre).

Ily módon a jel – bármilyen paradoxnak tűnjék is – egy tartalomszubsztancia és egy kifejezésszubsztancia jele. Ebben az értelemben mondható, hogy a jel valaminek a jele (valami számára jel). Másrésztől nem látjuk indokoltnak, hogy a jelet csak a tartalomszubsztancia vagy (amire egyébként biztosan senki sem gondolt) hogy csak a kifejezésszubsztancia jelének tekintsük. A jel kétoldalú entitás, amelynek Janus-szerű kitekintése van két irányban, hatása pedig két tekintetben: „kifelé” a kifejezésszubsztancia és „befelé” a tartalomszubsztancia felé.

Minden terminológia önkényes, következésképpen semmi sem áll útjában annak, hogy a *jel* szót a kifejezésszubsztancia speciális nevéként alkalmazzuk, de ez szükségtelen és abszurd lenne. De helyénvalónak látszik a *jel* szót úgy használni, mint annak az egységnek a nevét, amely tartalomformából és kifejezésformából áll, s annak a szolidaritásnak a következtében áll fenn, amit jelfunkciónak neveztünk. Ha a *jel* szót úgy használjuk, mint a kifejezésnek vagy a kifejezés egy részének a nevét, akkor a terminológia, még ha formális meg-

tározásokkal védjük is, azt a veszélyt rejti magában, hogy tudatosan vagy nem tudatosan kiváltja vagy elősegíti azt az elterjedt félreértést, amely szerint a nyelv egyszerű nómenklatúra vagy címeraktár, s e címkéket a nyelvet megelőző dolgokra kell ragasztani. A *jel* szó természeténél fogva mindig a deszignátum fogalmához fog kapcsolódni; éppen ezért a *jel* szót megfelelő módon úgy kell használni, hogy a jel és a deszignátum közti viszony a lehető legvilágosabb legyen, és ne legyen torzító egyszerűsítésnek alávetve.

Kifejezés és tartalom különbsége és kölcsönhatása a jelfunkcióban alapvető minden nyelv struktúrája szempontjából. Bármely jel, bármely jelrendszer s a figurák bármely jelek céljára rendelt rendszere, bármely nyelv tartalmaz magában egy kifejezésformát és egy tartalomformát. Éppen ezért egy szöveget elemzésének első szakaszában fel kell osztani e két entitásra. Hogy kimerítő legyen, az elemzést úgy kell megszervezni, hogy minden szinten a legnagyobb kiterjedésű részekre osszunk; azaz a legalacsonyabb számú részre, akár a felosztott lánc egészének, akár valamely önkényes szakaszának viszonylatában. Például ha egy szöveg tartalmaz mind egész mondatokat, mind tagmondatokat,* akkor kimutathatjuk, hogy a tagmondatok száma nagyobb, mint az egész mondatoké, ezért nem szabad közvetlenül a tagmondatfelosztáshoz fognunk, hanem először mondatokra kell bontanunk, és azután kell a mondatokat tagmondatokra felosztanunk. Ha ezt az elvet keresztülvisszük, akkor kitűnik majd, hogy az első szinten minden szöveget két és csak két részre kell osztani, s ezek minimális száma garantálja maximális kiterjedésüket. E két rész a *kifejezés vonala* és a *tartalom vonala*, amelyek a jelfunkción keresztül kölcsönösen szolidárisak. Ezután a kifejezés vonalát és a tartalom vonalát külön-külön tovább osztjuk, természetesen a jelekben kifejtett kölcsönhatásuk figyelembevétel alapján. Hasonlóképpen egy nyelvi rendszer első tagolása oda vezet, hogy megállapítjuk annak két legátfogóbb paradigmáját, a *kifejezési oldalt* és a *tartalmi oldalt*. A *kifejezés vonala* és a *kifejezési oldal* közös neveként a *kifejezés síkja* megjelölést, a *tartalom vonala* és a *tartalmi oldal* közös neveként a *tartalom síkja* megjelölést használjuk. (Ezeket a megjelöléseket a fentebbi Saussure-megfogalmazásra való tekintettel választottuk: „a fogalmak... és a hangok síkjára”.)

Az egész elemzés folyamán az eljárás rendkívül világosnak és egyszerűnek bizonyul, s a nyelv egész mechanizmusára fényt vet eddig nem ismert módon. E szempont szerint a nyelvtudomány másodlagos diszciplínáit könnyű lesz jól megalapozott terv szerint megszervezni, s elkerülni a nyelvtudomány régi, nehézkes felosztását fonetikára, morfológiára, szintaxisra; lexikográfiára és szemantikára – olyan felosztás ez, amely számos tekintetben elégtelen és átfedéseket tartalmaz. Emellett, ha az elemzést véghezvisszük, az azt mutatja, hogy a kifejezés síkját és a tartalom síkját kimerítően és következetesen le lehet írni úgy, mint két olyan jelenséget, amely teljesen hasonló módon van strukturálva, s így teljesen azonos kategóriákra készülhetünk fel a két síkon. Ez további lényeges megerősítése annak, hogy helyes a kifejezést és a tartalmat egymáshoz rendelt és minden tekintetben egyenrangú entitásoknak tekinteni.

* Az angol *clause* voltaképpen „mellékmondat” vagy egy összetett mondat része. – *A szerk.*

A kifejezés síkja és a tartalom síkja terminust, s ugyanúgy a kifejezés és a tartalom terminust is, kialakult fogalmainkkal összhangban választottuk, s azok teljesen önkényesek. A funkcionális meghatározás nem igazolja, hogy ezeknek az entitásoknak miért az egyikét és nem a másikat nevezzük kifejezésnek, illetőleg hogy az egyikét és ne a másikat nevezzük tartalomnak. Csak a kölcsönös szolidaritásukon keresztül vannak meghatározva, s egyiket sem lehet más-ként azonosítani. Mindkettőt oppozicionálisan és viszonylagosan határoztuk meg, mint ugyanazon funkció kölcsönösen ellentétes funktívait. [...]

3. Konnotatív szemiotikák és metaszemiotikák

[...] A *denotatív szemiotika* olyan, [...] amelynek egyetlen síkja sem szemiotika. [...] Vannak (azonban) olyan szemiotikák is, amelyek kifejezéssíkja egy szemiotika és olyan szemiotikák, amelyek tartalomsíkja egy szemiotika. Az előbbieket *konnotatív szemiotikáknak*, az utóbbiakat *metaszemiotikáknak* fogjuk nevezni. Tekintettel arra, hogy a kifejezés síkját és a tartalom síkját csak egymás ellentétében és viszonylatában defináljuk, a konnotatív szemiotikák és a metaszemiotikák itt adott definíciói csak ideiglenesen „reális” meghatározások, amelyeknek semmi operacionális értéket nem tulajdoníthatunk.

[...] Az egyedi szemiotikáról, más szemiotikákkal szemben tudjuk, hogy a nyelvelmélet kutatói kalkulusaikban mint a struktúra lehetséges típusát irányozzák elő. Másfelől még nem vizsgáltuk, hogy a nyelvelmélet kutatói miként próbálják felismerni és azonosítani az egyedi szemiotikát mint olyat a szövegelemzéseikben. Az elemzés előkészítésekor abból a hallgatolagos feltevésből indultunk ki, hogy a vizsgálat adata egy meghatározott szemiotikában és nem két vagy több szemiotika keverékében szerkesztett szöveg.

Más szóval, annak érdekében, hogy egy egyszerű modellhelyzetet hozzunk létre, abból a feltevésből indultunk ki, hogy az adott szöveg strukturálisan homogén, s ily módon egy és csak egy szemiotikai rendszert van jogunk a szöveg esetében feltenni. A gyakorlatban azonban ez a feltevés nem vált be. Ellenkezőleg, minden szöveg, amelyik nem túlságosan kis terjedelmű ahhoz, hogy elegendő alapot adjon egy, más szövegekre általánosító rendszer dedukciójához, rendszerint olyan származékokat tartalmaz, amelyek különböző rendszerekre mennek vissza. Egy szöveg különböző részei vagy részeinek a részei megszerkeszthetők

1. különböző *stílusformákban* (amelyeket különféle korlátozások jellemeznek, pl. vers, próza vagy a kettő különféle keverékei);

2. különböző *stílusokban* (ezek: alkotó stílus és teljesen utánzó, úgynevezett normális stílus; alkotó és ugyanakkor utánzó stílus, amit archaizálónak neveznek);

3. különböző *stílusértékekben* (ezek: magasabb stílusérték és alacsonyabb, úgynevezett vulgáris stílusérték; itt is lehetséges egy semleges stílusérték, amely nem tekinthető sem magasabbnak, sem alacsonyabbnak);

4. különböző *közegekben* (beszéd, írás, gesztus, zászlókód stb.);

5. különböző *hangnemekben* (dühös, vidám stb.);
 6. különböző *idiómákban* (kifejezésmódokban), amelyek között meg kell különböztetni:

- a) különböző korlátozott nyelveket, *vernakuláriumokat** (egy közösség közös nyelve, különböző csoportok és foglalkozási ágak zsargonjai),
- b) különféle *nemzeti nyelveket*,
- c) különféle *regionális nyelveket* (sztenderd nyelv, helyi dialektus stb.),
- d) különféle *fiziognómiákat* (kifejezéssel kapcsolatban különféle „hangszínek” és „orgánumok”).

A stilisztikai forma, a stílus, a stílusérték, a hangnem, a vernakulárium, a regionális nyelv és a fiziognómia szolidáris kategóriák oly módon, hogy a denotatív nyelv bármely funkcióját egyidejűleg valamennyiükre való tekintettel kell meghatározni. Amikor az egyik kategória egy tagját valamelyik másik kategória egy tagjával keverjük össze, akkor hibridek állnak elő, amelyeknek gyakran van speciális elnevezése, vagy ilyet könnyen adhatunk nekik: a szép irodalmi stílus: alkotó stílus, amely magasabb stílusértékű⁴; a szleng: alkotó stílus, amely mind magasabb és mind alacsonyabb stílusértékű; a zsargon és a kód: alkotó stílusok, amelyek sem magas, sem alacsony stílusértékkel nem bírnak; a társalgási nyelv: normális stílus, amely nem is magasabb, nem is alacsonyabb stílusértékű; előadói stílus: magas stílusérték, amely beszélt és köznyelvi; szószerkeztípus: magas stílusérték, amely beszélt nyelvi és zsargon; hivatali stílus: magas stílusérték, amely archaizáló stílus, írásos és zsargon stb.

E felsorolásnak a célja nem az volt, hogy kimerítse, nem is az, hogy formálisan meghatározza ezeket a jelenségeket, hanem csak hogy rámutasson létezésükre és változatosságukra.

Mindezeknek az osztályoknak az egyéni tagjait és a kombinációikból létrejövő egységeket *konnotátoroknak* fogjuk nevezni. E konnotátorok közül egyesek a szemiotikai szkémák, mások a szemiotikai használatok bizonyos rendszereivel lehetnek szolidárisak, míg ismét mások mindkettővel. Ezt lehetetlen eleve tudni, mivel a helyzet változik. Hogy csak olyan lehetőségeket említsünk, amelyek szélsőségesnek tűnhetnek, lehetetlen előre tudni, vajon egy fiziognómia (vagyis egy személy megnyilatkozásai szemben egy másik személy megnyilatkozásaival) csak egy speciális használatot képvisel, vagy egy speciális szkémát (amely esetleg csak kevésbé különbözik a másiktól, de azért különbözik), vagy hogy egy nemzeti nyelv – összehasonlítva egy másik nemzeti nyelvvel – egy sajátos nyelvi szkémát képvisel, vagy csak egy sajátos nyelvi használatot, miközben a két nemzeti nyelv szkémái azonosak.

Hogy biztosítani lehessen az ellentmondásmentes és kimerítő leírást, a nyelvelméletnek a szövegelemzés olyan módszerét kell előírnia, amely képessé tesz bennünket ezeknek az eseteknek a szétválasztására. Bármilyen furcsa is, de a korábbi nyelvészet csak igen kis figyelmet szentelt ennek a követelménynek.

* Az angol *vernaculart* Hjelmslev speciális értelemben használja, jelentése egyébként „hazai nyelv” – *A szerk.*

A magyarázatot részben abban a tényben kell keresnünk, hogy transzcendens szempontokat fogadtak el. Például lehetségeseknek tartották, hogy bizonytalan szociológiai kiindulópontból felállítsák (a minden valószínűség szerint hamis) posztulátumot, mely szerint a társadalmi norma léte magával hozza azt, hogy a nemzeti nyelv is egyöntetű és specifikus a belső struktúrájában, s hogy, másfelől, egy nyelvi fiziognómia mint fiziognómia *quantité négligeable* [elhanyagolható mennyiség], s válogatás nélkül minden további meggondolás nélkül a nemzeti nyelv képviselőjének lehet felfogni. Csak a londoni iskola volt tudatosan óvatos ezen a ponton: Daniel Jones fonémadefiníciója kifejezetten hivatkozik „a meghatározott stílusban beszélő egyén kiejtésére”.⁵

Ha adva van a szöveg korlátolatlansága (produktivitása), akkor mindig fennáll majd egy „áthelyezhetőség”, ami itt azt jelenti, hogy lehetséges kifejezeshelyettesítés olyan két jel között, amelyek mindegyike a maga jelosztályához tartozik és mindegyik a maga konnotátoraival szolidáris. Ez a kritérium különösen nyilvánvaló és könnyen alkalmazható azoknak a nagy kiterjedésű jeleknek az esetében, amelyekkel a szövegelemzés legkorábbi műveletei során találkozunk: bármely származtatott szövegegység (pl. fejezet) áttehető az egyik stilisztikai formából, stílusból, stílusértékből, közegből, hangnemből, vernakuláriumból, nemzeti vagy regionális nyelvből és fiziognómiából a másikba. Mint láttuk, ez az áttehetőség nem mindig kölcsönös, ha valamelyik másik szemiotikáról van szó, s nem a nyelvről, de ha a nyelvet is bevonjuk, az egyirányú áttétel mindig lehetséges. Ebből következően a szövegelemzésben a *konnotátorok* úgy jelennek meg, mint olyan részek, amelyek úgy tartoznak funkcióhoz, hogy a funkciók kölcsönösen helyettesíthetők, amikor e részeket levezetjük; s bizonyos körülmények között bizonyos rangú funkciók mindegyikében találhatunk konnotátorokat. De ez még mindig nem elég ahhoz, hogy a konnotátorokat meghatározzuk. Egy entitást, amely az adott tulajdonságokkal rendelkezik, *indikátornak* nevezünk, s kétféle indikátort kell megkülönböztetnünk: *szignálokat és konnotátorokat*. Operacionális szempontból az a különbség köztük, hogy egy szignál mindig egyértelműen vonatkoztatható a szemiotika egy meghatározott síkjára, míg ez a konnotátorok esetében soha sincs így. Ily módon egy konnotátor olyan indikátor, amely bizonyos feltételek esetében a szemiotika mindkét síkján megtalálható.

A szövegelemzés során a konnotátoroknak a dedukcióból* kell kiválniuk. Ily módon azok a jelek, amelyek csupán abban különböznek, hogy mindegyik a maga saját konnotátorával szolidáris, változatok gyanánt jelennek meg. Ezek a változatok, a szokásos variánsokkal ellentétben, különlegesek, és külön kell azokat kezelni a további elemzés során. Ily módon biztosítjuk magunkat a különböző szemiotikai szkémák (és használatok) összekeverése ellen; ha később azonosság bizonyosodna be, ez könnyen kitudnik egy leképezés által.

De nyilvánvaló, hogy maguk a konnotátorok is olyan objektumokat alkotnak, amelyek kezelése a szemiotikához tartozik, kezelésük azonban nem tartozik arra a diszciplínára, amelyet a denotatív szemiotikák elemeznek; ez utóbbi

* Hjelmlev definíciója szerint az „elemzés” az elemzett dolog közötti kapcsolatot definiálja; egyébként utalunk a terminus általános filozófiai fogalmára. – *A szerk.*

diszciplínának egyetlen feladata, hogy válogassa ki a konnotátorokat és tartsa őket összegyűjtve egy későbbi feldolgozás számára. Kezelésük egy speciális diszciplínára tartozik, amely meghatározza a denotatív szemiotikák stúdiumát.

Nyilvánvaló tehát, hogy az a szolidaritás, amely bizonyos jelosztályok és bizonyos konnotátorok között áll fenn, *jelfunkció*, mivel a *jelosztályok* kifejezések a konnotátorok – mint *tartalmak* – szempontjából. Így azok a szemiotikai szkémák és használat(ok), amelyeket a dán nyelvénél jelölünk, a „dán” konnotátor kifejezései. Hasonlóképpen ezek a szemiotikai szkémá(k) és használat(ok), amelyeket mint N. N. nyelvi fiziognómiáját jelölünk, kifejezései N. N. (személy) valóságos fiziognómiájának, s ennek megfelelően van ez más esetekben is. Nem ok nélkül lesz a nemzeti nyelv a nemzet, vagy a regionális nyelv a vidék „szimbóluma”.

Így helyénvaló a konnotátorokat tartalomnak tekinteni, amelynek esetében a denotatív szemiotikák a megfelelő kifejezés; s helyénvaló az is, hogy ezt a kifejezést mint *szemiotikát*, nevezetesen *konnotatív szemiotikát* jelöljük. Más szóval, miután a denotatív szemiotika elemzése lezárult, a konnotatív szemiotikát kell ugyanazon eljárás szerint elemzésnek alávetni. Itt megint hasznos különbséget tenni szemiotikai szkéma és használat között. A konnotátorokat kölcsönös funkciók alapján kell elemezni, s nem a tartalomértelem [content-purpose] alapján, amely hozzájuk van rendelve vagy hozzájuk rendelhető. Ily módon egy konnotatív szemiotika szkémájának tanulmányozása csak azokat a társadalmi vagy szakrális fogalmakat vizsgálja, amelyeket a közhasználat hozzákapcsol olyan fogalmakhoz, mint nemzeti nyelv, helyi dialektus, zsargon, stilisztikai forma stb. De a konnotatív szemiotika szkémájának ehhez a stúdióhához hozzá kell majd rendelni a használatának stúdiumát, éppen úgy, mint egy denotatív szemiotika esetében.

Ily módon a konnotatív szemiotika olyan szemiotika, mely nem nyelv, s olyan, amelynek kifejezéssíkját egy denotatív szemiotika kifejezéssíkja és tartalomsíkja szolgáltatja. Így ez olyan szemiotika, amelynek az egyik síkja, nevezetesen a kifejezéssíkja maga is szemiotika.

Ami különösen meglepő, az az, hogy olyan szemiotikát fedeztünk fel, amelynek a *kifejezéssíkja* egy szemiotika. Mert annak a logisztikai fejlődésnek az alapján, ami a lengyel logikakutatók munkásságában található, arra lennénk elkészülve, hogy létezik olyan szemiotika, amelynek a *tartalomsíkja* szemiotika. Ez az úgynevezett metanyelv (vagy azt mondhatnánk, *metaszemiotika*), amelyen olyan szemiotikát értünk, amely egy szemiotikát tárgyal; a mi terminológiánk szerint ennek olyan szemiotikát kell jelentenie, amelynek a tartalma is egy szemiotika. Ilyen metaszemiotikának kell lennie magának a nyelvészetnek is.

Nos, már megjegyeztük, hogy a kifejezés és a tartalom fogalma nem alkalmasak formális meghatározások alapjául, mivel a kifejezés és a tartalom önkényesen hozzárendelt megjelölése olyan elemeknek, amelyeket csak egymással szembeállítva és negatív módon határozhatunk meg. Ezért más alapon definiálunk majd, s először felosztjuk a szemiotikák egész osztályát a tudományos szemiotikák és a nem tudományos szemiotikák egy-egy osztályára. Ehhez szükségünk van a művelet fogalmára, amelyet korábban határozunk meg. *Tu-*

*dományos szemiotikán*⁵ olyan szemiotikát értünk, amely művelet,* *nem tudományos szemiotikán* olyan szemiotikát értünk, amely nem művelet. Ennek megfelelően a *konnotatív szemiotikát* úgy határozzuk meg, mint nem tudományos szemiotikát, amelynek egy vagy több (két) síkja szemiotika; egy *metaszemiotikát* pedig úgy, mint egy tudományos szemiotikát, amelynek egy vagy több (két) síkja szemiotika. A gyakorlatban előforduló eset, mint láttuk, rendszerint az, hogy az egyik síkja szemiotika.

Mivel, mint arra a logika művelői rámutattak, elképzelhetünk továbbá egy tudományos szemiotikát, amely a metaszemiotikát vizsgálja; terminológiánkkal összhangban úgy határozhatunk meg egy *tudományos metaszemiotikát*, mint olyan metaszemiotikát, amelynek tárgya egy tudományos szemiotika (olyan szemiotikát, amely egy szemiotika egyik síkjához tartozik, az illető szemiotika *tárgyszemiotikájának* nevezünk), Saussure terminológiájával összhangban egy *szemiológiát* úgy határozhatunk meg, mint olyan metaszemiotikát, amelynek tárgyszemiotikája nem tudományos szemiotika. S végül *metaszemiológiával* jelölhetjük azt a tudományos metaszemiotikát, amelynek tárgyszemiotikái szemiológiák.

Annak érdekében, hogy ne csak a nyelvészet alapjait tisztázzuk, hanem annak messze ható következményeit is, a nyelvelméletnek a denotatív szemiotikák stúdiumát ki kell egészítenie a konnotatív szemiotikák és metaszemiológiák stúdiumával. Ez a kötelezettség a mi szaktudományunkra hárul, mert kielőgítő módon csak a mi tudományunk sajátos premisszáiból kiindulva oldható meg.

Utolsó feladatunk most az, hogy megnézzük, hogyan van a metaszemiológia nyelvészeti szempontból megfelelően megszervezve.

Egy metaszemiotika rendszerint egészen vagy részben azonos (vagy azonos lehet) a tárgyszemiotikájával. Így a nyelvész, aki leír egy nyelvet, képes lesz arra, hogy ugyanezt a nyelvet használja a leírás céljára; hasonlóképpen a szemiológus, aki olyan szemiotikákat ír le, amelyek nem nyelvek, mindig képes lesz arra, hogy ezt a leírást valamely (természetes) nyelven végezze; ha nem ez lenne az eset, a használt szemiotika mégis minden esetben áttehető lesz egy nyelvre. Ebből következik, hogy a metaszemiológia, ha a szemiológia szemiotikájának teljes leírását akarja nyújtani, akkor nagyrészt meg kell ismételnie a szemiológia saját eredményeit. De az egyszerűség elve arra készíten bennünket, hogy olyan eljárásmodot kövessünk, amelynek segítségével ezt elkerülhetjük; célszerűségi megfontolásokból a metaszemiológiát úgy kell megszerveznünk, hogy a gyakorlatban tárgya különböző legyen a szemiológia tárgyától, s ennek megfelelően hasonló módon kell eljárunk a nyilvánvalóan magasabb rendű metaszemiológiák esetében, s abba kell hagynunk még magasabb rangú metaszemiológiák további felvételét, ha azok tárgyai már nem különböznenek azokétól, amelyeket már vizsgáltunk.

* A *művelet* terminust Hjelmslev könyvének fogalomjegyzékében a következő definícióval vezeti be: „egy olyan leírás, amely egyezésben van az empirikus elvvel”. Hjelmslev fogalomrendszerén kívül ezek a fogaskerékszerűen egymásba épülő definíciók, terminusok nem érthetőek. – *A szerk.*

Ezért a metaszemiológiának nem a szemiológia által már leírt nyelvre kell irányítania érdeklődését – amelyeket a szemiológia maga is használ –, hanem a nyelv azon végleges módosulásaira és kiegészítéseire, amelyeket a szemiológia vezetett be, hogy létrehozza a maga speciális zsargonját. S az is nyilvánvaló, hogy a metaszemiológiának nem azokat az állításokat kell leírnia, amelyek a szemiológia elméletét alkotják, amennyiben bebizonyítható, hogy ezek az állítások olyan lehetséges egységek, amelyeket már a nyelvi rendszer alapján előre lehetett látni. Éppen ellenkezőleg, feladatköre a szemiológia speciális terminológiája, s itt azt fogjuk találni, hogy három különböző terminust használnak:

1. Olyan terminusokat, amelyek mint meghatározandók tartoznak a szemiológia meghatározásrendszeréhez, s amelyek tartalma már meg van határozva, azaz elemezve van maga a szemiológia által. Ezek a terminusok nem esnek a metaszemiológia speciális feladatkörébe.

2. Olyan terminusokat, amiket egy (természetes) nyelvből vettek át, s amelyek mint meg nem határozható [angolul: indefinable] elemek tartoznak a szemiológia definíciórendszerébe. Az ilyen elemek, a más tudományokban megfigyelhető helyzettel ellentétben, különleges helyet foglalnak el a szemiológiában: mivel ezek a meghatározhatatlan elemek a szemiológia tárgynyelvéből származnak, a szemiológiának a tartalmi sík elemzésekor meg kell majd határoznia ezeket. Ezek a terminusok sem esnek tehát a metaszemiológia speciális területére.

3. Olyan terminusokat, amelyeket nem egy (természetes) nyelvből vettek át (de amelyek esetében meg kell követelni, hogy olyan kifejezésstruktúrával rendelkezzenek, amely összhangban van a nyelv rendszerével), s amelyek mint meghatározatlan elemek tartoznak a szemiológia állításai közé. E csoporton belül kétféle terminust kell megkülönböztetnünk:

a) A legmagasabb fokú invariánsok legmagasabb fokú variánsainak terminusait, azaz legmagasabb fokú glosszéma*-variánsokat (és szignálvariánsokat), a végső és „legkisebb” variánsokat (egyéni és/vagy helyi variánsokat), amelyeket a szemiológiának vizsgálnia kell az elemzés folyamán. Ezek a variánsok szükségszerűen meg nem határozott egységek maradnak a szemiológiában, mivel a meghatározás elemzést jelent, és az elemzés a szemiológián belül lehetetlen pontosan ezen a helyen. Másfelől ezeknek a variánsoknak egy elemzése lehetséges a metaszemiológiában, mivel azokat ott kell leírni, olyan minimális jelek gyanánt, amelyek a szemiológiához tartoznak, s ugyanúgy kell elemezni ezeket, ahogyan a szemiológia elemzi a nyelv minimális jegyeit; vagyis figurákra való felbontás útján egy olyan kommutációs próba** alapján, amelyet a szemiológia szemiotikája számára dolgoztak ki, valamint variánsokra való tagolás útján. Látni fogjuk, hogy azok az entitások, amelyek mint variánsok tartoznak a tartalom síkjához és a kifejezés síkjához a nyelvben (vagy általában egy első fokú tárgyszemiotikában), invariánsok lesznek a szemiológia tartalomsíkjában.

* A glosszéma – a glosszematika elméletében – a minimális alakok neve. – *A szerk.*

** A kommutációs próba egy paradigma tagjai közötti változtatás révén történik. – *A szerk.*

b) Olyan kifejezéseket, amelyek bármilyen rangú variánsokat és invariánsokat jelölnek. Tartalmuk, ha mint osztályt tekintjük ezeket, vagy az (a) pontban tárgyalt entitások szinkretizmusai vagy szinkretizmusainak szinkretizmusai lesznek.

A metaszemiológiának következőképp az a feladata, hogy a szemiológia minimális jeleit, amelyek tartalma azonos a tárgyszemiotika (a nyelv) végső tartalom- és kifejezésvariánsaival, vesse alá egy relacionális elemzésnek ugyanazon eljárás szerint, amelyet általánosan állapítottunk meg a szövegelemzés számára. Mint a szokásos szövegelemzésben, úgy itt is kísérlet történik a megvalósított entitások, azaz a különleges felosztásra alkalmas entitások minél átfogóbb lajstromozására.

Hogy megérthessük, hogy itt mi is történhet, ahhoz emlékeznünk kell arra, hogy nem tudtuk módosítás nélkül megtartani Saussure-nek forma és szubsztancia közötti különbségtételét, ez a különbség valójában két hierarchián belüli két forma közötti különbségnek bizonyult. Egy funkтивát például egy nyelvben úgy tekinthetünk, mint nyelvi formát vagy egy értelemformát [angolul: purport-form]; a dolgok eme kétféle szemlélete következtében két különböző objektum jön létre, amely mégis egy bizonyos értelemben azonosnak mondható, mivel csak a szempont különböző, amelynek alapján szemügyre vettük. Saussure distinkciójának és annak, ahogyan azt megfogalmazta, nem szabad megtévesztenie bennünket, és nem szabad azt hinnünk, hogy a funkтивák, amiket a nyelvi szkéma elemzése során tárunk fel, egy bizonyos joggal nem mondhatók fizikai természetűeknek. Bízást azt mondhatjuk, hogy azok fizikai entitások (vagy azok szinkretizmusai), amelyeket kölcsönös funkció határoz meg. Éppen ezért ugyanilyen joggal azt is mondhatjuk, hogy a minimális szemiológiai jelek tartalmának metaszemiológiai elemzése olyan fizikai entitások elemzése, amelyeket kölcsönös funkció határoz meg. Hogy végső fokon milyen mértékben lehetséges minden entitást bármely szemiotikában, tartalmában és kifejezésében mint fizikait vagy fizikaira redukálhatót tekinteni, ez tisztán episztemológiai kérdése a fizikalizmus és a fenomenologizmus vitájának. Ez a kérdés jelenleg vita tárgya⁶, amiben mi itt nem foglalunk állást, s amiben a nyelvi szkéma elméletének sem kell állást foglalnia. Másfelől viszont a jelen nyelvészeti vitában gyakran lehet felfedezni hajlandóságot – mind a glosszematikai álláspont hívei, mind annak ellenfelei között – a kérdés félreértésére, mintha az a tárgy, amelyet a nyelvész egy nyelvi forma közbeiktatásával elemez, nem lehetne ugyanúgy fizikai természetű, ahogyan az az a tárgy, amelyet a „szubsztancia vizsgálójának” kell elemeznie egy vagy több „nem nyelvészeti” értelemforma [purport-form] beiktatásával. De szükséges, hogy túljussunk ezen a félreértésen, ha meg akarjuk érteni a metaszemiológia feladatait. A metaszemiológia a nézőpont áthelyezésével, amelyet egy tárgyszemiotikáról annak metaszemiotikájára való átmenet von maga után, új eszközöket ad a kezünkbe, hogy a szokásos szemiológiai módszerek segítségével újra felvegyük és továbbvigyük azt az elemzést, amelyet a szemiológia szempontjából már kimerítettünk. Ez csak azt jelenti, hogy a nyelv végső variánsait egy további sajátos elemzésnek vetjük alá teljesen fizikai alapon. *Más szóval, a metaszemiológia a gyakorlatban azonos az ún. szubsztanciai-éirással. A meta-*

szemiológia feladata az, hogy vállalkozzék a *tárgyak* ellentmondásmentes, ki-merítő és lehető legegyszerűbb leírására; a *tárgyakéra*, amelyek a szemiológia számára mint a tartalom nem redukálható egyedei (vagy lokalizált entitásai) jelentek meg, és a *hangokéra* (vagy írott jelekére), amelyek a szemiológia számára mint a kifejezés nem redukálható egyedei (vagy lokalizált entitásai) jelentek meg. A metaszemiotológiai elemzést a funkciók alapján és a már ismeretett eljárás szerint kell lefolytatni, míg csak az elemzést ki nem merítjük, s amíg el nem értük itt is azokat a végső variánsokat, amelyek tekintetében a kohézió szempontja már nem gyümölcsöző, s ahol a magyarázat keresését jogosan a tisztán statisztikai leírásnak kell felváltania, amely egyedül lehetséges: ez a fizika és a deduktív fonetika végső helyzete.

Az is mindjárt nyilvánvaló, hogy a konnotatív szemiotikához is lehet és kell egy metaszemiotikát illeszteni, amely továbbelemzi a konnotatív szemiotika végső objektumait. Éppen úgy, ahogyan a denotatív szemiotikák metaszemiotológiája a gyakorlatban a fonetika és a szemantika objektumait tárgyalja majd újraértelmezett formájában, ugyanúgy a konnotatív szemiotikák metaszemiotikájában a speciálisan szociológiai nyelvészet és a saussure-i külső nyelvészet jelentős hányada kap majd helyet egy újraértelmezett formában. Ezekhez a metaszemiotikákhoz tartozik a különféle – földrajzi és történelmi, politikai és társadalmi, szakrális, pszichológiai – tartalomértelmek [content-purport] elemzése; azoké a tartalomértelmeké, amelyek a nemzethez (mint tartalom a nemzeti nyelv számára), a vidékhez (mint tartalom a regionális nyelv számára), a stílus formaértékeihez, a személyiséghez (mint a fiziognómiai tartalmához – lényegében ez az individuálpszichológia dolga), a hangulathoz stb. kapcsolódnak. Sok szaktudomány, mindenekeelőtt feltehetően a szociológia, etnológia és pszichológia jöhet számításba itt a hozzájárulásai által.

Az egyszerűség elvére való tekintettel viszont magasabb rendű metaszemiotológiákat nem szabad felvenni akkor, ha kísérleti próbák szerint nem hoznak más eredményt, csak azokat, amiket már elértek az első fokú metaszemiotológiában vagy még az előtt.

A. J. GREIMAS

A jelentés elemi szerkezete

A litván származású, de Franciaországban működő A. J. Greimas (1917–) – eredetileg irodalomtörténész – egyik jelentős alakja az ún. strukturális szemantikai kutatásoknak, és így a szemiotikaiaknak is (szaknyelvészként sem jelentéktelen). Ebben a szemelvényben (lényegileg) a Hjelmslev által kijelölt úton halad tovább. A továbbhaladás itt azt jelenti, hogy a filozófusok által „értelemnek” nevezett tartományt operatív fogalmakkal próbálja felderíteni. A Carnap-szemelvényben már említett empirikus jelentéskutatással, különösen az Osgood által kezdeményezett ún. szemantikai differenciál módszerével, amelyről szemelvény található a **Strukturalizmus**, szerk.: Hankiss E. (Osgood: Az összhang [congruity] elve; Európa, 1971. I. 53–64. old.) és a **Behaviorizmus** (Ch. E. Osgood: Érzékelés és nyelv mint kognitív jelentések – behaviorista értelmezésben; Gondolat, 1970. 187–227. old.) című kötetekben, érdekes „rokonságot” mutat az a kép, amelyet a szemantikai tengelyekkel kapcsolatban Greimas kifejt.*

Mindamellettt jegyezzük meg, hogy a modern szemantikai kutatásoknak a Greimas-féle (és Tesnière nevével is fémjelzett) strukturális szemantikai modell csak egyik útja. Legalább ilyen fontosak a generatív nyelvészetben belül kifejlődött szemantikai elméletek, pl. Katz–Fodor, Weinreich, Melcsuk–Zsolkovskij stb. rendszerei, amelyek közül igen sok, nyelvészeti kötetekben hozzáférhető magyar nyelven is. Kötetünkben így is számtalan megjegyzésen keresztül kapcsolódunk hozzájuk.

Forrás: A. J. Greimas: *Semantique structurale*. 18–29. old. (Kissé rövidítve.) Párizs, 1966.

* 1992-ben meghalt. – A szerk.

1. A struktúra első koncepciója

Mi különbségeket észlelünk és ennek az észlelésnek köszönhetően „ölt formát” előttünk és számunkra a világ.

De tulajdonképpen – a nyelvészet síkján – mit jelent a „különbségeket észlelni” kifejezés?

1. Különbségeket észlelni annyit jelent, hogy legalább két tárgyelemet fogunk fel mint egyszerre jelen levőt;

2. Különbségeket észlelni annyit jelent, hogy felfogjuk a viszonyt a két elem között, s így vagy úgy összekötjük őket.

Innen adódik a struktúra fogalmának egyébként általánosan használatos meghatározása: két elemnek és a köztük levő viszonynak jelenléte.

Ebből közvetlenül két következmény származik:

1. Egy tárgyelem nem hordoz jelentést.

2. A jelentés a viszony meglétét előfeltételezi: az elemek közötti viszony megjelenése a jelentés szükségszerű feltétele.

A struktúra fogalmának minden további elmélyítése azt követeli, hogy meghatározásának elemeit elemezzük. Egymást követően meg kell tehát vizsgálnunk a *viszony* és a *tárgyelem* fogalmát. Ami a *jelenlét* kifejezést illeti, ezen a szinten nem elemezhető: tulajdonképpen a tárgyelemeknek az észlelésben való létezési módját foglalja magában; azt kívánná meg, hogy maga az észlelés természete felől érdeklődjünk. Elemzése – az episztemológia minimumelvének megfelelően – nem tartozik a nyelvészetre. Az *egyidejűség* (szimultaneitás) fogalmával ugyanaz a helyzet. Ez – még akkor is, ha megfosztjuk időbeli jellegétől – hagyna maga után egy elemezhetetlen maradékot, amely a kontinuitás és azonosság episztemológiai fogalmaihoz áll közel.

2. Összekapcsolás és szétkapcsolás

A viszony vonatkozásában mindjárt kezdetben két megállapítás adódik:

1. Ahhoz, hogy két tárgyelem együtt legyen felfogható, az szükséges, hogy legyen bennük valami közös (ez a hasonlóság és – további kiterjesztéseiben – az azonosság problémája);

2. Ahhoz, hogy két tárgyelem megkülönböztethető legyen, az szükséges,

hogy valamilyen módon különbözők legyenek (ez a különbség és a nem azonososság problémája).

Látjuk, a folyamatos és megszakított (kontinuus és diszkontinuus) problémája – bár kissé eltérő módon – jelenik meg újra. Tulajdonképpen a viszony mutatja most kettős természetét: egyszerre *összekapcsolás* és *szétkapcsolás* (szétválasztás).

3. Az elemi struktúrák

A viszonynak ez a kettős oldala minden nyelvi szinten megnyilvánul.

Példák: α) Főútvonalak : * mellékútvonalak,
 por : bor;
 β) /b/ zöngés : /p/ zöngétlen,
 nagy : kicsi.

A két első példa nem támaszt nehézséget, a viszony minden elemének tulajdonképpen két eleme van, amelyek közül az egyik (*útvonalak*, or) összekapcsolja, még a másik (fő: mellék; *p:b*) szétkapcsolja a struktúrát.

A két utóbbi példa kényesebbnek tűnik, éppen egyszerűségénél fogva. Ha a két elem közti viszony létezése kétségtelen, a viszony két aspektusa – összekapcsolás és szétkapcsolás – közvetlenül *nem látható*.

Az ilyen típusú viszonynak az *elemi struktúra* nevet adjuk. Mivel általánosan elismert, hogy a tárgyelemek önmagukban nem hordoznak jelentést, tulajdonképpen a struktúrák szintjén és nem az elemek szintjén kell keresni az elemi jelentésségeket. Nevezhetjük az elemeket *jeleknek*, *konstitutív egységeknek* vagy *monémáknak*, mindenképpen csak másodlagosak a jelentéssel foglalkozó kutatás keretei közt. A nyelv nem jelrendszer, hanem jelentésstruktúrák együttese, melynek belső rendjét még meg kell vizsgálni.

4. A szemantikai tengelyek

Az elemi struktúrát tehát nem a

por : bor

oppozíció szintjén kell keresni, hanem a

/p/ : /b/

oppozíció szintjén.

* A magyar szöveg kettőspontja a francia és az angol versus (rövidítve: vs.) helyett áll.
 – A szerk.

Azt mondhatjuk, hogy ez az oppozíció a két fonéma

zöngés : zöngétlen

jellegetében áll.

Ugyanakkor, ha összehasonlítjuk – majd ezután meg is különböztethetjük – a /p/-t és a /b/-t, ez azért van, mert a két fonéma összehasonlítható, másként fogalmazva: oppozíciójuk ugyanazon a tengelyen, a zöngéesség tengelyén helyezkedik el. A *zöngéesség* kifejezése talán nem helyénvaló, mert csak az egyik elem „zöngés” tulajdonságát tartja szem előtt, homályban hagyva a másikat. Egyébként nem sokat számít: jól tudjuk, hogy metanyelvi, leíró terminológiáról van itt szó, amelyet végső soron betű- vagy számjelzéssel helyettesíteni lehet. A fontos az, hogy létezik egy egységes szempont, egy dimenzió, amelyen belül megnyilvánul az oppozíció, s ez úgy jelenik meg, mint ugyanannak a tengelynek két szélső pólusa.

Ugyanez lesz a helyzet a szemantikai síkon, ahol a

fehér : fekete

nagy : kicsi

lehetővé teszik, hogy közös szempontot állítsunk fel a két szó vonatkozásában, az egyik esetben a szín hiányának, a másikban a folyamatosság mértékének szempontját.

Azt javasoljuk, hogy nevezzük *szemantikai tengelynek* a két elem e két közös nevezőjét, azt az alapot, amelyen lehetővé válik a jelentés tagolódása. Látjuk, hogy a szemantikai tengelynek az a szerepe, hogy magába foglalja, totalizálja a benne meglevő tagolódásokat.

5. A viszony

Ha minden esetben meg tudjuk találni – vagy ki tudjuk találni – a szemantikai tengely megfelelő nevezőjét, elképzelhető egy relációs típusú strukturális leírás, mely egyrészt megmutatná a viszony két elemét, másrészt a viszony szemantikai tartalmát. Így *A*-val és *B*-vel jelölve a tárgyelemeket és *S*-sel a szemantikai tartalmakat, a struktúrát így fejezhetjük ki:

(*A* [*S*] viszonyban van) *B*-vel.

Az *A* és a *B* közti viszony a következőkre bomlik:

1. Egy „viszonyban van” sorra, amely a két elem közti (*r*) viszony létezésének „absztrakt” állítása.

2. Az (*S*) viszony szemantikai tartalmára, melyet az előzőekben szemantikai tengelyként jelöltünk meg.

A képletet felírhatjuk egyszerűbben:

$A(r[S])B.$

Tegyük most pontosabbá a képlet minden szimbólumának nyelvészeti státusát.

Nyilvánvaló, hogy A és B tárgyelemek a tárgnyelvhez tartoznak, magához a beszéd lefolyásához, s hogy az észlelési aktus során ragadjuk meg őket. Az S szemantikai tengely a totalizáló leírás eredménye, amely egyszerre egyesíti az A és B elemekben közös hasonlóságokat és különbözőségeket: S tehát a leíró szemantikai metanyelvhez tartozik. Ami az (r) viszonyt illeti, ezt a magyarázat kezdetétől fogva feltételeztük: (r) tehát a metodológiai nyelvhez tartozik, és csak az episztemológiai szinten elemezhető.

6. A szemikus tagolások

Attól fogva, hogy metanyelvnek tekintjük a viszony tartalmát – azt, amit S -sel jelöltünk –, módszertani nyugtalanság nélkül vizsgálhatjuk a szemantikai tengely operacionális kifejezését annyi jelentéselemben, ahány különböző tárgyelemet foglal magában a viszony, az ilyen elemeket úgy fogva fel, mint a tárgyelemek tulajdonságait.

Visszatérve a már alkalmazott példához, a zöngésség tengelye (S) úgy értelmezhető, mint a zöngés elem (s_1) és a zöngétlen elem (s_2) közti (r) viszony. Ebben az esetben az A tárgyelem (b fonéma) az s_1 (zöngés) tulajdonsággal, míg a B tárgyelem (p fonéma) az s_2 (zöngétlen) tulajdonsággal fog rendelkezni:

$$b \text{ (zöngés)} \quad r \quad p \text{ (zöngétlen)},$$

ami csak az általánosabb képlet különös esete:

$$A(s_1) \quad r \quad B(s_2).$$

Ez a képlet bármilyen viszony elemzésére alkalmazható:

$$\text{leány} \quad r \quad \text{(nem) fiú};$$

ami így fordítható le:

$$\text{leány (nőneműség)} \quad r \quad \text{fiú (hímneműség)}.$$

Az így feltárt (s_1 , s_2) jelentéselemeket R. Jakobson megkülönböztető jegyeknek [angolul: distinctive feature] nevezi, s ezek nem mások nála, mint a saussure-i *differenciális elemeknek* [franciául: éléments différentiels] angol fordításai. A terminológiai egyszerűség kedvéért azt javasoljuk, hogy *szémáknak* [franciául: sèmes] nevezzük őket.

Következésképpen látjuk, hogy az elemi struktúrát fel lehet fogni és le lehet írni akár a szemantikai tengely, akár a szemikus tagolás formájában.

Mostantól kezdve meg kell jegyezni, hogy – a gyakorlati hozamot tekintve – a szemikus leírás sokkal előnyösebb a szemantikai tengelyek elősorolásánál, és így – a Hjelmslev által megfogalmazott egyszerűségi elvnek megfelelően – előnyben kell részesíteni. Magának Jakobsonnak a példájával élve: a klasszikus arab nyelv fenológiai leírása a maga 26 fonémájával Cantineau számításai sze-

rint 325 oppozíciót ad (olyan oppozíciós viszonyokról van szó, amelyek nincsenek leírva, még tengelyek formájában sem). Észak-Palesztina 31 fonémát tartalmazó arab nyelvjárásának leírása mindent összevéve 9 bináris oppozíció meglétét mutatja. (L. R. Jakobson: Mufaxxama. *The Emphatic Phonemes in Arabic: Studies presented to Joshua Whatmough*. Hága, 1957. 105–115. old.)

7. A szemikus tagolás módjai

A szemikus tagolások létezési módjai (vagy leírási módja) a mai nyelvészet egyik legvitatottabb problémája.

A (logikai vagy operacionális) binarizmus hívei, például Jakobson és tanítványai szemében a szemantikai tengely két számúra tagolódik, s ezt – egyébként nem minden kétértelműségtől mentesen – úgy jelölik, mint

megjelölt : megjelöletlen.

De már ezen a szinten is megjelennek a tagolás különbségei. Így a

zöngés : zöngétlen

esetében egy jelölt számával van dolgunk (vagyis olyannal, amely jelen van a két pólus egyikében), s ez viszonyban van a jelöletlen számával (amely a másik pólusban nincs jelen);

s : -s;

de ez a szkéma nem alkalmazható a

fiú (hímnemű) : leány (nőnemű)

kétértékű oppozícióra, mert nem elég megállapítani a *leány* tárgyelemben a „hímneműség” széma hiányát: ez az elem mint sajátjával rendelkezik a „nőneműség” számával. A tagolást ekkor az

s : nem -s

révén fejezhetjük ki.

Főleg ezt a két szemikus tagolástípust veszi tekintetbe Jakobson.

Ugyanakkor a

nagy : kicsi

oppozíció esetében könnyen megállapítható egy harmadik tárgyelem létezése, s ez a *középnagyságú* [franciául: moyen].

Az elemi struktúrák Brøndal* által kidolgozott axiómatikájában ezt a jelenséget a következőképpen lehet értelmezni: a két poláris széma:

s : nem -s,

* V. Brøndal (1887–1942) dán általános nyelvész, a dán strukturális nyelvészet legjelentősebb képviselője, a glosszematikus elmélet egyik előfutára. – *A szerk.*

melyet Brøndal úgy jelölt, mint

pozitív : negatív,

befogadhat egy harmadik szemát, mely úgy határozható meg, mint *sem-s*, *sem nem-s*, és amelyet *semlegesnek* nevez. A tagolás tehát ilyen típusú lesz:

pozitív : semleges : negatív
(nagy) (középnagyságú) (kicsi).

Más esetekben a közbeeső széma megjelenhet úgy, mint *s* és mint *nem s* is: ekkor a *komplexum* elnevezést kapja. Így a következő példában az

on : *il* : *cela*
(„az ember”)* (ő) (ez)

tagolás úgy értelmezhető, mint

pozitív : komplexum : negatív
(személyes) (személyes is, (személytelen)
személytelen is)

Brøndal ezután megvizsgál két másik lehetséges szemikus tagolási típust, nevezetesen a pozitív komplexumot és a negatív komplexumot, melyeket az jellemez, hogy a szemikus komplexumon belül vagy az egyik, vagy a másik széma dominál.

Ez a két elméleti álláspont – Jakobsoné és Brøndalé – első pillantásra kibékíthetetlennek látszik. Ellentmondásuk mégis csak látszólagos, mert Brøndal axiómatikájában alapjában véve csak a tagolás komplex; a benne foglalt szemák száma állandó marad. A brøndali struktúra ugyanúgy kétértékű, mint a jakobsoni.

Előlegezésképpen be kell itt vezetnünk a jelentés megragadásának és konceptualizálásának (fogalomvá válásának) két lehetséges típusa közti megkülönböztetést: a jelentést mint immanenciát *s* a jelentést mint megnyilvánulást, hogy eloszlassuk azt a zavart, melyet hasztalan tovább fenntartani. Az elemi struktúra, melyet „önmagában” vizsgálunk és írunk le, vagyis a jelentő összefüggéseitől függetlenül, csak bináris lehet – *s* nem annyira a tisztázatlan elméleti okok folytán, amelyeket a nyelv episztemológiai szintjéhez kell sorolni, hanem a nyelvészek pillanatnyi konszenzusának tényénél fogva. Az elemi struktúra két szemára tagolódik:

s : nem *s*₁,

s úgy javasoljuk rögzíteni a meghatározását, hogy *szemikus kategória* kifejezéssel jelöljük, mely most kettős elnevezésnek tűnik a *szemantikai tengely* mellett, a későbbiekben azonban az elsőt pontosabbá tesszük.

Másrészt nyilvánvalónak látszik, hogy Brøndal *semleges* elméletének vagy Jakobson *s*-ének létezését ezen a szinten nem lehet ésszerűen sem bevezetni,

* Mint általános alany. – A szerk.

sem posztulálni: egy széma nem létezése nem széma, s csak a nyilvánvaló jelentés szintjén rögzíthető, ahol az azonos és a különböző szemikus kontextusok létezése az elsőben az *s* széma jelenlétével, a másodikban ugyanennek az *s* szemának a hiányával magyarázható, melyet a hagyománynak megfelelően *-s*-sel jelölhetünk. Itt következésképpen már nem a relációs struktúrájuk alapján felépített jelentésegységekként felfogott szemák létezéséről, hanem a szemikus elemek megnyilvánulásáról van szó, s ez nem tévesztendő össze a szemákkal. A megfeleléseket bemutató táblázat talán jobban megvilágítja ezt a megkülönböztetést:

szemikus elemek		szemikus tartalmuk
pozitív	<i>s</i>	(<i>s</i> széma jelenléte)
negatív	nem <i>-s</i>	(nem- <i>s</i> széma jelenléte)
semleges	<i>-s</i>	(<i>s</i> és nem- <i>s</i> távolléte)
komplex	<i>s</i> +nem <i>-s</i>	(<i>S</i> szemikus kategória jelenléte).

Megjegyzés: a komplex szemikus elem megnyilvánulásának esetében a két fenti széma Brøndal szerint lehet vagy egyensúlyban, vagy az egyiknek a másikkal szembeni dominanciája viszonyában.

Ugyanígy megkísérelhetjük, hogy pontosabbá tegyük a szemikus kategóriák és a szemikus tagolások közti megkülönböztetést – nem episztemológiai szinten, hanem a leírási eljárás szintjén: a szemikus tagolás leírása a disztribúciós* elemzéssel hasonlítható össze, mely a szemikus elemeknek hasonló szemikus kontextusban való előfordulásainak leírását kísérelné meg. De mint ahogy a disztribúciós elemzés, úgy a szemikus elemek kutatása is előfeltételezi azt, amit kutatunk: *s* széma nem létezése (*-s*) csak akkor ismerhető fel, ha az *s* szemát előbb mint létezőt tételeztük: ugyanígy egy elemnek komplexumként való felismerése feltételezi a különálló szemák szerint elemzett szemikus kategória ismeretét, mivel másként a komplex elem semmiben sem különbözne bármely egyszerű elemtől. Ez ismét azt jelenti, hogy a szemikus kategória megelőzi saját tagolódását, és hogy a leírás – amennyiben a szemikus tagolások elemzéséből indul ki – csak megerősíti vagy megcáfolja az a priori posztulált szemikus kategória létezését. A szemantikai leírás – mint mondtuk – nem más, mint egy metanyelv felépítése.

8. Forma és szubsztancia

Az egyszerű szemantikai tengelyként, máskor szemák szerint felfogott viszonyoknak az elemzése olyan következményeket von maga után, melyek messze meghaladják a struktúra meghatározásának feladatát.

* Nyelvészeti elemzési módszer, amely a – bármilyen szintű – elemeket nem funkciójuk, hanem más elemekkel való eloszlásuk alapján határozza meg. – *A szerk.*

Hogy ezt megmutassuk, hivatkozom Hjelmslevnek a színspektrumról szóló klasszikussá vált példájára.*

Az eltérő szemikus tagolások – melyek magától értetődően nemcsak a színspektrumra, hanem igen sok szemantikai tengelyre jellemzőek – pusztán a világ különböző kategorizációi, melyek különös voltukban kultúrákat és civilizációkat határoznak meg. Ennélfogva nem kell azon csodálkozni, hogy a nyelv ilyen tagolásainak Hjelmslev a *tartalomformája* nevet tartja fenn, és hogy a szemantikai tengelyeket, melyek ezeket tartalmazzák, a *tartalomszubsztanciájának* nevezi.

[...]

A forma és a szubsztancia oppozíciója tehát teljesen a tartalom elemzésén belül található. Ez nem a jelentő (forma) és a jelentett (tartalom) oppozíciója, mint a XIX. század hosszú hagyománya szeretné velünk elhitetni. A forma ugyanúgy jelentő, mint a szubsztancia, és csodálatra méltó, hogy Hjelmslevnek ez a megfogalmazása nem talált olyan meghallgatásra, mint amelyet megérdemel.

Következésképpen azt mondhatjuk, hogy egy nyelv szemikus tagolásai a nyelv formáját alkotják, míg szemantikai tengelyeinek összessége a nyelv szubsztanciáját tükrözi. Így a jelentők elemzése elején posztulált csoportjainak leírása két különböző síkon vihető végbe – a szemikus vagy formális és a szemantikai vagy szubsztanciális síkon –, és különböző eredményekhez vezethet. Felesleges talán hozzátennünk, hogy a forma és a szubsztancia csak a leírásra vonatkozó műszavak, a megválasztott elemzési szinttől függenek. Amit szubsztanciának nevezünk az egyik szinten, az egy másikon formaként lesz elemezhető.

Megjegyzés: Itt igazolható a szemikus kategória kifejezés bevezetése, melyet egy különleges típusú szemantikai tengelyre alkalmazunk: arra, amely a struktúrát mint a jelentés legkisebb egységét létrehozza. A *szemantikai tengely* műszót továbbra is operacionálisan használjuk, mégpedig „a tartalom szubsztanciájának struktúrába foglalt egysége” értelmében.

9. A szemák és a lexémák

Miután megvizsgáltuk a viszonyt, mely végső soron magának a struktúrának a fogalmával azonosul, most megpróbáljuk meghatározni, hogy koncepciónk szerint milyen szerepet tulajdoníthatunk a tárgyelemeknek, melyeknek létezését a viszonyával együtt posztuláltuk az észlelés szintjén.

Láttuk, hogy a viszonyt szemákban elemezhetjük. Javasoltuk, hogy a szemákat tartsuk a tárgyelemek tulajdonságainak. Az a kérdés tehát, hogy milyen értelmet tulajdonítunk a következő kifejezésnek:

s (tulajdonsága)	A -nak
(nőneműség)	(leány)

* Kötetünkben a 140. oldalon. – *A szerk.*

B. Russell, a tulajdonneveket elemezve helyesen jegyzi meg, hogy „a köznap gondolkodás egy dolgot úgy fog fel, mint aminek tulajdonságai vannak, de amit ezek nem határoznak meg”. (*An inquiry into Truth and Meaning*. London, 1940.) Ebben a felfogásban a *dolog* független tulajdonságaitól; ez a *magával dolog*, s mint ilyen megismerhetetlen: tulajdonságainak semmiféle elemzése sem meríti ki lényegét.

A (nem nyelvészeti értelemben vett) szubsztanciák leírásának szándéka lehetetlenné teszi a megismerést. Valóban, mint B. Russell megjegyzi (uo. „ha az ez itt piros olyan mondat, mely egy minőséget rendel egy szubsztanciához, és ha egy szubsztanciát predikátumainak összege nem határoz meg, akkor lehetséges, hogy *ennek* és *annak* pontosan ugyanazok legyenek a predikátumai, anélkül, hogy azonosak lennének”): az azonosság elve így újra kérdésessé válna.

Mindez csak megerősíti ellenérzésüket egy olyan szemantikával szemben, mely azzal az igénnyel lép fel, hogy a „pszichikai szubsztanciát” írja le. Tehát erővel a fenomenologikus, vagyis a nyelvészeti síkon kell maradnunk, és fel kell tennünk Russell-lal, hogy a *minőségek* meghatározzák a dolgokat, hogy tehát *s* széma az *A* tárgyelem alkotóelemeinek egyike, és hogy a tárgyelem – egyik kimerítő elemzés végeztével – úgy határozódik meg, mint s_1, s_2 stb. szémák összessége.

Csak az van hátra, hogy a tárgyelemnek a *lexéma* nevet adjuk. Ez a tárgy-nyelvhez tartozik és a beszédben valósul meg. Következésképpen más rendű nyelvészeti egység, és nem kell az elemi struktúra meghatározásába belefoglalni.

10. A struktúra második meghatározása

A tárgyelemeknek (lexémáknak) a struktúra meghatározásából való ilyen ki-rekesztése a struktúra újrafogalmazását követeli meg. Figyelembe véve az előzőket, azt mondhatjuk, hogy a struktúra a jelentés létezési módja, s két széma megvalósult viszonyának jelenléte jellemzi. A szemikus kategóriák – láttuk – a tárgynyelvhez tartoznak, de csak rajta kívül fogalmazhatók meg.

Ez a meghatározás első pillantásra meglepetést okozhat; még sincs nagyon messze, ha nem is gondolkodásunk, legalábbis műveleteink módjaitól. Amikor például azt mondjuk, hogy a franciában három igemód van: a felszólító, a kijelentő és a kötőmód, egyszerűen megállapítjuk, hogy a francia nyelv modális tengelye, melyet az *s* és a *nem -s* széma fejez ki, így tagolódik:

$$\frac{\text{felszólító mód}}{s} : \frac{\text{kijelentő mód}}{\text{sem } s, \text{ sem nem } -s} : \frac{\text{kötőmód}}{\text{nem } -s}$$

Az ilyen szemikus kategória nem idegen a francia nyelvtől, benne minden széma több lexémán belül valósul meg.

11. A teljesség és a részek

A struktúra ilyen felfogása még nem látszik teljesen kielégítőnek. Volt már alkalmunk aláhúzni azt a tényt, hogy a szemantikai tengely valamiképpen magában foglalja a szemikus elemeket, és analitikusan azok belőle különülnek el. Ez ismét azt jelenti, hogy a *totalitáshoz* (teljességhez) képest, mely szemikus kategória, a szemák úgy foghatók fel, mint annak részei. Következésképpen elkerülhetetlennek látszik, hogy ezt a viszonyt, amely a struktúra totalitása és az alkotó, egységei között fennáll, magába a struktúra meghatározásába vonjuk be.

A kortárs nyelvészek között a viszony e típusával szemben eléggé paradox magatartás tapasztalható. Így például Hjelmslev az egésznek a részekhez való viszonyát struktúrameghatározásába anélkül építi be, hogy látni lehetne nyelvészeti elméletében a számára fenntartott helyet. Az a grammatikus, aki P. Imbs-hez^{*} hasonlóan megpróbálná elemzésébe a totalitás fogalmát bevezetni – okkal vagy ok nélkül –, az organicizmus^{**} iránti elfogultság gyanújába esne. Bizonyos humán diszciplínák valóban annyira visszaéltek az egyetemes érvényű magyarázó fogalomnak vélt *totalitás* kifejezéssel, hogy annak misztifikáló jellege nyilvánvalóvá vált. Az ilyen jellegű félreértés elkerülése és ugyanakkor fogalmi eszközeinek gazdaságossá tétele végett azt javasoljuk, hogy amennyire csak lehet, szűkítsük ezt a meghatározást, s a szemának és a szemikus kategóriának viszonyát, melyhez a széma tartozik, csak a logikai előfeltételezés szempontjából vegyük figyelembe. Azt mondjuk, hogy ugyanannak a kategóriának a szemái közti antónimikus viszony (szétkapcsolás és összekapcsolás) mellett a jelentés elemi struktúráját még meghatározza az egyenként vett szemák mindegyike és az egész szemikus kategória közti hiponimikus viszony.^{***}

Megjegyzés: E viszony operacionális alkalmazása megkövetelheti az *irányulás* fogalmának bevezetését: így a szemából kiindulva a viszony *hiponimikusnak* nevezhető; a kategóriából kiindulva pedig hasznos lenne *hiperonimikusnak* nevezni.

Megjegyezzük, hogy mostantól fogva a hiponímia kifejezést az elemi struktúrában belül elhelyezkedő viszonyra tartjuk fenn, ugyanez a viszony, ha önmagában szemléljük, vagyis mint a szemikus elemek összekapcsolóját, nem tartozik ugyanahhoz a kategóriához, hanem hipotaxikusnak (esetleg hiperotaxikusnak) nevezhető.

Úgy gondoljuk, hogy a fogalmak e minimális tisztázása lehetővé teszi a metonímia fogalmának megtakarítását, melyet nehéz egyértelművé tenni.

* P. Imbs franciaországi (nancyi) grammatikus, és a számítógépes nyelvfeldolgozás, elsősorban a szótárkészítés szakembere. – *A szerk.*

** Az *organikus, szervezés* kifejezéseknek nem metafizikus, tudományelméleti felhasználása a biológia területén kívül. – *A szerk.*

*** *Hiponimikus* viszony van pl. a „megyek a kereskedőhöz” és a „megyek a fűszereshez” vagy a „megyek a zöldségeshez” szintagmák között. Az első helyettesítheti a másodikat vagy a harmadikat, de ez fordítva nem képzelhető el. – *A szerk.*

L. J. PRIETO

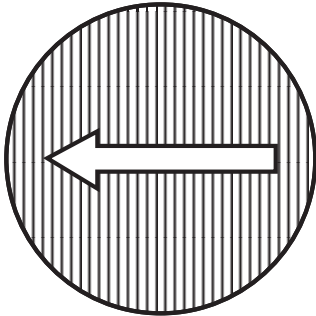
Funkcionális szemiológia

Luis J. Prieto argentin származású nyelvész (1926–). André Martinet tanítványa volt, az ő révén kapcsolódott a saussure-i és részben a hjelmslevi hagyományhoz. Fesztes önálló koncepciót is kialakított, amelynek lényege az emberi kommunikáció – és ennek keretében a társas tudat – elsődlegessége a jelek a priori tipologizálásával szemben. Prieto – aki jelenleg Saussure utóda a genfi általános nyelvészeti tanszéken – a belga E. Buyssensszel, a stuttgarti M. Bensével és a marseille-i G. Mouninnal a kommunikációs szemiológusok irányzatát képviseli Barthes és Greimas párizsi, inkább jelentésközpontú szemiológiai iskoláival szemben.

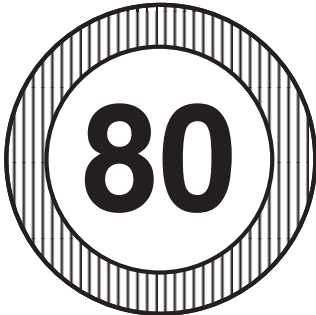
Forrás: *Messages et signaux*. Presses Universitaires de France. Párizs, 1966. 9–14., 28–48., 153–165. old.

1. A jelaktus

1.1. Egy mondat kiejtésével vagy leírásával, egy matematikai formula táblára írásával, egy gépkocsi indexének villogtatásával, a vakok fehér botjának használatával, a zászlóknak a hajó árbocára való felhúzásával, az ajtón való kopogtatással, egy útkereszteződésnél a dudálással, a Vöröskereszt karszalagjának viselésével, sőt még egy találkozóknak az elintézendők közé történő beírásával is szignálokat hozunk létre. A szignál üzenetek továbbítására szolgáló eszköz. Egy üzenetet továbbítani pedig annyi, mint létrehozni a „tájékoztatásnak”, „kérdésnek” vagy „parancsnak” nevezett társas viszonyok közül az egyiket: a

1. ábra

2. ábra

szignál kibocsátója, vagyis az, aki azt produkálja s ezáltal elindítja a „jelaktust”, ezt azért teszi, hogy tájékoztasson egy felfogót valamiről, megkérdezze valamivel kapcsolatban, s végül, hogy megparancsoljon neki valamit; s ez a tájékoztatás, ez a kérdés és ez a parancs alkotja az üzenetet, amelyet a kibocsátó megpróbál átadni a szignál felhasználásának segítségével. Amikor például bekapcsolja a villogó indexét, akkor a gépkocsivezető, aki egy jelaktus kibocsátójává válik, arra törekszik, hogy tájékoztassa az utána haladó kocsik vezetőit, akik ennek az aktusnak a felfogói, hogy rövidesen módosítja irányát. Annak a hangszignálnak a segítségével, amelyet valaki a *Hány óra van?** mondat kiejtésével produkál, ez a személy ezáltal azt kívánja megtudni egy mástól, hogy mennyi az idő. A közlekedési rendőrség az 1. ábrában levő jelzést használja, hogy megparancsolja azoknak a járműveknek, akiktől e szignál jobb kézre esik, hogy kövessék a nyíl irányát. Egy jelzés segítségével a kibocsátó ugyanígy arra is törekedhet, hogy megtiltsa valamit a felfogónak. Valójában

* A példákat magyarra fordítottuk ebben az írásban. –A szerk.

csak negatív parancsról van szó: a 2. ábrabeli jelzés által a közlekedési rendőrség megpróbálja a – jelzést jobb kéz felől látó – kocsik számára megtiltani, hogy óránként 80 kilométeres sebességnél gyorsabban haladjanak; ez azonban egyszerűen csak azt jelenti, hogy megparancsolja számukra: ne lépjék túl az említett sebességet.

Hadd jegyezzük meg, hogy a „parancs” kifejezéssel itt olyan társas viszonyra utalunk, amely valahol a legalázatosabb könyörgés és a legformálisabb szigorú parancs között helyezkedik el.

1.2. Annak érdekében, hogy ténylegesen megtörténjen annak az üzenetnek a továbbítása, amelyet a kibocsátó megpróbál továbbítani; vagyis hogy a jelaktus megindításával a maga elé tűzött cél elérhető legyen, szükséges – és elégséges –, hogy egyrészt, a felfogó tisztában legyen azzal, mi a szándéka a kibocsátónak egy meghatározott üzenet továbbításával, s hogy, másrészt, a felfogó azonosítsa ezt a meghatározott üzenetet. Tegyük fel például, hogy a kibocsátó elhatározza, arról tájékoztatja a felfogót, hogy esik az eső; ebben az esetben ahhoz, hogy a „tájékoztatás az eső eséséről” üzenetnek a továbbítása ténylegesen megtörténjen, szükséges és elégséges, hogy (1) a felfogó tisztában legyen azzal, hogy a kibocsátó egy meghatározott üzenetet szándékozik neki átadni, s hogy (2) a felfogó azonosítsa ezt a meghatározott üzenetet „az eső eséséről szóló tájékoztatásként”. Tehát ha a jelzésnek egy üzenet továbbítására kell szolgálnia, akkor egyrészt lehetővé kell tennie a felfogó számára, hogy tisztába jöjjön a kibocsátónak azzal a szándékával, hogy az az ő számára egy meghatározott üzenetet továbbít, másrészt lehetővé kell tennie az ő számára, hogy kiválasszon az összes tájékoztatás, az összes kérdés és az összes parancs közül egy meghatározott tájékoztatást, egy meghatározott kérdést vagy egy meghatározott parancsot, mégpedig azt, amelyet a felfogó úgy értelmez, hogy ez az, amit a kibocsátó neki megpróbál átadni. Ezzel kapcsolatban azt a problémát szeretnénk megoldani: hogyan tölti be a szignál ezt a feladatot. Problémánkat pedig az előbb elmondottakból következően két részre bonthatjuk föl.

1.3. Az egyik rész annak megkérdezéséből áll: hogyan rendeződik el a jelzés, hogy lehetővé tegye a felfogónak, hogy tisztába jöjjön a kibocsátónak – a felfogó számára történő – üzenettovábbítási szándékával. Erre a válasz nagyon egyszerű: a jelzés magával létrehozásának tényével jelzi a felfogó számára a kibocsátó szándékát.

Problémánk második része viszont hosszabb megfontolást kíván meg. Annak megmutatásáról van szó, hogyan teszi lehetővé a szignál a felfogó számára annak a meghatározott üzenetnek az azonosítását, amelyiket a kibocsátó az ő számára kíván átadni. A továbbiak során azt mondjuk, hogy az az üzenet, amelyet a felfogó a kibocsátó által öneki átadni kívánt üzenetként értelmez, a felfogó által a szignálnak van „tulajdonítva”: a kérdés tehát, amit fölteszünk, nem más, mint annak meghatározása, hogyan is választja ki a felfogó azt az üzenetet, amelyet a szignálnak tulajdonít.

Egy adott szignál esetében vannak olyan üzenetek, amelyeket „megenged”, s mások, amelyeket viszont „kizár”. Ez azt jelenti, bizonyos üzenetek olyanok, amelyeket a kibocsátó a kérdéses szignál felhasználásával továbbítani igyekszik,

s mások, épp ellenkezőleg, sohasem lehetnek ilyenek. Tegyük fel például, hogy valaki az „Add ide a ceruzádat” mondatot ejti ki a megfelelő hangszignál produkálása által; ez a szignál például lehetővé teszi a következő üzeneteket: „arra vonatkozó parancs, hogy a kibocsátónak adják oda a felfogó fekete ceruzáját”, „arra vonatkozó parancs, hogy a kibocsátónak adják oda a felfogó piros ceruzáját”, valamint minden egyéb, amelyben egy olyan, a felfogóhoz intézett parancsról van szó, amely szerint neki át kell adnia a kibocsátó számára egy meghatározott, öhozzá tartozó ceruzát. A szóban forgó szignál viszont kizárja például a következő üzeneteket: „arra vonatkozó parancs, hogy a kibocsátónak átadjanak egy öhozzá tartozó ceruzát”; „arra vonatkozó parancs, hogy a kibocsátónak átadjanak egy, a felfogóhoz tartozó füzetet”; stb. Ugyanígy a

3. ábra

3. ábrán látható szignál lehetővé teszi például a következő üzeneteket: „tilalom az 5 tonnát meghaladó járművek számára a hídon való áthaladásra vonatkozóan”, „tilalom az 5 tonnát meghaladó járművek számára az út igénybevétele”; de kizárja például ezeket az üzeneteket: „tilalom óránként 80 kilométernél gyorsabb hajtásra”; vagy: „arra vonatkozó információ, hogy útkereszteződés közeledik”; stb. Miután az az üzenet, amelyet a kibocsátó átadni igyekszik, sohasem lehet olyan üzenet, amelyet

a szignál kizár, ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a szignál a felfogó számára azt jelzi, hogy az az üzenet, amelyet a kibocsátó átadni igyekszik, a szignál által lehetővé tett üzenet. Így például a fenti példákban az *(Add ide a ceruzádat)* szignál azt jelzi a felfogó számára, hogy az az üzenet, amelyet a kibocsátó neki át kíván adni, „arra vonatkozó parancs, hogy a kibocsátónak adják át a felfogó fekete ceruzáját”; vagy „arra vonatkozó parancs, hogy a kibocsátónak adják át a felfogó piros ceruzáját”; vagy valamely más, de olyan üzenet, amelyet a kérdéses szignál megenged [...]

1.4. A kibocsátó által átadni szándékolt üzenetre vonatkozóan annak a jelzése, hogy a felfogó megkapja a szignált, nyilvánvalóan elégtelen lesz az ő számára arra, hogy a szignálnak egy meghatározott üzenetet tulajdonítson: ugyanis az egy szignál által megengedett különböző üzenetek száma valójában gyakorlatilag végtelen. Ha pedig a felfogónak mégis sikerül kiválasztania *egyetlen* meghatározott üzenetet, amelyet a szignálnak tulajdonít, ez azért van így, mivel a szignál mindig meghatározott „körülmenyekkel” kapcsolatban jön létre, ezek pedig szintén szolgáltatnak a felfogó számára járulékos információkat. „Körülményeken” értünk minden olyan tényt, amelyet a felfogó ismer. Tegyük föl például, hogy valaki éppen ír a füzetébe egy fekete ceruzával, amely az övé; s hogy van neki egy piros ceruzája is íróasztalának fiókjában stb.; továbbá azt is, hogy abban a pillanatban, amikor egy másik ember kibocsátja azt a szignált, hogy *(Add ide a ceruzádat)*, akkor az a személy, aki éppen ír, s aki a szignál kibocsátásával megindított jelaktus felfogójává vált – tudja a szignál meghallásának pillanatában, hogy ő most épp ír; hogy ezt a füzetébe

teszi; hogy a ceruza az övé; hogy van egy piros ceruzája is; de ez a piros ceruza a fiókban van ; stb. S mivel ezeket a tényeket a felfogó a jelaktustól függetlenül ismeri, ezek alkotják a szóban forgó szignál létrehozásával kapcsolatban levő körülményeket [...]

A körülmények különbözőképpen „kedveznek” a szignál által megengedett különféle üzenetek számára. Ez azt jelenti, hogy a felfogó figyelme számára közvetlenebbül vagy kevésbé közvetlen módon mutatják be azokat; a felfogó pedig teljesen logikusan arra a következtetésre jut, hogy a szignál által megengedett üzenetek közül épp a kibocsátó által neki átadni szándékozott üzenetet pártolják leginkább a körülmények. A fentebb föltett körülmények pedig – az *(Add ide a ceruzádat)* szignállal kapcsolatban – például valamennyi üzenet közül, amelyet a szignál hasonlóképpen megenged, inkább ennek kedveznek: „arra vonatkozó parancs, hogy a kibocsátónak adj a felfogó fekete ceruzáját” (tudniillik inkább, mint ennek; „arra vonatkozó parancs, hogy a kibocsátónak adják át a felfogó piros ceruzáját) [...]

3. Jelentő, jelentett, széma és kód

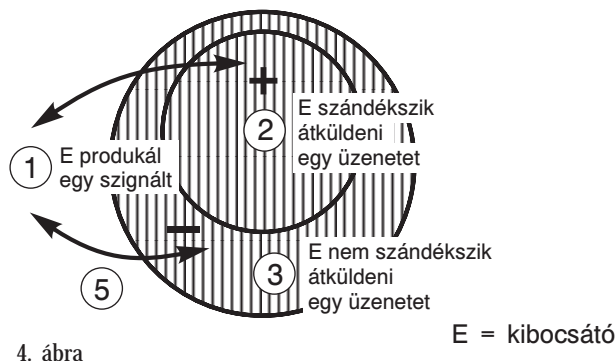
3.1. A[z előző] fejezetben láttuk, hogy egy jelaktus felfogója tisztába jön a kibocsátónak azzal a szándékával, hogy az egy meghatározott üzenetet ad át neki, azonosítja ezt az üzenetet azoknak a jelzéseknek a segítségével, amelyeket vagy a szignál vagy a szignál produkálásának körülményei szolgáltatnak...

A 2. fejezetben a jelzés mechanizmusának tanulmányozásakor kiderült,* hogy a jelzés nem egyszerűen az index és az indikált síkján fennálló és az index által ki nem küszöbölt lehetőségek jelzései közötti viszony. A jelzés mindig két „diskurzusuniverzum” között létesít kapcsolatot, és azokból a megfelelőlésekből bontakozik ki, amelyek egyikőjük komplementer osztályokba osztása és a másik hasonló felosztása között található.

Ennek a fejezetnek pedig az a fő célja, hogy meghatározza azokat a diskurzusuniverzumokat, amelyek kapcsolatba kerülnek egymással minden egyes indikáció révén, amelyet a felfogó a jelaktus során megkap, továbbá az, hogy tanulmányozzuk ezeknek az univerzumoknak a felosztását, valamint a köztük levő megfeleléseket, amelyek lehetővé teszik minden egyes indikáció számára a kibontakoztatást; s végül, hogy meghatározzuk az ezekből a felosztásokból eredő egységeket és megfeleléseiket.

3.2. A legelső indikációt, amellyel dolgunk van – s amelyet „értesítő indikációnak” nevezünk el –, a szignál nyújtja létrejöttének ténye által: egy szignál produkálása jelzi a felfogó számára azt, hogy a kibocsátónak szándékában áll neki átadni egy üzenetet. Az a tény tehát, hogy a kibocsátó egy szignált produkál, maga az index, s az a tény, hogy üzenetet szándékozik átadni, marad az egyetlen számba jövő, az index által ki nem küszöbölt lehetőség az indikálnak a szintjén. (Lásd a 4. ábrán.) Bennünket az érdekel, hogy meghatározzuk: melyek azok az univerzumok, amelyek ezeket a tényeket összefoglalják, s hogy

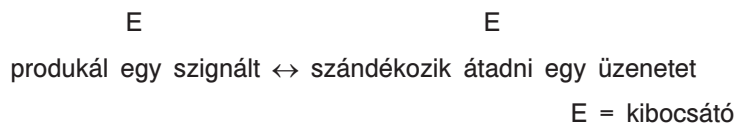
* Ezt a fejezetet terjedelmi okokból el kellett hagyni. – *A szerk.*

4. ábra

melyek a felosztásaik, amelyek – megfelelőseik segítségével – lehetővé teszik, hogy az indikáció megtörténjen; s végül hogy milyen más felosztásuk lehetséges – más megfelelőseikkel.

Ami az indikált síkját illeti, meg kell határozni azokat a többi lehetőségeket is, amelyeket az index kiküszöbölt. Az értesítő indikáció esetében tehát azon a lehetőségen kívül, hogy a kibocsátó egy üzenetet szándékozik átadni, az indikált síkján csupán egyetlen másik lehetőség található, mégpedig az a lehetőség, hogy a kibocsátónak nincs meg ez a szándéka. A számításba jövő diskurzusuniverzum tehát az indikált síkján, amikor az értesítő indikációt a szignál nyújtja, mindössze két lehetőségből áll (lásd az 5. ábrát).

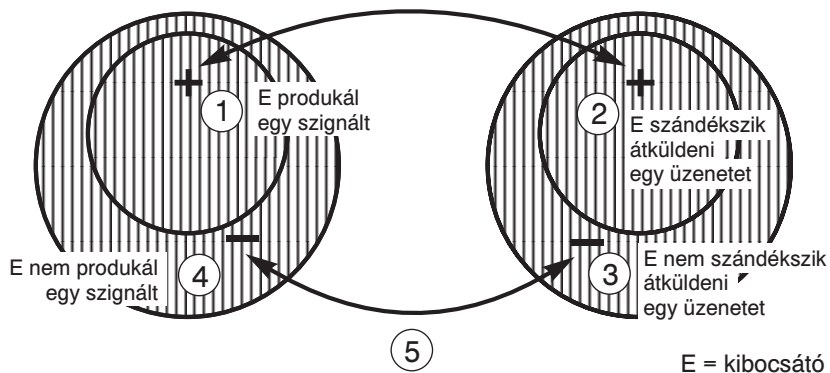

5. ábra

Az indikáló síkján azonban – mivelhogy az a tény szolgáltatja az indikációt, hogy a kibocsátó produkál egy szignált – bizonyos, hogy akadnak egyéb tények is, amelyek helyébe léphetnek, de amelyek nem nyújtanak ugyanazt az indikációt. Egy szignál produkálása helyett tehát csak egyetlen másik tény jelenhet meg; ez a szignálnak nem produkálása. S az a tény, hogy nem produkálnak egy szignált, minden bizonnyal nem ugyanazt az indikációt nyújtja, mint amikor produkálják; attól a pillanattól kezdve, hogy a kibocsátó produkál egy szignált, valójában annak a lehetősége, hogy nincs szándékában üzenetet átadni, ki van küszöbölve, míg hogyha a kibocsátó (természetesen egy lehetséges kibocsátó) nem produkál egy szignált, akkor ez a lehetőség nyilvánvalóan nincs kiküszöbölve. A számba jövő diskurzusuniverzum tehát az indikáló síkján – a szignál által nyújtott értesítő indikáció esetében – ugyanúgy csak két lehetőségből áll, mint a másik síkon számba jövő diskurzusuniverzum.

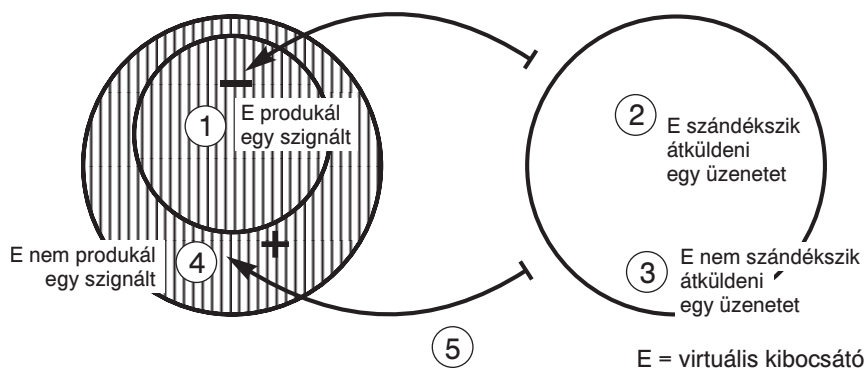
Az indikáció mechanizmusa a bennünket foglalkoztató esetben így játszódik le: mivel az indikáló síkján két számba jövő lehetőség közül az, amelyik ténylegesen megtörtént, egy szignálnak a produkálása, a felfogó tudja, hogy a

másik síkon számba jövő két lehetőség közül a ténylegesen megvalósuló a kibocsátónak az üzenet átadására vonatkozó szándéka lesz (lásd a 6. ábrát).

6. ábra

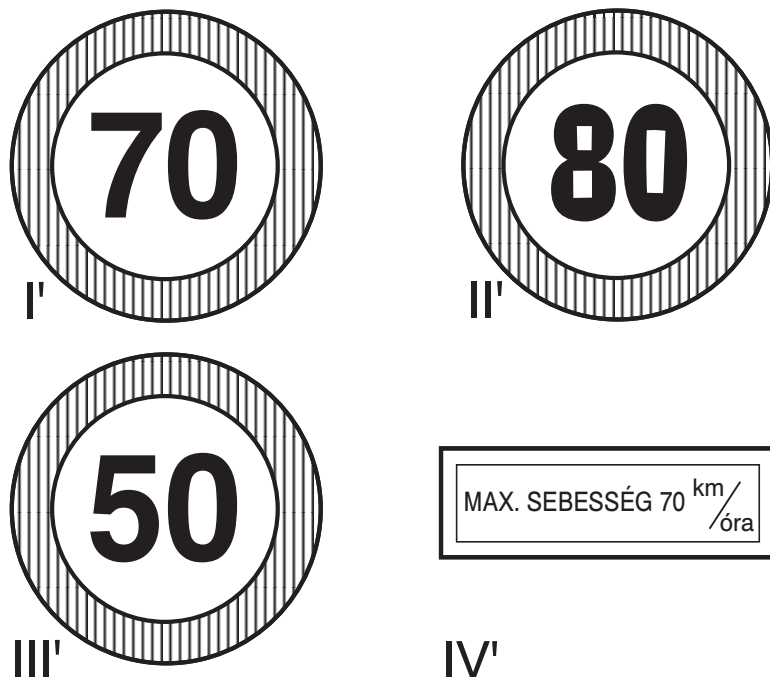
Ha pedig egy szignálnak a nem produkálása nem küszöböli ki annak a lehetőségét, hogy a (lehetséges) kibocsátónak ne álljon szándékában üzenet átadása, akkor azt a lehetőséget sem küszöböli ki, hogy a (lehetséges) kibocsátónak meglegyen ez a szándéka. Vagyis a szignálnak a nem produkálása nem küszöböli ki semmilyen számba jövő lehetőséget az indikált síkján. Ha tehát biztosítja is egy szignálnak indexjellegét, nem hozza azt létre. Amíg az indikáló síkján megvalósuló lehetőség a szignálnak a nem produkálása, nem lehet tudni ennek folytán, hogy milyen lehetőség valósul meg a másik síkon, vagyis nem tudható, hogy vajon a (lehetséges) kibocsátó szándékozik-e vagy sem átadni egy üzenetet (lásd a 7. ábrát).

7. ábra

3.3. A jelaktusból másodiknak megkapott indikáció a felfogó számára ugyancsak a szignálból jön: a szignál azt indikálja a felfogónak, hogy az az üzenet, amelyet a kibocsátó az ő számára átadni szándékozik, a szignál által

megengedett üzenet (lásd a 8. ábrát, ahol is a kör a szignál által megengedett üzeneteket képviseli). Ezt az indikációt a szignál által szolgáltatott „jelentéses indikációnak” hívjuk.

8. ábra

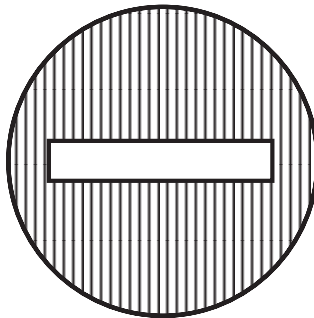
Amikor hozzákezdünk ahhoz, hogy ezt az indikációt tanulmányozzuk, akkor első feladatunk, mint az értesítő indikáció esetében is, hogy meghatározzuk: melyek azok a diskurzusuniverzumok, amelyekben együtt található az indikációt szolgáltató tény és a másik síkon levő ki nem küszöbölt lehetőségek. Először tehát meg kell határoznunk egyrészt azt a diskurzusuniverzumot, amelyben a szignál benne foglaltatik, másrészt pedig azt a diskurzusuniverzumot, melynek része a szignál által megengedett üzenetek. Ennek az univerzumnak a meghatározása azonban csak akkor lehetséges, ha már előzetesen megmagyaráztuk: mit is kell érteni azon, hogy két szignál „ugyanahhoz a kódhoz” tartozik, vagy hogy „különböző kódokhoz” tartozik. Tekintettel arra, hogy sajnos nem állnak rendelkezésünkre olyan definíciók, amelyeknek segítségével ezt szigorú pontossággal el tudnánk végezni, meg kell elégednünk azzal, hogy ezt a feladatot a kódok gyakorlati ismeretének alapján végezzük el.

Először vegyük szemügyre a következő hangszignálokat.

(I.)	(Nézz rám: raccsolt [r]-rel.)
(II.)	(Nézz rám: pergetett [r]-rel.)
(III.)	(Nézz rád.)
(IV.)	(Look at me.)

Nyilvánvalóan négy különböző szignálról van szó. Az (I.), (II.) és (III.) szignálok és (IV.) szignál között olyan határ található, amely hiányzik az (I.), (II.) és (III.)* között: ez a határ két kód között húzódik, és ennek folytán az (I.), (II.) és (III.) szignál azonos kódba tartozik, amelyet „magyar nyelvnek” nevezünk, amely különbözik attól a kódtól, amelyhez a (IV.) szignál tartozik, az „angol nyelv”**** kódjától.

...Az a tény, hogy csak példák segítségével tudjuk megmagyarázni két szignálnak ugyanahhoz a kódhoz vagy két különböző kódhoz való tartozását, továbbá az a tény, hogy csak a kódok gyakorlati ismerete alapján tudjuk eldönteni azt a kérdést, hogy „egy vagy több kód?”, csupán mellékes akadályt jelent. S el kell készülni azokra az esetekre is, amelyekben ennek a kérdésnek a megválaszolása pusztán a gyakorlati ismeretek alapján a fentebb vizsgálatnál bizonytalanabb lesz, így például az, hogy az útkereszteződések forgalmát szabályozó piros, sárga és zöld színt adó lámpák ugyanahhoz a kódhoz tartoznak-e, mint a behajtani tilos jelzésű kör alakú tábla (9. ábra), vagy pedig két különböző kódhoz? Ebben a kérdésben kétségtelenül kisebb lesz az egyetértés, mint az előzőekben. Ebben a problémában mégsem azt tartjuk fontosnak, hogy melyek – a jelaktus kibocsátójának vagy felfogójának véleménye szerint – a célaktus kódjával azonos kódhoz tartozó szignálok, hanem azt, hogy meghatározzuk, hogyan hat ez az indikáció mechanizmusára minden esetben.

9. ábra

Például nem vagyunk bizonyosak, hogyan reagálnak majd a behajtani tilos jelzésű kör alakú táblára annak az aktusnak a szereplői, melynek szignálja a piros jelzőlámpa. De akár egyetértenek, akár nem, a legcsekélyebb habozás nélkül meg tudjuk állapítani minden egyes esetben a jelaktus mechanizmusa számára adódó következményeket. Tehát mindössze ez érdekli a szemiológiai elméletet.

3.4. Tényként fogadhatjuk el tehát azt, hogy a szignálok különböző kódok közt oszlanak szét. Már említettük, hogy erre az eloszlásra támaszko-

* Az (I.), (II.) és a (III.) szignál között persze olyan határvonal húzódik, amely hiányzik az (I.) és a (II.) szignál között, ez a határ a két jelentő (franciául: signifiant) között van, amelyekkel később foglalkozunk. – *A szerk.*

** Természetesen ugyanez a határ, amely az (I.), (II.) és (III.) meg a (IV.) szignál között halad, ugyancsak megtalálható az (I.), (II.) és (III.) szignál között, valamint például a „luk ájtó: self” (*Look at yourself*) szignál között. – *A szerk.*

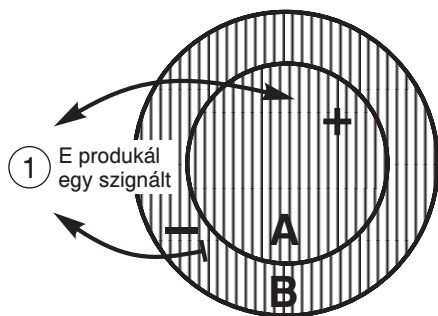
dunk azoknak a diskurzusuniverzumoknak a meghatározásában, amelyek egy szignál által nyújtott jelentéses indikációval kapcsolatosak. Egy jelaktus szignáljának helyében ugyanis valójában csak *ugyanahhoz a kódhoz tartozó* egyéb szignálok tűnhetnek föl. Ennélfogva az indikáló számba jövő lehetőségeinek összességét (halmazát) – akkor, amikor a jelentéses indikációt egy szignál – vagyis az a diskurzusuniverzum, amelyhez tartozik – szolgáltatja, a szóban forgó szignál alkotja, valamint az összes többi, ugyanahhoz a kódhoz tartozó szignál.

Ami pedig a másik síkon, az indukált síkon számba jövő lehetőségeket illeti, ezek nem egyszerűen az elképzelhető összes üzenetek, ahogy azt első pillanatban gondolhatnánk. Ha ugyanis valóban csak azok a szignálok jönnek számításba az indikáló síkján, amelyek a jelaktus szignáljának kódjához tartoznak, akkor azok az üzenetek, amelyeket az ehhez a kódhoz tartozó szignálok kizárnak, nem lehetnek az indukált számba jövő lehetőségei – és ennélfogva csak a szóban forgó jelaktus szignáljait vagy bármely más, ugyanehhez a kódhoz tartozó szignál által megengedett üzeneteket kell számításba venni ilyen lehetőségek gyanánt.

3.5. Tudjuk, hogy egy index nemcsak azokra a lehetőségekre vonatkozik az indukált síkján, amelyeket nem küszöböl ki, hanem ezen a síkon valamennyi számba jövő lehetőségre. Ugyanígy egy jelentéses indikációszoigáltató szignál nemcsak az általa megengedett üzenetekre vonatkozik, hanem minden üzenetre – akár megengedettek azok, akár nem –, amelyek lehetőségként számba jönnek az indikáló síkján. Az előbb említettük, hogy melyek ezek az üzenetek: ezek az összes üzenetek, amelyeket a szóban forgó szignál vagy bármely egyéb, ugyanehhez a kódhoz tartozó szignál megenged. Egy meghatározott szignál vagy egy másik, ugyanehhez a kódhoz tartozó szignál által megengedett összes üzenet halmaza ennek a kódnak a „noetikus mezőjét” alkotja elnevezésünk szerint. Azt mondjuk tehát, hogy az indukált síkján számba jövő diskurzusuniverzum akkor, amikor a jelentéses indikációt egy szignál szolgáltatja, nem más, mint a megfelelő kód noetikus mezője.

Egy index, amikor az indukált síkján számba jövő összes lehetőség halmazát alkotó diskurzusuniverzumra vonatkozik, akkor azt két, egymást kiegészítő osztályra osztja: az egyik az, amelyikhez a megvalósulás lehetősége hozzátartozik, a másik pedig az, amelyikhez ez a lehetőség nem tartozik hozzá. S ez

érvényes valamennyi indexre, és így természetesen egy szignálra is. A szignál egy neki megfelelő kód mezőjére vonatkozik, s azt két részre osztja. Az egyiket a szignál által megengedett üzenetek alkotják: ehhez az osztályhoz tartozik a megvalósuló lehetőség, vagyis az az üzenet, amelyet a kibocsátó átadni igyekszik. A másik pedig – az az osztály, amelyhez az az üzenet nem tartozik – a *noetikus mezőhöz*

10. ábra

E = kibocsátó

tartozó összes olyan üzenetből áll, amelyet a szignál kizár. Egy szignál által megengedett üzenetek osztálya alkotja azt, amit e szignál „jelentettjének” [signifié] nevezünk. Azt mondhatjuk tehát, hogy a megfelelő kód noetikus mezőjére való vonatkozásban egy szignál indikálja, hogy a kibocsátó által átadni szándékolt üzenet az ő jelentettjéhez (signifié) tartozik. A 8. ábra skémája a 10. ábra szerint módosítható: az A kör ábrázolja a szignál által megengedett üzenetek halmazát, vagyis annak jelentettjét; a B kör pedig a noetikus mezőt; s a $B-A$ gyűrű a szignál jelentettjének a kiegészítőjét.

3.6. Az index csak akkor nyújt indikációt, ha az indikáló síkján számba jövő lehetőségek által alkotott diskurzusuniverzum tagja. S tudjuk azt, hogy ezt a diskurzusuniverzumot – abban az esetben, amikor a jelentéses indikációt egy szignál szolgáltatja – a szóban forgó szignál, valamint az ugyanehhez a kódhoz tartozó többi szignál alkotja. Egy meghatározott kódhoz tartozó összes szignál halmazát e kód „szémikus mezőjének” nevezzük a továbbiakban. Tehát azt mondjuk, hogy egy szignál csak a megfelelő kód szemikus mezője tagjaként szolgáltat jelentéses indikációt.

Az általuk nyújtott jelentéses indikációt figyelembe véve, azokat a szignálokat – amelyek annak a kódnak a szemikus mezőjét alkotják, amelyhez egy jelaktus szignálja tartozik – két, egymást kiegészítő osztályra oszthatjuk fel. Az egyik osztály a szóban forgó jelaktus szignáljából, valamint az összes többi olyan szignálból áll, amelyek ugyanezt a jelentéses indikációt képesek szolgáltatni: ehhez az osztályhoz tartozik az indikáló síkján megvalósuló lehetőség, ez a pozitív jelű osztály. A negatív jelű osztály pedig a szemikus mező összes többi szignáljából áll; vagyis az összes olyan szignálból, amelyek a szemikus mezőhöz tartoznak, és a szóban forgó jelaktus szignáljától eltérő jelentéses indikáció szolgáltatására alkalmasak.

E két, egymást kiegészítő osztály közül az elsőt, vagyis azt az osztályt, amelyhez tartozik a szóban forgó jelaktus szignálja, „jelentőnek” [signifiant] nevezzük; s ezt a jelaktus szignálja „valósítja meg” vagy ábrázolja. Azt mondhatjuk tehát, hogy azt a kódot, amelyhez a jelaktus szignálja tartozik, két, egymást kiegészítő osztályra oszthatjuk fel, s ezek közül az egyik a jelentő, amelyet ez a szignál megvalósít, a másik pedig ennek a jelentőnek a kiegészítője.

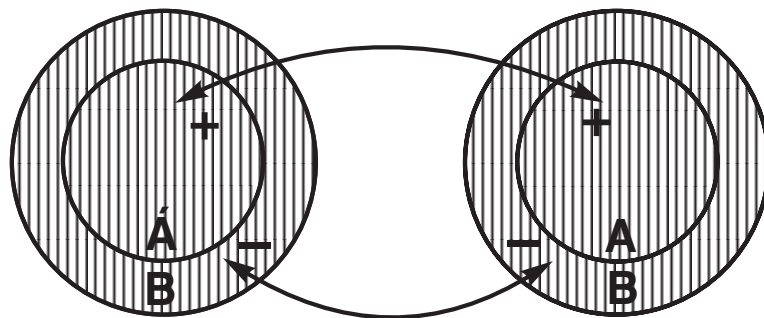
A szignáloknak azt az osztályát, amely jelentő [signifiant], az jellemzi, hogy minden tagjuk, de csak azok, alkalmasak meghatározott jelentéses indikáció szolgáltatására. A jelentéses indikáció pedig, amit egy szignál szolgáltat, a jelentettjétől [signifié] függ: tudjuk, hogy egy jelaktus szignálja valójában azt indikálja a felfogónak, hogy a kibocsátó által számára átadni kívánt üzenet a jel jelentettjéhez tartozik, s ugyanakkor azt is, hogy ez az üzenet nem tartozik jelentettjének kiegészítőjéhez. Így tehát egy jelentő [signifiant] azoknak a szignáloknak az osztályaként definiálható, amelyeknek mindnek ugyanaz a jelentettjük [signifié].

3.7. Ha egy meghatározott szignál helyett egy jelaktus kibocsátója egy másikat produkál, amelyik ugyanahhoz a jelentőhöz [signifiant] tartozik, akkor a szemikus mezőnek két, egymást kiegészítő osztálya nyilvánvalóan változatlan marad: a kibocsátó által produkált szignál által megvalósuló jelentő [sig-

nifiant] és megfelelő kiegészítője mindkét esetben ugyanaz. Ugyanígy két, ugyanazon jelentőhöz [signifiant] tartozó szignálnak a jelentettje [signifié], s a noetikus mezőnek – a szignál által jelzett – két, egymást kiegészítő mezőre oszlása hasonlóképpen azonos mindkét esetben.

Ha viszont egy meghatározott szignál helyett egy jelaktus kibocsátója egy olyan másikat produkál, amely egy másik jelentőhöz [signifiant] tartozik, akkor a szemikus mezőnek két, egymást kiegészítő osztálya nem lesz azonos a két esetben, mivel az a jelentő [signifiant], amelyet a kibocsátó által produkált szignál megvalósít, nem azonos. S másrészt mivel különböző szignálokhoz tartozó két szignálnak sohasem lehet ugyanaz a jelentője [signifié], ezért a noetikus mező a szignál által jelzett felosztása szintén különbözik minden egyes esetben.

A jelentéses indikáció tehát két felosztás közötti megfelelés eredménye: az egyik felosztás a szemikus mezőt tagolja jelentőre [signifiant] és kiegészítőre; a másik felosztás pedig a noetikus mezőt tagolja jelentettre [signifié] és kiegészítőre (lásd a 11. ábrát). Mivel a felfogó felismeri, hogy a kibocsátó által produkált szignál tartozik hozzá egy meghatározott jelentőhöz [signifiant], (A kör) – és nem tartozik hozzá a megfelelő kiegészítőhöz ($B'-A'$ gyűrű), a felfogó tudja, hogy a szemikus és a noetikus mezők felosztásai között meglévő megfelelések jóvoltából, a kibocsátó által átadni szándékolt üzenet a megfelelő jelentetthez [signifié] tartozik (A kör) – és nem tartozik hozzá a megfelelő kiegészítőhöz ($B-A$ gyűrű).

11. ábra

3.8. Egy jelentő [signifiant] és a megfelelő jelentett [signifié], vagyis egy jelentő és az őt alkotó összes szignál számára közös jelentett együttesen alkotják meg azt az egységet, amelyet Eric Buysens¹ nyomán „szémának” nevezünk. A szémák a szemiológia alapvető egységei. Egy széma valójában mint a szemikus mezőnek egymást kiegészítő osztályokra való felosztása és a noetikai mezőnek hasonló felosztása között meglévő megfelelés határozható meg, tudjuk, hogy az ilyen fajta felosztás minden indikáció alapja.

Egy kód [...] két diskurzusuniverzumból, a szemikus és a noetikus mezőből áll, melyeknek két, egymást kiegészítő osztályra való osztása egymással megfe-

lelésben van. Vagyis egy kód lényegében „szémák” rendszere.* Ez azonban nem elegendő a kódoknak jellemzésére azokkal szemben, amelyeket általában „indikátorrendszernek” nevezhetünk. Az ég különböző színei olyan diskurzusuniverzumot alkotnak, amelyeknek egymást kiegészítő osztályai megfelelnek egy másik univerzum analóg osztályaival, a közeljövőben lehetséges időjárás állapotaival, még sincs itt kóddal dolgozunk. Hogy jó legyen a „kód”-definíciónk, emlékeztetnünk kell az indikátorrendszereknek még egy sajátosságára, amely elkülöníti őket az összes többitől: a kódokban, az indikáló síkján számba jövő diskurzusuniverzum összetevői, vagyis a szemikus mező összetevői, eszköz jellegűek; a szignálok olyan tények, amelyeket kifejezetten azért produkáltak, hogy az üzenet átadásához szükséges indikációkat szolgálhassák. Semmi ilyent nem mondhatunk el nyilvánvalóan az ég színeiről, sem bármilyen más indikátorrendszerről, amelyek nem alkotnak kódot.

* A kódokat gyakran „jelek rendszerének” nevezik, amelynek alapján azt lehetne gondolni, hogy a „jel” és a „széma” szinonim műszavak. Ez azonban nincs így. A jelek „rendszer” kifejezést annak az időnek a maradványaként tekinthetjük, amikor azt hitték, kétségtelenül tévesen, hogy nem nyelvi egységnek, mint például a „behajtani tilos” táblának, egyetlen szó, például ceruza a nyelvi megfelelője. Ha ez így volna, akkor nem volna szükség a „széma” terminusra, s nyugodtan lehetne továbbra is használni a „jelet”, mint azelőtt, a szavakra és a „behajtani tilos”-féle egységekre egyaránt.

Jelek	Nyelvi	Nem nyelvi
	<i>ceruza stb.</i> „behajtani tilos” tábla stb.	

Ezek azonban nem szavak, hanem olyan egységek, amelyek szavakból állnak, s amelyeket „megnyilatkozásnak” [énoncé] nevezünk, ezek a nyelvi megfelelői az olyan egységeknek, mint a „behajtani tilos” tábla. Nem használhatjuk tehát ugyanazt a műszót ezekre az egységekre is meg a szavakra is. Ha a „jel” terminus a megnyilatkozásokat és az olyan egységeket, mint „behajtani tilos” tábla, jelöli, akkor nem használható többé a szavakra:

Jelek?	Nyelvi	Nem nyelvi
„?”	megnyilatkozások <i>ceruza stb.</i>	„behajtani tilos” tábla stb.

Ha pedig épp ellenkezőleg, a „jelet” a szavak jelölésére használjuk, akkor más megjelölést kell kitalálnunk az olyan egységek számára, mint a megnyilatkozás vagy a „behajtani tilos” tábla.

Jelek	Nyelvi	Nem nyelvi
	megnyilatkozások <i>ceruza stb.</i>	„behajtani tilos” tábla

Ebben az alternatívában a második megoldást választottuk, és a „széma” műszót ennek a terminológiai hiánynak pótlására vettük igénybe. Helyettesíteni kellett volna természetesen a „jeleket” a „szémákkal” a „jelek rendszere” kifejezésben is. Ez a kifejezés azonban igen életerős, s aligha valószínű, hogy a közeli időkben abbahagynák használatát. Ez nem okoz különösebb kellemetlenséget, tekintettel a kétértelműség csekély lehetőségére – föltevé, hogy nem feledkezünk meg arról, hogy a szóban forgó kifejezésben a „jelek” műszónak „archaikusnak” minősíthető a jelentése. – *A szerk.*

3.9. A szignállal és az üzenettel szemben, amelyek konkrét entitások, a jelentő [signifiant] és a jelentett [signifié]; valamint az általuk alkotott széma elvont entitások. Őrizkedni kell tehát attól, hogy összekeverjük a jelentőt meg a szignált, a jelentettet meg az üzenetet, és végül a szémát meg a szignál és az üzenet kapcsolatát: valamennyi esetben egyrészt konkrét tények osztályával van dolgunk, másrészt egyetlen ténnyel, amely ehhez az osztályhoz tartozik.

A kétféle entitás közti szabatos megkülönböztetés, amely talán mindennél élesebben teszi föl az absztrakt és a konkrét közti viszonyok problémáját, a modern nyelvészet egyik nagy vívmánya, s hasonlóképpen a szemiólogia egyik alapját kell alkotnia. Ennek a megkülönböztetésnek a szükségét először Ferdinand de Saussure jelezte, aki híres distinkciójában rendelkezésünkre bocsátta azokat a műszavakat, amelyekkel a nyelvészet általában azokat a különböző szinteket jelöli, ahol a szóban forgó entitások elhelyezkednek: a „nyelv” [langue] elvont entitásoknak, konkrét tényosztályoknak a területe, a „beszéd” [parole] pedig a nyelvnek konkrét tények által való megvalósulása.²

Két iskola van, amelyik magának követeli Saussure tanítását: a prágai fonológia és a glosszematika, ezeknek köszönhetjük azt az eljárást, melynek segítségével meg lehet határozni a beszéd konkrét tényeinek a nyelvet alkotó osztályokban való eloszlását. A „kommutációnak” nevezett eljárás természetesen először a nyelvi kódok tanulmányozására jött létre, de elméletileg érvényes mindenféle kódra. Az üzenetek kommutációjának lehetővé kell tenni azoknak az osztályoknak a létrehozását, amelyekbe eloszlanak, vagyis a jelentetteket [signifié]. Tudjuk, hogy a jelentett olyan osztály, amelyet egy meghatározott szignál által megengedett üzenetek osztálya alkot. Ha tehát R -nek nevezzük azt a viszonyt, amely egy adott meghatározott a szignál és egy bármilyen, általa megengedett üzenet között van, akkor azt mondhatjuk, hogy a kommutáció ebben az esetben abban áll, hogy meghatározzuk: milyen üzenetek fordulhatnak elő a következő viszony hiányzó tagjaként:

(1) a szignál R ...

Az az osztály, amelyet ezek az üzenetek alkotnak, nyilvánvalóan az a szignál jelentettje [signifié].

A szignálok kommutációja pedig lehetővé teszi a szignálok osztályainak létesítését, vagyis a jelentőket [signifiant]. A jelentő azoknak a szignáloknak osztálya, amelyeknek mindnek ugyanaz a jelentettje [signifié]: tehát R -nek nevezve azt a viszonyt, amely bármelyik szignál és x jelentettje közt található, a kommutációnak itt abban kell állnia, hogy meghatározza, melyek azok a szignálok, amelyek a következő viszony üres tagjaként fordulnak elő:

(2) ... R x jelentett.

Az az osztály, amelyet ezek a szignálok alkotnak, hozza létre az x jelentettnek megfelelő jelentőt, amellyel együtt az egy szémát alkot.

Azokat az üzeneteket, amelyek egy jelentettet [signifié] alkotnak, vagy azokat a jeleket, melyek egy jelentőt [signifiant] alkotnak, e jelentett vagy jelentő „változatainak” nevezzük, s azt mondjuk, hogy „oppozícióban” állnak azokkal az üzenetekkel vagy szignálokkal szemben, amelyek nem tartoznak hozzá a

szóban forgó jelentetthez vagy jelentőhöz. Természetesen csak a noetikus mezőhöz tartozó üzenetek és a szemikus mezőhöz tartozó szignálok jöhetnek számításba.

Igen fontos azt megjegyezni, hogy ezt a két műveletet, vagyis az üzenetek kommutációját a jelentettek meghatározása végett, valamint a szignálok kommutációját a jelentők meghatározása végett, ebben a sorrendben kell elvégezni, ahogy említettük. A szignálok kommutációja ugyanis ténylegesen egy jelentettet [signifié] használ fel vonatkoztatási pont gyanánt, vagyis az üzeneteknek egy olyan osztályát, amelyet már előzőleg meghatároztunk az üzenetek kommutációja révén. Az üzenetek kommutációja viszont egyetlen szignálra, tehát egy konkrét tényre vonatkozik, s így nem tesz föl semmilyen előzetes osztályozó műveletet.

3.10. A szignál által a felfogónak nyújtott kétféle indikáció, vagyis az értesítő és a jelentéses jelzés közül sokkal több figyelmet fordítottunk az utóbbira. Ennek oka könnyen érthető. Bármilyenek is legyenek egy jelaktus szignáljai és a kód, amelyhez tartozik, az általa szolgáltatott értesítő indikáció mindig ugyanaz lesz: a velük kapcsolatban álló diskurzusuniverzumok mindig ugyanazok, s ezeknek az univerzumoknak a felosztásai, amelyek egymásnak megfelelnek, s amelyek lehetővé teszik az indikáció megtörténését, szintén ugyanazok. A jelentéses indikáció viszont két diskurzusuniverzumot állít viszonyba: a noetikus és a szemikus mezőt, amelyek rendszerint kódról kódra változnak, és a szóban forgó szignál szerint az univerzumok is különbözőképpen oszthatók fel. A szignálok tehát mind hasonlóak az általuk szolgáltatott értesítő indikáció szempontjából, viszont különbözhetnek a jelentéses indikáció szempontjából. Ez az utóbbi tehát sokkal érdekesebb a szemiólogia számára.

Akadnak azonban olyan esetek, amikor az értesítő indikáció különleges fontossághoz jut. Úgy látszik, csakugyan vannak olyan kódok, melyeknek szignáljai nem szolgáltatnak jelentéses indikációt, vagy ha így jobban tetszik, amelyek zérus jelentéses indikációt szolgáltatnak, úgyhogy az értesítő indikáció marad ténylegesen az egyedüli, amit a felfogó a szignálból megkap. Azokról a kódokról van szó, amelyekben minden szignálnak ugyanaz a jelentettje [signifié]. Az ilyen típusú kódokban a valamennyi szignál számára közös jelentett és a noetikus mező szükségszerűen egybeesik, mivel hogyha másként volna, akkor kellene lennie olyan üzenetnek, amelyet ennek a kódnak egyik szignálja megenged, de nem enged meg egy másik, és ilyenformán a szóban forgó kód szignáljainak nem lenne mindnek ugyanaz a jelentettje.* Ami pedig az egyetlen jelentettnek megfelelő jelentőt illeti, szükségszerűen egybeesik a szemikus mezővel. Az ilyen típusú kód tehát csak egyetlen számából áll, melynek jelentettje és jelentője egybeesik a noetikus és a szemikus mezővel.

Az ilyen típusú kódhoz tartozó szignál is szolgáltat értesítő indikációt, akárcsak bármely más szignál, vagyis jelzi a felfogó számára, hogy a kibocsátó

* Egy kód noetikus mezőjét úgy határozhatjuk meg, mint az ehhez a kódhoz tartozó szignálok jelentettjeinek logikai összegét. Tehát két azonos osztály logikai összege lévén ezekkel az osztályokkal egy kód noetikus mezője, melyben minden szignálnak ugyanaz a jelentettje, szükségszerűen egybeesik a jelentettel. – *A szerk.*

üzenetet szándékozik átadni. De mihelyt jelentette [signifié] egybeesik a noetikus mezővel, a szóban forgó szignál nem küszöböl ki egyet sem az ezt alkotó üzenetek közül, és így semmilyen indikációt sem nyújt arra az üzenetre vonatkozóan, amelyet a kibocsátó átadni igyekszik. Természetesen a felfogónak mégis sikerül annak a felismerése, hogy melyik is az az üzenet, de ezt teljesen a körülmények által szolgáltatott indikációk alapján éri el: a felfogó arra a következtetésre jut, hogy a kibocsátó azt az üzenetet kívánja neki átadni, amelyiket a kód noetikus mezőjét alkotó üzenetek közül a körülmények leginkább előnyben részesítenek.

Ilyen típusú kódok látszik például a vakok által hordott fehér botok kódja. Valóban úgy látszik, hogy az a szignál, amely ugyanahhoz a kódhoz tartozik, mint egy meghatározott fehér bot, csak egy másik fehér bot lehet, amely természetesen ugyanazokat az üzeneteket engedi meg, mint ez. Tehát ehhez a kódhoz tartozó valamennyi szignálnak ugyanaz lesz a jelentette, és ennélfogva egyetlen jelentőt alkot.

3.11. Az előző pontban tárgyalt kódokat „egyetlen szemájú kódoknak” nevezhetjük. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezekben a kódokban a pozitív szignál hiánya nem alkot szignált: egy fehér botot vivő személy és egy másik, aki nem visz botot, nem bocsátanak ki két különböző szignált, hanem az utóbbi egyszerűen nem bocsát ki szignált. Az egyszemájú kódokat tehát nem szabad összekeverni azokkal a kódokkal, amelyekben minden pozitív szignál egy-egy széma jelentőjét [signifiant] alkotja, és a pozitív szignál hiánya, amelyik maga is szignált alkot, önmagában alkotja egy másik széma jelentőjét. A vezérhajó árbocára felhúzott zászló például arról tájékoztat, hogy a flotta parancsnoka a hajón tartózkodik, de a zászlónak a hiánya is tájékoztatást ad a maga részéről, mégpedig azt, hogy a parancsnok nincs ott, így tehát szintén szignált alkot. Mivel minden egyéb szignál, amely ehhez a kódhoz tartozik, egy másik zászló lenne, melynek ugyanaz a jelentette [signifié], mint az elsőnek, ezért két szemából álló kóddal van dolgunk: minden pozitív szignál, vagyis minden zászló, az egyik széma jelentőjét [signifiant] alkotja, és a zászló hiánya alkotja egyedül a másik széma jelentőjét.

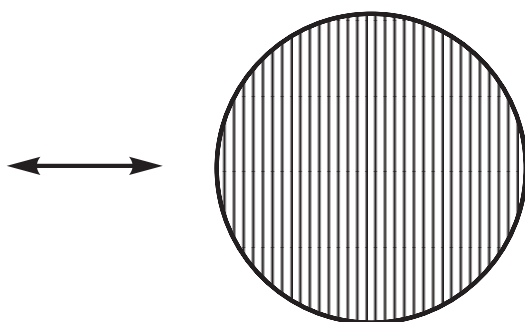
Azokat a kódokat, amelyekben a pozitív szignál hiánya szintén szignál gyanánt működik, „zérus jelentőjű kódoknak” fogjuk nevezni. Csak a két szemából álló zérus jelentőjű kódokat lehet természetesen összekeverni az egyetlen szemájú kódokkal. A zérus jelentőjű kód azonban nem áll szükségszerűen két szemából. Az autók villogó lámpája például olyan zéró jelentőjű kódot alkot, amely három szemából áll. A villogó fény hiánya a kocsin valójában olyan szignált alkot, melynek jelentette: „(tájékoztatás arra vonatkozóan, hogy) megtartom a menetirányomat”, különbözik attól a jelentettől, hogy „(tájékoztatás arra vonatkozóan, hogy) jobbra fordulok”, amely a jobb oldali villogó kigyújtása által létrehozott szignál jelentette és a bal oldali villogó kigyújtása által létrehozott szignál – „(tájékoztatás arra vonatkozóan, hogy) balra fordulok” – jelentettjétől is. Mivel pedig ennek a kódnak minden szignálja rendelkezik az egyik említett jelentettel [signifié], a három jelentő [signifiant] között oszlanak meg, a kód meg három szemából áll.

A zérus jelentőjű kódok nem képviselnek semmi különlegest a jelentéses

indikációval kapcsolatban: szignáljaik normálisan szolgáltatnak egy tényleges jelentéses indikációt. Az értesítő indikáció esetében azonban eltérnek a normálistól. Mivel a pozitív szignál hiánya, vagyis az a tény, amikor nem produkálnak pozitív szignált, szintén szignált alkot, lehetetlen, hogy a kibocsátó ne produkáljon szignált. Tehát az értesítő indikáció szolgáltatását a kibocsátó által produkált szignál látja el (lásd fentebb, a 3.2. pontban), de azzal a feltétellel, hogy a szignál nemprodukálása is megjelenhet a helyén. Mivel ez nem lehetséges a zérus jelentőjű kódokban, a szignál produkálása pusztán önmagában semmit sem jelezhet.

Fontos megjegyezni, mivel egyébként abszurd következtetésekre juthatnánk, hogy a zérus jelentőjű kódok használata mindig meghatározott kibocsátókra korlátozódik. Egyedül a vezérhajó használja azt a kódot, amelyet a zászló és hiánya alkot; minden mozgásban levő gépjármű, de csak ők használják a villogó lámpák kódját. Csak ezek számára a kibocsátók számára elengedhetetlen valamilyen szignál produkálása: így tehát akár fel van vonva a zászló a főárbocra, akár nincs, a vezérhajó szignált produkál; akár az egyik villogó van felgyújtva, akár a másik, akár pedig egyik sem, a mozgásban levő autó hasonlóképpen szignált produkál.

3.12. Végül szemügyre kell vennünk az utolsó indikációt, amelyet a jelaktus felfogója megkap, vagyis azt, amely a körülményekből származik, amely kiegészíti a szignál által szolgáltatott jelentéses indikációt. Ebben az esetben az index nem más, mint azoknak a körülményeknek az összessége, amelyekben a szignált produkálják. Ami az indikált síkján számba jövő lehetőségeket illeti, amelyeket nem küszöbölt ki az index, csak egyetlenegy ilyen van: az, amelyet a szignál által megengedett üzenet alkot, és amelynek a körülmények legjobban kedveznek (lásd a 12. ábrát).

körülmények \leftrightarrow a szignál által megengedett üzenet,
melynek a körülmények leginkább kedveznek.

12. ábra

Az indikált síkján, ilyen indikáció esetén, a számba jövő diskurzusuniverzumot, természetesen, a szignál jelentettje [signifié] alkotja: valójában csak azok az üzenetek, amelyek a szignál jelentettjét alkotják, maradnak meg a jelenté-

ses indikáció után az indikált síkján számba jövő lehetőségekből. A körülmények – mint indexek – erre a diskurzusuniverzumra vonatkoznak és ezt két, egymást kiegészítő osztályra osztják: az egyik, melynek egyetlen tagja, a körülmények által legjobban kedvelt szignál, a pozitív jegyű osztály; a másik pedig, amelyet a szignál által megengedett összes többi üzenet alkot, a negatív jegyű osztály.

Kevésbé könnyű az indikáló síkján számba jövő diskurzusuniverzum kezelése. Azoknak a körülményeknek az összessége, amelyekben a szignált produkálják, alkotja azt a lehetőséget, amely az univerzumot alkotó lehetőségek közül ténylegesen megvalósul. A többi, univerzumot alkotó lehetőség azoknak a körülményeknek a halmaza, amelyek közt a szignált produkálhatták volna. Számításba véve azt az indikációt, amelyet képesek szolgáltatni, ennek a diskurzusuniverzumnak a tagjait két, egymást kiegészítő osztály közt lehet elosztani. Az egyiket azoknak a körülményeknek a halmaza alkotja, amelyekben a jelaktus ténylegesen megtörtént, és az összes többi körülmény, amely – ha a szignált velük kapcsolatban produkálták volna – ugyanazt az indikációt szolgáltatná, vagyis ugyanazt az üzenetet támogatná. Mivel ehhez az osztályhoz tartozik az az indikáló síkján megvalósuló lehetőség, azért ez a pozitív jegyű. A másik osztály pedig, amelyik negatív jegyű, a körülményeknek minden olyan halmazából áll, amelyek – ha a szignált velük kapcsolatban produkálták volna – nem szolgáltatták volna ugyanazt az indikációt, vagyis nem támogaták volna ugyanazt az üzenetet.*

Mint minden indikáció, az is, amelyet a felfogó körülményektől kap, azoknak a megfeleléseknek a segítségével történik meg, amelyek a két, érintett diskurzusuniverzumnak komplementer osztályai közt találhatók: mivel a felfogó felismeri, hogy azoknak a körülményeknek a halmaza, amelyek között a szignált produkálják (vagyis az indikáló síkján megvalósuló lehetőség), egy bizonyos meghatározott osztályhoz tartozik, nem pedig kiegészítőjéhez, ezért tudja, hogy a másik síkon megvalósuló lehetőség – (vagyis a kibocsátó által átadni kívánt üzenet) ugyancsak egy bizonyos meghatározott osztályhoz tartozik, nem pedig kiegészítőjéhez.

A körülmények, mint indexek, a szignál jelentette [signifié] által megalkotott diskurzusuniverzumot rendszerint két komplementer osztályra osztják, amelyek közül a pozitív jegyű – egyetlen tagú osztály. A körülmények által szolgáltatott indikáció tehát teljesen megszünteti a felfogó bizonytalanságát azzal az üzenettel kapcsolatban, amelyet a kibocsátó az ő számára igyekszik átadni: ez az üzenet az említett osztály egyetlen tagja. Tudjuk továbbá, hogy az üzenet továbbításának szükséges és elégséges feltétele az, hogy a felfogó felismerje ezt az üzenetet. A jelaktus tehát azzal az indikációval fejeződik be, amelyet a körülmények szolgáltatnak.

* A két komplementer osztályba történő felosztás lehetővé teszi, hogy a szignálok produkálásának körülményeit alkotó óriási mennyiségű tény között meg tudjuk különböztetni a „relevánsakat” az irrelevánsaktól, vagyis azokat, amelyek szerepet játszanak a jelaktusban, azoktól, amelyek épp ellenkezőleg, semmit sem befolyásolnak benne. – *A szerk.*

M. BENSE

Jel és információ

M. Bense (1910–) Stuttgartban filozófiaprofesszor, eredetileg mérnök. Tudományelmélettel, logikával, kibernetikával, esztétikával és szövegelmélettel foglalkozik. Személyes munkássága sok vitára ad alkalmat. Ennek kétségkívül oka szemléletének a szokásosnál absztraktabb volta. Az absztrakció Bense által követett fokának vannak valódi hátrányai is, így például a jeldefinícióban határozottan kimondott funkcionalizmus szándéka ellenére sem tud kibontakozni. Ez egy olyan kommunikációs modellt eredményez, amelyet szokás technikainak-műszakinak tartani, jóllehet nem az. Bense szemmel láthatóan nagy erőfeszítéssel próbálja a különféle tudományterületek gondolati anyagát összehangolni a szemiotika keretében. (Ennek eredménye a műszavak nagy száma is.)*

M. Bense munkássága a szemiotika szempontjából azért jelentős, mert hozzájárult a Peirce-féle hagyomány európai terjesztéséhez és továbbgondolásához, miközben mentes maradt a behaviorizmustól. A továbbgondolás elsősorban az információelmélet bekapcsolásában érhető tetten, másrészt pedig konkrét szövegelméleti munkásságában.

Forrás: M. Bense: *Einführung in die informationstheoretische Ästhetik*. Hamburg, 1969. 9-30. old. (Kissé rövidítve.)

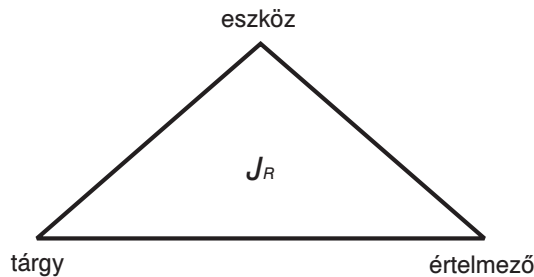
* 1990-ben meghalt. – *A szerk.*

1. Absztrakt szemiotika

Minden jel, amit jelnek nyilvánítunk, és csak az jel, amit annak nyilvánítunk. Elvileg minden tetszés szerinti dolgot jelnek nyilváníthatunk.

Amit jelnek nyilvánítunk, az már önmagában nem tárgy többé, hanem hozzárendelés (valamihez, ami tárgy lehet), bizonyos tekintetben metatárgy.

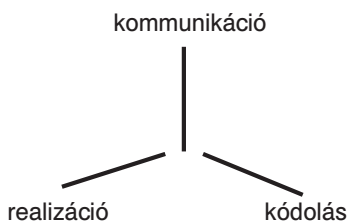
A jelle nyilvánított dologgal [németül: Etwas] adott hozzárendelés hármas: ez a dolog „eszközként” egy „tárgyhoz” egy „értelmező” számára rendelődik hozzá. Ezért először is a „hármass jelviszonyról” (J_R) kell szót ejtenünk.

Ehhez a triadikus jelviszonyhoz tartozik a „hármass jelfunkció”, amely a jelek három különböző funkcionálási módját határozza meg: a „realizációt”, a „kommunikációt” és a „kódolást”.

A „realizációs funkciónak” nyilvánvalóan a „tárgyviszony” felel meg, a „kommunikációs funkciónak” az „eszközviszony” és a „kódolási funkciónak” pedig az „értelmező viszony”.

Ezen túlmenően a jel alkalmazhatóságát három „jeloperáció” határozza meg:

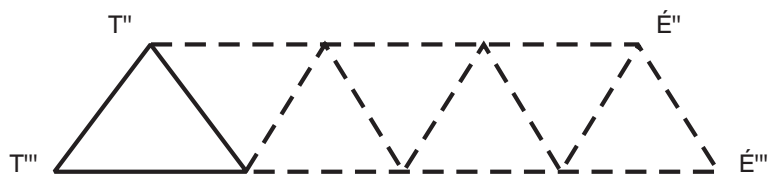

1. egyes jeleknek jelsorozatokká való adjunkciója, láncszerű összekapcsolása;

2. egy jel iterációja, vagyis a „jel jelének”, illetőleg „a jel jele jelének” stb. képzése;

3. jeleknek jelalakokká és jelstruktúrákká, illetőleg szuperjelekké való szuperizációja.

Az „adjunkciót” a jelek egyszerű lineáris összekapcsolásával a következőképpen ábrázolhatjuk vázlatosan:

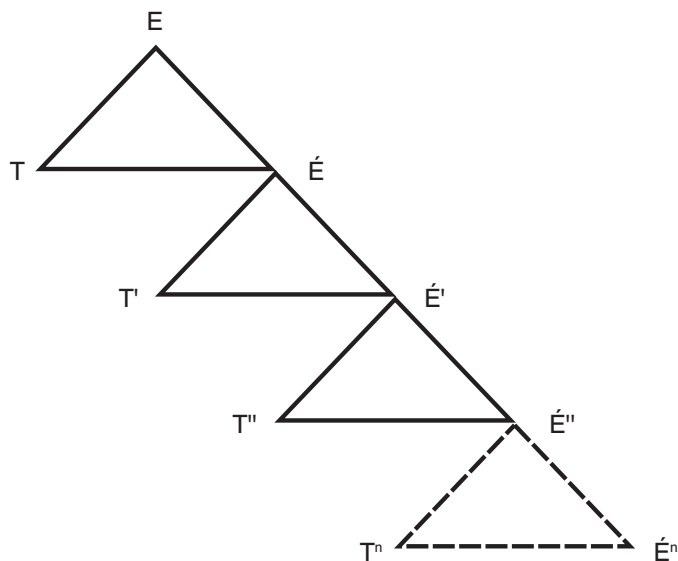

Ha abból indulunk ki, hogy az „iteráció” során egy jelet ismét egy jelre vonatkoztatunk, és hogy minden jel „értelmező viszonyban” itt egy újabb jellel találkozik, akkor az „iteráció” az alábbi skémának felel meg.

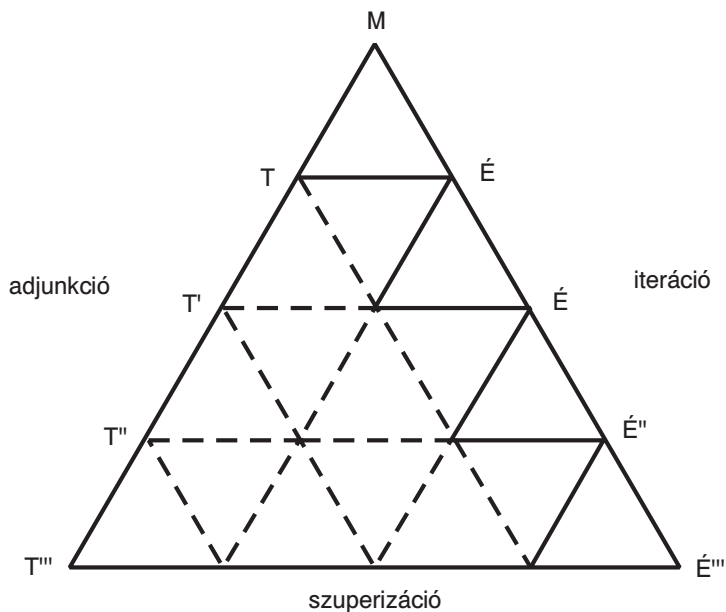
Egyedi jelek magasabb rendű jellé való „szuperizációjának” természetesen minden esetben új „tárgyviszony” és új „értelmezőviszony” felel meg.

A „hármás jeloperáció” összefoglaló skémáját ennek megfelelően a 185. oldalon található skémának megfelelően adhatjuk meg.

Végül Morris nyomán „jeldimenzióról” beszélhetünk még; a „dimenzió” kifejezésen itt a használat szabadságfokát értjük. Különbséget kell tennünk szintaktikai, szemantikai és pragmatikai dimenzió között; az első a jeleknek más jelekhez, a második a jeleknek az objektumokhoz, a harmadik pedig a jeleknek a felhasználóhoz fűződő viszonyára vonatkozik.

Ennél azonban fontosabb a generatív jelszkéma, amely a jelviszonyoknak elsősorban a kommunikatív jelfolyamatokban megmutatkozó egymásutániságát írja le. Ha itt egy kibocsátó objektum szignáljainak anyagi elemeiből indulunk ki, akkor a szemiotikai appercepciók a befogadó tudatban olyan skéma szerint mennek végbe, amelynek alapján adott szignálok úgy válnak jelekké,

hogy először eszközként, majd a tárgy viszonyában, végül pedig a vevő (illetőleg értelmező) viszonyában nyilvánítjuk őket jelekké. Ez azt jelenti, hogy az „eszközviszonylat” megalapozza a „tárgyviszonyt” és a „tárgyviszony” az „értelmező viszonyt”, ahogy azt az alábbi generatív szkéma mutatja:

Az elemek repertoárja

Eszközviszony

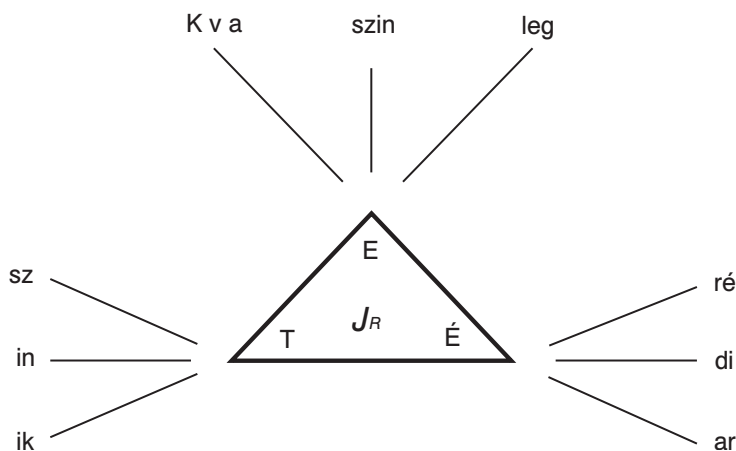

Tárgyviszony

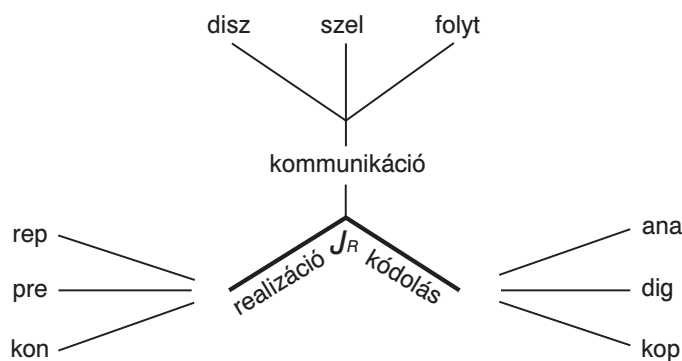

Értelmező viszony.

Mármint amint a hármas viszony eszköz-, tárgy- és értelmező viszonyához újból három szemiotikai részviszonyt kell hozzárendelnünk – ezeket a tárgyviszonyban ikonnak, indexnek és szimbólumnak, az eszközviszonyban minőségjelnek, egyedi jelnek és törvényjelnek; az értelmező viszonyban rémának, dicentnek és argumentumnak nevezzük.

Ugyanúgy a triadikus jelfunkció funkcióinak is a jel további triadikus részletfunkciói kell hogy megfeleljenek. Ezeket a következőképpen rendezhetjük el, illetőleg ábrázolhatjuk:

Kommunikáció: diszjunktív, szelektív, folytonos.

Realizáció: konstruktív, prezentatív, reprezentatív.

Kódolás: analóg, digitális, kopulatív.

Az elemek egy adott repertoárjában meghatározott jelek vagy egyszerűek, vagy összetettek. Az „összetett” jelek az „egyszerűekből” adjunkció, iteráció vagy szuperizáció révén állnak elő.

A „jellánc” (pl. szavak tetszőleges sorozata) az „adjunktálva összetett” jelekre példa.

A „jelkonvergencia” (pl. „a lét létének léte...”) „iteráltan összetett” jelekre példa.

A „jelalak” (pl. egy mondat) „szuperizáltan összetett” jelek része.

Elvileg a jeleket mindhárom viszonylatuk révén összekapcsolhatjuk egymással, vagyis az összetett jel a „triadikus reláció” valamennyi viszonylatának komponenseiből állhat.

Azon az osztályon, illetőleg kombinációs osztályon, amelyhez a jellé nyilvánított szignál tartozik, viszonylatának triadikus kombinációját értjük.

Elegendő itt a Peirce által megkülönböztetett tíz alapvető osztályból kiindulni:

1. rématikus ikonikus minőségjel: pl. piros szín érzékelése;
2. rématikus ikonikus egyedi jel: pl. egyedi diagram;
3. rématikus indexikus egyedi jel: pl. spontán kiáltás;
4. dicentikus indexikus egyedi jel: pl. szélkakas;
5. rématikus ikonikus törvényjel: pl. általános diagram;
6. rématikus indexikus törvényjel: pl. egy mutató névmás;
7. dicentikus indexikus törvényjel: pl. közlekedési jelzőtábla (Állj!);
8. rématikus szimbolikus törvényjel: pl. általános fogalom;
9. dicentikus szimbolikus törvényjel: pl. egy mondat;
10. argumentikus szimbolikus törvényjel: pl. egy következtetési forma.*

Ha minden tetszőleges tárgy (egy másikhoz való hozzárendelés révén) jellé nyilvánítható, akkor A, B, C, \dots valamik V halmazában bevezethető $\alpha, \beta, \gamma \dots$ jeleken a V -hez tartozó valamik minden egyes (A, B) rendezett párjához hozzárendelt azon $ae J(A, B)$ halmaz értendő, amelynek elemeit tehát „hozzárendeléseknek” (vagy „leképezéseknek”) nevezzük.

A -nak B -hez való hozzárendelése lehet reprezentáló oly módon, hogy $A B$ helyett áll (a „fa” szó a fa objektum helyett), vagy lehet prezentáló oly módon, hogy A mint B része az utóbbit jelöli (a mozdony füttye).

Amennyiben a „jel” definíciója valamik halmazát és ezen belül a valamiknek hozzárendeléseket, illetőleg leképezéseket meghatározó rendezett párjait feltételezi, a jelek elméletét az algebrai halmazelmélet részeként dolgozhatjuk ki, s a jel definíciója a „kategória” definíciójának fog megfelelni, vagyis egy olyan fogalomnak, amelynek a révén a közös tulajdonságokat egyesíthetjük. Ténylegesen van minden jelnek ilyen értelemben felfogott kategorialis funkciója és minden kategória jel.

* Bense *A szöveg szemiotikája* című fejezetben még egyszer visszatér a jeltipológiára. Az egyes osztályokat az alábbi szövegekből vett példákkal illusztrálja:

1. az anyagi szóalak, a szavak grafematikus vagy fonematikus adottsága;
2. egyszerű, a szerzőre jellemző metafora, mint pl. „a szívem térdén”;
3. indulatszavak, mint pl. „jaj” vagy káromkodás, szitok;
4. predikátumok, mint pl. „...piros”;
5. mutató névmások, mint pl. „ez...”;
6. főnevek általában és a metaforikusan használt főnevek, mint pl. „galamb(om)”;
7. minden ilyen jellegű megfigyelésen alapuló mondat: „Most itt valami piros dolog jelenik meg”, vagy „Öt óraker esett az eső”;
8. direktívák, parancsok, pl. „Menj!” vagy egy programnyelv utasításai;
9. minden olyan mondat, mint pl. „A rózsza piros”, vagy a következő típusú epikus jellegű kijelentések: „Hajnali három óraker kilopódkodtam Karlsbadból, mert különben nem engedtek volna elmenni” (Goethe);
10. bizonyítások, matematikai kalkulusok, valamint a poétika metrikai formái, mint pl. a szonett, tercina, stanzák, canzonék, sestinák stb. – *A szerk.*

A Peirce által bevezetett triadikus eszközviszonyok – „kvalijel”, „színjel” és „legijel” – az elmondottak alapján az „eszközviszony eszközviszonyaként”, az „eszközviszony tárgyviszonyaként”, illetőleg az „eszközviszony értelmező viszonyaként” írandók le; a hármas tárgyviszonyok – „ikon”, „index” és „szimbólum” – a „tárgyviszony eszközviszonyaként”, a „tárgyviszony tárgyviszonyaként” és a „tárgyviszony értelmező viszonyaként”; végül a hármas értelmező viszonyok – „réma”, „dicent” és „argumentum” – az „értelmező viszony eszközviszonyaként”, az „értelmező viszony tárgyviszonyaként”, illetőleg „az értelmező viszony értelmező viszonyaként”.

2. Általános repertoárelmélet

A „jel”, illetőleg a „jelalak” fogalmak feltételezik repertoárjaik fogalmát. Minden jel, illetőleg minden *művészeti tárgy* felépítéséhez felhasználta *elem*, amely következőképpen *jellé* nyilvánítható és akként működik, elhatárolható és szelektálható *repertoárokhoz* tartozik. Mindenesetre a művészi tárgy mesterséges világának a repertoártól való függősége olyan szemléletmód elfogadására készítet, amely ezen tárgyak nem folytonos, diszkrét *elemekre* vonatkozik. A repertoárelméleti aspektus a szemiotika és – mint látni fogjuk – az esztétika számára lényeges.

A Peirce által bevezetett „hármass jelviszonynak” megfelel egy „hármass elemviszony”, ugyanis minden *jelnek* nyilvánított vagy akként használt *elemnek* van egy szubsztancia-, egy forma- és egy intenzitás-összetevője. Ebben az értelemben beszélünk „jelszubsztanciáról”, „jelalakról” és „jelintenzitásról”.

A *jellé* nyilvánítható elemek minden repertoárja elsősorban *anyag* repertoár, amelyet szubsztancia-, forma- és intenzitáskategóriák határoznak meg. De ideális, nem anyagi elemek is tartoznak a repertoárhoz. Minthogy épp ez utóbbiak alkotják a jelek, illetőleg szuperjelek szemantikai, az értelmező számára releváns dimenzióját, „szemantémáknak” nevezhetjük őket, és *szemantikai repertoárról* beszélhetünk. Az anyagi és a szemantikai repertoár közötti megkülönböztetés az újabb esztétika „repertoárelméletének” alapvető alkotórésze. Egy *esztétikai állapot* vagy egy *művészeti tárgy* (ez utóbbi egy esztétikai állapot hordozója) minden tudatos megfogalmazása és létrehozása olyan repertoárból indul ki, amely az anyagi mellett szemantéma-összetevővel is rendelkezik. Egy portré megalkotásánál például a „színek” és a „formák” az anyagi, viszont a „hasonlóság” a szemantikai repertoárhoz tartozik.

Általában érvényes az a repertoárelméleti alaptétel, hogy a létrehozott tárgy nem megy túl anyagi repertoárján, és hogy megvalósításának szemantikai dimenzióját a szemantémarepertoár határozza meg.

A repertoár természetesen egy „adó”, egy „forrás” kommunikáció-, illetőleg alkotáselméleti funkciójával rendelkezik, ez annyit jelent, hogy *szelektálható*. Általában egy repertoár sem kerül be teljes egészében az anyagi *műtárgyba* [németül: Werkobjekt]. A műtárgy többnyire csupán a repertoár *részleges* anyagi „leképezése”, vagyis *anyag* szelekció.

Elvileg természetesen határtalanok is gondolhatjuk azt a repertoárt, amely-

ből esztétikai állapotokat, illetőleg művészi tárgyakat hozhatunk létre, azonban csak véges repertoárok manipulálhatók és ezáltal szelektálhatók.

[...] A repertoár az anyagi és szemantémaelemeket természetesen csak ideális esetben tartalmazza azonos valószínűségi elosztásban, más szóval a kaotikus jellegű keveredés vagy rendezetlenség állapotában, amely aztán az esztétikai, művészi folyamatban eredeti innovatív rendezettségbe megy át. A tényleges repertoárok elemi anyagai mindenkor bizonyos előzetes rendezettséget, tehát nem azonos valószínűségű, nem azonos gyakoriságú elosztást mutatnak fel. Ezért a repertoárból az esztétikai tárgyba való átmenet többnyire az előrendezettségből a rendezettségbe való átmenetet jelenti.

Ha a véges *repertoárokhoz* – amennyiben egy alkotó kommunikációs skémában szereplő adóként vagy kibocsátóként fogjuk fel őket – anyagi elemeik, illetőleg jeleik valószínűségi eloszlásának egy *véges skémája* rendelhető hozzá, akkor a művészi tárgy kerete bizonyos vonatkozásban rögzíti ezt a véges skémát. A *keret* fogalma természetesen meglehetősen tág értelemben használható;* egyrészt meghatározható az esztétikai állapotok hordozójának szégyelyeként, határaként, másrészt azonban úgy is, mint egy kép speciális kerete, mint talpazat, mint az a felület, amely egy szöveg szedéstükrét hordozza stb. A keret nemcsak a művészi tárgy végességét rögzíti, hanem a nagyságot, formátumot és az intenzitást is. Ebben az értelemben a keret a repertoárhoz, az *előrendezettséghez*, tehát az esztétikai állapotot és hordozóját meghatározó előzetes döntéshez tartozik. Három alapvető funkciójához, a *szintaktikaihoz*, amely a művészi objektumnak környezetétől való elválaszthatóságára vonatkozik, a *szemantikaihoz*, amely a tartalmi ábrázolások térbeli elhelyeződését fejezi ki, s a *pragmatikaihoz*, amely a művészi objektumnak mint olyannak tér-időbeli elhelyeződését határozza meg, hozzájárul tehát az *előrendezettség esztétikai funkciója* is.

Repertoár és *keret* nyilvánvalóan *korrelatív* viszonyban állnak egymással. A keret függ a repertoártól, s a repertoár függ a kerettől. A statisztikai információs esztétikában az esztétikai mértékek meghatározása céljából a művészi tárgyakat az anyagi szinten *elemek tagolt halmazai*ként fogjuk felfogni, és az egyes elemeket számszerűen kifejezhető tulajdonságokkal fogjuk jellemezni (pl. a szövegben előforduló szavak szótagszáma vagy egy megfelelő raszter segítségével felbontott képfelület raszterelemeinek kitöltöttségi foka). Itt a *raszter* fogalmát általános értelemben használjuk; amely szintén függ egyrészt a repertoártól, másrészt a kerettől. A raszter közvetíti durván a repertoárban fellelhető anyagi elemek valószínűségi eloszlásának a véges *skémáját*, azonban előrendezettsége finomabb, innovatívabb, mint a repertoaré. Ahogy maga a repertoár és a skéma, úgy minden *raszter* is a repertoárhoz tartozik. Ezek valamennyien a művészi tárgyak esztétikai állapotainak általános anyagi alap-elemeit alkotják.

Utalnunk kell még az *esztétikai állapotok hordozójára*. Mindenekelőtt az anyagi *repertoárhoz* tartozik (kő, színszubsztancia, vászon, tipográfia, színpad stb.), ámde nyilvánvaló, hogy szemantémaelemeket (motívumokat, tendenciá-

* Lásd még kötetünkben M. Schapiro tanulmányát a 333. és kk. oldalakon. – *A szerk.*

kat, tartalmakat stb.) magában foglalhat. A *hordozót* természetesen nem szabad összekevernünk a repertoárral, noha a hordozó kétségtelenül bizonyos vonatkozásban a repertoártól függ, amennyiben csak akkor választható ki (szelektálható), ha a repertoár már megvan határozva. Ami ebben az összefüggésben a keretet illeti, a keret elsődlegesen a hordozóhoz tartozik, és csak a hordozón keresztül és annak mértékében a repertoárhoz. Bizonyos értelemben repertoár és hordozó között közvetít. A *hordozóknak* legalább három *osztályát* kell megkülönböztetnünk:

1. csupán egyetlen meghatározott esztétikai állapot *sajátosan* specifikus hordozóját (pl. egy meghatározott hangutánzó szótag- vagy szósorozat);
2. csupán egyetlen meghatározott esztétikai állapot *részlegesen* specifikus hordozóját (pl. egy meghatározott módon alapozott vásznon);
3. Nem specifikus esztétikai állapotok *általánosan nem specifikus* hordozóját (strukturális, ornamentális elrendezések, amelyek különböző anyagi repertoárokon absztrakt módon azonosan realizálhatók). A keret általában a nem specifikus hordozókhoz tartozik.

3. A jel és információ

Szignál és jel

Hogy a jelnek a kommunikációban betöltött átfogó jelentőségét megérthessük, induljunk ki a kommunikációnak abból az általános skémájából, amelyet elsősorban Meyer-Eppler* állított az információ- és a kommunikációelmélet szolgálatába, s amely az expedienst (Exp, vagyis kibocsátó), a kommunikációs csatornát (Cs) és a percipienst (Perc, vagyis felfogót) különbözteti meg.

$$\text{Exp} \xrightarrow{\text{Cs}} \text{Perc}$$

Ezt a skémát olyan általánosan is elképzelhetjük, hogy átfogja a kommunikatív reláció minden fajtáját az energiaátviteltől az oksági viszonyig (okozat viszony) és az észlelési, illetőleg megismerési viszonyig (szubjektum-objektum viszony).

Ennek a későbbiekben „külsődleges”-nek nevezett kommunikációnak tulajdonképpen „hordozója”, illetőleg „közvetítője” a szignál, amelyet – ismét Meyer-Eppler szerint – három tér- és egy időparaméterből álló funkció értelmében felfogott fizikai energetikai alaptényezőnek tekintünk.

$$\text{Szig} = f(q_1, q_2, q_3, t)$$

* Ismert német információelméleti szakember, aki jelentékenyen járult hozzá az információelméleti problémák matematikai megfogalmazásához.

Vö. Meyer-Eppler: *Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie*, Berlin-Heidelberg-New York, 1959, Springer. – *A szerk.*

Ezek a szignálok hajtják tehát végre elsődlegesen az említett külsődleges kommunikációt.

Exp ----- Szig -----> Perc

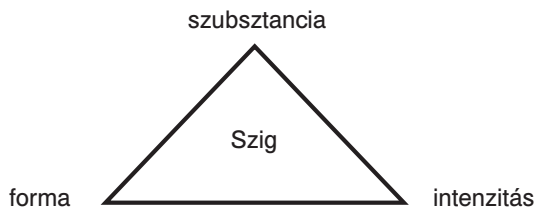
Ez azt jelenti, hogy mind a kibocsátóhoz, mind pedig a felfogóhoz a szignálok egy-egy repertoárja tartozik:

Exp ----- Szig -----> Perc
 ↙ ↘ ↙ ↘
 Rep_{Exp} Rep_{Perc}

Amennyiben a kibocsátót és a felfogót szignálrepertoárok határozzák meg, és e szignálok maguk fizikai-energetikai kommunikációs egységeket képviselnek (a „külsődleges kommunikáció” egységei), akkor mint olyanok a fizikai világhoz tartoznak, amelyet valamely szignál egyetemes repertoárjaként foghatunk fel. A világ minden kommunikatív viszonya szerint szignálfolyamatként határozható meg. Tehát a világ valamennyi szignál, illetőleg szignálfolyamat foglatának tekinthető.

E fizikai világfogalom kiegészítéseként idézem A. March¹ megjegyzését: „Mindaz, amit a fizikus a világról tud, mutatók leolvasásából áll”, vagyis szignálokra vonatkozó indexjellegű adatokból.

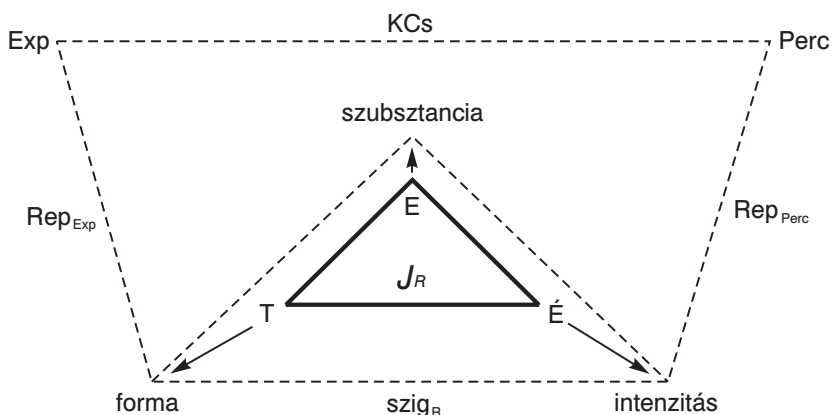
Azon túl, hogy tér-idő függvényként rögzíthető, a szignál még további két ismérvvvel rendelkezik. Először is a „szignál” fogalmában eltűnik a klasszikus ismeretelmélet számára oly fontos megkülönböztetés „esemény” és „tárgy” között. A szignált „eseménytárgynak” foghatjuk fel, vagyis a szignál egyidejűleg „tárgy” és „esemény”. Másrészt a szignálnál mind „szubsztancia-”, mind pedig „forma-” és „intenzitáskategóriák” megkülönböztethetők. Az általános kommunikációs skémában szereplő szignál tehát „szubsztanciából”, „formából” és „intenzitásból” álló energetikai hármas viszonyt alkot.

Ezek a szignálok a jel és az információ hordozójának, illetőleg a kommunikáció közvetítőjének szerepét töltik be. Figyelembe kell vennünk, hogy a szignál (mint ahogy az általa közvetített „információ” is) egyszer *élő* szignálnak, máskor viszont *holt* szignálnak tekinthető. Akkor beszélünk *élő* szignálról, ha a szignál ténylegesen eseményként mutatkozik meg, tehát kizárólag az energetikai folyamat tartalma alatt hat, és akkor *holt* szignálról, ha a szignál – függetlenül az őt létrehozó energiától – konfigurációként rögzítődik és tárolódik (magnetofonszalagon, vizuális képként, írásban).

Az átmenet az (energetikai) szignálról a (szelektált) jelre úgy érhető el, hogy a jelet „holtan”, vagyis konfiguratív tárolt, illetőleg rögzített szignálként értelmezzük.

Így a holt szignál konfiguratív jelhordozóvá, s a triadikus szignálviszony pedig triadikus jelviszonnyá válik, mint azt a 183. oldalon látható szkéma mutatja.

Amint a szignál az energetikai szignálfolyamatban a világ egyetemes szignálrepertoárjának két rész szignálrepertoárja közötti kommunikációs viszonyt hoz létre, a jel ezt a „kommunikációs szignálviszonyt” a Peirce által leírt „háromas jelviszonyban” rögzíti. A jel úgynevezett „tárgyviszonya” a kibocsátót, „értelmező viszonya” pedig a felfogót rögzíti. Más szóval az „élő eseménytárgy” (a szignál) „holt eseménytárggyá” (jellé) válik; eközben az eseménytárgy formaaspektusa tárgyviszonnyá és intenzitásaspektusa értelmezővé alakul át. A szignál (az eseménytárgy) „szubsztanciaaspektusa” a „jelanyagiság” funkcióját ölti magára, „eszközzé” válik.

A jel tárgyviszonya a világtárgyat „jelöli”. Ez a jelölés a tárgyviszonynak a Peirce-féle hármass osztályozása szerint „szimbolikus”, „indexjellegű” és „ikonikus” lehet. Ha a jelölésen „nevet” értünk, akkor tehát „szimbolikus”, „indexjellegű” és „ikonikus” nevekről van szó; ha „érzékelésként”, illetőleg „megismerésként” értelmezzük, akkor „szimbolikus”, „indexikus” és „ikonikus” érzékelésről, illetőleg megismerésről kell beszélnünk. Vagyis létezik a világtárgynak, illetőleg a világtárgyaknak szimbolikus, indexjellegű és ikonikus adottsága vagy *azonosítása*.

Ha mármost arra gondolunk, hogy ez az azonosítás alkotja a kibocsátó és a felfogó részrepertoárjai között lezajló kommunikáció tulajdonképpeni aktusát, akkor szükségesnek tűnik az, hogy magukat a jeleket, továbbá egyes összetevőiket (tárgy- és interpretánsviszonyai), valamint az utóbbiak finomabb aspektusait (szimbólum, index és ikon, illetőleg argumentum, dicent és réma) a kommunikáció, illetőleg azonosítás tulajdonképpeni skémáját meghatározó részrepertoárok viszonyával jellemezzük.

Mínthogy a repertoárok szignálok halmazából állnak, (a kommunikációt, illetőleg azonosítást meghatározó) viszonyuk a halmazelméleti algebra alap-

ján definiálható. A 195 oldalon levő Venn-diagramok* megadják a kibocsátó és a felfogó repertoárja révén történő kommunikációs azonosítás halmazelméleti algebrai skémáját.

Azonnal belátható, hogy – halmazelméletileg kifejezve – az első esetben olyan két, egymást kizáró repertoárról van szó, amelyek között csupán egy (megfordíthatóan egyértelmű) szimbolikus hozzárendelés lehetséges; ez megfelel a szimbolikus tárgyviszonynak. A második esetben a repertoárok halmazelméleti egyesítéséről van szó; ez az indexjellegű tárgyviszonyt fejezi ki, hiszen az indexjellegű tárgyviszony jel és tárgy között meglévő okozati viszonyként értelmezhető, mégpedig abban az értelemben, hogy a jel bizonyos értelemben már a tárgy rendszeréhez tartozik (mint ahogy az útjelző tábla, illetőleg az út mint indexek annak a helynek a rendszeréhez számíthatók, amelyre utalnak, illetőleg amelyhez vezetnek). A harmadik esetben a repertoárok metszetet alkotnak, vagyis a kibocsátó és a felfogó repertoárjának elemeiből (szignáljából) alkotott bizonyos halmazok egybeesnek; ez áll fenn az ikon esetében, hiszen ikonikus tárgyviszonylatról akkor beszélhetünk, ha a jel és jelölt legalább egy jegyükben azonosak.

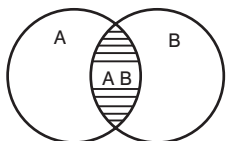
A szimbolikus azonosítás esetében tehát a repertoárok metszete üres. Ez feljogosít bennünket arra, hogy a „szimbolikus tárgyviszonyt”, a \emptyset halmazelméleti jellel, az „indexikális tárgyviszonyt” az egyesítés halmazelméleti jelével (\cup) és az „ikonikus tárgyviszonyt” pedig a metszet halmazelméleti jelével (\cap) fejezzük ki, ha a jeleket mint kommunikációs repertoárokon megvalósuló kommunikációs azonosítási skémákat akarjuk megfogalmazni:

$$\begin{aligned} \text{szimbólum} &= \text{Rep}_{\text{Exp}} \emptyset \text{Rep}_{\text{Perc}} \\ \text{index} &= \text{Rep}_{\text{Exp}} \cup \text{Rep}_{\text{Perc}} \\ \text{ikon} &= \text{Rep}_{\text{Exp}} \cap \text{Rep}_{\text{Perc}} \end{aligned}$$

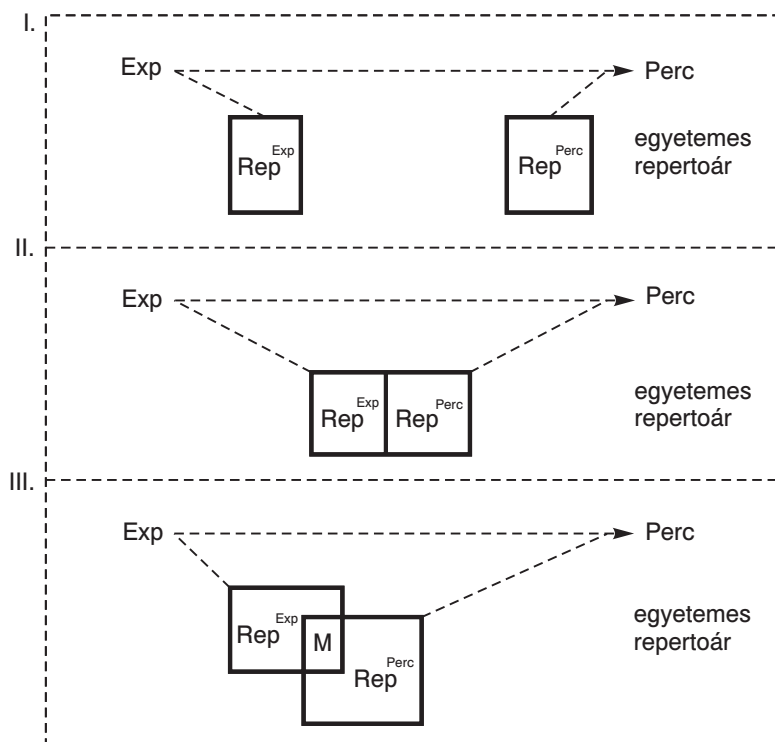
A repertoárokon meghatározott jelfogalom természetesen a Peirce-féle hármass jelfogalom kibővítése. Ebben a vonatkozásban *strukturális* jelfogalomról beszélünk, minthogy ez egyrészt a jelnek a kommunikációs skémától való függőségét, másrészt az ebben a skémában a kibocsátóhoz és a felfogóhoz hozzárendelt repertoároktól való függőségét fejezi ki.

Az adott összefüggésben a konfiguratív (statikus) vált kommunikációs skémaként szereplő jelszkéma hármass tárgyviszonyának halmazelméleti jel-

* S. Venn angol matematikusról elnevezett diagramokkal a halmazelméleti műveleteket és a rájuk vonatkozó összefüggéseket szokás szemléltetni. Pl. A és B halmazok metszetét (néha szorzatának is nevezik): $A \cap B$ így szemléltetjük:

A metszetművelet tehát a két halmaz közös részét határozza meg, azokat az elemeket, amelyek mindkét halmaznak elemei. – A szerk.

lemzésével egy *strukturális* jelfogalmat vezettünk be egy repertoártól függő tárgyvilág vonatkozásában.

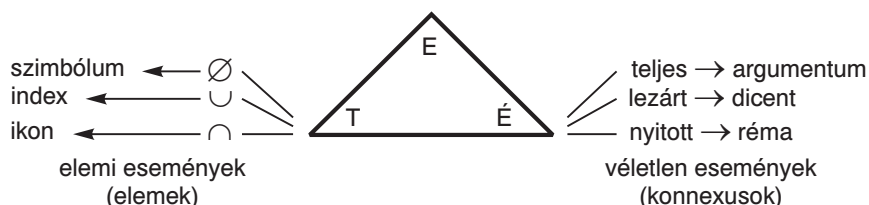
A továbbiakban szükséges, hogy a hármas értelmező viszonyt (felfogó) megfelelő módon szintén strukturálisan jellemezzük.

Mindenekelőtt azt kell meggondolnunk, hogy amíg a szemiotikai tárgyviszonylat a jelölés funkcióját tölti be, tehát neveket ad, addig a szemiotikai értelmező viszony a jelentés funkcióját gyakorolja, vagyis a neveket „konnexusokká”, illetőleg „kontextusokká” szuperizálja. Minthogy a jel fogalmát a szignál mint „holt” szignál fogalmából kaptuk, s minthogy a szignálok a (statikus) eseményelmélet értelmében vett „eseményekként” foghatók fel, megkíséreljük, hogy a szemiotikai tárgyviszony és a szemiotikai értelmező viszony közötti összefüggést eseményelméletileg is megfogalmazzuk.

A jel tárgyviszonya a világot (a kibocsátó oldaláról) „elemi események” halmazaként vezeti be, amelyeknek az interpretáns viszonyban (felfogó oldaláról) vett világ mint ezen „elemi események” halmazán értelmezett „véletlen események” halmaza, tehát mint az elemi események részhalmazának halmaza felel meg. A halmazelméletileg megfogalmazott, s következésképpen a repertoárok által meghatározott szemiotikai tárgyviszonyokhoz

$$\begin{aligned}
 \text{szimbólum} &= \text{Rep}_{\text{Exp}} \oslash \text{Rep}_{\text{Perc}} \\
 \text{index} &= \text{Rep}_{\text{Exp}} \cup \text{Rep}_{\text{Perc}} \\
 \text{ikon} &= \text{Rep}_{\text{Exp}} \cap \text{Rep}_{\text{Perc}}
 \end{aligned}$$

mint elemi eseményekhez részhalmazaik halmazából szuperizált kapcsolatokat mint véletlen eseményeket rendelhetünk; e hozzárendelés során különbséget kell tenni „teljes” kapcsolatok (argumentum), „lezárt” kapcsolatok (dicent) és „nyitott” kapcsolatok (réma) között.

Az elemi események és a véletlen események közti számszerű összefüggés az alábbi képlet segítségével adható meg:

$$2^n = \text{véletlen események,}$$

ahol n az elemi események halmaza, és az „üres” és az „egész” halmaz a „véletlen” eseményekhez (kapcsolatokhoz) tartozik.

Ha van három - e_1, e_2, e_3 - elemi eseményünk (illetőleg három szimbólumként, indexként vagy ikonként megfogalmazott szignálunk), akkor $2^3 = 8$ az elemi események halmazának részhalmazaként meghatározható véletlen esemény vagy konnexus tartozik hozzájuk:

$$\begin{aligned} &(e_1), (e_2), (e_3) \\ &(e_1, e_2), (e_1, e_3), (e_2, e_3) \\ &(e_1, e_2, e_3) \text{ mint egész és} \\ &() \text{ mint üres részhalmaz.} \end{aligned}$$

A „teljes” részhalmaz, vagyis a „teljes kapcsolat”, vagyis az argumentum a 2^n részhalmaz összességéből áll.

A „lezárt” részhalmazokat, vagyis a dicentjellegű konnexusokat a részhalmazhoz tartozó egyes „összefüggő” kapcsolatok alkotják. A „nyitott” részhalmazok, vagyis a rématikus részhalmazok pedig az elemi események halmazának részhalmazaként felfogott egyes elemi események.

Információelméleti fogalmak

A következőkben a megismerés fogalmának információelméleti felfogásával fogunk foglalkozni.

Az információn itt valamilyen tudatlanság általános megszüntetését értjük, és a tudatlanság megszüntetését megismerésként értékeljük. Tudatlanság és a tudatlanság megszüntetése mindenkor csak esetek, események, állapotok repertoárján belül értelmezhető. Amennyiben a repertoárra vonatkoznak, statisztikai tényekről van szó, tehát a tudatlanság a tudatlanság megszüntetése,

illetőleg az információ statisztikailag meghatározható, úgy, ahogy az az információelméletben történik.

Ha mármost különbséget teszünk szimbolikus (elméleti), indexjellegű (okozati-empirikus) és ikonikus (evidenciaszerű) képi (szemléletes) megismerés, megismerési folyamatok, illetőleg ismeretelméleti azonosítás között, akkor felvetődik a kérdés, hogyan felel meg ez a felosztás az *információ* formáinak.

Hogy e kérdésre választ adhassunk, utalnunk kell az információnak arra a felosztására, amelyet MacKay *Nomenclature of Information Theory* (1950) című művében adott. MacKay éles különbséget tesz *metrikus, strukturális és szelektív információ* között.

A *metrikus információt* az azonosítási skémát létrehozó (okozatilag, empirikusan, tehát indexikálisan adott „tapasztalati egységek” értelmében vett) megkülönböztethetetlen elemek összessége határozza meg. „A metrikai információ egysége, a metron az, amivel egy elem a skémához hozzájárul. Következésképpen az egy adott skémában levő metrikus információ nagysága a tapasztalásnak e nagysággal ekvivalens súlyát méri. A metrikus információ megadja egy skémának a súlyát, sűrűségét, azt az anyagot, amelyből struktúrája formálódik. Tudományos megközelítés során minden egyes metrikus egységet úgy foghatunk fel, mint amelyek a skéma által ábrázolt fizikai események során egy elemi eseményével állnak kapcsolatban. Következésképpen a metrikus információ nagyságát [...] úgy értelmezhetjük, mint az egy egységbe összefogott elemi események számát [...]” (MacKay). Ezáltal a metrikus információt egyértelműen hozzárendeljük az indexikális megismerési skémához (a megfigyeléshez, az olyan jelhez, amely tárgyviszonyában a jelölt dologgal okozati összefüggésben áll, az egyesítési halmaz kommunikációs reper-toárjához).

A *strukturális információ* a „*Nomenclature*” szerint nem egy skéma elemeinek számával, hanem a közöttük való különbségtevés, csoportokba, osztályokba való összevonásuk lehetőségével áll kapcsolatban. Raszterek, órák megadják azt a lehetőséget, hogy az eseményeket ilyen módon osztályozzuk, tehát a megegyező jegyek skémájában, tehát az ikonikus azonosításon nyugvó strukturális információt. „A strukturális információ egysége, a logon az, ami lehetővé teszi, hogy egy ilyen új, megkülönböztethető csoportot az ábrázolás számára definiáljunk.” (MacKay)

A *szelektív információ* végül annyiban felel meg a hármas jelviszonyban bevezetett szimbólumokon nyugvó, s általunk szimbolikusan (elméletinek, absztraktnak) nevezett megismerési formának, amennyiben az voltaképpen egy (szemiotikai) ábrázolás „konstrukciós folyamata bonyolultságának számszerű indexe”. A szelektív információ következésképpen nem magára az ábrázolásra, hanem annak létrehozására, tehát az ahhoz vezető lépések, illetőleg döntések számára vonatkozik. (Pontosan ezzel függ össze az a szemiotikai tény, hogy a szimbolikus tárgyviszony értelmező viszonyában megjelenő konnexusok argumentumok, a teljesség jellemzőjével rendelkező levezetési rendszerek.) „Az ebben az értelemben vett információartalom használatos mértéke a megfelelő ábrázolás eredeti valószínűségének kettes alapú negatív logaritmus. A kettes alap megválasztását az indokolja, hogy az n lehetséges halmazából

való választás (pl. egy tudatlanságnak azonos valószínűségi esetek reper-toárjában ismertté való átalakítása) leggazdaságosabban úgy hajtható végre, hogy az egészet fokozatosan felébe, negyedeire, nyolcadaira stb. osztjuk mind-addig, míg a keresett elemet nem azonosítottuk. Az ebben a folyamatban vég-rehajtandó lépések (döntések) száma megfelel a \log_2 -nak. Az eredeti valószínűség az összesség azon elemeinek részszámát méri, amelyek a megkövetelt tulajdonsággal rendelkeznek [...] A szelektív információ egysége, a bináris szám vagy „bit” az, ami két, azonosan valószínű alternatíva közötti egyszeri választást meghatározza (MacKay). Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy az indexjellegű megismerést (az okozati-empirikus megfigyelést) metrikus, az ikonikus megismerést (a képszerű, szemléletes képzetet) strukturális, a szimbolikus megismerést pedig (axiomatikus, elvont levezetési tematikát) szelektív információként értelmezhetjük. A szemiotikai fogalomalkotásnak az ismeretelméletbe való átvezetése ily módon kiegészül az ismeretelméleti koncepciónak az információelméletbe való átvezetésével.

GEORG KLAUS

Szemiotika és ismeretelmélet

A szemelvény tartalmát pontosabban fejezné ki ez a cím: Egy marxista szemiotika felé. De mégsem ezt választottuk, mert a berlini marxista filozófiaprofesszor, G. Klaus (1912–1974) személye, akinek több könyve magyar nyelven is megjelent, ezt eleve biztosítja (Bevezetés a formális logikába, Bp., Gondolat Kiadó, 1963 és Kibernetika és társadalom, Bp., Kossuth Kiadó, 1966), és könyvének címe, amelyből e szemelvény is való, sokkal pontosabban jelzi a szemiotika egyik fontos aspektusát.

G. Klaus ebben a szemelvényben lényegileg a morrisi koncepcióhoz kapcsolódva és azt meghaladva felvázolja a szemiotika keretét. Ezzel összefüggésben kötetünkben közölt több szemelvényre hivatkozik (pl. Frege, Carnap), illetőleg egyéb problémákra, így például a jel képmás funkciójára. Arra tehát, hogy a jel mily mértékben tükrözi a világ szerkezetét, amelyről az első Morris-szemelvényben is olvashatunk.

Észre kell azonban vennünk, hogy G. Klaus szemiotikán a nyelv (legáltalánosabb) elméletét érti, amelyben a természetes nyelveken kívül az úgynevezett mesterségesek is benne vannak, például a számítógépek programozó nyelvei. Noha kétségtelen, hogy a mesterséges nyelvek is szemiotikai rendszerek, aligha fogadjuk el a szemiotikának efféle szűkítését, hiszen nem tehetünk egyenlőségjelet a szemiotikai rendszerek és a nyelvi típusú szemiotikai rendszerek közé! – Mégsem hisszük, hogy G. Klaus koncepciója alapvetően hibás. Itt különösen a pragmatika kifejlesztésével kapcsolatos munkásságára gondolunk. A mai értelemben vett szemiotikai-pragmatikai kutatásoknak egyik első nemzetközi kezdeményezője, művelője.

Forrás: G. Klaus: *Semiotik und Erkenntnistheorie*. Berlin, 1969. 51–82. old.

[...] Ha a nyelv a gondolat valósága, akkor egy sokoldalúan felépített marxista visszatükröződési elmélet szükségképpen megköveteli egy, a dialektikus materializmus alapján nyugvó szemiotika részletes elméleti kidolgozását. Már maga a „szemiotika” terminus alkalmazása utal a szóban forgó teljes kérdéskörre. A „szemiotika” kifejezés ugyanis egyrészt általában a nyelvi jelek elméletének jelölésére szolgál, másrészt viszont a matematikai alap kutatás egy speciális részterületét jelöli, és pedig hozzávetőleg azt a részterületet, amelyet H. Herms 1938-ban írt *Semiotik* című tanulmányában kijelöl, s amely szoros kapcsolatban áll az úgynevezett szabad félcsoportok matematikai elméletével.* Az általános nyelvfilozófia részterületeként felfogott szemiotika természetesen sokban különbözik a matematikai diszciplínaként felfogott szemiotikától. Azt kell azonban mondanunk, hogy az utóbbi mintegy az előbbi logikai paradigmájaként fogható fel. A szemiotikát, úgy is, mint a fenti értelemben vett matematikai elméletet, s úgy is, mint az általános nyelvfilozófia diszciplínáját, az utóbbi évtizedekben a neopozitívizmus képviselői többnyire a saját, kizárólagos kutatási területüknek tekintették. És oda vezetett, hogy a dialektikus materializmus számos képviselője ezt az egész területet kizárólag idealista jellegű eltorzításának szemszögéből vette vizsgálat alá. Valójában a szemiotika maga semmiképpen sem tekinthető idealista jellegűnek. Lehet mind materialista, mind pedig idealista álláspontból kiindulva művelni, a lényeg azon fordul meg, hogy egy materialista visszatükröződési elmélet részdiszciplínájának tekinthető-e vagy sem.

[...] Mínthogy a modern matematikai logika legjelentősebb művelői között voltak néhányan, akik platonista, illetőleg neopozitívista nézeteket vallottak, megkísérelték a szemiotikát – kiindulva annak matematikai logikai felhasználásából – a tulajdonképpeni filozófiának feltüntetni. Ebben a vonatkozásban nagy szerepet játszott C. W. Morris *Sing, Language and Behavior* című munkája. Ez a mű, amely részleteiben sok érdekes és értékes eszme-futtatást tartalmaz, egészében véve a neopozitívista és behaviorista nyelvfilozófia kis encik-

* H. Herms a szemiotikát deduktív elméletté kívánta tenni. Az axiomatizálhatóság kedvéért formális analógiát teremtett az aritmetikával, amelynek ezáltal a szemiotika általánosításává vált. A könyvet az *Athenaeum* c. folyóiratban Pozsonyi Frigyes ismertette (1939. XXIV. 127–128. old.). – *A szerk.*

lopédiájának tekinthető. Morris maga a szemiotikát a filozófia rangjára akarja emelni. Ezt írja: „A szemiotika adja meg az alapot az emberi tevékenység fő formáinak és azok kölcsönös kapcsolatainak megértéséhez, minthogy mindezek a tevékenységek és kapcsolatok azokban a jelekben tükröződnek, amelyeket ezek a cselekvések közvetítenek... De régi hagyomány az, hogy a filozófiának igyekeznie kellene bepillantást nyerni az emberi tevékenységek jellegzetes formáiba... Ez a hagyomány modern formában a filozófiának a jelek elméletével való azonosításában... tapintható ki.”¹

Ezzel a szélsőségesen idealista elmélettel kapcsolatos leglényegesebb elvetéseinket már más helyen kifejtettük. Rendkívül helytelenül járnánk el azonban, ha az ilyen programadó nyilatkozatoktól indítva ki akarnánk zárni a szemiotikát az ismeretelmélet részdiszciplínái közül. Inkább az a véleményünk, hogy a dialektikus materializmus alapján nyugvó szemiotika elengedhetetlen része a modern materialista visszatükröződési elméletnek, illetőleg a dialektikus materializmus ismeretelméletének, s hogy az ilyen szemiotikának az ezen a területen, a dialektikus materializmus hatókörén kívül elért eredményeket kritikusan át kell rostálnia, és a fent idézett lenini felfogás szellemében fel kell dolgoznia. Szükséges és halaszthatatlan, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozzunk.

B. M. Mityin* ezeket a problémákat a modern tudomány valós kérdései közé sorolja, amelyeket a dialektikus materializmus álláspontjáról meg kell válaszolni.² Adam Schaff szerint a jelentés problémája – a szemiotika egyik központi kérdése – „korunk legfontosabb és filozófiai szempontból nézve legfrappánsabb problémáinak egyike”³. A szemiotika művelése nem csupán a marxista-leninista ismeretelmélet teljessé tételében játszik döntő szerepet, hanem közvetlen támogatást jelent a marxista nyelvfilozófiának is, konkrét adalékokkal segítve az utóbbi vitáját a neopozitivizmussal, pragmatizmussal és behaviorizmussal. Ez a vita több oknál fogva szükséges. Mindenekelőtt azért, mert – mint ahogy már utaltunk rá – a neopozitivizmus különböző képviselői a modern szemiotika és szemantika technikai apparátusát arra akarják felhasználni, hogy egy egész sor, az imperialista ideológia számára rendkívül kényes filozófiai és társadalomtudományi problémát mintegy „eltranszformáljanak”. Ilyen tendenciákat figyelhetünk meg éppen Stuart Chase munkáiban.**

A jelenlegi fő feladat ezen a területen nem lehet már az idealista szemiotikusok pusztá bírálata. Ma jóval inkább, s elsősorban az a feladatunk, hogy felépítsünk egy marxista szemiotikát mint a dialektikus materializmus rendszerének törvényes alkotórészét, s hogy az idealizmus, különösen pedig a neopozitivizmus képviselőivel folytatott vita viszonylagos egyoldalúságát felváltjuk a szemiotika legfontosabb fogalmainak a dialektikus materializmus alapján történő pozitív kifejtésével.

* M. B. M. Mityin (sz. 1901) filozófus, a Szovjet Tudományos Akadémia tagja. – *A szerk.*

** S. Chase az általános szemantika képviselője, amelyet sokáig azonosítottak a tudományos szemantikával és a szemiotikával. Híres munkája: *The Tyranny of Words* [A szavak zsarnoksága] (London, 1938) a nyelv funkciójának abszolutizálásával pl. társadalmi „bajokat” nyelvhasználati zavarokra próbált visszavezetni. – *A szerk.*

Ennek az elképzelésnek a megvalósítása sok nehézségbe ütközik. Már az alkalmazandó terminológia vonatkozásában két probléma merül fel: először is, sem a marxista, sem a nem marxista filozófusok nem alkalmaznak egységes terminológiát a szemiotika fogalmainak leírásánál. Ezért arra kényszerülünk, hogy minden terminust legalább annyira definiáljunk, hogy a félreértéseket elkerüljük. Az adott körülmények között szükségképpen el kell térnünk a más szerzők által alkalmazott terminológiától. Másodszor pedig majdnem valamennyi általunk használt terminust Morris és hozzá hasonló idealisták vezették be és határozták meg. Feladatunk következésképpen többek között abban áll, hogy elhatároljuk magunkat ezen fogalmak ilyen értelmezésétől, s hogy megkíséreljük e fogalmak racionális materialista magvát kihámozni, illetőleg a megfelelő terminusokat materialista módon átértelmezni [...]

2. Egyelőre ideiglenes jelleggel úgy határozzuk meg a szemiotikát, mint a nyelvi jelek általános elméletét. Ezt a meghatározást a szemiotika részdiszciplínáinak leírásával kell közelebről megmagyarázni és konkretizálni. A meghatározás ebben a formájában még mindenféle idealista értelmezésnek enged szabad teret.

A szemiotika szellemében végrehajtott általános nyelvvizsgálatnál az alábbi négy tényezőt kell figyelembe venni:

1. a gondolati visszatükröződés tárgyait (T),
2. a nyelvi jeleket (J),
3. a gondolati képmásokat (K),
4. a jeleket létrehozó, használó, megértő embereket (E).

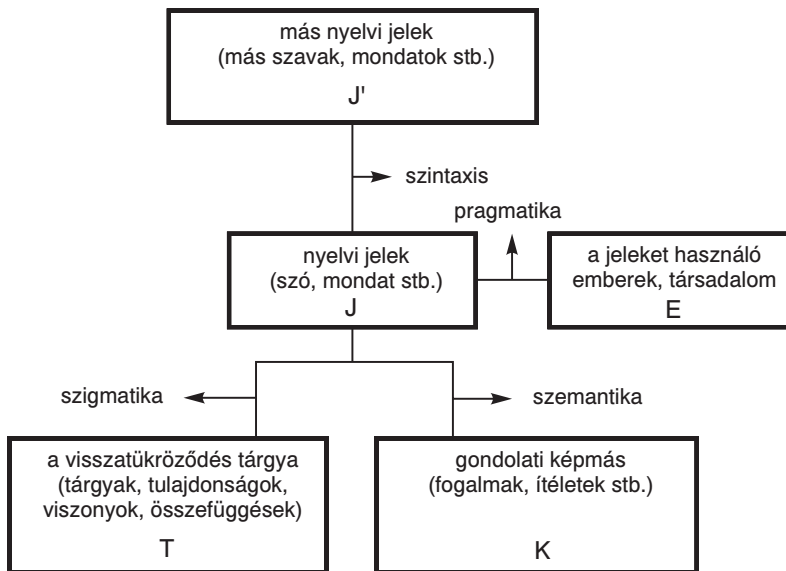
Tisztán kombinatorikai úton e négy tényező között az alábbi kételemű viszonyok, illetőleg azok megfordításai (konverzei) hozhatók létre:

1. $R(J, K)$	1'. $R(K, J)$
2. $R(J, T)$	2'. $R(T, J)$
3. $R(J, E)$	3'. $R(E, J)$
4. $R(K, T)$	4'. $R(T, K)$
5. $R(K, E)$	5'. $R(E, K)$
6. $R(T, E)$	6'. $R(E, T)$

Mindazok a viszonyok, amelyekben a jel nem játszik szerepet, itt figyelmen kívül hagyhatók, minthogy azok más filozófiai diszciplínák tárgyát alkotják, s a szemiotikát csak ez utóbbiak közvetítésével érintik. (Így például a K és T közötti viszony közvetlenül a visszatükröződési elmélet vizsgálódási körébe tartozik.) Így tehát a felsorolt viszonyok közül a szemiotika számára fennmarad az első három viszony, valamint azok megfordításai.

Az előzőekben megadott felsorolásnál nem vettük figyelembe azt a tényt, hogy az egyes J, J', J'' stb. jelek, valamint az egyes K, K', K'' stb. képmások szintén kapcsolatban állnak egymással. Az így megadott $R(J, J')$, $R(K, K')$ viszonyok, illetőleg konverzeik közül a szemiotika szempontjából csak az $R(J, J')$ viszony és megfordítása jön számításba. A többiek szintén más filozófiai diszcipl-

línák, illetőleg szaktudományágak kutatási körébe tartoznak. [Az $R(K, K')$ viszonyt például mind a formális, mind pedig a dialektikus logika vizsgálja.] Ha mindazokat az itt jellemzett viszonyokat, amelyek a szemiotika kutatási körébe tartoznak, egy skémában kívánjuk rögzíteni, a következő képet kapjuk (az újonnan bevezetett fogalmakat a későbbiekben meg fogjuk magyarázni):

Még mielőtt az ebben a skémában összefogott viszonyokat és az azoknak megfelelő szemiotikai részdiszciplínákat pontosabban jellemeznénk, szükségesnek látszik, hogy egy kissé behatóbban foglalkozzunk magának a jelnek központi jelentőségű fogalmával.

A szemiotika elsődlegesen nem az egyes konkrét anyagi jelekkel, hanghulámokkal, a táblán kiemelkedő krétadombocskákkal, a papírra nyomtatott fekete festékanyaggal, hanem *jelalakokkal* [németül: Gestalt] foglalkozik. Ezt a különbséget eddig elhanyagoltuk, most azonban itt az ideje, hogy jelentőségét megvilágítsuk. Minden egyes anyagi jel egy sajátos egyed, kétszer nem fordulhat elő, és egy egész sor olyan tulajdonsággal rendelkezik, amelyek a szemiotikai szemléletmód szempontjából semmi szerepet nem játszanak. Például az ezen az oldalon többször előforduló „jel” szó minden egyes realizálóban többek között olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amilyeneket a többi realizáció pusztán abból a tényből kiindulva, hogy más helyen és más összefüggésekben áll, nem tud felmutatni. (Normához nem kötött, nyomdai típusok által nem rögzített írásnál, s különösen pedig beszélt jelek esetében ezek az egyazon jelalak különböző példányai között meglevő különbségek még világosabban kifejezésre jutnak.) Ezek a tulajdonságok azonban semmi szerepet nem játszanak abban az esetben, ha például a „jel” terminust szemantikai vagy szintaktikai elemzésnek akarjuk alávetni. Ebben az esetben csak az a fontos, hogy a szó különböző relációi megvalósulásai egy meghatározott vonatkozásban hason-

lók legyenek egymáshoz, hogy ugyanazzal az „alakal” rendelkezzenek. A szemiotika ezek szerint jelalakokkal foglalkozik. Az elmondottak alapján a jelalak fogalma egy úgynevezett absztrakció által való definíció révén jön létre. Könnyen megállapítható, hogy az x az y -nal azonos alakú viszony a kifejezésnek a korábbiakban tisztázott értelmében vett ekvivalenciareláció (vagyis egyenértékűségi viszony), s így a tárgyak egy új tartományát határozza meg. E tartomány jellegét még közelebbről meg kell határoznunk. Az itt fellépő elemek nem anyagi képződmények, mint a jelek egyes konkrét példányai, hanem absztrakciós osztályok. A jelpéldányok tehát absztrakciós osztályok elemei: másképp megfogalmazva: a jelalak megvalósulásai. Minden jelalaknak tetszőleges számú megvalósulása lehet, ezek az említett ekvivalenciarelációban állnak egymással. A jelalak voltaképp egymással egyenértékű jelpéldányok struktúrája. Azt is mondhatjuk, hogy a kommunikációban tetszőleges számú új jelpéldány állítható elő. Ezeknek a példányoknak nem kell okvetlenül olyan anyagi képződményeknek lenniük, amelyek létrehozásuk után továbbra is fennmaradnak. Létrehozásuk után rögtön eltűnhetnek; ez vonatkozik bizonyos értelemben a beszélt nyelvre, vagy még inkább a süketnémák jelbeszédére: ha megszakítjuk azt a folyamatot, amelynek során egy jelalakot egy meghatározott gesztussal megvalósítunk, akkor az anyagi jelpéldány eltűnik, további fennmaradása nem feltétlenül szükséges.

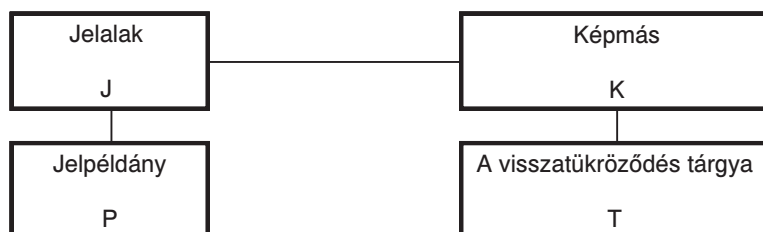
Az általunk jelpéldánynak nevezett jelenséget gyakran jelhordozónak vagy jeleseneménynek is nevezik. Egy jelhordozót egy meghatározott jelalaknak kell alárendelni, ez utóbbi lehetséges képviselőjeként kell azonosítani ahhoz, hogy információhordozóként, egy jelentéssel rendelkező jel példányaként léphessen fel. A jelpéldányoknak az általuk megvalósított jelalakhoz való hozzárendelése a jelfelismerés elméletének tárgykörébe tartozik; a jelfelismerés pedig nem más, mint az alak (németül: Gestalt) felismerésének egy speciális esete. K. Steinbuch jelentős eredményeket ért el ezen a területen. A jelfelismerés adott esetben rendkívül bonyolult folyamat lehet. Ez – mint ahogy említettük – különösen a beszélt nyelvre vonatkozik. A jelfelismerés itt egy oly bonyolult neurológiai folyamat, hogy egyelőre lehetetlen automaták segítségével utánozni („szimulálni”). Elvileg azonban adott jelalakok alapján jelpéldányoknak mind az előállítás, mind pedig a felismerése természetesen gépek segítségével is végrehajtható. Ezek az operációk adják meg az elektronikus automaták felhasználásának alapját.

Jelpéldány és jelalak kapcsolata bizonyos fokig párhuzamba állítható a visszatükröződés tárgya és annak képmása közötti viszonyal: a fogalmi képmás is egyértelmű tárgyak egész osztályát fogja át, vagyis nem más, mint a leképzett tárgyak ekvivalencia-osztálya, és akárcsak a jelalak, nem anyagi képződmény. A tárgy és képmás közötti viszony – hasonlóan a jelpéldány és a jelalak közötti viszonyhoz – lényegileg egy elemnek egy osztályba való besorolása [...]

Ennek az analógiának két elvi korlátja van. Először is a jelpéldány mindig anyagi, érzékileg észlelhető képződmény, a visszatükröződés tárgyának pedig nem kell szükségképpen annak lennie. Olyan gondolati képződményeket is leképezhetünk, amelyek maguk is képmások. Erre a jelentésbeli fokozatok elméletével kapcsolatban kifejezetten utaltunk. Az említett párhuzam tehát

csak az első fokozatú nyelvre érvényes, amely a nulla fokozatú tárgyakat, vagyis anyagi képződményeket képez le. Másrészt egy jelalak alapján a jelpéldányokat mindenkor nemcsak azonosítani tudjuk, hanem elő is tudjuk őket állítani. De csak egészen speciális esetekben tudunk egy fogalmi képmás alapján a képmásnak megfelelő tárgyakat előállítani. Ilyenkor a képmás megfelelő tevékenységek kivitelezésére vonatkozó tervként szolgál.

A jel fogalmával kapcsolatos fejtegetéseinket a következő szkémában foglalhatjuk össze:

Következésképpen a viszonyok fenti katalógusához hozzá kell még fűzünk a jelalak és jelpéldány közötti viszonyt $R(J, P)$ és konverzét $R(P, J)$. Az előbbi a jelhordozók kibocsátását, az utóbbi a jelfelismerést fejezi ki. Mindkét viszony, ahogy már említettük, meghatározott szaktudományok és speciális elméletek tárgyát alkotja, s a továbbiakban általában figyelmen kívül hagyhatjuk őket.

Mínthogy a szemiotika, ahogy mondtuk, elsődlegesen jelalakokkal foglalkozik, a továbbiakban a „jel” terminust a jelalak értelmében fogjuk alkalmazni. Csak ott fogunk a jelhordozótól vagy jelpéldánytól való megkülönböztetés érdekében kifejezetten jelalakról beszélni, ahol félreértések fordulhatnak elő.

3. A továbbiakban a szemiotika részdiszciplínáival és az általuk vizsgált alapvető relációkkal kívánunk foglalkozni. A szintaxisban, a szemantikában és a pragmatikában vizsgált relációkról van szó. Szemben a szokásos felfogással, a szemiotika területét a szó szorosabb értelmében vett szemantikára és egy olyan részterületre osztottuk fel, amelyet a „szigmatika” műszóval kívánunk jelölni. Eljárásunk okait alább fogjuk kifejteni. Így a szemiotikának négy részterületét kapjuk meg: szintaxis, szemiotika, szigmatika és pragmatika.

E négy részterület tárgyalásánál először is a következőket kell figyelembe vennünk. Az egy nyelv jelei között fennálló kapcsolatokat leíró *szintaxis* elsősorban egy meghatározott természetes vagy mesterséges nyelv szintaxisa, s egy olyan metanyelven fogalmazódik meg, amelynek tárgynyelve a leírt nyelv. Hasonlóképpen egy nyelv *szemantikája* mindazoknak a viszonyoknak a leírása, amelyek egy meghatározott nyelv elemeit az általuk kifejezett fogalmakhoz és ítéletekhez kötik. Analóg módon egy nyelv *szigmatikája* azoknak a viszonyoknak a taglálása, amelyek a nyelv jelei és a leképzett tárgyak és összefüggések között fennállnak. Végül egy nyelv *pragmatikája* az adott nyelvet a nyelvet használó emberek viszonylatában írja le.

Lehetséges és szokásos különbséget tenni tiszta és leíró jellegű szintaxis, il-

letőleg szemantika között, mégpedig aszerint, hogy az a nyelv, amelynek szintaxisát, illetőleg szemantikáját ki akarjuk dolgozni, egy adott természetes vagy pedig egy konstruált, mesterséges nyelv. Ennek a megkülönböztetésnek az értelme könnyen belátható. Egy adott természetes nyelv esetében annak szintaxisa csak azt állapíthatja meg, illetőleg írhatja le, hogy milyen viszonyok állnak fenn e nyelv szavai, szócsoportjai és mondatai között, ezeket a viszonyokat azonban nem határozhatja meg, illetőleg nem állíthatja elő. Ha viszont egy mesterséges nyelv szintaxisát állítjuk fel, akkor ebben a leírásban egyúttal meghatározzuk, hogy e nyelv jelei és kifejezései között fennálló mely viszonyok lehetségesek, mely kifejezések tekinthetők jól formálnak stb. Ez a szintaxis tehát nem adott viszonyokat ír le, hanem oly viszonyokat határoz meg, amelyeknek a leírt konstruált nyelvben érvényesnek kell lenniük. Ugyanez vonatkozik a szemantikára. Hasonló megkülönböztetés a pragmatika vonatkozásában nem lehetséges; a pragmatika mindig csak leíró jellegű lehet, minthogy az embereket és az általuk használt nyelvhez fűződő viszonyukat nem lehet konstrukció segítségével meghatározni, hanem mindenkor csak adatként lehet leírni. Ez a mesterséges nyelvekre is áll. A szigmatika egy sor sajátos problémát vet fel, ezeket később fogjuk taglalni.

A fenti okfejtésből az következik, hogy a leíró szintaxis és szemantika első sorban az adott természetes nyelvekkel foglalkozó nyelvtudomány illetékességi körébe tartozik. A tiszta szintaxis és szemantika viszont a logika kutatási köréhez tartozik. Könnyen belátható, hogy a tiszta és a leíró jellegű szintaxis egyrészt közös vonásokat mutat fel. Mindkét szintaxisnak például meghatározott jellegű viszonyokat kell felállítania. Másrészt azonban világos, hogy egymástól meglehetősen különböző problémákra koncentrálnak, úgyhogy gyakorlatilag többnyire csak kevés megegyezést tudnak felmutatni. A leíró jellegű szintaxisnak úgy kell a szabályokat és viszonyokat megfogalmaznia, hogy ezek a lehető legpontosabban adják vissza a talált viszonyokat azok minden történetileg kialakult véletlenszerűségével együtt. Ezzel szemben a tiszta szintaxis teljes egészében eltekinthet az ilyen véletlenszerűségektől. Ez utóbbi úgy állítja fel szabályait, hogy az általuk meghatározott jelsorok tulajdonságai pontosan és egyszerűen ellenőrizhetők legyenek, hogy értelmetlen kifejezések ne állhassanak elő stb. A tiszta és leíró jellegű szintaxis viszonyáról mondottak érvényesek a szemantikára is.

Egy nyelv szemiotikáját némelykor mint e nyelv szintaxisának, szemantikájának és pragmatikájának egységét fogják fel. Mi ezt a terminust nem ebben az értelemben használjuk. Hogy a „szemiotika” terminus általunk képviselt értelmezését megvilágítsuk, további megkülönböztetéseket kell bevezetnünk. A szintaxist, szemantikát, szigmatikát és pragmatikát első megközelítésben úgy jellemeztük, mint egy meghatározott nyelv négy megfelelő viszonyának leírását. Ebben az értelemben beszélhetünk a német nyelv, a francia nyelv, a matematika nyelvének stb. szintaxisáról. Ahhoz, hogy az ismeretelméletileg tulajdonképpen érdekes kérdésekhez eljuthassunk, még egy további lépést kell tennünk, és tetszőleges nyelvek szintaxisára, szemantikájára stb. vonatkozó megállapításokkal kell foglalkoznunk. Ezek a megállapítások nem egy pontosan meghatározott nyelv jeleire érvényes szintaktikai, szemantikai, pragma-

tikai viszonyokat szolgáló megállapítások, hanem az egyes szintaktikai, szemantikai stb. rendszerekben előforduló viszonyok, szabályok stb. típusairól vagy osztályairól, vagyis voltaképpen az összes ilyen rendszerben előforduló közös vonásokról szóló megállapítások. Az egyes szintaktikai, szemantikai rendszerekben előforduló megállapításokra vonatkozó metanyelvi kijelentésekről van itt szó, például olyanokról, hogy előfordulnak a jelek és jelsorozatok meghatározott típusai. Így a szintaxis elméletéhez, a szemantika elméletéhez, a szigmatika és a pragmatika elméletéhez jutunk. Ezeknek az elméleteknek tárgyát nem az egyes nyelvek egyes jeleire vonatkozó sajátos, adott esetben történetileg véletlenszerű viszonylatok alkotják, hanem a jelre általában érvényes viszonylatok osztályai. Minden egyes szintaktikai rendszer rendelkezik egy egész sor olyan tulajdonsággal, amely a szintaxis elméletében nem ragadható meg. Az egyes szintaktikai rendszerek a szintaxiselmélet általános rendszerének speciális esetei. Látható, hogy a szintaxis elméletét az egyes nyelvek szintaktikai rendszerei absztrakciós osztályaként foghatjuk fel, tehát az „*x az y nyelv szintaktikai rendszere*” kijelentés a fentiekben kifejtett értelemben vett ekvivalenciarelációt definiál, és ezáltal a tárgyak egy új tartományát hozza létre. Ezt a tartományt írja le a szintaxis elmélete. Ugyanez érvényes a szemantika stb. elméletére. E négy elmélet összességét fogjuk a „szemiotika” terminussal jelölni.

Célszerűnek látszik, hogy az absztrakciónak imént leírt szintjén ismét különbséget tegyünk a leíró jellegű és a tiszta szintaxis, szemantika és szigmatika elmélete között, mégpedig az alábbi oknál fogva: először is világos, hogy a leíró jellegű szintaxis elmélete valamennyi természetes nyelv általános szintaktikai tulajdonságait írja le. Tehát a természetes nyelvekben fellépő szintaktikai viszonyok és elemek típusait kell meghatározni. Ugyanez vonatkozik a leíró jellegű szemantika elméletére. Ezek együttesen alkotják a természetes nyelvek elméletét azzal a kiegészítéssel, hogy ez utóbbihoz rajtuk kívül a jelalakok elmélete, vagyis a fonológiai elmélet is hozzátartozik; ezt viszont mi itt figyelmen kívül hagyjuk. Másrészt viszont a tiszta szintaxis elmélete olyan megállapításokat tartalmaz, amelyek mesterséges nyelvek általános szintaktikai tulajdonságait írják le. A mesterséges nyelveknek az egyes jelekből és viszonyokból elvont, közös szintaktikai tulajdonságai – pontosabban azon tulajdonságai, amelyek a különböző mesterséges nyelveket más nyelvektől megkülönböztetik – éppen azok logikai szerkezetét adják meg. Az az elvonatkoztatás, amelynek a segítségével a szintaxis elméletének fogalmához eljutottunk, a mesterséges nyelveknél pontosan logikai struktúrájukat emeli ki. A mesterséges nyelvek szintaktikai struktúrájuk vonatkozásában a formális logika nyelvének speciális esetei. Ezért szokásos az általunk „a tiszta szintaxis elméletének” nevezett problémakört egyszerűen „logikai szintaxisként” jelölni. Ugyanez vonatkozik ismét a szemantikára is: az általunk „a tiszta szemantika elméletének” nevezett témakör a logikai szemantika tartománya. A szigmatika elméletének sajátos problémáit később fogjuk tárgyalni. A pragmatika elmélete a fentiek értelmében nem osztható tovább, vagyis a pragmatika elmélete nem más, mint a leíró jellegű pragmatika elmélete.

A logikai szintaxist, illetőleg szemantikát természetesen nem választja el

éles határvonal a leíró jellegű szintaxis, illetőleg szemantika elméletétől. A modern nyelvészet eredményeiből jóval inkább az világlik ki, hogy a természetes nyelvek általános szintaktikai és szemantikai struktúrájának van egy mélyebben fekvő szabályos aspektusa, amely a logikai nyelvek struktúrájához hasonló. A logikai szintaxis és szemiotika olyan nyelveket ölelnek fel, amelyek esetében a szabálytalanságtól, véletlenszerűségektől és a történelmi meghatározottságtól elvonatkozathatunk, s amelyek az összes lehetséges nyelv tartományában „megtisztított” sajátos esetekként foghatók fel. A leíró szintaxis és a szemantika elméletének magában kell foglalnia a logikai szintaxist és szemantikát, és ezen túlmenően még olyan kijelentéseket kell tartalmaznia, amelyek leírják a szabályok és viszonyok rendhagyó, történetileg változó típusait. Ebben a leíró szintaxis és szemantika elmélete, valamint a logikai szintaxis és szemiotika között fennálló viszonyban nincs semmi csodálatra méltó. Már rámutattunk arra, hogy a természetes nyelvek eszközei gazdagabbak, mint a mesterséges nyelvekéi, s hogy ebben a nagyobb mozgástérben keresendő a mesterséges nyelvekkel szemben megmutatózó erősségük és gyengéjük is. A mesterséges nyelvek előnyei éppen a nyelvi eszközök, a szintaktikai és szemantikai szerkezet korlátozásában és az ezáltal nyert pontosságban rejlenek. E fejtegetések után világos, hogy az általános szemiotika és részdiszciplínái nem egyes nyelvek vizsgálatával, hanem a jelrendszerek általános tulajdonságaival foglalkoznak.

4. A *szintaxis* tárgya az $R(J, J')$ viszony. E viszony vizsgálatánál a nyelvek társadalmi vonatkozásaitól, a jel és jelölt közötti viszonytól stb. elvonatkoztunk. A szintaxis kizárólag a jelek közti viszonyokkal, például egy nyelv szavai és mondatai közötti kapcsolatokkal foglalkozik. A jelek osztályait vagy típusait vizsgálja és jellemzi, így a funktorokat, argumentumokat, kvantorokat* stb.; olyan szabályokat állít fel, amelyek alapján ezen jelosztályok elemei kifejezéseké kapcsolódnak össze, és meghatározza az ilyen összetett kifejezések szintaktikai tulajdonságait. Vizsgálja azokat a feltételeket, amelyek megléte esetén pusztán a jelsor formájának figyelembevételére alapján eldönthető, hogy a kifejezés egy meghatározott nyelv jól formált kifejezése-e, és megadja az idevonatkozó szabályokat. Végül azokat a feltételeket vizsgálja, amelyek lehetővé teszik, hogy egy kifejezést kizárólag formai szempontok alapján egy másik kifejezésbe vigyünk át, és megadja az ilyen átalakítási szabályok formátumát. Ilyen átalakítások alkotják a szintaktikai következtetés, tehát a kifejezések formájának alapján történő bizonyítás alapját.

A kifejezések formai, szintaktikai meghatározásánál és a szintaktikai következtetés elmélete szempontjából fontos előfeltétel a jelsorok szintaktikai egyértelműsége. A természetes nyelvek általában nem rendelkeznek ezzel a tulajdonsággal. A következő mondat: „A nyelveknek a szabályai, amelyeket vizsgálunk, fontosak”, szintaktikailag kétértelmű, részei kétféleképpen vonat-

* Logikai műszavak. – *A szerk.*

kozthatatók egymásra.* Az „amelyeket vizsgálunk” vonatkozó mellékmondat vagy a „szabályokhoz”, vagy a „nyelvekhez” tartozik. A mondat formája alapján nem lehet dönteni a két lehetőség között. A mondathoz hozzárendelhető mindkét szintaktikai struktúra egyúttal a mondat más és más jelentését határozza meg. Rá kell mutatnunk arra, hogy a mondat kétértelműsége nem többértelmű szavakból, hanem szintaktikai struktúrájának ambiguitásából adódik. Effajta jelenségek gyakoriak a természetes nyelvekben. Az, hogy előfordulhatnak, jellemző e nyelvek szintaktikai struktúrájára. Az olyan nyelvet, amelyben előfordulhatnak szintaktikailag többértelmű jelsorok, Curry** politektonikusnak nevezte. A szintaktikai elmélet vizsgálja annak általános feltételeit, hogy egy szintaktikai rendszer politektonikus legyen, továbbá azt a kérdést, hogy hogyan kell a kifejezések képzésének szabályait úgy megadni, hogy ez a jelenség ne lépjen föl. Nem szorul különösebb bizonyításra az a megállapítás, hogy egy, a jelekkel való lehetőség szerint tisztán formai műveleteket lehetővé tevő mesterséges nyelv nem lehet politektonikus: ha mondatainak szintaktikai szerkezete nem lenne minden esetben egyértelmű, akkor a szintaktikai átalakítások során eldönthetetlen helyzetek adódhatnának elő vagy hamis levelezésekre nyílva lehetőség. De ami a mesterséges nyelvek vonatkozásában nyilvánvalóan hátrányosnak minősülne, az a természetes nyelveknél az egész összefüggésében nézve előny. A kétértelmű mondatok megengedése ugyanis előfeltétele a felesleges bőbeszédűség vagy redundancia elkerülésének, mint ahogy ezt a következő német példamondat mutatja: „Die Resolution wurde von Studenten und Professoren des philosophischen Instituts unterzeichnet.” [Kb. A határozatot aláírták a filozófiai intézetbeli professzorok és diákok.] Ez a mondat szintaktikailag kétértelmű, mert a „des philosophischen Instituts” [kb. a filozófiai intézetbeli] jelző vagy csak a „Professoren” [professzorok] főnévre, vagy pedig a „Studenten und Professoren” [professzorok és diákok] szintagmára vonatkozhat. Az első esetben a mondat azt fejezné ki, hogy a filozófia szakos hallgatókon kívül más szakok hallgatói is aláírhatták a nyilatkozatot. Ha egyértelműen ki akarjuk fejezni, hogy csak a filozófiai intézet hallgatóiról van szó, a megfelelő jelzőt kétszer kell kitenünk. Minthogy azonban a kifejezendő összefüggés általában magától értetődik, a szintaktikai egyértelműségért szükségtelen redundanciával kellene fizetnünk. Ebből a példából világossá válik, hogy a természetes nyelvben a politektonika hátrányai általában kiegyenlítődnek azáltal, hogy e nyelv használatánál mindenkor szemantikai és pragmatikai vonatkozások is számításba jönnek, hogy mindenkor az egész

* A fordításban közölt magyar mondat, szemben az eredeti német mondattal – „Die Regeln der Sprachen, die wie untersuchen, sind wichtig” –, aligha felel meg a (magyar) nyelvten, illetőleg stilsztika követelményeinek, vagyis nem tekinthető „grammatikálisnak”. A szövegösszefüggések megtartása késztet arra, hogy az eredeti példát igyekezzünk több-kevesebb sikerrel visszaadni, mintsem a magyar nyelv rendszerének megfelelő, strukturálisan hasonló példát választani. – *A szerk.*

** H. B. Curry (sz. 1900) matematikus, a matematikai logika és a matematika filozófiai problémáit kutatja. – *A szerk.*

helyzetösszefüggést figyelembe kell venni. Ugyanez érvényes egyébként az egyes szavak többértelműségére, vagyis a „poliszém” jelekre is.

Az utóbbi példa magyarázatánál a természetes nyelvekre jellemző bizonytalanságok egy másik forrására is rábukkantunk: arra a lehetőségre, hogy egy teljes kifejezés meghatározott részeit kihagyjuk. Az ilyen kihagyásos rövidítések nem vonnak okvetlenül szintaktikai többértelműséget maguk után. A „Peter raucht”^{*} mondatnak csak egy szintaktikai struktúrája van, noha szigorúan véve nem tekinthető teljesnek, mivel „rauchen” kételemű viszony. A német nyelv szintaxisa azonban ebben az esetben megengedi a viszony második tagjának a törlését, ha annak pontos meghatározása a konkrét összefüggés szempontjából elhanyagolható. Hogy ezt a kiküszöbölt második elemet mégis „beleértjük” a mondatba, azt bizonyítja a példamondatnak a „Der Ofen raucht” [A kályha füstöl] mondattal való összevetése; ez utóbbiban a „rauchen” nem kétértelmű viszony, hanem tulajdonság. A kihagyás lehetősége lehetővé teszi a redundancia elkerülését, ugyanakkor azonban a zavarosság veszélyét rejt magában. Így például az a lehetőség, hogy az „*x* szabad *y*-tól” viszonyt a második elem megnevezése nélkül is használhatjuk, különböző eljárásokhoz vezethet. Egy jól felépített mesterséges nyelvben a kifejezéseket meghatározó szabályok révén még az esetleges bőbeszédűség árán is elkerüljük a kihagyás lehetőségét és az ezzel kapcsolatos veszélyeket.

A szintaktikai többértelműség és a kihagyás példájával érzékeltettük, hogyan tárgyaljuk a szintaktikai elmélet keretén belül a természetes és mesterséges nyelvek fontos tulajdonságait. Ha egy nyelv jól definiált szintaktikai rendszere adott, akkor a szintaktikai elméleten belül további tulajdonságok vizsgálhatók. Példaként az adott rendszer által meghatározott nyelv mondatainak felsorolhatóságát és eldönthetőségét említjük. Egy nyelv akkor levezethető, ha valamennyi mondata tisztán szintaktikai műveletek segítségével kiindulásul felvett mondatok adott, véges halmazából, vagyis az axiómákból levezethető. Egy nyelv eldönthető, ha valamennyi jelsorral kapcsolatban véges számú szintaktikai művelet segítségével eldönthető, hogy az adott nyelv mondatai-e vagy sem. Egy eldönthető nyelv mindenkor egyúttal felsorolható is, de nem minden felsorolható nyelv eldönthető. Csupán rendkívül egyszerű szintaktikai rendszerek rendelkeznek az eldönthetőség tulajdonságával. A felsorolhatóság és az eldönthetőség szempontjait már Leibniz felvetette. Ő a felsorolhatóság tulajdonságával rendelkező rendszert „ars inveniendinek”, az eldönthetőség tulajdonságával rendelkező rendszert „ars iudicandinak” nevezte. Ha ugyanis egy nyelv úgy van megkonstruálva, hogy mondatai pontosan a tárgyak egy meghatározott tartományára vonatkozó összes igaz ítélettel esnek egybe, akkor az „ars inveniendi” révén az adott területre vonatkozó minden igaz kijelentés véges számú axiómából tiszta szintaktikai úton levezethető. K. Gödel^{**} nevezetes vizsgálódásai azonban megmutatták, hogy valamennyire is tartal-

* A mondat értelemszerű fordítása: „Péter dohányzik”; a kérdéses szintaktikai szerkezetet megközelítőleg a következő mondattal adhatnánk vissza: „Péter szív(ja)”. A továbbiakban is szerepet játszó „füstöl” ige alkalmazása itt félrevezető lenne. – *A szerk.*

** K. Gödel (1906–1978) német származású matematikus és logikus. – *A szerk.*

mas rendszerben mindig előfordulnak olyan kijelentések, amelyek ugyan tartalmilag igazak (ez megszerkesztettségükből ered), azonban az adott rendszerben nem bizonyíthatóak.

A Bécsi Kör, a neopozitívizmus legfontosabb iskolája fejlődésének első korszakában messze túlértékelt a nyelv szintaktikai vizsgálatának jelentőségét; e kérdést tartották a filozófia legfontosabb feladatának. Különösen arra törekedtek, hogy az igazság fogalmát a bizonyíthatóság vagy a levezethetőség tisztán szintaktikai fogalmára redukálják. Gödel említett eredményei után fel kellett hagyni ezekkel a kísérletekkel. Ebből az időből datálódik a Bécsi Kör képviselőinek és követőinek a szemantikai vizsgálódások felé való fordulása. Ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy ez a változás egyúttal a materializmus felé való fordulást is jelent. A materialista szemiotika abban különbözik az idealistától, hogy egészen más nézeteket vall a fentiekben felsorolt viszonylatokban előforduló alkotórészekről. A materialista szemiotika szerint a gondolati visszatükröződés tárgyai T vagy egy objektív valóság, vagyis anyagi külvilág elemei, vagy e külvilágból származtathatók. Ezzel szemben a Bécsi Kör több képviselője számára az $R(J, T)$ viszony a nyelvi jel és az érzéki észlelések bizonyos komplexumai között fennálló viszony. Annak a ténynek a belátásából, hogy a tudományok problematikájának filozófiai földerítése nem redukálható az $R(J, J')$ szintaktikai viszonyok elemzésére, hanem az $R(J, T)$ reláció figyelembevételét is megköveteli, még semmiképpen nem következik a szubjektív idealizmus pozíciójáról a materializmus pozíciójára való átmenet.

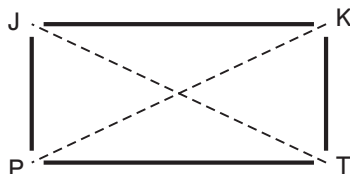
5. A továbbiakban az $R(J, K)$ és az $R(J, T)$ viszonyt foglalkozunk. Ezek a viszonyok alkotják a szemantika és a szigmatika vizsgálati körét. Vizsgálatuk feltételezi a szintaktikai viszonyokat, ugyanakkor azonban elvonatkoztat a jelhasználó szerepétől, tehát az emberhez fűződő viszonytól. Ahogy említettük, a szemiotika legtöbb képviselője az $R(J, K)$ és $R(J, T)$ viszonyt egyetlen, szemantikának nevezett diszciplína keretein belül tárgyalja. Ennek okát részletesebben meg kell vizsgálnunk. A K és T összetevő közötti különbség – mint ahogy erre fentebb rámutattunk – már a sztoikusok és a skolasztikusok előtt ismeretes volt. E megkülönböztetés tér vissza Fregénél, amikor különbséget tesz értelem [németül: Sinn] és jelentés [németül: Bedeutung] között; Carnap és mások ezeket a terminusokat a jelentés [németül: Bedeutung] és jelölés [németül: Bezeichnung] fogalmakkal helyettesítik. Egy fontos különbséget azonban okvetlenül figyelembe kell venni. Egy szó – vagy, mint ahogy Frege mondja, egy „név” – értelme számára egy meghatározott fogalom, a név jelentése egy tárgy. Egy mondatnak az értelme logikai értelemben vett kijelentés [németül: Aussage], jelentése azonban nem tényösszefüggés, hanem egy meghatározott igazságérték. Ezt a felfogást, mely szerint a dolgok, a dolgok osztályai és igazságértékek egy szinten állnak az egyedi fogalmakkal, az általános fogalmakkal és a kijelentésekkel szemben, Carnap és mások rendszeresen jelek és mondatok tartalmának [németül: Intension] és terjedelmének [németül: Extension] megkülönböztetésévé építették ki. Erre a problematikára a későbbiekben visszatérünk. Most csak azt akarjuk kiemelni, hogy a Carnap értelemében vett jelentés és jelölés, tartalom és terjedelem megkülönböztetésnek

végső soron K és T megkülönböztetése alkotja az alapját, azonban a két megkülönböztetés korántsem azonos egymással. Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy az, amit egy kijelentő mondat leképez, tényösszefüggés, a mondat terjedelme azonban – a szó logikai értelmében – igazságérték. K -nak és T -nek mint J két megfelelőjének a megkülönböztetése adja meg az alapot a szemantikának W . Quine amerikai filozófus által javasolt két részterületre való bontásához is; Quine ezeket a részterületeket „theory of meaning”-nek (jelentés elmélete), illetőleg „theory of reference”-nek (referencia elmélete) nevezi. Végül ez alapozza meg a nyelvészeti jelelmélet megfelelő felosztását is. Példának itt Ogden és Richards művét említjük, amely különbséget tesz szimbólum, gondolat és referens, vagyis jelölt között;⁴ más e tárgykörbe tartozó koncepciókkal itt nem foglalkozunk.

Hogy világossá váljék az említett kérdések mélyén meghúzódó alapvető probléma, szükségesnek látszik, hogy részletesebben megvizsgáljuk K és T jellegét, valamint az $R(J, K)$ és $R(J, T)$ viszonyokat és azok konverzeit, megfordításait. Igen eltérők a vélemények arról, hogy mit értsünk egy nyelvi jel jelentésén. Mi Adam Schaff véleményéhez csatlakozunk, mely szerint egy szó vagy egy szintagma (vagyis egy olyan szócsoporthoz, amely még nem tekinthető mondatnak) jelentése a fogalom, a kijelentő mondat jelentése pedig a (logikai) kijelentés. Hogy miért alkalmazunk egy és ugyanazon jelenségre két különböző jelölést – vö. „fogalom” és „egy szó jelentése” –, könnyen belátható, ha meggondoljuk, hogy itt egy és ugyanazon jelenségről van szó, de ez különböző vonatkozásokban – egyrészt a nyelvi jelhez, másrészt a visszatükröződés tárgyához fűződő viszonyában jelenik meg.⁵ Az $R(K, J)$ viszony azt fejezi tehát ki, hogy a gondolati képmások nyelvi jelek jelentései. A viszony megfordítása $R(J, K)$ azt mondja ki, hogy a nyelvi jelek a gondolati képmások létezési formái. Azért részesítjük mostantól fogva a „létezési forma” fogalmat előnyben, mert ez a fogalom, úgy látszik, jobban jellemzi a nyelv és gondolkodás közötti tényleges viszonyt, mint a marxista irodalomban általánosan használt „anyagiburok” fogalom. Választásunkat két okkal tudjuk alátámasztani. Először is megmutattuk, hogy a jelek, pontosabban szólva a jelalakok önmagukban véve nem anyagi képződmények, hanem anyagi tények absztrakciós osztályai. A jelentések azonban elsődlegesen nem a jelpéldányokhoz, hanem a jelalakokhoz kapcsolódnak, s az anyagi szignálokhoz csak ez utóbbiak révén rendelődnek hozzá. A jelalakok azonban – az ember szempontjából nézve – épp annyira szellemiek vagy pszichikaiak, mint a képmások. Másodszor a jelek nem tekinthetők egy, a képmásokat felvevő buroknak vagy edénynek, hanem a képmásokhoz hozzárendelt struktúráknak, amelynek specifikuma abban van, hogy anyagi képződményekben, vagyis az említett szignálokban megnyilvánulhat, megvalósulhat. Az $R(J, K)$ reláció és megfordítása tehát pszichikai jellegű viszonyok. Egy mesterséges nyelv létrehozásánál a viszonyokat – a szintaktikai viszonyokhoz hasonlóan – a szemantikai elmélet által vizsgálandó határok között konvenció alapján határozzák meg. A történetileg fejlődő természetes nyelvek esetében ezek a viszonyok adottak, s egy nyelv elsajátításánál a szintaktikai szabályokhoz hasonlóan ezeket is meg kell tanulni. Az S anyagi szignál és a J jel jelentésének megfelelő K gondolati képmás közötti viszony tehát

két különböző jellegű reláció, mégpedig $R(P, J)$ és $R(J, K)$ szorzata; P és K között nem állhat fenn közvetlen, a jelalak közvetítését kiiktató viszony.

A továbbiakban a T és az $R(J, T)$ reláció jellemzésével fogunk foglalkozni. Már említettük, hogy a visszatükröződés tárgyai vagy az objektív valóságos külvilághoz tartoznak, vagy abból származtathatók, vagyis maguk is annak tükröződései. Az előbbi esetben nulladik fokú tárgyról van szó, és a képmásaihoz kapcsolódó jelek az első szemantikai szint nyelvéhez tartoznak. Vizsgáljuk meg először az $R(J, T)$ viszonyt és konverzét ebben az esetben. Világos, hogy egy szó csak akkor rendelhető hozzá egy tárgyhoz, illetőleg egy mondat egy tényösszefüggéshez, ha az adott tárgyat vagy tényösszefüggést a szóhoz, illetőleg mondatához kapcsolódó fogalom vagy (logikai) kijelentés visszatükrözi. Tehát itt az $R(K, T)$ tükrözési viszony és konverze szükségképpen szerepet játszik. Egy szót csak akkor használhatunk jelölésre, vagyis egy tárgy neveként, s csak akkor ismerjük föl egy tárgy jelöléseként, ha a vele kapcsolatban levő jelentés az illető tárgy képmása. Ugyanez vonatkozik a mondatra, kijelentésre és tényösszefüggésre. Ebből az következik, hogy – legalábbis az első fokú nyelvek és a nulladik fokú képmások viszonylatában – az $R(J, T)$ reláció éppoly kevésbé tekinthető közvetlen viszonynak, mint a képmás és a szignál közötti kapcsolat. Jel és tárgy közötti kapcsolat jóval inkább az $R(J, K)$ és az $R(K, T)$ viszonyokból képzett relációsorzattal definiálható. Ezeket a viszonyokat a mellékelt szkémával szemléltethetjük.

Ebben a szkémában a J jelalakon kívül felvettük a P szimbólumot is a jel-példány jelölésére. A szaggatott vonalak közvetett, vagyis különböző relációkból összetett viszonyokat jelölnek. A szkémából kiviláglik, hogy csak P és J ; J és K ; K és T között áll fenn közvetlen viszony; e viszonyok mellesleg egyébként nagymértékben különböznek egymástól. A fenti fejtegetésekből az következik, hogy a szigmatika problémái az első fokú nyelvek viszonylatában kizárólag a visszatükröződési elmélet figyelembevételével tárgyalhatók. Emellett arra a kérdésre is választ kell adnunk, hogy hogyan rendelhetők alá adott tárgyak és tényösszefüggések meghatározott fogalmaknak, hogyan vonatkozathatók el belőlük fogalomalkotó jegyek stb. Ezeket a problémákat empirikusan a pszichológia tárgyalja. Ebből látható, hogy az $R(J, T)$ viszony teljes egészében nem tárgyalható kizárólag a szemiotikában. Ez a megállapítás különösen a természetes nyelvek vonatkozásában érvényes, ez utóbbiak jelrendszerei ugyanis a természet és társadalom teljes, jellege szerint nem normalizált tapasztalati körének kell hogy megfeleljenek. Ez okból kifolyólag mondtuk a fentiekben, hogy nem létezik sem egy speciálisan nyelvtudományi kutatási feladatként felfogható leíró jellegű szigmatika, sem pedig a leíró jellegű szigmatika elmélete mint szemiotikai diszciplína. Ebben a kérdésben jóval inkább egy egész sor szaktudomány, illetőleg filozófiai diszciplína együttműködésére van szükség.

A kérdés másképp vetődik fel abban az esetben, ha egy olyan módon normalizált fogalmakkal rendelkező nyelvet veszünk vizsgálat alá, amelyekre az

$R(K, T)$ reláció eldönthető, ami annyit tesz, hogy szilárd kritériumok alapján eldönthető, hogy egy jelentés egy adott tárgyat visszatükröz-e vagy sem. Ez az eldönthetőség nem általánosan és eleve adott. Hogy egy meghatározott tárgy falunak vagy városnak jelölendő-e, hogy egy ruha színe barnának, pirosnak vagy rózsaszínűnek minősítendő-e, nem eleve eldönthető. Többek között a célból vezetünk be tudományos szakterminusokat is, hogy a fogalmakat vagy képmásokat az általuk leképzett dolog szempontjából eldönthetővé tegyük. Hogy a természetes nyelvekben az ilyen eldönthetőség a leképzett valóság vonatkozásában általában nincs meg, nem tekinthető kijavítható hiányosságának, hanem a megismerési folyamatban betöltött szerepének fontos előfeltételeként kell felfognunk. Ha nem lennének a természetes nyelv meghatározatlan, „rugalmas” fogalmai, akkor csak a jelenségeknek csupán előzőleg jól definiált köréről tudnánk beszélni. Különösen a mindennapi gyakorlatban ütköznenék nehézségekbe. Az $R(K, T)$ viszonynak és konverzánek eldönthetősége főleg (jól megszerkesztett) mesterséges nyelvek esetében eldönthető, különösen akkor, ha a nyelvek – mint például a matematikában – az eldönthetőség szempontjából könnyen hozzáférhető tárgyak tudományára vonatkoznak. A visszatükröződés tárgyait itt az őket helyettesítő szimbólumokkal ábrázolhatjuk úgy, hogy nem közvetlenül a valóságról, hanem a tárgyak „per definitionem” jól definiált tartományával megegyező mesterséges nyelvről tehetünk megállapításokat. E körülmény folytán érhetett el például Hilbert metamatematikájával rendkívüli eredményeket.

Ezt az utóbb említett esetet – tehát amikor a visszatükröződés tárgyai maguk is szimbólumok, azaz jelek – részletesebb vizsgálat alá kell vennünk. Ebben az esetben egy tárgynyelvvvel és egy metanyelvvvel van dolgunk, s még jelnek a jelölthöz fűződő viszonylatában is teljes egészében a nyelv keretein belül maradunk. Ebben a speciális esetben a visszatükröződés tárgya és ez utóbbi képmása között meglevő különbség bizonyos értelemben elhanyagolható. A tárgyak itt ugyanolyan jellegűek, mint képmásaik, tudniillik nyelvek. A visszatükröződés tárgya az eggyel nagyobb fokú szemantikai szinten, a metanyelvben képmásként jelenik meg, és fordítva. Ez a megfontolás az alapja a metanyelvben alkalmazott idézőjelezésnek, amely révén egy jel saját maga jelévé válik. Ez a tény lehetővé teszi azt, hogy az $R(J, T)$ viszonyt közvetlen viszonyként tárgyalhassuk, és a K -n keresztüli közvetítéstől eltekintsünk. Tehát a metanyelv egy J jele és a tárgynyelv azon J' jele között létesül viszony, amelyet J jelöl. Magától értődik, hogy e két jel közötti viszonyt nem szabad a szintaxisban tárgyalt $R(J, J')$ relációval összekeverni. Ott J és J' ugyanahhoz a nyelvhez tartoznak, itt viszont J és J' két különböző nyelvi szinthez tartozik. A szintaktikai reláció által összekapcsolt jelek egyidejűleg egy mondatban fordulnak elő, ez viszont a metanyelv és a tárgynyelv jeleivel soha nem történhet meg. Az így vázolt lehetőségből – ti. hogy K -tól bizonyos speciális feltételek mellett eltekinthetünk – adódott a Hilbert-féle metamatematika fent említett programja.

Az $R(J, T)$ viszonytal kapcsolatos fejtegetéseinket a közvetkezőképpen foglalhatjuk össze: általában ez a viszony nem közvetlen reláció, hanem a K -n keresztül történő közvetítést feltételez. Abban a sajátos esetben, amikor T és K tartománya teljes egészében izomorf, ha tehát egyrészt az adott dolog, dol-

gok és tényösszefüggések osztályai, másrészt az egyedi és általános fogalmak, valamint kijelentések között egy az egyhez megfelelés áll fenn, K közvetítésétől eltekinthetünk, mivel ez utóbbi J és T viszonyában nem tekinthető a T tartomány struktúrájától eltérő struktúrának. Ez a speciális eset különösen mesterséges nyelveknél fordul elő. A mesterséges nyelvek esetében – az említett feltételek mellett – tehát egybeesik a logikai szemantika és a logikai szigmatika. Ez egyúttal magyarázatot ad arra a tényre, hogy miért hanyagolják el számos szemiotikai munkában az általunk kiemelt különbséget szemantika és szigmatika között, és miért tekintik e két tárgykört ugyanannak a diszciplínának – a szemantikának – különböző aspektusai gyanánt. Az ilyen vizsgálódások középpontjában ugyanis olyan nyelvek állnak, amelyek egyrészt a tárgyak jól definiált tartományára, például a valós számok vagy a „tér-idő” pontok tartományára vonatkoznak, s másrészt maguk is többnyire jól definiált mesterséges nyelvek. Mindazok a sikerek, amelyeket ily módon mesterséges nyelvek kialakításában és elemzésében értek, nem szabad hogy elfeledtessék velünk azt, hogy az $R(J, T)$ viszony létrehozásánál K közvetítésének figyelmen kívül hagyása csak egészen speciális feltételek mellett lehetséges. A vizsgált formális nyelvekről és a tárgyak hozzájuk rendelt jól definiált tartományáról általában a nyelvekre, s különösen pedig a természetes nyelvekre való extrapolálás szükségképpen nehézségekbe ütközik.

Szeretnénk még utalni arra, hogy az $R(J, K)$ (közvetlen) viszony és az $R(J, T)$ (közvetett) viszony közötti különbség elhanyagolásának a fentiekben tárgyalt és az említett speciális esetben elfogadható okán kívül még egy második oka is van; ez az ok különösen a Bécsi Kör korai fázisában játszott jelentős szerepet, s lényege szerint bizonyos mértékig kapcsolódik az előbb említett első okhoz. Ennek a filozófiai iskolának a követői ugyanis azt állították, hogy a tudományos elméletek nem objektív valós tényösszefüggésekre, hanem érzéki adatokra vonatkozó kijelentések, amelyek úgynevezett megfigyelési tételekben [németül: Protokollsatz] fejeződnek ki. Pontosabban szólva egy tudományos elmélet ezek szerint az elképzelések szerint a mondatok olyan rendszere, amely ezeket a megfigyelési tételekben szisztematikus összefüggésekbe rendezi. Ebben az esetben azonban a tudományos elmélet eleve olyan metanyelvi képződmény, amely nem a valóságra, hanem megfigyelési tételekre, s az ezek között fennálló viszonyokra vonatkozó kijelentéseket tartalmaz. Ezáltal újra adva van az a lehetőség, hogy a képmások sajátos szerepét elhanyagoljuk, illetőleg hogy a tárgynyelv jeleivel helyettesítsük őket. Ez a tudomány jellegéről vallott pozitivista felfogás nem adhatja meg az alapot sem a szemiotika adekvát kidolgozásához, sem pedig annak a szerepnek a pontos meghatározásához, amelyet a szemiotika az ismeretelméletben betölt.

Mindezek után szemantika és szigmatika viszonyát pontosabban meg tudjuk határozni. A szemantika az $R(J, K)$ viszonyt és konverzét vizsgálja. E vizsgálat során nemcsak a jelhasználótól, hanem a jelölt tárgytól, illetőleg a tényösszefüggéstől is eltekint. A szigmatika a jelnek a tárgyhoz fűződő viszonyát vizsgálja. Ez a viszony a jelentésen keresztül közvetítődik. A szigmatika ezért előfeltételezi a szintaxist és a szemantikát. A szigmatika is eltekint a jelhasználótól. Abban a speciális esetben, amikor a tárgyak jól definiált tartományára vonatkozó meta-

nyelvekkel van dolgunk, elhanyagolhatjuk a szemantika és szigmatika között meglévő különbséget, s mindkettőt a szemantika különböző aspektusaiént foghatjuk fel. Ezáltal magyarázatot adtunk e két diszciplínának a szintaxissal és pragmatikával szembeni szorosabb összetartozására, amely – különösen a mesterséges nyelvek esetében – a legtöbb szemiotikai tanulmányban kifejezésre jut.

A továbbiakban az eddig tárgyalt diszciplínák néhány sajátos feladatát szeretnénk megvilágítani.

6. A képmások, vagyis a jelek jelentésének jellegéből következik, hogy közvetlenül nem vizsgálhatók; csupán a jelen és a jelölt tárgyon keresztül vezet hozzájuk út. E vizsgálódás során mindenekelőtt a poliszémia és a szinonímia problémájával találkozunk. Egy jelet akkor nevezünk poliszémnek, ha két vagy több különböző jelentés rendelhető hozzá. A poliszémia gyakori és elvileg kikerülhetetlen jelenség a természetes nyelvekben. A történeti folyamat során újra és újra előáll. Ha egy új jelenség lép föl, megnevezésére nem vezetnek be mindig egy új szót, hanem gyakran csak egy meglévő szó jelentését módosítják, vagy oly módon bővítik az adott jelentést, hogy az új jelenség is besorolható legyen a fogalom alá, vagy pedig felosztják úgy, hogy az adott szó eggyel több jelentéssel rendelkezzen. Azonban az, ami a természetes nyelvek esetében minden nehézség nélkül megtűrhető, s ami bizonyos értelemben előnynek számít, az a speciális célokat szem előtt tartó szaknyelvek és különösen a mesterséges nyelvek esetében rendkívül zavaró lehet. Következésképpen speciális műszavak bevezetésének az értelme az említett cél mellett (hogy ti. a műszavak jelentését eldönthetővé tegyék) a zavaró poliszémia kiiktatásában rejlik. Mindenekelőtt egy jól megszerkesztett mesterséges nyelv vonatkozásában kell hatnia annak az elvnek, hogy egy jelnek egy és csakis egy, egyértelműen meghatározott jelentése legyen. Az ilyen nyelvnek tehát nem csupán a szintaktikai, hanem a szemantikai többértelműséget is el kell kerülnie.

[...]

Egy szemantikai elmélet továbbá azt adja meg, hogy milyen viszonyok állhatnak fenn egy nyelv jeleinek jelentései között. A szinonímia e viszonyok egy speciális esete. Két fogalom közül az egyik implikálhatja is a másikat, a kettő kölcsönösen kizárhatja egymást stb. Ezeket a viszonyokat a jelentés szabályai fejezik ki; e szabályokat a mesterséges nyelvek vonatkozásában explicit formában rögzítik. Ezen túlmenően a szemantikai elmélet megadja azon szabályok formáját is, amelyek azt rögzítik, hogy hogyan áll elő a jelsorok jelentése elemeik jelentéséből és szintaktikai szerkezetéből. Végül azt vizsgálja, hogy hogyan következtethetünk egy mondat jelentése alapján egy másik mondat igaz voltára. Az idevonatkozó szabályok alkotják a szintaktikai levezethetőség teóriájától világosan elkülönítendő szemantikai következtetés elméletét.

Azt a tételt, hogy az $R(J, T)$ viszony általános, megkötésektől mentes formájában nem kizárólag a szemiotika hatáskörébe tartozik, már az előzőekben megmutattuk. Vannak azonban ennek a relációnak olyan aspektusai is, amelyek közvetlenül szemiotikai kérdéseket érintenek. Így például fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy a viszony konverze $R(J, T)$ a K képmás kihagyása esetén is kifejezhet-e bizonyos visszatükröződési funkciót, vagyis vajon a jelek strukturái elárulnak-e valamit a valóság strukturájáról olyképpen, hogy pusz-

tán a nyelv elemzésével ismereteket szerezhessünk az objektív valóságról. Erhard Albrecht így nyilatkozott erről a kérdéstről: „A jel mint képmás (modell) az objektíve létező tárgyak olyan visszatükröződése, amely hasonlóságot tételez fel a visszatükrözőendő tárggyal.⁶” Hasonlóságról az adott összefüggésben egészen biztosan nem beszélhetünk. A természetes nyelvek esetében a hasonlóság csak kivételes esetben áll fenn – hacsak nem helyezkedünk szubjektivista álláspontra, hogyan tudnánk az egymáshoz sok vonatkozásban oly kevésbé hasonló nyelvek létét megmagyarázni –, a mesterséges nyelvek vonatkozásában pedig eleve szóba sem jöhet. Még azt sem állíthatjuk, hogy a jelek valamilyen módon okozatilag a tárgyaktól függenének. Ilyen viszony kétségkívül fellelhető az úgynevezett hangutánzó szavakban. Másrészt vitathatatlan, hogy a nyelvi jelek, legalábbis közvetve – jelentéseik révén – kapcsolatban állnak a tárgyakkal, tehát végső soron az objektív valósággal.

Azonban az a véleményünk, hogy a nyelv bizonyos vonatkozásában ténylegesen visszatükrözési funkciót fejt ki, és pedig annyiban, amennyiben a nyelvi struktúrákban az objektív valóság struktúrái visszatükröződnek. Itt természetesen nem egy érzékeny konkrét, hanem egy absztrakt visszatükröződésről, bizonyos fokig a valóság és a jelek tartománya között fennálló izomorfiaviszonyról van szó, arról, amit Leibniz fent említett, a szavak és dolgok összekapcsolásáról írott zseniális értekezésében tárgyal. Másképpen megfogalmazva: (a természetes nyelvek kevés hangutánzó szava kivételével) nem az egyes jelek alakjának van képmásjellege, hanem a jelkapcsolatok struktúrája tükrözheti a valóság absztrakt viszonyait.

További, az $R(J, T)$ viszonytal összefüggő probléma a fogalom terjedelmének, a jel által kifejezett fogalom extenziójának meghatározása. Mint ahogy már utaltunk rá, a fogalmak terjedelme csak akkor adható meg explicit módon, ha a fogalmak eldönthetők. A mesterséges nyelvekben egy tetszőleges jellel összefüggő fogalom terjedelmét jelölési szabályok segítségével adják meg.

Végül az $R(J, T)$ viszony körébe tartozik a mondatok, illetőleg az általuk kifejezett kijelentések igazságának és hamisságának problémája; ezt a problémát Tarskinak az előző fejezetekben említett munkája, a *Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen*⁷ tárgyalja. E megállapításhoz azonban két megjegyzést kell fűznünk.

Először is világos, hogy az igazság vagy a hamisság a mondatok, illetőleg az általuk kifejezett kijelentések tulajdonsága. Egy mondat akkor igaz, ha az általa kifejezett tényösszefüggés valóban létezik; akkor hamis, ha ez nem áll fenn. Az igazság és hamisság tehát az $R(J, T)$, illetőleg az $R(K, T)$ relációk tulajdonsága, amennyiben J egy mondat, illetőleg K egy kijelentés. Azonban a mesterséges nyelvek létrehozásánál főszerepet játszó kérdéseknél, tehát például annál, hogy hogyan juthatunk igaz mondatokból más igaz mondatokhoz – egyszóval a logikai következtetés elméleténél –, nem a mondatoknak vagy kijelentéseknek a tényösszefüggésekhez fűződő viszonya maga, hanem csupán e viszony igaz volta a lényeges. Ezért az ilyen nyelvek megalkotásánál a tényösszefüggésektől eltekintenek, és kizárólag a mondatok vagy kijelentések igazságértékét veszik figyelembe. Ezért a mesterséges nyelvekben érvényes jelölési szabályok az egyedi jelek terjedelmén kívül csak azt rögzítik, hogy a

benne előforduló egyedi jelek terjedelme és szintaktikai struktúrája alapján egy mondat milyen igazságértékkel rendelkezik. (E tény megmagyarázza azon fenti megállapításunkat, hogy Frege és mások egy mondat igazságértékét a mondat által jelölt dolognak tekintik.)

Másrészt az igazság csak akkor származik kizárólag a mondatnak vagy a kijelentésnek az állított tényösszefüggéssel való összehasonlításából, ha tényekre vonatkozó mondatokról van szó. Tényigazság mellett van azonban logikai igazság is; ez utóbbi kizárólag a mondatok nyelvi struktúrájából adódik. Triviális példa a logikailag igaz mondatra a következő: „A kanca nőnemű.” Érdekes esetek a klasszikus logikában vizsgált szillogizmusok, például: „Ha valamennyi $S-P$ és ha $M-S$, akkor $M-P$ is.” A logikailag igaz mondatokon belül a kijelentéskalkulusban igaz mondatok ismét egy külön osztályt alkotnak, az úgynevezett tautológiák osztályát. Ezeknél a logikai igazság kizárólag a mondatok összekapcsolásának formájából adódik, s az egyes mondatok belső struktúrája semmiféle szerepet nem játszik. Erre példa: „Ha p és q , akkor p vagy q .” A logikai igazság és hamisság, valamint a logikai igazság különböző fajtáinak vizsgálatánál az elmondottak alapján teljes egészében eltekinthetünk az $R(J, T)$, illetőleg az $R(K, T)$ relációtól; itt egy tisztán szemantikai problémáról van szó. (Oly mértékben, amennyiben a logikai igazság a szintaktikai levezethetőségre visszavezethető, ez a probléma akár szintaktikai tulajdonságként is tárgyalható.) A mondatok igazságának problémája tehát mind a szűkebb értelemben vett szemantikát, mind pedig a szigmatikát érinti, s ezért ez újabb ok, hogy e két területet egymással összefüggésben szemléljük, mint ahogy ez egyébként a szakirodalomban szokásos.

Rá kell azonban még mutatnunk arra, hogy a logikai igazság sem tekinthető tisztán nyelvi problémának. Logikailag igaz mondatoknál ugyan eltekinthetünk az egyes visszatükrözött tényösszefüggésektől, ez azonban nem jelenti azt, hogy a logikailag igaz mondatok struktúrája nem tükröz vissza semmit. A logikai igazság végső soron a valóság azon legáltalánosabb törvényszerűségein nyugszik, amelyeket a nyelvek logikai struktúrája egészében megragad.

7. Még az $R(J, E)$ és az $R(E, J)$ relációkkal kell foglalkoznunk. E relációk vizsgálata, ahogy mondtuk, a *pragmatika* körébe tartozik. A pragmatika felöleli a nyelvre vonatkozó pszichológiai és társadalmi vonatkozású vizsgálatokat. A pragmatika feltételezi a szintaxist. Vizsgálódásai általában szintaktikailag értelmes kifejezésekre szorítkoznak, hiszen a szintaktikailag értelmetlen szó-, illetőleg jelkapcsolatoknak csak kivételes esetben van társadalmi funkciója. Továbbá feltételezi a szemantikát és a szigmatikát is, hiszen a nyelv szavainak, mondatainak jelenteniük, illetőleg jelölniük kell valamit. A nyelv jelentő és jelölő funkcióján kívül a pragmatika két további, a korábbiakban említett, s az emberek egymás közti érintkezésében nagy szerepet játszó nyelvi funkcióval foglalkozik: először is a nyelv tünetfunkciójával, vagyis a nyelvnek azzal a képességével, hogy a mindenkori jelentésen túl érzéseket is ki tud fejezni; másodsor a nyelv szignálfunkciójával, vagyis a nyelv azon adottságával, hogy a megszólítottnál bizonyos reakciót vált ki.

A szemiotika részdiszciplínái közül a pragmatika van a legkevésbé kidolgozva. Ha egzakt, tudományos alapon fejlesztjük, nagy politikai és világnézeti

jelentőségre tehet szert. E problémának marxista szemszögből történő feldolgozására először *Die Macht des Wortes*⁸ című könyvünkben történt kísérlet.

A pragmatikával eddig majdnem kizárólag a logikai empirizmus körén belül foglalkoztak; az ott megfogalmazott pragmatika messzemenően az imperialista ideológia céljait szolgálja. Már utaltunk Stuart Chase megállapításaira, mely szerint az emberi konfliktusok, az osztályharcok jelentős része pusztán azért adódik elő, mert az emberek néhány, a szerző szerint semmiféle objektív létezőt nem jelölő szót – például „igazság”, „tőke”, „fasizmus” – úgy használnak, mintha ezek a szavak mondanának valamit a valóságról, és ezáltal „téves tettek” ragadtatják magukat. Egy valóban tudományos pragmatikának a kidolgozása csak a dialektikus materialista visszatükrözés-elmélet alapján és a történelmi materializmus módszereinek és eredményeinek figyelembevételével lehetséges.

8. Két különböző jellegű, de fontos példán szeretnénk még egyszer megmutatni, milyen kérdésekkel kell foglalkozniuk a szemiotika részdíszcplínáinak. E példák egyúttal azt is megvilágítják, hogy a szemiotika nem csupán elméleti szempontból fontos, hanem az ideológiai osztályharc szempontjából is közvetlenül gyakorlati jelentőséggel bír.

Elő példánkul az államok függetlenségének fogalmát választjuk. A szintaxis felől nézve ezt a fogalmat háromelemű relációként kell felfognunk: „ x független y -tól z vonatkozásában”. Ezt a tényt figyelembe kell vennünk, ha olyan mondatok képzésére térünk át, amelyekben a „független” szó előfordul. A következő mondat: „Kongó* ma független Belgiumtól” tehát már szintaktikailag rosszul van képezve, mert a z változó sem kvantifikálva nincs, sem pedig egy (tulajdon)név nem áll a helyén. Ezzel szemben a következő mondat: „Kongó ma államjogilag független Belgiumtól” szintaktikailag helyesen van képezve.

A szemantikában például azt a kérdést kell felvetni, hogy vajon az „ x független y -tól z vonatkozásában” kifejezés alkalmas-e arra, hogy a függetlenség fogalmát egyértelműen kifejezzük vele. A szavak, illetőleg – mint az adott esetben is – a szintagmák jelentéséből adódik az ezekből alkotott mondatok jelentése. Egy mondat jelentésére vonatkozó kérdésnek általában csak akkor van értelme, ha a mondat szintaktikailag kifogástalan. Természetes nyelvek esetében azonban ezt az elvet nem alkalmazhatjuk mindig következetesen. Épp ellenkezőleg, gyakorta arra kényszerülünk, hogy az adott mondatot az összefüggések alapján kiegészítsük. Erről a redundancia csökkentését elősegítő jelenségről már a fentiekben említést tettünk. De ha a neokolonializmus meglétét az imperialista ideológusok arra való hivatkozással tagadják, hogy a kolonializmus összeegyeztethetetlen a függetlenséggel, s megállapításuk alátámasztására az a mondat szolgálna alapul, hogy „Az illető x állam független”, akkor egy álnok, tudatos megtévesztésről van szó, amely azt célozza, hogy arról a kérdésről, x mely vonatkozásban független, elterelje a figyelmet.

A szigmatika azt kérdezi, hogy vajon az „ x független y -tól z vonatkozásában” szintagmának a valóságban megfelel-e egy viszony, hogy vajon ott fenn-

* Zaire állam régebbi neve Kongó volt. – *A szerk.*

áll-e ilyen viszony három ilyen tárgy között. Ez a vizsgálat kapcsolatban áll a szemantika kérdésfeltevésével, és mintegy kiegészíti azt.

Végül a pragmatika például azt a kérdést vizsgálja, hogy mely emberek – pontosabban: mely osztályerők – és mely módon operálnak a „független” szóval. Arra a kérdésre keres választ, mely érzelmeket, tetteket stb. vált ki ez a szó.

Még bonyolultabb a különböző aspektusok egymásba fonódása egész tudományos elméletek esetében. Így például fizikai elméletek szintaktikai struktúráját vizsgáló elemzésnek elsődleges jelentősége van. Bizonyos esetekben előfordulhat, hogy az elmélet továbbfejlődése egy szintaktikai probléma megoldásától függ. Annak a ténynek a belátása például, hogy az egyidejűség relációja nem kételemű, hanem háromelemű reláció, alapvető volt a mechanika további fejlődése szempontjából. Viszonylag ritkán találkozunk a szubjektív idealizmus olyan túlzó megnyilvánulásával, mely szerint a fizika feladata egyáltalán szintaktikai problémák megoldására redukálható. Azonban vannak ilyen nézetek is. H. Dingler fizikus* így ír: „Azok a dolgok, amelyekkel a fizika foglalkozik, nem a külső anyagi világ részeinek objektív tulajdonságaira vonatkozó mérések, hanem csupán olyan eredmények, amelyeket akkor kapunk, ha bizonyos műveleteket elvégzünk.”⁹

A szerző tehát azt az álláspontot képviseli, hogy a fizikában csak abból a célból végeznek el műveleteket, hogy helyes tudományos prognózisokat fogalmazhassanak meg; ezeknek a prognózisoknak azonban nem az a céljuk, hogy gyakorlati eredményeket érjünk el, hanem csupán önmagukért hajtják őket végre. Dingler tehát eltekint egyrészt az igazságtól, az igazság megmagyarázásának szándékától, vagyis nem óhajt olyan fizikai elméletet felállítani, amely a valós anyagi világ leképezését biztosítja; másrészt eltekint az igazság feltárásának társadalmi céljától is, tehát ez utóbbinak eszközként való felhasználásától a világnak a társadalom érdekében történő megváltoztatásában. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy az ilyen állásponton álló fizikus különösen szigorú szellemi magatartást fogad el a magáénak. Valójában azonban a következő két dolgot teszi:

a) Minthogy absztrahál fizikai elméletének szemantikai aspektusától, átengedi elmélete filozófiai értelmezését, az általa elért eredmények szellemi hasznosítását olyan erőknek, amelyekre ő már nem tud befolyást gyakorolni. Kapitalista környezetben ez annyit jelent, hogy kiszolgáltatja fizikai elméletét a teológia, az irracionálisizmus vagy bármely más, a reakció érdekeit szolgáló ideológia szempontjainak megfelelő tetszőleges értelmezésnek.

b) Azáltal, hogy eltekint elmélete pragmatikai és szemiotikai aspektusától, és kizárólag a szintaktikai aspektusra szorítkozik, kiszolgáltatja munkájának eredményeit, már ami a gyakorlati felhasználást illeti, a monopolkapitalista gazdaságnak vagy, ami még rosszabb, a monopolkapitalista háborús gépezetnek.

* H. Dingler (1881–1954) német matematikus és filozófus (és nem fizikus!), aki a természettudományok ismeretelméleti kérdéseivel, méréselmélettel stb. foglalkozott. – *A szerk.*

Hogy konkrét példát említsünk: a modern kvantumfizikát fel lehet építeni mint olyan absztrakt matematikai elméletet, amelyet az köt össze az objektív valósággal, hogy bizonyos, benne előforduló állandók éppenséggel az objektív valóság helyettesítői. Ennek az elméletnek a szerkezete: az általa megszabott matematikai elemekkel végzendő műveletek önmagukban véve tisztán szintaktikai problémáknak tekinthetők. Azonban az ebben az elméletben előforduló szimbólumoknak meghatározott jelentésük van, az objektív valóságban meghatározott tények felelnek meg nekik. Így például egy meghatározott hullámfüggvény négyzetének részecskék előfordulásának a valószínűsége felel meg stb. Itt már a filozófiát érintő kérdések merülnek fel. Valós tényeknek tekinthető-e a valószínűségek? Egyet jelent-e a statisztikának a modern elméletekbe való szükségszerű bevonása az okozatiság érvénytelenítésével? A dialektikus materializmus válasza így hangzik: szükségszerűség és véletlen, lehetőség és valóság szükségképpen integrációja a modern kvantumfizikát egy dialektikus materialista elméletté teszi. A véletlen objektív léte elismerésének nincs semmi köze az okozatiság érvénytelenítéséhez. Amennyiben azonban a fizikus nem törődik elmélete szemantikai aspektusával, adott esetben a filozófiai miszticizmusnak adhat tápot.

Ugyanezt mondhatjuk el a fizikai elméletek pragmatikai aspektusáról. Az a kérdés, hogy „Miért műveljük a fizikát?”, pragmatikai jellegű. A kvantumfizika teljesen új technikának veti meg az alapját, kimeríthetetlen energiatartalékokat tár fel; ugyanakkor azonban az atom- és hidrogénbomba létrehozását is lehetővé teszi. Az a fizikus, aki elvonatkoztat elmélete pragmatikai aspektusától, munkájának eredményeit gyakorlatilag olyan társadalmi erőknél szolgáztatja ki, amelyek azokat az emberiség és a haladás kárára használhatják fel.

Világosan különbséget kell tehát tennünk az elméletek pragmatikai aspektusától való eltekintés két válfaja között: az egyik esetben azért hajtjuk végre, hogy lehetővé tegyük a szintaktikai és szemantikai aspektusok tisztán, önmagukban való vizsgálatát; a másik esetben pedig arról van szó, hogy megkísérlik például a szemantikai vagy szintaktikai aspektusra való korlátozást alapvető filozófiai felfogás ragjára emelni.

9. A szintaxis, a szemantika, a szigmatika és a pragmatika vizsgálata lehetővé teszi számunkra, hogy a szemiotikát most már pontosabban, *a nyelvi jeleknek, valamint ezek egymáshoz, a gondolkodáshoz, az objektív valósághoz és az emberhez fűződő viszonyainak általános elméleteként* definiáljuk. A szintaktikai, szemantikai és pragmatikai kategóriák rendszeres elemzése, katalogizálása stb. nemcsak az általános nyelvészet és az ismeretelmélet számára dolgoz majd ki értékes segédeszközöket, hanem egyúttal a tudományos munka számos formája számára ad majd általános kategóriarendszert.

Miután az eddigiekben a nyelvi jelekről és különböző aspektusaikról beszéltünk, végezetül egy ismeretelméleti osztályozást szeretnénk adni, összefoglalva a különböző jeleknek, illetőleg jelsoroknak, mint „szó”, „mondat” gondolati megfelelőikhez („fogalom”, „kijelentés”) fűződő viszonyát. A visszatükröződési elmélet alap gondolatából indulunk ki itt is. Mi felel meg a tükröződési viszony hátsó tagjának, ha előtagjában az említett pszichikai dolgok állnak? A szó-fogalom szemiotikai párnak dolgok, tulajdonságok, viszonyok fe-

lelnek meg, a mondat–kijelentés szemiotikai prának pedig tényösszefüggések. A szavak a mondatok, a fogalmak pedig a kijelentések alkotórészeinek tekintendők. A mondat elsődlegesebb egység, mint a szó, a kijelentés eredetibb, mint a fogalom. A megismerés célja abban áll, hogy a valóságról, illetőleg a valóságból levezetett tényösszefüggésekről tudást szerezzünk. A tudás mindig tényösszefüggések tudása. Az ember a valósággal való érintkezés során mindig tényösszefüggésekkel, és nem csupán dolgokkal, tulajdonságokkal, relációkkal találkozhat. Az utóbbiakat csupán a tényösszefüggések, illetőleg az azokat leképező mondatok elemzése során ragadja meg. A mondatokat, illetőleg kijelentéseket szellemi tevékenység eredményeképpen nyerjük. Ez a tevékenység nem állapot, hanem folyamat. A megismerési folyamat eredményei első megközelítésben nem mondatok, illetőleg kijelentések, hanem ítéletek. „Ítéletnek” nevezzük itt az olyan konkrét pszichikai aktusokat, amelyekből kiindulva egy absztrakciós folyamat révén kijelentésekhez (és jelalakok sajátos sorozataként felfogott mondatokhoz) jutunk. Egy ítéletnek megfelelő kijelentésnél és mondatnál eltekintünk az ítélet létrehozásának folyamatától. Ezért az ítélet a pszichológia és az ismeretelmélet tárgya, de nem a logikáé: pszichikai folyamatokat ott nem vizsgálunk.

Az előzők során váltakozva használtunk a „szó”, illetőleg „fogalom”, a „mondat”, illetőleg „kijelentés” szavakat. Ez semmi esetre sem valamiféle terminológiai zűrzavar beismerése. Már a korábbiakban utaltunk arra, mi e megkülönböztetés lényege. A szó a fogalom nyelvészeti formája, a mondat a kijelentés nyelvi formája. Szó és mondat a mindenkori nyelvtől függ, fogalom és kijelentés viszont nem. Mármint milyen viszonyban áll a terminusok e két sora egymáshoz? Ezt pontosabban meg tudjuk határozni, ha ismét az absztrakció által való definícióhoz fordulunk segítségért. Ebben az esetben a következőket tudjuk megállapítani:

A fogalom szemiotikai értelemben azonos jelentésű szavak absztrakciós osztálya, a kijelentés pedig az azonos jelentésű mondatok absztrakciós osztálya. Ez annyit jelent, hogy ismét egy ekvivalenciaviszonyt definiáltunk. Egy szócsoport összes szavai, amelyek e szavak bármelyikével azonos jelentésűek, ekvivalenciaosztályt alkotnak, s ugyanez vonatkozik értelemszerűen a mondatokra. Ennél a definíciónál el kell tekintenünk a poliszém szavaktól és a többértelmű mondatoktól. Bevonásuk a szavak, illetőleg mondatok részleges jelentésbeli azonosságának vagy szinonimájának figyelembevételét igényli; tehát a definícióban alkalmazott elvet bonyolítaná ugyan, de lényegileg nem változtatná meg. Ezért itt eltekinthetünk ezektől a komplikációktól. A definiált ekvivalenciaosztályok tehát megadják a fogalmat, illetőleg a kijelentést. Utalnunk kell azonban arra, hogy ezzel az absztrakció által való definícióval – mint általában az absztrakció által való definícióval – a jelentést magát nem tudjuk megragadni. Csak azt állapítjuk meg, hogy két vagy több szó, illetőleg mondat *azonos jelentéssel* rendelkezik. Ahhoz, hogy magát a jelentést megragadhassuk, a mindenkori ekvivalenciaosztály egyik szavát vagy mondatát össze kell hasonlítanunk az általa kifejezett dologgal. Hogy ez hogyan történik, azt itt most nem vizsgálhatjuk meg.

Végül még arra kell rámutatnunk, hogy a szakirodalomban egységes állás-

pont alakult ki „szó”, „fogalom” és „ítélet” jelentését illetően, azonban eltérők a nézetek egyrészt a „mondat”, másrészt a „kijelentés” jelentését illetően. Számos kutató azt nevezi kijelentésnek, amit mi mondatnak nevezünk és fordítva. [...] Fejtegetéseink során egyértelműen a mondat és kijelentés fent megadott definíciójához tartjuk magunkat. Még azt a kérdést tehetnénk fel, hogy van-e olyan szemiotikai pár is, amelynek egyik tagját az ítélet alkotja. Az ítéletnek mint aktuálisan állított kijelentésnek egy aktualizált jel felelne meg, tehát egy jelpéldány. Az elmondottakat a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

(1) nyelv	(2) gondolat	(3) leképzett tárgy
szó mondat	fogalom kijelentés	dolog, tulajdonság, reláció tényösszefüggés

U. ECO

Szemiológia és szemiotika

U. Eco (1932–), aki a milánói egyetem építészeti karán és a bolognai egyetemen az esztétika professzora*, és szemiotikusként is ismert teoretikus tevékenységén kívül (foglalkozott pl. az építészeti elemek szemiotikai vizsgálatával) **Hiányzó struktúra** című művéből származó szemelvényében R. Barthes sok vitát kiváltó megjegyzésére utal. Barthes **A szemiológia elemei** című tanulmányában a következőket mondja:

„Végeredményben [...] fel kell tételezni azt a lehetőséget, hogy egy napon megfordítjuk Saussure javaslatát: a nyelvészet nem a jelek általános tudományának – mégoly privilegizált – része, hanem a szemiológia a nyelvészet része, mely a beszéd (Barthes-nál discours) nagy jelentőegységeinek tanulmányozását vállalja magára; így azoknak a kutatásoknak az egysége, melyeket ma az antropológiában, a pszichoanalízisben és a stilisztikában folytatnak, a jelentés fogalma körül jelenik meg.”

Barthes-tal folytatott vitája közben Eco „visszatér” a morrisi szemiotika koncepciójához, és felhasználja Hjelmslev gondolatait is a szemiotikai rendszerek tipologizálásával kapcsolatban (kötetünkben 133–152. old.).

Forrás: U. Eco *La Struttura assente* (Miláno, 1968). 383–387. old.

* Manapság csak a bolognai egyetemen működik, mint a szemiotika professzora. – *A szerk.*

Bár Peirce a múlt század utolsó évtizedeiben felvázolta, és Saussure lefektette alapjait e század elején (s még előbb Locke előrevetítette gondolatát)¹, a szemiológia még ma is olyan tudományágként jelenik meg, mely nemcsak kifejlődően van, hanem meghatározásra vár sajátos területét és a módszerek autonómiáját illetően. Olyannyira, hogy még mindig jogos a kérdés, vajon nem inkább olyan tudományközi területnek kell-e tekinteni, amelyen belül a kultúra összes jelenségét a kommunikáció „megszállottságának” szempontjából vizsgálják, pontról pontra választva ki a legmegfelelőbb eszközöket, hogy kidomborítsák a vizsgált jelenség kommunikatív természetét.

Hogy mindjárt az elején kezdjük: vita folyik a kérdéses diszciplína nevééről. *Szemiotika* vagy *szemiológia*? „*Szemiológia*”, mondják, ha a saussure-i definíciót² tartják szem előtt; „szemiotika”, hangsúlyozzák, amikor a peirce-i tanításra vagy a morrisi szemiotikára³ gondolnak. És hozzátesszik: szemiológiáról akkor lehetne beszélni, ha olyan általános diszciplínára gondolnánk, mely a jeleket tanulmányozza, és a nyelvi jeleket csupán résztartományként szemléli. De Barthes feje tetejére állította a saussure-i meghatározást, s a szemiológián olyan transzlingvisztikát értett, mely minden jelrendszert úgy vizsgál, mint ami a nyelv törvényeire visszavezethető.⁴ Ezért úgy gondolják, hogy annak, aki viszont a jelrendszerek olyan tanulmányozására hajlik, mely nem függ szükségképpen a nyelvészettől [...] szemiotikáról kell beszélnie.⁵ Ma ehhez a kifejezéshez ragaszkodnak az amerikai és szovjet iskolák (s általában a szlávok). Másrészt, az a körülmény, hogy Barthes sajátos értelmezést adott Saussure tételének, nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy visszatérjünk ahhoz és újra felfedezzük eredeti jelentését és újra felhasználjuk terminológiáját [...]

Ezért – hogy világos legyen a konvenció, amelyen a következő fejtegetés nyugszik – „szemiológiának” nevezzük a *kommunikációs jelenségek kutatásának általános elméletét, melyeket közlemények kidolgozásának tekintünk konvencionizált kódok mint jelrendszerek alapján*; és „szemiotikáknak” nevezzük ezeket az egyes jelrendszereket, amennyiben jelrendszerek, s emellett formalizáltak (ha már mint ilyeneket elkülönítettük őket) vagy formalizálhatók (ha még elkülönítendő ott, ahol előbb nem gondoltuk, hogy van egy kód). Más esetekben fel kell majd ismerni, hogy a szemiológia nem igazi és tulajdonképpeni szemiotikák létét világítja meg, hanem szimbólumok repertoárjait, amelyeket

– ha nem rendszerezhetők mint szemiotikák – használati feltételeik alapján más alapszemiotikákhoz kell visszavezetni.

Mint látható, *empirikus és nem rendszerszerű* meghatározást javasolunk. Megkísérelhetnénk, hogy elfogadjuk Hjelmslev osztályozását, melyet még 1943-ban javasolt.⁶

Hjelmslev szerint a természetes nyelveken kívül el kellene különíteni más jelrendszereket (melyek aztán lefordíthatók a természetes nyelvek rendszerére), és ezek a rendszerek szemiotikák lennének. A szemiotikákon belül *denotatív szemiotikákat* és *konnotatív szemiotikákat* lehetne megkülönböztetni. A denotatív szemiotikák olyan szemiotikák lennének, melyeknek egyik síkja (a kifejezés és tartalom síkja) sem szemiotika; a konnotatív szemiotikák kifejezésük ... egy denotatív szemiotika lenne.

A szemiotikákat fel lehetne még osztani *tudományos és nem tudományos* szemiotikákra.

Egy *szemiológia* tehát olyan metaszemiotika lenne, mely egy nem tudományos szemiotikát tárgyal. Egy *metaszemiológiának* pedig a szemiológia speciális terminológiáját kellene tanulmányoznia. Hjelmslev azonban egy meta-(konnotatív) szemiotikát is javasol, mely a konnotatív szemiotikákat tanulmányozza. Ez az osztályozás azonban sok megoldatlan kétséget hagy maga után. Léteznek például olyan rendszerek, mint a játékok, amelyek mintául szolgálnak a tudományos szemiotikák számára, de amelyeket Hjelmslev vonakodik szemiotikának minősíteni, továbbá fel lehetne tenni a kérdést, miért nem kell egy általános szemiológiának minden szemiotikát tanulmányoznia, a tudományosokat (ahogy valójában sokan javasolják) és a konnotatívokat is.

Végül Hjelmslevnél a konnotatív szemiotikákba konnotátorok lépnek be (tónusok, regiszterek, gesztusok stb.), amelyeket azután nem a kifejezés formájában, hanem a *szubsztanciához* tartozóknak, s így hagyományosan minden szemiotikai vizsgálódáson kívülieknek tekint, hogy ezeknek az anyagi jelenségeknek tanulmányozását a metaszemiológia számára tartsa fenn. Így ez egyrészt mint az általános szemiológiai kutatás eszközeinek metanyelvi formalizálása jelenik meg (és egy *characteristica universalis* javaslatához kapcsolódik, melyeket a későbbiekben tárgyalunk), másrészt pedig ennek a diszciplínának kutatásaihoz közeledik, mely Hjelmslev idejében még nem szerveződött meg, és ez a *paralingvisztika* (olyan – talán független – tartozékaival, mint a *kinézika* és *proxemika*) [...] A szubsztancia és a nyelven kívüli jelenségek tanulmányozásaként vett metaszemiológia tárgyának egy része érinti még a nyelvi univerzálék kutatását és a pszicholingvisztikát, ugyanakkor azonban ezeknek a paralingvisztika részei (pl. a konnotátorok) hozzátartoznak részint a metaszemiológiához, részint a *meta*-(konnotatív) *szemiotikához*. Hjelmslev végül úgy tartja, hogy a meta-(konnotatív) szemiotikának részét alkotják a (szociológiai, pszichológiai, politikai, vallási stb.) extralingvisztikai valóságokról folytatott kutatások, melyek a szemiológiának mint a denotatív szemiotikák tudományának hatósugarán kívül esnek; míg ma a szemantikai kutatás, melyet Hjelmslev a denotatív szemiotikákra bízott, foglalkozik azoknak a jelentésegységeknek rendszerezésével is, melyek éppenséggel pszichológiai, szociális, vallási tények [...]

Ezek a megjegyzések nem szándékoznak történelmi és operatív értelmétől megfosztani a Hjelmslevi rendszerezést, melynek lényeges felvilágosító szerepe volt. Saussure után Hjelmslev adott számot arról, hogy „nincs egyetlen nem szemiotikai sem, mely ne lenne egy szemiotika összetevője, s végső soron egyetlen olyan tárgy sincs, melyet ne a nyelvi (mi ezt mondanánk: a *szemiológiai*) elmélet világítana meg”; amiért is „a nyelvelmélet belső szükségességgel jut el odáig, hogy ne csak a nyelvi rendszert ismerje el, skémájában és használatában, totalitásában és egyediségében, hanem a nyelv mögött az embert és az emberi társadalmat is, és a nyelven keresztül az emberi ismeretek teljes szféráját”, és – mint Lepschy megjegyzi – Hjelmslev állította a nyelvészek (és az általános szemiológia) figyelmének középpontjába a tartalom releváns elemeinek létezését és esetleges azonosítását (és így a konnotatív kódok egész szemiológiai problémáját, mellyel többször foglalkoztunk). De Lepschy maga jegyzi meg, hogy a kifejezés síkja és a tartalom síkja közti különbségtétel, mely a konnotatív szemiotikák figyelembevételével megsokszorozódik, távolról sem adott végleges eredményeket (ezért kérdezi, vajon a tartalom síkja még mindig nem inkább a *folyamatosnak*, mintsem a *diszkrétnek* a területe-e).

Így, véleményünk szerint, a szemiológiai kutatás jelenlegi fokán lehetetlen meghatározni a kutatás területeit, bezárva őket a szemiotikák és metaszemiotikák végleges hierarchiájának börtönébe [...]

G. MOUNIN

A szemiológia: a közlés vagy a jelentés tudománya?

G. Mounin eredetileg francia irodalomtörténész – a fordításelmélet és a gépi fordítás elméletének kiemelkedő szakértője –, a francia marxista nyelvészet és szemiotika legérdekesebb képviselője. Martinet révén kapcsolódik Saussure-höz és Hjeltslevhez, de emellett a filozófiatörténetnek és a művelődéstörténetnek is nagy ismerője. A kommunikáció szemiológiájának – Buysens és Prieto felfogásához közel álló – képviselője. Aránylag rövid, esszézerű írásokban alkalmazza elméleti felfogását egyre több területen (a színház kommunikációjától a címerek szemiotikai vizsgálatáig), és részesíti erős bírálatban Barthes, Lévi-Strauss, sőt Jakobson idevágó tevékenységét.*

Forrás: G. Mounin: *Introduction à la sémiologie*. Párizs, 1970. 11–16.

* 1910–1993 – *A szerk.*

Ha kézbe vesszük a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* és a Godel által kiadott *Kézírtások források** című műveket, ahol Saussure elkereszteli és nagy vonásokban meghatározza az eljövendő szemiológiát, egy hagyományt látunk megszületni. E hagyomány szerint a szemiológia általános tudománya lesz minden olyan jelrendszernek (vagy szimbólumrendszernek), amelynek segítségével az emberek egymás között kommunikálnak. Maguk a hivatkozott példák (írások, a siketnémák jelrendszere, a katonai és tengerészeti szignálok) explicit jellegűek. Azok a célzások azonban, amelyeket a szimbolikus rítusokra, az udvariassági formákra, a pantomimra, a szokásokra, a divatra tesz – mindig számos fenntartással ellátva –, talán egy határvonal csíráját tartalmazzák az általa fölvezetett szemiológiában, főként ha bizonyosnak vesszük, amit csak bebizonyítandó föltevésként adott elő, tudniillik az utóbbi rendszereknek a szemiológiához való teljes jogú hozzátartozását.

Arról az oldalról, amelyet a nyelvészek szemiológiájának nevezhetünk, Trubetzkoy, Buysens, Martinet, Prieto – valamennyien Saussure-követők – erősen hangoztatták a nyelvnek *kommunikációs rendszer* jellegét, ami csupán implicit módon volt meg a *Bevezetésben*. Ezek a nyelvészek, főként Buysens és Prieto, egy olyan szemiológiának az alapjait hozták létre, amely különösen nem nyelvi kommunikációs rendszerek működésének leírása lesz: a plakáttól a közúti közlekedési jelzésekig, az autóbuszok vagy a szállodai szobák számozásától a zászlókkal leadott nemzetközi tengeri szignálok kódjáig.

De Buysens és Prieto vették észre legelőször – még Roland Barthes előtt is –, hogy amit ő 1956 óta a *Mythologies* című művében, majd a *Szemiológia elemeiben* 1964-ben szemiológiának nevezett, egészen más dolog. Maga Barthes, valójában úgy látszik, meg volt győződve arról, hogy a mítoszokról szóló első tanulmánya csak „töredéke annak a jelekről szóló messze nyúló tudománynak, amelyet Saussure posztulált... a szemiológia neve alatt”.¹ Hat évvel később azt a szemiológiát, melynek keretében *Elemeit* elhelyezi, még mindig „az összes jelrendszer tudományaként”² definiálja. S a Saussure-ra történő hivatkozások továbbra is bőségesen teremnek tolla alatt.

* Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat Bp., 1967. Robert Godel (szerk.) *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale*. Droz–Minard–Genf–Párizs, 1957. – *A szerk.*

BuysSENS azonban pontosan meglátta, hogy „ez a francia iskola a szemiológiának egy módosított koncepciójára támaszkodik; »A nyelvészet (mondja Barthes) még csak nem is kivételes helyzetű része a jelek általános tudományának, hanem a szemiológia a nyelvészet egyik része, egészen pontosan az a része, mely a diskurzus nagy, jelentő [franciául: significant] egységeivel foglalkozik.«” Ez a Barthes-tól való idézet csakugyan döntő jelentőségű. BuysSENS pedig ebből helyesen jut arra a következtetésre, hogy „az így felfogott szemiológia egy olyan területet sajátít ki, amely idáig a stilsztikának vagy az irodalmi szövegmagyarázatnak volt alárendelve.”³

Prieto, a Pléiade enciklopédia nyelvről szóló kötetében írott *Szemiológia* című (francia nyelvű) cikkében elemzi, hogy miben is áll a szemiológiának ez a módosított koncepciója. BuysSENS szerint a szemiológiának tudati állapotokkal társuló olyan érzékelhető tényekkel kell foglalkoznia, melyeket határozottan azért hoztak létre, hogy a tudatnak ezeket az állapotait megismertessék általuk, s hogy a jelenlevő felismerje rendeltetésüket: a szemiológia tárgya tehát azokra a tényekre korlátozódik, amelyeket *szignáloknak* nevezünk. Barthes viszont kiterjeszti e diszciplína határait mindenféle jelentéssel bíró tényre, belefoglalva ilyen módon olyasmiket is, mint például az öltözködés, amit BuysSENS kifejezetten kirekeszt. A különbség – melynek fontosságát az említett szerzők nyomatékosan kiemelik – a *valódi kommunikáció* és az *egyszerű megnyilvánulás*, vagy a *kommunikáció* és a *szignifikáció* (a jelentés művelete) között, hasonlóképpen kulcs gyanánt szolgálhat számunkra az általuk képviselt irányzatok különbségeinek megállapítására. BuysSENS számára a kommunikáció, Barthes számára pedig a szignifikáció alkotja a szemiológia tárgyát.⁴

Prieto hozzászeli ezt a nagyon lényeges dolgot: „a szignifikáció szemiológiájának fontossága minden további nélkül nyilvánvaló”; de „a kommunikáció szemiológiájáé sokkal nagyobb, mintsem gondolnánk”, mivel „annak a szükségletéről van szó, hogy megtudjuk: mi is általában maga a kommunikáció”. Sőt Prieto úgy gondolja, hogy „a szignifikáció szemiológiája sokkal alkalmasabb modellt talál majd a kommunikáció szemiológiájában, mint amilyent a nyelvészet nyújt számára; s ha az idáig a nyelvészet által kifejlesztett fogalmak segítségével kezdte meg a kutatásait, ez kizárólag azért történt így, mivel még nem létezik elegendően kifejlesztett kommunikációs szemiológia.”⁵ A mi szemünkben ennek a lapnak a szövege alapvető fontosságú, és még sokáig az is marad a szemiológia minden kutatója számára (még akkor is, ha a Barthes által elemzett társadalmi tényeket, e tények és a kommunikációs szemiológiai modellek közti különbség, nem pedig a hasonlóság révén lehet majd meghatározni).

A BuysSENS és Prieto által föltett alapvető probléma abban áll, hogy megtudjuk, vajon „a szignifikáció szemiológiájához” tartozó tényeknek a – teljesen jogosult – kutatása posztulálhatja-e, hogy a kommunikáció szemiológiája által megalkotott elvek, fogalmak és módszerek eleve adekvátak erre az új területre vonatkozóan, anélkül, hogy előzőleg kimutatták volna, hogy – például – a divat kommunikáció-e, s főként ugyanolyan típusú kommunikáció-e, mint a természetes nyelvek vagy mint a közúti közlekedési mód. Ha erre a válasz tagadó, akkor a nyelvészetből vagy a saussure-i szemiológiai vázlatból el-

sietve átvett kölcsönzések is azt eredményezték, hogy a kutató átkerül a divat valódi sajátosságainak területére.

A *struktúra* és a *rendszer* szavaknak az egyik területről a másikra való átvi-tele nem jelent problémát. Ha elfogadjuk, hogy mindkettő – eltérő kiterjedéssel – elemek olyan halmazait jelöli, melyben az elemek az általuk fenntartott viszonyok által kölcsönösen összefüggenek, akkor minden struktúra, s minden rendszer, s minden egyes tudomány egy meghatározott területen működésben levő sajátos struktúrák kutatása.

Ugyanez nem mondható el a *kommunikációról*. Buyssens volt az első, aki ezt a lényegbevágó dolgot hangsúlyozta: „A szemiológia – írja – meghatározható a kommunikáció eljárásainak stúdiumaként, vagyis olyan eszközök tanulmányozásaként, amelyeket arra használunk fel, hogy másokat befolyásoljunk, és amit ilyenként ismer fel az is, akit befolyásolni akarunk.”⁶ Ezek az eszközök, amelyeket ilyenként ismer fel a felfogó a kibocsátó által létrehozott jelenségek közül, ezek a szignálok, s minden korrekt szemiológia az *index* és a *szignál* alapvető fogalmainak kategorikus szembenállásán nyugszik. Buyssens figyelemre méltó elemzéseiből? Prieto az indexnek a következő tudományos meghatározását vonta el: az index „egy közvetlenül érzékelhető tény, amely tudat valamit egy másik (tényről), amelyik nem érzékelhető.”⁸ A szignál az indexnek egy nagyon sajátos fajtája. Ahogy Buyssens mondja, „konvencionális” index, vagyis „(a felfogó által) eszközként felismert eszköz”⁹. Ez olyan index, amelyet a kibocsátó *szándékosan* produkál, hogy valamilyen szándékot nyilvánítson ki a felfogó számára.¹⁰ „A tudat egy állapotához társult érzékelhető tényt szándékosan realizálják, mégpedig azért, hogy a jelenlevő felismerje annak rendeltetését.”¹¹ Röviden szólva az indexszel ellentétben a szignál „az az aktus, amelynek révén az egyén, aki ismer a tudat egy bizonyos állapotához társult érzékelhető tényt, ezt a tényt úgy valósítja meg, hogy egy másik egyén megértse ennek a viselkedésnek a célját, és a saját tudatában újraalkossa azt, ami az első egyénében történik”.¹² Egy indexet értelmezünk, az értelmezés pedig a felfogók, intuíciójuk, kompetenciájuk stb. arányában változik. Dekódolunk egy jelet, s a megfejtés minden olyan felfogó számára egyértelmű, akinek birtokában van a kommunikáció kódja. Prieto erősen összesűrítette ezt a fogalmat a következő definícióban: „A szignál mesterséges indexként határozható meg, vagyis olyan (érezhető) tényként, amely indikációt szolgáltat és amelyet *határozottan erre produkáltak*.” Azáltal, hogy a ruházkodást eleve jelnek teszi meg, azzal együtt, hogy az részt vesz a kommunikáció rendszerében, Barthes megkerüli a kutatásnak valószínűleg legizgalmasabb és leggyümölcsözőbb részét: annak az elemzését, hogy valójában mi is történik. Az a ruha, vagy az az objektum, az a gesztus, az a kép, az a színházi előadás, az a regény, amelyet mindig rendkívül finom pszichoszociológiai intuícióval ragad meg, valószínűleg indexek, vagy indexeket is tartalmaznak. Ezeknek az indexeknek pedig nagyon valószínű módon jelentésük van, sőt mi több: nem nyilvánvaló, rejtett jelentésük, olyan, amely különbözik használatuktól vagy nyilvánvaló, látszólagos jelentésüktől. Az, hogy számukra a kommunikáció által nyújtott magyarázó modellt használunk föl – minthogy már hivatalból jeleknek vagy szemiológiai rendszereknek keresztelték el őket –, azzal a kockázattal jár,

hogymajdnem biztosan átcsúsznak a tényleges lelki és társas működésük mechanizmusának oldalára, amely valószínűleg sokkal bonyolultabb.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy a társadalom életében mindig könnyű volna megvonni a határt azok között a jelenségek között, amelyek a kommunikáció szemiológiájába tartoznak, s azok között, amelyek nem tartoznak oda. Már említettük Saussure fenntartásait ezekkel a jelenségekkel kapcsolatban. Nem árt azonban azt jól tudni, hogy mindjárt a kiindulóponttól kezdve végérvényesen tévútra juthatunk, ha az adott jelenségeknek egy családjával kapcsolatban elfelejtjük fölteni a kérdést: szándékos-e a kommunikáció? Elkészülve rögtön a másik, nem kevésbé alapvető kérdéssel: hogyan lehet bebizonyítani, hogy szándékos-e a kommunikáció?

„Egy szignál és egy index között, amely nem szignál – írja Prieto –, úgy látszik, a gyakorlatban mindig különbséget lehet tenni; ismereteink jelen állapotában azonban nehéz a szignálnak szigorú definícióját adni, meghatározva azt a sajátos különbséget, amely a szignált jellemzi az indexek osztályán belül.”¹³ Valójában még a gyakorlatban sem mindig könnyű kimutatni a kommunikációs szándékot; különösen nem könnyű épp azokon a területeken, amelyekre Barthes ki akarja terjeszteni a szemiológiát, vagyis ott, ahol a kód nem nyilvánvaló, talán nem is létező, és sohasem volt fölfedve idáig szignálként (a színház, a festészet, a film és a különféle társadalmi magatartások vonatkozásában). A *Massages et signaux* című művében Prieto jól látja: egy szignál létezéséhez az szükséges, hogy „a felfogó tisztában legyen azzal, mi a szándéka a kibocsátónak azáltal, hogy számára üzenetet átad”. Azonban a jól azonosított kódokra gondolva egy kissé elszévesztve azt teszi föl, hogy „(erre a kérdésre) a válasz nagyon egyszerű: a szignál, ugyanazon tény által, hogy létrejött, indikálja a felfogó számára a kibocsátónak ezt a szándékát”.¹⁴ Prieto bizonyára nagyon jól tudja, hogy a probléma nagyon is bonyolult lehet, ez a válasza pedig fölteszi a kód megszerzett ismeretét, amely tehát felismertté válik minden olyan üzenetben, amelyet ennek nyomán alkottak meg.¹⁵ Más szavakkal: a kommunikáció szándéka felől csak ott lehet könnyen megbizonyosodni, ahol a kódot mint olyantársadalmi úton tanulták meg.¹⁶

R. WELLS

Disztinktív emberi szemiotika

R. Wells a patinás Yale Egyetemen (New Haven, Connecticut, USA) a filozófia és az általános nyelvészet professzora. Ő volt a deskriptív nyelvészet virágzása idején a legnevesebb amerikai nyelvfilozófus. Nevezetes írása: Immediate Constituents [Közvetlen összetevők]. Language XXIII. 1947. 81–117. old. Itt közölt tanulmányának részlete a Mounin-szemelvényben felvetett kommunikációs vagy jelentéses szemiotika problémájához szól hozzá, rámutatva arra, hogy a két szempont összeegyeztethető.

A szemelvény további részeiben néhány más problémára mutat rá Peirce, Morris, illetőleg a modern nyelvészet javaslataival kapcsolatban.

Forrás: R. Wells: *Distinctively Human Semiotic*. – *Social Science Information*, 1967:VI:6: 103–106. old. (részlet).

1. A szemiotika kétféle affinitási csoporttal tart rokonságot: egyrészt a kommunikációval, másrészt a jelentéssel van összekapcsolva. Ha az első módon nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy a szemiotika figyelmének középpontjában egy viszony áll, amely (legalább) két ember, vagy két elme, vagy két szervezet között jön létre, s melyek közül az egyik kommunikál a másiknak (vagy a másikkal együtt). Ha viszont a második módon nézzük, akkor azt vesszük észre, hogy a szemiotika olyan tényekre összpontosít, mint intenció, intencionalitás, szimbolikus rendszerek és szimbolikus formák, világszemlélet. A „tudat kitágítására” irányuló újabb érdeklődés (a pszichedelikus jelenségek*) ez utóbbi terjedelemben esnének bele, akár csak ide tartoznának az a régi érdeklődés is (Bergson) a szimbólumok elkerülésére. A Freud és Jung által tanulmányozott szimbolizmus is idetartozik. S idetartozik az esztétika, a műkritika és irodalomkritika is.

A két affinitási rokonsági csoport egyébként egyáltalában nem összeférhetetlen egymással; a nyelv, példának okáért, jelentős szerepet játszik mindkét csoportban. A két csoport gyűjtőpontjai azonban különbözők. Karl Bühler kategóriáit felhasználva azt mondhatjuk, hogy a tények első csoportja a *felhívó funkcióhoz* tartozik, a második pedig a *kifejező funkcióhoz*; Bühler harmadik kategóriája, az *ábrázoló funkció* pedig megvan mindkét csoport esetében.

Ebben az írásban az első rokonsági csoporttal foglalkozom. Ezenfelül olyan kérdésekre korlátozom szempontjaimat, amelyek egy természettudóst érdekelhetnek. Így [például] Charles S. Peirce-nek az a doktrínája, amely szerint az egész világ Isten szándékának egyetlen hatalmas representamenje, kívül esik jelenlegi áttekintésemem.

2. Peirce híres szemiotikai tevékenységéről, de a legjobban ismert hozzájárulása e tudományhoz a legkevésbé tartható gondolatai közé tartozik. Ez a jeleknek ikonokra, indexekre és szimbólumokra való felosztása. Ennek az osztályozásnak két alapvető hibája van.

a) Nem az, ami szándékozik lenni: vagyis nem a jelek osztályozása, hanem a jelek aspektusainak osztályozása. Ennek a három részre történő felosztásnak a hasznossága nagymértékben megnő, ha a jelet nem úgy fogjuk fel, mint amely ikon, index vagy szimbólum, hanem úgy, hogy van neki ikonikus, index-

* Pl. az LSD vagy más hasonló szer hatására fellépő különleges tudatállapotok. – *A szerk.*

szerû és szimbolikus aspektusa. Így ugyanis egy jelnek egynél több aspektusa lehet, s fokozati különbségeket is fedezhetünk föl. Múdunk lesz arra, hogy egy jelet – mondjuk – túlnyomóan ikonikus jellegûnek írjunk le, de egy észrevehető szimbolikus alkotóelemmel.

b) A háromféle osztás föltételezi Peirce kategóriáit: ez pedig tudományos szempontból alkalmatlanná teszi őket azok idealista jellege miatt. Peirce, idealizmusa részeként, megpróbálja, hogy az elme fogalmát úgy általánosítsa, hogy az olyan jelenségekre is érvényes legyen, amelyeket általában nem mentális jellegûeknek tekintenek; ez a törekvés nem nagyon érinti azt, amit az ikonikus és az indexszerû természetükrõl mond, de áthatja mindazt, amit a szimbólumról mond, s megfertõzi azt. A görögök óta szembeállítottuk egymással a természetet és a konvenciót (megegyezést), a peirce-i szimbólumnak az alapja pedig a „törvény”, amely nagyon hasonlít a hagyományos konvencióra, kivéve a törvény fogalmában benne levõ általánosítást. A peirce-i „törvény” magában foglalja a konvenciót (az ember törvényét), a természet törvényét, a logika és bármilyen a priori szükségszerûségnek a törvényét. A Peirce utáni tapasztalat azonban megmutatta, hogy nem annyira a *törvény* általános fogalmára van szükségünk, mint inkább a *rendszer* fogalmára.

Míg Peirce-nek a szimbólumfogalma eredeti, de terméketlen, ikonfogalma pedig olyan régi, mint Platóné (a jel *utánozza* a jelöltet). Indexfogalma révén azonban Peirce újszerû és termékeny. Történetileg szólva, ez a fogalom Peirce-nek a Scotus realizmusa iránti érdeklõdését tükrözheti, mivel a „*hic et nunc* az a kifejezés, amelyet Duns Scotus állandóan használ” (*Collected Papers*, I. kötet, 458. szekció); mindenesetre azonban Peirce jobban látta, mint bárki elõtte, hogy az indikáció (rámutatás, megmutatás és mutatás) a jelentés műveletének egyik módja, mégpedig éppoly elengedhetetlen, mint másra visszavezethetetlen módja. (Kanttól kezdõdõen közhelynek számított az idealista hagyományban a tapasztalás két tényezõjét megkülönböztetni – az érzékít és a gondolatit [Kant], a „*hogy*”-ot és a „*mi*”-t [Bradley] –, de nem volt szokásban az, hogy a *jeleket* alárendeljék ennek a megkülönböztetésnek, legalábbis nem hangsúlyozottan vagy külön téma gyanánt.) Peirce *után* ezt a gondolatot folytatta – vagy, valószínûbb módon: újra felfedezte – Bertrand Russell, aki ismételten hangsúlyozta az „*emfatikus különösöknek*” (amelyeket késõbb „*egocentrikus különösöknek*” nevezett el) mint egyetlen igazi tulajdonneveknek a szerepét. Russell mûvében egyébként látható a filozófia és az empirikus tudomány elágazása, mivel nagy része olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek logikailag és episztemológiailag megelőzik az empirikus tudományok által tárgyalható kérdéseket, ilyen például az a kérdés, hogy vajon a tapasztalás alapvetõen magánjellegû-e, avagy közös jellegû és másokkal megosztható-e.

3. Charles Morristól származó, nagyon használható és hasznos három részre való felosztás Peirce-ön alapul. Morris a szemiotikát szintaktikára, szemantikára és pragmatikára osztja. A felosztás alapja az, hogy amikor a jelentés műveletérõl van szó, akkor van (a) egy jel, amelynek van (b) jelentése, vagy egy tárgy, és amelynek ez a jelentése vagy ez a tárgy (c) a jel értelmözõje számára. (Peirce nem értelmezõrõl beszél, hanem egy „interpretáns-

ról”, ami az értelmező elméjében egy értelmezés vagy gondolat. Morrisnak az a módosítása, amely a szemiózis harmadik elemét nem az értelmező állapotának vagy gondolatának tartja, egyike a Peirce keretétől való eltéréseinek, amelyek viszont Morris keretét használhatóvá tették.) A szintaxist úgy fogja fel, hogy az jelekkel foglalkozik, elvonatkoztatva tárgyaiktól és értelmezőiktől (használóiktól); a szemantika jelekről és tárgyakról ad számot, de figyelmen kívül hagyja a használókat; a pragmatika pedig mindhárom tényezőt figyelembe veszi.

Bármennyire szkeptikusak lehetünk is az ilyen elvonatkoztatások végrehajthatóságával kapcsolatban, valami hasonló már előfordult a gyakorlatban. A gyakorlatban azonban talán nem tökéletes elvonatkoztatás történt, hanem figyelemösszpontosítás. Így például a szemantika talán nem hagyhatja egészen figyelmen kívül a használókat, de azokkal a tényekkel foglalkozik, amelyekben a különböző fajta használók (olyanok, mint a beszélő és hallgató) között lényegtelenek. A történések gyújtópontja (vagy alaklélektani kifejezéssel: az alak) a tartalom, s a két kommunikáló, akik közt a tartalom átadódik, a figyelem hátterében áll.

Wilfrid Sellars megmutatta, hogy Morrisnak a trichotómiáját további két részre kellett szétágaztatni azért, hogy különbséget tett tiszta és alkalmazott szemiotika között. Ez fontos szempont, de mivel később nem fejlesztették – maga Sellars sem tette –, ezért itt nem foglalkozunk vele.

4. A szemiotika területén az utóbbi időben sokat foglalkoztak a kommunikáció eszközeivel, különösképpen azért, hogy a transzdukcióról (átváltásról) szóló tanulmányokat is tartalmaznak (hogy a Shannon „transducer” [átváltó] szava által sugallt kifejezést használjuk). A transzdukció ugyanis nem más, mint az egyik eszköznek a másikkal történő helyettesítése, például a beszédnek írással, vagy a beszédnek egy telefondrót elektromos impulzusai által. Amíg ez a munka az eszközökre vonatkozik, a kommunikáció „hogyanján”, addig a szintaktikába tartozik, viszont a szemantikába, amennyiben a „mi”, vagyis a tartalom foglalkoztatja. A „Zooszemiotikai” tanulmányoknak (Sebeok, 1963, 465; 1965, 1014, 2. jegyzet)¹ van szintaktikai és szemantikai oldala, akárcsak a nem szóbeli emberi kommunikációval foglalkozó tanulmányoknak (Ruesch, Mahl). A visszacsatolás [angolul: feedback] jelensége például a pragmatikába tartozik, mivel lényegénél fogva a használókra vonatkozik. (A visszacsatolás abban áll, hogy valami egy időben működik, vagy pedig gyorsan váltakozó egymásrakövetkezésben, mint a beszélő és a hallgató.)

5. A legutolsó néhány évnek egy furcsa, előre meg nem jósolható jelensége volt a megújult érdeklődés az iránt a kérdés iránt: Egyedülálló-e az ember? Az emberi lények fajtában és lényegükben vagy csupán fokozatban és lényegtelen dolgokban különböznek a gépektől és az értelem nélküli állattól? Ezeknek a kérdéseknek nyilvánvalóan van szemiotikai vonatkozásuk. Mivel nincsen semmilyen másfajta természetes integráló elv, amely által megszervezhető volna a jelenlegi szemiotikának az áttekintése, ilyen kérdésekre fogok összpontosítani ebben az írásomban.

A szemiotika területén ezek a kérdések a nyelvre való különleges vonatkozással vetődnek föl, egyrészt azért, mivel a nyelvek a legbonyolultabb szemio-

tikai rendszerek közé tartoznak, másrészt pedig a nyelvészet imponáló fejlődése miatt a legutolsó időkben.

Ezek közül az eredmények közül igen sok Noam Chomskytól és társaitól származik, akik elméleti iskolájukra mint a „transzformációs megközelítésmódra” hivatkoznak (Chomsky, 1958, Fodor és Katz, 1964). A transzformációs megközelítés kiegészítette technikai-nyelvészeti eredményeit nyelvfilozófiával és nyelvészetfilozófiával, tudományfilozófiával, világszemlélettel és pszicholingvisztikai tanítással. A transzformációs megközelítés hívei azt állítják, hogy mindezek a dolgok együtt járnak, kéz a kézben, nem véletlenszerű módon, viszont nekem az a szándékom, hogy vitába szálljak ezzel az igényükkel, és bebizonyítsam, hogy technikai eredményeik nem vonják maguk után a kísérő filozófiát, sőt nem is különösképpen kedveznek annak.*

* Vö. e tanulmányrészlet folytatásával. – *A szerk.*

Szemiotikai horizont

V. V. IVANOV

A szemiotika helye a tudományok között

V. V. Ivanov (1930–) a moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet tudományos munkatársa, nyelvész, az ósláv szövegek rekonstrukciójának kiváló szakértőjének e rövid cikke egy 1962-ben Jelrendszerek strukturális tanulmányozása címen tartott szimpózium anyagát tartalmazó kötet előszavaként jelent meg (s a szokások szerint Ivanov az előszót nem írta alá). Ez a szimpózium volt egyébként az első összejövetel, amelyet a Szovjetunióban a szemiotikának szenteltek, nagy időbeli egyezésben egy másikkal, amelyet Bloomingtonban (USA) tartottak ugyancsak elsőként és egy kutatási irányzat kibontakozásaként.

Ivanov a korlátozott terjedelmi keretek között a szemiotika helyét igyekezett kijelölni a tudományok között. A kibernetika említése a cikkben túl a nyilvánvaló összefüggéseken azzal is magyarázható, hogy az érdeklődés a Szovjetunióban a kibernetika, a modern (matematikai) nyelvészet, a szemiotika és még néhány más tudományág felé szinte egy időben jelent meg.

Forrás: Szimpozium po sztrukturному izucsenyiju znakovih szisztyem, Moszkva, 1962. 1–6.

A szemiotika – új tudomány, amelynek tárgya a társadalomban használatos jelrendszerek.

A kibernetika mai felfogása szerint az ember felfogható olyan berendezésként, mely különböző jelrendszerekkel és szövegekkel operál, miközben a műveletek programját saját maga adja meg (részben ki is dolgozza önmagában) jelek formájában. Az „ember vagy állat?” (azaz az emberi magatartás és intellektus eltérésének kérdése az állatok viselkedésének hasonló formáitól) és az „ember vagy gép?” problémája (azaz az agy és a gép közötti hasonlóságok és különbségek kérdése) szorosan kapcsolódik az emberiség által kidolgozott és használt jelrendszerek sajátosságainak kérdéséhez. Eltérrően az állatoktól – amelyek jelzésrendszere meglehetősen korlátozott –, az ember a jelrendszerek szerteágazó és mind bonyolultabb szövevényét alkalmazza, mely növekszik az egyes ember fejlődésének mértéke szerint (ontogenezis) és az emberiség fejlődésének mértéke szerint is (filogenezis). Eltérrően a modern gépektől – amelyek munkájához szigorúan rögzített és maximálisan leegyszerűsített, a tárgykörhöz kapcsolódó mesterséges nyelveket alkalmaznak –, az ember nemcsak formális, hanem természetes nyelvekkel is rendelkezik, valamint más, ezekre épülő jelrendszerekkel, amelyek egy sor lényeges tulajdonságban különböznek a logikai nyelvektől. E tulajdonságoknak köszönhető, hogy a természetes nyelvek alkalmazhatók a környező valóság modelljeként, beleértve azon jelenségek leírását is, amelyek még nem nyertek tudományos magyarázatot. Ily módon a fentiekben szemiotikailag felvetett probléma, a maximálisan formális nyelvek (melyek a nyelv és az emberi tudat fejlődésének csak igen késői szakaszán keletkeztek) és az olyan bonyolult jelrendszerek, mint a természetes nyelv, valamint a művészetben alkalmazott esztétikai jelrendszerek stb. közötti különbségek és hasonlóságok feltárásához vezet.

Amint a modern biológia felfedezéseit – amelyek lehetővé tették a genetikai folyamatok feltárását – a fizika és kémia eredményei készítették elő, ugyanúgy segíthetik a szemiotika kezdeti fejlődését (és a vele kapcsolatos humán tudományok kezdeti fejlődését) a biológia emberkutatásban elért eredményei.

A kísérleti fiziológia és pszichológia kezdi feltárni azoknak a programoknak a szerkezetét, amelyek meghatározzák a központi idegrendszer működé-

sét. A defektológia* területéről való munkák (ahol a jövőben a kibernetikai gépek bizonyára nélkülözhetetlen segítői lesznek a látásuktól, hallásuktól megfosztott emberek százezreinek) válhatnak az orvosi problematikával rokon szemiotikai kutatások legfontosabb gyakorlati kiegészítőivé. Ezek a kutatások világosan megmutatják, hogy az ember csak az adott társadalomban funkcionáló jelrendszerek hálózatába bekapcsolódva szerezheti meg azokat a tulajdonságokat, melyek megkülönböztetik viselkedését az állatok viselkedésétől. Mint azt L. Sz. Vigotszkij, a kiemelkedő szovjet pszichológus még a harmincas években kimutatta, az az ember, aki közvetlenül nem ura viselkedésének, külső jelekhez folyamodik, hogy azok segítsék viselkedésének irányítását. A kultúra időben való átörökítése nagyrészt úgy is leírható, mint azon jelrendszerek megőrzése, melyek a viselkedés kontrollját szolgálják. Az emberi viselkedést irányító jelprogramok rendszere – amelyek a külső jelek belsővé válása útján alakulnak ki – többnyire automatikusan működik, azaz nem tudatosan (ezzel függ össze sok olyan átmeneti forma megőrzése is, melyek lehetővé teszik az archaikus viselkedési típusok rekonstrukcióját). A következő és egyben legmagasabb szakasz az egyéniség fejlődésében ezen ösztönös programok tudatosodása, vagyis azon jelrendszerek birtokba vétele, amelyek segítségével az ember ura viselkedésének (az anyanyelv megértése, mely az írás tanulásakor megy végbe, ösztönös programok elsajátítása a pszichoanalízisben stb.). Éppígy elengedhetetlen láncszem a társadalom intellektuális fejlődésében azoknak a jelrendszereknek a tudatos tanulmányozása, amelyeket a közösség tagjai ösztönösen használnak.

A tudományos nyelv (jelrendszerek) tudatos tanulmányozása elengedhetetlen lett a tudomány további fejlődéséhez, mivel a tudomány nyelvének feltáratlansága további fejlődésének gátjává vált. Legvilágosabban és legkorábban a matematikában ismerték ezt fel, ahol az erre vonatkozó, kezdetben tisztán elméleti jellegű matematikai, matematikai-logikai munkák később a gyakorlati kibernetikai feladatok megoldásának alapjaivá váltak. Más tudományok (beleértve a nyelvészetet is) csak napjainkban jutnak el olyan metanyelvek létrehozásáig, amelyek felhasználhatók gépi logikai-információs nyelvekként.

A tudomány fejlődése a tudomány formálissá váló (vagy már formális) nyelvi anyagának és a nem formális természetes nyelv (azaz a tapasztalás nyelve, amely mindig íródhat természetes nyelven) kölcsönhatása révén valósul meg. Ezért a természetes nyelv mindig az interpretációk alapja, s a mesterséges nyelvek háttere.

Mint a kibernetika többi határtudománya, a szemiotika is elsősorban modellekkel dolgozik, azaz a tárgyak olyan tükrözött képével (modellált képével), amelyek véges számú elemből és az elemek közötti viszonyokból állnak. Ezek a képek (modellek) a modellált tárgy és kép közötti olyan viszonyra törekednek, amely viszonyban minden elem és tárgy, amely a modellált objektumban (pragmatikai szempontból az adott modell hordozójában) rejlik, megtalálható a képen (modellben) is, de fordítva nem feltétlenül. A világ modelljeinek megalkotása a modelláló szemiotikai rendszerek révén történik, a mo-

* Defektológia, gyógypedagógia. – *A szerk.*

dellálóképesség különböző fokozataival (azaz a modellált tárgy elemeinek és viszonyainak megfelelő számú elemével és viszonyaival). Az a rendszer, amely felhasználói számára magas fokú modellálókészséggel bír, a modellálórendszerek fejlődésének későbbi korszakában jelöltekkel nem rendelkező részletekké válhat. (Vö. pl. azoknak a jóslásoknak mai szemiotikai megítélését, melyek az ókori Kelet társadalmában meghatározó szerepet játszottak a fontosabb állami döntések elfogadásakor.) A társadalomban a világ modellálása egy sor olyan jelrendszer megléte révén valósul meg, melyek kiegészítők egymáshoz való viszonyukat tekintve. Azon kutatások szempontjából, amelyek tárgya a valóságnak a történelem archaikusabb korszakaiban történt szemiotikai modellálása, olyan modellálórendszerek tanulmányozása a fontos, amelyeknek a mitológiai és vallási jelrendszerekhez hasonlóan modellálóképességük és pragmatikájuk magas fokú. Ezek az archaikus szemiotikai rendszerek részben azért alkalmas tárgyai a szemiotikai elemzésnek, mert lényegesen kevesebb volt a modellálás kiegészítő eszközeiként, velük egy időben jelentkező más rendszerek száma, mint a modern társadalomban.

A különböző modelláló szemiotikai rendszerek bonyolult hierarchikus szint-sorokat alkotnak, ahol az alsóbb szintű rendszer (pl. a természetes nyelv) a magasabb szintű rendszerbe tartozó jelek kódolását szolgálja (pl. a művészet és tudomány jelrendszere). Tulajdonképpen e hierarchikus sorokba tartozó jelrendszerek közül mindegyik létrehozhatja a szintek rendezett (vagy részben rendezett) folytonosságát. Leginkább azokat a kutatási módszereket dolgozták ki, amelyek a természetes nyelvek szintjei között levő viszonyokra vonatkoznak (a strukturális és a matematikai nyelvészetben). Hasonló feladatok mutatkoznak azoknak a tudományoknak a metateóriáiban, melyek saját eredményeik kidolgozásához más tudományok jelrendszereit használják fel (vö. a korábban megállapított kölcsönhatást biológia és fizika, biológia és kémia stb. közt).

A művészet különösen alkalmas anyagot szolgáltat a modellálás különböző szintjei között levő viszonyok kutatásához. Ami a szépirodalmat, a zenét és a filmet illeti, a szovjet tudósok az ún. „formalista iskola” képviselői, Sz. M. Eisenstein, de más szovjet esztéták is megelözték a formális szintek szemiotikai elemzését. E munkák következtetéseit A. K. Zsolkovszkij és J. K. Scseglov általánosítják. A kutatás kibernetikai módszerei már most effektíve kapcsolódnak a költői szövegekhez, ahol a szövegek formális korlátozottságát pontos mennyiségi mutatók jelzik. A hazai prozódium hagyományai, melyeket Andrej Belij és B. V. Tomasevszkij hozott létre és az utóbbi időben A. N. Kolmogorov folytatott, felhasználták az információelmélet elveit és módszereit. (A. N. Kolmogorov ezen elmélet népszerűsítésének szentelte A. M. Kondratov *Információelmélet és költészet* című munkáját.)*

A világ modellálására használt jelrendszerek mennyisége és bonyolultsága az egyén és az egész kollektíva fejlődési szintjének is értékmérője lehet. A jelrendszerek számának állandó növekedése elengedhetetlenné teszi az egyik jelrendszerrel a másikra való fordítás kérdésének kutatását (beleértve a ter-

* Magyarul az efféle törekvésekről lásd A. Moles: *Információelmélet és esztétikai élmény* (Bp., Gondolat K., 1973) című könyvét. – A szerk.

mészetes nyelvről mesterségesre való gépi fordítást is), valamint a különböző jelrendszerek egységesítését, amely a szemiotika legfontosabb kiegészítőjének tűnik föl a tudományos problémák szintézisében. A tömegkommunikáció eszközeinek fejlődése sürgető követelménnyé tette a társadalomban az információáramlás csatornáinak kutatását, amely az utóbbi évtizedben kötődik az információelmélet terén végzett kutatásokhoz is.

A társadalmi kapcsolatok csatornahálózatának elemzése a közösség tanulmányozásának egyik kibernetikai módja, mellyel kapcsolatban nemcsak a jelrendszereknek az egész társadalomban való elterjedései érdekesek (mai irodalmi nyelvek), hanem a jelrendszerek kriptográfiai* felhasználásának sajátosságai is, az adott társadalomban élő zárt közösségek által.

Amint J. V. Knorozov munkái bizonyították, ez az elmélet alapja lehet a különböző írásrendszerek megfejtésének, úgyszintén más kódolt rendszerek elemzésének is (beleértve azokat is, melyek mindmáig ismeretlenek).

A valamennyi humán határtudomány számára alapvető szerepet játszó szemiotikai módszereket bátran hasonlíthatjuk a matematika jelentőségéhez a természettudományokban. Emellett maga a matematika, mint jelrendszer, egyrészt beletartozik a szemiotikai elemzés tárgyainak szférájába, másrészt a szemiotikát, mint más humán tudományokat is, egyre inkább áthatják a matematikai eszmék és módszerek. Jellemző, hogy a szemiotika megteremtője a matematikai logika egyik vezéralakja, Peirce volt, akinek tevékenysége folytatódott Morris és más olyan mai kutatók munkáiban, akik Peirce hagyományait Carnap logikai módszereivel egyesítették. A szemiotikai kutatások másik irányzata, mely Saussure nevéhez kapcsolódik, elsősorban az új nyelvészeti eszmékre irányult. Ez a két irányzat kezd egyesülni. Későbbi szintézisüket az információelmélet, a matematikai nyelvészet és más, a kibernetika körül csoportosuló diszciplínák segítették elő. Ugyanakkor nem szabad eltúlozni az elért szemiotikai eredmények jelentőségét. A legegyszerűbb jelrendszerek (pl. az etnográfiaiak – viselettípusok, melyeket szláv anyagon még P. G. Bogatyrev úttörő kutatásai mutattak be)** teszik lehetővé azoknak a módszereknek a kidolgozását, amelyeket a későbbiekben alkalmazni lehet a bonyolultabb rendszereknél (ezért fontos olyan elemi rendszerek tanulmányozása, mint a kártyajátékok, a vasúti jelzések módjai stb.). [...] De még ezeket az egyszerűbb rendszereket is a matematikai pontosságtól távoli humán terminusokkal kell leírni. A kutatások bonyolultabb tárgyainak a leírásához szükséges formális nyelvek kidolgozását pedig még csak most kezdték el.

* A kriptográfia a titkosírással foglalkozó diszciplína. – *A szerk.*

** Vö. P. G. Bogatyrev: *The Function of Folk Costume in Moravian Slovakia* [A népviselet funkciója Morvaországban] Hága, Mouton, 1971, *Approaches to Semiotics*, No. 5. – *A szerk.*

M. MEAD

A teljes kommunikációs folyamat tanulmányozásának viszontagságai

1962-ben Bloomingtonban (Indiana állam, Egyesült Államok) tartották azt a kongresszust, amelynek záróelőadásaként hangzott el M. Mead (1901–)* itt következő tanulmánya. (Mead „múzeumőr”, antropológus és címzetes egyetemi tanár; G. H. Mead szociálpszichológus leánya, akinek válogatott művei *A pszichikum, az én és a társadalom* címen jelentek meg – Gondolat K., Bp. 1973 –, és akinek műveit angolul C. W. Morris adta ki; az amerikai antropológia radikális szárnyának állandóan előtérben álló képviselője.) Magyarul olvasható munkája: *Férfi és nő*, Gondolat, 1970.** A kongresszus fontos szerepet játszott a szemiotika újabb fejlődésében, mert ennek nyomán élénkült meg a szemiotikai kutatás az Egyesült Államokban.

A tanulmányból látható, hogy a szemiotika itt egy nem európai mintájú „transzlingvisztika”, ti. nem „erőszakolja a szemiotikai rendszerek nyelvi mintájára való tanulmányozását; de mégis transzlingvisztikai, mert a nyelvi viselkedést kísérő nem nyelvi (az ún. paralingvális) jelölőrendszereket veszik bonckés alá”.

Számunkra két tanulság adódik. Az első szerint már csupán csak a nyelvi magatartást kísérő egyéb kommunikatív formák is hihetetlenül összetettek, gazdagok és főként feltáratlanok. A másik pedig az, hogy a szemiotikai keret absztrakt szintű tisztázásából még egyáltalán nem következik az, hogy valamennyi szemiotikai jelenséget könnyű azonosítanunk is.

Forrás: M. Mead: *Vicissitude of the Study of the Total Communication Process*. 277–288. old. *Approaches to Semiotics*. Szerk.: T. A. Sebeok és társai. Hága, Mouton, 1969.

* Meghalt 1978-ban. – *A szerk.*

** Új kiadás: Osiris, 2003.

E konferencia nem annyira a kommunikációs folyamat természetét, mint inkább e folyamat különböző szemléleteinek szentelt módszeres és tudományos figyelem történetét tükrözi. A viták során valójában azok között került sor véleménycserére, akiknek munkáját befolyásolta, hogy személyesen részesültek régi, az írásbeliség magas fokára emelkedett hagyományokból, és kutatómunkájukban magasan civilizált társadalmakhoz tartozók viselkedését elemezték, és azok között, akik olyan újabban kialakult tudományágak felől közelítették meg a területet, ahol új eszközöket használnak (óra, magnetofon, film, lassítóberendezés, audiométer) és olyan viselkedéssel foglalkoznak, amely nem tagolt és amit nem övez az írásbeliség hosszú folyamata.

Feladatunkat így határozhatjuk meg: egy „beszédállapot” összetevő dimenzióit, egy belső kölcsönhatásokkal telített csoport viselkedését akarjuk elemezni, ahogyan azt Goffman* leírta. Kétségtől figyelembe veendő dimenzió az a tény, hogy a csoport által használt szavaknak van-e vagy nincs írott formája, amelyhez a beszélőnek vagy van, vagy nincs módja hozzáférni. Ha tekintetbe vesszük ezt, lehetségessé válik két lényegében eltérő folyamat összehasonlítása. Az egyik az a folyamat, amely révén az ember, nem kutató tudósként, hanem mint megfigyelő, képes észrevételeit felhalmozni és rendszerezni, elkülönítve egymástól a „beszédállapot” különböző dimenzióit, annak érdekében, hogy felismerje, összeillessze és végül tudatosan megtanulhassa a kommunikáció egymástól elkülöníthető aspektusait – a szomszéd törzs beszélt nyelvét vagy különféle kommunikációs eszközöket (ilyen az elmúlt teleknek a nyírfa törzséről leolvasható száma, a nyomjelző, a mellbe verés, mely az idegen befogadását jelenti). A másik folyamatot az az út jelenti, amelyet kutató tudósként követtünk, megkísérelve, hogy rendet teremtsünk a témérdek kommunikáció között, amely két vagy több ember viszonylatában vagy a reflexió szintjén, az egyénen belül végbemegy. Azt hiszem, itt a grammatikusok törték meg a jeget. A kézzel írott és a korához, valamint az író stílusához szorosan kötött szöveg biztos és állandó, viszonylag változatlan forrás marad. Ismételt

* E. Goffmann (1922–1982) antropológiával, szociálpszichológiával, kommunikációelmélettel foglalkozik, a mindennapi élet kommunikatív és egyéb szabályozott megnyilvánulásait kutatja. – Tanulmányait magyarul *A hétköznapi élet szociálpszichológiája* (Bp., Gondolat, 1981) címen lehet olvasni. – *A szerk.*

vizsgálatnak lehet alávetni, számos kutató foglalkozhat vele, anélkül hogy személyesen találkozniuk kellene; saját írott tanulmányával mindegyik hozzájárulhat az írott nyelv rendszeres megismeréséhez.

Két feltételnek kellett teljesülnie ahhoz, hogy más kommunikációs dimenziók rendszeres elkülönítése lehetővé váljék. Először is megfelelő távlatú nézőpontra kellett szert tenni, hogy más kultúrákhoz tartozó emberek viselkedését úgy vehessük szemügyre, mint ami méltóságban hozzámérhető a miénkhez. Ennek híján „a bennszülöttek borzasztó és megnevezhetetlen szokásait” nem lehetett tárgyilagosan szemlélni vagy feljegyezni. Másodszor, létre kellett hozni olyan feljegyző eszközöket, melyek lehetővé teszik az elemzést. Az első feltétel – a hajlandóság arra, hogy minden embert, bármely emberfajta-hoz tartozzék is, teljes emberi méltósággal ruházzunk fel – még kutatók és tudósok körében sem teljes biztonsággal érvényesül. Mi sem szemlélteti jobban a helyzet bizonytalanságát, mint az, hogy bizonyos kiegyenlítő szándékkal, a beszédnek az írással szemben való elsődlegességét hirdetik, hajlamosak az írást pusztán fonetikai átíró rendszernek tekinteni, amelyet a nyelvészek találtak ki, s amelynek nincs több önálló, megkülönböztetett felidéző és közlő ereje, mint egy tollba mondott főzési recept nyelvi szövegének.

Lehet, hogy nem szokás elismerni, mégis szakadék tátong a beszélt közlésen alapuló kutatás meg az olyan kutatás között, melyet a grammatikusok – nagy és a modern nyelvészeti módszerekkel árnyalt, illetőleg továbbfejlesztett – hagyományán belül végeznek. Ez a magyarázata annak, hogy míg Stankiewicz azt mondja: „Ha másik országba megyünk, a testmozgások helyes értelmezéséhez nem kell a látásnak új rendszerét elsajátítanunk”; addig Markel szerint egy adott hangcsoport története (melyet Stankiewicz oly gondosan körvonalazott) lényegtelen, ha a mai angol nyelvben hozzátapadó rossz mellékjelentést tekintjük, mert ez utóbbi „annak a szinkrón ténynek az eredménye, hogy olyan szavakban fordul elő, melyeknek napjainkban rossz a mellékjelentése”. Stankiewicz megállapítása arra a tapasztalatára utal vissza, hogy olyan világban él, melyben tökéletesen kifejtett nyelvek az uralkodó formák. Markel kijelentése ezzel ellentétben olyan világra utal, hol a történelem nem élő alkotórész egy szó használatában; ebben a társadalomban az emberek úgy viselkednek, mintha az írásbeliség története nem léteznék. Valójában nem is egy, hanem két ellentét feszül e két nézőpont között. Az egyik annak az amerikai beszélőnek a kisebb pontosságát tükrözi, aki képes olyan szavakat összetakolni, mint „cheeseburger” vagy „fishfurter”; a másik az európai beszélő nyelvtörténeti tudatát tükrözi, azt a tudatot, mely arra készíti az angol embert, hogy összerázkódjék, ha a „szociológia” szót hallja. Egyszersmind az egyik nézőpont azt is tükrözi, hogy az amerikai nyelvész nagy súlyt fektet az írásbeliséggel nem rendelkező népek beszédének tanulmányozására és következőképpen az írástudók beszélt nyelvének elemzésére; másrészt a másik nézőpont azt mutatja, hogy az európai nyelvész tudja: a beszélt nyelv árnyalt elemzése voltaképpen az írott szövegek hagyományos európai elemzésének

* A *cheese* (sajt) + *hamburger* (fasírozottfélé), illetőleg *fish* (hal), *frankfurter* (virsliféle) kontaminációja révén. – *A szerk.*

továbbfejlesztése. Ha ezt a két nagyon eltérő nézőpontot – és sajátos történeti hátterüket – nem tartjuk világosabban szem előtt, mint ezen a konferencián, akkor sok időt elfecsérelünk.

A megfigyelt jelenségeknek az elemzés történetével és módszereivel való összekeverésére más típusú példát is találhatunk, például akkor, amikor valaki azt állítja, hogy a kinezikai és paralingvisztikai jelenségek megelőzhetők a nyelvet. A kinezikának és paralingvisztikának ez az együvé sorolása – amely különböző szinteket kever össze – nem természeti jelenségekkel, hanem a készségnek és értelmünknek a fejlettségével függ össze. A paralingvisztika – a napjainkban szokásos meghatározás szerint – nem előzhet meg a nyelvet. A közlésnek külön osztályát alkotják az olyan vokalizációk, hangoztatások, amelyek teljesen a hangmagasságtól és a hangsúlytól függenek – mint a gyerekek kiáltásai, mielőtt még bármiféle beszélt szót átélt volna (kétséges, egyáltalán létezik-e ilyen állapot, mivel lehetséges, hogy a beszédet még az anyaméhben éljük át). A közlésnek ilyen módját éppoly nagy különbség választja el a beszédétől, mint amekkora a vadonban élő gibbon majmok csoportjának közlő kiáltásai¹ és a háziállatoknak olyan válasza között áll fenn, amelyet az élelmet adó ember szava vált ki belőlük, s amelynél lehetséges, hogy nem annyira a nyelvi, mint inkább a paralingvisztikai jelenségek csalják a teheneket az istállóba, és ösztönzik a kutyát arra, hogy hátsó lábára állva kérjen.

A szemiotika tudományának felépítése közben a kutatói tapasztalatoknak ilyen ellentmondásait is ki kellene egyenlitenünk. Az ilyen ellentmondások közül némelyek évszázadokra mennek vissza, mások egészen újak. Vannak köztük olyanok, amelyek tekintélyrendszerekből, eszközhasználati módszerekből vagy az érzékelés módjainak helyi kulturális hierarchiájából eredő hátrányokra vezethetők vissza – ez utóbbira példa az, hogy nem rendelkezünk egyetlen olyan rendszeres munkával sem, mely a szaglással kapcsolatos kommunikációval foglalkoznék. A kutatásnak ismét más egyenlenségei a hivatásszerű érdeklődés véletleneiben gyökereznek, vagy abban, hogy a kutatásokra szánt összegek rendszertelenül állnak rendelkezésre – ez magyarázza, hogy jelenleg a pszichiátriában folyik a legkoncentráltabb kommunikációs kutatás. Sőt a kutatási divat is lehet aránytalanság oka – példa rá az utóbbi időben hirtelen és szerfölött megnőtt érdeklődés a kis csoportok elemzése iránt.

Az antropológiának szerves részt kell vállalnia ennek az egész tudománynak a fejlődésében, a szemiotikában pedig – mint minden tudományos erőfeszítésben, ahol az antropológia jelenléte szükséges – kettős szerepet kell betöltenie. Művelőinek egyrészt vállalniuk kell az olyan tartományok adatainak feldolgozását, amelyek eleve rájuk tartoznak, de egyúttal a kialakuló tudományág, a szemiotika kulturális feltételeit is figyelemmel kell kísérniük, így például azt is meg kell akadályozniuk, hogy olyan szakkifejezés jöjjön létre, mely gyanús etimológiájú, rendellenes a tudományokban és nehézkes a megszokott tudományos gyakorlat szempontjából.

Továbbhaladva, mielőtt magunk mögött hagynánk a tudomány helyzetének a kérdéskörét, érdemes megjegyezni, hogy a bennünket érdeklő területek közül koránt sincs mindegyik képviselve ezen a kongresszuson. A jelenlevők közül senki sem foglalkozik a képkommunikációval, a táncsal, a tapintással és

a szaglással kapcsolatos közléssel vagy a szigorúan mesterséges nyelvek használatával; a kommunikációnak csupán néhány fontos, de itt nem képviselt tartományát említve.

Következő kérdésünket így tehetjük fel: mit tudunk mondani a közlés módozatairól annak alapján, ahogyan különböző emberi társadalmakat, magasan képzett egyéneket, állatokat és más élőlényeket ismerünk. Mit tudunk például ezeknek a különféle módozatoknak viszonylagos hangsúlyáról és erejéről eltérő társadalmak vagy egy társadalmon belüli osztályok viszonylatában, és mit mondhatunk egy adott kultúrán belüli viszonylagosan intézményesített voltokról?

A probléma egy részére rávilágít az, hogy itt közöttünk félreértések keletkeztek az „intézményesítés” szó értelmezése körül. Különbséget kell tennünk egy egész társadalomra vagy kultúrára ható intézményesítés (ezt a kifejezést akkor is használhatjuk, amikor úgy teszünk észrevételeket, hogy a kultúrát a kultúra hordozóinak viselkedésformáin keresztül elemezzük, és akkor is, amikor egyéneket vizsgálunk, a kultúra egyedi tagjaiként elemezve őket) és valamely modalitás különleges használata között. Mi több, még nagyszámú átmenet között is megkülönböztetéseket kell tennünk. Így azután a szókincs valamely eleme egy hangszín, egy megfordított mondatszerkezet, egy taglejtés vagy vállon veregetés, mely bevett szokássá vált egy kis csoporton belül vagy intézményesedett, vagy nem az egész kultúrában, sőt az is elképzelhető, hogy a kis csoportban még akkor is tovább él, amikor az egész kultúrában már elvesztette intézményesedett jellegét. A különlegesen egyéni viselkedésmód elkerülhetetlenül azok kommunikációs rendszerének a részévé válik, akikkel a szóban forgó egyén érintkezésben áll. Lehet, hogy csak az apát jellemzi, hogy teleszívja magát levegővel, mikor kész valamivel szemben ellenállást mutatni, de a hallható viselkedésének ezt a töredékét nagy családi körben ismerhetik; a méltóság különös szókinccsét tehát bizonyos keretek között csak egy ember használja, de mindenki ismeri.

Az intézményesítést a megformáltság szinonimájaként is lehet használni, és ilyenkor szükséges, hogy közelebbről meghatározzuk azt a csoportot, kultúrát vagy kultúrterületet, melyen belül az illető forma érvényes. Sőt annak a pontos megállapítása is fontos, vajon a megformált vagy intézményesített viselkedést világosan értik-e a kultúra vagy csoport tagjai, illetőleg annak szomszédai. Szemléltetésként felhasználhatjuk Tervoort páternek a leírását azokról a süket gyerekekről, akik gesztusokkal egy közjük újonnan bekerült kislány homlokán göndörödő hajtűncset utánozták. Ez a gesztus kis csoporton belül intézményszerűvé vált: stilizált, megformált lett; a megértés érdekében némiképp leegyszerűsítették, a többiek ebben a formában ismerték fel tudatosan. Ezen a csoporton belül a „Mary Lou” kódja úgy vált idővel a „kislány” helyettesítőjévé, hogy a felhasználás alighanem veszített tudatosságából; mindaddig, míg a gyerekek nem találkoztak a süket gyerekeknek egy másik csoportjával, amikor alighanem újra előtérbe került a tudatosság. De ha egyetlen süket gyerekek belekerült az eredeti csoportba, öntudatlanul elsajátíthatta az adott jelet – melyről a rövidítés már lekoptatta az ábrázoló pontosságát –, anélkül, hogy ismerte volna eredetét, s anélkül, hogy a tanulás tudatossá vált volna.

Süketeket is tartalmazó csoportok helyi kommunikációs formái céljainknak megfelelő anyagot kínálnak. A csoport halló tagjainak beszédével semmiféle rendszeres kapcsolatban nem levő (pl. a jövő jeleként használt) éneklés éppúgy megtalálható körükben, mint a jól hallók csoportjának szókészletével közvetlenül érintkező szójáték, vagy a kézzel használható ábécé, mely pontról pontra, rendszerként megfelel a jól hallók nyelvének. Az éneklésben helyi dialektusok alakulnak ki, s ugyanannak a nyelvnek az eltérései a jól hallók, illetőleg a süketek betűzése között természetesen a közlés alfabetikus formájában is tükröződnek. A süketek kommunikációjának egész rendszerét a jól hallók kultúrájának alrendszeréként kell értelmeznünk, amely a nyelv nélküli éppúgy nem létezhetnék jelenlegi formájában, mint az egy társadalmon belüli emberi kapcsolatok, az építéset, a technika, a metafizika összefüggései. Ebben az értelemben egy adott kultúrán belüli süket embercsoport vizsgálata fényt vetethet arra, milyen helyet foglalnak el a szimbolizálás különféle módjai és rendszerei, és hogyan jönnek létre ezek változatai az adott kultúrán belül. Nem világítja meg azonban általában a nyelvek eredetét.

A kommunikációs rendszer bármely részének tényleges eredetét vagy tudatosulási folyamatát vizsgálva, szükségesnek látszik, hogy az emberszabású majmok és a „prae-Homo sapiensek” körében a különféle érzéki ingereken (modalitásokon) belüli, más és más típusú érzéklési módot (modalitást) igénybe vevő kommunikációs formák kialakulását tételezzük fel, melyek alapjaként a forma tagolatlan és öntudatlan utánczása és tudata szolgálhatott. Ez a tudat a más csoportokkal tett összehasonlításnak, valamint olyan kísérleteknek a során jöhetett létre, melyeket ezeknek a közlési formáknak a tanítására és átvitelére tehettek. Amennyiben az átvitel felnőtt és gyerek között ment végbe, annak a valószínűsége, hogy a gyerek sikerrel és tudatos erőfeszítés nélkül utánozza majd a felnőttek szokincset, hanglejtését, mondatszerkesztését, testtartását, taglejtését, beosztását, ütemezését stb., mérsékelt fokú tudatosságot idézhetett elő a mintát adó felnőttekben. Még az sem emelhetette szükségképpen a tudatosság szintjét, ha harcban elfogott felnőtt asszony került a csoportba. Ahogyan a csoport tagja lett, nagyrészt magáévá tudta tenni annak intézményesített, megformált, de nem tudatos viselkedését.

Tulajdonképpen sokan ezt teszik, amikor kivándorlóként új országba lépnek és sikerrel megtanulják annak nyelvét. Már „táncolni” is az új nyelven fognak, a paralingvisztikát, a kinezikát, a megszokás, az adagolás és a tagolás megfelelő formáit tanítás és elemzés nélkül meg lehet úgy tanulni, mint ahogyan a gyermekek teszik.

A tudatosság és a nyomában megjelenő értelmes tagolás – azaz a kommunikációs folyamat egyik részének tényleges szavakba öntése – alighanem elmentébe állítások hatására alakul ki. Különböző rendszerrel bíró csoportok elmentéi (oppozíciói), valamint az embernek az a szándéka, hogy megtanulja, sőt tanítsa és átadja – egy másik csoport kommunikációs stílusát, szemléletét kedvező feltételt biztosít például arra, hogy az ember a megértés tudatosságával ismerje fel, hogy *X* csoport más nyelven beszél, mint az *Y* csoport, vagy hogy az egyik csoport tiszteletét felállással, a másik földre borulással fejezi ki. Az új-guineai anyag, úgy hiszem, azt mutatja, hogy a szomszédság és a

közeli kölcsönhatás eltérő kommunikációs stílusú csoportok esetében növeli annak a tudatát, hogy a kommunikációs rendszer különböző összetevői megtanulhatók, átadhatók azoknak, akik máshol születtek. Olyan erős a bármiféle viselkedés átadhatóságának a tudata, hogy még olyan területekre is kiterjed, mint a házasság formái, melyek attól függetlenül is átkerülhetnek, vajon összeegyeztethetők-e az átvevő kultúra egészével. Ennek eredményeképpen azután vannak olyan kultúrák – mint pl. azt iatmul kultúra –, ahol olyan egymásnak ellentmondó bevett szokások érvényesülnek, mint házasság egyrészt fivér-, illetőleg nővércserével, másrészt az apa lánytestvérének vagy az apai nagyanya fivérének férfi ági lányunokájával. Ezzel ellentétben, nagy földterületeken élő lakók, kik folyamatosan egy adott történeti nyelvahagyománnyal állnak érintkezésben, a nyelvek közötti eltéréseket pusztán nyelvjárási különbségekként foghatják fel, vagy az osztály-, illetőleg regionális eltéréseket kísérő kinezikai különbségeket a tudatosság szintje alatt tarthatják.²

Eddig az értelmes tagoltság fokozatairól szóltam, olyan társadalom esetében, amelynek tagjai nyelvet beszélnek, kinezikai rendszerük és udvariassági szabályaik vannak, a matematikaihoz hasonló specializált nyelvet tanulnak meg, válaszolnak olyan ingerekre, mint az élénk szín vagy egy másik személy testében létrejött feszültség, másokhoz képest kellő távolságba helyezik magukat, és meghatározott módon tapintanak vagy őrizkednek a tapintástól. Csak szélesebb körű összehasonlítások keretén belül lehetséges, hogy tudományos elemzőként megállapíthassuk, mennyire tudatosan és értelmesen fogják fel az ilyen rendszereket. Kizárólag így vizsgálhatjuk rendszeresen a nyelvi, paralingvisztikai, kinezikai, parakinezikai és akusztikai rendszereket, és elemezhetjük azt, hogy ezek a különféle intézményesült kommunikációs rendszerek hogyan teszik lehetővé a szociokulturális élet működését. Összehasonlító tanulmányok nélkül érthetjük meg, a különböző modalitások milyen szerepet játszanak a kommunikációs rendszerben, melyek az ahhoz szükséges redundancia határai, hogy minden emberi lény megtanulhassa a rendszert, és milyen felcserélések lehetségesek a modalitások és a szimbolikus rendszerek körében.

Az ilyen megközelítés például a közlés hatásossága alapján végzett, kultúrákon keresztül összevetéseket is lehetővé teszi. Az írás, illetőleg a képirásos ábrázolás megjelenése előtt a hangtól vagy szaglástól függő kommunikáció a távolságot jobban tudta felbecsülni, mint a szem vagy a tapintás. Az orvostudomány pszichoszomatikus ágában szokás „távolsági” érzékszervekről beszélni – ilyen a hallás és a látás, szemben a tapintással –, de ez a felosztás az elemzésnek csupán egyik dimenziójára utal. A hang és a szag felhasználható kommunikációs eszközként, bizonyos távolságból is, és függetlenül attól, hogy a befogadó hajlandó-e meghallani a hangot. A hang (pl. dobjelek) egyik csoporttól a másikkhoz nagy távolságból, közvetlen kapcsolat nélkül is átvihető; a nyom (vizuális vagy tapintható) tudomásulvételével szemben könnyebben hat a hiszékenyre – az érzéki csalódás hangok esetében a leggyakoribb. Mindaazonáltal nem szabad megfeledkezni róla, hogy valamely ikonszerű üzenet tudatos hamisításakor (pl. a televízióban keltett hamis látszat vagy nyílzáppal kifejezett harci felhívás esetében) a vizuális és tapintási modalitások még hite-

lesebb benyomást kelthetnek, mivel a mindennapi életben őket tartjuk megbízhatóbbnak.

Az elemzés másik területét képezi az üzenet küldése és felvétele közötti időbeli és térbeli távolság. A jelentés személytől független tárházainak (kézírás, az elmúlt telek számának feljegyzése, építészeti formák, eszközök) előnyét éppen az képezi, hogy képesek legyőzni az időt és a teret, formájuk viszonylag állandó, s ez biztosítja a fordítást, a transzkripció (átírás) és értelmezés változó mértékű, de mégis meglevő pontosságát. Azok, akik ilyen testetlen formákat igénybe vevő kulturális rendszerek környezetében élnek, gyors időbeli és térbeli ugrásokat tehetnek. Valaki például elutazik egyik európai országból a másikba, belép egy távirdába, felad egy táviratot, számára idegen pénzben fizet érte, s közben egyetlen szót nem kell ismernie a helybeliek nyelvéből, sőt az ott érvényben levő rendszernek más oldalait sem kell értenie.

Még egy dolgot figyelembe kell vennünk, mert e konferencia hatáskörébe tartozik, és nem hanyagolható el a nyelvtanítás szempontjából. Ez annak a kapcsolatnak a kérdése, amely az összetett kultúrába ágyazott, tagolt, mesterséges kódok korai elsajátítása és a tőlük való függés között fennáll.

Az utolsó negyven év során megsokszoroztuk a képességünket arra, hogy a tanítás és a tanulás céljából egyre többet tudjunk visszaadni annak az egyénnek a tapasztalatából, aki valamely esemény szemlélője. A fekete-fehér „néma” fénykép (egyetlen pillanatot örökítve meg abból, amit a szem látott), a fonográf (kiválasztott részt adva vissza abból, amit hallottunk), a mozgókép, a rádióadás, a hangosfilm, a színes film, a térhatású film és a sztereofonikus hang – mindez hozzáférhetővé vált, mintegy a magasan kódolt, csekély érzéki hatást keltő anyagok helyébe lépve, melyektől az ember korábbi története során függött. A följegyzett történelem kezdetétől, tulajdonképpen attól az időtől kezdve, amikor lehetőség nyílt az anyag viszonylagosan állandó, testetlen, fokozottan mesterséges kódolására, a művelt egyén számára minden ezeknek a kódoknak az elsajátításán múltott. Ez a fölény még az elvont gondolkodásnak olyan szintjein is ösztönzőleg hatott, amelyek e kódok kontextusától nem függték közvetlenül, és a fizikai fölszereléstől, a visszaadás bármely típusától is jórészt függetlenek. A költészet, a matematika vagy a zene lejegyző rendszere mindenféle kellék híján felidézhető. Az emberi tapasztalatnak hosszú múltra visszatekintő mesterséges kódolása tette képessé az embert arra, hogy fogalmi rendszereket építsen fel, nagy civilizációkat teremtsen, magas szinten értse meg és tartsa ellenőrzése alatt a természet világát. Jelenlegi helyzetünket ehhez a háttérhez képest kell megítélnünk.

Iskoláinkban ma egyre több ismétlést használunk fel. Ez fokozott redundanciához vezet. A mesterséges, szigorú és személytelen rendszereket kevésbé használjuk, mint elődjaink. Miközben pedig – nevelési szemponttól vezetettve – az emberi tapasztalat elvont kódjai helyett annak utánezait állítjuk a gyerekek elé, ők mind nehezebben olvasnak, mindinkább ügyel-bajjal számolnak. Ugyanakkor az utánezatok készítésekor felhasznált eszközök – a film vagy a magnetofonszalag – az elvont kódoló eljárások fokozottan differenciált elsajátítását igénylik. A helyzet tehát paradoxszerű. Az elvont, nem redundáns, mesterséges kommunikációs kódok használata lehetővé tette olyan tudomá-

nyos alapú technológia kialakulását, amely a hagyományos kódokat mellőző oktatási módszereket ad kezünkbe. A tehetséges gyerek értelmi fejlődését később megrontja az, hogy olvasás helyett a televíziót nézi.³

Az olyan utáztat, mely újra igénybe veszi a hangot – amely egykor oly gazdaságos volt, mikor az írástudatlan emberek sűrű erdőkkel borított vidéken éltek s egyik dombról a másikra tudtak átüzenni –, lassítja a tanulást. A tudomány egész fejlődése függött attól, hogy kialakultak annak kódjai, mint lehet eseménysorokat olyan egyidejű formákkal ábrázolni, mint az egyenlet, a görbe, a grafikon stb. Az írás nagy előnyei közé tartozik, hogy olvasni sokkal gyorsabban lehet, mint beszélni. De ugyanez a folyamat tette lehetővé azt is, hogy a valódi eseményt utánozzuk, s ez bizonyos szempontból hátrányhoz vezetett.

Ez a pradox juttatta szákcúba a nyelveknek, különösen azoknak a nyelveknek (görög, latin, szanszkrit, arab, héber, francia és német) a tanítását, amelyek a nyugati tudományos hagyomány részét alkották. Szükséges volt, hogy a civilizációs hagyomány részét képező, helyesírásában és nyelvtanában egyaránt tökéletes, korlátozottan redundáns, írott nyelvet tanítsák, nem pedig a hanyag és sok érzékszervre ható beszélt kommunikációt. Az a közhely, hogy a görög nyelv edzi az agyat, a tudás átadásáról végzett túlságosan konkrét vizsgálatok hirtelen túlburjánzásakor látszólag hitelét veszítette, de utóbb igaznak bizonyult. Bármely írásnak – mindenekelőtt a sajátunkénak – elsajátítása hozzászoktatja az agyat az ábrázolás és elemzés mesterséges és csekély érzéki hatású rendszereinek használatához. Második írás, illetőleg második írott nyelv megtanulása a múltban kellő távlatot adott. A neveléssel pallérozott agyú embert akartak létrehozni, nem olyan embert, aki diplomáciai alkudozások vezetésére képes. Ez utóbbi feladatot ismét egy tökéletessé csiszolt, mesterséges, de beszélt rendszer – a diplomáciában használt francia nyelv – látta el. Nem a tanuló bátorítása volt a cél, hogy olyan országot ismerjen meg, melynek nyelvrendszere az övétől eltérő alapra épült. Az angol fiatal embert úgy vélték felkészíteni a külföldi szolgálatra, hogy sziámi nyelvre oktatták – függetlenül attól, hogy hová készült. Arra sem gondoltak, hogy az oktatással újonnan meghódított ország irányítására tegyék képessé. Az ilyen eshetőséggel csak az auditív eszközöket, filmeket, informátorokat és a nyelvi elemzés által lehetővé tett lerövidítéseket igénybe vevő modern nyelvtanítási módszerek számolnak.

Ma iskoláinkban a legtöbb tanár ragaszkodik a régi hagyományokhoz, és a nyelvet a civilizált gondolat eszközeként tanítja, nem pedig egymással érintkező emberek feltételezhetően sok érzékszervre ható, egymással szemben tanúsított viselkedésének részeként. Minél inkább bevezetjük a nyelvtanításba teljes helyzetek tapasztalatát (jellemző példa erre az amerikai hadsereg Montreyyban [Kalifornia] levő nyelvviskolója, ahol mindkét nembeli anyanyelvi oktatók dolgoznak, lehetőleg úgy, hogy kölcsönhatásuk is érezhető legyen), filmek és magnetofonszalagok használatát, a részvételt anyanyelvi csoportokban, illetőleg a magas szintű nyelvészeti elemzést, annál inkább új célhoz közeledünk. Lényegében azt akarjuk, hogy a tanuló az új nyelven cselekedni, mozogni, érezni, gondolkodni, álmodni, vitatkozni, rábeszélni, megsérteni, szerelmeskedni tudjon, képes legyen elbánni ellenségeivel. A régebbi oktatási rendszer

hívei úgy látják, hogy ez a civilizált tanulás egész rendszerének aláaknázását jelenti. Csak súlyosbítja a helyzetet az a körülmény, hogy a humán és reál tudományokat különválasztották: a modern tudományos és technikai módszerekkel végzett nyelvtanítást a humán tudományoktól idegennek bélyegzik, amikor pedig a természettudósok – a katonai védelem ürügyén – védelmezik ezeket a módszereket, mások az egész programot idegennek és civilizációellenesnek minősítik.

Ezen a konferencián egy sor tudományág képviselői vannak jelen, s reméljük, ez így lesz az ezután tartandó összejöveteleken is. A résztvevők itt nem az íráshoz, a matematikához vagy a zenéhez hasonló, sokszorosan összetett kódok elemzését, hanem inkább az adott kulturális és társadalmi környezetben létrejött, sokszorosan modális és összetett, szemtől szembe kommunikáció feljegyzésének és elemzésének módszereit tekintették feladatuknak. Az érdekel bennünket, hogyan lehet minden egyes modalitást az elemzés számára különválasztani anélkül, hogy megfelelkeznenék bármely más azonosítható közlési módtól. Minden rendelkezésre álló segítséget igénybe akarunk venni a munka során: azt a munkamodellt, melyet a kultúrát tanulmányozó diszciplínák közül a legrégebb, legfejlettebb és legöntudatosabb, a nyelvészet képes nyújtani; az orvos és páciense közötti kölcsönhatásból adódó és a figyelem, illetőleg a páralakítás szempontjából sajátos helyzeteket; a jelenleg érvényben levő kommunikációs formák történetét, valamint elterjedtségükre és hatékonyságukra vonatkozó ismereteinket; új megfigyelési, följegyzési, elemző és újraszintetizáló módszerek kialakulását; szubjektív beszámolók elhelyezését a viselkedés objektív feljegyzése során kialakult összképbe; fokozottan érzékeny emberi megfigyelők kialakulását, akik képesek új típusú észrevételeket tenni és meg tudják teremteni az észrevételeiket kiegészítő technológiát. Egy új tudomány megalapozásán fáradozunk, amely születését tekintve interdiszplináris jellegű, de jelenleg hallatlan méretekben függ a nyelvészeti modellektől. A szemiotika arculata ezeknek a kérdéseknek a megközelítésén múlik, ezért úgy hiszem, fontos, hogy különböző szinteken megvizsgáljuk ezt a kérdéskört.

T. V. CIVJAN

Az etikett nyelve

Az etikett lényegében társadalmilag szabályozott nyelvi viselkedések, mozgások, térbeli elhelyezkedések rendszere. Tulajdonképpen benne a nyelvi és a nem nyelvi (pontosabban az úgynevezett proxemikus és a kinezikus) jelenségek egy további szabályozását figyelhetjük meg. (A proxemikus és kinezikus jelenségekkel M. Mead tanulmányában találkozhattunk, legjelentősebb kutatóit pedig a Palo Alto-i szociálpszichológusok között találjuk.) A „további szabályozást” pedig mint konnotációs rendszert kell elképzelnünk (vagy J. Lotman kifejezésével másodlagos modellálásként; vö. műveinek magyar nyelvű válogatott kiadását: Szöveg, modell, típus, szerk. Hoppál Mihály, Gondolat, Bp. 1973).

A szovjet T. V. Civjan (sz. 1936), aki moszkvai nyelvész kutatónő, Ivanov, Toporov és Revzin munkatársa, ebben a tanulmányában csak az etikett-„nyelvet” tanulmányozza, mert hiszen az egyes szintek (denotatív szemiotika, konnotatív szemiotika stb.) relatíve függetlenek egymástól. Összefüggésük akkor kerül csak felszínre, ha a megkülönböztető jegyeket (MJ) tovább elemeznénk. A megkülönböztető jegyekről [angolul: distinctive features] lásd kötetünk 153. lapján Greimas tanulmányát. Egyébként ez a Jakobsontól bevezetett fogalom közeli rokonságot mutat a hjelmslevi figurák fogalmával.

Forrás: T. V. Civjan: *K nyekotorim voproszam posztrojenyija jazika etyiketa.* – *Trudi po znakovim szisztyeman.* II. Tartu, 1965. 144–149. old.

Az etikettnak (illemszabályoknak) mint jelrendszernek a vizsgálata azért tarthat számot érdeklődésre, mert eredményeképpen ismereteket szerezhethünk egyszerű szemiotikai rendszerek felépítéséről. Etiketten a továbbiakban a társadalomban mozgó ember olyan ritualizált magatartásszabályait értjük, amelyek az adott társadalom számára lényeges társadalmi és biológiai kritériumokat tükröznek és emellett bizonyos speciális fogások alkalmazását követelik meg (ilyen külön fogások nélkül ugyanis egy civilizált ember – bármely széles értelemben vett – viselkedését etiketszabályozottnak tekinthetnénk).

Az etikett alapsajátsága a kommunikativitás, a közlésszerűség. Minden egyes illemszabály teljesítése mindig valamely címzetre irányul és feltétlenül választ kíván (legalább az „észrevettem” fokán). Az etikett-magatartás rendszerint legalább két címzettet tart szem előtt – egy közvetlent és egy távolabbat („közönség”); ilyen szempontból a színész cselekményeivel vethető össze, melyek szintén a partnerre és a nézőterre irányulnak. A „nézőter” megléte változtatja a fogásokat, visszafogottabbá teszi őket, ha csak arról nincs szó, hogy a jeladó külön fel akarja hívni önmagára a figyelmet.

Azzal, hogy az adott közösségben meglévő bizonyos viszonyokat és kapcsolatokat kimutatja, az etikett-magatartás hozzájárul e kollektíva struktúrájának felderítéséhez. Ez gyakorlatilag úgy történik, hogy illemszabálynyelvre fordítódik a tények nyelvének az a töredéke, amelyben lényegesek a nembeli, életkori és társadalmi helyzetbeli különbségek. Ezért tisztán pragmatikus szempontból nézve a dolgot, az etikettkommunikáció fő funkciója nem más, mint a társadalom egyes tagjai viszonylagos helyének a meghatározása a társadalomban, méghozzá oly módon, hogy e meghatározás helyesen tükrözze az adott társadalom tagoltságát a kommunikációba lépő mindkét fél részéről, és ugyanakkor kielégítő legyen mindkét fél számára.

Az illemszabályoknak az őket meghatározó helyzetmomentumokkal való kapcsolata (a jel és a referens kapcsolata) szilárd és állandó; a referens bizonyos értelmű abszolutizációjáról, vagy „különösítéséről”, vagy „eltávolításáról” is lehet beszélni, amikor például a „bemutatás”-szituáció elveszti a közvetlen megismertetés célját (vö. a megbízólevél átadásával a követ részéről), az „ebéd”-szituáció az egyszerű táplálékfelvételtől rituálissá változik stb.

Ha figyelembe vesszük a szituáció (és ennek megfelelően az ebben részt vevő személyek) meghatározó szerepét az etikett-magatartás felépítésében, célszerűnek látszik az etikettnyelv tanulmányozását azzal kezdeni, hogy kiválasztjuk a tények nyelvének azon töredékében szereplő lényeges momentumot, amely az etikettnyelvre lefordítható. Mindenekelőtt az etikett-magatartás résztvevőinek a lehető legpontosabb jellemzését kell adni, ez alkalmas módon a megkülönböztető jegyek (*MJ*) segítségével történhet. Az *MJ*-k csak bizonyos meghatározott összességeikben nyernek értelmet, ezen kívül nem tudják kellőképpen kimutatni a viselkedés stratégiáját. Az etikett-magatartás résztvevőit jellemző *MJ*-összességekbe rendszerint beletartoznak a nemre, a korra, a társadalmi helyzetre vonatkozó adatok (egyes esetekben ide kell venni úgyszintén a nemzetiség, vallás, rokonság foka, ismeretség foka stb. *MJ*-ket is). Az *MJ*-k a minőségén kívül mennyiségi jellemzést is kapnak, ez lehetővé teszi az etikett-magatartás résztvevői közötti hierarchia maximális pontossággal történő megállapítását. Az ilyen *MJ*-összességek száma nem nagy. Ezért a különböző *MJ*-összességek közötti kapcsolatok vizsgálata nem különösebben bonyolult feladat.¹

Az etikettkommunikációban részt vevők fontosság szerinti „súlyának” a meghatározása rendszerint csupán egy magatartási stratégiát határoz meg, de nem írja elő ezt vagy azt a konkrét fogást, amelynek kiválasztása általában a szituációtól függ (a legtöbb esetben a férfi engedi előre a nőt, de bizonyos ceremóniák során éppen fordítva kell eljárni stb.). Ezért össze kell állítani az etikett-magatartás egyes helyzeteinek lehető legpontosabb és legrészletesebb osztályozását, figyelembe véve az érintkezés helyét, idejét, fajtáját, a résztvevők térbeli elhelyezkedését a kommunikáció kezdetekor stb. A szituáció lényeges vonásainak és a résztvevők „erőviszonyainak” az ismerete teszi aztán lehetővé, hogy a referens szintjéről közvetlenül a jel szintjére térjünk át (ti., hogy a tények nyelvről az etikettnyelvre fordítsunk). Előzetesen meg kell állapítani az etikettnyelv jeltárát, melynek részét képezi a természetes nyelv (így a fogadó köszöntés, a búcsúzás, a szerencsekívánás stb. formulái)², egyes kinémák (kézszorítás, meghajlás stb.), környezeti tárgyak, ruházat, asztalterítés, virágok, névjegyek stb., stb. Mindez együttesen alkotja az etikettnyelv szótárát. Emellett ahhoz hasonlóan, ahogy valamely természetes nyelvi szótár egy-egy szócikkében nyelvtani információkat is tartalmaz, ebben az etikettészótárban is minden egyes fogás mellett bizonyos ismeretek összességét kell közölni: először is töb-

* A *különösítés* (oroszul: *osztranyenyije*) műszavát Sklovszkij alkotta meg és a húszas évek orosz formalistái használták. Lényege abban áll, hogy a művészi ábrázolás érdekében a jelenségeket, az eseményeket a megszokottól eltérő módon jelenítik meg, pl. Tolsztoj *Holsztomev* c. elbeszélésében egy ló szemszögéből látjuk a „világot”. – *A szerk.*

bé-kevésbé általános eligazítást a szituációt és a fogás megvalósítóját illetően (vagyis útmutatást arra vonatkozóan, hogy ki és milyen helyzetben alkalmazhatja az adott fogást – például, a „kalaplevétel” fogását csak férfiak alkalmazhatják fogadó köszönés, búcsúzás és néhány egyéb szituáció esetében); másodszor, ennek az etikettfogásnak a lehetséges összekapcsolását más elemekkel, vagyis az etikettnyelv szintaxisára vonatkozó alapvető szabályokat (például a szóbeli üdvözlés okvetlenül együtt jár bizonyos kinémákkal – meghajlásokkal, kézszorításokkal stb., ugyanakkor fordítva nem okvetlenül ez a helyzet). Az etikettnyelv jelei szintaxisának a leírása során az etikett-magatartást célszerű üzenetre és válaszra bontani, továbbá a válasz szerkezetét az üzenetben foglalt információ alapján meghatározni (a természetes nyelvi párbeszédhez hasonlóan, amelynek során egy előző megnyilatkozás meghatározza a rá következőt – a „tessék” üzenetre a „köszönöm” válasznak kell következnie stb.). Figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy csak az első üzenet, mely egyben az etikettszituáció kezdetét is jelzi, az igazi üzenet (jeleinek szintaxisa még szoros kapcsolatban áll a referenssel), és csak az utolsó válasz, amely jelzést tartalmaz a kommunikációs szituáció befejezésére, az igazi válasz. A köztes közlések az üzenet és a válasz elemeit összevegyítve tartalmazzák.

Az etikettnyelvet az analízis és szintézis útján látszott a legcélszerűbbnek leírni. Az etikett-magatartás elemzése azt jelenti, hogy annak alapján: milyen etikettfogások kerültek benne felhasználásra, megállapítjuk a szituáció fajtáját és résztvevőinek *MJ*-it; az etikett-magatartás szintézise pedig azt, hogy kiválasztunk bizonyos konkrét fogásokat, miután megadták a konkrét szituációt és közölték résztvevőinek *MJ*-it, melyeknek alapján meg lehet állapítani a vezető résztvevőt.

Elképzelésünk szerint az etikett-magatartás több szakaszból áll, s ugyanakkor 1. minden egyes szakaszban szabadon lehet választani a tények nyelvéről az etikettnyelvre való fordításnak több fogása közül; 2. minden egyes szakasz után mód nyílik szabad választásra több rá következő szakasz közül (tehát a jeladónak bizonyos szabadsága van annak meghatározásában, hogy a tények nyelvéről mit fordítson le az etikettnyelvre). E kettős választási lehetőség alapján beszélhetünk az etikett-magatartás optimális stratégiájáról és – ebből adódóan – a játékelmélet bizonyos eredményeinek felhasználhatóságáról az etikett vizsgálatában.

Az etikettfogás-kiválasztás szabadságának foka függ a tények nyelvének attól a konkrét töredékétől, amelyet etikettnyelvre kell fordítanunk. A tények nyelve 1. egyértelműen meghatározhatja az alkalmazandó fogást (ceremónia); 2. korlátozott számú fogást engedhet meg; 3. maximális szabadságot biztosíthat, vagyis megengedheti az adott szituációban alkalmazható (vagy még szélesebben – egyáltalán a jeladó által ismert bármely) fogások alkalmazását. A harmadik és részben a második esetben is lényegét tekintve csak egy általános magatartási stratégia van előírva. Az esetek többségében ennyi teljességgel elegendő; amit az is bizonyíthat, hogy egyértelműen meghatározó szabályok rendszerint csak olyan szituációkban jelentkeznek, amelyek különös nehézséget okozhatnak, így például az etikettszituáció kezdetén vagy végén, zavar fellépésekor stb.

Az etikett-magatartás elemzésének legfőbb nehézsége a fogások homonimiája, szintézisének pedig – ezek szinonimája. A fogásoknak ugyanis csupán egy kis része rendelkezik egyetlen, teljesen meghatározott jelentéssel, amely méghozzá csak a résztvevők egyikéhez és csak valamely fajtájú etikettszituációhoz kötődik. E néhány esettől eltekintve, a fogások rendkívül sok jelentésűek. (Így például ha *A* feláll, hogy üdvözlje *B*-t, akkor ez a következő dolgok valamelyikét jelentheti: 1. *A* és *B* *MJ*-összeségeinek súlyviszonya úgy alakult, hogy *B* súlyosabb, ám nem lehet tudni, az *MJ*-k közül melyiknek a vonatkozásában; 2. *A* és *B* egyenlő súlyúak, a fogás alkalmazását a situáció teszi indokolttá; például *A* gratulál *B*-nek.) Másfelől – a fogások meglehetősen szerteágazó szinonimája (például üdvözléskor – többféle meghajlás, kézszerítés, kézcsók, homlokcsók, pukedli stb.) a kommunikációs viszonyoknak az etikettkommunikációban részt vevő személyek *MJ*-összeségeinek igen gondos és részletes tanulmányozását teszi szükségessé ahhoz, hogy egyértelműen meg lehessen határozni valamely alkalmazandó fogás kiválasztását (már említettük, hogy viszonylag ritka az az eset, amikor csupán egyetlen fogás lehetséges).

Példaként említhetjük egy, a zártkörű ebéd situációjában előforduló etikett-magatartásnak, a vendégek ültetésének szintézisét.³

A) *A* *situáció fajtája*: nem hivatalos zártkörű ebéd.

B) *A* *situáció résztvevői*: az *M* osztály tagjai – férfiak: *A*, *B*, *C*, *D*, *E*, *F*, a házigazda *X*; a *W* osztály tagjai – nők: *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, *f* és a háziasszony *Y*.

C) *A* *résztvevők MJ-összeségei*: 1. társadalmi helyzet, 2. életkor, 3. rokoni kapcsolatok az *M* és a *W* osztályok képviselői között.

D) *Nullhelyzet*. *A* résztvevők fontosságának megállapítása. (E helyzetben a súlyt külön kell az *M* és külön a *W* osztályon belül megállapítani, de a *W*-beli súlyokat az *M* osztálybeli partner súlyának megfelelően kell megállapítani – a fővendég felesége a fogadás első hölgye.)

E *situációban* az etikett-magatartás résztvevői fontosságuk szerint a következőképpen oszlottak meg (csökkenő fontossági sorrendben): I. – *A*, *a*; II. – *B*, *b*; III. – *C*, *c*; IV. – *D*, *d*; V. – *E*, *e*; VI. – *F*, *f*; $X \geq A$, $Y \geq a$. *A* résztvevők fontosság szerinti eloszlását előzetesen közlik: 1. kifüggesztik az asztal rajzát, ahol a meghívott vezetékneve az asztalnál elfoglalandó helyét jelöli; 2. az asztalra kis táblákat helyeznek el az egyes résztvevők nevével, az általuk elfoglalandó helyeknek megfelelően; 3. mielőtt helyet foglalnának, minden egyes férfi egy kis kártyát kap, rajta a nevével és azon hölgy nevével, aki tőle jobbra fog ülni.

E) *Ültetés*. (Az asztal téglalap alakú.)

A számítást ahhoz a tengelyhez képest kell végezni, amely hosszanti vagy keresztirányban metszi az asztalt. Ennek egyik végén vagy a háziasszony (*Y*), vagy az első hölgy (*a*) foglal helyet, a másikon – vagy a házigazda (*X*), vagy a fővendég (*A*).

Az ültetés egyes szakaszok vagy lépések formájában történik. Minden egyes lépés meghatározza a vendég helyét a tengelyhez képest. *A* lépések száma egyenlő a résztvevők számával (*X*-en és *Y*-on kívül) (jobbra vagy balra annak két végétől). Az első négy lépés közvetlenül a tengely két oldalán elfoglalt helyekre vonatkozik; a további számítás a már elfoglalt helyektől indul. *A* formális leírást így lehet megadni (\rightarrow = „lépés jobbra”, \leftarrow = „lépés balra”)⁴

1. X-Y tengely $\subset X \rightarrow a \ \& \ X \leftarrow b \ \& \ Y \rightarrow A \ \& \ Y \leftarrow B \ \& \ A \rightarrow c \ \& \ B \leftarrow d \ \& \ a \rightarrow C \ \& \ b \leftarrow D \ \& \ C \rightarrow e \ \& \ D \leftarrow f \ \& \ c \rightarrow E \ \& \ d \leftarrow F$;

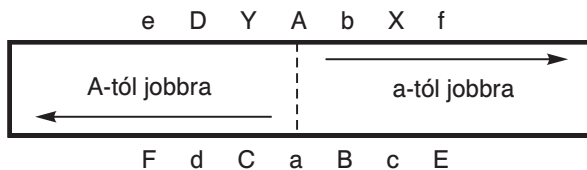
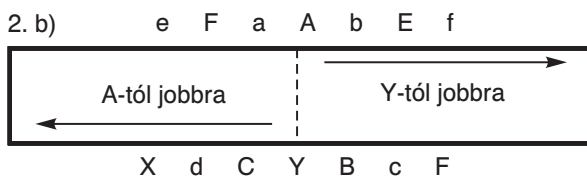
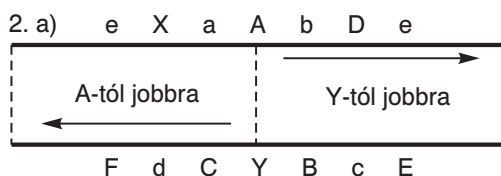
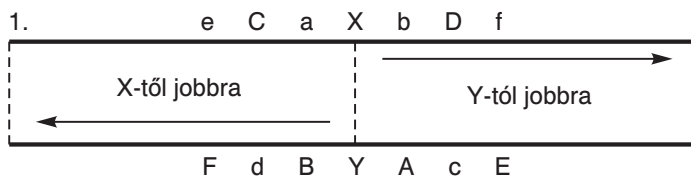
2. A-Y tengely:

a) A-Y $\supset A \rightarrow a \ \& \ A \leftarrow b \ \& \ \rightarrow B \ \& \ Y \leftarrow \ \& \ a \rightarrow X \ \& \ b \leftarrow D \ \& \ B \rightarrow c \ \& \ C \leftarrow d \ \& \ X \rightarrow c \ \& \ D \leftarrow f \ \& \ c \rightarrow E \ \& \ d \leftarrow F$;

b) A-Y $\supset A \rightarrow a \ \& \ A \leftarrow b \ \& \ Y \rightarrow B \ \& \ Y \leftarrow C \ \& \ a \rightarrow D \ \& \ b \leftarrow E \ \& \ B \rightarrow c \ \& \ C \leftarrow d \ \& \ D \rightarrow c \ \& \ E \leftarrow f \ \& \ d \leftarrow X \ \& \ c \rightarrow F$;

3. A-a tengely $\supset A \rightarrow Y \ \& \ A \leftarrow b \ \& \ a \rightarrow B \ \& \ a \leftarrow C \ \& \ Y \rightarrow D \ \& \ b \leftarrow X \ \& \ B \rightarrow c \ \& \ C \leftarrow d \ \& \ D \rightarrow c \ \& \ X \leftarrow f \ \& \ c \rightarrow E \ \& \ d \leftarrow F$.

A szemléletesség kedvéért tüntessük ezt fel rajzon is:

Egy etikettszituáció elemzésére szimbolikus leírással adunk példát, mert ebben az esetben túlságosan nehézkes magyarázó apparátust kínálna.

Etikettség

Az etikettviselkedés résztvevői: X és Y.

X belép abba a szobába, ahol Y tartózkodik. X bal kezében kalapját és jobbjáról lehúzott kesztyűjét tartja. Amikor X belép, meghajol (a meghajlásban a fej és a törzs vesz részt) és odamegy Y-hoz. Y ülve kezét nyújtja X-nek. Kézszerítés. X leül, kalapját kezében tartva. Eltelik 10 perc (eközben föltehetően beszélgetés folyt X és Y között – etikettszövegben természetes nyelvi információ itt nem foglalhat helyet). X fölemelkedik ülő helyzetéből, meghajol, Y szintén, és X az ajtó felé megy. Y néhány lépésnyit kíséri az ajtó felé.

Fordítás a tények nyelvére

Hölgyhöz udvariassági látogatásra (rövid látogatás meghívás megköszönése céljából) hozzávetőlegesen vele azonos életkorú és társadalmi helyzetű férfi érkezett; a nő nem volt érdekelve abban, hogy a férfi látogatása hosszabbra nyúljon.

Mint látható, e fordítás lényegesen rövidebb az etiketteredetnél, minthogy az etikettnyelven minden egyes közlés néhányszor elismétlődik (ezt a természetes nyelvek redundanciájával lehetne párhuzamba állítani).

1. *A résztvevők MJ-összességei:* életkor és társadalmi helyzet azonosak, pontosabban X \neq Y; Y nő (ülve fogadja a köszönést, ő nyújt először kezét, csupán néhány lépésre kíséri ki vendégét): X férfi (kalapját és kesztyűjét levéve lép be, férfi módra hajlik meg, nem nyújt elsőként kezét). Ha X Y súlyviszony állna fenn, Y felállt volna üdvözléskor.

2. *Az érintkezés fajtája:* udvariassági látogatás (ugyanakkor az X és Y közötti ismeretség feltételes voltáról tanúskodik), minthogy 10 percig tart, és X kalappal és kesztyűvel a kezében lép be. Abból, hogy Y nem tétette le X-szel a kalapját, következik, hogy nem igyekezett tartóztatni őt.

Hasonló módon lehet leírni bonyolultabb etikettszituációkat is, s az ilyen leírások a maguk összességében az etikett nyelv felépítésének a megvalósításához vezetnek analízáló és szintetizáló algoritmusok formájában.

Az etikettviselkedés leírása során az abban rejlő (vagy legalábbis rejtőzhető) „költői” (poétikai) funkcióra is fel kell figyelni. E költői funkció legalábbis a következőkben nyilvánulhat meg: 1. az etikettviselkedés résztvevője az adott szituáció számára előírt fogásokat rendkívüli eleganciával teljesíti; 2. az etikett-magatartás egyik résztvevője nagyobb számú és/vagy bonyolultabb fogásokat alkalmaz, mint partnere; 3. az etikett-magatartás résztvevője a szabályoktól való bizonyos eltéréseket enged meg magának, de csak olyanokat, amelyekkel csupán még jobban hangsúlyozza, hogy az illemszabályokat tökéletesen ismeri és biztonsággal alkalmazza. Fel lehet tenni, hogy a költői funkció kifejeződése más szemiotikai rendszerekre is jellemző.

S. ZÓŁKIEWSKI

Kultúra és szemiotika

A lengyel S. Zólkiewski (1911–) eredetileg irodalomtörténész, volt művelődésügyi miniszter, jelenleg akadémiai kutató – a szemiotika nemzetközi integrálódásának jelentős szervezője –, annak lehetőségét vizsgálja, hogy vajon a szemiotikai elemzés, fogalomrendszer mit adhat a kultúra kutatójának. Zólkiewski tanulmányában ezt a kultúrszociológia szempontjából vizsgálja meg, hiszen a kultúra elméletének legnagyobb letéteményese a szociológia.

Forrás: S. Zólkiewski: *Sociologie de la culture et sémiotique*. *Social Science Information* 1968: 1:107–121. old. (Kissé rövidítve.)

1. A kultúra minden ténye – az emberi termékek éppúgy, mint a kultúrába integrált és szimbolikus funkciót betöltő természeti alkotások – a szociológiai gondolkodásnak is tárgyai. Ennek szükségletét azok az előnyök igazolják, melyeket egy adott társadalom szokásainak stílusa és az illető társadalmi viszonyok közti kapcsolat megismerése mutat. Ez alkotja minden kultúrszociológiának vagy olyan részterületeinek, mint az etikett, a fiatalok nevelése, a szabad idő felhasználása, az irodalom és a művészet, a mágia vagy az irodalom klasszikus problematikáját. Úgy látszik, Lévi-Strauss is így vetette fel a problémát a *Szomorú trópusok* című művében, amikor az egyik fejezetnek ezt a címet adta: *Egy bennszülött társadalom és stílusa*. A szerző itt azt állítja, hogy egy stílus megismeréséhez igen fontos meghaladni a stilisztikai elemzés korlátait. Válaszolni kell tudni arra, hogy mire szolgál az általa nyújtott és a stilisztikai jellegzetességek függvényében megjelölt és leírt stílustény.¹ Miután leírta az egyik indián törzs társadalmi viszonyait és képzőművészetében megnyilvánuló stílusának formális szerkezeit, Lévi-Strauss arra a következtetésre jut, hogy a művészetek – a képzelet világába átültetett formában – az illető közösségre jellemző társadalmi természetű ellentmondásokat oldják meg. A tanulmányozott törzs grafikus művészetét úgy értelmezi, mint olyan társadalom víziójának kivetítését, „amely csillapítatlan szenvedéllyel keres; azoknak az intézményeknek jelképes kifejezési módját, amelyekkel rendelkezhetne, ha érdeke és babonái nem akadályoznák meg benne.”²

Az előbb leírt értelmezési skéma tulajdonképpen skématis, és lényegi elemeivel, viszonyaival, kutatási eljárásmodjaival megjelenik minden olyan elemzésben, mely a különböző művelődésszociológiákra támaszkodik. Különös jelentősége van annak, és megérdemli a módszertani vizsgálatot az, hogy a tudatra úgy hivatkoznak, mint egyrészt a társadalmi viszonyok (vagy inkább az őket tükröző adott történelmi helyzet) és másrészt az adott kulturális objektum stílusa közti közvetítő közegre, mivel a stílusnak – mint hipotézisként felvetjük – a szerző a történelmi helyzetre adott jelentéssel bíró reakcióját kell tükröznie. Ez a skéma – magától értetődik – feltételezi az adott társadalmi viszonyok szerkezetét, következésképpen a történelmi helyzet strukturális jellegzetességeinek részünkről való ismeretét. Más oldalról ugyanilyen előfeltétel ama kulturális tény struktúrájának minden más megoldástól független és azt megelőző ismerete, amely minket érdekel, és amelynek stilisztikai jellege-

tességeit leírták. Ahhoz tehát, hogy eljussunk a vizsgált kulturális tények stílusának megértéséhez és sajátos vonásaik, valamint a társadalmi viszonyok közötti kapcsolatok megragadásához, azt a funkciót kell földerítenünk, melyet az adott kultúrtények kategóriája betölt. Értelmezésképpen felvetett hipotézisünk azon a feltárandó és bebizonyítandó megfelelésen fog alapulni, mely a tanulmányozott tény és a kapcsolat második elemét alkotó történeti helyzet struktúrája közt áll fenn. Így Lévi-Strauss általunk idézett példájában a szóban forgó törzs grafikus művészetének struktúrájaként olyan meghatározott változás elképzelésének a struktúrája fog szerepelni, amelyet e törzs társadalmi viszonyainak összessége határoz meg. A helyzet az, hogy a tanulmányozott kulturális objektum struktúrája és az adott történelmi helyzet struktúrája közvetlenül nem hasonlítható össze. A tudat struktúrájában (a mi esetünkben elsősorban általában a képzelet és másodsorban egy meghatározott elképzelés struktúrájáról lesz szó), végeredményben tehát a közvetítő közeg struktúrájában kell felfedezni a tanulmányozott kulturális tény és az adott történelmi helyzet struktúrájának lappangó homológiáját. Tehát a tudat struktúrájában fedezzük fel egy tény és egy helyzet bizonyos strukturális jellegzetességei közti szimbolikus megfelelés elvét és szabályát. Még azt kell tudni, hogy hogyan hatoljunk be a közvetítő közegbe.

2. A szimbolikus megfelelés terminusaiban (keretében) tárgyalt viszonyt – emlékszünk rá – úgy idéztük először, mint olyan jelentéssel bíró reakciót, mely egy adott történelmi helyzettel szemben egy műben kifejeződik. Ez az utóbbi megfogalmazás ugyanakkor azonnal a genetikus és a nem szimbolikus viszonyok irányába terelne bennünket. Nincs szándékunkban, hogy itt felveszük ezt az égető és különös problémát; elegendő lesz megjegyezni, hogy minden genetikus megállapítás csak a szimbolikus megfelelések előzetes rögzítéséből kiindulva lehetséges.³ A genetikus viszonyok felállítása módszertanilag egy következő lépést alkot, mely – ennél fogva – nem tartozik azok közé a problémák közé, melyekkel itt foglalkozunk. E fenntartás után visszatérhetünk a már felvetett kérdésre: hogyan jelenik meg előttünk a tudat közege és annak struktúrája? Wilhelm Dilthey szerint a tudat struktúrája úgy jelenik meg, mint annak a felfogásnak a struktúrája, melyet egy adott teremtő személy a világról alkot. Ez a struktúra úgy öltene formát, mint annak a kifejezése, ahogyan a szóban forgó személy átéli egy kor szellemi értékeinek és egy adott történeti társadalomnak sajátos kombinációját. Így nyilvánulna meg például egy barokk vagy egy romantikus személyiség. E fogalom alapján a személyiség alkotóelemeinek tipológiája (megismerés, érzelem, akarat) meg kell hogy feleljen a világnézetek Dilthey által javasolt tipológiájának (naturalizmus, a szabadság idealizmusa, objektív idealizmus)⁴. És a tanulmányozott műnek, mint egy teremtő személyiség kifejeződésének, a maga részéről tükröznie kell a szerzőjére jellemző világnézet struktúráját. E hipotézisnek két hátránya van: egyrészt a mű bizonyos strukturális sajátosságait (mint a kompozíció modellje, a szereplők kiválasztása, a tárgyalt szüzsé) kifejezésének eszközeiként az egyetlen világnézet típus sajátjának tulajdonítja, másrészt e világnézet strukturális sajátosságait megfelelteti egy sajátos történeti helyzet struktúrájára adott jelentéssel bíró reakció sajátos módjának. Így például a romantikus kul-

túrára jellemző értékek kombinációja egyfajta történelmi helyzetet alkot. A romantikus korszak emberére jellemző reakció módját, melyet „pán-költőiségnek” lehetne nevezni, mint e jelentéssel bíró reakció struktúráját, a „szabadság-idealizmusára” vonatkoztatja, melyet a világnézet megfelelő típusának tekint. Szükségszerűen a strukturális alkotórészekre vonatkoztatja a romantikus költők bizonyos műveinek strukturális sajátosságait.⁵

Ez a gondolatmenet elvileg megtalálható a Diltheyétől és iskolájától különböző módszertani orientációk képviselőinél, akik megfelelő módosításokat eszközölnek rajta. Így a szellemi személyiség különböző struktúráinak idealista felfogása és az ilyen megkülönböztetésről számot adó világnézeti tipológia helyett Lukács György bevezeti a társadalmi osztályok és az osztálytudat tipológiáját, mely mint „az objektív gazdasági struktúra mentális kifejeződése”, vagy még inkább, mint „az osztály történelmi helyzetének tudatossá vált értelme jellemző rájuk”.⁶ Az érdeklődés központja, látjuk, az egyéni tudatról a kollektív tudatra tevődött át. A gondolatmenet másik módosítását Lucien Goldmann elméletében találjuk, aki azoknak a „globális attitűdöknek” fogalmát használja, „melyeket az ember az emberi viszonyok, valamint az ember és a természet közötti kapcsolatok által felvetett alapvető problémákkal szemben vesz fel”.⁷ Ezeket a globális attitűdöket a szerző „világnézeteknek” [franciául: „visions du monde”] is nevezi, anélkül, hogy kész tipológiát javasolna, mivel részletesebb monografikus tanulmányok segítségével remél idáig eljutni.

Nem kívánjuk itt ezeknek az elméleteknek teljes repertoárját bemutatni. Egy eltérő megközelítés példaként mégis meg lehet említeni Karl Mannheimét*, akinél a tudat struktúrái a köztük és a csoport egzisztenciális helyzete között levő „utópikus” vagy „ideológikus” kapcsolat variációin alapuló tipológia szerint különböznek. Az egzisztenciális helyzet „meghaladásának” különböző típusairól van szó.⁸

A példákat lehetne sorolni. A közös bennük az, hogy hiányzik egy olyan egyetemesen elfogadott nyelv, mely alkalmas a tanulmányozott kulturális tény és a történelmi helyzet struktúrájának, másképpen a pontosan ezzel a helyzettel homológ társadalmi viszonyok struktúrájának a leírására, amelynek a szóban forgó kulturális objektummal való viszonyait a szociológiai megközelítés révén meg akarják állapítani. A leíró nyelv e hiányának orvoslására azt javasolják, hogy egy harmadik nyelvet fogadjunk el, egy olyan nyelvet, mely már a tudatnak mint közvetítő közegnek leírására szolgál. Ez a nyelv a „világfelfogások” vagy „világnézetek” önkényesen felállított tipológiáján, a tudatnak a csoport egzisztenciális helyzetével való „utópikus” vagy „ideológikus” kapcsolatán, „egy osztály objektív történelmi helyzetének jelentésein” alapulna.

3. Egyáltalán nem vehető észre arra irányuló erőfeszítés, hogy közös nyelvet találjanak olyan heterogén jelenségek strukturális leírására, mint a kultúrtények és a történelmi helyzetek. Ugyanakkor remélhetjük, hogy az ilyen heterogén struktúrák egyetlen nyelven történő analitikus leírása révén el lehet

* M. K. Mannheim (1893–1947) magyar származású szociológus, M. Weber tanítványa. Különösen tudásszociológiai és az ideológiával kapcsolatos tanulmányai jelentősek.
– *A szerk.*

odáig jutni, hogy önkényességtől mentes tipológiát javasoljunk. A zavaró az, hogy az önkényességtől gyakran szükségszerű viszonyok létezésének feltételezéséhez vezet ott, ahol a történész vagy a szociológus empirikus reflexiója semmi ilyesmit nem talál. Egy kultúrtény (pl. egy irodalmi mű) és egy „világ-felfogás” vagy „világnézet” strukturális jellegzetességei közt feltételezett, állítólag állandó homológia nem látszik sem szükségszerűnek, sem stabilnak. Ha ez így van, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az elkülöníthető kulturális struktúrák eszmékben és jelentésekben való „töltéskapacitása” nemcsak nagyobb, de más természetű is, mint ahogy az elfogadott tipológián alapuló osztályozásból kiindulva gondolni lehet. Az ilyen tipológia ezáltal korlátozza kulturális tények és az adott társadalmi viszonyok közti kapcsolatokat vizsgáló szociológiai kutatások folyamatának lehetőségét. A kutatási mező így mindig vagy az ideológiai jelenségekre, vagy az osztályhelyzet értelmére, vagy az osztályérdekekre, vagy végül, a globálisnak tekintett emberi attitűdök kategóriájára korlátozódik stb.

Lehetetlen lenne tehát olyan közös nyelvet találnunk, amely alkalmas a különböző kultúrtények és a különböző történelmi helyzetek leírására, strukturális elemzésére, hogy aztán – ebből az elemzésből, nem pedig önkényes előfeltevésekből kiindulva – eljussunk a közvetítő közeg, a tudat tipológiájára vonatkozó hipotézishez? A pszichológusok azt sugallják, hogy a „tudat” – távol áll attól, hogy egyszerű „funkciója” legyen az embernek, inkább az emberi lény organizációja, amennyiben az ember egyszerre *objektum* és *szubjektum*. Sok kutató tagadja a tudatnak még a fogalmát is, és nem vet számot azzal, hogy a „tudatos tény strukturálódása maga alkotja annak valóságát”. Azok a pszichológusok, akik a tudat fogalmát védelmezik, úgy vélik, hogy a tudatos lény saját világának modelljében objektíválja és gondolja magát.

„A tudat egy élő és sajátos emberi egésznél a szubjektumnak az a lehetősége, hogy önmagát önmaga és mások számára tárgyként konstituálja. A világ egy *modelljének* felépítése nemcsak a feladata, hanem a léte.” És még expliciten: „A tudat strukturális bonyolultságát összefoglalhatjuk egy sematikus megfogalmazásban, mondván, hogy *tudatosnak lenni annyi, mint rendelkezni a világ személyes modelljével.*”⁹

Ha a közvetítő közegként felfogott tudat problémája alkotja is a kultúrtények szociológiájának központi problémáját, nem kell elfeledni, hogy legalábbis a mi székünkben, a kollektív tudatról van szó, míg mindaz, amit idáig idézni tudtunk, csak az egyéni tudatra és a világról alkotott személyes modellekre vonatkozott. Még sincs ellentmondás a tudat fogalmának kétféle alkalmazása között. Lukács György például következetesen a társadalmiság tudatáról beszél. Bár úgy építi fel tudatfogalmát, mint ami egy osztályra korlátozódik – ezt írja: „Ha a tudatot a társadalom egészére vonatkoztatjuk, megismerhetővé válnak azok a gondolatok és érzelmek, amelyekkel meghatározott élethelyzetben akkor rendelkeznének az emberek, ha tökéletesen meg tudnák ragadni e helyzetet is és a belőle következő érdeküket is, mind a közvetlen vonatkozásaiban, mind pedig az egész társadalom – ezen érdekeknek megfelelő – felépítésének vonatkozásában: megismerhetővé válnának tehát az objektív helyzetüknek megfelelő gondolatok, érzelmek stb.”¹⁰

Ebben az esetben a tudat (a gondolatok, érzelmek) egyéni megnyilvánulásairól és a világról alkotott személyes modell keretében való strukturálódásáról van szó. Az történik, hogy ennek a világról alkotott modellnek felépítéséhez nem az egyén, hanem a csoport objektív helyzetét elemzi. És ezt az a szociológiai tétel igazolja, amely szerint: „Az ilyen élethelyzetek száma egyetlen társadalomban sem korlátlan. Ha beható részletkutatások segítségével tipológiájuk finomítható is, mégis csupán néhány olyan, egymástól világosan különböző alaptípusról lehet szó, melyek lényegét az ember termelési folyamaton belüli helyzetének tipológiája határozza meg. Az osztálytudat mármost az a racionális meghatározott reakció, melyet ily módon hozzárendelünk a termelési folyamaton belüli meghatározott, tipikus helyzethez.” (Lásd 10. jegyzetet.)

A különbség arra megy vissza, amely a világról alkotott egyéni modell és a modelltípus között áll fenn. Az utóbbi olyan konstrukció, mely azt domborítja ki, ami – meghatározott szempontból – a világról alkotott különböző személyes modellekben hasonló. A szociológiai tanulmányokban hasznos ez a konstrukció, mert pontosan azt teszi lehetővé, hogy megragadjuk a megragadható szabályosságokban reprodukálódó szükségszerű viszonyokat.¹¹

4. Meghaladnánk vizsgálódásaink korlátozott keretét, ha meg akarnánk okolni azt a meggyőződésünket, hogy – a kultúrszociológia tanulmányainak összefüggésében – a világ olyan modelljéről kell beszélni, melynek osztályjellege van. Céljainkhoz elegendő egy tágabb tétel, mégpedig az, hogy a közvetítő közeg, vagyis a tudat strukturálódása általánosságban a világ modelljeinek konstrukciójával azonosul. Ekkor újabb kérdés merül fel: mik azok a szabályok, melyeknek egy ilyen eljárásnak engedelmessé kellene lenniük?

Vegyünk egy egyszerű példát. A forgalom szabályozó eszközeinek összességét jelrendszernek lehet tekinteni.¹² A maga totalitásában minden szemiotikai rendszer a világ meghatározott modelljének leírása.¹³ Egy gépkocsivezető közúton tanúsított magatartását, melyet a forgalmi jelrendszerek dekódolása és aktualizációja modellál, értelmezheti valaki úgy, mint olyan jelentéssel bíró struktúrát, mely a közutakon a civilizációnkban megengedett szabályok szerint közlekedőkre jellemző magatartásrendszerek szabályainak segítségével van kódolva. Itt azzal a lehetőséggel rendelkezünk, hogy mind a terméknek (pl. a forgalom verbalizált szabályainak) struktúráját, mind egy helyzet struktúráját (adott esetben a gépkocsivezető helyzetét, akinek magatartása egyaránt modellált és jelentéssel bíró) elemezzük. Arra is lehetőségünk nyílik még, hogy megállapítsuk a két leírt struktúra közti megfelelést.

A közlekedési szabályoknak megfelelően mozgó szubjektum szerepét játszó ember tudata úgy írható le, mint a világról alkotott viszonylag egyszerű modell, mint olyan modell, melyben meg vannak határozva a mozgás, a mozgás hiánya, a közlekedés iránya, a csomópontok, az előrehaladás, a hátrahagyás stb. A világ olyan modelljéről van szó, melyet a közlekedési szabályok rendszerének aktualizálása, a rendszer alkotórészei és a köztük levő kölcsönös viszonyok, az átalakítási szabályok – a közlekedés egész „grammatikája” – határoz meg. Világos, hogy a valóság síkján nem lehet tiszta állapotban önmagában vennünk egy ilyen megvalósítást, és elvonatkoztatnunk a közlekedési szabályoktól azokat az embereket, akik sokféle társadalmi szerepet játszanak és

ezenfelül individuumok. Ugyanezek a fenntartások alkalmazhatók a világról alkotott modellekre és a tudat leírására.

V. V. Ivanov és V. N. Toporov szovjet szemiotikusok szerint, akiket a „világról alkotott modell” kifejezéssel kapcsolatban idéztünk, „világon” egyrészt a környezetet [franciául: milieu], másrészt az adott rendszert (pl. az embert) kell értenünk interakciójukban. Ez a rendszer (az ember, a gép vagy az állat) az őt körülvevő környezettel való interakcióban átalakítja azokat az információkat, melyeket a világról és önmagáról kapott. A rendszer általában dekódolja azokat az információkat, melyek elérkeznek hozzá. Ennek a feldolgozásnak tárgyai lehetnek akár az elemi adatok, ahogyan a meghatározott receptorok felfogják őket, akár a másodlagos adatok, melyek az elemi adatoknak egy meghatározott kód segítségével történő kifejezéséből származnak (amit felfogunk, nem önmagát jelenti, hanem valami mást). Az előző esetben „a természettel való játék” egy fajtájával van dolgunk, az utóbbiban egy informátor létezését kell feltételeznünk – aki részt vesz a kommunikáció aktusában –, annak a létezését, aki a kapott információt kódolta és az adott rendszer segítségével feldolgozta (dekódolta). Ha ez a rendszer egy ember, a két eset közti egyébként változó hatást – mint szerzőink állítják – az egész közösség rögzíti. Jelöljük az első esetet (a természettel való játékot) L szimbólumnak, a másodikat S szimbólummal. Ekkor a világról alkotott modell – amennyiben egy adott közösség formálta meg – minden szemiotikai rendszert úgy foglal magában, hogy S határai közé zárja őket.

U világ M modellje segítségével – írja a két szovjet szerző – meg lehet érteni U képét S -ben. S határai közt az MU modell különböző szemiotikai formákat ölthet. Egyes formák egy meghatározott közösség tudatában explicitek lehetnek (vallási, társadalmi formák), mások a kollektív tudat alatti alapjainak képezhetik a részét (pl. egy természetes nyelv szemantikája). A világ modellje lehet mind az individuum, mind a közösség számára érvényes magatartások programja, mivel meghatározza azoknak a cselekvéseknek a kiválasztását, melyek révén a világra hatunk, és az ilyen cselekvéseket irányító szabályokat és motivációjukat is. A világ modellje – más oldalról – aktualizálható mind a különböző emberi magatartásokban, mind e magatartások különböző eredményeiben (szövegekben, társadalmi intézményekben, az anyagi kultúra termékeiben stb.).

Miután adottak azok a funkciók, melyeket betöltenek, a világ modelljeit a közösségek ellenőrzik. Egy individuum vagy egy egész közösség különböző modelleket használhat. Ezek között a kölcsönös interakciók (kölcsönhatások) játéka jöhet létre. A *La pensée sauvage* című könyvében (1962) Lévi-Strauss annak a két alapvető képletnek egyikét írta le, melynek segítségével az ember a maga totalitásában vett világot modellálja.

Különösen fontosak számunkra azok az egyetemes szemiotikai rendszerek, melyek alkalmasak a leggazdagabb totalitásában vett világ modelljének leírására. Ilyen rendszerek az irodalom, a költészet, a mitológia, a művészet általában. „A kultúra története igen nagy mértékben leírható úgy, mint a magatartások ellenőrzésére szolgáló jelrendszereknek az időben való átadása.”¹⁴

5. Nem célunk, hogy itt végletesen nyilatkozzunk a tudat filozófiai és pszi-

chológiai problémáiról. A tudat kizárólag annyiban érdekel minket, mint közvetítő közeg, mint a kultúrtények szociológiájának egyik fontos fogalma, mint olyan kutatási eszköz, mely alkalmas arra, hogy kapcsolatokat állapítson meg a lényegében szimbolikus funkciókat betöltő kultúrtények és a meghatározott történelmi helyzetekben megnyilvánuló társadalmi viszonyok között. Úgy gondoljuk, hogy ha a kultúrtényekről beszélünk, ez nemcsak az emberi termékekre igaz, hanem majdnem mindig a szó széles értelmében vett társadalmi technikák eredményeire is. Ilyen tény lesz például a beszéd, amikor a nyelv a társadalmi technika.¹⁵ Egy ilyen technika a szemiotikai rendszer szabályainak engedelmeskedik. Így egy kultúrtény megalkotása nem más, mint a szabályok valamilyen kombinációjának megvalósítása. Mindez nem zárja ki sem a szabályok alóli kivételeket, sem a rendszer módosulásait, sem a teremtő újítást. A teremtő tevékenység – ha nem egy ideális repertoárból kiindulva végrehajtott választás – legalábbis érthetővé tehető, ha a repertoár alkotóelemeire vonatkoztatjuk.

Az emberi tudat a történelmi helyzetre reagál, és a kulturális tényeket úgy kell értelmezni, mint ennek a jelentéssel rendelkező reakciónak a kifejeződését. Ez – mint láttuk – az egyéni tudat struktúrájában végbemenő művelet. Ennek a struktúrának kimerítő elemzése a pszichológiai módszerek, elsősorban a tudatalatti pszichológiájához, a pszichoanalízishez stb. tartozó módszerek egész skálájának az alkalmazását követelné meg. E kutatási menet első lépése – s ez különösen érdekli a kultúrszociológust – a világ modelljének megkonstruálása lenne. Ennek leírása alkotja az adott szemiotikai rendszert, következőképpen az adott társadalmi technikát, amelyen belül a történelmi helyzetekre való jelentéssel bíró emberi reakció elhelyezkedik. Mert a világnak ez a modellje annak a tudatát írja le, aki a technika szabályait követve reagál, és ugyanakkor – bár azt gyakran módosítja – megvalósítja a társadalom által ellenőrzött magatartások rendszerét.

Az elemzés ilyen koncepciója persze nem arra a kérdésre felel, hogy a jelentéssel bíró reakció individuális értelmét illetően mit fejez ki egy adott kultúrtény. Az a valóságban csak azt jelzi, amit emez jelent.

Mármost minden kultúrtényben meg kell különböztetni az individuális kifejezés, a személyiség kifejezésaspektusát, mely pszichológiai szempontból érdekes, és a jelentésaspektust, mint a társadalmi síkon működő szemiotikai rendszerek aktualizálását, melynek szociológiai jelentősége van.

Ebben a szellemben kell értelmezni a fiatal Marx jól ismert téziseit. Marx hangsúlyozza, hogy a „tudat sohasem lehet más, mint a tudatos lét, az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk”. Egyik kihagyott passzusában még világosabban fejezi ki magát: „Környezetemhez való viszonyom a tudatom.” Más oldalról ugyanakkor még pontosabbá teszi, hogy van ez a tudat *adva*: „a nyelv *maga* a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat”.¹⁶ Annál az egyszerű oknál fogva beszélünk, hogy a nyelvet [franciául: *langage*] használjuk, mely a beszéd [franciául: *discours*] során állandóan újra feltalált társadalmi technika. A nyelv [franciául: *langue*] rendszerén keresztül ragadjuk meg és írjuk le az egyes kijelentések konkrét struktúráját, melyek mint a rendszernek megfelelő

struktúrák adottak. Szövege alapján kitűnik, hogy Marx a kommunikáció összes formájára, nem pedig csupán a természetes nyelvekre gondol: a tudat szemiotikai elemzéssel történő, a későbbi szociológiai kutatásokhoz szükséges anyagok kidolgozását tekintetbe vevő leíró megközelítése következőképpen megfelel implicit szándékainak.

Gondolatmenetünk módszertani kiegészítést, tisztázást kíván, mely azonban meghaladná a jelen cikk kereteit. Az idézett kultúrszociológusok (Diltheytől Goldmannig)* úgy fogják fel a kultúrtényeket, mint szimbólumokat, s nem mint jeleket. Ebben két módszertani koncepció fontos különbsége nyilvánul meg. Szerintük a nem konvencionális és nem önkényes szimbólumokat úgy kellene értelmezni, mint az értelemre vonatkozó és a mitikus, rituális, ikonografikus stb. redundanciák mélyén fejlődő emberi szándékok kifejeződését. Mi több, úgy látszik, szerintük a szimbólumok nem alkothatnak szemiotikai rendszert. Ez azt jelenti, hogy jelentésük nem függ sem funkciójuktól, sem a rendszerben elfoglalt helyüktől. Ráadásul az adott kultúrtények és a meghatározott társadalmi viszonyok közötti kapcsolat tanulmányozásában használható szociológiai elemzéseket tekintetbe vevő adatfeldolgozás szempontjából alá kell húzni, hogy ez a koncepció úgy fogja fel a szimbólumokat, mint rendszeren kívüli *struktúrákat*. Nos, fontos annak fenntartása, hogy az ilyen szimbolikus struktúrák nem működőképesek – ezt a nyelvészeti kutatások megmutatták –, ha a jelrendszerek ténylegesen a társadalmi valóság síkján funkcionálnak. Társadalmi feltételezettségeik empirikusan megállapíthatók. Úgy gondoljuk, hogy a kultúrtényeknek a jelektől alapvetően különböző szimbólumokként való értelmezését el kell vetni. E módszertani elutasítás indítékait mesterien kifejtette A. J. Greimas,¹⁷ s megtalálhatjuk őket Lévi-Straussnak a hermeneutika képviselőivel folytatott vitájában is.¹⁸

A két szemiotikus által megbírált kutatók bizonyos, a redundancia alapján felfogható tényeket sajátos, egyedi tényeknek, szimbólumoknak tekintik, bármilyen természetű kultúrténynek szemiotikai értelmezését javasolták, így meg kell határozniuk azt a módszert, mely biztosítja e tények jelekké való átalakítását. Valójában csak a *meghatározott rendszer elemeiként* tekintett jelek vehetők alá annak a szemiotikai elemzésnek, mely lehetővé teszi a világ modelljeinek megkonstruálását.

Az átalakítás általános elvét Lévi-Strauss így fogalmazza meg: „Anélkül, hogy megkérdőjeleznénk az infrastruktúrák vitathatatlan elsődlegességét, úgy véljük, a *praxis* és az egyéb gyakorlati alkalmazások közé mindig beékelődik egy közvetítő, s ez az a konceptuális szkéma, melynek működése révén az egymástól függetlenül nem létező anyag és forma struktúrákban, vagyis tapasztalható és felfogható formában jelenik meg. A szuperstruktúrák, mint például a nyelv [franciául: *langage*] dialektikája abban áll, hogy olyan *konstitutív egysége*

* W. Dilthey német filozófus (megh. 1911), akinek nevéhez fűződik a hermeneutika nevű „filozófiai” irányzat. A hermeneutika, a tudományos magyarázat, értelmezés elmélete számtalan ponton kapcsolódik a mai nyelvfilozófiai iskolákhoz, tanításaikhoz. – L. Goldmann (megh. 1969) francia marxista irodalomszociológus (Lukács György tanítványa). – *A szerk.*

ket produkál, melyek szerepüket csak akkor tudják betölteni, ha egyértelműen meg vannak határozva. Azaz ha az egységeket páronként szembeállítjuk, hogy majd segítségükkel egy rendszert dolgozzunk ki, ez a rendszer fogja a gondolat és a tények közti szintetikus operátor szerepét játszani, miközben az utóbbit jelle alakítja át.”¹⁹ A kultúrtények, alkotóelemeik és viszonyaik közvetlenül mint tények adottak a számunkra. Ha nem alakítható át mindegyikük jelle, az azért van, mert gondolkodásunk gazdagabb jelentésekben, mint a világ. Ennek az átalakításnak lényegi feltétele – mint az általunk idézett módszertani tisztázásból következik – abban áll, hogy egymást követő közelítések révén egy adott kultúrtényt úgy értelmezzünk, mint meghatározott struktúrát, melynek konstitutív egységei egy meghatározott szemiotikai rendszerhez tartoznak.

6. A nyugati olvasó – minthogy jobban ismeri a nyugati kutatók szemiotikai tanulmányait – maga is könnyen megtalálja azokat az elsősorban francia munkákat, melyekre szüksége lesz. Minthogy azonban nyelvi akadályok miatt sokkal kevésbé ismeri a szovjet kutatók munkáit jellemző eredményeket, itt megállunk egy pillanatra. Ezek a munkák a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai és Balkanisztikai Kutatóintézete gondozásában megjelent strukturális nyelvészeti tanulmányok különböző kötetekben, a tartui egyetem J. Lotman által szerkesztett *Semiotiké* című kiadványsorozatában, végül pedig olyan kutatók, mint V. Propp, M. M. Bahtyin, P. Bogatirjev, V. V. Ivanov, N. V. Toporov, Sz. K. Saumjan és számos más fiatal szemiotikus monográfiáiban található. A természetes és mesterséges nyelveken kívül különösen a szláv mitológia, az irodalom, a folklór és a film szemiotikai értelmezésével foglalkoznak ezek a munkák. De mindenekelőtt az irodalmi szövegek szemiotikai értelmezésében elért magas színvonalú eredményeik jellemzik a szovjet kutatók munkásságát. [...]

7. Mit nyújthat végeredményben, ha a kultúrszociológiában a szemiotikai elemzéshez folyamodunk?

7.1. Ahelyett, hogy egy önkényesen elfogadott és a kutatási mezőt leszűkítő hipotézisből indulnánk ki, melynek tárgya a közvetítő közegnek tekintett tudat struktúrája, úgy gondoljuk, olyan módszert javasolhatunk, mely lehetővé teszi a történelmi helyzet és egy kultúrtény közti strukturális megfelelések rögzítését. Számot adhattunk arról, hogy egy eltérő szemiotikai szubsztanciában ugyanazzal a – világról alkotott modellt leíró – jelrendszerrel találhatjuk magunkat szemben. Ez a megállapítás alkotja az adott kultúrtény és történelmi helyzet strukturális hasonlóságának kritériumait. Ennek a homológiának a szabálya a szemiotikai elemzés eredményeiből kiindulva határozható meg. Ekkor azt látjuk, hogy egy mű lehet a helyzet tükrözése, tagadása és akár megváltoztatásának vágya stb.

7.2. A szemiotikai értelmezés érinti tehát mind a kultúrtényeket, mind az adott történelmi helyzetet létrehozó társadalmi technikákhoz tartozó magatartásokat, amelyekre – hipotézisként – a tanulmányozott tényt vonatkoztatjuk. Így eljutunk odáig, hogy közös nyelvet találjunk a heterogén tények – kultúrtények és történelmi helyzetek – leírására, melyeket eddig különböző, össze nem hasonlítható nyelvek segítségével írtak le.

7.3. Ez lehetővé teszi, hogy megragadjuk és megismerjük a kultúrát, meg-

fejtsük mögöttes kódjait. E kódok ismerete viszont a maga részéről megkönnyíti az ember számára a kultúra és alkotórészei jelentésének megértését.

7.4. Egy adott kultúra szemiotikai rendszerei, melyeket így megkonstruáltunk, s melyekről a történeti dokumentáció bebizonyította, hogy társadalmilag funkcionáltak, társadalmi tények, társadalmi technikák. Az egyénileg megalakított kultúrtényektől elválasztva egy ideális szociokulturális repertoár szelektív eredményét alkotják, és az egyéni műben a közösség szféráját képviselik. Nem azt mondják, hogy a mű mennyire fejezi ki a szerző személyiségét, hanem azt világítják meg, amit társadalmilag jelent.²⁰

7.5. Ez az elméleti koncepció annak a problémának új megoldásához nyújt premisszákat, melyet az alkotók személyes tudata és az osztály- vagy csoporttudat viszonya vet fel; megadja annak a lehetőségét, hogy – egyértelmű állítás formájában – megállapítsuk azt a tényt, vajon ez és ez az alkotó osztály vagy társadalmi csoport képviselője-e. Az a szemiotikai rendszer, melynek segítségével egy adott egyén kifejezi magát, valójában társadalmi rendszer, társadalmilag működő, meghatározott társadalmi technika, és mint ilyen, jellemző az adott közösségre egy bizonyos történelmi helyzetben.

A kultúrszociológia egyik fontos feladata tehát az, hogy tanulmányozza az adott kultúra szemiotikai rendszerei és a kultúrát hordozó közösség társadalmi viszonyai közti kapcsolatokat. A szemiotikai rendszer társadalmi vonatkozásairól szóló állítások így elvezetnek a tanulmányozott kultúrtényről szóló állításokhoz, mely nem más, mint e rendszer jelentéssel bíró elemeinek konkrét, itt és most létező struktúrája.²¹ Így a vidámság népi kultúrájához tartozó verbalizált és nem verbalizált viselkedésmódok rendszere közvetlenül társadalmilag tagolódik, de csak közvetve világítja meg a Rabelais művében meghatározott aspektusok társadalmi utalásait.

8. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a szemiotikai tanulmányok nem azonosíthatók a szociológiával. Mint R. Barthes megállapítja, a szemiotika a kollektív reprezentációkat tárgyalja, míg a szociológia feladata az, hogy a társadalmi feltételekkel összefüggő viselkedésmódokat rendszerezze.²² A szemiotikai elemzés a szociológia számára csak a többi segédtechnika egyike, melynek eredményei adatokat szolgáltatnak a tulajdonképpeni szociológiai kutatáshoz. Ráadásul, alkalmazásainak köre – szerintünk – korlátozott annál az egyszerű oknál fogva, hogy az összes tény nem alakítható át jellé. Ez a korlátozó fenntartás minden, a kultúrszociológiát különösen érdeklő rendszeren kívüli jelenség körét is érinti.²³

A problémát meg kell vizsgálni R. Barthes különösen megvilágító erejű kutatásainak a fényében, melyeket a *Système de la mode* [A divat rendszere]* című könyvében mutatott be. A szerzőt egyáltalán nem érdekli a valóságos öltözék; elemzése csupán arra irányul, amit „leírt öltözködésnek” nevez, ahogyan ez a specializált folyóiratokban megjelenik. Világos, hogy le lehet írni a valóságos öltözködés divatrendszerét is, ahogy azt Bogatirjev tette a húszas években az öltözködési folklór viszonylag stabil rendszereire vonatkozólag (táj jellegű népviselet). Ugyanakkor úgy véljük, egy kultúrszociológus számára

* Magyarul: Budapest, Helikon, 1999 – A szerk.

Barthes elemzése ugyanolyan jelentőségű, mint Bogatirjev elemzése. Ha például a divat által meghatározott modellek valóságos elterjedését kívánja tanulmányozni, tudnia kell, mi a szóban forgó társadalom divatjában a jellegzetes, megkülönböztető, az illető divat modell típusait konstituáló jellegzetesség. Az előzetes szemiotikai elemzés eredményei nélkül minden – a kultúrszociológia számára egyébként nélkülözhetetlen – osztályozási törekvésre a dilettantizmus nyomja rá a bélyegét. Nos, éppen ezzel találkozunk igen gyakran a művészetszociológiában. Az esztétikai tények szociológiai kutatásokhoz nélkülözhetetlen osztályozásának azon jelenségekre kell vonatkoznia. Tekintsük azt a szociológust, aki egy közösség preferenciális választásait tanulmányozza a film területén. Hogyan osztályozhatja a választás tárgyát képező filmeket maguknak és a közönség velük szemben tanúsított viselkedésének előzetes szemiotikai elemzése nélkül?

Akik azt állítják, hogy megvannak a szemiotikai értelmezések és elemzések nélkül, oda jutnak el, hogy a legélénkebb bírálatoknak tápot adó tipológiákat alkalmazzák. A mai kultúrszociológia valójában kibújik a tartalom, a jelentés és a kultúrtények értéke által fölvetett problémák alól; beéri a statisztikai konvergenciákat célba vevő mennyiségi megközelítésekkel. Márpedig a kultúrszociológiában és mindenekelőtt a szimbolikus funkciókat betöltő kultúrtények (művészet, mitológia, vallás stb.) szociológiájában a mennyiségi szempont önmagában elégtelen. Úgy véljük, a szemiotikai kutatások – bármily kis mértékben aknázzák is ki eredményeiket, amikor a kultúrszociológia sajátos problémáit vetik fel – megtisztítják az utat a szociológia e sajátos területéhez tartozó adatok minőségére, jelentésére és tartalmára irányuló tudományos vizsgálódások előtt.

Fenti gondolataink során arra törekedtünk, hogy – a társadalmi tények értelmezésére alkalmazott szemiotika által már elért eredményeink fényében – megmutassuk, hogyan lehet az eddiginél jobban megoldani a közvetítő közegnek tekintett tudat kérdését, mely a kultúrszociológia klasszikus problematikájában az egyik kritikus pontot jelenti.

L. O. REZNYIKOV

A jelrendszerek alkotó szerepe a tudományban

A leningrádi filozófus, L. O. Reznikov (1926–) e könyvrészletével a tudomány szemiotikájának problémájára akarjuk felhívni a figyelmet. Valójában persze ez is csak egy alkalmazási terület, egy hely, ahol konkrét jelenségek elemzésében szemiotikai apparátus alkalmazható.

Lényegében ugyanis a Frege- és a Carnap-tanulmányok által jelzett szemantikai (és Klaus terminológiája szerint: szigmatikai) problémákról van szó, főként a jelek extenziójáról és kisebb részben intenziójáról a tudományok világában. Hogy adunk jelentést például egy fizikai (a fizika mint tudomány által tanulmányozott) jelenségnek? – Más szempontból: például a tudományokban használt jeleknek milyen alkotó szerepük van?

*Az első magyar nyelvű kötet, amely a tudományelmélet és az ismeretelmélet néhány kérdését szemiotikai aspektusból tárgyalta, A. Rakitov **A tudományos ismeret anatómiája** című könyve (Kossuth, Bp., 1971) volt – noha a könyv lapjain ez a szó egyetlenegyszer sem fordul elő.*

(A tanulmányban hivatkozott nevek, elsősorban matematikusok és fizikusok nevei mellé, nagy számuk miatt nem tudunk jegyzeteket adni. A tanulmány megértését azonban ez nem befolyásolja.)

Forrás: L. O. Reznikov: *Erkenntnistheoretische Fragen der Semiotik*. Berlin, 1968. 273–296. old. (Kissé rövidítve.)

[...] A tudomány konvencionális jelei, amelyet a köznyelvre és a tudományos szaknyelvekre alapítva hoztak létre, maguk is jelentéshordozók, vagyis az objektív valóság gondolati képmásait képviselik. Egyrészt a tudomány konvencionális jeleinek ez a képmás jellege, másrészt pedig a mesterséges jelrendszerek viszonylagos öntörvényűsége a jelekkel való olyan *alkotó jellegű műveletek* végrehajtását teszi lehetővé, amelyek új tudományos ismeretekhez vezetnek. A tudomány konvencionális jelei logikailag egyértelműen meghatározhatók, szemben a köznyelv szavaival, amelyek mint bizonyos tárgyak és azok viszonyainak nyelvi jelölései a gondolkodást gyakran tradicionális képzetekkel, többértelműségekkel terhelik. A tudomány konvencionális jeleinek segítségével olyan fogalmakat is rögzíthetünk, amelyeknek a köznyelvben egyáltalán nincs nyelvi megfelelőjük. Végezetül pedig *új fogalmak megalkotását, a valóság új objektumainak, tulajdonságainak és relációinak fogalmi megragadását* segíti elő. A jelelmélet idealista interpretátorai, különösképpen pedig a neopozitívizmus egyes képviselői a mesterséges jelrendszereknek ezeket az előnyeiket azon szubjektivisták álláspontjuk megalapozására használják fel, miszerint a világ tudatunkban jelek segítségével az érzékek sokféleségéből épül fel. Ezekkel az idealista elképzelésekkel ellentétben rá kell mutatnunk arra, hogy a jelet a tudományos alkotás folyamatában valóban megillető szerep teljes egészében megfelel a dialektikus materialista ismeretelmélet felfogásának...

[...] A konvencionális jeleknek olyan különleges tulajdonságaik vannak, amelyek szorosan kapcsolódnak a műveletvégzés formális szabályaihoz. Ezek a szabályok olyan lehetőségeket nyitnak meg az új eredmények elérése előtt, amelyekkel a köznyelv nem rendelkezik. A természetes nyelvek funkciói nagyon gazdagok és sokrétűek, éppen ezért nem felelnek meg azoknak a speciális feladatoknak, amelyeket a konvencionális jelek rendszereinek kell megoldaniuk. Ezért ezek a szerves jelrendszert alkotó jelek még abban az esetben is rendelkeznek olyan tulajdonságokkal, amelyek a megfelelő szavakban nincsenek meg, ha a konvencionális jelek látszólag csupán egyszerűen szavakat helyettesítenek (pl. a + és - jelek a „hozzáadni” és „kivonni” szavakat képviselik). Jóval inkább áll ez azokra a bonyolult jelekre, amelyek szükségessége a matematika fejlődése során vált világossá. A kényelmes, rögzített matematikai jelek olyan fontosak, hogy nélkülük valószínűleg a matematika egyetlen szakterülete sem érte volna el jelenlegi fejlettségi szintjét.

A természettudományok fejlődésének már úgynevezett klasszikus korszakában is több esetben túlmélt a speciális tudományos jelek szerepe a szavakban kifejezett fogalmak egyezményes rövidítéseinek keretén. Mindaz, ami akkor még csak csíraszerűen volt meg, a modern tudományos fejlődés során teljesen nyilvánvalóvá vált. A matematikában a nem euklideszi geometriával, a fizikában a relativitáselmélettel meg a kvantummechanikával és a logikában számtalan logikai kalkulus kiépítésével a jelrendszerek viszonylag önálló jelentőségre tesznek szert nemcsak a tárgyi valóság és annak elméleti visszatükrözésének vonatkozásában, hanem ezen elméletek nyelvi ábrázolási módjának tekintetében is. A formális jelrendszerek soha nem sejtett perspektívákat tárnak föl a tudományos kutatás előtt.

Helyesen jegyzi meg S. C. Kleene, hogy „az olyan egyszerű szimbolikus jelek felfedezése, amelyek *maguk is formális szabályok szerint való manipulációkhoz* vezetnek, volt az az egyik út, amelyen a modern matematika hatalmasat fejlődött”.¹

[...] A formális jelrendszerek jelentősége abban van, hogy rámutathatnak az objektumok egy korábban ismeretlen tartományának meglétére, a formális oldalról *anticipálhatják* azt. A jelekkel végzett formális műveletvégzés fontos eszköz új számtartományok képzésénél. Általánosan megfogalmazva a megismerés itt a tartalomtól annak formális kifejezéséhez, ettől pedig új, kibővített és gazdagabb tartalomhoz halad: az objektumoktól a jelekkig és a jelektől új, a jelek által jelölt tárgyakig.

Ezek az okok elégségesek ahhoz, hogy a jelekkel végzett formális műveleteket tudományosan szükségszerűnek fogjuk fel [...]

A jelekkel meghatározott szabályok szerint való műveletvégzés új jelek és formulák alkotásához vezet. Az ezekben a jelekben kifejezett fogalmak tartalma sok esetben eredetileg ismeretlen vagy „különös”, „paradox” módon jut kifejezésre. Azok a kísérletek ellentmondásokhoz vezetnek, amelyek *új jelek* jelentésének ismert *régi fogalmak* keretében történő átgondolására vonatkoznak, s ez a tudomány fejlődésében egészen természetes, mondhatni, elkerülhetetlen. Az ilyen ellentmondások egészen törvényszerűek, a tudományos gondolkodás továbbfejlődését előkészítő impulzusoknak tekinthetők, mivel *új fogalmak* képzéséhez és az új jeleknek megfelelő új tárgytartományok feltáráshoz vezetnek. Ily módon oldódnak meg az ellentmondások régi és új, ismert és ismeretlen között, s ez a tudomány további fejlődésének egyengeti az útját. Ez a dialektika különösen a számfogalom fejlődéstörténetét hatja át, ebben a folyamatban pedig a jelek igen jelentős szerepet játszanak. Mint ahogy megmutattuk, a jelek *megelőzhetik a nekik megfelelő fogalmak kialakítását, illetve aktívan elősegíthetik ezen fogalmak megfogalmazását*. Igen jó példa erre az $i = \sqrt{-1}$ imaginárius szám jelének története.

A komplex számok jeleit bevezették, velük műveleteket végeztek, még *mielőtt* jelentőségüket felfedezték és szigorúan megalapozták volna. Ez a következőképpen történt. A következő két egyenlet $x^2 - 1 = 0$; $x^2 + 1 = 0$ vizsgálatánál kiderült, hogy a valós számok tartományában az elsőnek két gyöke van, a másodiknak pedig egyetlenegy sincs. Az első egyenlet gyökei $x_1 = 1$, $x_2 = -1$; ezeket így kapjuk meg: $x^2 = 1$; tehát $x = \pm\sqrt{1} = \pm 1$. Ehhez analóg módon,

anélkül hogy a kifejezés *numerikus* értelmét értették volna tisztán formailag ezt írták: ha $x^2 + 1 = 0$, akkor $x^2 = -1$ és $x = +\sqrt{-1}$. Tehát abban az időben, amikor csak a valós számokat ismerték, a formális műveletvégzés az $i = \sqrt{-1}$ jel felvételéhez vezetett, ennek a jelnek a használata pedig a következő megfontolást eredményezte: ez a jel jól „dolgozik”, annak ellenére, hogy nem rendelkezik egy matematikai fogalom értelmében vett jelentéssel.

$\sqrt{-1}$ -et formálisan négyzetre emelték és -1 -et kaptak, köbre és így tovább tetszőleges egész számú hatványra emelték. Másod-, harmad-, negyed- stb. fokú függvényeket oldottak meg, s a valós számok tartományában kitűnő, de tartalmilag megalapozatlan eredményeket értek el.

Leonhard Euler egy meglepő képletet állított fel, amely ma az ő nevét viseli: $e^{ix} = \cos x + i \sin x$. Ha $x = \pi$ (180°), akkor a következő meglepő összefüggést kapjuk: $e^{i\pi} = -1$. Ez a korreláció egyfajta „csoda”: amíg a p számot egyik – mégpedig a geometriai – értelmezése alakjában szóban kifejezhetjük („kör kerületének az átmérővel alkotott viszonyai”), addig az e számot *általános* formában a nyelv szokásos eszközeivel egyáltalán nem tudjuk kifejezni. Az e számot például így definiálhatnánk:

$$e = \lim_{x \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x,$$

vagy egy végtelen számsorozat alakjában:

$$e = 1 + \frac{1}{1!} + \frac{1}{2!} + \frac{1}{3!} + \dots$$

Ez a szám rendkívül alkalmasnak bizonyult a logaritmus megalapozására. Ebben az időszakban még az e számok π -vel való hatványozása is „furcsának” tűnt, minthogy e és π nemcsak irracionális, hanem azonkívül transzcendens szám is. S mégis itt e -t az $i\pi$ -edik hatványra emelték, s kiderült, hogy ez az egész „csodálatos” jelképződmény $e^{i\pi} = -1$, vagyis egyenlő egy közönséges, jól ismert számmal. Ezt a meglepő tényt a matematikusok érthető csodálattal és lelkesedéssel fogadták.

Csak jóval később adta meg K. Wessel és C. F. Gauss a komplex számok tartalmi értelmezését és nem algebrai megalapozását; modern algebrai megalapozásukra és lényegük feltárására csak századunkban került sor. Gauss nyomán Cauchy kidolgozta a komplex változók függvényeit, N. E. Zsukovszkij, Sz. A. Csaplgin és ennek az elméletnek további követői figyelemre méltó eredményeket értek el az aerodinamika és hidrodinamika terén és más hasonló területeken.

Meg kívánjuk jegyezni, hogy manapság az $e^{i\pi} = -1$ képlet értelme és jogsultsága geometriailag világosan és egyszerűen belátható, viszont nyelviileg nem fogalmazható meg kifogástalanul és megfelelő módon, minthogy a szavak csupán a képlet egyes interpretációit fejezik ki. Ez a képlet is valamennyi értelmezésének invariánsa, mind az ismert értelmezéseké, mind pedig a még nem ismerteké. Az, hogy ennek az összefüggésnek bizonyos interpretációit a közönséges nyelvvel kifejezhetjük, nyilvánvalóan a nyelv mint kommunikációt és a tárgyi tartalmak visszatükröződését elősegítő eszköz történelmi fejlődés-

módjának alapján lehetséges, viszont ez az egyenlet adekvát kifejezését csak egy jelformulában, s nem pedig a természetes nyelvben találhatja meg.

Ha különböző jelrendszerek segítségével formalizmusokat hozunk létre, akkor ez nem utolsósorban azért történik, mert azok segítségével megvan a lehetőség arra, hogy a meglévő tartalmi tudást jelentősen *túlszárnyaljuk, kibővítsük és gazdagítsuk*. A jelrendszerek kidolgozása olyan formális képződmények létrehozására vezethet, amelyeket gyakorlatilag még nem használtak ki tudományos vizsgálatok apparátusaként, de amelyeket a jövőben felhasználhatnak és tartalmilag értelmezhetnek. Formális rendszerek elemzése révén olyan értelmezéseket is feltárhatunk, amelyeket csak később lehet megvalósítani. A jelrendszerek tehát nemcsak a meglévő tudományos ismeretek logikai feldolgozása és formalizálása eredményének tekinthetők, hanem *új ismeretek* szerzésére szolgáló eszköznek is. Noha a jelek és képletek formális átalakításai közvetlenül nem gazdagítják tárgyi-tartalmi tudásunkat, azonban előállítják azt a formális apparátust, amely a tudásnak új tudományos *felfedezések* stb. révén történő fejlesztéséhez és gazdagításához vezet.

Az elméleti fizika története azt bizonyítja, hogy fejlődése folyamán a formális jelrendszerek jelentősége egyre nőtt, és hogy gyakorta az időben jóval korábban kidolgozott formális rendszerek is elnyerik értelmezésüket. Fejlődésének első szakaszában a fizika bizonyos matematikai mennyiségeknek a fizikai tesztekhez és folyamatokhoz fűződő viszonyát tisztázta, s azután olyan egyenleteket keresett, amelyek segítségével vissza lehetett tükrözni a fizikai törvényszerűségeket. Manapság az elméleti fizika gyakran matematikai jelek segítségével egyenletek rendszerét hozza létre, s csak utólag igyekszik a rendszer fizikai értelmezését megadni. A modern elméleti fizikát az jellemzi, hogy mindenekelőtt arra törekszik, hogy „megfejtse azt a matematikai apparátust, amely olyan mennyiségekkel operál, amelyeknek vagy amelyek részeinek a jelentése előzőleg egyáltalán nem világos”.² Az esetek egész sorában tehát a formális apparátus kidolgozása *túlszárnyalja és előlegezi* tartalmi jelentésének felfedését.

A matematika története is sok példát szolgáltat arra, hogy a formális rendszerek messze megelőzik tartalmi értelmezésüket. Lobacsevszkij geometriája például 1826-ban jelent meg, de csak 1868-ban talált rá E. Beltramy egyik értelmezésére. Később Felix Klein* és Henri Poincaré bebizonyította, hogy Lobacsevszkij geometriája éppen olyan ellentmondásmentes, mint az euklideszi geometria. Sem Lobacsevszkij, sem Bolyai – aki Lobacsevszkijtól függetlenül, szintén egy nem euklideszi geometriát hozott létre – sem Gauss – aki Lobacsevszkij és Bolyai munkáinak elméleti jelentőségét nagyon jól megértette – nem rendelkezett egy nem euklideszi geometria értelmezésével, s ezért azt még a kor sok kimagasló matematikusa sem méltányolta megfelelően. Ismeretelméleti szempontból fontos megjegyezni azt, hogy a tudomány megújítói által létrehozott formális rendszereknek már létrejöttük idején nagy tudományos jelentőségük volt, hogy egy tartalmi értelmezés elvi lehetőségével rendelkeztek, függetlenül attól, hogy ez a lehetőség mikor és milyen körülmények

* F. Klein (megh. 1925) német matematikus, Bolyai és Lobacsevszkij által megindított geometriai kutatások eredményeinek rendezésében alkotott maradandót. – *A szerk.*

között realizálódott. [...] Azt írja, hogy a fizikában elért haladás kihat a technika fejlődésére, és hogy az utóbbi megteremti olyan új készülékek létrehozásának a lehetőségét, amelyeknek a felhasználása révén a fizika továbbfejlődhet. Ehhez hasonló módon a már elért tudás struktúrájának logikai elemzése olyan jelrendszerek felépítéséhez vezet, amelyeket a tudomány további fejlődése során eredményesen használnak fel új tudás megszerzésére.

Az olyan jelrendszereknek a vizsgálata, amelyek bizonyos tartalmi elméleteket formalizálnak, megteremti a jelek közötti új korrelációk felfedezésének a lehetőségét. E korrekciók később bekövetkező értelmezése gyakran új tények, jelenségek és törvények felfedezését eredményezi. A jelekkel végzett műveletek révén nyert egyenletek sok esetben megteremtik új általánosítások, új törvényszerűségek felfedezésének a feltételeit. Például azok az egyenletek, amelyeket Newton, Lagrange és Hamilton klasszikus mechanikájának alapján vezettek le, előkészítették a talajt a kvantummechanika törvényeinek megfogalmazása számára. A newtoni mozgásegyenletek – igaz, olyannyira megváltoztatott formában, hogy a Lorentz-transzformáció során kovariánsok maradnak – lehetővé tették az impulzus, az energia és a relativisztikus mechanika más korrelációi számára megfelelő kifejezések kidolgozását. A Maxwell-egyenletek rendszere bizonyos következtetésekre adott alapot az elektronmágneses mező egy sor fontos sajátosságával kapcsolatban. Dirac egyenletei (az elektronmozgások kvantumegyenletei) alapján meg lehetett jósolni a pozitron létét.

A jelekkel végzett formális műveletek fontos lépést jelentenek a bonyolult dialektikus megismerési folyamatban az igazság alkotó jellegű kutatása során. Joggal jegyzi meg G. Klaus, hogy számunkra például az egy elemi részecskét jelölő jel operatív jelentése* viszonylag világos, ha ismerjük a Schrödinger-féle differenciálegyenlet elméletét. A megfelelő jelsorozatokkal tudunk formálisan operálni, és például bizonyos statisztikai jóslásokba bocsátkozhatunk, ha az egyenlet kiindulási értékeit meghatározó kísérleti körülményeket figyelembe vesszük. A jel eidetikus jelentésével kapcsolatban jóval bonyolultabb a helyzet. Az elemi részecskét – specifikus feltételek mellett – hol hullámként, hol pedig korpuszskulaként fogjuk fel. A hullámkorpuszkula ellentmondásosságának nemcsak operatív, hanem eidetikus jelentése is van. Az elemi részecske megismerése – mint Klaus kifejti – az eredeti, naiv eidetikus jelentéstől az ehhez kapcsolt operatív jelentés alkalmazásán át egy mélyebb, tudományos eidetikus jelentéshez vezet, amely az említett ellentmondásosságot tartalmazza.

Mint ismeretes, számos általános tartalom (tárgy, tulajdonság és viszony) nem képzelhető el szemléletesen, viszont fogalmilag világosan elgondolható. Ezek a fogalmak szavakban öltenek testet. De a szavak rendkívül különböző funkciókat gyakorolnak, és olyan módon is kapcsolódnak a tartalmakhoz, ami túlmegy az egyes fogalom, sőt az egész fogalmi rendszer keretein. A szavak jelentéseiben a fogalmak többnyire szemléletes fogalmakhoz kapcsolódnak;

* Az operatív és az eidetikus jelentés terminusok több különböző értelemben használatosak. Az operatív jelentés itteni értelme a jel, illetőleg a jelölő szintaktikai funkciójával függ össze; az eidetikus jelentés pedig a jelnek a jelrendszerben elfoglalt helyével függ össze.

– A szerk.

„össze vannak nőve” az élő nyelvtől és annak történetétől függő mindenféle kiegészítő elemmel és értelmi színezettel. Összességében nézve ez a sokoldalú kommunikáció és a sokrétű megismerési folyamat eszközüül szolgáló természetes nyelv nagy előnyének tekinthető. Viszont amennyiben egyes tartalmakat olyan „tisztá” formában akarunk elkülöníteni, amelyeknek mentesnek kell lennie a szemléleti képzetekhez való bármiféle kapcsolódástól, a köznyelv szavainak és kifejezéseinek ez a sajátossága bizonyos nehézségeket rejt magában.

Ezeket a nehézségeket sajátos konvencionális jelek segítségével eredményesen le lehet küzdeni. A jelekkel való, logikailag megalapozott eljárás olyan képletek megalkotásához vezet, amelyekben a megfelelő fogalmakat teljesen világosan gondoljuk el. Ezeknek a fogalmaknak már nincs szóbeli kifejezésük, de ez nem is szükséges. E képleteknek nyelvi formákra való „redukálására” történő kísérletek nemhogy nagyobb világosságot vinnének azok tartalmába, épp ellenkezőleg csak összezavarják azt, ami a jelformában már világos és érthető volt. [...]

[...] Noha a formális rendszer egy tartalmi elmélet formalizálásának az eredménye, és ezért mint annak jelmodelljét foghatjuk fel, elméleti minősége szerint azonban olyan új alakulat, amely strukturális vonatkozásban lehetséges alkalmazásaiból kifolyólag összehasonlíthatatlanul egzaktabb, meghatározottabb és gazdagabb, mint az egyes általa formalizált tartalmi elméletek. A formális rendszer értelmezések *halmazát* engedi meg, ezeknek az értelmezéseknek a kiválasztását viszont már nem az eredeti tartalmi elmélet határozza meg, hanem teljes egészében maga a formális rendszer. Itt mutatkozik meg annak az általánosításnak a nagy ereje, amelyet a tudás formalizálásával érünk el. Az, hogy ugyanazok a jelrendszerek értelmezések egész halmazával rendelkeznek, bizonyos, a valóság minőségileg különböző területein ható egységes és általános törvényszerűségek meglétét bizonyítja. Különböző tárgyaknak, jelenségeknek és folyamatoknak egy sor strukturális viszonyban megvilágosuló azonosságát az analógia módszerével vizsgálják, ezt a módszert napjainkban többek között a kibernetikai modellmódszerben használják fel messzemenően.

A tudományos ismeretek jelrendszerek segítségével történő formalizálásának alkotó jellege abban mutatkozik meg, hogy ezáltal gyakorta olyan tartalmi elméletek strukturális egységére (logikai azonosságára) derül fény, amelynek lényeges megegyezéséről a formalizálás előtt nem is álmodtak és, úgy véljük, nem is álmodhattak. Sőt mi több, a formális rendszer a tartalmi rendszer és a benne visszatükrözött tárgykör struktúrájának feltárására és logikai meghatározására szolgáló hatásos eszköznek is bizonyul. Itt mutatkozik meg a tartalmi elméletek logikai elemzésére alkalmas formalizált nyelvek nagy módszertani jelentősége.

A kijelentéskalkulus a következő értelmezésekkel rendelkezik: 1. e kalkulusnak megfelelő tartalmi kijelentések (logikai kijelentések) összessége; 2. a kalkulusnak megfelelő elektromos kapcsolások összessége; 3. azon aritmetikai függvények összessége, amelyek – változóikhoz hasonlóan – csak két jelentéssel (0 és 1) rendelkeznek. Minthogy ezek között az értelmezések között izomorf viszony áll fenn, a jelrendszert az egyik értelmezés mondatainak a másik értelmezés mondataira – például a logikai korrelációknak a technikai formái-

ra – való „fordítására” használhatjuk föl. Ebben az esetben a diszjunkció a páros kapcsolásnak, a konjunkció a soros kapcsolásnak felel meg. [...]

[...] A matematika sikeres alkalmazása a fizikában, a kémiában, valamint a tudomány és a technika más területein alátámasztja ezt az összefüggést. Például bizonyos differenciálegyenletek olyan hatásos apparátust alkotnak, amelyet a rezgések általános elméletének kidolgozásánál fölhasználnak. Ezekkel az egyenletekkel különböző természetű tárgyak rezgéseit írják le; ez kétségtelenül arra utal, hogy a rezgések az anyag különböző mozgásformáira jellemző törvények mellett néhány általános törvényszerűséggel rendelkeznek. A rezgések általános elméletének egy és ugyanazon differenciálegyenletével leírhatunk mechanikus, elektromágneses, elektromechanikus, kémiai, termodinamikai, atommagreakció által kiváltott és más rezgéseket. Egységes matematikai képletek írják le egy órainga, egy hangszer húrja, egy vasúti híd, egy hajó, egy elektromos és egy mágneses mező elektromágneses hullámokban jelentkező feszültsége, egy meghatározott klímaövezet hőmérséklete, reagens anyagok periodikus kémiai reakcióknál meglévő koncentrációja, a szívdobogás stb. rezgéseinek néhány általános törvényszerűségét. Ugyanezt mondhatjuk sok más fizikai törvényszerűség matematikai ábrázolásáról. Például a tömegek kölcsönös gravitációs hatását és a töltések elektrosztatikai kölcsönhatását (a gravitáció törvényét és Coulomb törvényét) ugyanazok a matematikai képletek – vagyis jelek közötti viszonyok – írják le. Ugyanazokkal az egyenletekkel írjuk le egy folyadék áramlását, hővezetési képességét és az elektromos áram mozgását.

Noha – ezt szeretnénk ismételten hangsúlyozni – a fizikai, kémiai és más jelenségek és folyamatok különböző területeit az anyag minőségileg különböző mozgásformáinak megfelelően sajátos folyamataik jellemzik, az e területek között a matematikai kifejezések (jelmodellek) segítségével megállapított izomorfia viszony struktúrájuk néhány általános törvényszerűségének, valamint az anyagi világ sokféle jelenségének egységét manifesztáló objektív törvényszerűségeknek meglétét bizonyítják. Ezeknek a törvényszerűségeknek egy és ugyanazon differenciálegyenlet segítségével való megállapítása és leírása óriási gyakorlati jelentőségű alkalmazást nyer az elektro-, a rádiótechnikában, a hajógyártásban és a repülőgépgyártásban, a kozmikus rakéták konstrukciójában, a meteorológiában, az orvostudományban stb. A matematikai képletek tehát az objektív valóság különböző területeinek (rendszerének, mennyiségi viszonyainak és tér-időbeli összefüggéseinek) formájában meglévő egységet fejezik ki absztrakt megfogalmazásban. [...]

[...] A különböző tudásterületek jelrendszerek segítségével történő formalizálásának nagy gyakorlati jelentősége van, mivel lehetővé teszi sok tudományos kutatási folyamat és különböző átalakítások eredményei utáni kutatás gépekre való átültetését. L. I. Gutenmaher megjegyzi, hogy egy információfeldolgozó gép a logikai skémák alapján tudományos vonatkozásban új felvilágosításokkal szolgálhat, új analógiákat állapíthat meg a különböző természeti folyamatokban, képletekben, törvényekben stb.³ Következésképpen a gépek a jelrendszerek alapján az ember fontos segítőivé válhatnak, nem csupán a számítási és az információt feldolgozó műveletek meggyorsításában, hanem különböző problémák új megoldásainak feltárásában, vagyis az alkotó munkában is.

Ha a jeleknek a tudományos megismerésben játszott alkotó szerepéről beszélünk, hangsúlyoznunk kell, hogy a jelek nem hozzák létre a jelölt tárgyakat, hanem csupán fogalmilag ragadják meg azok relációit. A jelekkel végzett operációk nem létesítenek valós, konkrét összefüggéseket és függőségeket a valóság jelenségei között, hanem csupán *lehetséges* összefüggésekre és függőségekre vonatkozó gondolatokat fejeznek ki. A jel alkotó szerepe következőképpen nem az objektív valóság valamilyen viszonyainak létrehozásában (konstrukciójában) van, hanem ezen viszonyok *felfedezésében* és gondolati *reproduktálásában*. Ezeknek a felfedezéseknek az eredményei különböző gyakorlati, a valóság megváltoztatására irányuló cselekvések. Az állandóan fejlődő gondolkodás feladatai, a tudományos megismerés és a valóság feletti uralom követelményei összhangban vannak a jelrendszerek kidolgozásával. Ezeknek a követelményeknek megfelelően létrehozott új, tökéletesebb jelrendszerek nagy hatást gyakorolnak a tudomány és a gyakorlat fejlődésére.

A dialektikus materialista ismeretelmélet szempontjából a tudomány mesterséges jelrendszereit egyrészt az objektív valóság és az emberek gyakorlati magatartása, másrészt pedig ennek az elméleti megismerése, valamint a valóságnak az ember által való gyakorlati megváltoztatásában betöltött hatalmas alkotó szerepe determinálja. Ez egy egységes és bonyolult folyamat két oldala; ezeknek az oldalaknak metafizikus szétválasztása és szembeállítása hamis következtetésekre vezet. A jelrendszerek alkotó szerepének lekicsinylése a szemlélődő materializmusra jellemző. Ezzel szemben ennek a szerepnek az abszolutizálása és a jelrendszerek determináltságának figyelmen kívül hagyása az idealizmus egyik ismeretelméleti forrása.

Jellemző, hogy a metafizikus megközelítés a jelrendszereknek a megismerési folyamatban betöltött szerepét lebecsüli, sokszor még olyankor is, ha az a szándéka, hogy felértékelje. Ebben a vonatkozásban jellemzők sok olyan neopozitívista nézetei, akik azt állítják, hogy a jelrendszerek csak a meglévő tudás leírásának és értelmezésének logikáját nyújtják, de nem az új igazságok felfedezésének a logikáját. Noha tehát a neopozitivisták, minthogy idealisták, a jelrendszerek szerepét jogtalanul eltilozzák, amennyiben a világtkép megkonstruálásának tulajdonságait tulajdonítják nekik, gyakorlatilag a jelrendszerek szerepét mégis leértékelik, amennyiben azokat csak a *kész* tudás ábrázolására redukálják. Ezt a felfogást viszont cáfolja a tudomány fejlődése, amely a jelrendszerek óriási alkotó jelentőségét, *új* igazságok feltárására való képességét tanúsítja.

A formális jelrendszerek nem csupán már ismert strukturális azonosságok formális leírására szolgáló eszközök, hanem olyan eszközök, kulcsok, amelyek segítségével ezeket az azonosságokat elsődlegesen fel lehet fedezni. Így tehát gyakorlatilag a jelképlet segítségével az objektív valóság jelenségeiben meglévő bizonyos strukturális azonosság absztrakt *visszatükröződése* valósul meg, a megismerési folyamatban egy konvencionális jelek axiomatikus rendszeréből következő képlet felállítására *megelőzheti* ennek a strukturális azonosságnak a felfedezését.

A modern tudományban a formális logikai és matematikai apparátusok ereje és produktivitása különösen a következőkben mutatkozik meg: a feladatok formális megoldása gyakran megelőzi valós (fizikai) megoldásukat, a jelvi-

szonyok formális azonossága pedig a valóság jelenségeiben meglévő valós strukturális azonosság megállapítását. A dialektikus materialista ismeretelmélet ismert általános tétele a gondolkodásnak a megismerési folyamatban betöltött aktív, alkotó szerepéről itt oly módon konkretizálódik, hogy nemcsak a tudományos fogalmak anticipálják azokat az objektív összefüggéseket és relációkat, amelyeket aztán empirikus úton fölfedeznek, hanem azok a *jelrendszerek* is nagyon produktív és konstruktív szerepet játszanak, amelyekben fogalmak és relációk formalizálva vannak. Mindez az emberi megismerés formális jelapparátusainak nagy jelentőségét mutatja; nagyra értékelésük nem holmi „formalizmusból” fakad, ha figyelembe vesszük, hogy végső soron az objektív realitás szerkezete, a gyakorlati tevékenység és a tudományos gondolkodás determinálja őket.

Fejtegetéseink néhány következtetésre adnak alapot a tudományos jelrendszerek szerepével kapcsolatban. A mesterséges nyelvek jeleit egy sor fontos okból kifolyólag vezetik be a tudományba:

(1) lehetővé teszik azt, hogy a megfelelő fogalmakat és ítéleteket *rövidített* formában fejezzük ki;

(2) megegyezés alapján egészen pontos jelentéssel rendelkeznek, vagyis teljes egészében eleget tesznek az *egyértelműség* követelményének;

(3) megteremtik annak a feltételeit, hogy az elméletek és azok elemeinek, részeinek belső összefüggései jól *áttekinthetők* legyenek;

(4) olyan fogalmakat is rögzítenek, amelyekre a köznyelvben egyáltalán *nincs megfelelő nyelvi kifejezés*;

(5) *új fogalmak kialakítását* segíthetik elő és *anticipálhatják* a valóságban levő *új objektumok, tulajdonságok és viszonyok* felfedezését;

(6) segítenek a valóság különböző területein megtalálható strukturális *azonosság*, néhány különböző jellegű törvényszerűség egységének megállapításánál;

(7) nemzetközi jellegűek lévén elősegíthetik az egységes tudomány fejlődését.

A jelrendszereket az objektív valóság, a gyakorlati emberi tevékenység és a valóság konkrét megismerése determinálja. Viszonylagos öntörvényűséggel rendelkeznek, és nagy szerepet játszanak a tudományos alkotó tevékenységben. Lehetővé teszik a tudományos ismeretek formalizálását, ennek pedig nagy a jelentősége az objektív valóság megismerésében. Lehetővé teszik formális gondolati műveleteknek és egyáltalán az információ vételénél, tárolásánál, átalakításánál és továbbításánál fellépő különböző cselekvéseknek speciális technikai berendezésekre való átvitelét. Mindez a jelrendszereknek a valóság megismerésében és gyakorlati meghódításában betöltött rendkívül fontos szerepét tanúsítja. Ezért tekintendő az általános jelelmélet – a szemiotika – kidolgozása a modern tudomány időszerű feladatának.

T. A. SEBEOK

Az összehasonlító szemiotika lehetőségéről

A magyar származású bloomingtoni (Indiana, Egyesült Államok) nyelvész és antropológus professzor, T. A. Sebeok (sz. 1920), azaz Sebők Tamás a zooszemiotikai kutatások kezdeményezője és mindmáig legjelentősebb alakja. (Szemiotikai, zooszemiotikai érdeklődése előtt jelentős alkotások fűződnek nevéhez a finnugor, a cseremis, a finn és a magyar nyelvészet, illetőleg a strukturális folklorisztika területén is.) Ahhoz, hogy az állati kommunikációval szemiotikai keretben foglalkozzunk, szükség van a szemiotikának olyan fogalmára, amelybe ez egyfelől belefér, másfelől pedig specifikálni is tudja az egyes konkrét rendszereket. Vagy másként fogalmazva: vannak-e olyan jegyek például az állati és az emberi jelhasználatban, amelyek lehetővé teszik releváns összehasonlításukat, közös vizsgálatukat?*

A jelen cikkben kifejtett gondolatmenet 1967 januárjában rögtönzött beszéd formájában hangozott el egy szemináriumon, amelyet a Sorbonne-on tartottak C. Lévi-Strauss, R. Barthes és A. J. Greimas együttes védnöksége alatt.

Forrás: T. A. Sebeok: *Is a comparative semiotics possible? Exchange and communication – Échanges et communication.* – *Honour of C. Lévi-Strauss' 60th Birthday.* Szerk.: P. Moranda és J. Ponillon, Mouton, Hága, 1970.

* Meghalt 2001-ben. – *A szerk.*

[...] A szemiotika kivételes helyét a tudományok között – azt, hogy nem pusztán egy a sok közül, „hanem az összes tudomány organonja vagy eszköze” – Charles Morris hangsúlyozta (1938), aki azt javasolta, hogy a logikát, a matematikát és a nyelvészetet is teljesen olvassák be a szemiotikába. A szemiotika Morris-féle hármass felosztása szintaxisra, szemantikára és pragmatikára általában szintén nagyon hasznosnak bizonyult, különösen abban, hogy az állatok kommunikációjának különböző megközelítésére ösztökélt (lásd: Marler, 1961, valamint Altmann és Sebeok fejezeteit Altmann 1967-ben). „Az egész nyelvtudományt szemiotikának kell hívni – jelenti ki újra Rudolf Carnap 1942-ben, és 1946-ban Morris további finomításokat vezetett be, melyek értékesek az állatok közötti kommunikáció területének feltérképezésében (Sebeok, 1967), valamint abban, hogy megkülönböztessük egymástól a tiszta szemiotikát, mely a jelekről való beszéd részére dolgoz ki egy nyelvet, a leíró szemiotikát, mely az adott jeleket tanulmányozza, és az alkalmazott szemiotikát, mely különböző célok megvalósítására használja fel a jelekről szerzett tudást. Úgy tűnik, hogy a „semiotics”, ez a variáns forma – inkább a *szemantika* és rokonai, mint a *logika* és a vele rokon tudományok analógiájára – Margaret Mead kezdeményezésére az utóbbi időben elterjedt mint olyan terminus, mely jól átfoghatja „a minden vonatkozásukban” rendezett kommunikációkat (Sebeok, 1964).

Az általános szemiotika mint tudományág még mindig gyerekcipőben jár. Amikor Saussure (hátrahagyott könyvének egyik változatában, 1916–1967) lehetségesnek tartotta olyan tudomány létét, melynek tárgya „la vie de signes au sein de la vie sociale” [a jelek élete a társadalmi élet kebelében], a továbbiakban megjegyezte, hogy mivel a *sémiologie* (ahogy akkor nevezte; ma ezt a francia terminust egyre jobban kiszorítja a *sémiotique*, mert az előző szó a közhasználatban „tünettant” jelent) még nem létezik, nem lehet előre megmondani, milyen lesz, csak abban lehetünk biztosak, hogy a nyelvészet lesz az egyik része, és hogy az előbbi törvényei rá is fognak vonatkozni. A szemiotikának még ma sincs átfogó elméleti alapja, de nagyrészt úgy érvényesül, mint egy következetesen és általánosan osztott szemlélet (Barthes, 1964), melynek tárgya valamennyi jelrendszer, tekintet nélkül tartalmukra és a felhasznált adó és vevő fajtájára. Mayenowa (1967) helyesen jegyezte meg, hogy mivel a szemiotikai tudományágak, a nyelvészet kivételével, „maguk is új keletűek és többé-kevésbé egyidősek a szemiotikával, még nem mondhatjuk el, hogy

olyan megfelelő és egyetemesen elfogadott elméleteket dolgoztunk ki a jelrendszerekre, amelyek mások, mint a természetes nyelvekre a nyelvészetben kidolgozottak”. Még a jövő titka, hogy össze lehet-e úgy állítani a szemiotika általános elméletét, hogy a természetes nyelvre vonatkozó problémák és megoldások maguk is érdekes módon új megfogalmazást nyerhessenek. Jelenleg a tendencia az ellenkező irányba mutat, azaz más jelrendszerek leírásaiban hajlamosak arra, hogy többé-kevésbé szolga módra, és az esetek többségében teljesen hibásan, utánozzák a nyelvészek által sikeresen alkalmazott szűk belső modelleket, az esetleges figyelmeztetések – például Lévi-Strauss (1945) – ellenére. A szemiotika irodalma így inkább a problémák pusztán új megfogalmazásaiban, mint megoldásaiban bővelkedik, és égető szükség van különböző elméletekre a „kódolás” különböző szintjein.

Az ember teljes kommunikációs készlete kétfajta jelrendszerből áll: az antropozemiotikaiakból, azaz olyanokból, melyek kizárólagosan emberek, és a zooszemiotikaiakból, azaz olyanokból, melyek bizonyíthatóan az evolúciós sorozatok végtermékei. A kettő gyakran összekeveredik, fontos azonban megkülönböztetni az egyedül az emberben található, tisztán antropozemiotikai rendszereket az ember zooszemiotikai rendszereitől (Sebeok, 1967a), melyeket legalábbis egynéhány ősi fajjal megoszt.

Az antropozemiotikai rendszereknek megint két típusa van: az első a nyelv, valamint mindaz, aminek nélkülözhetetlen egységesítő alapját a nyelv biztosítja: a másodikba azok tartoznak, melyek számára a nyelv – talán téves – feltételezésünk szerint csupán egy „infrastruktúra” vagy legalábbis egy hozzávetőlegesen másolható elemzési modell. Az első típusú rendszerek nyilvánvaló példája bármely – éppen ez okból – verbálisnak, vagyis szóbelinek minősített művészet (Stender-Petersen, 1945), ahol szükségszerűen egy bizonyos természetes nyelv lép az üzenet forrása és rendeltetése közé (lásd néhány cikk Lotmannál, 1966 és 1967). Az ilyen másodlagos szemiotikai rendszereknek tekinthető komplex makrostruktúrákhoz (lásd azonban Kristeva vitáját, 1967) tartoznak például az irányadó illendő viselkedés formái, valamint azon tárgyak gyűjteményei, amelyeket az ember a jelrendszerek rangjára emelt, mert átszűrte őket a nyelven. Így az öltözék egyszerre védelmi és kommunikatív funkciót tölt be, és az étel is mind a kalóriaszükségletet, mind az információ utáni vágyat kielégíti; a divat (Barthes, 1967) és a főzés (Lévi-Strauss, 1966) szaknyelve olyan lefordíthatatlan jelölőkből [latinul: *signans*] áll, amelyeket csak a tárgyaknak az egyes társadalmakban történő felhasználásával, röviden, a megfelelő változtatható jelentésével [latinul: *signatum*] kapcsolatban lehet megérteni. (Érdemes mellékesen megjegyezni, hogy második funkciójában az öltözék nem egyetemes, hanem testdíz, mely minden nyilvánvaló védelmi funkció nélkül alkot jelrendszert.)

Nem ez a helyzet ezzel szemben akkor, amikor a feladót és a címzettet például a zene akusztikai (Ruwet, 1967), a férfiszabók által nemzetközien használt krétajelek vizuális, vagy a mesterséges illatszerek (Sebeok, 1976b) kémiai csatornája köti össze: az ilyen típusú szemiotikai rendszerek, bár sajátosan emberiek, nem utalnak egyetlen egyedi nyelvi kódra sem. A mítosz és a rítus, melyek *in situ* [magyarul: helyben] egyetlen kultúrkomplexum kölcsönösen redundáns

(bár nem szükségszerűen homológ; lásd Lévi-Strauss, 1956) alkotórészeiként szerepelnek, a fentiek értelmében tipológiai ellentétekre adnak példát.

Az emberben található zooszemiotikai rendszereket többek között néha olyan címszók szerint osztályozzák, mint paralingvisztika és kinezika (lásd Hayes bibliográfiáját, Sebeok és társai, 1964), proxemika (Hall, 1968) vagy pedig egyszerűen a felhasznált érzékcsatorna terminusai segítségével, például az ízléssel a proximális (közeleli) és a szaglással a disztális (távoli) kémiai jelzés esetében (Sebeok, 1967b), vagy tapintó (Frank, 1957), pontosabban bőri (Moles, 1964) kommunikáció. Bár úgy látszik, hogy nincs semmi kényszerítő ok annak feltételezésére – sőt néhány (a megérzést alátámasztó) bizonyíték az ellenkezőjét mutatja –, hogy az effajta jelrendszerek valóban nyelvszerűek, és nemcsak triviális módon, mely főleg abból a nyilvánvaló tényből fakad, hogy ezeket is szemiotikai tudományágakként osztályozzák, mint a nyelvet – gyakran mégis elfogultan egyik-másik divatos nyelvelmélet mintájára modellezik őket. Hogy kirívó példát hozunk (könnyedén idézhetnénk másokat is), így született meg a kinezika egy olyan elgondolás szándékos és szoros analógiájára, melyet az 1940-es évek végének egyik uralkodó amerikai leíró nyelvész iskolája ideiglenesen használhatónak tartott. Ez a tapadás komolyan korlátozza a testmozgásról szerzett értékes adatok teljes gazdagságának bemutatását, valamint következőképpen torzított megvilágításban mutatta a kinezikát a szemiotikai rendszerek hierarchiájában általában. Az előző nemzedék nyelvészeinek már említett partikularizmusa az emberi testtartások és mozgások még egyik legkifinomultabb megfigyelőjét, Birdwhistellt (pl. 1963-ban) is arra vezette, hogy teljesen megtagadja az egyetemes gesztusok létezését, éspedig a megnyilatkozások empirikus darwini elemzése ellenére, amely magába foglalta az emberi kifejezőmódok alapos feldolgozását, és szemben Birdwhistell saját, akkor vallott álláspontjával, amikor először kezdte szabályokba foglalni kutatási stratégiáját a nyelvészet segítségével nélkül. Ami azt illeti, és ahogy ez eleve várható is, az újabb kísérleti tanulmányok megerősítették, hogy Darwinnak teljesen igaza volt, amikor azt állította, hogy bizonyos emberi kifejezések különböző kultúrákban is előfordulnak és valószínűleg egyetemesek: például öt különböző kultúra flörtölő lányairól készült filmdokumentumok „általában ugyanazt a típusú arckifejezést és kétértelmű viselkedést mutatják”.

Valóban kényszerítő okai vannak, hogy osszuk Chomsky kételyét (1967) az állatok kommunikációjának, az emberi gesztusoknak és a nyelvnek ugyanazon keretben történő tanulmányozásával szemben, hacsak nem akarunk az absztrakció olyan szintjére emelkedni, amelyen „ugyanazon általánosítások olyan dolgokat ölelnek fel, melyeket senki sem tekintett volna összefüggőeknek a nyelvvel és különösen nem a nyelv mechanizmusaira vonatkozóaknak”. A szemiotika kihívása pontosan az, hogy megteremtse ezt az absztrakciósintet, de a diakronikus folyamatosságok nem tartoznak ezen elméletek anyagába. Tavolgának is teljesen igaza van, amikor megállapítja, hogy „hiba az emberi nyelv tanulmányozására kidolgozott módszereket és elméletet olyanfajta kommunikáció kutatásában felhasználni, melyet egy eltérő szervezeti szinten levő más fajnál találtunk”. Helyesen hangsúlyozza, hogy az egységesülés szintjei a viselkedésben minőségileg különbözőek, és ezért „jellegzetes eszközöket, ki-

sérleti műveleteket és elméleti megközelítéseket” igényelnek. Az a kijelentése azonban, hogy „kommunikáció nem létezik egyetlen jelenségként”, egyszerűen nem következik az előbbiekből; ellenkezőleg, rendkívül mélyreható törzsfejlődéstani összehasonlításokat végeztek (pl. Marler, 1961) és magabiztosan előre mondhatjuk, hogy fognak is, föltéve, hogy a felhasznált elemző apparátus egy jól kidolgozott általános jelelmélet, nem pedig csak a nyelvészeti jel elmélete.

Közvetve rá kell mutatnunk arra, hogy az a követelés, mely szerint egy szemiotikai rendszer bármely adott időben függetlenül működjön azon folyamatoktól, amelyek kialakulásához vezetnek (l. a szinkronia nyelvészeti szembeállítását a diakroniával), nem azt jelenti, hogy, mondjuk, az emberi gesztusok holisztikus elemzése elhanyagolhatja azok evolúciós előzményeinek figyelembevételét. Ezeket némi fáradsággal részletekbe menően nyomon követjük, legalábbis az első főemlősök és rovarévők zooszemiotikai viselkedéséig, amint Andrew (1964) is meggyőzően bemutatta, hogy sok emberi arcki-fejzés olyan mechanizmusokból fejlődött ki, mint a sebezhető területeket óvó és a lélegzéssel vagy tisztánlátással járó reakciók. Másrészt, két irányzat van a nyelv eredetével kapcsolatban: „Vannak, akik mint Darwin, a fokozatos evolúcióban hisznek, de vannak mások, akik azt tartják, hogy a beszéd sajátosan emberi tulajdonság, egy újszerű funkció, mely jellegében különbözik mindattól, amire más állatok képesek” (Pumphrey, 1951). Mindenesetre nincsenek olyan ügyes általánosítások, amelyek átfognak mind a nyelvet, mind az emberben található sok jól körülhatárolt zooszemiotikai rendszert, mint például azokat a területi, valamint idő- és térbeli mechanizmusokat, melyekben az ember osztozik a szerves világ többi részével (Hall, 1968).

Most felmerül a kérdés, vajon lehetséges-e a jeleknek valóban összehasonlító tudománya. Érvekkel alátámasztottuk, hogy minden természetes nyelv egyetlen minta feldolgozása. Ha ez így van, úgy tűnhet, hogy a nyelvész „mélyszerkezet”-ismerete fogyatékos attól, hogy egyetlen mintára korlátozódik. A nyelv szabályait bizonyos mértékig le lehet írni, de mivel egyedülállóak, meg lehet-e őket magyarázni abban az értelemben, hogy logikusan levezethetők a szemiotikai törvények egy magasabb szintű együtteséből? Az ember más szemiotikai rendszereinek és különösen a körülbelül kétmillió még élő faj jelző viselkedésének tanulmányozása és jellemzése azért olyan rendkívül vonzó feladat, mert talán kiutat tudnak mutatni abból a dilemmából, melyet az okoz, hogy egyelemű mintából kényszerülünk messzemenően következtetni, és így lehetővé tudják tenni, hogy megkülönböztessük, mi a szükségszerű és mi az esetleges a kommunikációs rendszerekben. Ez a remény fűtött a saját téren végzett kutatásaimban is, és motiválta egy kötet összeállítását az emberi kommunikációról (Sebeok és társai, 1964), valamint egy tanulmánygyűjteményét az állatok kommunikációjáról, mely azzal kapcsolatban is tartalmaz kutatásokat, mi lehet ezek jelentősége az antropológia, a nyelvészet, a pszichológia és a kommunikációelmélet számára (Sebeok, 1968).

Végül is azonban egészeiben véve a zooszemiotikának is szembe kell néznie az egyelemű mintából történő következtetés ugyanezen problémájával. Ennek az az oka, hogy a földi organizmusok, a protozoától az emberig, annyira ha-

sonlóak biokémiai részleteikben, hogy ez jóformán biztossá teszi, hogy mind-egyikük az élet eredetének egyetlen esetéből fejlődött ki. Különböző megfigyelések támasztják alá azt a hipotézist, hogy a teljes szerves világ egyenes ágon származott le az őseletről. A leghatásosabb tény az, hogy a DNS-molekula mindenütt jelen van. Az összes, földön ismert szervezet genetikai anyagát nagyrészt a DNS és RNS nukleinsavak alkotják. Ezek szerkezeteikben olyan információt tartalmaznak, amely szaporodás útján nemzedékről nemzedékre száll, és melyek ráadásul rendelkeznek az önmásolás és a mutáció képességével. Röviden, a genetikai kód „egyetemes vagy majdnem az”; megfejtése megdöbbentő teljesítmény volt, mert megmutatta, hogyan „kapcsolódik egymáshoz két nagy polimer nyelv, a nukleinsav és a fehérje nyelv” (Crick, 1966). Ljapunov szovjet matematikus bebizonyította továbbá, hogy minden élő rendszer határozottan előírt csatornákon keresztül kis energia- vagy anyagmennyiségeket sugároz ki, melyek nagy tömegű információt tartalmaznak, ezek felelősek az óriási energia- és anyagmennyiségek későbbi irányításáért. Így egy seereg biológiai és egyben kulturális jelenséget az információkezelés aspektusaként értelmezhetünk: elraktározás, visszacsatolás, az üzenet továbbítása a csatornán és hasonlók. A szaporodás így végül nagyrészt információmásolatnak tekinthető, vagy még inkább egy bizonyos fajta molekuláris kommunikációnak; valamiféle irányításnak, mely a földi élet egyetemes tulajdonságának tűnik, és mely független a formától vagy a tartalomtól.

Öt évvel ezelőtt (vagyis 1962-ben) új és keletkezőben levő dimenziók elképzelésére hívtam fel a figyelmet: a nyelvészet és a genetika tudományának konvergenciájára, azzal a megjegyzéssel, hogy mindkettő „autonóm testvértudományként lép fel a kommunikációs tudományok szélesebb területén, melyhez molekuláris szinten a zooszemiotika is hozzájárul” (Sebeok, 1963). Az örökléstan terminológiája bővelkedik a nyelvészetből és a kommunikációelméletből kölcsönzött kifejezésekben, amint erre nemrég Jakobson (1969) rámutatott, aki szintén hangsúlyozta a genetika és nyelvi kódok saját strukturái és funkciói között levő szembevetendő hasonlóságokat és ugyanúgy a fontos különbségeket. Ezek természetesen sürgősen további tisztázást és pontos magyarázatot követelnek. De már most is elég világos, hogy a genetikai kódot kell a legalapvetőbbnek tekinteni az összes szemiotikai hálózat között, és ezért egyben az állatok – az embert is beleértve – által használt összes többi jelzőrendszer prototípusának. Ebből a szempontból a molekulák, melyek kvantumrendszerek és szilárd fizikai információhordozókként működnek, a zooszemiotikai rendszerek és végül a kulturális rendszerek, a nyelvet is beleértve, egyre komplexebb energiaszintek fokainak természetes sorozatát alkotják egyetlen egyetemes evolúción belül. Ezért lehetséges leírni a nyelvet, mint az élő rendszereket is, egy egységes kibernetikai állásponttól. Noha ez jelenleg talán nem több egy hasznos párhuzamnál, mely remélhetőleg, ha új információt nem is, de bepillantást nyújt a problémákba – az örökléstan, az állatok kommunikációjával foglalkozó tanulmányok és a nyelvészet kölcsönös együttműködése elvezethet a szemiózis dinamikájának teljes megértéséhez, és a végső elemzés során kiderülhet, hogy ez nem kevesebb, mint az élet meghatározása.

Művészet és szemiotika

B. A. USZPENSZKIJ

A művészet szemiotikájáról

B. A. Uszpenszkij (1937–), a fiatal szovjet nyelvészemzedék kiemelkedő tagja, a Moszkvai Egyetem Számítógépes Nyelvészeti Laboratóriumában tudományos főmunkatárs. A strukturális nyelvtipológia legjelentősebb szovjet képviselője, a hipermodern matematikai és logikai módszerek kiváló ismerője, aki szemiotikai érdeklődésének keretében fordult a poétikai, majd az általános művészetszemiotikai kérdések irányába, különös tekintettel a szóbeli és a vizuális művészetek tanulmányozásának irányába. – Az alábbi cikke egy előadás vázлата, amelyet egy tartui nyári szemiotikai szemináriumon tartott.

Forrás: *O szemiotyike iszkusszva. Szimpozium po sztrukturonomu izucsenyiju znakovih szisztyem – Tyeziszi dokladov. Moskva, 125–128. old.*

A műalkotást úgy is tekinthetjük, mint szimbólumokból álló *szöveget*, amely szimbólumokba mindenki a maga módján helyettesíti be a tartalmat. (Ebben a vonatkozásban a művészet analóg többek között a jóslattal, a vallási prédikációval.) Emellett azonban itt a tartalombehelyettesítés társadalmi meghatározottsága sokkalta kisebb, mint a nyelvben; a többértelműség általában (azaz a többféle értelmezés elvi lehetősége) a művészeti alkotás lényegi oldalát jelenti. Jelentésen, értelmezésen asszociációs és képzetsorokat érthetünk, melyek valamilyen szimbólumhoz kapcsolódnak. A jelentést általában úgy határozzák meg, mint invariánst a megfordítható fordítási műveleteknél. Az adott esetben a művészeti szimbólumok lefordításáról van szó asszociációs és elvont képzetsorokra. Ez a *fordítás* különösen szemléletessé válik, ha a mozgást statikusan ábrázoljuk úgy, hogy a mozgó objektum egyes egymást követő stádiumait rögzítjük (pl. fényképen vagy a futurista képeken), majd bekövetkezik ezek lefordítása a néző tekintetének mozgására (itt az invariáns a mozgás absztrakt fogalma). [...] Vessük ezt össze a hangok artikulációs mozgássá való átkódolásával néhány hang utánzásának alkalmával, amikor az invariáns az az érzés, ami megfelel az adott artikulációnak. Ugyanakkor, ha a művészet eléri kitűzött célját, ez a művelet *megfordítható* abban az értelemben, hogy a néző természetesen asszociálja az adott képzetet az adott képi megformálással. Ezzel azonban már a művészet szimbólumainak a kifejezés síkjából a tartalom síkjába való átmenetéről van szó.

Ha egészében a tudomány mozgása egy új, az adott nyelvet (elméletet) is magában foglaló és magyarázó *metanyelv* létrehozására irányul (azaz megvan az a tendencia, hogy az adott teóriát egy új, még általánosabb elmélet objektumaként fogva fel még tágabb látószöggel közelítsük meg a témát). Ebben az esetben a művészet feladata ennek éppen a fordítottja: szokott képzeteinket valamilyen jóval szűkebb és szemléletesebb jelenség metanyelvévé kell tenni, vagyis új módon kell szemlélnie az adott jelenséget a már meglévő kifejezések, a már kialakult egyezményes összefüggések kereteiben.

A művészet szemiotikáját, úgy gondoljuk, célja is meghatározza. Ez utóbbi föltételezi a feladatot: a tartalom keresését a műalkotásban. Éppen e feladatnak a hiánya különbözteti meg a természeti jelenségeket a műalkotásoktól. A természeti jelenségek esetleg nem maradnak el a műalkotások mögött (alapos egyenértékű vizsgálatuk esetén); csakhogy éppen ezeknek a jelenségeknek

a természetes volta s tartalmi értelmezésére irányuló feladat hiánya akadályozza esztétikai befogadásukat. Ugyanakkor a vallásos világnézet szemszögéből ezek a jelenségek tudatos értelmet nyerhetnek.

A művészet fejlődése egészében analóg a nyelv fejlődésével. Diakronikus metszetben a művészetet éppúgy, mint a nyelvet olyan rendszernek képzelhetjük, amely állandóan törekszik a tartós állapotra. A művészetet is és a nyelvet is az jellemzi, hogy minden pillanatban törekszik valamiféle normára, de ezzel egyidejűleg a normától való eltérés is jellemzi. Ha ezek az eltérések túlságosan gyakorivá válnak, ők maguk alkotnak új normát (ebben a vonatkozásban fennáll a hasonlóság a magukat újratermelő – önreprodukáló – rendszerekkel). A normát valamilyen jelenség előre megjósolható volta határozza meg (a korábbi jelenségek vagy előre megadott információk alapján). Ez a norma jelzi a már kialakult kapcsolatokat jel és tartalom között (pl. az ablakot verő eső, ami a hős nyomott hangulatát szimbolizálja), de kifejeződhet olyan korlátozásokban is, amit a kifejezésre (pl. versmérték) vagy a tartalomra kényszeríthetnek (ide tartozhat például annak a társadalomnak és annak a kornak az előre megadott morális elvárása, amelyik az adott műalkotást létrehozza). A részleges eltérések a már kialakult normáktól csak kismértékben jósolhatók meg előre, esztétikai információt hordoznak, és ezek az eltérések alkotják a művészetet. Ennek megfelelően az esztétikai jel mint olyan csak a normához viszonyítva lehetséges, vagyis nem más, mint utalás a jelentésre, nem pedig a denotátumra (pl. a szimbólum a művészetben, mint a jel jelének a jele!).

A művészet valóságos szövege nem más, mint esztétikai és közönséges jelek egymásutánja. A normához való viszonyt úgy is tekinthetjük, mint a *fikció* fogalmának tudományos értelmezését. Ebből a szempontból minden műalkotás fikatív,¹ mivel mindig feltételez valamilyen normát, aminek alapján befogadása megtörténik; a norma hiánya – azaz a korlátozások hiánya a kifejezés és a tartalom elemeinek lehetséges kombinálásában – adja a tiszta formalizmust, ami ezért is nem lehet tartalmas.² Nem jogosult feltenni a kérdést: igazak-e vagy helyesek-e ezek a korlátozások (ez kívül esik a művészetelmélet keretein). Amikor a néző belép a színházba, a cselekmény helyére és idejére és magára a cselekményre vonatkozó megkötésekkel együtt rendszerint néhány értékelő korlátozást is ráerőszakolnak (morális beállítottságot); megvan a lehetősége, hogy ne értsen velük egyet (az életben, nem pedig a művészetben), de hogyha kiindulási alapnak elfogadja őket, módja van rá, hogy esztétikai élvezetben részesüljön. A narrátorok elbeszélései a tiszta normát jelentik (s ezzel együtt nem hordozhatnak esztétikai információt).

A norma és a normától való eltérések viszonyát úgy is elképzelhetjük, mint szintaktikai viszonyokat a művészetben. Ezek a viszonyok analógok a nyelv és a beszéd viszonyával. A művészet a norma rekonstruálása nélkül nem alkot rendszert (mint ahogy a beszéd sem alkot rendszert a nyelv rekonstruálása nélkül). Ezek a viszonyok ilyenképpen azután a művészet szinkroniáját (s nem csupán diakroniáját) jellemzik. A norma, úgy látszik, jelen van bármilyen fejlődő szemiotikai rendszerben, és így ezzel együtt szemiotikai kategória.

A művészet ontogenezise, úgy látszik, analóg a nyelv ontogenezisével. A hangalakbeli hasonlóság készíti a költőt, hogy értelmi kapcsolatokat is ke-

ressen a szavak között; ilyen módon a hangalak gondolatokat szül (ez analogikusan így van más művészeti ágakban is). Vö. a gyermekbeszéddel, amikor hangsort ejtenek ki, s azután keresnek hozzá szituációt.

Így a művészet mind folyamatát, mind eredményeit tekintve szemiotikai kutatás tárgya lehet. Bizonyos jelkészlet tartalmat sugall a művésznek. A művész megszervezi azt részben formai szabályok szerint (a normának megfelelően vagy attól eltérve); eredményül szimbólumok egymásutánját kapja, ezeket a szimbólumokat a néző a maga tudattartalmával tölti meg (s ez a tartalom csak részben esik egybe a művész vagy egy másik néző tartalmával), s ez a művészetet jellemző átadási folyamat a művésztől a nézőig.

T. TODOROV

Szinekdoché

A bolgár származású és Párizsban működő T. Todorov (1939–) főleg stilisztikával, poétikával foglalkozik (társzerkesztője a Poétique című folyóiratnak), és csupán ezen keresztül, illetőleg a párizsi szellemi élet „szemiotizált” légkörén keresztül érintkezik a szemiotikával.

Az alábbi tanulmányrészletben az irodalomelmélet és a stilisztika szinekdoché fogalmának elemzése lényegileg a Greimas által jelzett úton halad. – Tanulságos ugyanakkor a (nyelvi) jel önkényességével kapcsolatos álláspontja is.

Forrás: Tzveton Todorov: *Synecdoques*. – *Communications*, 1970. 16. sz. 26–35. old. (Kissé rövidíve.)

[...] Cicero óta úgy határozzák meg a figurákat (alakzatokat)*, hogy valami másra vonatkoztatják őket, mint saját maguk; egy másik kifejezésre, amely helyettük előfordulhatna. Ezek a helyettesítési elméletek, és azon alapulnak, hogy (szemantikai) ekvivalenciát létesítenek két jelentő [signifiant] között, amelyek közül az egyik az igazi, a másik az átvitt. A megjelöletlen (az igazi) elemet azután valamilyen normával azonosítják, még ha természetét illetően nem is könnyen jutnak egyetértésre. A jelenlegi elméletek többségükben csak tökéletesítik, finomítják ezt a meghatározást. Az alakzat eltérés a normától. Az átvitt értelmű kifejezés egy szabályosabb, közönségesebb, egyszerűbb kifejezéssel lenne helyettesíthető stb. Nos, ez a makacsul ismételtetett felfogás néhány ellenvetésbe ütközik. Íme a legkézenfekvőbbek:

(1) Általában egyetértenek abban, hogy nem minden eltérés alakzat. De senki sem javasolt olyan megkülönböztető kritériumot, mely elválasztja az „alakzatteltéréseket” a „nem alakzat eltérésektől”. A meghatározás tehát legalábbis nem teljes: hiányzik belőle a „differentia specifica”.

(2) De milyen árat kell fizetni az ellenkező állítás fenntartásáért, melynek értelmében minden alakzat eltérés?

Eltérés, de mitől? Egy normától. A modern rétorok álma az volt, hogy ezt a normát a nyelv kódjával azonosítsák. Igaz, jó néhány alakzat a nyelv áthágását jelenti (pl. Klinkenberg „metaplaszmainak” többsége). De ez a hányad csak az alakzatok egy részének felel meg; a többiek esetében a normát nem a nyelvben, hanem valamelyik „beszéd”-típusban** (type de discours) kell keresni. Így állítja fel Jean Cohen a tudományos „beszéd” (discours) normáját; és őt megelőzően Pius Servien határozta meg ezt az utóbbit úgy, mint ami a kétértelműség hiányán, a parafrázis könnyű megvalósíthatóságán, a ritmus lényegtelen voltán stb. alapszik. Ezután nyilvánvalóan ki lehet jelenteni, hogy egy másik „beszéd” (a költői; de miért ne a zurnalisztikai, a mindennapi stb.) az előzőtől való eltérés. De mit ér ez a megjegyzés? A nyelv szabályait min-

* Alakzat (lat. figura), stilisztikai műszó, a stílus élénkítésének, fordulatosabbá tételének eszközeit nevezik így. Egy olyan kifejezésmód, amely azzal, hogy eltér a szokásostól, különleges hatásúvá válik. – *A szerk.*

** A francia *discours* műszót a magyar „beszéd”-del fordítjuk, ez azonban egyúttal – szemben állva a „rendszerrel” – „szöveg”-et is jelent. – *A szerk.*

denfajta „beszédre” alkalmazzuk, míg egy beszéd szabályai csak saját magára alkalmazhatók. Azt mondani, hogy ezek nincsenek meg egy másik „beszédben”: tautológia. Minden „beszédnek” megvan a maga szerveződése, melyet nem lehet egy másik „beszéd” szerveződésének megfordításával erőszakkal levezetni. Ennek ellenkezőjét állítani ugyanazt jelentené, mint ha a székeket eltorzult asztaloknak fognánk fel.

Igaz ugyan, hogy az alakzatok eltérések, de olyan gondolat ez, melynek *hasznos volta* problematikusnak látszik. És ha a nyelvi kód áthágásaira korlátozzuk magunkat, ezek, valamint az alakzatok két egymást metsző együttest alkotnak. Egy ilyen tény bizonyára érdemes arra, hogy elidőzzünk mellette (miért észlelünk bizonyos áthágásokat úgy, mint alakzatokat?), de nem magyarázza meg az alakzat természetét.

De ez még nem ad igazat az eltérés mai „becsmérlőinek”. És nemcsak azért, mert ennek a meghatározásnak az elvetése – ahogy azt a szó szoros értelmében vett „boszorkányüldözés” is tanúsította, melynek Jean Cohent kitétek – gyakran egy régi obskurantizmust takar, melynek értelmében az irodalom megismerhetetlen tárgy. Hanem annak az elvnek következtében is, melyet úgy nevezhetnénk, mint „a megismerésnek az ideológiától való viszonylagos függetlenségét”. Ha egy alakzatot úgy írunk le, mint az ismétlés ilyen és ilyen típusát, a leírás akkor is jó lehet, ha a norma – ellentétben a rétorok feltételezéseivel – nem zárja ki az ismétléseket. Az eltérés elmélete megbukik a magyarázat szintjén, de nem feltétlenül a leírás szintjén.

[...] A leírásnak a magyarázattól való viszonylagos függetlenségét úgy szemléltethetjük, hogy emlékeztetünk arra, ahogyan Francis Edeline elemezte a szóképeket, és különösen a szinekdochét. Ahogyan a tündérmesékben vagy a Lear királyban a sokáig megvetett harmadik leány végül a legszebbnek és legokosabbnak mutatkozik, úgy a szinekdoché, melyet idősebb nővérei, a metafora és a metonímia miatt – egészen létezésének tagadásáig – hosszú időn át figyelmen kívül hagytak, ma úgy jelenik meg, mint a leginkább központi alakzat (Fouquelin és Cassirer ezt előre sejtette).

A liège-i csoport* a szinekdochéről szóló tanulmányában komolyan vett egy elvet, melyet ma mindenki elfogad, s levonta belőle a következtetéseket. Elemzése helytálló, ha az elv – mégpedig az, hogy lehetséges a szavak szemantikai síkon való felbontása – igaz. Erről a felbontásról, melyet ma szemikusan vagy alkotórészek szerintinek (komponenciálisnak) neveznek, a liège-iek megjegyzik, hogy kétféle lehet.

*

[...] Az első típus konjunktív és materiális: egy fotelnak ülással és háttámlával és karokkal és lábakkal kell rendelkeznie stb. A második típus diszjunktív és konceptuális: egy gömb *vagy* labda, *vagy* fej, *vagy* görögdinnye lehet stb. Másképp mondva, ebben a második esetben a fejből, a labdából, a görög-

* A Liège-ben működő v-csoport a francia „neoretorika” nevezetes központja; reprezentatív összefoglalásuk: J. Dubois-F. Edeline-J. M. Klinkenberg-P. Minguet-F. Pire-H. Trinin: *Rhétorique generale*. Párizs, 1970. – *A szerk.*

dinnyéből egy közös tulajdonságot (egy szémát) vonunk ki, melyet osztálynak fogunk fel (a józan ész azt kívánja, hogy a „gömb alakú” a „fej” része legyen, de logikai szempontból a „fej” a „gömb” osztály egyik eleme).

Másrészt, az értelem láncán, melyet így átfognak, le és fel lehet szállni, ahonnan egy általánosító és partikularizáló szinekdoché adódik. Az általánosításnak nyilvánvalóan más az értelme attól függően, hogy a lebontás anyagi vagy fogalmi volt. „Az anyagi »rész« kisebb mint az egész, míg a szemikus »rész« általánosabb nála.”

A szinekdoché abból áll, hogy a szót olyan értelemben használjuk, amely ugyanazon szó egy másik értelmének a része, a lebontás egyik vagy másik típusát, az egyik vagy másik irányt követve. A híres „vitorla”, amelyet a „hajó” értelméhez közel álló értelemben használunk, partikularizáló anyagi szinekdoché. Az „ember” a „kézhez” közeli értelemben általánosítható stb.

A metafora ekkor nem más, mint kettős szinekdoché. A metaforában minden úgy történik, mintha egy közvetítő értelemben a két szóban forgó értelem azonos része úgy működne, mint az egyik és a másik szinekdochéja. Ahhoz, hogy a két értelem ugyanaz alá a jelentő alá legyen foglalható (mint ha nem két értelem lenne, hanem egy), „először” mindkettőt szinekdochikusan ábrázoljuk. Például a (hajlékony) a (nyírfa) és a (leány) szinekdochéja, ami lehetővé teszi, hogy a „nyírfának” a „leány” szóéhoz közeli metaforikus értelmet adjunk.

A metonímia ugyancsak kettős szinekdoché, de ellentétes értelemben: szimmetrikus a metaforával és annak fordítottja. Itt mindkét értelem úgy működik, mint egy őket átfogó harmadik értelem szinekdochéja. Amikor a szerzőt nevezzük meg, hogy műveiről beszéljünk, az egyik és a másik is szinekdochikusan hat annak az átfogóbb együttesnek a vonatkozásában, mely magában foglalja az életet, a műveket stb. A két értelem közti egyenértékűség létesítése ezért válik lehetségessé, mert mindkettő ugyanahhoz az együtteshez tartozik.

Még nem látjuk át e logikai elemzés minden következményét. Íme az egyik egészen egyszerű következmény, amely jól szemlélteti, hogy eddig milyen kevés figyelmet szenteltek a retorikai tényeknek: Jakobson a freudi sűrítéssel (kondenzáció) azonosítja a szinekdochét, Lacan a metaforával. Ellentmondás? Nem, mert a metafora nem más, mint kettős szinekdoché.

*

[...] Ha a klasszikus korszak egyik szerzője a „láng” szót metaforikus értelemben használja, nem állíthatjuk, hogy *szerelmet* akar mondani. Olyan értelmet akar megnevezni, mely semmilyen más jelentővel sem nevezhető meg pontosan. Az így alkalmazott „láng” szó a lehető legközvetlenebb eszköze annak, hogy azt jelentse, amit jelent. A „láng” nem jelent *szerelmet* abban az értelemben, amelyben a „szerelem” *szerelmet* jelent.

Mi akkor a „szerelem” szó szerepe ebben az esetben, miért idézték fel oly gyakran? Az értelem elválaszthatatlan a szótól (a jelentett a jelentőtől), az egyik nem létezik a másik nélkül, és egy jelentett nem nevezhető meg két jelentővel. Ugyanakkor a szavak nem elszigetelt szigetek, kapcsolatot tartanak

fenn egymással, s ha nem is rendszert, legalábbis együtttest alkotnak. A jelentő–jelentett viszony egységese nem akadályozza annak, hogy kapcsolatok létezzenek az egyik és a másik jelentett között. Így történik, hogy a metaforikusan alkalmazott „láng” szó felidézi (de nem jelenti) a „szerelem” szót. A „szerelem”, mondjuk, a legközelebbi körülírás, melynek segítségével újra alkothatjuk a „láng” szó jelentését, amikor metaforikusan alkalmazzuk.

A nyelvi rendszeren belül tehát a viszonyok két típusa létezik, melyek közül első látásra mindkettőnek köze van a jelentéshez, de amelyek eléggé sajátosak ahhoz, hogy külön nevet érdemeljenek. A „láng” jelentő és a „láng” jelentett közti viszonyt hívjuk jelentésnek, és a „láng” jelentett és a „szerelem” jelentett közötti szimbolizációnak. A szóképek ekkor a szimbolizálás kódját nyújtják, mert megfogalmazzák az egyik és másik jelentett közt, vagy jobban mondva, a szimbolizáló és a szimbolizált közt lehetséges különböző viszonyokat. A szimbolikus viszony két olyan azonos természetű entitás állandó társulása, mely egymástól függetlenül is létezhet.

Sok, általában a jeleknek tulajdonított sajátosság a szimbólumoké kell hogy legyen. Például azt mondják, hogy a jelentett a maga részéről jelentővé válik, és így egy láncszerű folyamatot indít el. Nos, egyedül a szimbolizálás hosszabbodhatik meg ezen a módon végtelen láncokat alkotva. A jelentés a jelentő és jelentett egységére korlátozódik.

*

Újra fel kell nyitni a „jel önkényes voltának” dossziéját.

Ezt a kétezer éves kérdést Saussure tette újra divatossá, aki a jel önkényességét állítja, majd újabban Benveniste, aki azt visszafordítja: a jel nem önkényes, hanem szükségszerű. Hosszú vita következett, összefoglalása Engler tételében található.

A kérdés mármost nem ugyanúgy vetődik fel, ha a jelről vagy a szimbólumról van szó. A jelentő és jelentett közti viszony feltétlenül nem motivált: elgondolhatatlan, hogy egy grafikus vagy hangzó sor valamilyen értelemben hasonlítson (vagy összefüggjön vele stb.). Ugyanakkor ez a viszony *szükségszerű*, ebben az értelemben, hogy a jelentett nem létezhet a jelentő nélkül, és fordítva. A szimbólumnál ellenben a szimbolizáló és szimbolizált közti viszony *nem szükségszerű* (vagy „vagy önkényes”), mert a szimbolizáló, akárcsak a szimbolizált létezhet e viszonyon kívül. Ugyanennél az oknál fogva a viszony csak *motivált* lehet, mert másképp semmi sem ösztönözne felállítására. Nincsenek tehát részlegesen vagy viszonylagosan motivált jelek, mert a jelentés viszonya magában foglalja a nem motiváltságot. Ellenben *minden* szimbólum – s nem csak némelyikük – motivált, bár különbözőképpen. Egy másik tanulmányban Benveniste megjegyezte: „A nyelvi jellel ellentétben ezek a sokszoros jelentők és ez az egyedüli jelentett (mi azt mondjuk: a szimbolizáló és a szimbolizált) állandóan motivációs viszony révén kapcsolódnak össze.”

Mi a helyzet azzal, amit általában a „jel motiváltságának” neveznek? Vegyük először a leggyakrabban idézett esetet, a hangutánzókat esetét: a „coucou”-t [kakukk] vagy a „borborygme”-t [gyomorkorgás] motivált jeleknek tartják, mert hasonlítanak azokra a dolgokra, melyeket megjelölnek. De azonnal belátjuk,

nem a jelentésviszony motivált, hanem a denotáció (vagy a referencia) viszonya. A „coucou” hangjai nem hasonlíthatnak (nem hasonlíthatnak) a *coucou* értelemre, hanem a referensre (a madárénekre) vagy mentális ábrázolásukra hasonlíthatnak (ez utóbbi a referenst helyettesíti, és semmi esetre sem azonos a jelentéssel). Ebben az esetben a denotáció a szimbolizálás különös esete.

Saussure, amikor (nem motiváltat akarva mondani) az önkényességről beszélt, nem keverte össze a jel-referens viszonyt a jelentett-jelentő viszonyal. Egyébként tudatában van az első viszonynak, és munkájában külön nevet tart fenn a számára: ez az *onymique*. „A legközönségesebb eset a szemiotológiában az, amikor (a megjelölésre kiválasztott tárgyak véletlensége folytán) egyszerű onímia.” A referens „külső létező” a nyelvhez képest.

A „motiváció” második típusa az, amelyik a szóképekből származik. A „vitorla” hangsor és a *vitorla* értelem nem motivált viszony; de a *vitorla* értelem és a *hajó* (segítségével ideiglenesen jelölhető) értelem motivált viszonyt alkot: igen, de csak az első a jelentésviszony, a második a szimbolizáció. Ez a motiváció azért lehetséges, mert két értelem hasonlíthat egymásra (vagy lehet egymás része stb.), éppen úgy, ahogy a jelentő és a referens a „coucou” esetében; de egy jelentő és egy jelentett sohasem hasonlíthat egymásra.

Hátravan a harmadik, a morfológiai „motiváció”, a „poire-poirer/pomme-pommier” típusú (körte-körtefa/alma-almafa). R. Jakobson szerencsésen terjesztette ki ezt a fogalmat, amikor diagrammatikus motivációról beszélt.* Elég ugyanakkor egyenként megvizsgálni ezeket a példákat, hogy lássuk: sohasem egy jellel, hanem több jel viszonyával kapcsolatosak. Mondjuk, az egymást követés, vagy a fokozás, vagy az antitézis viszonya a jelentő síkján hasonlíthat egy viszonyra a jelentett síkján: de már nem a jelentés motivált, hanem a „beszéd” [discours] szerveződése.

*

A nyelvet, mely jelek rendszere, sok más kód árasztja el, mely mind szimbólumok rendszere – oly mértékben, hogy azt mondjuk, a kommunikáció szimbólumok és nem jelek rendszere segítségével folyik (ami nem jelent visszalépést a metafora „romantikus” elméletéhez: itt a szinkroniáról, s nem a diakroniáról, valamint az egyik rendszernek a másik által való kiszorításáról van szó. Vico módján azt is gondolhatjuk, hogy a jelentés helyettesíti a szimbolizálást). Nemcsak régóta leltárba vett, de fontosságában lebecsült forma miatt, melyet „népetimológiának” neveznek; vagy azon forma miatt, melyet ennek analógiájára Jakobson „költői etimológiának” nevez, ahol – a szójátéknak köszönhetően – a költő azt a benyomást kelti, hogy két szó értelme kapcsolatban van egymással; nemcsak az argóban vagy az eufemizmusban, ahol nyilvánvaló a retorikai alakzatok jelenléte, hanem a mindennapi kommunikáció legegyszerűbb esetében is, ahol mindig azért beszélünk szinekdochéval, metaforával, antifrázissal vagy metonímiával, hogy „mást mondjunk”. Mint Gérard Genette** megmutatta, minden nyelvésznél vagy szemiotikusnál job-

* Jakobson: *A nyelv szemiotikai vizsgálata*. – *Hang-Jel-Vers*. Bp. 1972. 112–132. old. – *A szerk.*

ban Proust vette tudomásul a „közvetett nyelv” általános használatát. S ez nem a Guermantes szalon sajátja: amikor az egyik fiatal Dogon eufemizmust alkalmaz, metafora segítségével beszél; de amikor a nemi szerveket nevükön nevezi, metonímia révén azt mutatja meg, hogy elérte azt a kort, amikor az ember ismeri a dolgok neveit.

Még kevésbé lepődünk meg annak láttán, hogy a társadalomban használatos többi rendszer szimbólumok és nem jelek közvetítésével működik. Nem véletlen, ha Gelb a *pars pro toto* (rész az egész helyett) viszonyát fedezi fel az írás alapjában; ha Frazer* és Mauss a mágia „nyelvét” majdnem retorikai terminusokban írja le; ha Freud ezt teszi nemcsak a mindennapi szóbeli érintkezés, hanem az álom vonatkozásában is; vagy ha ma azt mutatják meg, hogy teljes joggal idetartozik a reklám. A liège-i csoport azt tüzte maga elé explicit feladatként, hogy feltárja a retorikai alakzatokat a nem szóbeli rendszerekben: meg fogja őket találni – s nem szerencsés véletlen folytán, hanem azért, mert az alakzatok a szimbolizáló és a szimbolizált közti viszonyok változatait írják le. Freud már észrevette ezt az egységet: „Ez a szimbolika nem az álom sajátja, megtalálható minden tudattalan képzelgésben, minden kollektív, mégpedig népi ábrázolásban, a folklórban, a mítoszokban, a legendákban, a szólasmondásokban, a közmondásokban, a megszokott szójátékokban...” Ezt a szöveget kommentálva Benveniste jól látta a szimbolika érvényességi szintjét a nyelvben: „inkább a stílusban, mint a nyelvben”, „inkább a nagy beszédegyeségekben, mint a minimális egységekben”, és „a szóképek régi katalógusában” van. A szemiotikának szimbolikává kell alakulnia.

Az alakzatok retorikai leírása talán nem tökéletes, de legalább megvan az az érdeme, hogy számos különböző formát összeír, és örködik azon, hogy a különbség ne vesszen homályba. Itt az ideje, hogy ne csodálkozzunk annak lehetőségén, hogy az összes alakzat visszavezethető csupán kettőre: a hasonlóságra és az érintkezésre. Ha Mauss, Saussure (Kruszewski közvetítésével) és Freud, mindhárman ezt a dichotómiát alkalmazzák, nem kell azt hinni, hogy ez a csodálatos találkozás megerősíti az oppozíció igazságát: egyszerűen a pszichológiai asszociációk akkoriban elterjedt osztályozására hivatkoztak. Mint Nietzsche mondja, „ha valaki egy bokorban elrejt egy dolgot, pontosan azon a helyen keresi és megtalálja, nincs semmi magasztalni való ebben a keresésben és fölfedezésben...”

Nem tudjuk Peirce *ikonját* a metaforára, *indexét* a metonímiára visszavezetni. Ellentétben a metonímiával, ahol a két értelem (vagy a felidézett tárgyak) valódi érintkezésben vannak, az index azt követeli meg, hogy maga a jel, a saját anyagosságában, kapcsolódjon ahhoz, amit jelöl. Innen adódnak Peirce példái: a személyes névmások (és általában az egész deixis), melyek bizonyo-

** G. Genette szemléletében a szemiotikai törekvésekhez közel álló francia író és esszéista, fontosabb művei *Figures* (Essais) címen kötetekbe gyűjtve jelennek meg. Eddig három kötet látott napvilágot (1966, 1969, 1973, Ed. Seuil, Párizs). – *A szerk.*

* I. G. Frazer (1854–1914) angol etnológus, vallástörténész, az evolucionista irányzat egyik kialakítója. Híres munkája: *The Golden Bough* (13 kötet, 1880–1936), amely rövidített formában magyarul *Az Aranyág* (1965) címen jelent meg. – *A szerk.*

san nem metonímiák, de amelyek például azt a személyt jelölik, aki beszél, és így közvetlen kontaktusban van a „beszéddel”. Vagy a füst a tűzzel, a barométer az időjárással, a szélkakas a széllel: abban a pillanatban, melyben észleljük őket, közvetlen kontaktusban vannak azzal, amit jelölnek. Ezért van az, hogy a szó pontos értelmében vett minden referencia (egy jelen levő tárgy leírása) index közvetítésével jön létre, még akkor is, ha maga a mondat csak (a Peirce-i értelemben vett) szimbólumokból tevődik össze. Peirce, akárcsak Saussure, a referenssel való viszonyt a nyelv jelentő lényegén kívülnek tartja. Peirce szellemében ezért lehetséges az is, hogy egy nyelvben ne legyenek indexek, feltéve, hogy rámutató gesztusokkal helyettesítik őket. „Az egyiptomiaknak nem voltak prepozícióik, sem rámutató névmásaik, mivel mindig közvetlenül a Nilusra vonatkoztatták magukat. Ugyanakkor az eszkimók annyira beburkolóznak medvebőreikbe, hogy olyan rámutató névmásaik vannak, melyek megkülönböztetik azt, hogy a föld felé, a tenger felé, északra, délre, keletre, nyugatra...”

Ami az ikon illeti, valamilyen közös tulajdonsággal kell rendelkeznie a megjelölt tárggyal, példázza (felmutatja) minőségeit. A hangutánzó szó ezért ikon, és egy fekete folt a fekete szín ikonja. A metafora is lehet ikon, de csak akkor, ha megőrzi a megjelölt tárgy valamelyik tulajdonságát (Peirce itt tehát közelebb van Edeline-hez, mint szokásos kommentátoraihoz). Az ikonok az így meghatározott három osztályra oszlanak: „Azok, amelyek az egyszerű minőségekből részesülnek... *képek*; azok, amelyek egy dolog részeinek viszonyait ábrázolják saját részeik analóg viszonyaival, diagramok; azok, amelyek egy representamen ábrázoló jellegzetességét egyvalami másban való párhuzamoság segítségével ábrázolják, metaforák.”

A jelentésnek és a szimbolizálásnak a nyelvben való együttes jelenléte megvilágíthat egy első pillantásra visszavezethetetlen oppozíciót: a retorika és a terror, mai kifejezésekkel: egyrészt a pluralisztikus, végtelen olvasás, másrészt az irodalmi betű szerinti jellege közti oppozíciót. Hogyan lehetséges a szót egyszerre betű szerint és minden értelemben érteni?

A jelentés csak betű szerinti lehet. Azok a költők, akik ezt állították, a hivatásosaknál jobb nyelvészek voltak; a szavak csak azt jelentik, amit jelentenek, és nincs semmilyen más eszköz annak kimondására, amit kimondanak: minden kommentár meghamisítja jelentésüket. Amikor Kafka „kastélyt” mond, *kastélyt* akar mondani.

De a szimbolizáció végtelen, mivel a maga részéről minden szimbolizált szimbolizálónak válhat, az értelem olyan láncolatát nyitva így, melynek lefolyását nem lehet megállítani. A kastély a családot, az Államot, Istent szimbolizálja, és még számtalan más dolgot. Nincs ellentmondás a kettő között, s ebben Rimbaud-nak volt igaza.

Az irodalomelméletnek tehát legalább annyira van szüksége egy szemantikára, mint egy szimbolikára.

S. MORAWSKI

Mimézis

S. T. Morawski (1921–) lengyel esztéta ebben a szemelvényben az esztétika és a szemiotika problémáinak érintkezési pontjait vizsgálja, pontosabban kiragadja közülük az egyik legfontosabbat, a mimézis problémáját, és ennek vizsgálatával igyekszik azonosságokra és különbségekre felhívni a figyelmet. Mi, magyarok csak sajnálhatjuk, hogy Morawski nem vonta be vizsgálatába Lukács György miméziskoncepcióját, amelyet természetesen e néhány sorban nem is tudunk pótolni.

Emlékezzünk rá, hogy a mimézis problémája már felbukkant a Cassirer-szemelvényben. Morawski itt, ha implicit módon is, az egész kérdést egy jeltipológiai problémára vezeti vissza, méghozzá a peirce-i tipológia objektumvonatkozására (köte-tünkben a 21. és kk. old.), az index–ikon–szimbólum megkülönböztetésére. A tanulmány megírásának R. Barthes, Ch. Metz és M. Dufrenne francia szemiotikusok és esztéták hasonló tárgyú polemikus jellegű cikkei adtak indítékot. Morawski már ezek eredményeit összegezi, és tanulmányának megértéséhez tulajdonképpen a vita korábbi fázisainak ismerete nem szükséges.

Forrás: S. Morawski: *Mimesis–Semiotica*. 1970. 1. sz. 36–58. old. (rövidítve).

[...] Az esztéta [...] nem foglalkozik közvetlenül a jelentő [franciául: signifiant] és jelentett [franciául: signifié] kérdésével. A jelnek ez a két alkotója a művészet esetében – mint azt Metz és Dufrenne is alighanem elismerné – csak elvont szinten különíthető el egymástól, az esztétikai elemzés során a mű szerves egészként való azonosításán keresztül érzékeljük őket. Tegyük hozzá – Dufrenne-nel egyetértve –, hogy a szerves egész benyomása nem alakulhat ki anélkül, hogy a művet ne viszonyítanánk a rajta kívüli valósághoz. Az esztétika kérdései tehát nemcsak megfogalmazásukban, hanem lényegükben is különböznek a szemiotikában fölített kérdésektől, amennyiben a következő szempontok köré csoportosíthatók: (a) pontosan meghatározható-e a mimitikus érték, és ha igen, mi módon? (b) önmagában meghatározza-e annak a tárgynak a művészi értékét, amelyhez tartozik, vagy ez a művészi érték még más értékeknek is függvénye? (c) gazdagítja-e a mű teljes művészi értékét, vagy összeütközik más specifikus értékekkel, oly módon, hogy a teljes esztétikai kielégülés csorbát szenved?

Az erre a témára vonatkozó szakirodalom, miként az esztétikai fogalmak történetével kapcsolatban a legtöbbször lenni szokott, a mimézis többértelműségének is valóságos leckéje. Nem szükséges, hogy kitérjünk arra a jelentésárnyalatra, amelyet Erich Auerbach adott ennek a kategóriának hasonló című könyvében, mivel a szerző – kétségkívül szándékosan – elkerülte, hogy pontosan meghatározza művének alapvető tárgyát. Az európai esztétika három nagy hagyománya – a platonikus (a látszatoknak vagy a valóságban magában érzékileg adottnak az ábrázolása), az arisztotelianus (a dolgok lényegének ábrázolása) és a demokritoszi (a természet tevékenységének ábrázolása) – máig él. Az elsőnek a hatása nemcsak azokban a jelenkori művészeti elméletekben mutatható ki, amelyek továbbra is az objektív világ részeinek pontos utánzását tartják a legfontosabbnak (ami általában a naturalizmus valamelyik válfaját jelenti), hanem azokban is, amelyek – mint például az „informel” vagy az op-art esetében – a mindennapi tapasztalat anyagának feljegyzését igénylik. A második hagyomány olyan esztétikai rendszerhez vezet, amelyet korunkban Lukács György képviselt, kinek esztétikája talán a legteljesebb megtestesítője ennek a megközelítésnek. A harmadik a reneszánsz natura naturans gondolatától a mai strukturalista elgondolásokig ível. Lévi-Strauss és Barthes szerint a *l'activité structuraliste* [strukturalista tevékenység] azt tételezi fel, hogy a kör-

nyező világból származó szabályokkal összhangban teremtjük meg a struktúrák formáit és modelljeit. Ezeken a hagyományos áramlatokon kívül a mimézis – gyakran a szó használata nélkül – a legújabb filmelméletekben is felbukkan, olyan utalásokban, amelyek a mozgó képek alkalmazásával főként az élet szeszélyes és kusza áramlásának felidézésével keltett végleges illúzióra vonatkoznak. (Az itt és most létezésnek ezt az értelmezését helyesen a visszaadás mechanikus eszközeire vezetik vissza.) Az említett formulák közül a démokritoszi hagyomány leszármazottja a leginkább kérdéses, mivel kételkedni lehet benne, vajon az emberek utánozzák-e a természet „tevékenységeit”. Azért énekelnek vagy építenek, mert a természethez tartoznak és eleve hajlamuk van bizonyos viselkedési módokra. Aligha lehet a kagyló formájúra képzett gálya vagy a csőrként megfaragott fejsze mimetikus jellegét bizonyítékként említeni, mert ezek a platóni vagy arisztotelészi mimézis alapján is értelmezhetők. Másként szólva: mikor magukra a tevékenységekre utalunk, kiterjesztjük az „utánzás” jelentését. Megfelelőképpen használva a kifejezés kétségkívül „megjelenések” vagy egész struktúrák külsőleg érzékelhető utánzására utal. A „nonfiguratív” művészet teoretikusainak mimézisértelmezése áthághatatlan akadályokba ütközik. Aligha vehető többnek metaforánál az, amit ők állítanak: hogy Malevics vagy Kandinszkij képei az 1910-es évekből, Pollock* tisztán elvont színelrendezései, vagy az „informel” kitérései a természetet ábrázolják. Másrészt viszont a kubisták joggal állíthatták, hogy a természet vezette őket, mivel mozgalmuk nem szakított gyökeresen a valóság festésével. Más szóval mindaddig beszélhetünk mimézisről, míg a művészek valamilyen természetfelfogás elkötelezettjei, még ha félre is teszik annak reneszánsz modelljét; ugyanakkor semmi sem támasztja alá azoknak a kritikusoknak a spekulációját, akik – a művészek minden tiltakozása ellenére – a műveket metafizikai módon próbálják igazolni. Még ha ez a metafizika magától a művésztől ered is – mint Mondrian esetében, aki azt állította, hogy képeinek mértani, racionális valósága a világ eszményi, vízszintes–függőleges rendjét tükrözi –, kérdés, indokolható-e az ilyen hit. Ha pedig az érv úgy hangzik, hogy az olyan művész, mint Pollock, a képek, vonalak és formák heves összeütközéseivel saját nyugtalanságainak ad szót, el kell dönteni, vajon mimézis helyett nem kifejezésről van-e szó. Végül azok, akik egyes közismert absztrakt művek és a biológiai vagy fizikai kézikönyvekben látható fényképek közötti hasonlóságra hivatkoznak, megfeledkeznek róla, hogy ez nem lehet reprodukciós folyamatra mutató perdöntő bizonyíték. Mindössze azt jelentheti, hogy a művészre hatottak ezek a tudományos fényképek, vagy az érzékelés és a gondolat rokonsága a közölt anyag egybeesését eredményezte.¹ Végül pedig az is lehetséges, hogy némely (noha kétségkívül nem minden) modern művész „absztrakt motívumait” a valóságból származtatja, azaz szín-, forma- és térbeli viszonyok érdeklik. Arra azonban nincs mód, hogy megállapítsuk ezeknek a kiindulópontoknak a hitelességét, még ha esetenként valóban fennállnak is. Az az igazság, hogy mimézisre a művész vélt szándékaiból nem lehet, csak a művészi struktú-

* Mindhárman koruk avantgárd festői irányzatához tartoztak. Malevics és Kandinszkij Európában működött, Pollock Észak-Amerikában. – *A szerk.*

rából lehet következtetni. Bennük kell jelen lennie a mimetikus elemek nyomainak ahhoz, hogy e kategória alkalmazható legyen.

A mimézis legradikálisabb értelmezése sajátos apparátussal elvégzett reprodukálást jelent. Azonnal feltolul a kérdés: van-e eszményi hasonmás, és ha igen, művészi-e értékes-e? A film valóság-„tükrözését” szemügyre véve, okvetlenül arra kell következtetnünk, hogy nem maradéktalanul pontos reprodukció, mivel elkerülhetetlenül torzító folyamattal jár együtt: először is, bármennyire gépiesített a felvétel, korántsem tökéletes; másodsorban, a szalagra rögzített kép kétdimenziós; végül harmadszor, a szín még a színes filmnél is tagadhatatlanul mesterkélt.

[...] [A mimézisről] a következő megállapításokat tehetjük:

1. A mimézis egyszerűen művészeti kategória, amely mindig adott értékű vevőjéről, önmagában sohasem jelenik meg. Ez az érték a külső valóság hű, azaz analóg ábrázolásából adódik. E külső valóság olyan alkotóelemekből áll (ezek statikusan vagy dinamikusan meg vannak határozva), amelyek általában élő vagy élettelen tárgyak, illetőleg a közöttük adott térbeli és időbeli folyamatosságon belül létrejött kölcsönhatások. Külső valóságon itt ezeknek az alkotóelemeknek az összetett, makroszkopikus és a tudásunknak megfelelő legadekvátabb lejegyzését értjük. Ezek az alkotóelemek a belső valóságot éppoly mértékben magukban foglalják, mint adott személyek viselkedését és a tárgyak világát. Más szóval valakinek a boldogsága vagy a szomorú arckifejezése éppoly mimetikus téma, mint Párizs leírása Balzac vagy Zola műveiben, vagy Michelangelo Dávid-szobra. Hadd hangsúlyozzam, hogy nem általában a tárgyakat tekintem a művészi analógia utaltjainak – mivel ez a színeket és a színek kombinációját is magában foglalná –, hanem a tárgyaknak élő vagy élettelen „testként” felfogható formáját. Ezek bizonyos elidegeníthetetlen tulajdonságokat rejtnek magukban, és állapotokkal, eseményekkel, valamint mindenekelőtt egymás közötti viszonyokkal járnak együtt. A mimézis meghatározásához akkor tesszük meg az első lépést, ha adott tulajdonságokkal rendelkező érvényességi körrel hozzuk kapcsolatba.

2. A mimetikus jel annyiban hiteles, amennyiben megfelel az ikonikusan vagy konvencionálisan jelölt valóságnak. Ennek a megfelelésnek a foka változik, s ez az a mértékegység, amelynek alapján a fokozati kontinuumot képező mimézis különböző fajtáit meg lehet különböztetni: (a) Félmimetikusnak nevezzük a csökevényes megfelelést, ahol a jelenség struktúráját a mű tartalmából csak ügyvel-bajjal lehet rekonstruálni. (b) Teljesebb megfelelés esetén a tárgymű néhány alkotóeleme világosan felismerhető módon kapcsolódik a külső valósághoz (ez elsősorban a megjelenésekre vonatkozik az ikonikus művészetben, de másodsorban tárgyakra, eseményekre és más tárgyközi kapcsolatokra is). (c) A mimézis harmadik változata a megjelenés közvetlen és teljes visszaadását jelenti – főként a vizuális művészetekben –, vagy bizonyos szemantikai egészek segítségével megvalósított közvetett visszaadást – olyan művészi formákban, melyeknek a nyelv az egyedüli vagy legfontosabb anyaga. Az ilyen típusú ábrázolás nem mutat egyformaságot, hanem a külvilág maximálisan hű visszaadásától a végletes formalizálásig vagy sematizálásig a lehetőse-

geknek széles skáláját öleli fel. Bizonyos mértékig már a legaprólékosabb visszaadás is sematizál, de a sematizáló struktúra annál kevésbé nyilvánvaló, minél teljesebben figyelembe veszi a művész a külső valóságokat, összetevőiket és viszonyaikat. (d) A mimézis sajátos válfajáról van szó akkor, amikor a művész a való életet szüntelen és lezáratlan változásaiban ábrázolja. A kamera lehetővé teszi, hogy a filmben és a televízióban olyan képeket lássunk, melyeken az idő- és térbeli mozgásban levő személyek és dolgok a valóság ritmusát át tudják vinni magára a műalkotásra. (e) Végül a mimézisnek a dolgok lényegére irányuló változata is létezik. Az ábrázolásnak ez a módja a korábban felsorolt változatok bármelyikéhez társulhat.

A mimézis öt változata olyan sort hoz létre, mely az ábrázolt valóság felismerhetőségének és a benne tetet öltő alapvető tulajdonságok elmélyült tudomásulvételének a kritériumán alapszik. Ha tisztán művészi nézőpontot veszünk fel, az alkotás tényezőjét állítva előtérbe, akkor a skála másképpen rendeződik el: a reprodukálással kezdődik, és a megjelenések rendkívül hű, illetve felismerhetően torzító (sematizáló) ábrázolásán keresztül a félig mimetikus és a lényegre irányuló művészettel végződik. Hangsúlyozni kell, hogy nem az alkotás tényezője a művészi érték egyedüli mércéje, mert a strukturális következetesség foka is ilyen kritérium. Az is nyilvánvaló viszont, hogy a fogalmi-művészi és a tisztán fogalmi érték nem egyenes arányban növekedik. Nem férhet hozzá kétség, hogy az ábrázolás skálája egyik megfogalmazásban sem engedi meg a mimézisnek a valóság pusztá másaként való értelmezését. Még a reprodukálás sem a külvilág gépies lemásolását, hanem eredetiségének a földerítését jelenti. Ahol csak hű vagy torzító ábrázolásról – egész vagy félmegjelenéseken, illetőleg az élet ritmusának utánzásán alapuló –, mimézisről lehet beszélni – a mimézist arisztotelészi értelemben, átalakításként kell felfognunk, hiszen a valóság jelentésének kifürkészését és vizualitását jelenti. Az így értelmezett mimézisben a szubjektív tényező a megismerés szempontjából rendkívül aktív. A félig mimetikus ábrázolás viszont eltávolodik a külvilág érzékelésétől.

3. A mimézis a teljes művészi struktúra szerves része, tehát csak elvonatkoztatással választható külön. Ábrázoló műnél a mimetikus jelleg a mű egészét áthatja, a mimézist megvalósító formai és kifejező elemek mintegy átlátszóvá válnak. Ennek következtében kétféle feszültség is létrejön: (a) az önmagában szemlélt és a nem művészi külvilág felé mutató szemiotikai helyzetet: illetőleg (b) az önmagában figyelemre méltó formai elrendezés és az őt elnyelő, illetőleg semlegesítő művészi struktúra egésze között. Az első antinómiával Mukařovský ismételt és behatóan foglalkozott. Újabban Jurij Lotman állította a figyelem középpontjába, a műalkotást a következő dialektikus szembeállítások struktúrájaként értelmezve: a tárgyműben ábrázolt világ virtualitása, szemben a tárgymű entitásával; a valóságra emlékeztetés, szemben a fikcióval; a belső ritmust felépítő, specifikus elemekből álló szintaxis, szemben a kifelé, a szerzőre és a befogadóra irányuló szemiotikai rendszerrel.² A második antinómiának a klasszikus vizsgálata Roger Frytól származik. Az angol művésztörténész Daumier *St. Lazare pályaudvar* című képéről készített elemzésében felhívta a figyelmet arra, hogy a plasztikai és mimetikus értékek egymáshoz kapcsolódnak, s ugyanakkor versenyeznek is egymással.³

4. Az itt figyelembe vett művek esetében a signifiant és signifié megtöri azt az egységet, melyről mind Dufrenne, mind Metz joggal hangsúlyozta, hogy hozzátartozik a művészet lényegéhez. A denotatív és konnotatív funkció között tehát olyan vonzóerő áll fenn, mely éppúgy polarizálja, mint egyesíti őket. A mimetikus műveknél jelzett elkerülhetetlen antinómiák gazdagítják a mű anyagszerkezetét, de túlságosan előtérbe kerülve szétvetik a struktúra egészét és csökkentik a mű értékét. Ezt példázza az, amikor az illusztratív motívumok elárasztják a művet, és moralizálónak vagy propagandajellegűvé teszik. A másik véletlet olyan művek alkotják, ahol a művészi struktúra megszervezésére felhasznált eszközök túlon túl előtérbe kerülnek. A mimézis szempontjából az előbbi eset érdemel külön figyelmet. Azt mondtuk, hogy a mimetikus értéket nem lehet egyedül valamely konkrét alaptípusra visszavezetni, bár némely műfaj és mű esetében nem zárható ki ez a lehetőség. Mindent számba véve, általában nem az „itt és most” tényeinek lemásolása, hanem egy adott osztályhoz tartozó egyedek és a közöttük létrejövő viszonyok megközelítő és általánosított ábrázolása adja a művészi hitelt. Minél inkább megközelíti a mimézis egyes eseményeknek, tárgyaknak vagy személyeknek, illetőleg ezek kölcsönhatásának pontos visszaadását, annál közelebb került a tisztán dokumentumjellegű művészetéhez. Ettől távolodva viszont egyre inkább a képzelethez folya-modik, és az emberek vagy tárgyak közötti valódi kapcsolatokat tárja fel.

5. Művészi-megismerési értéknek nevezzük a mimézist, és így sajátos, különleges jellegét hangsúlyozzuk. A kognitív érték azonban egyedül a mimetikus művek sajátja. Bármiféle művészetben megtalálható, legalább úgy, mint a közlés sajátos típusa, amely egyrészt a művészre, másrészt magára a struktúrára utal vissza. A mimetikus műveknek mégis van egy kizárólagos tulajdonságuk: nemcsak önmagukra és létrehozójukra, hanem a jelentett valóságra is visszautalnak. Ezért a mimetikus értékeknek a számbavételekor mindig külön kell foglalkozni kognitív termékenységükkel – végül is ez a forrása annak a jelstruktúrán belüli oszcillálásnak, melyre harmadik végkövetkeztetésünk vonatkozott.

[...] a szemantikai és nem szemantikai jelek közötti különbségtevés meglehetősen elavult, mert minden műalkotáshoz kapcsolódik valamiféle kognitív jelentés. Az ilyen kérdéseknek a vizsgálatát a jövőben a denotáció és a konnotáció, a szintagmatika és a paradigmatika közötti összetett viszonyoknak a síkján kell elvégezni. A mimézis (sőt a realizmus)⁴ kategóriájának elemzésekor alighanem azokat a paradigmaticus elemeket kell meghatározni, amelyek lehetővé teszik, hogy megfelelést (analógiát) fogadjunk el a mű és a között, ami a műnek nemcsak alapul, hanem mintául is szolgált. Természetesen nem Saussure *langue* fogalmának szigorú jelentésén belüli, hanem az olyan kulturális sztereotípiák értelmében vett paradigmaticáról van itt szó, melyek adott kontextusban a szemantikai tartalom elolvasását és értelmezését szabályozzák. Nem szükséges bizonyítani, hogy a kultúra meghatározza, miképpen fogjuk fel a természetet, márpedig ez a kérdés a mimetikus értékek felfogása szempontjából is döntő fontosságú. Ezt igazolta V. Toporov, L. Zsegin és B. Uszpenskij a buddhista és bizánci festmények tételrendezésének és felépítésének elemzésekor, a *Trudi po znakovim szisztyemam* II. kötetében. A mű-

vész azonban – az adott kultúra által lefektetett kódok ellenére – megpróbál „visszatérni az énhez és a természethez”, s ebből arra következtethetünk, hogy nem a paradigmák alkotják a művészet alapját.⁵

Még válaszra vár a kérdés: a mimetikus értékek leértékelése vagy felértékelése mikor, milyen körülmények között, milyen művészetekben bizonyítja a művész ösztönös indítékát arra, hogy háttérbe szorítsa, illetve megőrizze a paradigmákat. Az erre vonatkozó vizsgálatok már túlvezetnek a szemiológia körén, de a szemiológia ebben az esetben is rávilágíthat a témának eddig homályban maradt problémáira.

S. J. SCHMIDT

Bevezetés egy szövegsemantikai irodalomtudományba

A Német Szövetségi Köztársaságban élő S. J. Schmidt (1940–), aki M. Bense tanítványa volt, tanulmányában több szempontból is időszerű kérdéseket érint. Egyrészt tudományelméleti szinten próbálja átgondolni témáját, generatív megoldással alapozza meg a szövegsemantikát. Másrészt azonban általános szemiotikai (sőt ismeretelméleti) kérdéseket is vizsgál, mint például a nyelv és a valóság viszonyát, s bár tagadja a valóságot mint „fix adottságot”, ez nála mégsem vezet „szubjektív idealizmushoz”, mert itt lényegében a nyelvnek a valóságról alkotott képünet befolyásoló hatását emeli csak ki. – Érdeemes emlékeztetnünk a mimézissel foglalkozó Morawski-tanulmányra is. Schmidt elutasítja a mimézis releváns voltának gondolatát, lényegileg azért, mert a szöveget létrehozuk, elemekből állítjuk össze, nem pedig „leképezzük”.

Forrás: S. J. Schmidt: *Text und Bedeutung. – Text, Bedeutung, Ästhetik.* Szerk. S. J. Schmidt, 43–78. old. (rövidítve), München, 1970.

1. Nem szükséges hosszasan bizonygatni, hogy az irodalommal foglalkozó diszciplínák ma (ismét) mind „belső” okok (vagyis a módszertani és tudományelméleti viták), mind „külső” okok (vagyis a társadalmi jelentőség kérdése) által kiváltott alapvető válságot élnek át. A legkülönbözőbb oldalokról és egyre nyomatékosabban fogalmazódik meg az az óhaj, hogy a szellemtörténeti és módszertanilag gyakorta csak az intuícóra támaszkodó irodalmi diszciplínákat (filológiákat) váltsa fel egy olyan *irodalomtudomány* (általános irodalomtudomány), amely elfoglalhatná az őt megillető helyet a modern tudományok együttesében. [...]

2. Mindenekelőtt célszerűnek tűnik, hogy az elemzés szempontjából megkülönböztessük egymástól az irodalomtudományt és az irodalomelméletet (poétikát). Ez a következőt jelenti: az *irodalomtudomány* olyan szövegek elemzésére, leírására és szemantikai értelmezésére irányul, amelyek – egyelőre az eddigi irodalomtudósok hallgatólagos megegyezése szerint – *költői és/vagy irodalmi* szövegeknek minősülnek. (Hogy e kutatási feladat megoldásához mennyire szükséges és tanulságos olyan szövegek figyelembevétele, amelyeket más célból hoztak létre, azt a gyakorlat fogja megmutatni.) Az ilyen szigorúan a szövegre irányuló elemzés objektivitásigénye – mint ahogy Stankiewicz kimutatta – abból a meggyőződésből fakad, hogy „a költői nyelv meghatározható belső, interperszonális és empirikus jegyeinek terminusaival”.¹ A szöveget azonban nem szigetelhetjük el mesterségesen (mint ahogy ez a műközpontú elemzés [németül: *werkimmanente Interpretation*] bizonyos irányzataiban történik), hanem kontextusban előforduló szöveggént, vagyis kommunikációs folyamatként fogjuk fel. Ezzel szemben az *irodalomelmélet* nyelvi szövegek irodalmiságára, esztétikai minősítésére, az irodalmi műfajok és stílusos lehetőségek helyére és jelentőségére, az irodalom létrejöttére, hatására és kommunikációjára, valamint az irodalommal való hatáskeltésre és kommunikációra vonatkozó elmélet kialakítására törekszik, és végső megfogalmazásában azt a döntést alapozza meg, mi és mikor tekinthető vagy tekinthető költői és/vagy irodalmi szövegnek. (A normatív igényt itt kifejezetten ki kell zárnunk.)

Az irodalomra vonatkozó szempontok teljességre törekvő osztályozásánál harmadik komponensként az *irodalomoktatást* kell megemlíteni; ennek feladatait éppen most veszik revízió alá², az ezen a területen folyó munka

minden bizonnyal csak egy modern értelemben felfogott irodalomtudománnyal és irodalomelmélettel való szoros együttműködésben határozható meg értelmesen.

3. Megjegyzések az irodalomtudományról

W. Dilthey a természet- és szellemtudományok megismerési céljainak „magyarázatára” [németül: Erklären] és „megértésre” [németül: Verstehen] való szugesztív felosztásával az irodalomtudomány tudományossá tétele körüli vitát vakvágányra terelte. Dichotómiája egyrészt azt a következtetést sugallja, hogy csak a természettudományos módszerek átvételével (pontosabban prognózisra képes törvények és oksági determinánsok kimunkálásával) biztosíthatunk az irodalomtudománynak a természettudományokénak megfelelő tudományosságot, másrészt megerősíti az „irracionalistákat” abbéli hitükben, hogy az irodalomtudomány önellentmondás (egyébként természetesen itt is a természettudományos tudománymodell minősül implicit módon normának), minthogy a (zsenik) kivételes teljesítménye(i)ként felfogott költői szövegek csak kultúr- vagy szellemtörténetileg, hermeneutikailag tárgyalhatók. Az egyedit, individuálisat, az eleve megmagyarázhatatlannak tételezettet nem közelítheti meg a természettudományos törvénymegállapítás értelmében felfogott tudomány, hanem csak az újraátélő beleértés és a parafrázis.

3.1. A „szöveg” leíró fogalomnak az irodalomtudományos vitában történt bevezetésével egy bizonyos idő óta – sokak számára talán észrevétlenül – az irodalomtudományos tárgykör meghatározásában bizonyos objektivizálódás tapasztalható, s ez megkönnyíti az irodalomtudomány tudományos jellegének időleges meghatározását is.

Az irodalomtudománynak szemben *kell* állnia tárgyainak egyediségével és e tárgyak mindenkori szubjektív befogadjának az egyediségével ahhoz, hogy interszubjektíve elfogadható kijelentési rendszerként megfogalmazódhasson. Ez egyáltalán nem hat károsan kutatásaira és eredményeire, hiszen nem siklik el a szövegek és a befogadás módjainak egyedisége fölött, hanem csak más helyet jelöl ki neki az elmélet által vezérelt kutatási tevékenységben.

Ehhez néhány magyarázatot fűzünk. K. R. Popper* koncepcióját elfogadva úgy vélem, hogy a tartalom- és az információgazdagság igénye mellett a kijelentések (egy elméletből levezetett mondatok) megcáfolhatóságának posztulátuma tekinthető olyan általános tudományelméleti posztulátumnak, amely egyúttal az általános irodalomtudomány tudományosságát is körülhatárolja. Az *ellenőrizhetőség* mint szükséges (ha önmagában talán még nem is elégséges) kritérium azonban feltételezi azt, hogy a szövegek, a szöveg alkotóelemei, a szöveg keltete hatások leírásánál és osztályozásánál olyan fogalmi rendszert alkalmazzunk és/vagy vegyünk át más tudományoktól, amely *lehetővé teszi* az ellenőrzést,

* K. R. Popper (1902–) osztrák származású angol tudományfilozófus, aki a logikai pozitivizmus útján indult, de azzal számos ponton vitakozó tételeket vall. Híres könyve: *The Logic of Scientific Discovery*. London, 1959. 1994-ben halt meg. – *A szerk.*

vagyis a szöveg és a kontextus olyan feldarabolását írja elő, amely megengedi, illetőleg nem zárja ki a szövegen történő interszubjektív bizonyítást. Ez a szövegnek különösen a korrelátumaspektusára és hatásaspektusára vonatkozik, amelyeket úgy kell leírni az irodalomtudományban, hogy a szöveganyagi, szöveg-szintaktikai, szövegsemantikai és kontextuális, illetőleg szituacionális tényezők jelentést létrehozó összefüggése világossá válják.

A tudományos érvelés bevezetése az irodalomtudományba mindenképp azt jelenti, hogy az érvelésben csak interszubjektíve eldönthetőnek minősíthető érvek forduljanak elő. Más szóval, akkor alkotunk irodalomtudományi kijelentéseket, ha gondoskodunk olyan ellenőrzési lehetőség(ek)ről, amely(ek) alapján a kijelentések igazsága vagy hamissága eldönthető. Másképp megfogalmazva: akkor állítunk föl egy (irodalom)tudományos kijelentést, ha azt a kijelentést olyan új kijelentések tárgyaként foghatjuk fel, amelyek érvényessége nem az első kijelentés szerzőjétől függ (és az autoritásnak mint bizonyítási értéknek a kiiktatása). A föllebbezési fórum személytől és helyzettől független, sőt személyek és helyzetek szempontjából heterogénnek kell lennie ahhoz, hogy döntési szintként fogadhassuk el.

Ezen a ponton a nyelvészetnek az irodalomtudományhoz fűződő viszonya első megközelítésben úgy határozható meg, hogy a nyelvészet *egy* olyan föllebbezési fórum szerepét tölti be, amely valamely irodalomtudományos kijelentés (megcáfolhatóságként felfogott) tudományosságáról dönt.

3.2. Az irodalomtudomány leíró fogalmai és leírási módszerei nem irányulhatnak tehát egyedi tényekre. Az individualist inkább mint általánosan meghatározott elemek egyedileg előforduló együttesét, illetőleg mint egy visszatérő szerkezet határértékét kell leírni (az irodalomtudományos elemzés megismerési célját a visszatérő szerkezeteknek kellene alkotniuk); az egyedi deduktív módszerrel meghatározható, mint egy (elméletileg megszerkesztett, illetőleg létrehozott) jeltípus egyedi jelpéldány, mint a szövegalkotás általános elemeinek és módszereinek egyszeri kombinációja. Az irodalomtudós érdeklődése nem az egyedi műre mint olyanra irányul, hanem a szövegnek felfogott és fenomenalitásában a nyelvi szövegek, illetőleg a nyelvi szövegalkotás általános elmélete alapján, illetőleg annak kategóriarendszerében (messzemenően) rekonstruálható egyediségére.

3.3. Az irodalomtudomány itt már mint egyedi szövegek elemzésére szolgáló heurisztikus elmélet mutatkozik meg. Tartalmaznia kell a sajátos célból megvalósult nyelvi szövegalkotás általános elméletét, valamint a szövegek és szöveghatások leírására és elemzésére szolgáló általános módszertant.

Jelenlegi kutatási szakaszában az irodalomtudomány a nyelvészet, a szemiotika, a szemantika és az információelmélet eredményeire van utalva. Kutatási programja azonban ezzel még nem merül ki, minthogy az irodalomtudományt nem lehet kizárólag a szöveganyagiság megragadására, illetőleg formális folyamatokra korlátozni. Aspektusainak tárháza jóval gazdagabb és összetettebb, mint a nyelvészet és más határtudományoké. Ennek a megjegyzésnek az értelme azonnal világosabb lesz, mihelyt az irodalomtudomány megismerési céljaira fordítjuk figyelmünket.

3.4. Előbb azonban a tudományelméleti-módszertani aspektusok után még az általános irodalomtudomány néhány tartalmi előfeltételére kell utalnunk.

Ahhoz, hogy az irodalomtudomány gondolata egyáltalán elfogadhatónak tűnjék, a nyelvi műalkotást meg a költői szöveget úgy kell felfognunk, mint *jelentéskomplexumot*, vagyis általánosan mint olyan bonyolult, érzékelhető és dekódolható képződményt, amely *elemezhető*. Az irodalomtudomány lehetősége attól a hipotézistől függ, hogy a műalkotás *jelentéskomplexum*, vagyis jelentést létrehozó procedúrák eredménye, általánosan valami megszervezett [németül: Gemachtes] és ezért részekre bontható; más szóval attól a hipotézistől, hogy az irodalmi megszövegezés csupán a *nyelvhasználat* egy változata, és nem képvisel más nyelvtípust, hogy tehát a performanciához és nem a kompetenciához* tartozó jelenségről van szó. Minden nyelvi szöveg az előállítás szempontjából úgy írható le, mint *választás* az alábbi lehetőségekből:

a) a langue-ból (a szótárból és a grammatikából/szintaxisból), illetőleg a nyelvi kompetenciából;

b) a mindenkori történeti nyelvállapotból és az író korában használatos irodalmi megszövegezési formákból;

c) a szerző szubjektív rendelkezésére álló, (a) és (b) által meghatározott megszövegezési eszközökből/performanciakészletből.

A szövegben megvalósult választás jellemzőiből vissza lehet következtetni a szerzőnek a közléssel és a hatással kapcsolatos *szándékaira*. Ha viszont az irodalmi műalkotást alapvetően egységes, nem elemezhető „szuperjelként” fogjuk fel, akkor valóban szükségtelenné válik az irodalomtudomány kutatási programja. (Csakhogy az előbbi föltevést be kellene ehhez bizonyítani.)

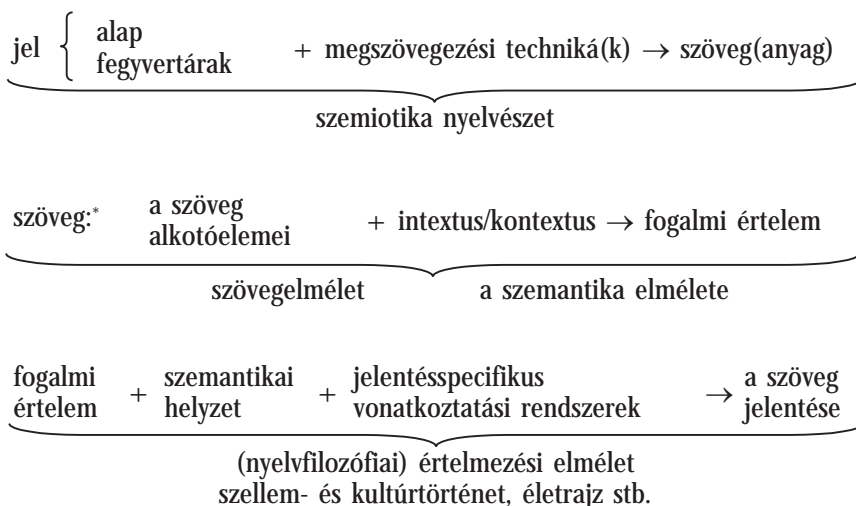
3.4.1. Ha tehát a holisztikus** tézist az irodalomtudományi elemzésnek nem az elejére, hanem csak a végére helyezzük, akkor az irodalomtudomány feladata elsősorban abban határozható meg, hogy részletes beszámolót adjon a tárgyra vonatkozó mindenkori ismeretünkről és csak ezen a (ismeretelméletileg mindenestre korrektebb) kerülő úton magáról az elemzés tárgyáról (mint a megismerési szándékokban és távlatokban konstituált tárgyról).

Az irodalomtudománynak olyan megismerési célokot kell a kutatás tárgyában megválasztania, amelyek interszubjektív módon hozzáférhetőek és igazolhatóak. Tudatosan, „szintspecifikusan” jár el azonban abban a reményben, hogy a tárgy megragadásának analitikusan meghatározható szintjeiről szóló elmélettől (amelyet hierarchikusan egyesített részleméletek egészítenek ki) eljut a tárgyegész viszonylag adekvát elméleti rekonstrukciójához – mégpedig abban az értelemben, hogy az elemző folyamat végén a tárgy mint *felfogott*, vagyis mint az elemzés és az értelmezés szintjein cáfolhatóan „leképezett” tárgy jelenik meg.

Az irodalomtudósnak interdiszciplinárisan kell eljárnia és együtt kell működnie a határtudományokkal körülbelül a következő szkéma szerint (a szkéma egyidejűleg az elemzési szinteket is felvázolja):

* A *kompetencia* az elvont nyelvi szabályrendszer, a *performancia* pedig annak megvalósítása, kivitelezése – a generatív nyelvészetben. – *A szerk.*

** Vagyis amely szerint az egész elsődleges (fontosabb) a részeihez képest. – *A szerk.*

Az irodalomtudomány feladata ezen a fokon abban áll, hogy jelműveletek (megszövegezési módok) jelentésteljesítményét, mint a langue-rendszer és az elméletileg megállapított szemantikai, illetőleg cselekvési univerzálék, illetőleg tevékenységi mátrixok rendszere törvényszerű alkalmazásának eredményét határozza meg; strukturálisan meghatározza a felfogó által kitöltendő lehetséges szemantikai játéktérét. Más szóval abban áll, hogy a jelentésbázisok és a jelentésszerkezet műveleteinek fogalmi rekonstrukcióját nyújtja annak az elvnek az alapján, hogy nincs jelentés, sőt nincs újítás visszatérés (illetőleg szerkezeti alap) nélkül. Csak az erre a szerkezeti szintre vonatkoztatott különbségeket mutató minőségek nyújtanak felvilágosítást a szerzőnek a hatással kapcsolatos szándékairól; csak az a körülmény, hogy a szöveget egy történelmi visszatérés szinten helyeztük el, teszi lehetővé a szemantikai újításnak (a formaihoz hasonló) bizonyítható megragadását. Mert egy szöveg jelentéssel kapcsolatos lehetőségei jelalapjának milyenségétől és a mindenkori társadalom (szemantikai mátrixként felfogott) elvárási rendszerében** betöltött helyétől függnnek.

Az irodalomtudomány módszertani alaptételét, miszerint a szövegalapból és a szövegen belüli jelentésrétegekből kell kiindulni, R. Posner érvével röviden így védhetjük meg a hermeneutikai (szövegértelmezési) körben forgó okoskodás ismeretelméleti vádjával szemben: „a »hermeneutikai circulus vitiosus« egy trial-and-error [próba-szerencse] eljárás. A megértési folyamatba való bekapcsolódás nem előzetes tudáson keresztül történik, hiszen ez a maga részéről megalapozatlannak tűnne, ha nem nyugodna szintén előzetes tudáson stb., hanem az értelmező közvetlenül a jelanyagból indul ki. Ettől függ,

* A magyar szöveg kettőspontja a versus (rövidítve: vs) helyett áll. – A szerk.

** Az elvárási rendszer pszichológiai megalapozottságú esztétikai műszó. – A szerk.

hogyan emlékeztetől vagy más forrásokból származó milyen értelmezéseket vesz pótlólag igénybe (illetőleg hagy tudatosan figyelmen kívül) azért, hogy az üzenetet megértse.”³

4. Az irodalomelmélet kérdéséhez

Az általános irodalomtudománnyal ellentétben az irodalomelmélet a poétika, illetőleg az esztétika körébe tartozik. A célja abban áll, hogy átfogó jellegű vizsgálatok révén kimutassa az irodalminak elismert, illetőleg tételezett szövegek megkülönböztető jegyeit [angolul: distinctive feature]; és továbbá hogy az „esztétikus” megszövegezési módszerek olyan elméletét fogalmazza meg, amely lehetővé teszi, hogy minden egyedi szöveget általánosan meghatározott megszövegezési eljárások repertoárjából történő specifikus kiválasztásként vessünk le, és körülhatároljuk esztétikai rangját.⁴ Az irodalomelmélet kutatómunkája a következő lépésekben történhetne:

- a) a megszövegezési eljárások (ideértve olyan makroformákat is, mint stilisztikai típusok, műfajtypusok stb.) lehetőleg teljes repertoárjának összeállítása;
- b) azoknak a tényezőknek a meghatározása, amelyek szövegek osztályaihoz való hozzárendelés esetén azok esztétikai hatásáért felelősek;
- c) az irodalom/költészet ontológiai, ismeretelméleti és ismeretgyakorlati, valamint szociológiai szerepkörére vonatkozó elmélet felállítása;
- d) az irodalom jövőbeli fejlődési lehetőségeire vonatkozó előrejelzések.

Ma még nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy mennyiben feltételez az irodalminak vélt, illetőleg elismert szövegfajtákról szóló elmélet egy általános szövegnyelvészetet*, illetőleg hogy mit tanulhatna a szövegnyelvészet az irodalomelmélettől. Mindenesetre ideális megoldásnak a lehetőség szerint átfogó jellegű *szövegelmélet* (illetőleg a szövegek elmélete) tűnik, amely az irodalmi szövegekre vonatkozó elméletet mint részelméletet zárja magába [...]

5. Javaslatok az irodalmi szövegek jelentéssdimenzióinak rétegzésére

5.1. Ha ezek után az előzetes megfontolások után most már az irodalomtudomány központi témájához, az irodalmi szövegek jelentéssdimenzióihoz fordulunk, akkor talán az elemzési szinteket már előzetesen durván a szöveg szövegen belüli (szövegimmanens) és szövegen kívüli (eszmetörténeti, kulturális) tényezőire oszthatjuk föl.

5.1.1. E felosztás alapján a *szövegen belüli* aspektusokhoz, illetőleg tényezőkhöz tartozna mindaz, amit a ma szokásos nyelvészeti kutatási szinteken a szöveg alkotóelemeinek jelentéseként vizsgálnak. Az irodalomtudományos

* A *Textlinguistik* lényegében azonos a nyelvészeti szövegelmélettel, amely a szintaxis (mondattan) kibővítésének számít. – *A szerk.*

irányultságú elemzés e nyelvészeti analízisekben (a 2. pontban a megismerési célokról mondottaknak megfelelően) elsősorban a szöveg alkotóelemeinek a szövegegész hatásszerkezetéhez, vagyis a teljes szöveg formai szerkezeti és az ezek által megalapozott vonatkozásaihoz való hozzájárulásra összpontosítaná a figyelmet. Itt fölteszük azt, hogy az irodalmi szövegeket általában olyan szövegeknek tartják, amelyek az alkotóelemeknek a szövegrészben való tipikus (esetleg egyedien jellemző) egységesítésére törekednek. Ebből a föltevésből következik továbbá az, hogy az ilyen – általában nagymértékben – egységesített szövegek a szövegen belüli szinten két különböző jelentésszinttel rendelkeznek: elemek, illetőleg elemkomplexumok jelentései, valamint szerkezeti jelentések [angolul: meaning of structure]. Ehhez hozzájárul még a szövegek mint „szuperjelnek” vagy – alaklélektanilag nézve – mint alaknak [németül: Gestalt] a jelentése. Másképp megfogalmazva: a szöveg mint egész ismét felfogható önálló jelentéssel rendelkező jelként, olyan jelentéssel telített egységesített összjelként, amely mint ilyen, a kommunikációs folyamatokban saját jelentésréteget hozhat létre.

Ha az eddig érintett vonatkozásokat áttekinthető jellegű táblázatban foglaljuk össze, akkor az elemzési szinteknek alább látható skémáját kapjuk. Ezeket jelbázis, illetőleg jelműveletek és az általuk megalapozott informatív relevancia viszonyát kutathatjuk, illetőleg figyelhetjük meg.

5.1.2. Ebben a skémában szemantikai és szemiotikai elemzési szint, valamint jelentésszerkezet között különbséget tettünk, s ezt közelebbről meg kell magyaráznunk. Ez a kérdés egyébként közvetlenül átvezet a szövegen kívüli jelentésszintek kérdéséhez.

Szemantikai jelentéselemzésen (illetőleg jelentésszerkezeten) a lexémák és szintaktikai mátrixok – a szövegben nyelvileg megfogalmazott információként megjelenő – fogalmi értelmének elemzését értjük; vagyis mindazt az információt, amit a megfigyelő mint „homo linguisticus”^{*} kizárólag a szótár és a grammatika alapján a szövegből folyamatosan információként fog fel. A lexémák *fogalmi értelméről* van itt szó, olyan szövegen belüli (szövegen kívüli tényezők által nem árnyalt) jelvilágról, amely helyzetre való tekintet nélkül általános, és amelyet a befogadó még nem alakított át kölcsönhatásban álló világokkal való egyeztetés révén árnyalt egyedi jelentéssé. (Ebben az értelemben beszélünk a következőkben esetenként analóg módon szemantikai, illetőleg szemiotikai jelentésről.) Ezeket a szemantikai jelentésrétegeket kutatja – legalábbis részben – az úgynevezett működőpontú (jelet elszigetelő) elemzés. A szemantikai vizsgálat szintjén a nyelv nem szerepel teljes antropológiai értelmében mint társadalmi cselekvés- és kommunikációs rendszer, hanem csak mint általános jellegű jeltechnika (mint a kommunikatív szimbólumhasználatot elősegítő bázis-technika). Egy olyan versszöveg például, amely nem hordoz magával kifejtett kontextust, elszigetelt vizsgálat esetén pusztán szemantikai készleteket mutat föl. Ezek csak akkor válnak *szemiotikaiakká*, ha a befogadó a megértési folyamatban tapasztalati világának szövegösszefüggésében levő nyelvi értelmezési skémákra képezi le, ezzel viszonylagossá teszi, s ugyanakkor szubjek-

* Vagyis irodalommal kapcsolatos sajátos ismeretek nélkül. – *A szerk.*

<i>Szerkezeti teljesítmény, a szerkezet közleménye</i>	<i>A szöveg elemzésszintje</i>	<i>Információösszeg</i>
szövegrészt egységesítő hangzó szerkezet	fonematikus eufonikus	asszociatív hatásélmények
↕	↕	↕
szóminták; az összekapcsolhatóság struktúrái	lexematikus (morfematikus-ritmikus)	szójelentések a szemantikai szinten
↕	↕	↕
stilisztikai előfordulások	szintaktikai (stilisztikai-ritmikus)	szemantikai mondatértelme
↕	↕	↕
motívumminta (pl. vezérmotívumok) értelem, illetőleg közléselemek, illetőleg csoportok	szöveglexematikus (izotópia által vezérelt közléskészletek)	szekvencia alkotóelemek szemantikai és/vagy szemiotikai jelentése
↕	↕	↕
intextusok (motívum-, illetőleg részteamaeloslások)	szövegszintaktikus	közléscsoport-konfiguráció(k) értelme
↕	↕	↕
az egész szöveg szerkezetei, műfajok stb.	szövegszemantikus, szövegértelmező	szövegjelentés szemantikai jelentéskonstitúció, szemiotikai jelentésbetöltés

tív vonatkozásban kiteljesíti őket. Ebben a dialektikában rejlik a versszöveg általánosságának és általánosan kötelező érvényének a lehetősége: a versszöveg úgyszólván csupán egy nyelvi modellt közvetít, s ezt a befogadó életvalóságának tapasztalati modelljeibe kell átalakítani (vagyis az elméletnek igazolódnia kell szemiotikailag) (vö. 6.3.1. ponttal). Éppen az (explicit) szövegösszefüggésnek és helyzetnek árnyaló és a kölcsönviszonyokat figyelembe vevő szűrőjét nélkülöző versnyelv sajátos pontatlansága alkotja a jelentésbeli többértelműség s időnek alá nem vetett hatása alapját. Ez a hatás éppen arra vezethető vissza, hogy a vers annyira fogalmilag fejt ki magát, hogy a saját korában minden olvasó a jelentésbeli szemantikai dimenziót saját igényeinek megfelelően szemiotikaiba ülteti át.

Alkalomadtán meg kellene vizsgálni azt a feltevést, hogy a költői *metafora-*

alkotást vajon nem az teszi-e lehetővé, hogy az itt előforduló lexémákat csak szemantikailag, nem pedig szemiotikailag kezeljük. A „szívem térdén...” kifejezés csak szemantikailag oldható fel értelmesen.

Következésképpen a *szemiotikai jelentés* a szemantikai jelentésszituációban konkretizált elemzése, a befogadó értelmező hozzárendelési rendszerében megvalósult, nyelvi korrelátumokra vonatkozó – szubjektív síkon – kiteljesített vélemény analízise. A szemiotikai jelentéskiteljesítés csak egyedileg igazolható: mint ilyen egyedi, jellemzően és történetien „pontoszerű”, más szóval a mindenkori élet és tapasztalatvilágnak történeti eleme. A szemiotikai elemzés szintjén a befogadó megkísérli az irodalmi szöveget elméletként felfogni, s ehhez modellként rendel hozzá a tapasztalati valóságának egy részletét.

5.1.2.1. E megkülönböztetés alapján az irodalmi szövegeket aszerint osztályozhatjuk, vajon szemantikailag vagy szemiotikailag vannak-e megalapozva, illetőleg hatnak-e; vagyis hogy az alkotóelemeik által megadott jelentéslehetőségek arra szólítanak-e fel inkább, hogy a befogadást szövegen belül maradvá hajtsuk végre (vö. pl. szimbolisztikus vagy „konkrét” szövegek), vagy pedig arra, hogy a szubjektív jelentésekbe való közvetlen pragmatikai átalakításokat alkalmazzunk (pl. az úgynevezett verisztikus irodalmi nyelvek). A líra és a próza közötti különbség ennek a megkülönböztetésnek az alapján – s tekintet nélkül a kétes értékű műfajelméletekre – a szemantikai szemiotikai jelentés-szerkezet, illetőleg befogadás túlsúlyra jutásaként fogalmazható meg.

5.2. *A szövegen kívüli jelentésvonatkozások* – a szemantikai: szemiotikai megkülönböztetésekor már utaltunk rájuk – magukban foglalják a kölcsönhatásszint és a szöveg, a szerző, valamint a befogadó társadalmi kommunikációs valóságának valamennyi, a szövegből észrevehető, s a szöveg megnevezhető és formai elemeihez kapcsolható adatát – de csak abban az esetben, ha azok közvetlenül vagy igazolható közvetítő fokozatokon keresztül a szöveghez mint jelalaphoz kapcsolhatók.

A szorosabb értelemben vett nyelven kívüli jelentéstényezőkhöz tartoznak mindenekelőtt a kontextusok, vagyis az olyan nyelvi és kommunikatív környezetek, amelyekbe az elemzendő szöveg és alkotóelemei be vannak ágyazva, illetőleg beágyazhatók. Itt meg kell különböztetnünk:

a) az alkotóelemek *langue*-értékű kontextusait, más szóval olyan paradigmákat, amelyekbe a mindenkori alkotóelem beletartozik, és amelyek egy elszigetelő elemzés esetén például ellentétként konnotálhatók;

b) *parole*-értékű és történeti kontextusokat, más szóval olyan szövegeket, amelyekre a szöveg utal, vagy amelyekkel együtt egy szövegosztályba sorolható.

A szélesebb értelemben vett szövegen kívüli jelentéstényezőkhöz tartoznak a helyzet- (szituáció-) tényezők, vagyis a jelentést kiszélesítő és/vagy olyan árnyaló történetek, amelyek a megértésre és az átélésre vonatkoznak, amennyiben a megszövegezési stratégiát bizonyíthatóan befolyásolják. Itt megkülönböztetnünk:

a) szöveg közelebbi környezetéből származó, oda kapcsolható értelmezési viszonylatokat: a nyelvi-irodalmi hagyományt (például műfaj- és stílustörténeti momentumokat); a szöveget megvilágító esztétikai, poétikai stb. elméleteket;

b) a szöveg távolabbi környezetéből: az általános kulturális klímát és köz-

vetve a szerző politikai-társadalmi helyzetét (lásd a stilisztikai és témával kapcsolatos döntést), valamint a recipiens, befogadó politikai-társadalmi helyzetét, amely (gyakran észrevétlenül) kihathat konnotatív készségére.

Míg az irodalmi szövegek eszmetudományos, illetőleg eszmetörténeti elemzésénél az irodalmi szöveg gyakran csupán kiindulópontként, sőt olykor csak ürügyként szolgált arra, hogy az elemző a lehető legkimerítőbben kifejtse a szöveg szerzőjére, korára, előzményeire és következményeire vonatkozó ismereteit, addig az általános irodalomtudományban csak abban az esetben játszhatnak szerepet szövegen kívüli tényezők, amennyiben elősegítik a szöveg alkotóelemei és a szöveg egész jelentésében adott konnotatív szemantikai és szemiotikai dimenziók feltárását, illetőleg amennyiben a szöveghez és elemeihez kapcsolhatóak, mint a jelentést árnyaló kontextusok és helyzettel kapcsolatos szűrők. Az *eszmetörténet* az irodalomtudomány hasznos segédeszközéeként és adatközlőjeként szolgál arra nézve, hogy (1) a szemantikai jelentéseket szemiotikáivá alakítsuk át és hogy (2) heurisztikai segítséget kapjunk, vagyis olyan új vonatkozásokat, amelyekben a szöveg új jelentésdimenziókat nyújt. Ajánlatos mindig a szöveghez közeli értelmezési rendszerekből kiindulva haladni a szövegtől távoliak felé azért, hogy ne téveszthessük szem elől a szövegen kívüli tényezők bevonásának alapkérdését: mennyiben járulnak hozzá ezek a tényezők a szöveg alkotóelemeinek jelentésbeli lehetőségeihez. Ebből az alapvető szempontból a következő viszonyok jelentést magyarázó teljesítményére kellene választ adni:

- a) szöveg: életmű,*
- b) szöveg: a szerző korabeli irodalompanorámája (életrajz és önértelmezés) és az olvasó irodalompanorámája;
- c) szöveg: a szerző és az olvasó szellemtörténeti és kultúrtörténeti panorámája;
- d) szöveg: szövegelmélet, irodalomelmélet és kultúrelmélet.

Itt utalhatnánk N. Frye⁵ alapján az irodalmi műalkotás jelentésdimenzióinak gyűjteményére:

- a) a szimbólumok összmintája, szó szerinti jelentés (vö. itt: szemantikai jelentés);
- b) viszonya külső állításokhoz vagy tényekhez, leíró jelentés (vö. itt: szemiotikai jelentés);
- c) témája vagy képformaként betöltött viszonya egy lehetséges kommentárhoz, formális jelentés (vö. itt: [az angol] meaning of structure);
- d) irodalmi konvencióként vagy műfajként betöltött jelentése, archetipikus jelentés (vö. itt: szorosabb értelemben vett szövegen kívüli jelentéstényezők);
- e) viszonya a totális irodalmi tapasztalathoz, analogikus jelentés** (vö. itt: szélesebb értelemben vett szövegen kívüli jelentéstényezők).

* A magyar szöveg kettőspontja a versus (rövidítve: vs) helyett áll. – *A szerk.*

** Az *analogikus jelentés* eredetileg a Biblia (vagy egyéb szent irat) misztikus magyarázatára vonatkozott; itt módszertanilag kiszélesítve használja a szerző. – *A szerk.*

5.2.1. A szöveg jelentésspecifikációjának szövegen kívüli tényezőire vonatkozó utalás, valamint az eszmetörténeti ismeretek heurisztikaként való alkalmazására vonatkozó utalás szükségessé teszi azt, hogy rövid megjegyzést fűzzünk az előzetes tudás (illetőleg képzettség) és a szövegértelmezés lehetőségei között fennálló viszonyhoz, s egyúttal igyekezzünk megadni egy kritériumot a szöveg szemantikai vagy szemiotikai jellegének meghatározására. Egy olyan szöveg, amelyben a szemantikai jelentsnek szemiotikaiba való áttétele nem sok nehézséggel jár, általában kevés irodalomtörténeti és/vagy eszmetörténeti előismeretet követel meg az olvasótól. De *esztétikai képződményként* való befogadása ezáltal általában nehezebben megy végbe, minthogy megértési nehézségek nem irányítják az olvasó figyelmét a mű formai, szerkezeti szintjeire, az esztétikait figyelembe vevő befogadáshoz külön elhatározásra van szükség. Különösen akkor hajlamos az olvasó a szövegnek tisztán információt feldolgozó szempontból történő fogyasztására, ha a szöveg kifejezetten intextuálisan kapcsolódik, vagyis ha fokozatos közlési sorokon, illetőleg szinteken épül. Az eszmetörténeti kiegészítő tudás itt olyan tartalmi magyarázatok és kiegészítések jellegét ölti magára, amelyek korabeli életrajzi „panorámalekerekítést” nyújtanak, amelyek azonban a szöveg számára – amennyiben a szöveg irodalmilag önálló – sohasem feltétlenül szükségesek.

Olyan szöveget, amely hatásában elsősorban szemantikai marad, vagyis nem enged és követel meg közvetlen szemiotikai „telítést”, inkább vizsgálunk esztétikai szempontból, s kevésbé fogyasztjuk tartalmilag-pragmatikusan (például mint az életvitelre vonatkozó tanácsot, intést stb.). Itt az irodalomtörténet és a szellemtörténet lép az irodalmi ikonográfia és a motívumtörténet helyébe, vagyis a szigorúan szemantikai szövegek funkciója és teljesítménye csak akkor tárul föl, ha olyan szempontokat hívunk segítségül, amelyekből nézve a szöveg csak értelmezési rendszerekhez való csatlakozás révén válik egyáltalán informatívá (vö. például a vizuális költészetet⁶). Az előzetes ismeretekkel nem rendelkező olvasó aligha jut el itt közvetlenül a szöveghez, ha nem áll olyan értelmezési rendszer a rendelkezésére, amelyben a szöveg alkotóelemei jelentést kapnak. De az előzetes tudás és az észrevétel képessége között fennálló viszonyra is érvényes az az alapelv, hogy az értelmező csak azt értelmezheti a tárgyon, ami interszubjektíve *észrevehető*, illetőleg, hogy a tárgyszint és az értelmező szintje egymást kölcsönösen feltételezi, körülbelül a következő szkéma szerint:

<i>A tárgy szintje</i>	<i>Az értelmező szintje</i>
jelszint	↔ előzetes tudás = rendelkezésre álló osztályozási keret
megfigyelhető dolgok kínálata	↔ ismert, elvárt, fölfedezett aspektusok
jelölhető, kiválasztható (dolog)	↔ tudatossá vált kiválasztási mechanizmus szerinti jelentésselosztás

Az 5. pontban tett utalások – legalábbis a nyelvfilozófus szempontjából nézve – szükségessé teszik, hogy néhány megjegyzést tegyünk nyelv és „valóság” az irodalmi szövegben jelentkező viszonyának alapvető kérdésével kapcsolatban.

6. A nyelv és „valóság” viszonya az irodalmi szövegben

6.1. Elég egy pillantást vetni a természettudományokban, például az elméleti fizikában, jelenleg folyó alapokról szóló vita eredményeire, hogy meggyőződünk arról, ott már nem beszélnek egy eleve adott, a régi szubjektum-objektum formula szerint velünk totálisan önállóan szemben álló valóságról (a szónak ismeretelméleti értelmében). A „valóság” úgy szerepel a fizikai kutatásban, mint előre jelzett mondatok és modellek igazolója, illetőleg cáfolója.⁷ A „tisztán” és adekvát módon megragadandó valóság empirisztikus-pozitívista pátozából alig marad meg valami a mai tudományoknak és a modern filozófiának a modellelvet követő gondolkodásmódjában.⁸

Ezen túlmenően a nyelvfilozófiai ismeretelméletek Herdertől Wittgensteinig kimutatták azt, hogy a „valóság” megismerésének útja rendkívül „dialektikusan”, a perspektívának (vagyis jellemzési eljárás) és perspektíva tárgyának (vagyis a jellemzés eredménye) kölcsönhatásában kell szemlélnünk; hiszen az emberi megismerés, amely kifejtett formájában a nyelvnek megfelelően tagolva kommunikatív módon működik, mindig addig juthat el, ameddig eredményeit interszubjektív módon szimbolizálva (akár mondatok vagy formulasorok segítségével) rögzíteni tudja. A szó szoros értelmében mi mindig csak annyit *tudunk*, amennyit adott esetben el tudunk mondani és ahogy azt el tudjuk mondani. Más szóval „nincsenek a tényvilágnak úgynevezett »tisztá« megfigyelései. Nincsenek olyan »érzéki adatok« sem, amelyeket a nyelv egyszerűen jegyzőkönyvezhetne. Csak értelmezett megfigyelések, illetőleg észlelések vannak. Ebben a tételben számos pszichológus, antropológus, szociológus, nyelvész és természettudós felfogása találkozik.”⁹

A valóság létrehozásának (konstitúciójának) ez a korlátozó azonosítás és nyelvi jellemzés révén megvalósuló folyamata röviden így írható le: a nyelv vagy jel segítségével megvalósuló konstitúció tudattartalmak teljes formálásának csak egyidejű kijelentésekben meghatározandó logikaivá tevő folyamata, ahol is nem a nyelvi formát szabjuk hozzá egy magánvaló és a nyelvtől függetlenül megismert dologhoz, hanem ahol az azonosító jellemzés aktusában még egy formálandó valami is interszubjektív gyanánt jelenik meg, az interszubjektív közlés alkotórésze lesz. A „valóságot” tehát úgy kell felfogni, mint a társadalmi kommunikáció terében lezajló tagokat létrehozó műveletek eredményét, mint a társadalmilag közvetített szubjektumok (perspektívába helyezés által konstituáló) teljesítményétől függő tényezőt; vagy – ahogy H. Blumenberg megfogalmazta – mint „egy önmagában egyhangú – kontextus realizálását”, mint „az interszubjektívásban végbemenő tapasztalat és világgalkotás igazoló értékét.”¹⁰

6.2. Az utánzáselmélet tarthatatlanságáról

Egy ilyen nyelvelmélet és konstitúcióelmélet alapján a művészetről mint *utánzásról* vallott felfogás talaját veszti, amennyiben ez a felfogás azt állítja, hogy a művészet egy meglevő, valamennyi kortárs számára egyaránt rendelkezésre álló és mint ilyen, felfogható valóságot utánoz. Ez a felfogás véleményem szerint három vitatható feltevésen nyugszik:

- a) azon a feltevésen, hogy létezik egy valamennyi ember számára egyformán rendelkezésre álló valóság, egy „natura”¹¹;
- b) azon a feltevésen, hogy a nyelv a hű ábrázolás, közvetítés, leképezés stb. pusztá eszköze, a nyelv a nyelvtől függetlenül is hozzáférhető és megismerhető valóság leképezését nyújthatja;
- c) azon a feltevésen, hogy a nyelv lehetővé teszi a mindenkor szubjektív vélekedésnek egyértelmű közlését interszubjektív módon.

Ezzel ellentétben azt kell hangsúlyoznunk, hogy *minden* egyes kijelentés meghatározó funkcióval rendelkezik, mivel eljárásának lényege abban áll, hogy az állítandót és az állítás eszközeit egy pillanatnyi egyvidejűségi viszonyba állítja, vagyis hogy valamiről, amit egy megnevezés révén ismertnek tesznek fel, több tartalmi mozzanatot mondunk el, mint ami hozzá tartozik.¹²

6.2.1. Miután így az emberi megismerést egészen általánosan, mint (tudatos) valóság szubjektumok számára való társadalmilag közvetített konstitúcióját jellemeztük, felvetődik az a speciális kérdés, hogyan határozható meg, illetoleg határozandó meg, nyelv és valóság viszonya az irodalmi szövegben. A nyelvi műalkotásra ma már viszonylag széles körben alkalmazott megjelölés, „a valóság bemutatása” (W. Preisendanz) vagy „poiézisz” számol ugyan a fent kifejtett előzményekkel, mégis ide kívánczik néhány magyarázó megjegyzés.

6.3. Irodalmi szöveg – nyelv – valóság

Az eddigi megjegyzések azt a célt szolgálták, hogy a nyelvi műalkotást egyelőre nyelvfilozófiailag minden mimetikus és megismerési-gyakorlati funkciótól megszabadítsák. Ha beláthatóvá válik az, hogy a „valóság” nem olyan interszubjektívan egyértelmű adottság, amelyet csak *egyetlen* helyes módon lehet megtalálni, hanem a kommunikációs játékokban levő szövegösszefüggések, távlatok és célok szerint különböző *megfogalmazottság*, akkor az irodalmi szöveg szükségképpen más helyet és más funkciólehetőségeket kap az emberi produkciónak (cselekvések) együttesében: megkapja azt a szabadságot, hogy egy (önmagával megegyező vagy különmemű) egyedi szövegösszefüggést alkotó módon fogalmazza meg. E feladat elől nem zárkozhat el, minthogy az (már a szövegalkotás tisztán nyelvi alapjából következően) független a szerző szándékaitól.¹³

A legáltalánosabb operacionális kijelentés, amelyet következképpen a nyelvi műalkotásról tehetünk, a következő: a nyelvi műalkotás olyan megszövegezési eljárás révén jön létre, amely a nyelvhasználatok rekonstruálható

stratégiáinak segítségével jelentésrendszereket épít fel, ez a jelentésfelépítés azonban a szóbeli műveletekhez kötődik (vagyis mindig csak a saját szövegösszefüggése marad), minthogy egy jelentést magyarázó jelentésbeli helyzet csak annyiban van jelen, amennyiben nyelvileg megvalósul.

Szemantikailag ez a következőt jelenti: az irodalmi műalkotás nem azt mondja el, *hogyan* állnak a „dolgok”, *mi* a „helyzet”, hanem azt, *hogy* a mű költői előállításánál fogva a dolgok úgy állnak, ahogy az irodalmi szöveg állítja, hogy valamivel kapcsolatban éppen ebben a szövegösszefüggésben ez a helyzet.

6.3.1. Ha így fogalmazunk, bizonyos fokig megközelítjük a matematikában használatos elméletfogalmat. Ahogy a nyelv összességében a valóság egy modelljét szolgáltatja, amely a tapasztalat szintje szerint állandóan módosítható, illetőleg módosítandó, ugyanúgy minden külön nyelvi műalkotás a már előzőleg köznyelvileg konstituált „valóság” egy (többé vagy kevésbé összefüggő) „elméletét” adja meg oly módon, hogy a neki hozzávetőleg megfelelő (vagyis megfelelőnek tételezett) társadalmi tapasztalatvalóság ennek az egyedi elméletnek az alkalmazási területét, modelljét alkotja.¹⁴ (Vö. az 5.1.2. ponttal.)

6.3.1.1. Foglaljuk össze ezt a részt: a társadalmilag meghatározott életkörnyezet és az abban kommunikatív folyamatokban tudatossá vált (konstituált) „valóság” alkotja a szerző (és az olvasó) valóságterét, a szerző (gyakran öntudatlan) kategóriarendszerét, amelyből „normálaxiomatikáját”^{*} veszi. Ez okból az irodalomtudósok számára éppúgy, mint a régi vágású germanisták számára az életrajzi tények, a kor- és szellemtörténet érdekes, minthogy azok fényt vet(het)nek azoknak az egyedi nyelvstratégiáknak, vagyis a jelentésfelépítés stratégiáinak fejlődésére, amelyek a szerző és az olvasó nyelvi-tapasztalati visszatérésszintjeit meghatározzák és ezzel alkotáselméleti és befogadáselméleti felvilágosításokat nyújtanak (nyilvánvalóan például az újítás meghatározásánál). Ha mármost egy szerző irodalminak szánt szöveget ír, akkor egy olyan (részben) egyedi szemantikai rendszert állít elő, amelyet az tüntet ki, hogy nincs szükségképpen alávetve a köznyelvi vagy tudományos nyelvi kategóriarendszernek; a szerző egy regényben vagy egy drámában messzemenően a „normálaxiomatikával” ellentétben járhat el (sőt ezzel legalábbis a modern irodalomban szokásos elvárásoknak tesz eleget). Vizsgáljuk meg példaképpen a regényt: természetesen a regény nyelve is „vél” valamit, sőt itt például a modern költészetben megvalósuló nyelvfelhasználással szemben¹⁵ a nyelv szemiotikai oldala uralkodónak mondható. De a regénynyelv szemiotikája külön kiszabadul abból a „nehézségi erőből”, amely a köznyelvben előforduló visszatérő jelentésekhez kapcsolódó gyakorlati következtetések révén adott. Hiszen az irodalmi nyelvi alkotást egy régi elvárási szkéma szerint eleve az tünteti ki, hogy axiomatikájának nem kell feltétlenül „euklidészinek”, vagyis minden esetben visszatérőnek lennie, senki sem hagyatkozik ugyanis az irodalom nyelvhasználatának *információadó* fontosságára, illetőleg gyakorlati következtetésekre.

* A metaforikus értékű kifejezés a matematikából érkezett ide, ahol az axiómák azok a kiinduló tételek, amelyek bizonyításával vagy a szóban forgó levezetésben egyáltalán nem foglalkoznak. Az axiómák és még inkább a formulák normál alakja meghatározott formai kritériumokat kielégítő (ezekre átalakított) alakulatok neve. – *A szerk.*

ményeire. Itt olyan elvárással kapcsolatos magatartásról van szó, amely lehetővé teszi, hogy egy mégis fellépő, az egyedi életkörülményekbe való átszámíthatóságot kifejezetten művészi eszközként használhassunk fel (vö. az új regrény tárgyleírásaival).

Az irodalmi nyelvi mű mint esztétikai képződmény úgyszólván első szavával megszünteti a tapasztalati élet világát, és *pusztán nyelvi eszközökkel* egy közvetlen pragmatikai megkötöttségektől mentes térben egy sajátos értelmű nyelvi világot állít elő, amelybe mintegy zálogtárgyakként egyesíthetők ugyan az élet világának mozzanatai, viszont ezáltal elvileg másként fogalmazódik meg a létezésük (közös funkciójuk szerint egyesítve őket).

Az irodalmi műalkotás „mű”-jellege így abban mutatkozik meg, hogy a hagyomány és az adott jelenkor nyelvének mindig már előkészített anyagával sajátos, esetleges módon jár el, s ennek megfelelően az értelmezésről *nyelvi műveletek stratégiája* szerint mondhatunk ítéletet, s nem pedig aszerint, hogy a kommunikáció szokásos társadalmi elvárásai milyenek, és hogy az értelmezési szkémái szerint lehet-e őket megközelíteni.

Az irodalmi szöveg csak annyit tartalmaz a „realitásból”, amennyi szemantikai, illetőleg szemiotikai folyamataiban *létrejön*, ami azonban érvényében bizonyos értelemben a szöveghez kötődik, mivel a pragmatikai szövegmeghatározás szövegen belül maradván nem fogalmazható meg.

Ez egyúttal azt jelenti, hogy nem az a fontos, hogy az irodalmi szövegben valamit tudjunk, hanem hogy valamit irodalmi szövegként megismerhetővé, illetőleg felfoghatóvá tegyünk. Az irodalmi szöveg az „adott” valóság átalakításában is elsősorban generatív módon jár el.

6.3.2. A fent felvázolt nyelvfilozófiai ismeretelmélet hangsúlyozza azt, hogy a „valóság” (akárcsak a „jelentés”) *viszonyfogalom*, hogy a valóságot az emberek csak nyelvi és kommunikációs eszközökkel hozzák létre. Így szabaddá válik az út, hogy az irodalmi szöveget *másodlagos*, „különös” *egyedi konstitúcióként* fogjuk fel. Az irodalmi nyelvi világnak a szerző és az olvasó életvilágához fűződő viszonyát – mint ahogy már utaltunk rá – fel lehet fogni a matematikai modellelmélet nyújtotta analógia alapján, mégpedig oly módon, hogy a valóság nem úgynevezett objektív valóságként kerül be az irodalmi szövegbe, hanem a szövegben mesterséges nyelvi eszközökkel „egy valóságot” hoznak létre, amelyet csupán a szövegből lehet kivetítve megközelíteni.

A szükségképpen mindig szándékolt szemantikai és interszubbektivitásra (jelentésre) irányuló nyelven, illetőleg nyelvvel folyó generatív folyamatként felfogott irodalmi szöveg úgyszólván közvetít az egyes és az általános között; mind poétikai, mind empirikus elve a nyelv mint tagolás (artikuláció), tudatosan akart és generatív meghatározási gyakorlat. Az irodalmi szöveg mindig nyelvi; és ezzel együtt mindig emberi világot is generál.

Az elmondottakból talán világossá vált, hogy az irodalmi szövegnek mindent a nyelvben és a nyelvvel kell elérni (akarni). Konstitutív eljárása abban áll, hogy egy kifejthető logoszt, illetőleg egy (Wittgenstein értelmében vett) grammatikát találjon és valósítson meg dolgok, emberek, helyzetek számára.*

* Itt nyilvánvalóan a wittgensteini nyelvjátékról van szó. – *A szerk.*

(Számomra ennyiben értelmes dolog az irodalmi szövegben megvalósuló „ábrázolásról” beszélni.)

6.3.3. Ez a kitérő szükségesnek látszott ahhoz, hogy egy teljes *jelentéselemzés* keretét még egyszer alapvetően meghatározzuk. Ha nyelv és valóság viszonya az irodalmi szövegben megadott módon leírható, akkor ebből az következik, hogy egy irodalmi szöveg mindenkor annyi jelentésdimenzióval rendelkezik, ahány önmagában összefüggő és egymással összekapcsolható, a szöveg alkotóelemeire és a szövegegészre vonatkozó szemantikai és szemiotikai értelmezést tartalmaz/megenged. E tényállásból kifolyólag az általános irodalomtudományt csak *módszertani eszközt*, csak mint elemzési szempontok és formák, illetőleg eljárások leltárát foghatjuk fel, amely a mindenkori szövegalapnak megfelelően elemzési módszereket kínál, és ezek eredményének egy elfogadható kijelentérendszerbe való besorolását teszi lehetővé. Egy értelmezési algoritmus aligha tudna eleget tenni az egyes irodalmi szövegek változatosságának és egyedi sajátos jellegének.

Tekintettel a már eddig elért részleteredményekre, az általános irodalomtudományos elméletnek olyan keretrendszert kellene nyújtania, amelyben a részeredményeket és a részelméleteket az általános elméletben betöltött helyüket és az arra vonatkozó relevanciájukat jelölő mutatókkal láthatnánk el.

7. Az irodalmi szöveg mint szemantikai folyamat

A jelentés, valamint nyelv és valóság viszonyáról tett megjegyzéseink alapján felvetődik az a kérdés, vajon nem lenne-e célszerűbb az irodalmi szöveget nem mint statisztikai „jelanyagiságot”, hanem mint *folyamatot*: mint önmagában dinamikus rendszert és mint konkrét szubjektumok megértési és élménytörténeteiben szereplő dinamikus tényezőt felfogni. *Ebben az esetben az irodalmi szövegek a visszacsatolt társadalmi kommunikációs folyamatokban levő tényezők* (ez annál világosabbá válik, minél ismertebb szövegekről van szó).

Az irodalmi szöveg egyrészt olyan komplex nyelvi cselekvéstörténetek eredménye, melyek „jelentésterét” az előbbiektől által kiváltott megismerő, érzelmi performatív^{*} stb. cselekvéstörténetek jelölik ki és töltik be; másrészt a szöveg a befogadóhoz kapcsolható cselekvéstörténetek katalizátora, vagyis a befogadó által, illetőleg a befogadóban végbemenő szemiotikai „jelentésbeteljesülések” kiváltója. (Csak ebből a szempontból tartom értelmesnek R. Levin és Wellek-Warren javaslatát¹⁶, hogy az irodalmi műfajokat intézményekként írjuk le.)

A szemantikai (szöveg-, illetőleg jelirányultságú) elemzésnek a szövegösszefüggések és a szöveghatások vitathatatlanul történeti voltából adódó nehézségei így csökkenthetők anélkül, hogy az elemzésnek a szövegre való vonatkoztatását fel kellene adni, vagyis hogy a szövegnek mint elméletek megcáfolójának a szerepét tévesen értelmeznénk.

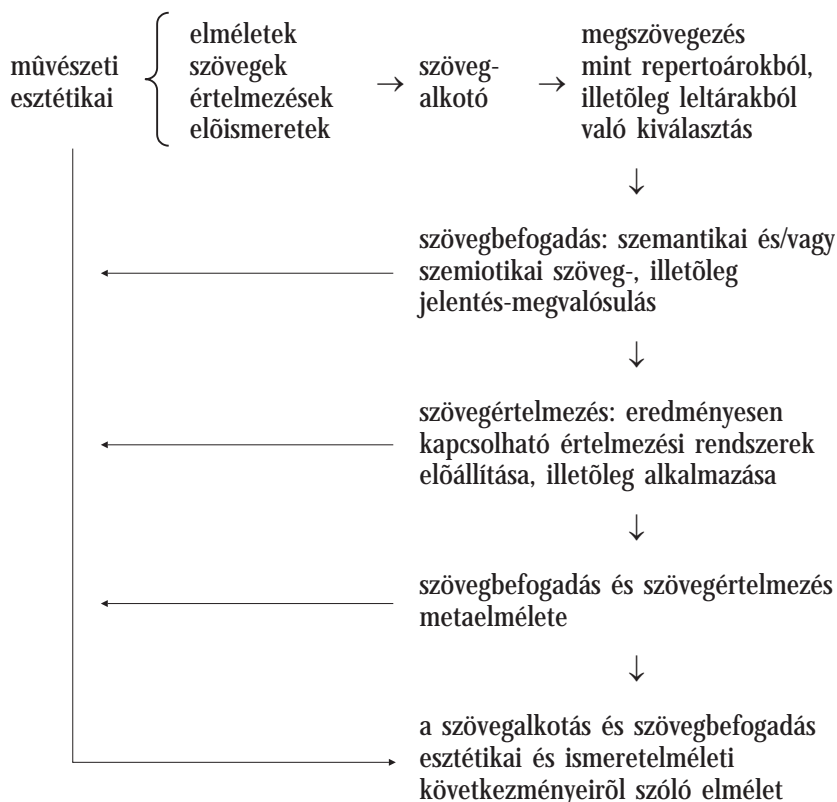
Az, hogy az irodalmi szöveget szemantikai folyamatként fogjuk fel, annyit

^{*} A *performatív* a nyelvi eszközökkel történő cselekvés neve a nyelvfilozófiában, pl. *kérlek, mutatom neked* stb. – *A szerk.*

jelent, hogy abból indulunk ki, egy irodalmi szöveg csak akkor és csak addig érdekes, amíg be lehet vonni a befogadás történetébe, vagyis ha úgy van felépítve, hogy különböző időkből befogadókat vonhat be. Az irodalmi szöveg „abból él”, hogy kommunikációs folyamatokban játszhat szerepet, itt irodalom szövegen elsősorban egy esztétikai folyamatot kell érteni. Az irodalmi szöveg mint szemantikai folyamat körülbelül a következő tényezőket tartalmazza. (Lásd a 318. és kk. old.)

A szöveg hatását illetően „jelentésteljesítménye” azoktól az értelmezési folyamatoktól függ, amelyeket a szöveg a befogadóból tud kiváltani. Ezek a hatásfolyamatok annál sokrétűbbek és annál függetlenebbek az időtől, minél *polifunkcionálisabban*, vagyis többféle funkcióra tekintettel van megszerkesztve a szöveg (vö. a 18. jegyzettel).

Már említettük azt az általános feltételt, amely arra vonatkozik, hogyan lehet irodalmi szövegeket „föl nem használni”: ez „sajátos pontatlanság”, amely abban áll, hogy az irodalmi szövegek (elsősorban a költemények) főleg fogalmi értelműek (szemantikaiak) és kevésbé pragmatikus véleményt rögzítők (szemiotikaiak), vagyis hogy olyan kölcsönhatásviszonyok „elnyelviesítését” közvetítik, amelyek a tárgyjellemzés módja révén nem kapcsolódnak specifikus, történetileg a megtérés pontszerű szituációihoz.

7.1. Többértelműség és többértékűség

Az a megállapítás, hogy a költészet jelentésében többértelmű, az irodalomkritika hagyományos témáihoz tartozik, mégis szükségesnek látszik, hogy az elmondottak után talán néhány megkülönböztetést tegyünk ezzel kapcsolatban. Fel kell vetni azt a kérdést, hogy melyik szinteken állapítható meg többértelműség és hogyan érhető el:

a) *szemantikai szinten* a többértelműség akkor lehetséges, ha a fogalmi beszéd túlsúlya (a jelentésspecifikátorok hiánya miatt) nem ír elő, illetőleg nem jelöl ki egyedül helyes szemiotikai megvalósítást. Minden olvasónak megvan

b) *szemiotikai szinten* az a lehetősége, hogy a szöveg jelentésteljesítményét egyedi megértési folyamataiban konnotálva valósítsa meg; és megvan

c) *formai-szerkezeti szinten* az a lehetősége, hogy a szerkezeti mozzanatok jelentését a lexémák szemantikai jelentésrétegéhez való kapcsolás révén kikövetkeztesse.

A szövegen belüli többértelműség fajtái mellett figyelembe kell venni azokat a többértelműségeket, amelyek az olyan értelmezési rendszerek (eszmetörténet, szociológia, mélylélektan stb.) hozzákapcsolásából adódnak, amelyekben a befogadó a szövegnek meghatározott szerepet juttat (vö. a műfajok archetípusok útján való értelmezését N. Frye-nál). Ebben az értelemben fogom fel Frye következő megjegyzését: „Indokoltabbnak látszik, ha nem egyszerűen jelentések sorozatáról, hanem inkább az olyan összefüggések vagy vonatkoztatási szövevények sorozatáról beszélünk, amelyekbe az irodalmi műalkotás egészen beleállítható. Megjegyzendő, hogy ekkor itt minden egyes összefüggésnek megvan a maga jellegzetes mítosza, etosza és jelentése is.”¹⁷

7.1.1. Hogy a többértelműségnek ezek a fajtái szükségképpen és érthető módon az irodalmi szöveghez tartoznak, már az irodalmi szövegeknek a 7. pontban felvázolt folyamatjellegéből kiviláglik. Természetesen világosan különbséget kell tenni *paradigmatikusan feltételezett többértelműség* és *szervezeti többfunkciós jelleg* között. Amíg a jelentést alkotó tényezők többértelműségének a jelentést árnyaló szövegösszefüggések említett nyíltsága a feltétele, addig a szöveg alkotóelemeinek szerkezeti többfunkciós jellegét az irodalmi szövegek *esztétikai szerkezetének* sajátosságával lehet meghatározni.

Ez az esztétikai megszövegezési fajta a szöveg vonatkozásában a *többfunkciós jelleg* fogalmával, a szövegthatás vagy a befogadó vonatkozásában a *többértelműség* fogalmával jellemezhető. Így akarjuk röviden az olyan esztétikailag megvalósított szövegek sajátosságát körülírni, amelyekben – stílustörténeti és eszmetörténeti alapállástól függően különbözőképpen jutva túlsúlyra – potenciálisan a szöveg minden egyes alkotóelemét egyidejűleg mint saját magát (objektív és konkrét téve) és mint magas fokon egyesített szövegek felépítésére szolgáló funkcióhordozót szemlélhetjük. Ezzel azonban már az irodalomelmélet területére jutunk, amelynek a többfunkciós jelleg, többértelműség, esztétikum és a konkrét látás közötti összefüggést kell vizsgálnia. Fel kell tételeznünk, hogy egy szöveget csak akkor olvashatunk esztétikaként, ha

megnevező elemeit szemantikai szövegimmanenciában* hagyjuk, más szóval ha a szöveg tartalmiságát (a szerkezet, a megnyilvánulás és a szerkesztés szintjén megjelenő) ábrázolási módok függvényeként fogjuk fel.¹⁸

Itt talán azt az irodalomelméleti sejtést lehetne megkockáztatni, hogy az esztétikai befogadás lehetősége és valószínűsége olyan mértékben nő, amilyen mértékben a szemiotikai és/vagy pragmatikai szövegfunkciók nem veszik igénybe figyelmünket.

8. Ez után a vázlat után, amelyet az irodalomtudománynak, tudományelméletének és módszertanának helyzetéről, megismerési céljairól és egy szemantikai folyamatként felfogott irodalmi szövegnek szemantikai dimenzióban bontásáról adtunk, úgy látszik, az irodalomtudomány terén elvégzendő munka éppen hogy csak elkezdődött. Nagy terület nyílik meg az alapmunka és részletmunka előtt, amely csak a nyelvet vizsgáló valamennyi tudományág szoros együttműködésében végezhető el.¹⁹ Itt tudományelméleti okokból szükséges, hogy lehetőleg sok, egyaránt lehetséges elméletet dolgozzunk ki és régi elméleteket lehetőleg sokáig fejlesszünk és védelmezzünk (például az irodalomtörténetet és a hermeneutikát), nehogy beszűkítsük a kereteket a problémát megrövidítő részelméletek javára.

Másrészt azonban világosan ki kell mutatni, hogy az irodalomtudomány megismerési céljai és kutatási oldalainak összetett volta alapján *önálló tudományágot* alkot, amelyet sem a nyelvészetre, sem az eszmetörténetre nem lehet visszavezetni. Az önállóan megfogalmazott és önállóan művelt irodalomtudomány fontos eredményekkel járulhat hozzá a társadalmi jel- és szimbolizációs eljárások kutatásához, mert ezeket jól körülhatárolt területen veszi vizsgálat alá. A szövegsemantikai alapon művelt irodalomtudomány ezen túlmenően kérdésfeltevési és a kutatásnak adott ösztönzései révén fontos helyet foglalhat el valamennyi nyelvtudomány és társadalomtudomány együttesében és azok együttműködésében.

* Vagyis ha a szöveg jelentésére vonatkozó információkat magából a szövegből tudjuk kiolvasni. – *A szerk.*

M. SCHAPIRO

A vizuális művészetek szemiotikájából

M. Schapiro (1904–), aki a Columbia Egyetemen (USA) a szépművészetek és az archeológia professzora, és ahhoz a nagy generációhoz tartozik, amelynek R. Jakobson is tagja, ebben a tanulmányában szemantikai kérdéseket vizsgál a festői műfajok körében. Azok a szemantikai problémák, amelyekre kitér, a képek nem mimetikus elemeivel foglalkoznak. Ezek lényegében azonosak a Frege-szövegben megismert értelem kategóriája alá vonható jelenségekkel.*

Forrás: M. Schapiro: *On Some Problems in the Semiotics of Visual Art: Field and Vehicle in Image-Signs.* – *Semiotica.* 1969:3. 223–242. old.

* Meghalt 1996-ban. – *A szerk.*

A képjel nem mimetikus elemeivel akarok foglalkozni, és azzal a szereppel, amelyet ezek a jel létrehozásában töltenek be. Nem világos, hogy az ilyen elemek mennyire önkényesek, és milyen mértékben rejlenek benne a képalkotás és érzékelés feltételeiben. Némely közülük – mint a keret – a történetileg kialakult, rendkívül változó forma. Noha nyilvánvalóan konvencionális jellegűek, a kép megértéséhez nem kell őket megtanulnunk, mégis szert tehetnek szemantikai értékre. [...]

Az előre előkészített, sima felület csak az emberi fejlődés kései szakaszában jelent meg: a neolitikus és bronzkori csiszolt eszközök, a fazekasság és az összeilleszthető elemekkel dolgozó építkezés megjelenése idején. Lehetséges, hogy akkor tűnt fel, amikor ezeket a megformált termékeket jelhordozó tárgyként kezdték alkalmazni. A teremtő képzelet felismerte, hogy ezek alapfelület értékével rendelkeznek, és idővel a lesimított és szimmetrikus fenntartó eszközökre kerülő írásnak és képeknek megfelelően szabályos irányítottságot, elhelyezést és csoportosítást adtak, összhangban a szomszédos részek kapcsolatos díszítésének szerepét betöltő tárgyformájával. Az előkészített képfelület lezárásával és elsimításával, sőt gyakran a háttér jellegzetes színével a kép saját térre tett szert, ellentétben a történelem előtti falfestményekkel és domborművekkel, amelyeknek még meg kellett birkóznuk a zavaró véletlenszerűségeivel és szabálytalanságaival annak az alapnak, amelynek a jelnél nem kevésbé volt kifejező hatása, és ily módon behatolhatott a jelbe. Az újonnan nyert simaság és lezárás tette később lehetővé a képsík átlátszóságát, mely nélkül a háromdimenziós teret nem lehetett volna sikerrel ábrázolni.¹

Az alapnak ez az új értelmezése azt jelenti, hogy az ábrázoló művész megkülönböztetett síkot (vagy szabályosan görbülő felszint) hoz létre, amelynek a megmunkált tárgy lesimított szélei alkothatják a határait. A vízszintes határok mindenekelőtt segítő alapvonalat jelentenek, melyek az alakokat egymáshoz kötik és párhuzamos csikokra osztják a felületet, kiemelve, hogy a terület tengelyei a képen látható stabilitás és mozgás koordinátái.

Nem tudjuk, mikor vezették be a képmezőnek ezt az elrendezését; a kutatók kevés figyelmet szenteltek ennek a művészet történetében lényegbevágó változásnak, mely egész képalkotó tevékenységünk szempontjából alapvető, a fényképet, a filmet és a televízió képernyőjét is beleértve. Mikor a gyerekráj-

zokon a képkalkotás legkezdetlegesebb folyamatait keressük, elfeledkeztünk arról, hogy ezek a négyszögletes, sima papírlapra, gyakran különböző színekkel készített rajzok hosszú kulturális örökség eredményeit viselik magukon, mint ahogy a gyerekek egyszerű beszéde is – a gügyögő szakasz elmúltával – már kialakult hangrendszer és mondatszerkesztés elemeit tartalmazza. E rajzok formái hamarosan több fontos tekintetben a mesterséges négyszög alakú területhez alkalmazkodnak, a háttér térbeli kitöltése már látott képeket tükröz, színválasztásuk a felnőtt színpalettáját tételezi fel, a színárnyalatoknak olyan rendszerét, amely az ábrázolás terén szerzett hosszú tapasztalat eredménye [...]

A legrégebbi – gondozatlan és határolatlan – képmezők jellege nem pusztán a múlthoz tartozó ősi jelenség. Noha egyrészt természetesnek véljük, hogy a kép számára a világos érzékelés szükséges feltételeként sima és körülhatárolt alapot hozunk létre, ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy mindmáig továbbra is használjuk az alap kezdetlegesebb formáját. Az egyiptomi Hierakonpolisz falfestményeinek (i. e. 3500 körül) elszórt, lezáratlan csoportjai a korai kőkorszak barlangképeit és sziklaképeit idézik, és sok primitív nép továbbra is gondozatlan, lezáratlan felületekre rajzolja vagy karcolja a képeit. A régi római épületek spontán faliképei ebben a tekintetben nem különböznek mai párjaiktól, a festő egyik esetben sem törődik a bitorolt területtel, sőt azzal sem, hogy oda esetleg már korábban is festettek képet. De a képmező sokszor még értékes tárgyként nagy becsben tartott művek esetében sem mindig sértetlen. Kínában, hol a festészet tisztelettel övezett művészet volt, a kép tulajdonosa nem habozott a fennkölt tájkép kitöltetlen háttérére versben vagy prózában megjegyzést írni, pecsétjét pedig a kép felületének kellős közepére nyomni. A kép alapját aligha vélték magához a jelhez tartozónak, az alapot és az alapot a szem nem látta szétválaszthatatlan egységnek. A hozzáértő az üres alapot és a széleket nem tekintette a csodált festmény igazi részeinek, mint ahogyan az olvasó a könyv széleit és a szövegeküli üres helyeket megjegyzésekre használhatja fel. Nyilvánvaló, hogy az egész benyomása a látási módtól függ, mely pedig változhatik. Azt a kínai művészt, aki a legkisebb ecsetvonás görbületére és helyére is érzékeny volt, cseppet sem zavarta az eredeti műre utólag odabiggyesztett írás és pecsét. Éppúgy nem látta őket a festmény részének, mint ahogyan számunkra a művész kézjegye, a tájkép alsó felén, nem az ábrázolt tér első részébe helyezett tárgy. A királyok és istenek ábrázolt testére még az asszírok is ráírtak, pedig ők már előkészítették és elhatárolták az alapot.

Korunk művészei fordított sorrendben és más indítékoktól vezérelve megőrzik a papíron vagy vásznon azokat a korábbi vonalakat és színárnyalatokat, amelyeket a festés folyamata során alkalmaztak. Az előkészítő és gyakran kísérleti formák közül legalább némelyeket a kép véglegesen látható és szerves részeivé tesznek, ezek a művet létrehozó művészi tevékenység jeleiként tartanak igényt az értékelésre. Meg kell értenünk, hogy itt más cél vezeti a művészt, mint a prehisztórikus művészetben, amikor képet képre rajzoltak, de érdemes megjegyeznünk, hogy teljesen más kiindulópontból elért hasonló vizuális hatás forrásáról van szó. Semmi kételyem sincs afelől, hogy a modern szo-

kás arra készítet bennünket: a prehisztórikus művekben a kollektív palimpszesztusz* szép példáit lássuk.

A modern művészet, a reneszánsz óta, míg egyrészt a kép szigorúbb egységére törekszik – olyan egységre, amely magában foglalja az alak és az alap kitöltetlen formáinak összjátékát –, másrészt a szándékos töredékre, vázlatra, az olyan befejezetlen munkára is kínál példákat, amelyet befejezetlenségéért értékelünk, sőt arra is, hogy a területnek csak kis részét festették ki, tekintet nélkül a környező ürességre.

Az is lehetséges, hogy az előkészítetlen alap a prehisztórikus művész számára pozitív jelentéssel bírt, de ez a gondolat szükségszerűen hipotézis marad. El lehet képzelni, hogy a művész a kép alapjának őseredetű durvaságát a sziklával vagy barlanggal való azonosulásra használja fel. Egy modern művészt, Juan Mirót – aki feltehetően ismeri szülőhazája, az általa olyannyira kedvelt Katalónia régi sziklaképeit – vonzotta az időtálló szikla szabálytalan felszíne, és alapként használta fel a helyszínen megtervezett jelszerű elvont formák festésekor. Mások kavicsokra és természeti vagy mesterséges tárgyak talált maradványaira festettek, az alap szabálytalanságait, a tárgy külsejét az összehatás részeként használva ki. A magam részéről mégis úgy hiszem, hogy a prehisztórikus művészet esetében erről nem lehet beszélni: ott a felület semleges volt, még nem meghatározó módon viselte magán a képet.

Az előkészített alap mellett a szabályos szélet és a keretet is a kép lényeges jellegzetességeként szoktuk meg. Általában nem gondolunk arra, hogy a keret igen kései találmány. Előbb a négyszögletes területet szalagokra osztották, s a vízszinteseket, mint az alakokat összekötő és kiegészítő alapvonalakat vagy csíkokat vizuálisan jobban hangsúlyozták a sík különálló, függőleges éleinél. Nyilvánvalóan legfőbb az i. e. 2. évezred végén merült fel először a képet körülvevő összefüggő keret, a városfalszerű egynemű körülzárás gondolata. A kiálló és a képet távlattal lezáró keret a képsíkot mélységbe helyezi, segítségével mélyül a rátekintés, mintha ablakkereten és üvegen keresztül pillantánánk a térbe. A keret így módon inkább a szemlélőnek, mint a keretbe, illetőleg keret mögé zárt illuzórikus háromdimenziós világnak a teréhez tartozik. A figyelem fölkelésének és összpontosításának a szemlélő és a kép közé iktatott eszköze. De a keret a kép megformálásában is részt vehet, és nemcsak a hangsúlyozott formája keltette ellentétek és megfelelések következtében – ez különösen az épületszobrászatban fontos –, hanem a modern stílusokban oly módon is, hogy az előtérben levő tárgyakat kettészeli azt az illúziót keltve, hogy a szemlélő közlő, oldalról nyíláson keresztül nézi őket. Ezeknek a tárgyaknak a kettévágásával a keret látszólag egy rajta túl terjedő ábrázoló teret keresztez. Degas és Toulouse-Lautrec mesterei voltak az ilyen képkötésnek.

Ezzel függ össze az a modern gyakorlat, hogy a négyszög alakú kép keret vagy margó nélkül egyszerűen levágottnak látszik. Ez a példa hozzásegít bennünket a keret másik szerepének megértéséhez. Az ilyen – a könyvek és képesújságok fényképillusztrációinál is megszokott – levágás a részletszerűsé-

* A palimpszesztusz egyszer már használt papirusz vagy pergamen, ahol az eltávolított eredeti írás helyére új szöveget írtak. – *A szerk.*

get, töredékességet, esetlegességet emeli ki a képben, még akkor is, ha annak fő tárgya a középpontba került. Azt a látszatot kelti, hogy a képet nagyobb egészről önkényesen szakították ki és váratlanul a néző látóterébe hozták. A levágott kép mintha pillanatnyi ránézésre, s nem hosszas szemlélésre készítené a nézőt. Ezzel a típusalattal összehasonlítva a bekeretezett kép formálisan előkészítettnek, teljesebbnek, a saját világában létezőnek tünik.

Újabban a képeket teljesen keret nélkül állítják ki. A keret nélküli modern kép bizonyos értelemben megmagyarázza, milyen szerepet töltött be a keret a régebbi művészetben. A keretet el lehetett hagyni, amint a kép már nem térbeliséget ábrázolt, és inkább a nem-mimetikus foltok kifejező és formai sajátosságai, semmint ezeknek a foltoknak jelekké alakítása vált céljává. Míg egykor a kép visszahúzódtott a bekeretezett térbe, addig most a vásznon teljes jogú tárgyként emelkedik ki a falból, érzékelhetően megfestett felületként, függetlenül attól, hogy elvont-e a témája, vagy hangsúlyozottan síkbeli ábrázolást nyújt-e, amely különben a kiemelt vonalak és ecsetvonások vagy a kiválasztott formák és színek rendkívüli önkényessége folytán a művész tevékenységére irányítja a figyelmet. Igaz, a keret hiánya még az új művészetben sem általános, noha összhangban van a modern festéssel itt említett szemléletével. De azok a falécek vagy fémdarabok, amelyek sok képet körülvesznek, már nem azonosak azokkal a szembetűnő és gazdagon díszített körülzárásokkal, amelyek egykor a képen utánozott tér mélységét hangsúlyozták és az aranyozott forma révén a műalkotás becsét sugallták. Ezek a vékony és szerény szélek gyakran egy síkban vannak a vászonnal, és egyszerűségükkel azt sejtetik, hogy a művészet gyakorlásában minden tisztelet az ösztinteségnek és a becsületnek jár. Keret nélkül a kép teljesebben és szerényebben a művész alkotásává válik. A keret nélküli festménynek a modern szobrászatban a talapzat nélküli szobor felel meg, amelyet vagy fel függesztenek, vagy közvetlenül a földre helyeznek.

Az az elképzelésünk, amely szerint a keret szabályos határvonal, amely az ábrázolás síkját elkülöníti a környező felületektől, nem alkalmazható minden keretre. Vannak képek és domborművek, melyeknél a kép alkotóelemei a kereten is folytatódnak, mintha a keret is a háttér részét képezné és az alakok mögötti illuzórikus térben helyezkednék el. Az ilyen keret gyakran kifejezőeszközzé válik; a mozgó alak tevékenységét ki lehet emelni, mintegy a mozgás korlátozatlanságára célozva, ha ez a mozgás a kereten is folytatódik. Ebben az esetben a keret inkább a kép virtuális teréhez, mint az anyagi felülethez tartozik, a konvenció inkább a kép, mint a néző vagy az eszköz terében játszik szerepet. A középkorban gyakori a keretnek ilyesféle áthágása, de példáival már a klasszikus művészetben is lehet találkozni. A keret ilyenkor körülzárás helyett a kép festészeti környezetévé válik. A vele ellentétes eszköz is érthető lesz, hiszen így is lehet hangsúlyozni az alak mozgását: a meghajlított, a kép síkjába forduló keret összesűriti vagy egymásba gabalyítja az alakokat (a souillaci trumeau*, az Imago Hominis az Echernachi Evangéliárumban**, Párizs, Nemzeti Könyvtár, 9389 sz. latin kézirat).

A keret és a képsík művészi viszonyának változatai közül még egyet kell megemlíteni, amely hasonlóképpen érdekes: előfordul, hogy a keret a tárgy körvonalait követő szabálytalan forma. Nem a kép eszköz jellegű összetevőjé-

nek, az alpnak eleve létező eleme, hanem utólagos munka eredményeként a kép tartalmához igazodik. Először a kép készül el, a keretet utólag alakítják hozzá. A keret inkább a jelek formáját hangsúlyozza, ahelyett, hogy körülzárna azt a területet, amelyre a jelek kerültek. Mint amikor az alak áttöri a keretet, a kép által a keretre kényszerített módosulások itt is a jel függetlenségét és energiáját hangsúlyozzák.

Ezek a művek mindazt mutatják, hogy bár a szigorúan lezáró négyszög alakú keret természetesnek tűnik, és azáltal, hogy a képet elkülöníti, az értetőséget szolgálja, a keret felhasználásának csak egyik lehetőségét valósítja meg. Ez a forma megváltoztatható, mégpedig éppen ellenkező hatások érdekében, amelyek ugyancsak kielégítenek valamely igényt vagy elképzelést. Mindegyik típus felfogható az elrendezés és a kifejezés eszközeként, de egyikük sem szükségszerű vagy egyetemes. Azt bizonyítják, hogy a művész szabadon, önkényesen, alkotó módon, sikerrel eltérhet attól, ami első pillanatra az ábrázolásnak a dolgok természetéből következő, változatlan, eleve feltételének tűnt.

De térjünk vissza az alpnak mint síknak a sajátosságaihoz. Noha az előkészítetlen felületet „semlegesnek” neveztem, meg kell jegyezni, hogy az alakot körülvevő befestetlen, üres terület még az alkalmoszerű, lezáratlan ábrázolásoknál sem egészen mentes a kifejezőerőtől. Képzeljünk csak el egy lerajzolt alakot egyrészt egy terméskőnek azon az oldalán, melynek szélei szorosan a test két oldalán húzódnak, másrészt pedig nagyobb, de ugyancsak szabálytalan felületen. Az első esetben az alak megnyúlnak és görcsösen merevnek fog tenni, míg a másik esetben a nagyobb tér több szabadságot biztosít a mozgásnak, és a test potenciális tevékenységét sejteti. Az alakokat körülvevő teret szükségképpen nemcsak alapként látjuk – a „Gestalt” (alak) pszichológia értelmezése szerint –, hanem egyúttal az a benyomásunk, hogy ez a tér hozzátartozik a testhez, egyike a test tulajdonságainak. Az esztétikai tekintet a testet, sőt bármely tárgyat úgy látja, hogy a körülötte levő üres teret létezési területté változtatja. A környező űr még nyilvánvalóbban vesz részt a testről alkotott képjel létrehozásában több alak esetében, mert az őket elválasztó közeget a testnek és az ürességnek bizonyos ritmusát eredményezi, és éppúgy meghatározza a bensőség, a közelség, illetőleg az elszigeteltség hatását, mint a valóságban létező embercsoport tagjait elválasztó tér.

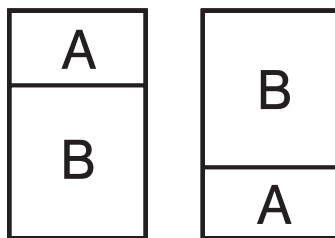
A képsík éppúgy a tér szerepét viszi a lappangó kifejező jelleg életre keltésével a nyomtatott vagy festett nyelvi jelek esetében. A könyv címlapján vagy a hirdetésen a hangsúlyozottabb szavakat nemcsak felnagyítják, hanem gyakran külön is választják és a széleken nyitottabb alapra helyezik.

Világos, hogy a képsíknak vannak olyan helyi tulajdonságai, amelyek befolyásolják az embert a jel felfogásában. A legnyilvánvalóbb a kifejező minőség eltérése a széles és a keskeny, a fent és lent, a bal és a jobb, a központ és a

* *Souillac* francia helységnev. A *trumeau*-nak nincs magyar neve. Román kori templomok ajtajának elválasztó oszlopa, amely díszesen faragott. – *A szerk.*

** Díszes kivitellű és kötésű könyv, amely a misén felolvasásra kerülő evangéliumi részleteket tartalmazza. – *A szerk.*

szélek, a sarkok és a tér többi része között. Ahol a képsík körülhatárolatlan – mint a barlangfestmények vagy a sziklára és nagy falfelületekre készített beke-retezetlen képek esetében –, ott mi magunk állítjuk a képet látóterünk közép-pontjába; a lezárt képsík esetében a határvonal vagy a keret előre meghatá-rozza a középpontot, és az egyedül álló alakot részben a képsíkban elfoglalt helye is jellemzi. Egészen más a jelentősége a szemünkben, ha középtűt helyezkedik el, mintha az egyik oldalon, még akkor is, ha ez utóbbi esetben vala-mely kisebb részlet kiegyensúlyozza a nagy ürességet. A vizuális feszültség megmarad, az alak rendellenesnek, kimozdítottnak tűnik, sőt szellemi feszült-séget árul el. Lehetséges, hogy ez a megje-lenés a kifejezés szándékos célja, mint Munch egyik arcképén, ahol a magába for-duló emberalak kissé az üres tér oldalán áll. A hatást erősíti, hogy az alak önmagára erőltetett testtartása a kép több más elemé-vel együtt a visszavonuló tünődés benyomá-sát kelti. Ismeretes, hogy az érzelmileg ki-egyensúlyozatlan gyerekek gyakran rajzol-nak a képsík oldalára.

A fönt és a lent értéke alighanem összefügg a testtartásunkkal, a nehézke-dés törvényével és talán még a földről és az égről szerzett vizuális élményünk-ke is. A kettő különbségét olyan megfordíthatatlan egésszel lehet illusztrálni, amelynek egymásra helyezett elemei nem egyforma méretűek (lásd az ábrát).

Noha mindkét négyeszőg ugyanabból a két részből áll, a fölül kis *A* alul nagy *B* mint egész határozottan nem ugyanaz, mint az alul kis *A* felül nagy *B*. Az összetétel nem cserélhető fel, mint ahogyan ezt a homlokzatot megtervező építészek jól tudják. Ugyanez a hatás áll fenn magányos elemeknél is: Juan Gris, a kubista festő megállapította, hogy egy sárga foltnak más vizuális súlya van, ha ugyanannak a képsíknak a felső, illetőleg alsó részére helyezzük. Két-ségtelen, hogy a művészek alkotásukat gyakran úgy szemlélik meg, hogy feje tetejére állítják a képet, mert így tudják kifürkészni a formák és színek viszonyait, egyensúlyát és összhangját, függetlenül az ábrázolt tárgytól. De ez nem több, mint kísérleti elvonatkoztatás a kép egyik aspektusától; a kép egy-ségét végül is megfelelő mimetikus (vagy nem mimetikus) összefüggéseiben állapítják meg. Az is igaz viszont, hogy napjaink absztrakt festői új lehetőségeket fedeznek fel ilyen megfordítással, sőt az is előfordul, hogy így jutnak el kedvelt formájukhoz. Fernand Léger olyan kép létrehozását tűzte ki célul a fi-gurális festészet elé, amelyet a tengelye körül megforgatva minden helyzetben lehet nézni. Ez a gondolat ösztönözte azokat a képeit, amelyeken bűvárokat és úszókat felülről ábrázolt. Nyilvánvaló, hogy a padlómozaik tág teret ad e gondolat megvalósításának.

A mozgásábrázolás a képsík különböző tengelyeinek és irányainak minősé-ge tekintetében nagyobb teret biztosít az ösztönös megézés számára. Többet élünk a vízszintes, mint a függőleges kiterjedésben, így azután nem meglepő, ha ugyanolyan hosszú vízszintes és függőleges vonal közül az előbbi rövidebb-

nek látszik. A mindennapi életben anizotropikus* teret élünk át, még akkor is, ha a fizikai tárgyak egymáshoz való alkalmazása következtében megtanuljuk azt, hogyan alkalmazzuk az objektív és egységes tér méretarányait.

Mozgó alakok és egymást követő események ábrázolásakor a kép egymás fölé helyezett sávokra terjedhet ki, amelyeket írott szöveghez hasonlóan kell elolvasnunk. Bizonyos képek esetében tehát uralkodó irányról beszélhetünk, még akkor is, ha egyidejűleg, egészként állnak előttünk.

Az irányítottság önmagában nem konvencionális jellegű, hanem az ábrázolt dolgok tranzitív természetéből és abból a feladatból következik, hogy időbeli elrendezést térbeli elrendezésként fejezzünk ki. Az egymást követő és összefüggő jelenetek irányultsága az irány megválasztását teszi lehetővé. Noha idővel konvencióvá válik, nem önkényes ez a választás, mert esetenként a választott irányban technikai vagy művészi problémák szerencsés megoldását ismerhetjük fel. A balról jobbra, jobbról balra, sőt felülről lefelé haladást a festészetben a fejlődés kezdeti szakaszán valószínűleg éppúgy megszabták a képek adott feltételei, a technika és az uralkodó művészi tartalom, mint az írás esetében. Vannak esetek, ahol a balirányúság, illetőleg a jobbirányúság ugyanannál az elbeszélő festménysorozatnál egymás mellett található meg, s a jeleneteket építészeti szimmetriához vagy liturgiai helyhez viszonyítja. Erre példák a ravennai S. Apollinaire Nuovo két középhajójában látható mozaikok, ahol a körmenet résztvevői a templom keleti vége felé haladnak, míg a fölöttük elhelyezett evangéliumi jeleneteket keletről nyugatra haladva kell nézni. A jobbirányúság, illetőleg balirányúság mindkét sorozatnál azonos célt szolgál, és mellékértelmük is egy.

Olyan ábrázolásra is akad példa, ahol a jobb irányú első sort balfelé haladó második követi (a Bécsi Genézis).

Kevésbé konvencionális jellegű a felülről lefelé haladás hosszú, vízszintes irányú jelenetsor esetében. Ugyanez a rendezőelv érvényesül a vízszintes irányú írás lefelé olvashatóságában, amelyet élesen el kell választanunk a kínai és japán írás függőleges rendjétől és egyes, az i. sz. VI. századnál későbbi képek függőleges irányú görög és latin felirataitól. Az egymásra helyezett képek esetében a lefelé haladás nem tekinthető kizárólagos szabálynak. Középkori templomkapuk szobraira lehet hivatkozni, ahol az elbeszélte eseménysor az alsó mezőktől indul és felfelé tart (Moissac, Verona). Némelykor a tartalom indokolja ezt az elrendezést, így például ha az utolsó jelenet a tetőpont – mint Krisztus életének képi ábrázolásakor –, nyilvánvalóan ez kerül a legmagasabb pontra. Arra is hivatkozhatunk, hogy a függőleges vonalakat és oszlopokat felfelé irányulónak látjuk.

Az irány kérdése egyetlen magányos alak esetében is felmerülhet, különösen, ha az alakot oldalnézetből látjuk, függetlenül attól, vajon nyugalomban ábrázolták-e, vagy tevékenység közben. Ismert példa az egyiptomi domborművek és festmények járó emberalakja. A körüljárható szobroknál az alak mindig a bal lábát teszi előre, a szabály olyannyira szigorú, hogy ez a testtartás

* Vagyis nem izotropikus; az izotróp jelentése: a tér minden irányában egyenlő (fizikai) tulajdonságú. – *A szerk.*

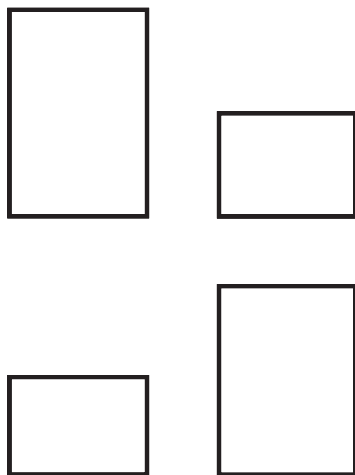
alighanem konvencionális jelentésű lehetett. Nem tudom, hogy az első lépéssel kapcsolatos babona indokolta-e, vagy természetes beállítottság, hogy a bal lábra esett a választás. A festményeken és a domborműveken viszont mindig az oldalról nézett test irányulásán múltott, hogy melyik lábat helyezték előre: ha a figura jobbfelé nézett, a bal lábával, ha balra tekintett, a jobb lábával lépett előre. Mindkét esetben a néző szemszögéből a távolabbi láb hivatott a mozgás hatását kelteni. Ezt az elvet összhangba lehet hozni a szobrokra jellemző szabállyal is, ha fölteszük, hogy a szoboralakot jobbfelől képzelték el: mivel jobbfelé halad, tehát a bal lába mint távolabbi lába kerül előre.²

Az irányító kontextustól független, magányos álló figuránál a balról készített oldalnézetet élettani tény indokolja. A fej balról készített oldalnézete feltehetően azért gyakoribb, mert az ember jobb keze és csuklója könnyebben fordul befelé, azaz balfelé, mint ahogyan az a kör szabadkézzel rajzolásakor is megfigyelhető: a jobbkezesek többnyire az óramutató irányával ellenkező, a balkezesek azzal megegyező irányban rajzolják a kört (lásd Zazzo munkáját a gyerekrajzokról).

Gyakran azonban belső összefüggés határozza meg az oldalnézetből rajzolt portré irányát; a modell arcának egyik oldalán valamely jellegzetesség elegendő indok arra, hogy korlátozza a választást. Mikor a művész szabadon választja meg az arc helyzetét, az adott helyzetben valamilyen konkrét érték szabja meg a választását.

A jobb és bal irány konvencionális, természetes, szabadon választott és önkényes használatára vonatkozó megjegyzéseink súlyosabb kérdéshez vezetnek: vajon az érzékelési sík jobb és bal oldala alapvetően eltérő minőségű-e? A kérdés szakirodalma tekintélyes: némely szerzők azt állítják, hogy a nem hasonló tulajdonságok és a két oldal fölcserélhetetlensége biológiai meghatározottság és a szervezet aszimmetriájából, illetőleg a kezek munkamegosztásából következik; mások az olvasó és író ember kulturális szokásaival, valamint a megszokott térbeli tájékozódással hozzák összefüggésbe. Adott uralkodó tartalom is megszabhatja a bal és a jobb irány szerepét a képeken. Hiányzik még olyan összehasonlító kísérleti vizsgálat, mely a képek megfordítása által kiváltott válaszokat a különböző kultúrákban tanulmányozná, közülük is elsősorban az olyanokban, ahol más irányban halad az írás.

A szemiotika nem hanyagolhatja el azt a tényt, hogy a bal és a jobb már magukban a jelölt tárgyokban is élesen különválnak. Mindenki tudja, hogy rendkívül fontosak a rítusban és a mágiában, amelyek hatással voltak e két szó jelentésére, arra, hogy a mindennapi beszédben a jó és a rossz, a hibátlan és a félresikerült, a szabályos és a szabálytalan a jobb és a bal metaforikus kiterjesztésének vehető. Az a tény azonban, hogy az istenség vagy az uralkodó jobb oldala a képen és a szertartáson általában – noha nem egyetemesen – kitüntetést jelent, azt eredményezi, hogy az előnyben részesített értékek a néző szemével nézve a képfelület bal oldalán találhatóak. A képsíknak – akár a tükörben látott önmagunknak – a megfordítottsága jól példázza azt az ellentmondást, mely a képsíkot meghatározó struktúra – akár a dolgok természetéből fakadjon, akár mesterségesen előidézett hatás eredménye – és az ábrázolt tárgyak struktúrája között létrejöhet. A középkorban vita tárgya volt: mi is a je-

lentősége annak, hogy a régi római mozaikokon Péter és Pál Krisztusnak balján vagy jobbán foglal helyet (Peter Damian). Ahol hiányzik a központi alak, akihez a jobb és bal oldalt viszonyítani lehet, a néző jobb és bal oldala a tükrözés okozta megfordítás nélkül, közvetlenül határozza meg a kép jobb, illetőleg bal oldalát, úgy, ahogyan a való életben. A képsík részei mindkét lehetséges esetben lehetséges jelek, de a képsík megfordítható, összhangba hozható az ábrázolt tárgyakkal vagy a kép környezetével kapcsolatos értékrenddel.

A képsík oldalainak aszimmetriáját a képeknek és épületeknek egy másik tulajdonságával is illusztrálhatjuk. Ha magas és

alacsony formát párosítunk egymással (mint az ábrán), a megfordítás észrevehetően változtat a megjelenésükön. A korábban szemügyre vett, függőlegesen egymásra illesztett négyszögekhez hasonlóan, az egyik oldalon felrajzolt csoportosítás nem cserélhető fel a túlsó oldalra került megfordításával. Az „*A és B*” összefüggésben – feltéve, hogy az elemek méretben, alakban vagy színben különböznek egymástól – az „és” járulékos hozzátoldást, nem összekötést jelöl; a képsíkon elfoglalt hely ezt a viszonyt fejezi ki, mint ahogyan az *Apa és fiú* párosításának van olyan jellege, ami hiányzik a *Fiú és apa* párosításból. Miután tudomást vettünk erről a különbségről, fölmerül a kérdés: vajon a látómező egyik oldalának elsődlegessége eleve adott-e, vagy sem. Aszimmetriát mutató figurális vagy tájképek esetében befolyással van a kifejezésre, ha a kép egyik oldala sűrűbb vagy több tevékenységet ábrázol; a megfordítás ilyenkor zavarhatja az összhátást, s nem pusztán ismerős és szokásos forma megfordítása okozta megdöbbenésről van szó. Mindazonáltal hozzá kell tennünk, hogy korunkban néhány jó művész – a korai fametszőkhöz hasonlóan – nem törődik azzal, hogy egy maratott lemez kinyomtatásakor az aszimmetrikus kompozíció a visszájára fordul, és nem gondoltak arra, hogy megelőzzék azt a lemez fordított megrajzolásával. Picasso számára gyakran az is közömbös, hogy aláírása fordítva kerül a sokszorosított példányra. Ily módon a művész a spontaneitást hangsúlyozza, annál is szívesebben, mivel napjainkban a rajz vagy metszet értékét már nem annyira a részlet kidolgozottsága és az egyensúly finomsága adja, mint inkább energikus szabadsága és meglepetésszerű formái. Gondosan megkomponált festmény esetében a művész aligha békülne ki az efféle megfordítással.

(Itt jegyezhetjük meg, hogy a gyerekek vagy a kézírásban nem túlságosan nagy gyakorlattal rendelkező felnőttek gyakran megfordítják a nagy *N* és *S* betűt. Ez azt bizonyítja, hogy az aszimmetrikus egészek bal-, illetőleg jobbirányúságának érzékelése kifinomultságra vall, és elsajátítás eredménye. A kora középkori latin feliratokban is gyakran találkozunk e két betű megfordításával. A két átlós irány közötti minőségi különbség szemlátomást nem elegendő

ahhoz, hogy a megfelelő irányt rögzítsük magunkban, hanem még motorikus begyakorlásra is szükség van hozzá.)

Amennyiben a bal és jobb oldalt valóban minőségi különbség választja el egymástól, akkor hogyan magyarázzuk, hogy a művészt nem zavarja a kép megfordítása? Bizonyos kontextusokban a művész sajátos hatás elérése érdekében választhatja a várttal ellentétes oldalt, és ezt a hatást az ábrázolás tartalma is megerősítheti. Mivel a bal alsó sarokból a jobb felsőbe tartó átlót felfelé, a fordítottját pedig lefelé tartónak látjuk, az a művész, aki a bal felső sarokból a jobb alsóba tartó meredeken felfelé haladó embereket ábrázol, azt hangsúlyozza, hogy a fölfelé mászás görcsös erőfeszítést kíván. Megfordítva a kompozíciót gyengítjük, vagy leromboljuk a hatást. Ugyanakkor ily módon a képből új tulajdonságok jelenhetnek meg, amelyek vonzóknak tűnhetnek mind a művész, mind a nézők számára.

A képsík jellemző tulajdonságai – az előkészített felszín, a határok, az elhelyezések és irányok – számbavétele után a kifejező tényezők sorában a képjel formátumával kell foglalkoznunk.

Formátumon a képmező alakját, arányait, uralkodó tengelyeit és méretét értem. Az arányoknak és a képmező alakjának a rendkívül bonyolult és külön tanulmányt igénylő kérdését mellőzve, a képsík méretére térek át.

Az ábrázolás mérete különböző indítékokra vezethető vissza: vagy külső fizikai követelményre, vagy az ábrázolt tárgy tulajdonságára. A hatalmas szobrok, életnagyságnál nagyobb festett emberalakok az ábrázolt téma nagyságát jelentik, az apró formátum a bensőséget, a törekenyét, a dédelgettetet fejezheti ki. De a méret eszközként azt a célt is szolgálhatja, hogy a jelet messziről is láthassák, függetlenül a tartalom értékétől – gondoljunk csak a filmvászonra vagy a modern hirdetések óriási jeleire. Másrészt a jel túlzott kicsinységét gazdaságosság vagy könnyen kezelhetőség is indokolhatja. (A méretnek ezek a különböző szerepei körülbelül a hangerőnek és időtartamnak a beszédben betöltött funkciójához hasonlíthatók.) Nyilvánvaló, hogy e két funkció összefügg egymással: a hatalmas szobor mindkét célt szolgálja. Mindenesetre a látható jelek esetében a feltételeknek két sorát különböztethetjük meg: egyrészt az érték és a láthatóság szerepével, másrészt a képmezőnek és a kép különböző összetevőinek az általuk jelentett valódi tárgyakhoz és egymáshoz viszonyított méretével kell számolnunk. A mű hosszú képtekercshez hasonlóan nagyméretű lehet, mert sok átlagos nagyságú tárgyat ábrázol, de lehet miniatürszerűen kicsi is, a korlátozott téren belül, az alakok különböző értékét nagyságbeli különbségükkel juttatva kifejezésre. [...]

Nyilvánvaló tehát, hogy a rendszeresen felhasznált méret a képsík részeinek az értékrendszerébe sorolt emberalakok helyzetének együtthatója. Némely – tartalmi rendszereken alapuló – ábrázoló rendszerek esetében a képsík különböző helyeinek megkülönböztető értéke és az eltérő nagyság erősíti egymást. Az a tény, hogy a jel terének itt említett tulajdonságai konvencionális jellegűek, és különösen a vallásos művészetet jellemzik, korántsem azt jelenti, hogy a képsík egyes részeinek jelentősége és a különböző nagyságok önkényesek. Ez a tér vitális értékeinek intuitív érzékelésén alapszik, amit a valóságban

tapasztalunk. A képfelületnek ezek a tulajdonságai a hierarchikusan tagolt tartalom hatására a kifejezés szempontjából lényegessé válnak, és a művész ennek megfelelően használja fel, illetve fejleszti tovább őket. Megfelelő tartalom napjainkban a képfelület terének hasonló felhasználására készítetné a művészeket. Tegyük fel, hogy a politikai hierarchia tagjainak egyenkénti fényképeit egyszerű négyszög alakú képsíkra kell felragasztani. Nem kételkedem benne, hogy néhány tervező újra rátalálna a középkori elrendezésre: az alapítót középre helyezné, a főbb tanítványokat köré, a kevésbé jelentős embereket pedig a hátramaradó területre, viszonylagos fontosságuk szerint felülre vagy alulra. Természetesnek vennénk, hogy a fényképek a középponttól fokozatosan kisebbek.

A jel és az ábrázolt tárgy méretének viszonyát a perspektíva bevezetése változtatta meg. Akár a tapasztalás távlatáról (Észak-Európa), akár szigorúan mértani síkba vetítésről (Olaszország) legyen is szó, az eredmény mindenképpen ugyanaz. A XV. század után a megfestett természeti vagy emberi tárgy méretének és tényleges nagyságának a viszonya a képsíktól való távolságtól függ. A középkori gyakorlattal ellentétben a távlat a képsíkra vetített természetes nagyságokat egységes skálának rendelte alá. Azt hihetnénk, hogy ez az emberinek a leértékelését jelentette, valójában azonban éppen ellenkezőleg: a vallásos képnek és a természetfölötti alakoknak további humanizálásához vezetett. A nagyságot, a társadalmi és szellemi fontosságot új eszközökkel: jelvényekkel, ruházattal, testhelyeztetéssel, megvilágítással és elhelyezéssel juttatták kifejezésre. A távlatrendszer alapján a legnagyobb emberalak az előtérben elhelyezett mellékszereplő lehet, míg a legnemesebb személyek egészen kicsinek tűnhetnek. Ez éppen fordítottja a képtári használásában addig uralkodó szokásnak, mely szerint a hatalmas egyéniséget gyakran a kisebb alakok fölé emelt nagyméretű emberalakként ábrázolták.

Általában úgy vélik, hogy a hierarchikus és a mértani optikai rendszer egyaránt önkényes távlat, mivel mindkettőt konvenciók uralják. Ha mindkétféle képet perspektivikusnak nevezünk, akkor megfelelünk arról a tényről, hogy a nagyságok skálája csak a másodikon mutat vizuális értelemben vett távlatot. Az első esetben csak metaforikus értelemben lehet távlatról beszélni, hiszen az ilyen ábrázolás a valóságos tárgyaknak mind látszólagos, mind állandó méretét elhanyagolja, és olyan konvencionális nagyságrendben helyezi őket, mely a tárgyak hatalmát és szellemi rangját tükrözi. A második rendszernél viszont a tárgyak olyan nagyok, amilyenek a háromdimenziós térben a szemlélő adott távolságról látja őket, s ez a megfelelés nem önkényes; a képzetlen néző is könnyen megérti, mivel ugyanaz a kulcsa, mint amit ő a mindennapi vizuális életben használ. Az értékrendbe soroló képen az alakok szerepe szabja meg nagyságukat, s bizonyos értelemben ez valóban konvenció eredménye, de ez a konvenció a tulajdonságok és nagyságok fokozatainak természetes összetársítására vezethető vissza. Ha Sándort Nagyként említjük és katonáinál nagyobbak ábrázoljuk, konvenciót követünk, de a képzelet ezt természetesnek és magától értetődőnek találja. [...]

V. MORIN

A humoros rajz

V. Morin (1943–), a párizsi École Pratique des Hautes Études kutatója (tehát többi közt R. Barthes és J. Kristeva kollégája) tanulmányában a humoros rajz funkcióinak elemzése után azt vizsgálja meg, hogy milyen eszközök állnak a rajzoló rendelkezésére céljának megvalósításában. Ezt a második mozzanatot a hjelmslevi szemelvények után abban láthatjuk, hogy milyen formáló módszerei vannak a rajzolónak ahhoz, hogy a kifejezni kívánt tartalomszubsztanciából „tartalomforma” legyen, amelyhez aztán jelölőket kell keresni.

Forrás: Violette Morin: *Le dessin humoristique – Communications*, 15: 1970: 110–131. old.

Körülbelül kétszáz rajz fekszik előttünk. Mindegyikük a francia sajtóban volt látható.¹

A „furcsa” jelző minden bizonnyal inkább illenek rájuk, mint a „humoros”, noha mindig ez utóbbit használják megjelölésükkor, bemutatásukkor vagy elemzésükkor. Kétségtelen, hogy az első próbálkozás humor jellegű gyökereire visszatekintve mindenki úgy véli, hogy a karikírozó vágy minden rajzolási szándék velejárója: ki akarjuk igazítani a világ méreteit; elutasítjuk a *dolgok* megjelenését, szoborszerű fényképezhetőségüket széttörjük, a föntit a lentivel, a színt a fonákjával, dinamizáljuk (nem semmisítjük meg nyomtalanul, mert ez menthetlen hiba lenne). Minden környezet paradoxszerű átalakítása annál inkább sürgető kényszer, minél magával ragadóbbak a *dolgok*, minél megbabonázóbb a fényképezhetőségük. Lehet, hogy a *mulatságos* rajzok meríthetnek a szatírából, az iróniából vagy a szójátékból anélkül, hogy a legcsekélyebb humor mutatkozna bennük, mégis a *humoros* jelző hitelesíti őket, mintha az vonná be patinával a legkisebb fekete vonalat is, melyet a szellem játéka hagyta a fehér papíron. A jelző persze nem nagyon fontos munkánk szempontjából. Legyenek bár bohókásak vagy humorosak, minden rajzot figyelembe veszünk, ahol a képet több-kevesebb olyan *anomália* jellemzi, mely komikus hatást hivatott kiváltani. Ezek az *anomáliák* olyan rajzolási ötletekben öltenek testet, melyek a furcsa történetek szójátékaira emlékeztetnek;² hozzájuk hasonlóan a jelentésnek olyan megszakításait idézik elő, melyeket e cikkben is *szétkapcsolásnak*³ minősítünk, amennyiben olyan normatív rendszerre vezethetők vissza, melynek a nevetés felkeltése a specifikus feladata. A rajzon egy-egy vonal *szétkapcsoló* jellegű megszakítást hozhat létre, összeegyeztethetetlen szemikus elemek egymásra helyezésével vagy egymás utáni szerepeltetésével (több képre kiterítve a narratív diakroniát). Az összeférhetetlenségek rendszere akkor ingerel nevetésre, ha a képsor szétbontása eléri, de nem haladja meg az elbeszélő (narratív) egység szétbomlási határát; ezen a rendszeren kívül a rendellenes rajz a legjobb esetben művészileg lapossá válnék.

Ahhoz, hogy a szétkapcsolás feszítőereje felszabaduljon ezeken a rajzokon, bizonyos áldozatot kívánó retorikai redukció szükséges. Nem vitatható, hogy senki sem nevet parancsra. Mint a szóbeli történetben, ahol a nevetés az elbeszélő művészetén is múlik, a lerajzolt történet keltette nevetés a rajzoló művészetének is függvénye. Sok az olyan rajz, ahol a rajzművészet, a stílus önmagá-

ban is szórakoztatja a nézőt, függetlenül az elbeszélte történettől vagy a benne érvényesített szétkapcsolástól. Jean Effelnél az ördög árnyképe, amint a felhőkbe burkolózott gömb alakú Földet szemléli, majdnem elegendő mindnyájunk szórakoztatásához, a nézőnek még azt sem kell tudnia, hogy a legenda szerint milyen „baklövés” elkövetéséről van szó. A Copihoz hasonló rajzoló műveinek mulatságossága gyakran ered a kép szereplőinek kétes letargiájából (olyan áttetsző rajztechnikából, mely a témát saját végtelenjébe tükrözteti) vagy igazi narratív kikapcsolásból. A stílus mulatságossága szétkapcsoló anomália nélkül is a *legbolondabb* nevetésre fakaszthat, de nem lép túl a szubjektivitás keretein, mely *megokolthatatlanná* teszi ezt a nevetést. Vállalva a kockázatot, hogy a stílus komikusságát a maga lényegében figyelmen kívül hagyjuk, mi itt csak a rajzok szétkapcsolási mechanizmusával foglalkozunk, melynek segítségével ez a komikum a maga valóságában szemünkbe ötlük.

A betű szerinti és a jelképes

A mulatságos rajz szétkapcsoló mechanizmusainak szemügyre vételéhez nem elegendő a stílushatások kiiktatása. Még magának a felhasznált nyelvnek a struktúráját is figyelembe kell vennünk. A rajzolt kép a fényképezettnél jobban alkalmazkodik a kommunikációnak valamely hagyományos kódjához. Nem lehet megkülönböztetni benne azt a három üzenetet, melyet Roland Barthes a fényképben elemzett:⁴ a lefényképezett dolgot, *antiüzenetet*, az elrendezésből vagy térbeli összeállításból eredő *jelképes* üzenetet és végül a cím, a történet *nyelvi* üzenetét, mely a két másik üzenetnek kiolvasását hivatott megkönnyíteni vagy kiegészíteni. A rajznak az első – betű szerintinek nevezett – üzenet nem alkotórésze. A rajz mindig valaminek a rajza, de olyan dologé, melyet *képéhez* a hasonlóságnak olyan kapcsai fűznek, melyeket teljes egészükben a rajzoló kódolt; a fényképpel ellentétben itt a betű szerinti (vagy nem kódolt) valóságnak semmiféle jele sem iktatódik közbe, hogy kívülről igazolja vagy „ártatlannak minősítse” a rajzot. A rajz az elsőtől az utolsó vonalig szándékosan meghamisított hasonmás. Ez magyarázza, hogy – a második, jelképesnek nevezett üzenetet tekintve – a rajzban semmiféle érvénye sincs az úgynevezett denotált és konnotált, vagy más szóval a jelek és elrendezésük közötti megkülönböztetésnek: a jelek annál jobban megfelelnek a céljuknak, minél kétértelműbbek. A betű szerinti és a jelképes párbajra kel és búcsút mond egymásnak egy olyan kódoláson belül, hol a karikírozás lényege szab törvényt attól a pillanattól fogva, amint a rajznak a kikapcsolás adja meg a szerkezetét. Másképpen szólva, a rajz denotátuma annál közvetlenebb szándékkal veszi igénybe a szimbolizálást, minél komikusabb szeretne lenni; a denotált jelek semmi mást nem jelentenek, mint a jelentést megszakító szétkapcsolást, sőt csak ezeknek a megszakításoknak az eredményét. Ha tehát azt a kombinációs folyamatot akarjuk megfigyelni, ahol a jelentések széthasadnak, célszerű, ha a jelek szemantikai statikusságát visszavezetjük hasadásuk funkcionális dinamikájára.

A rajzolt és az írott

E kapcsolat szempontjából elmosódik a rajzolt és leírt üzenet közötti megkülönböztetés. Ahhoz, hogy „mulatságos” hatást tegyen, a rajznak a narratív sort grafikusán kell megszakítani. Egyes esetekben a kép az írás segítségét is nélkülözheti, és saját felületén teljes szétkapcsolást teremthet. Egy feltételezett értékrend alapján azt lehet mondani, hogy a szöveg nélküli rajz nagyobb stílusértékre képes, mint a szöveggel váltakozó rajz: sikeresebben komikus, mert teljesen vizuális, tehát minden ponton *káprázatos*. Viszont az írás hiánya szárazzá teszi a rajzolt anyagot. A vonal önmagában csak olyan azonnal érzékelhető tartalmakat képes hordozni és egyúttal megszakítani, mint a tudomány, az erkölcsök, a szokások, az aktualitás. Lévine karikatúrái írás nélkül ki tudják figurálni a legismertebb embereket, mint ahogyan Bosc és több más rajzoló írás nélkül képes kifordítani a házaseletnek az idő által szentesített sajátosságait: a többirányú hűtlenségeket, férfiúi félrelépéseket, a női házastársát. [...] Ahhoz, hogy túlmutasson ezeken a szerencsés *kliséken*, és kifürkéssze a (lélektani, politikai, szociológiai) [...] szokatlant, a képnek általában a *magyarázó* szöveggel kell váltakoznia. Ebben a második esetben az írott szöveg szóbeli anyaggal gazdagít, így kárpótol azért, amit a rajz a világosságából veszít.

Az ilyen gazdagodásnak természetesen szabályai vannak: annak a kiegészítő jellegnek a módjai, melynek révén a rajzolt írottba vált át vagy fordítva, három csoportra oszthatók. Az első csoportot azok a rajzok képezik, hol a szétkapcsolás kizárólag a képben fejeződik ki, technikailag egyik tollvonásról a másikra mutatkozik meg, de azért magán a képen még nem működőképes. Ezeknél a rajzoknál az írott szöveg a kép többjelentésű mozgékonyágát hivatott rögzíteni; az a feladata, hogy tudtul adja a grafikus „szétkapcsolás” jelentését, megjelölje, milyen szinten kell azt olvasni. Ilyen Tim rajza, melyen De Gaulle tábornokot láthatjuk, amint lépcsőn halad, hogy majd ráüljön egy talpazatra helyezett lóra. A keletkezett szétkapcsolás nyilvánvaló, mert nem egyezik a testileg-lelkileg ép tábornok szokásaival, hogy létrát kerítsen, s lovas szoborral játsszék. Támadók elől menekül? Beszédet készül mondani vagy elégtételt adni? Jeanne d’Arcnak hiszi magát? Szenilitás vagy elmezavar okozta kihagyásról van szó? [...] Ekkor ötlük szemünkbe a csin, mely a dolog csattanóját tudtunkra adja: „Franciaország – indulási oldal.” Ez az *indulás* szabadtítja fel a szétkapcsolás *igazi értelmét*: megválna a köztársasági elnökségtől, De Gaulle *elhagyja* Franciaországot, hogy belépjen az örökkévalóságba.

A rajzoknak egy másik csoportjában a szétkapcsolás mind kialakulásában, mind lefolyásában egyaránt megfigyelhető a rajzon és a szövegen. Ilyen Paul rajza, mely órásüzletet ábrázol, ahová egy szerzetes lép be homokórával a kezében. A kép sugallta homonimikus inverzió* a homok/falióra tárgyi viszonyra támaszkodik, mely képes visszautalni az idő/óra összefüggésre. A „szétkapcsolás” szemmel láthatóan indul meg, de nem úgy *fejeződik be*, mert azok az okok, melyek a homokóra jelenlétét indokolják az órás üzletében, nem *rajzolt*

* Vagyis olyan megfordítás, melynek alapja eltérő jelentésű szavak azonos hangalakja.
– A szerk.

formában jelennek meg: a homokóra ajándék vagy díszítőelem szerepét is betölthetné. A „szétkapcsolás” a történet síkján fejeződik be, a szerzetes szavaival: „Tisztítsa meg a homokot, mert késik.” A homonimikus inverziót a „homok/ídő, [...] mely késik/óra” szavak megismétlik, de az újabb szétkapcsolást ezúttal csak az *órás* képe hozza meg, aki a homokórát meg fogja *javítani*. Nyilvánvaló tehát, hogy megfordítva is igaz: a szöveg *sem elegendő* a szétkapcsolás működtetéséhez, mert a képet nem ismétli meg, az *órás* üzenetét *szóbelileg* nem jelöli meg (a szerzetes nem mondja azt például, hogy „Jó napot, *órás* úr [...]”): ha az *órás* nem lenne, a szöveg arra utalna, hogy a homoknak beállítás szerint mindentől függetlenül kell leperegni, és a homok végül is megtisztítható, sőt egyesek az órák késésére tett szellemes utalást gyaníthatnának. Ennél a csoportnál a rajzolt és az írott egymást kölcsönösen kiegészíti, és teljes egészében fedi az eseménysort és szétkapcsolódásának teljes folyamatát: tisztítsuk ki az *órás*mesterrel a késő homokórát. Még majd visszatérünk azokra a redundáns jelenségekre, melyeket azonban már itt sem árt aláhúzni: ilyen az (órát) eltömítő és a (homokórában) megrekedt „homok” képe.

Végül a rajzoknak egy harmadik és utolsó csoportjában a szétkapcsolás – két, önmagában egyaránt szokásszerű, egy rajzolt és egy írott szekvencia – egymásra illesztésének eredménye. Egy vagy több közös jel alapján a narratív egységek áttevődnek az egyik szekvenciából a másikra, így egyszerre átjárják és szétkapcsolják egymást. Copi rajzai közül több is mutatja, hogy a szöveg és a rajz mint egészíti ki egymást: később lesz példa a *szokásszerűen* üres helyzetté merevített képre, melyet nem kevésbé *megszokott* párbeszéd foszlányai egészítenek ki: a két szokásos egymásra kapcsolódáskor egy közös jelnél keletkezik a zárlat. Sempé is ezt a kifejezési formát használja, mikor fojtogatóan túlzásúfolt városokat rajzol, hogy szétkapcsolja az ember boldog magányáról szóló történetet vagy párbeszédet. Az ilyen, két szekvencia párhuzamosságán alapuló kiegészítő rendszer határeset a kép és a szöveg szerepének megosztásában.

Nagyon közel ahhoz a csoporthoz, ahol pusztán a megszokottnak karikatúraszerű eltúlzása okozza a szétkapcsolást (a figura mozdulatlanságának eltúlzott üressége Copinál, a képtelen arányokat öltő városi zsúfoltság Sempénél [...]), sok az olyan rajz, melyet félreérthetetlenül és majdnem mindig humorosnak neveznek, noha egyáltalán nem azok. Ezekben az esetekben (leszámítva a sikeres stílust) akármilyen vitathatatlan is legyen a rajz szokásszerűsége, egyszerűen egy mulatságos történetet mesél el *illusztrál*, minden karakirozó túlzás nélkül. Ábrázolhatja akár azt a csecsemőt, aki ajkát szóra nyitja, megsértett hüvelykujját apja felé nyújtva, miközben az apa így szól az anyához: „Kiejtette az első szót, reméljük, majd elfelejti”; vagy azt a karosszékében elterpeszkedett férjet, akihez felesége ezekkel a szavakkal fordul, kezében füzetet tartva: „Nincs több pénzünk? Hát ezek a bankutalványok?” Az ilyen díszítő jellegű rajzok nem igényelnek külön figyelmet, mert – ahogyan a matematikusok mondják – visszavezethetők az előző esetekre, azaz a mulatságos történetekére.

A narratív funkciók

Az előrebocsátottakat figyelembe véve, a nem ide tartozó jelenségek kiiktatása után a lerajzolt események narratív elbeszélő tagolása világosabban szemünkbe tűnik. Hangsúlyozzuk, hogy a tréfás rajz – ellentétben a műalkotással – mindig *valaminek* a rajza. Láthattuk, hogy a denotátum és a konnotátum* egymást kölcsönösen meghamisítva, kétértelmű szimbolikát hoz létre, mely érvényteleníti hatásaikat. Ez az érvénytelenítés annál rendszeresebb és közvetlenebb, minél inkább a szétkapcsolásra irányul a rajz. Célszerűnek látszik tehát, ha a rajz szemantikus szintjét magunk mögött hagyva, mindenekelőtt a rajzon ábrázolt *dolgot* keressük meg, mint afféle új denotátumot, mely lehetővé teszi, hogy ábrázolásmódján megközelítsük az új konnotátumát. A mulatságos történethez hasonlóan a tréfás rajz is csak mindenki számára megszokott helyzetből válthat át: legfontosabb funkciója abban nyilvánul meg, hogy érvényesítse és gazdagítsa, majd megszakítsa ezt a helyzetet. Jelképes vonalrajza mögött, célzásként az alapul szolgáló helyzet, funkcionális denotátum húzódik meg, melyet *szabályszerűsége* (mint egy nyelv azonnal felismerhető jelentője) tesz világosan és félreérthetetlenül felfoghatóvá. A helyzet végső szétrobbanása annál erősebb, minél gyorsabban érzékelhető, minél kevésbé hajánál fogva előráncigált a kezdet kezdetén. Ezt az alaphelyzetet tekintjük a rajz *normalizáló funkciójának*. Így annál a rajznál, mely a saját szobrára fellépő De Gaulle tábornokot ábrázolja, a „Franciaország – indulási oldal” adja meg a normalizáló funkciót, azáltal, hogy a népszavazásban vereséget szenvedett és a köztársasági elnökséget elhagyó tábornokra céloz. E nélkül a funkció nélkül az újra nyeregbe szállás elveszítené a fonák értelmét. Ekkor következik az elindulás értelmezése, az útra kelés megvalósításának a módja, konnotációjának kétes értelme (mivel mulatságos rajzról van szó): hogyan is lehet változni? A normalizálóhoz újabb funkció társul. Nevezzük *összekötő funkciónak*: Mit fog a tábornok ezzel a létrával és lóval kezdeni? Ekkor a normalizáló és összekötő funkciót rövidzárlatszerűen megszünteti egy harmadik, a *szétkapcsoló funkció*: távozás helyett a tábornok még tartósabban itt marad. [...]

A rajzban tehát három olyan kifejező funkció játszik szerepet, amely a tréfás történet elemzésekor kimutatott funkciókra emlékeztet. Azzal a különbséggel, hogy a rajzban az elbeszélés folyamatjellege nincs meg. A képen egymás mellé helyezett jeleket a maguk összevisszaságában fogjuk fel; komikumuk olyan tevékenységben érvényesül, mely – ha tökéletlenül is – a három elbeszélő funkciót elrendezi. Azaz a rajz, mivel vizuális komikum a szóbeli történeténél könnyebben felfogható, de egyúttal esetlegesebb is, mivel kevésbé kifejtett. Képszerűsége megkapóbbá teszi, de jelképszerűségénél fogva hermetikusabb is. A rajz kiváltotta nevetést a rajzoló és a néző ismereteinek szerencsés egyezése segíti elő: a rajzbeli kikapcsolás elve szerint készített karikatúra csak annak mutatja meg az ábrázolt személy fonákját, aki ugyanannak a színét is ismeri. A mulatságos históriában a pusztá szétkapcsolás nevetésre ingerelhet még akkor is, ha rosszul mesélik el a történetet. A rosszul előkészített rajz viszont könnyen elhibázhatja

* Vagyis a (fő)jelentés és a „mellékértelme”. – *A szerk.*

jelképeit, és vonalról vonalra rövidre zárhatja saját áramköreit. Anélkül, hogy a szekvenciák funkcionális tagolását érintenénk, ez röviden azt jelenti, hogy a rajzolt komikumban a redundancia nagyon lényeges.

A redundancia jelei

A rajz az átkapcsolás kifejtésében és kiterjesztésében nagyobb szerepet ad a redundanciának, mint a szöveg. Ha De Gaulle tábornok helyén más személy szerepelne, semmit sem vehetne el az említett rajz „szétkapcsoló” erejéből, bármennyire is kevésbé legyen alkalmas a kérdéses személy a megörökítésre, arra, hogy önmaga szobrává váljék. Ám a tábornok kiállása, egyenruhájának szoborszerűsége, fellépésének szigorúsága, magas termete, jellemének legendás keménységével együtt nagyobb feszítőerejű konnotátumot szolgáltat a kőműveltrának, melynek le kell ereszkednie ahhoz, hogy felemelkedhessen. Mindezek a jelek a redundanciáknak olyan rendszerében csoportosulnak, melyet *adagoltnak* minősíthetünk, szembeállítva azzal a rendszerrel, melyet például a homokóráról szóló történet rajzolója vett igénybe. Ez utóbbi történet szóban előadva így kezdődne: „Egy szerzetes, kezében homokórával belép egy órásboltba, és így szól: »...a homokóra késik, azért ki kell tisztítani«” szétkapcsolás éppenhogy elfeledtetné a szerzetesnek mint ügyfélnek a jelenlétét. A beszéd gyorsasága miatt a bemutatatlan szerzetes bemutathatatlanná válna, haszontalan többlet lenne a történetben. A lerajzolt történet viszont, éppen ellenkezőleg, hangsúlyozza, hogy a szerzetes az egyházhoz tartozik. Ezt minden néző hasznosíthatja a maga módján, szabadra engedve a képzeletét: üdvözülő szerzetesekre gondolva, kiket nem nyugtalanít a faliórákkal mért világi idő, a mennybe siető barátira, ki aligha jött volna, ha a homokóra siet és nem késik, egy egészen más világ testes csuhására, vagy a barlangok félőrültté elidegenedett barátjára..., de minden esetben olyan emberalakra, aki nem redundáns elemek (De Gaulle jelleme) közé ágyazott „szétkapcsoló” jelek adagolásával segíti elő a „szétkapcsolás” egyértelmű megfejtését, hanem a megfejtést éppen a „szétkapcsoló” jelektől (a homok és a falióra) idegen (egyházi) jelekkel kitöltött perifériára téríti el. A szerzetes grafikus jelenléte a szekvenciába *beékelt* redundanciajel. Kívánság szerint valószínűbbé, gazdagabbá, szellemesebbé teszi a képsort. Az adagolt vagy beékelt redundancia tehát nyilvánvalóan fontos szerepet tölt be a lerajzolt viccben: nem módosítja ugyan a szétkapcsolás tartalmát, de gyorsítja vagy erősíti kirobbanását.

A fizikai és a szellemi

Ez a robbanás tehát – a stílus és a redundancia minden konnotációjának a tiszteletben tartásával – a három leírt funkció megvalósulásának szintjén megy végbe. Mivel nem tudunk a szemantikai és a referenciális utalási osztályra támaszkodni, melyek hozzájárultak a mulatságos történetekről nyert kép gazdagításához, a rajzok összességét – pusztán munkahipotézisként – két, ösztönösen meg-

különböztethető osztályra bontjuk, melyeket a *fizikai* és a *szellemi* megtisztított szembeállításával jelölhetünk. Ez a tapasztalati osztályozás természetesen nem vonatkozik a lerajzolt elbeszélés szerkezetére, de hozzásegít a rajzok jellemzésében használt kategóriák növeléséhez, és ezáltal megkönnyíti, hogy utólag elkészítsük és árnyékoljuk a rajzok tartalmának tipológiáját. *Fizikai „szétkapcsolás”* esetén a képen látható élő vagy élettelen dolog a természetének megfelelő törvények szerint kerül mozgásba, bármely szellemi beavatkozás: válogatás, döntés vagy elképzelés nélkül. Engedelmeskedik a tudományos világegyetem minden gépezetének, akár a testek mechanikájáról, akár a megszokás kialakította automatizmusokról legyen szó. *Szellemi „szétkapcsolás”* esetén viszont az élő vagy élettelen dolog szellemi állapotában következik be a „szétkapcsolás”. A rajz tárgyát az működteti, amit akar, érez, szeret [...] Mozgása a szabályok automatizmusa helyett a normák szabadságához igazodik. Két „szétkapcsoló” erejű vonal között működésének minden területét igénybe veheti: a lélektanit éppúgy, mint a szociológiát, a politikait, az erkölcsit... E két osztály mellett a rajznak egy harmadik keveréktípusa is megkülönböztethető, melyet jobb híján fizikai-szelleminek nevezhetünk. A két korábbi elemei úgy váltakoznak ebben, hogy közben részben fizikai, részben szellemi szétkapcsolás következik. A tréfás rajz retorikáját végeredményben tehát három elbeszélő funkcióra vezethetjük vissza, melyek a „szétkapcsolás” három osztályának felelnek meg. Az a hátralevő feladatunk, hogy megvilágítsuk azokat a funkcionális rendszereket, melyek mindegyik osztályban érvényesülnek, minden kép jeleit komikusan eltérítik a megszokottól, tehát „szétkapcsolják”.

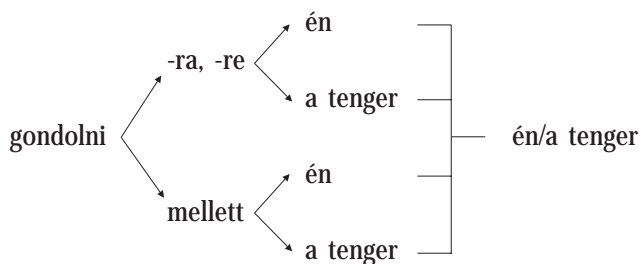
A szétkapcsolás kifejezésének módjai

Ennek a munkának részben az a célkitűzése, hogy megállapítsa, vajon a tréfás rajzokban hasonló szabályok érvényesülnek-e, mint a mulatságos történetekben. Minden szükséges egyszerűsítés végrehajtása után úgy tűnik, hogy az itt tanulmányozott rajzok összessége három kifejező rendszerre vezethető vissza. Közülük a *jelek antinomikus inverziója*, *megfordítása segítségével végrehajtott lezárás az első*, a *jelek szabad inverziója révén létrehozott visszaulálás a második*, a *jelek antinomikus inverziójából adódó folytatás a harmadik*.⁵

Mindegyik példánál elismételjük a típus jellemzőit. Első típus: olyan rajzok, melyeken a *jelek antinomikus inverziója lezár*.

Ide a következőhöz hasonló történetek sorolhatók:⁶

Normalizáló	Összekötő	Szétkapcsoló funkció
Egy asszony a tengerhez akar menni.	Az asszony a férjéhez: – A tenger mellett majd rád gondolk.	A férj: – Jobb szeretem, ha mellettem gondolsz a tengerre.

Az inverzió hatása abban nyilvánul meg, hogy a „szétkapcsolás” jelentése *ellentmondásszerűen* kizárja az összekötés jelentését, anélkül hogy széttörné annak formális logikáját. Az elbeszélés nyelvén szólva: a feleség *semmit sem* tud válaszolni; a „szétkapcsolás” a normalizálást és az összekötést úgy zárja le, hogy azok nem közeledhetnek, de nem is távolodhatnak. A „szétkapcsolás” vég nélküli befagyasztást eredményez.

A rajzok között a „szétkapcsolás” említett három osztályának mindegyikében megtaláljuk ezt a rendszert.⁷

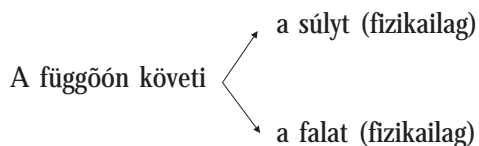
A következő példákat választottuk: I. A függőön; II. A félénk;
III. A kioszk öre.

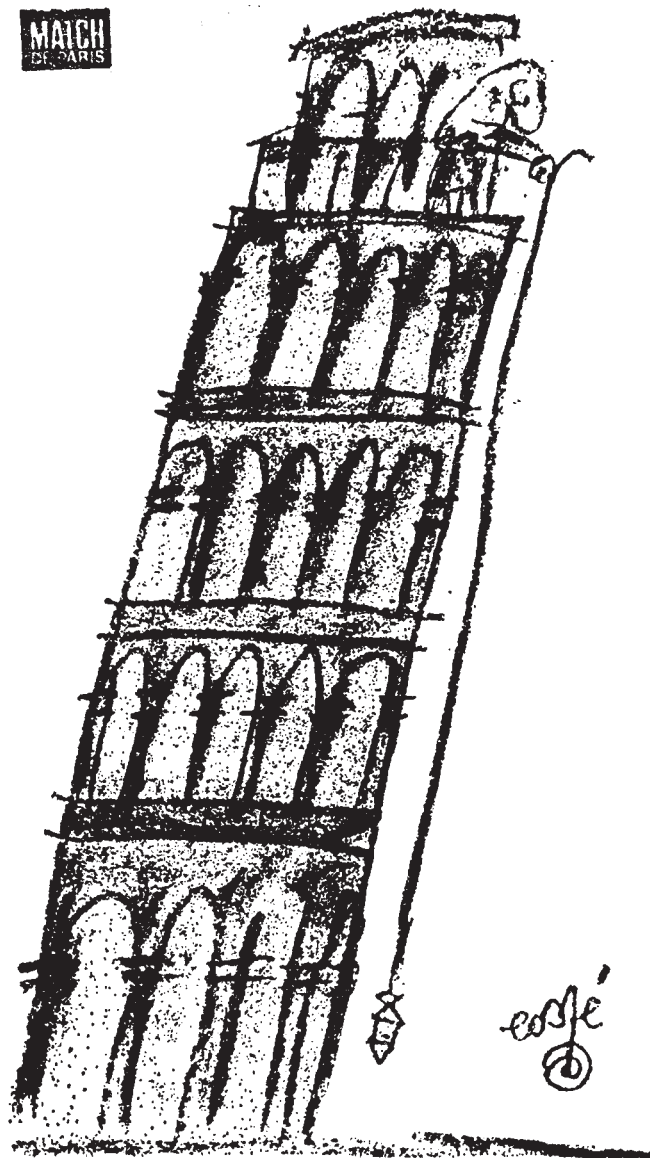
Ezt a három rajzot a következő funkciókra lehet visszavezetni:

Normalizáló	Összekötő	Szétkapcsoló funkció
I. A pisai torony ferde.	Valaki a torony elhajlását függőönnel méri.	A függőön ferdén lóg, párhuzamosan a torony falával.
II. A félénkség tehetlenné teszi az embert.	Létezik egy, a félénkek számára fenntartott klub.	A félénk nem mert csengetni.
III. Egy parkbeli kioszkban hangversenyt szoktak tartani.	Az ör a házikó belsejében lakik.	Az ör nem kedveli a zenét.

Felírhatjuk a mindegyikben közös rendszert, a jelek antinomikus inverziójával történő lezárását, valamint a kikapcsolás megfelelő osztályának képletét.

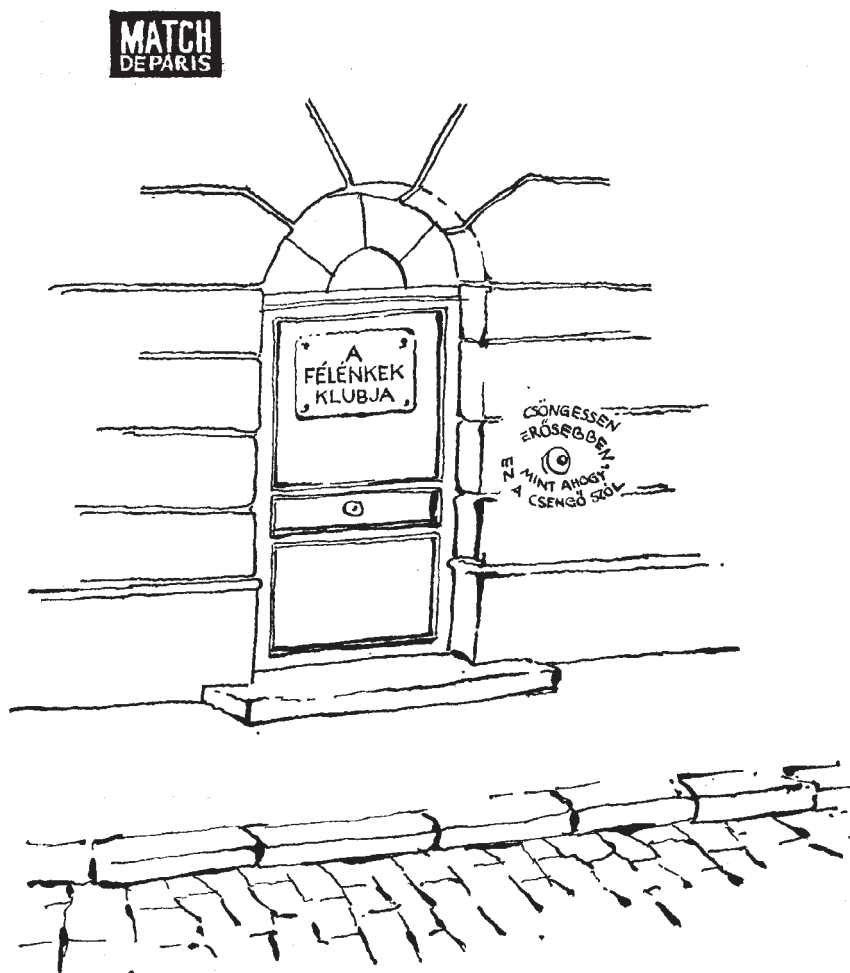
I. rajz: A függőön: fizikai szétkapcsolás

Ennél a rajznál a normalizálás és az összekötés két jelentésegység antinómiáját rejt magában: a mechanikailag elkerülhetetlen (a függőön a súlyhoz igazodik) az egyik, a mechanikailag szokásos (a nehezék a falat követi) a másik. A függőönhoz társítható két jelentést, melyek általában együtt fordulnak elő, a „szétkapcsolás” megfordítja: ugyanahhoz a mozgáshoz kapcsolja a súly, illetőleg a fal követését, de a belső ellentmondás kihasználásával; a megszkottat szembeállítja a szükségszerűvel. Ha a függőön mechanikailag téved, összetéveszti a megszkottat a szükségszerűvel, tévedéséből már sosem tud ki-

lábolni: ingása megmerevedett. Ugyanennél a típusnál említjük azt a rajzot, melyen a krokodilus száját egészen tágra nyitva sündisznót tart a fogai között. A sün tüskéi megakasztják a krokodilus nyelését. Lenyeli/nem nyeli le a sünt: száját mindenesetre szétfeszítve fogja tartani.

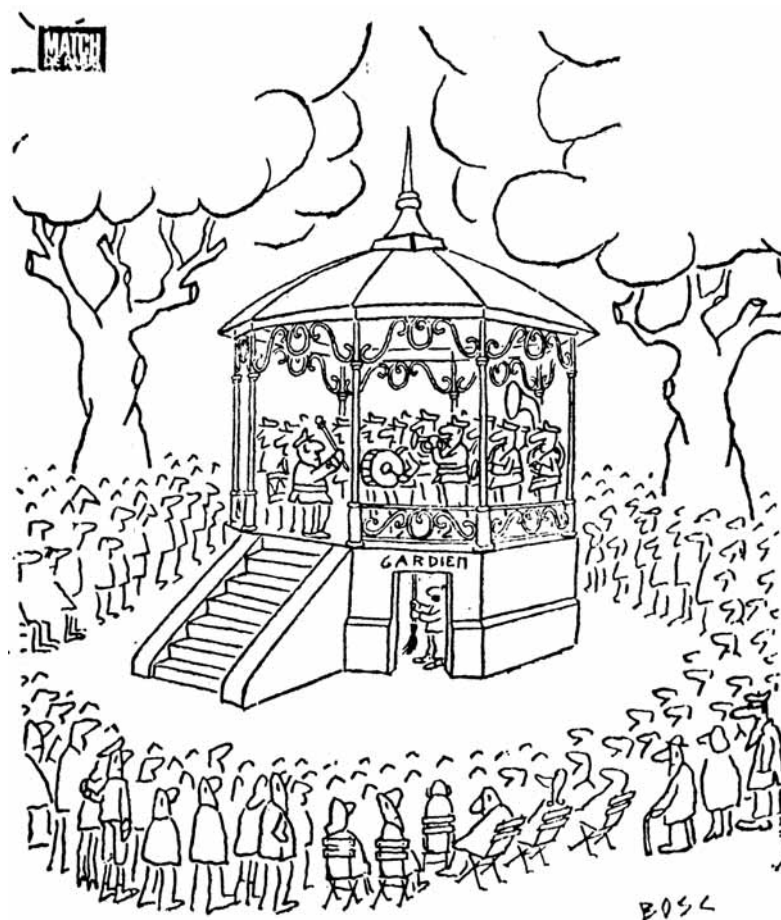

II. rajz: A félénk: szellemi szétkapcsolás

A félénk belép a klubba

- melyet félénkek számára tartanak fenn (szellemileg)
- félénken (szellemileg)

A kiindulópontul szolgáló két szabályszerűség közül az egyik lélektanilag lehetséges: úgy bátorítjuk a félénket, hogy klubot teremtünk számára; a másik lélektanilag elkerülhetetlen: a félénk nem mer majd becsengetni. A „csengésen erőteljesebben” két jelentése: térjen be otthonába, vagyis a félénkek közé, és félénkségét legyőzve meghatározatlan időre kiiktatja önmagában a félénkre vonatkozó két szabályszerűséget. Belép/nem lép be, az ujj számára meghatározatlan időre lehetetlenné válik, hogy megnyomja a csengőt.

III. rajz: A kiosk öre: fizikai-szellemi szétkapcsolás

A kiosk öre elutasítóan viselkedik

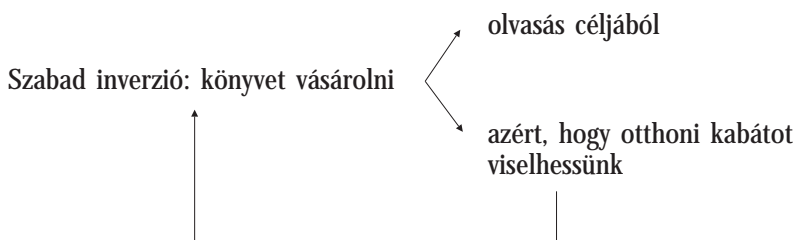
- ↗ a zenével szemben (szellemileg)
- ↘ zaj-zenét csap (fizikailag)

A normalizálás és az összekötés itt is két jelentésegységhez kapcsolódik: az egyik mechanikailag elkerülhetetlen (hallja a zenét, mert a zenészek alatt lakik), a másik lélektanilag előre látható (ha az ember zenészek alatt lakik, a zene kifáraszthatja). Hallgatja/nem hallgatja a zenét: a seprűvel vég nélkül kopácsol a falon.

Második típus: olyan *rajzok*, melyeken a jelek szabad inverziója révén létrehozott visszautalás érvényesül.

A következőkhöz hasonló szóbeli történetek tartoznak ebbe a típusba:

Normalizáló	Összekötő	„Szétkapcsoló” funkció
Marie-Chantal vásárolni akar egy könyvet.	Gladys: – Miért?	Marie-Chantal: – Mert a férjem vett nekem egy otthoni kabátot.

Az előző esettel ellentétben itt a normalizálás és az összekötés csak egy jelentésegységet alakít ki: az ember olvasás céljából vásárol könyvet. Az egyik jel: *könyvet vásárolni* az elbeszélő folyamat során módosul, új jelentésbe vált át, más lesz a jelentettség. Ez a „szétkapcsoló” jelentés utólag megsemmisíti az összekötő jelentés szabályosságát, ezért minősítjük ezt visszautaló kifejezésnek: Marie-Chantal kezdettől fogva azért vágyott könyvre, hogy viselhesse otthoni kabátját, csak az olvasó és a párbeszéd másik résztvevője *ezt nem tudta*. Az egymásutánosság önmagába fordul vissza, és egészében szétkapcsolódik, anélkül hogy elveszítené eredeti jellegét, azaz anélkül, hogy formális logikája felbomlanék.

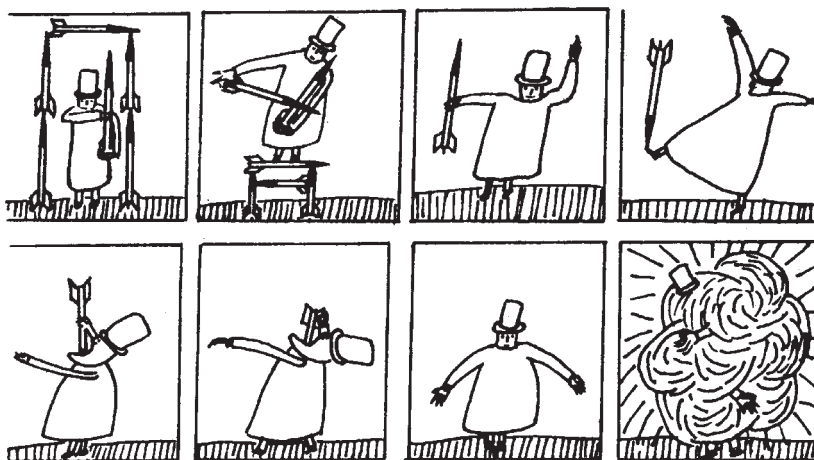
A kifejezésnek ezt a típusát is megtaláljuk a rajzok három, említett osztályának mindegyikében. Példáink a következők: I. A bűvész; II. A pasas*; III. A siga mint házcseled.

* *Le draqueur* magyarul visszaadhatatlan; „az a pasas, akinek az a szokása, hogy nőket csíp fel (magának)” – *A szerk.*

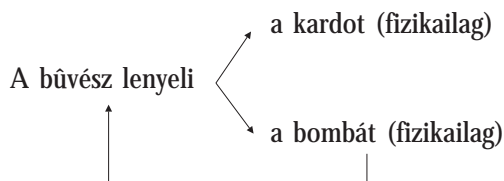
Ezt a három rajzot így vezethetjük vissza a funkciókra:

Normalizálás	Összekötés	Szétkapcsolás
I. A bűvész bomba formájú karddal játszik.	Lenyeli a kardot.	A bomba felrobban.
II. Egy ember követ egy nőt,	kinek csak a fejét látja...	A fal mögött egész család tűnik elő.
III. Egy hölgy utasításokat ad a cselédjének	...a piszok nyomtalan összetakarítására.	A házicseléd csiga.

Felrajzolhatjuk azt, ami közös a kifejezésükben, valamint annak a képletét is, hogy a „szétkapcsolás” melyik osztályába sorolhatók.

I. rajz: A bűvész: fizikai szétkapcsolás

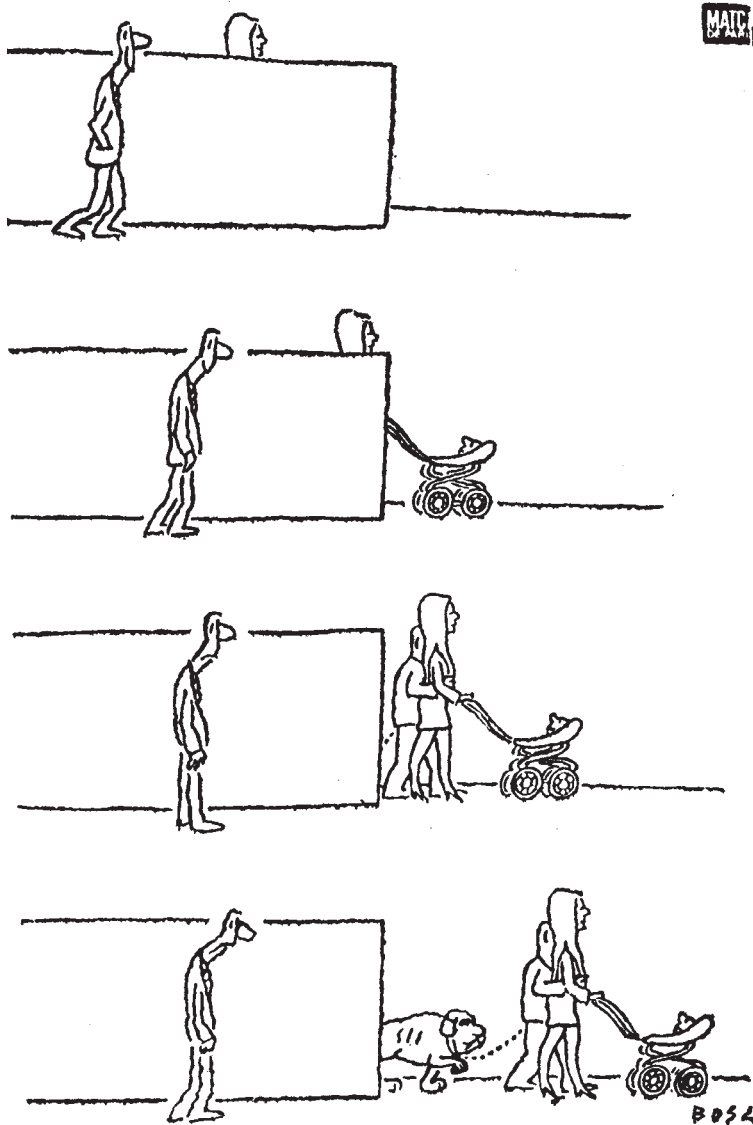
Ennek a bűvésznek a kardnyelés a fizikai mutatványa, az első két funkcióhoz kapcsolódó hivatásszerű szokása. Ezt a jelentést a rajzoló formai homonimiára vetíti rá: a kard bomba formájú. A felrobbanó bomba szétkapcsolja a bűvész ügyességét. A „szétkapcsolás” a negatív egység egészére kiterjed, ugyanakkor formailag tiszteletben tartja azt: ez a kard valódi bomba volt, és erre senki sem gondolt volna.

II. rajz: A pasas: szellemi „szétkapcsolás”

Egy pasas szemével a nő fejét követi

ki egyedül van (szellemileg)

ki férjezett (szellemileg)

Azt lehet mondani, hogy nincs rendellenes abban, hogy egy férfi egy nőt követ, kinek csak a fejét lehet látni. A „szétkapcsolás” a fal végén következik be, hol sorra megjelennek egy jól sikerült házasság jelei. Ennek romboló hatása az egész képsorra kiterjed: a férfinak a kiindulópontja is hamis volt, *amit senki sem gyaníthatott*, és így másik női fejet *kell* magának keresnie. Ezen a rajzon a konnotátum adagolt redundanciaként jelenik meg: a család tagjai kegyetlenül adagolva tűnnek elő, s a képsor egy beékelt redundáns elemet is tartalmaz: a férj kisebb nejenél... egy egész fejjel.

III. rajz: A csiga mint házciseléd: fizikai-szellemi „szétkapcsolás”

Van egy kis különmegbízatásom a maga számára, Gérard.
Igenis, asszonyom.

Takarítsa össze a púdert, melyet az asztalkámra szór-tam. És főként ne hagyjon ragadós nyomokat a terítőt!

És tegye vissza a gyöngyház dobozkába.

Azután zárja vissza a dobozkát, de vigyázzon, ne szorítsa olyan erősen meg a fedelét, mint múltkor. Foglalkoztatni kell a személyzetet, mert különben elkényelmesedik.

Utasítás nyomtalan eltakarításra

egy ember számára (szellemileg)

egy csiga számára (fizikailag)

Az asszonyának parancsait (szellemileg) gondosan teljesítő házciseléd feladatai közé tartozik, hogy önmagában kárt nem téve és egyszerismind a piszok legkisebb nyomát is eltüntetve takarítson. Az összekötés és a normalizálás itt az írott szövegre támaszkodik. A „szétkapcsolás” a szöveg és a kép síkján egy

időben következik be, amint nyilvánvalóvá válik, hogy csiga tölti be a házcse-léd szerepét; a funkcionális hominímia (takarítsa el a piszkot, de ne hagyjon semmiféle nyomot, és ne szorítsa be a fedelét) a folyamatos visszautalás rend-szerét veszi igénybe, amikor vizuálisan szétkapcsolja az egész képsort. Beékel-t redundáns konnotációt állapíthatunk meg: a személyzetet foglalkoztatni kell.

Harmadik típus: olyan rajzok, melyeken a jelek antinomikus inverziója foly-tatást eredményez.

Ehhez a típushoz ilyen jellegű szóbeli történetek tartoznak:

Normalizáló	Összekötő	„Szétkapcsoló” funkció
Két tolvaj kikerül a börtönből.	Egyikük azt kérdezi: „Bekebelezünk valamit?”	Másikuk erre így válaszol: „Kitől?”

Antinomikus inverzió: bekebelezni valamit

Ennél a típusnál a „szétkapcsolás” nem rombolja le az elbeszélő egységet, mely a normalizáció és az összekötés együttes eredményeként jött létre. Más-képpen szólva, a kikapcsolás az előző (2.) típusal ellentétben nem vetítődik rá egy jel jelentettjére. Pusztán az irányt változtatja meg, mely azonban nem zárja ki a korábbi – mint az 1. típusnál –, csak ellentétes vele. A „szétkapcsolás” után az elbeszélő egység folytatódik: a jelentés tovább áramlik, noha elő-re nem várt irányban.

A kifejezésnek ez a típusa a rajzoknál megint mindhárom osztályban érvé-nyesül. Példáink a következők:

I.: Az ellenálló csiga; II. A női hajzat; III. A forró szurokkal leöntött férj.

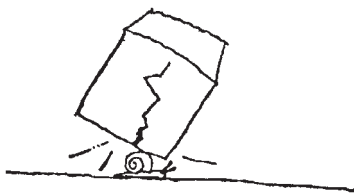
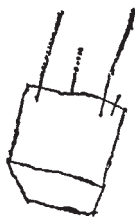
A három rajz visszavezethető az említett funkciókra:

Normalizáció	Összekötés	„Szétkapcsolás”
I. Egy csiga mászik.	Gránittömb esik rá.	A gránittömb törik szét.
II. Egy fiatal lány hajzata elcsábít egy férfit,	aki elveszi feleségül a lányt,	de kiábrándul belőle, amikor hosszú hajszálat talál a levesben.
III. Egy erőd ostromlót forró szurokkal öntik le.	Az egyik ostromló találkozik a felesé-gével,	és fél, mert foltos lett a ruhája.

I. rajz: Az ellenálló csiga: fizikai szétkapcsolás

A csigára eső kő

- szétzúzza a csigát (fizikailag)
- eltörik (fizikailag) →

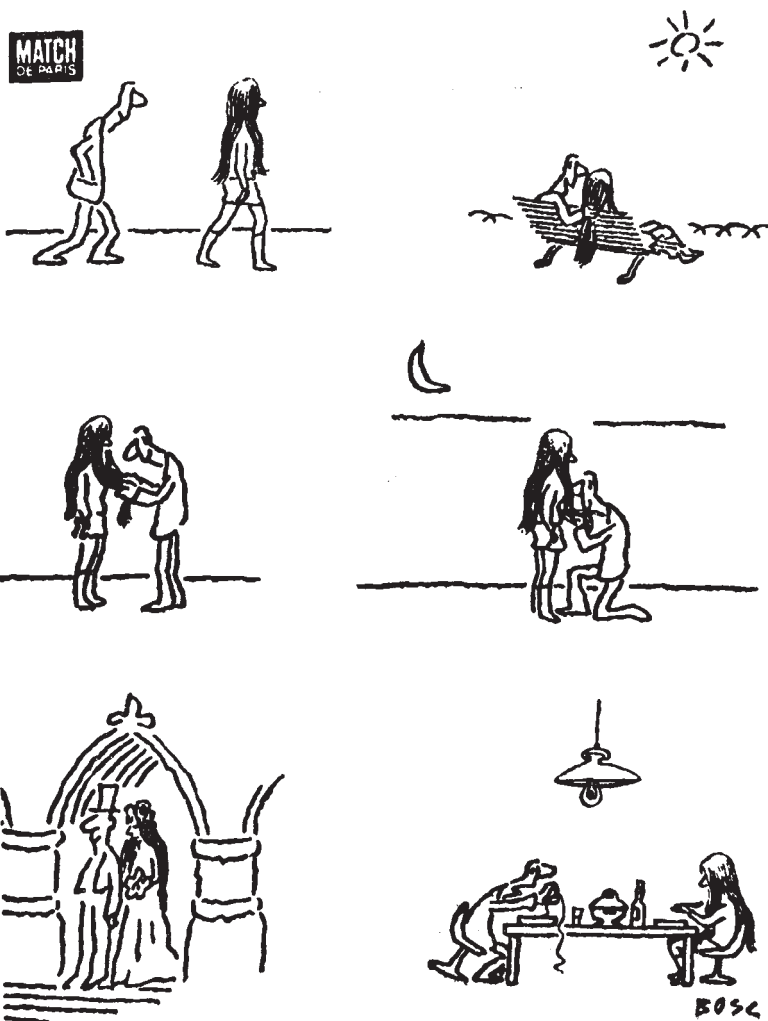

A normalizáció és az összekötés arra enged következtetni, hogy a kő szétzúzza a csigát. Ezzel szemben „tudja, mi történt?” – a kő tört darabokra. Ez a típus a maga osztályában mintául szolgálhat: a fizikai „szétkapcsolás” a lehető legkevesebb jelet igényli, és nyilvánvaló következményt előidézve vezet tovább, mert a jelentés irányváltozását követően a csiga nyugodtan folytatja útját.

II. rajz: A női hajzat: szellemi szétkapcsolás

A női hajzat a házasság után

- még szebb (szellemileg)
- undorító (szellemileg)

A normalizáció és az összekötés idillszerű jelentésegységet teremt: a szerelmes egész életére magához akarja szorítani imádottjának a haját. A házasság hirtelen megváltoztatja a férfi érzelmeinek az irányát: a csábító hajzat undorítóvá válik. Az irányváltás folytatásához vezet, mert a házasság előidézte félfordulat után a hanyagul elveszített hajszál megnyitja a családi perpatvarok sorát. A redundanciák rendszere egyrészt adagoló: *holdfény*, majd *leves*; másrészt beékelte árnyalatnyi átmenetek a hajzattól a hajig, majd a hajszálig. A saját szobrára lépő De Gaulle tábornokot ábrázoló rajz is ehhez a típushoz sorolható, ha figyelembe vesszük, hogy a „szétkapcsolás” módot adott a tábornoknak arra, hogy *ne távozzék, hanem szoborként itt maradjon*.⁸

II. rajz: *A férj, akit forró szurok fenyeget: kevert „szétkapcsolás”*

felesége
{

 megmenti (fizikailag)
 leszidja, amiért foltos lett a ruhája (szellemileg)

ziók tudományos törvényektől (függőön), formai analógiától (a kard és a bomba) vagy biológiai működéstől (a csiga nedvessége) függtek... A szellemi inverziókat pedig patológiai (a félénk), individuál- (a kioszk öre), illetve interindividuál- (affektív) pszichológiai (a pasas) vagy „szocio-etno-pszichológiai” (Dávid csillaga és Mohamed félholdja) normára vezethettük vissza. Így a cikkünkben felvett három osztályt az alább látható emlékeztető táblázat kibővítésével tovább gazdagíthatjuk.

Már ennél a néhány példánál is azt állapíthatjuk meg, hogy – az első két oszlopnál maradva – a lezárt „szétkapcsolás” vízszintes sorából a komikumnak olyan egyetlen jelben összpontosuló rendszerére lehet következtetni, mely mintegy e jel karakterdrámáját hivatott megtestesíteni. A *fizikai* természetű „szétkapcsolás” (figyelmen kívül hagyva a további felosztásával kapott változatokat) függőleges oszlopát alapul véve pedig a szójátékoknak olyan rendszerét lehet meghatározni, hol az egyes elemek abszurdá válva egymást semmisítik meg. A két oszlop metszéspontjában elhelyezkedő rovat (a pisai ferde toronyból lelógó függőön) „a függőön természetére (belső drámájára) vonatkozó szójatékként” is meghatározható. Az elemzés tehát még folytatódhatnék... Egyetlen kérdésnél álljunk még meg: vajon a táblázat újabb rubrikáinak felállításával el lehet-e jutni a komikusnak, helyenként szellemesként, ironikusként, szatirikusként emlegetett típusainak meghatározásához. Vagy talán ma már a humoros általánosabb kategóriájához kell fordulni?

	fizikai	szellemi	fizikai-szellemi	értelme
lezárt	a függőön	a félénk	a kioszk öre	<i>megmerevedik egy tulajdonságban</i>
visszautaló	a bűvész	a pasas	a csiga mint házicseléd	<i>kibontakozik egy tevékenységben</i>
folytatásos	az ellenálló csiga	a női hajzat	a férj, akire forró szurkot öntöttek	<i>újjáalakul egy változásban</i>
komikum	következetlen	humanizált	konfliktusos	stb.

Még egy gondolat érdemel figyelmet. Az itt közölt képeket szavakra fordítottuk le, végeredményben olyan történetekre redukáltuk őket, melyekkel egy fentebb idézett tanulmányban foglalkoztunk. A felismerés, hogy ez az átírás lehetséges, már önmagában is tapasztalat. Az átírás értelmezése szintén az. Kétségekívül alig lehet vitatni azt az állítást, mely szerint komikus rajz nincs, mivel minden szellemes vonal visszavezethető a szóbeli közlésre. Mindazonáltal van valami specifikus ezekben a rajzokban; pl. észrevehető, hogy sokat vesztenek

mulatságosságukból, ha elbeszéljük őket, azaz nem láthatók. A szavak csökken-
tik (komikus) robbanótöltetüket, mintha a lefolyásukhoz szükséges idő elvonná
a céltáblájukat. A rajz esetében nagyobb a komikum robbanótöltete. Ha példa-
ként felidézzük Voltaire történetét („...egy kígyó marta meg Jean Fréron. Mit
gondol, mi történt? A kígyó döglött meg.”) és összevetjük a kifejezésnek
ugyanazt a típusát megvalósító rajz szóbeli változatával („Gránittömb esett a
csigára. Mit gondol, mi történt? A gránit tört darabokra.”), világossá válik,
hogy míg Voltaire története feszültséggel telített, addig az ellenálló csiga a szó-
beli előadásban elveszti a rajzbeli mulatságosságát; létének könnyed semmisé-
ge, mely a rajzból különös hangsúllyal tűnt ki, a szavakban nyomtalanul eltű-
nik. A rajz a szónál érzékenyebben viselkedik a komikummal szemben. Hu-
morra érzékeny változékonysága nyelven túli, mintegy áttetsző, érzékeny bár-
miféle hatásra. Amennyiben a töltet túlságos nyomatékkel helyesel vagy eluta-
sít (érzelmet, véleményt, meggyőződést, jellemvonást...), könnyen fennáll an-
nak a veszélye, hogy végzetes „szétkapcsolás”, a hatás semlegesítődése az ered-
mény, a rajz nem méltó a megtekintésre, rossz ízlésre vall, érthetetlen [...] vagy
megbotránkoztató. A rajz jeleinek vizuális egyidejűsége és csábító ereje hirtel-
len felszívja elbeszélő dimenziójának diakronikus tartalmát. Azt mondhatjuk,
hogy a rajzon a „szétkapcsolás” annál ellenállhatatlanabban komikus, minél ke-
vésbé vonzó a rajz emberi tartalma; a rajz mulatságossága – a szóbeli tréfa ke-
letkezéséhez hasonlóan – egy finoman érzékelhető hirtelen fordulat: a művé-
szet gyermekkorát idézi.

M. KRAMPEN

Az építészet szemiotikája

M. Krampen (1928–), aki a kommunikáció professzora Genfben és Ulmban, e tanulmányában az építészet funkcionális és így kommunikációs megközelítésére mutat példát. Az építészet szemiotikai vizsgálatának különösen Olaszországban vannak hívei. Elegendő talán U. Ecóra hivatkoznunk. Krampen szemantikai kérdéseket vizsgál, amelyekkel összefüggésben érdemes utalnunk kötetünk Hjelmslev és Greimas szemelvényeire. Krampen konkrétan az Osgood-féle szemantikai differenciál módszerét alkalmazza az építészetre (ezzel kapcsolatban vö. a Greimas-szemelvény bevezetőjét a 153. oldalon).

Forrás: M. Krampen: *Semiotik der Architektur. – Werk* 1971. 4. sz. 246–248. old. (kissé rövidítve).

[...] A magam részéről a „leíró” építészeti szemiotika kidolgozásához szeretnék hozzájárulni és egyúttal az „*alkalmazott építészeti szemiotika*” tárgykörébe hatolni. Ez azt jelenti, hogy a társadalomtudományokban alkalmazott empirikus vizsgálati módszereket ki kell próbálnunk és alkalmassá kell tennünk őket az építészetben jelentkező jelentés mérésére. Itt véleményem szerint az a szempont a döntő, hogy a kiválasztott módszerek lehetőleg érthetőek legyenek az építész számára, s felhasználhatók legyenek napi gyakorlatában. Különösen bevált a „szemantikai differenciál”, egy hét pontból álló skálára épülő mérőműszer, amelyen a megkérdezett személyek például egy építészeti alkotással kapcsolatos szubjektív benyomásaikat kiválasztott melléknévpárok segítségével kifejezhetik.

Ahhoz, hogy a „leíró” építészeti szemiotikától az „alkalmazotthoz” eljuthassunk, az építészetben belül speciális „alkalmazási területeket” kell definiálnunk. Tapasztalataim szerint a következő négy, egymástól elkülönülő alkalmazási terület különböztethető meg:

- (kritikai) építészetelmélet;
- az építészet története;
- a tervrajz gyakorlati kérdései;
- az építészet oktatása.

[...] A szemantikai differenciál, amelyet Osgood és munkatársai elsősorban ugyan nyelvi tényekre fogalmaztak meg, de aztán hamarosan absztrakt festmények, szobrok stb. jelentésének mérésére is alkalmazták, példamutató eszköznek bizonyult az építészetben meglevő egyedi és kollektív konnotatív jelentések megragadásában.

Egy másik, a pszichológiában ismert, s az építészeti szemiotikában alkalmazható vizsgálati módszer az úgynevezett Q-technika. A Q-technika lényegileg abból áll, hogy a kísérlet alanyának nagyobb mennyiségű szóbeli vagy egymással összehasonlítható vizuális ingert (pl. épületekről készült fényképeket) adunk, ezeket aztán neki meghatározott előírások szerint egy skálán kell elhelyeznie. Így például előírhatjuk, hogy rendezzen el egy sor véletlenszerűen kiválasztott, különböző célt szolgáló épületeket ábrázoló fényképet a „gyárszerűség” szempontja szerint egy a „nagyon gyárszerűtől” az „egyáltalán nem

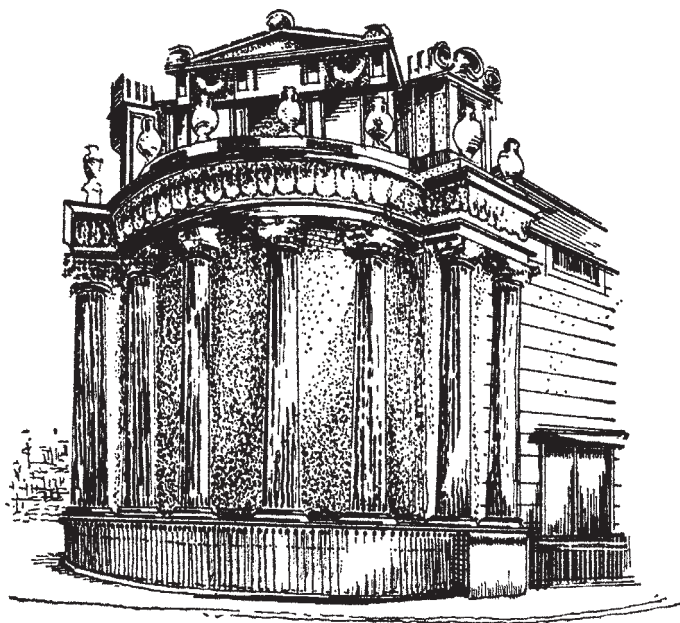
gyárszerűig” terjedő skálán, s azután az úgynevezett faktoranalízissel megállapíthatjuk, milyen vizuális kritériumokat (jeleket) alkalmaznak a kísérleti alanyok különböző típusai a „gyár” felhasználási forma azonosításánál. A szemantikai differenciálnak és a Q-technikának megvan az az előnye, hogy mindkettő közvetlenül alkalmazható vizuális anyagra. Az első esetben (a szemantikai differenciálnál) a kísérleti alany egy skálán ellenőrző jegyek kitöltésével írja le az épülettel kapcsolatos „benyomását”; az alanyt vagy ténylegesen, vagy az emlékezet alapján, vagy fénykép (illetőleg rajz) segítségével szembesítjük az épülettel. A második esetben (a Q-technikánál) a vizsgálati személy maga manipulálja, vagyis rendez el egy skálán a vizuális anyagot, például az épületek ábrázoló fényképeket vagy rajzokat. Az építészeti jelentés szóbeli megfogalmazásával járó nehézségek tehát egyik esetben sem merülnek fel. – Mégsem szokatlan jelenség, ha a mindennapi életben verbálisan (szóbelileg) reagálunk az építészetre; gondoljunk csak arra az esetre, amikor útbaigazításnál a városon át vezető utat épületek leírásával szóban adjuk meg. Ezért nagy jelentősége van a meghatározott építészeti ingerekre adott verbális jelentésreakciók kutatásának is. A kutatásnak ez az iránya azonban még meglehetősen a kezdeteknél tart.

Az a kérdés, hogy vajon az építészet jelrendszernek és következésképpen kommunikációs rendszernek tekinthető-e, egyrészt, mint ahogy megmutattuk, operacionálisan tisztázható: már csak azért is valószínű, hogy az építészetnek az emberekhez szóló jelentése van, mert ezt a jelentést mérni tudjuk. Azt azonban, amit mérünk, további kritikai-elméleti vizsgálódásnak kell alávetni. A jelelmélet tisztán pragmatikai aspektusát az Egyesült Államokban dolgozták ki, s ez oda vezetett, hogy a Bécsi Kör szintaktikai és szemantikai eredményeit a dolgozó tömegeknek az uralkodó osztály érdekében történő politikai és gazdasági befolyásolására „használhatták fel”. Gondoljunk csak az eladás előmozdításának (reklám) a monopolkapitalizmusban betöltött életfontosságú szerepére.

Ezért föltesszük a kérdést: mi az, ami ebben a kommunikációs folyamatban funkcionál? Az empirikusan megállapítható jelek nyilvánvalóan csak gondolatok vagy eszmék külsődleges, anyagi burkai; a gondolatok csak ezen anyagi foglalatuk révén közvetíthetők az egyik ember fejből a másikéba. A gondolatok azonban az anyagi világ többé vagy kevésbé adekvát tükröződései. A világ adekvát visszatükröződése az ember gyakorlatának és elméletének elengedhetetlen alapja. A *gyakorlatot*, a *termelési folyamatot* segíti a jelek cseréje, a kommunikáció. Éppen azért, mert az emberek a termelési folyamatban kommunikáció által szerveződnek és tapasztalatokat cserélnek, minősül a termelési folyamat társadalmi folyamatnak. A jelek cseréje az elméletet, a megismerési folyamatot is elősegíti. Azáltal, hogy az emberek gondolataikat, a világ bennük kialakuló tükröződéseit kölcsönösen közölni tudják egymással, a megismerési folyamat is társadalmi folyamatnak minősül. Fontos azonban, hogy a visszatükröződései és a jelfunkciót világosan elkülönítsük egymástól. A *képmások* – akár szellemiek (eszmék), akár anyagiak (fénykép stb.) – az anyagi világ visszatükröződésére szolgálnak. Ezzel szemben a jelek a visszatükröződések kommunikációjára szolgálnak. A képmásoknak a visszatükröződései funk-

ció alapján *több mint strukturális hasonlóságot* kell felmutatniuk a leképzett tárggyal. Ezzel szemben a jelek vonatkozásában társadalmi kommunikációs funkciójukból kifolyólag a *konvenció*, a kölcsönösen elfogadott megállapodás és nem a hasonlóság a meghatározó. Ezért jel és jelölt között fennállhat hasonlóság, és előfordulhat, hogy nem áll fenn köztük hasonlóság. Ez magyarázza meg a jel jelentésének történeti jellegét: ugyanaz a jel tegnap mást jelenthetett (és jelentett), mint ma vagy holnap. A leképezések viszont a történelem folyamán csak egyre adekvátabbakká válhatnak (ha tényleg leképezésekről van szó), a visszatükrözés tárgyának megváltoztatása ellentétben állna definíciójukkal. Tehát azon, hogy az építészeti jelek tegnap valami mást jelentettek, mint ma vagy holnap, nincs semmi csodálkoznivaló.

Az építészeti jelek kollektív értelmezésének történeti jellege révén már implikáltuk az építészeti szemiotikát. Most még az építészeti kommunikáció két szintjét kell megkülönböztetnünk. Egyrészt az egy adott társadalomban létrehozott épületek anyagi formája mintegy beburkolja a társadalomnak saját valóságára – munkamegosztási rendszereire, rokon kapcsolataira, termelési viszonyaira, pénzforgalmi viszonyaira, lakásviszonyaira stb. – vonatkozó gondolatait, vagyis ezeknek visszatükrözéseit. Az építészet a valóságnak ezekre a szektoraira vonatkozó társadalmi gondolatvilágot anyagi formával veszi körül. Ilyen forma például az antik templom, amely nemcsak vallási központként, hanem – a miatt a biztonság miatt, amit egy tabunak számító hely nyújt – kincsek megőrzésére szolgáló helyként, bankként is funkcionál. Az építészeti kommunikáció második szintjéről akkor beszélhetünk, ha az építészeti formák a társadalmi gondolatvilág kommunikációját különösen *szimbolikus* módon hajtják végre. Ez a helyzet például akkor, ha a görög templom oszlopos

előcsarnokát egy kapitalista bank jeleként használják fel; ez a szimbolizmus az antik templom bankfunkciója miatt szinte magától adódik.

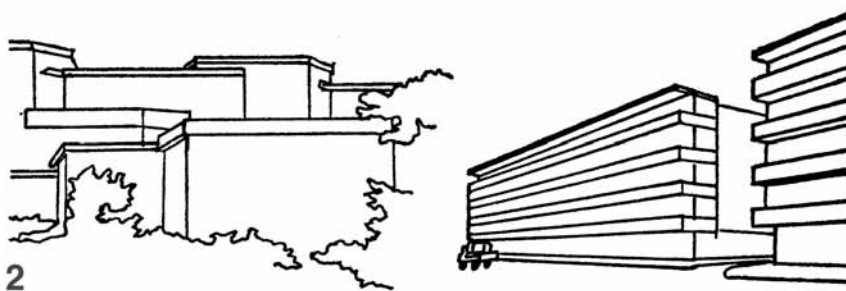
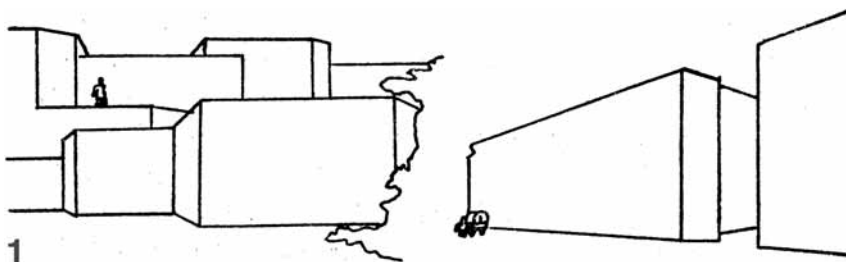
Hogy vajon az építészet ilyen kommunikációs folyamatok révén tömegkommunikációs eszközzé válhat-e, s ha igen, hogyan, természetesen a tömegkommunikáció fogalmának definíciójától is függ. Ha a tömegkommunikációs eszközök definíciója szempontjából például különösen fontosnak ítéljük meg azt, hogy ez a kommunikáció „egyoldalú”, tehát visszacsatolás nélkül vagy csak nagyon nehézkes eszközökkel végrehajtható visszacsatolással megy végbe, akkor a tömegkommunikációnak és építészetnek van egy fontos közös pontja. Egy másik érintkezési pont, a jel, fokozott áru jellege a tömegkommunikációban és az építészetben. A felületet díszítő jelek részesedését az építészetben például törvényesen is az építési költség százalékában számolják el.

Az építészet történeti kutatását különösen a különböző stíluskorszakok jelentésbeli különbségeinek empirikus mérésével (szemantikai differenciál) tehetjük pontosabbá. A differenciálást végrehajtó csoportokat osztályszempontok alapján választhatjuk ki (pl. dolgozó laikusok – szabad foglalkozású építészek). Stíluskorszakokon itt nem csupán a klasszikus megkülönböztetéseket kell érteni (például a reneszánsz és a gótika elhatárolását), hanem az olyan stíluskülönbségeket is, amelyek például a múlt századvég és az ötvenes évek tipikus épülettömege között állnak fenn. Az ilyen szembeállítás mérése révén pontosabbá lehetne tenni azt az újabban többször felmerült hipotézist, miszerint a monopolkapitalizmus racionalizálási törekvése az építészet fantáziátlan funkcionálizálásában nyilvánul meg, amely során pedig a díszítő építészeti réteg „megtakarítása” a fogyasztóban a monotónia érzetét kelti, az építési válalkozó számára viszont profitot jelent.

Azzal a kérdéssel, hogy a használó hogyan értelmezi az épületet, a stuttgarti egyetem építészhallgatóinak egy csoportjával már hosszabb ideje foglalkozunk. Például ilyen kérdéseket tettünk fel magunknak: az épület mely elemét használja fel a felhasználó arra, hogy az épület funkcióját azonosítsa? Mi tesz egy gyárt gyárrá, egy irodaházat irodaházzá, egy családi házat családi házzá stb.? A hallgatók a vizsgált személyeknek véletlenszerűen kiválasztott épületekről készült képeket mutattak, s arra kérték őket, adják meg, milyen rendeltetésű épületekről van szó, valamint azt, hogy mely jegyeket használták fel az azonosításhoz. Jelek gazdag repertoárjára tettünk így szert; a jelek részint az épület környezetéből, részint az épület külső burkából, építőelemeiből, homlokzatából, kiterjedéséből stb. származnak.

Ezt a „szótárt” hamarosan publikálni fogjuk. E probléma további vizsgálatára, amely jelenleg is folyik, A. Linhard, a stuttgarti egyetem hallgatója ügyes kísérleti eljárást dolgozott ki. Minden kísérleti alanynak meghatározott időközökben ugyanannak az épületnek egyre részletesebb rajzát adjuk oda, s minden alkalommal megkérdezzük tőle, mi az épület rendeltetése. Az első rajz (1. ábra) alig tartalmaz több támpontot, mint a körvonalakat. Azután egyre több részletet tartalmazó rajzot kap (2. és 3.). Végül az épület fényképét kapja kézhez. A cél az, hogy ugyanaz az épület bizonyos részletekkel kiegészülve az egyik felhasználási formából a másikba kerül át. Így például a puszta körvonalak alapján egy gyár és egy irodaház ugyanolyannak mutatkozhat, az ab-

lakokkal kiegészülve aztán különbözni kezdenek egymástól. E vizsgálat során fényt akarunk vetni arra is, hogy vajon az építészek és a laikusok ugyanazt a repertoárt alkalmazzák-e.

Szemiotika

Jel

Definíciók

A jel legáltalánosabb meghatározásait az *aliquid stat pro aliquo* („valami valami más helyett áll”) skolasztikus formula tartalmazza. Ebben az első terminus a jelölő [*signans*], a második a jelölt [*signatum*]. Jakobson (1975, 16) ezzel a formulával kapcsolatban a következőt jegyzi meg: „tout signe est une relation de renvoi” [a jel teljessége az utalás relációjának felel meg]. Szent Ágoston szerint *signum est enim res prater speciem, quam ingerit sensibus, aliquid ex se faciens in cogitationem venire* („a jel ugyanis olyan dolog, amely a közvetlenül észlelhető látványon túl valami mást idéz a gondolkodásba”) (S. Augustine: *De Doctrina Christiana* 1887 2,1,1). Peirce (1936–1966-1-66, 2.228) pedig ezt így fogalmazza meg: valami, mely „valaki számára valami helyett áll bizonyos tekintetben vagy minőségében”. A *valami helyett állás* mint viszony (másképp megnevezve „reprezentáció”, „referencia”, „jelentés”, „értelem”) úgy is felfogható, mint egy olyan korreláció, mely a jelet egy adott mentális állapothoz (gondolathoz vagy fogalomhoz), egy külső entitáshoz, dologhoz vagy állapothoz, illetőleg egy másik jelhez (az interpretánshoz) köti.

Ezek a lehetőségek a szemiotika történelme során különböző „háromszögeket” eredményeztek, melyek többé-kevésbé összevethetők egymással, noha eltérő episztemológiai nézőpontokat tükröznek:

sztoikusok	semâinon [jel]	semainómenón [gondolt dolog]	tygchánon [megjelölt dolog]
Augustinus	verbum vocis [kimondott szó]	verbum mentis [gondolt szó]	res [dolog]
Ockham	terminus [kifejezés]	conceptus [fogalom]	res [dolog]
Locke	name [név]	nominal essence [absztrakt idea]	thing [dolog]
Frege	Zeichen [jel]	Sinn [értelem]	Bedeutung [jelentés]

Peirce	sign <i>vagy</i> representamen [helyettesítő]	immediate object [közvetlen tárgy]	dynamical object [dinamikus tárgy]
Carnap	sign [jel]	sense [értelem]	nominatum [megnevezett]
	sign [jel]	intensional object [intenzionális tárgy]	extension <i>vagy</i> designated object [extenzió <i>vagy</i> jelölt tárgy]
Ogden és Richards	symbol [szimbólum]	reference [referencia]	referent [referens]
Morris	sign vehicle [jelölő]	significatum [jelentés]	denotatum [jelölt]
Saussure	signifiant [jelentő]	signifié [jelentett]	(nyelven kívüli)
Hjelmslev	expression [kifejezés]	content [tartalom]	matter <i>vagy</i> content continuum [anyag <i>vagy</i> folyamatos tartalom]

Amint ebből a hiányos listából is kiderül, némely szerző „jelnek” nevezi azt az anyagi entitást, mely valami más helyett áll, mások viszont ennek az entitásnak valamilyen önálló nevet adnak, és feltételezik vagy kimondják, hogy a jel kétarcú entitás, melyet a háromszög bal oldala jelenít meg. A középkori hagyományban gyakran a *dictio* [kijelentés] terminust alkalmazták ennek az entitásnak a jelzésére. Az a tény, hogy Saussure (és általánosságban a nyelvtudomány strukturalista iskolája) nem veszi figyelembe a háromszög harmadik csúcsát, arra utal, hogy kizárólag a nyelvi rendszerek intenzionális leírásával foglalkozott, azaz egy adott kifejezést egy adott tartalommal összekapcsoló jelrendszerekkel. Azok a szerzők viszont, akik figyelembe veszik a háromszög harmadik csúcsát is, alapvető érdeklődést mutatnak egyfajta *extenzionális* szemantika iránt is, és a kommunikáció azon folyamataival foglalkoznak, melyek során jelek keletkeznek a dolgok vagy a valós, illetőleg a lehetséges világok állapotainak denotálására, jelzésére [indikálására], deszignálására, referálására. A szemiotikai háromszögnek e különböző szemlélete különbözteti meg a jelentésközpontú szemantikákat az igazságfeltételeken alapulóktól.

A modern szemiotikusok körében a szemiotikai korreláció leginkább elfogadott modelljei Peirce-é és Hjelmslevé. Peirce egy olyan helyettesítőről [representamenről] beszél (melyet a dinamikus tárgy motívál), mely egy köz-

vetlen tárgy helyett áll, mely – továbbá – bizonyos tekintetben a dinamikus tárgyat reprezentálja, és amelyet egy interpretáns értelmez (vagy fordít le).

Hjelmslev két síkot vizsgál meg, a *kifejezést* és a *tartalmat*. Ezek mindegyike formára és szubsztanciára tagolódik tovább. A kifejezés formája a kifejezés kontinuumának még alaktalan elemeit illeszti a helyükre, és a megkülönböztető elemeknek valamilyen rendszerébe rendezi őket. A tartalom formája (vagy a szemantikai jegyek univerzumának formája) másrészt a tartalom kontinuumának még alaktalan elemeit illeszti a helyükre, és a megkülönböztető egységeknek egy rendszerébe rendezi őket. A két *funktív* (azaz a kifejezés és a tartalom) mint két sík közötti korreláció hozza létre a jelfunkciót (a „szemiotikai viszony” értelmében, amit nem szabad összetéveszteni olyan hasonló kifejezésekkel, mint például a „jelek funkciója”). Hjelmslev szerint egy korábbi jelfunkció egy későbbi tartalom kifejezése lehet, ily módon alkotva egy új jelfunkciót (lásd a denotatív és a konnotatív szemiotika viszonyát).

Azt világosan kell látnunk, hogy Hjelmslev perspektívájában (mint ahogyan sok más strukturalista megközelítésben) a denotáció terminusnak nem ugyanaz az értelme, mint az extenzionális irányzatokban. Egy kifejezésegység egy adott tartalomrészt denotál, és ez a viszony csak az intenziókra vonatkozik. Nem túlságosan eltérő a Peirce által leírt jelenség sem: a jelet (vagy helyettesítőt [*representament*]) az interpretáns határozza meg, és ez gazdagítja a jelentését, ezt az interpretánst azután egy másik interpretáns értelmezi, és így tovább ad infinitum (lásd korlátlan szemiozis).

A jelek klasszifikációja

A különböző szerzők általában a jelek eltérő tipológiáját dolgozzák ki. A klasszikus hagyomány megkülönbözteti a mesterséges és a természetes jelet, az intencionálisat és a nem intencionálisat, a konvencionálisat és a motiváltat. Az összetettebb tipológiák között található Morrisé, Sebeok (1976a) csatorna és forrás alapú klasszifikációja, valamint Ecónak (1976b) a jelprodukciónak módjain alapuló tipológiája. A legösszetettebb klasszifikáció Peirce munkája, aki három alaptrichotómiából indul ki (jelek önmagukban, a tárgyukhoz való viszonyukban, illetőleg az interpretánsukhoz való viszonyukban), tíz osztályt dolgoz ki; később ezt hatvanhat, elméletileg lehetséges osztályra bővítette.

A jel fogalmának válsága

Valamennyi szerző, aki kifejezetten „szemiotikával” foglalkozott, azt a jelek elméleteként határozta meg (Locke, Dalgarno, Lambert, Bolzano, Husserl, Peirce, Saussure, Morris, Jakobson és mások). Számos filozófus írt a jelekről mint az elméleti kutatás egyik specifikus tárgyáról (Arisztotelészről Szent Ágostonig, Rogertől Francis Baconig, Hobbestól és Leibniztől Carnapig stb.). A jelenlegi szemiotika azonban több alkalommal bírálta ezt a megfogalmazást, legalább két irányból: (1) túl átfogónak találja, és ezért vagy az alacsonyabb szintű összetevők [*figurae*] elemzésével helyettesíti – melyek lehet-

nek a kifejezés vagy a tartalom elemei – lásd Hjelmslev 1943; Greimas 1966; Prieto 1966; valamint a lexikális elemzés, komponenciális szemantika, jelentéselemzés [*semic analysis*] stb. –, vagy pedig a jelölő oldalt részesíti előnyben (Lacan 1966; Derrida 1967; általában a francia posztstrukturalizmus); (2) túl szűknek találja, ezért inkább a mondat, kijelentés [*enoncé*], jelentésegység [*sème*] (például Buysens 1943) fogalmát, a szöveg vagy diskurzus fogalmát (Ducrot 1972; Petőfi 1976; van Dijk 1977a), vagy pedig az értelemprodukciónak (Kristeva 1969), a szemiotikai gyakorlat, illetőleg szemiózis fogalmát használja helyette. Voltaképpen számos problémával, melyet korábban a *de signis* [jelekről] címszó alatt tárgyaltak, jelenleg olyan megnevezések alatt találkozunk, mint *enoncé/enonciation*, mondat, megnyilatkozás, index, ikon, szimbólum, szemiózis, értelem, beszédaktus stb.

Ennek ellenére túlságosan radikális döntésnek látszik búcsút mondani egy fogalomnak, mely az emberi gondolkodás teljes története során annyira hatékonynak bizonyult az elméleti fejlődés szempontjából. Természetesen fölösleges volna a jelet csak mint egy nagyon általános hiperonímiát megtartani (ahogyan a *dolog* terminust, illetőleg fogalmát), vagy pedig metaforikusan és többértelműen használni. Bizonyos szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy radikálisan különböző jelenségeket, mint egy szót, egy meteorológiai szimptomát vagy egy algebrai szimbólumot egyaránt jelként megnevezni nem több analógiánál. Mégis, egy szemiotikai elméletnek ahhoz, hogy létezzen, fel kell építenie saját teoretikus tárgyát az általánosságnak ugyanazon a szintjén, amelyen a matematika a tér, a fizika, az erő fogalmát dolgozta ki. Ennek segítségével azután ezt az általános dolgot azonosítani lehet olyan egymástól eltérő jelenségekkel, mint egy hangkibocsátás, egy mutató ujj, egy kép, egy arc-kifejezés vagy egy olyan tárgy, melyre rámutatunk.

A nyelvi csapda

A jel egységes fogalma ellen felhozott egyik legsúlyosabb kritika azt hangsúlyozza, hogy ez nem más, mint a nyelvészet egy kategóriájának indokolatlan kiterjesztése (ahol is a jeleket intencionálisan kibocsátott és konvencionálisan kódolt kifejezéseként értelmezzük, melyeket apró artikulációs komponensek mentén elemzünk, és amelyek szintagmatikusan rendeződnek el egy lineáris szekvencia alapján). Ha ez így van, világos, hogy számos egyéb jelnek nevezett jelenség nem osztozik e tulajdonságokon. Ha azonban végigkövetjük a jel fogalmának teljes történetét, felismerhetjük, hogy ez a fejlődés másféle „evolúciós” vagy „filogenetikus” mintát követett. A természet számos jelenségének meghatározására kidolgozott általános szemiotikai fogalmat csak meglehetősen későn kezdték el olyan nyelvi jelenségekre is alkalmazni, mint a főnevek vagy az igék. Amint az emberi nyelvek tudományai, melyek – valljuk be – a szemiotikai kutatások között a fejlettebbeknek számítottak, a *jel* fogalmát és terminusát „megragadták”, ezt a fogalmat a meghatározásnak pontos és rigórozus szintjére emelték, úgy, hogy amikor azután a szemiotikai jelenségek szélesebb körére irányuló felújult érdeklődés bizonyos kutatókat a terminusnak a nyelven kívüli alkalmazására készítette, egy ilyen jellegű átvétel nem megen-

gedhető adaptációnak tűnt. Éppen ezért van szükség a jel fogalmának egyfajta „régészetre”, melynek révén hozzáférhetővé válik eredeti értelme, és így módon a nyelvi paradigma, mely a 20. század (de csak e század) szemiotikai irányzatait uralta, megfordítható vagy a talpára állítható.

A jelek régészete felé

Szavak és jelek

A *seméion* és/vagy a *tekmerion* pár (gyakran felcserélhetően fordíthatók mint bizonyíték, jel, index, szimptóma stb.) a Corpus Hippochraticumban jelenik meg a természeti tények (a modern orvostudomány szimptómáinak) megjelölésére, melyek – következtetés révén – diagnosztikai konklúziók levonására adtak lehetőséget. Vegyük észre, hogy ebben az értelemben a jel a saját jelentése vagy referense révén nem az ekvivalencia relációt ($p \equiv q$), hanem csak a következmény relációt (ha... akkor, $p \supset q$) valósítja meg. Hippokratész saját kora orvostudományának szemléletén túllépve voltaképpen nem bizonyos elemek közötti megfeleltetésben gondolkodott (azaz egy adott szimptóma egy adott betegségre utal), hanem a beteg testével, valamint a környezet (levegő, víz, időjárás) számos vonásával kapcsolatos, együtt megjelenő adatok egy komplex, kontextuális értelmezésében.

A jeleknek ez a következtetésben játszott szerepe fontossá válik, ha meg akarjuk érteni Parmenidész álláspontját. Ő azt állítja, hogy az emberi nyelv a maga *onómatáival* [‘szavaival’ vagy ‘neveivel’] hamis tudással lát el bennünket, mivel az a tapasztalat illúzióján alapul, ezzel szemben a lét igaz tudása a sémák [*semata*] [‘jelek’ vagy ‘kulcsok’] révén válik lehetségessé. Így módon a szavak megtévesztő címkéknek bizonyulnak csupán (ugyanúgy, mint a szintén megtévesztő észleletek), a jelek viszont az igazi kiindulópontok az Egy valódi természetéről való helyes érvelés számára.

Arisztotelész ugyancsak vonakodni látszik, hogy a szavakat jelekként fogadja el. A *Retorikában* úgy beszél a jelekről, mint természetadta tényekről, melyek képesek felfedni egy lehetséges következményt. Megkülönböztet „szükséges” jeleket [*tekmeria*] (melyek esetében az előtag [*antecedent*] a szükségyszerűség viszonyában áll a következménnyel: „ha valakinek láza van, akkor beteg”), valamint „gyengébb” jeleket (ezek számára nem adott külön szakki-fejezést), mikor az előtag és a következmény közötti viszony nem szükséges („ha valaki zihál, akkor lázas”, noha más okokból is zihálhat valaki). A jeleknek ez a két fajtája két különböző következmény relációt ($p \supset q$) jelenít meg. A szükségyszerű jelek mind a *modus ponens*, mind a *modus tollens* szabályra érzékenyek, a gyengébb jelek viszont gyengébb következményeket tesznek csak lehetővé, melyek retorikai meggyőzéshez alkalmazhatók. Itt az utótag [implikátum] tagadása nem elégséges az előtag igazságértékének tagadásához. Másrészt a szavak nem engednek meg következtetéseket, hanem definíciójuk révén ekvivalencia relációkat: „ember \equiv gondolkodó állat”. Igaz ugyan, hogy Arisztotelész (*De Interpretatione* 16a) kijelenti, hogy akár az ábé-

cé betűi is lehetnek a nyelvi hangok *seméái* ('jelei'), és ezek egyben a lélek érzelmeinek jelei. Arisztotelész azonban itt arra gondol, hogy a nyelvi megnyilatkozásokat (melyeket helyesen *symbolának* nevez) úgy is kezelhetjük, mint annak a ténynek a szimptomáit, hogy ezeknek a hangoknak a kimondója rendelkezik bizonyos gondolattal elméjében.

A szavak és a jelek közötti ilyen jellegű ingadozás vagy ellentét megtalálható a sztoikus szemiotikában is. A *semáinon-semainómenón-tygchánon* ('jelölő-jelölt-referens') háromszög viszony minden esetben nyelvi kifejezésekre vonatkozik. Másrészt, amikor a sztoikusok olyan látható előtagról [*antecedent*] beszélnek, mely egy nem közvetlenül észlelhető vagy egyébként megismerhetetlen következményt tár fel, a *seméion* és *lekton* terminusokat használják. A *lekton* az *asómaták* ('anyagtalank', mint az *úr*, *idő*, *tér*) egyike; ez *dicible* vagy *dictum* (azaz vitatott, hogy „mondhatóként” vagy „mondottként” helyesebb-e a fordítása). Úgy látszik azonban, hogy a *semáinon/semainómenón* és *seméion* nyelvi pár között konnotáció viszony létezik (vö. például Rey 1973, 39). A nyelvi kifejezések lexikális tartalmakat (hiányos *lektá*) közvetítenek, melyek teljes lektákba vagy modern kifejezéssel proposíciókba tagolódnak. A szignifikáció viszony, melyet a sztoikusok a *semáinon*nak tulajdonítanak, két teljes *lektá* (ha előtag, akkor utótag) között áll fenn. Ebben az értelemben az előtag proposíció a következmény jele. Más szóval az emberi nyelv a „természetes szemiotika” legmegfelelőbb hordozója, mely következtetési sémákkal fejeződik ki.

Mivel a sztoikusok szemében a jelek logikai sémák, a „ha... akkor” viszonyuk nem egyedek között, hanem típusok között áll fenn. Lényegtelen, hogy a sztoikusok számára a következtetés az okból a hatásra, a hatásból az okra történik-e, vagy pedig okozatilag független események között létezik-e, mivel úgy látszik, hogy a Filoniusz-féle materiális implikációra támaszkodnak. Azok a példák, amelyeket az *ypomnestikói* ['emlékeztető'] jelek esetében adnak, melyekben tehát valamilyen észlelhető előtag áll egy átmenetileg észlelhetetlen utótag helyett (például ha füst van, akkor tűz van), illetőleg az *endeitikói* ['indikatív'] jelek esetében, melyekben valamilyen észlelhető előtag áll egy alapvetően észlelhetetlen következmény helyett (például a test változásai, melyek a lélek változásait jelenítik meg), arról tanúskodnak, hogy ezek egyfajta hatásból az okra való következtetésen alapulnak. Amikor azonban Quintilianus a szükségszerű jelek mind Arisztotelész, mind a sztoikusok által használt fogalmára támaszkodik, az olyan jellegű példák, mint „ha szél van a tengeren, akkor hullámoknak kell lenniük”, egyértelműen arról tanúskodik, hogy itt az okból a hatásra való következtetéssel van dolgunk. Quintilianus valójában olyan jelekről beszél, melyek következménye egy jövőbeli esemény (okból a hatásra) (*Institutio Oratoria* V,9).

A későbbiekben Aquinói Szent Tamás (*Summa Theologiae* III, 62, valamint I,70,2 ad 2) azt mondja, hogy a materiális okok a lehetséges vagy aktuális hatásuk jelei lehetnek. Mivel a jel ilyenfajta felfogása nagymértékben alkalmazható a retorikában, az előtag és a következmény közötti fizikai szükségyszerűsége alapuló kapcsot az összefüggésnek egy jóval inkább – mondhatnánk – „szociológiai” eszméje váltotta fel, melyet az aktuális vélemény segít

ségével lehet azonosítani, és a $p \supset q$ következtetést gyakran a társadalmilag elfogadható valószínűség alapján hagyták jóvá. A dolog érdekessége azonban, hogy a posztsztoikus hagyomány, főképp Sextus Empiricus személyében (*Adversus Mathematicos* 8,11) a *semainómenónt* a *lektonnal* társította, ily módon egyesítve a nyelv elméletét a jelek elméletével (noha a cél mindkettő megkérdőjelezése volt). Ezt az egyesítést egyértelműen Szent Ágoston hajtotta végre (*De Magistro* és *De Doctrina Christiana*), aki a nyelvi terminusokat a „jel” mint jóval átfogóbb nem [*genus*] fajaként kezelte.

Nem volt viszont világos, hogyan lehet egyetlen kategóriába összevonni mind a következményeket, mind pedig az ekvivalenciákat. A szemiotikai gondolkodás további fejlődése során ez a probléma folyamatosan visszaköszönt. Még a jelenlegi hétköznapi nyelvünkben is megtalálható ez a kétértelműség: néha a *jel* használatok csupán konvencionális jegyeket értünk (út menti jelzéseket, szöveges táblákat), néha szimptomákat, máskor nem verbális eszközöket (mint például a siketek úgynevezett jelyelvét). Ritkán ismerjük fel a szavakat jelekként. Mikor azonban Saussure *le signe linguistique*-ről [‘a nyelvi jelről’] beszél, egy ősi hagyományt követ, és a *jel* szó egyértelműen a *signans-signatum* [‘jelölő-jelölt’] viszonyára utal, azaz arra a korrelációs jelenségre, melyet Hjelmslev jelfunkciónak nevezett el. A nyelvi jel e vonása vált ugyanis a jelfunkció legfőbb példájává.

A jelfunkció újból

A jelfunkció leginkább elterjedt értelmezése, mely a nyelvi modellen nyugszik, látszólag egy ekvivalencia formáját veszi fel, akár egyszerű szinonímiaként ($p \equiv q$), akár definícióként ($p = a + b + c...$). Ugyanakkor még a Hjelmslev-féle modell sem állítja, hogy egy adott kifejezésnek valamilyen tartalmi egységnek kell megfelelnie. Hjelmslev két sík közötti absztrakt viszonyról beszél, bár nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ez tartalmazások sorozataként jelenik meg: „ha nőten, akkor felnőtt férfi”.

Peirce-nél a helyettesítő [*representamen*] „azonos” lenne az *interpretáns*sal, ha ez utóbbi csupán „az előbbi által kiváltott gondolat” (1931–1966, 1.339) volna. De Peirce kifejezetten azt állítja, hogy az interpretáns, amennyiben „magának a jelnek a helyes megértésében jelenik meg” (1931–1966, 4.536), lehetővé teszi, hogy a rémát (egy terminust) egy tétel [*propositio*] értelmezzen, egy tételt pedig egy argumentum. Egy logikai terminus jelentése csupán elemi állítás (1931–1966, 2.342), a propozíció pedig csupán egy hozzávetőleges argumentáció (1931–1966, 2.344). Még a definíciók is az ekvivalenciából a következménybe alakulnak át: a terminus „egy propozíció üres formája” (1931–1966, 4.560), és a *házasodik* ige reprezentálásához szükség van egy olyan komponenciális spektrum előre látására, mint amilyen a „házasodik valakivel” (1931–1966, 2.379).

Ugyanezzel az elgondolással találkozunk az olyan jelenlegi reprezentációkban, mint például az esetgrammatika vagy akár az előfeltevések pragmatikája és szemantikája: ha x megtisztítja y -t, akkor feltételeznünk kell, hogy x koszos volt. Természetesen valamennyi szemantikának, melynek a formája a követ-

kezményen alapul, olyan típusú szemantikai enciklopédiára kell támaszkodnia, mely ráadásul képes figyelembe venni intertextuális kereteknek és kontextuális operátoroknak egyfajta tezaurszát (lásd Eco 1979b), ez olyan elgondolás, mely már Szent Ágostonnál megjelenik (*De Magistro 2*), amikor olyan szinkategorematis terminusok jelentését elemezvén, mint az *ex*, kijelenti, bármikor, mikor egy ilyen előjárószóval találkozunk egy szövegben, azt kell feltételeznünk, hogy valami mástól való elválást fejez ki. Egy enciklopédia formájú intenzionális szemantika tehát nem más, mint *Instruktionsemantik* [‘utasításszemantika’], ahol a jelentésegység [*sememe*] úgy jelenik meg, mint egy adott kotextus létrehozásához szükséges szabály (Schmidt 1976). Egy ilyen jellegű szemantikának tartalmaznia kell emellett pragmatikai feltételeket mint kódolt korlátozásokat vagy kontextuális választásokat (lásd Eco 1976b).

Ha egy ilyen feltételezéseket magában foglaló struktúra az emberi nyelvre nézve tipikusnak mondható, jóval erősebb érv szól amellett, hogy valamennyi jelfunkció számára kötelező érvényűnek tekintjük. Egy stoptáblát a következőképpen kell értelmeznünk: „ha ez a vizuális kifejezés belekerül egy út menti *x* kotextusba, akkor (ha autóról van szó) meg kell állni; ha megálltál, akkor nézz körül alaposan balra és jobbra, és (1) ha nincs veszély, akkor folytasd az utad, vagy (2) ha nem állsz meg és nem nézel körül, akkor büntetésre van kitéve.” Ebben az értelemben a Morris-féle (1946, 87) meghatározás világossá válik: „ha bármilyen *A* olyan előkészítő inger, mely bizonyos viselkedéscsaládba tartozó válaszsorozatot kezdeményező ingertárgyak hiányában valamely szervezetben készletetést kelt arra, hogy megfelelő feltételek esetén e viselkedéscsalád válaszsorozataival válaszoljon, akkor *A* jel.”

A szemiotika teoretikus tárgyai

A következményen alapuló jelfunkció (mely időnként jól meghatározott, időnként kontextuálisan értelmezhető) az, amely megvalósul, és amelyet a komplexitás (terminusok, mondatok, szövegek) különböző szintjein lehet tanulmányozni eltérő (auditorikus, vizuális, plasztikus stb.) megjelenési formájában. Ebben az értelemben a jel fogalma magában foglalja a szemiózist. Egy ilyen teoretikus tárgy konstrukciója az általános szemiotika mint *filozófiai diszciplína* feladata. A specifikus vagy alkalmazott szemiotikák ily módon önálló tudományoknak számítanak, melyek aszerint működnek több vagy kevesebb formai szigorral, hogy az általuk tanulmányozott összefüggések milyen módon jelennek meg, hogy a meghatározott jelfunkciókat irányító rendszerek mennyire koherensek, vagy hogy az általuk létrehozott kommunikációs folyamat mennyire összetett stb. Valamennyi specifikus kódot, a legegyszerűbbtől (mint a közlekedési jelzések vagy titkos ábécék) a legösszetettebbig (mint a természetes emberi nyelvek, festészet stb.) tehát a saját „logikája” alapján szükséges tanulmányozni (ha van ilyen). A különböző rendszerek természete és a metaszemiotikai eszközök kidolgozottsága fogja jellemezni valamennyi megközelítés tudományos fokát.

Umberto Eco

A jel konvencionalitása

A *konvencionális* terminus a kultúrakutatás legtöbb alapfogalmához hasonlóan meglehetősen meghatározatlan és többértelmű, és jelentésének a határai olyannyira életlenek [*fuzzy*], hogy az elemzés óhatatlanul részleges rekonstrukciót igényel. A szemiotika története arra hívja fel a figyelmünket, hogy a *konvencionális* kifejezést általában három különböző értelemben használták:

(1) *Konvencionális* mint „konvenció révén létrehozott”, azaz nem természeti. Ez a meghatározás azt hangsúlyozza, hogy a jel belsőleg, eredendően dualista jellegű. Bizonyos példányai egyszerűen a világ töredékei, és ezeket az emberek fedezték fel, mások viszont teljességükben ember által létrehozottak (ezeket egy olyan informális megállapodás alapján alkottuk meg, amely biztosította, hogy bizonyos tárgyak megfelelő tartalmak reprezentánsaiként szerepeljenek).

Az eredet meghatározza a jelek tulajdonságait. Az első típusba tartozók, azaz a természetes jelek (például a füst a tűz jeleként) minden esetben egy konkrét kontextus részei, és erről nem lehet őket leválasztani. Ezek akaratunktól függetlenek. Nem dönthetjük el, hogy mit reprezentáljanak, milyen alakban jelenjenek meg, és mire utaljanak. Nem hozhatjuk létre őket bármilyen nekünk tetsző módon, ugyanígy nem módosíthatjuk vagy cserélhetjük fel őket valami másra. Éppen emiatt rugalmatlanok, és nem fogékonyak a manipulációra.

Ezzel szemben a második típusba tartozó, azaz mesterséges jelekkel (például a nyíllal mint a következményreláció jelével) teljes mértékben rendelkezünk. Itt nincsenek kötöttségeink a kiválasztásukkal vagy azoknak a tárgyaknak a körével kapcsolatban, amelyekre utalnak. Valójában szabadon létrehozhatjuk és bárminek a helyére állíthatjuk őket, amit csak választunk: absztrakt fogalmak, értékek, fiktív entitások stb. A mesterséges jelek mindenfajta elképzelhető tartalmat közvetíthetnek, bármikor lemásolhatjuk, és a saját célunknak megfelelően létrehozhatjuk, módosíthatjuk vagy elutasíthatjuk őket. A konvenció használata az emberi faj egyik megkülönböztető vonása.

(2) *Konvencionális* mint „konvenció révén valamilyen tárgyra referáló”, azaz nem motivált. Ez a megközelítés általában a Peirce-féle hármasságon alapuló tipológiákhoz kapcsolódik, és kisebb hangsúlyt fektet az eredet körülményeire. Azt lehet mondani, hogy a jel természete a tárggyal való kapocsból áll. Bizonyos jelek – indexek és ikonok – motiváltak. A tárgyakhoz kötöttségük tehát térbeli és/vagy időbeli közelségen (például rámutató gesztusok) vagy pedig a hasonlóság elvén (például hangutánzás) alapul. Másodrangú ebből a szempontból, hogy ezt a kapcsot felismertük vagy rögzítettük-e, vagy hogy célirányos vagy éppen céltalan. Lényegi jellegzetességük a szabad választást lehetetlenné teszi, vagy bizonyos korlátokat állít fel a jelek alakzatával kapcsolatban. Ezzel szemben a szimbólumok (például egy nemzeti zászló) kizárólagos alapja a konvencióban rejlik, melyet annak a közösségnek valamennyi tagja figyelembe vesz, mely őket esetlegesen létrehozta. Az általuk re-

ferált tárggyal szemben semlegesek és esetlegesek, és mivel a referenssel való kapcsuk bizonyos értelemben nem materiális, azaz csak az emberek elméjében létezik, elvileg felcserélhetők.

(3) *Konvencionális* mint „konvenció alapján értelmezhető”, azaz nem univerzális. Az utolsó megközelítés semmilyen jeltipológiát nem tartalmaz. A konvencionalitás a szemiotikai entitások alapvető jellegzetessége. Minden egyes tárgy és jelenség bármit jelenthet. Ez nem azt jelenti azonban, hogy mindennek bármikor van valamilyen jelentése. Ebből sem az nem következik, mely entitásoknak van jelentésük, sem az nem, mi a jelentésük, ha tudjuk, hogy van jelentésük. Meg kell tanulnunk a jelentéseket, vagy pontosabban fogalmazva annak a közösségnek, mellyel kommunikálni szándékozunk, közvetlenül vagy közvetve tájékoztatnia kell bennünket, milyen tartalmak társulnak egy adott tárggyhoz annak a megegyezésnek az alapján, melyet meghoztak – milyen választásokat tettek, vagy milyen magatartásokat szentesítettek. Egy konvenció ismerete általában a jelek értelmezésének a *sine qua non* feltétele. Ily módon csak a természet olyan nagyon egyszerű jelenségeit (például állatok nemi jellegzetességei) kezeljük nem konvencionálisként, melyekkel mindenki egyéni tapasztalatai révén találkozhat, és amelyeknek mindenki számára ugyanaz a jelentése, mivel úgy gondoljuk, hogy univerzálisak. Az értelmezésükkor nincs szükség társadalmilag elfogadott megegyezésekre vagy valamilyen tanulásra. A konvencionalitás ebben az értelemben már nem tartozik a klasszifikáló eszközök tárába, és az egész szemiotikai univerzum azonosításának kritériumává vált.

A látszat ellenére a fentebb ábrázolt három fogalom nem azonos. Egy jel lehet konvencionális az első értelemben, ugyanakkor nem konvencionális a másodikban (például egy metrótájtáró falára festett nyíl). Ha egy jel konvencionális az első vagy a második értelemben, akkor szükségszerűen konvencionális a harmadikban is, de *vice versa* ez nem igaz (például egy erős bőrreakció, melyet egy neurológiai konvenció alapján értelmezünk). Mivel a legtöbb szemiotikus általában nem különíti el a konvencionalitás három változatát, megvitatásuk inkább idealizált megfogalmazásuk szerinti egyéni álláspontok elemzése, mint az egyes szerzőkhöz vagy szemiotikai iskolákhoz kapcsolható álláspontok áttekintése.

Theresa E Holowka

Jelfunkció

Hjelmslev (1943,13) vezette be ezt a fogalmat abból a célból, hogy megkérdőjelezze a „régí hagyományt”, mely szerint egy jel elsőként és leginkább *valaminek* a jele. Saussure nyomán azt állítja, hogy a jel nem valamilyen kifejezés, mely egy jelen kívüli tartalomra mutat, hanem olyan entitás, mely a *kifejezés* és a *tartalom* közötti kapcsolat révén jön létre. Ez a kapcsolat olyan funkció, mely egységet alakít ki a két *funktívja* között. Ily módon elképzelhetetlen a határpontjai nélkül, mint ahogyan a határpontjai is elképzelhetetlenek nélkü-

le. Ez azt jelenti, hogy ha ugyanaz az entitás felváltva különböző funkciókban vesz részt, mindegyik esetben két különböző funktívval, két különböző tárggyal van dolgunk, a megfelelő nézőponttól függően. Két azonos alakú kifejezés tehát két különböző jelfunkció két különböző funktívja. A kifejezés és a tartalom szükségszerűen előfeltételezi egymást, és egy kifejezés csak azáltal kifejezés, hogy „valamilyen tartalom kifejezése [...] Ha beszéd nélkül gondolkozunk, a gondolat nem nyelvi tartalom [...], ha gondolkodás nélkül beszélünk, és olyan hangsorozatokat formálunk, melyekhez a hallgatók nem képesek tartalmat társítani, az ilyen jellegű beszéd értelmetlen halandzsa, nem pedig nyelvi kifejezés és nem valamilyen jelfunkció funktívja” (1943, 49).

Forma és szubsztancia

Ebben az értelemben a jelfunkció fogalma még nincs nagyon távol a Saussure-féle nyelvi jelétől (*signifier/signified*). Saussure azonban kijelentette, hogy mind a gondolat, mind a hangszubsztancia formátlan blokkok, és a nyelv rendezi e két alaktalan tömeget úgy, hogy formát hoz létre. Hjelmslev ezzel szemben azt állítja, hogy „a szubsztancia olyan mértékben függ a formától, hogy kizárólag annak kénye-kedve szerint létezik, és semmilyen értelemben nem folytathat tőle független létet” (1943,50). Saussure „szubsztanciája” Hjelmslev rendszerében a *mening* [értelem], egy közös univerzális faktor, mely valamennyi nyelvben egységesen megtalálható.

A tartalom értelme „maga a gondolat”, olyan alaktalan tömeg, amelyet számos nézőpontból lehet elemezni, és amely a különböző nyelvekben eltérő módon rendeződik, artikulálódik és formálódik. Például „a színek deszignálására az egyes nyelvekben kialakított paradigma mögött egyfajta alaktalan kontinuumot találunk, ha elvonatkoztatunk az egyes különbségektől, és ezt azután mindegyik nyelv tetszés szerint osztja fel” (1943, 52). A kontinuumnak az a fajta felosztása és rendezése nemcsak lexikális szinten megy végbe: a morféma paradigmái hasonló állapotot tükröznek. (Hjelmslev olyan eseteket idéz, melyekben az egyes nyelvek eltérő módon elemzik a nyelvtani számok sávját, azaz vagy megkülönböztetik az egyes és a többes számot, vagy hozzáadják a duálist vagy triálist; hasonlóan példákat említ az időszámítás különböző nyelvtani tagolására is.)

Ily módon az értelem minden esetben egy forma szubsztanciája marad, és a nyelvi tartalomban a tartalomformára ismerhetünk rá, ez pedig esetleges kapcsolatban áll az értelemmel, és egyfajta tartalomszubsztanciává formálja azt (1943, 52). Ugyanez történik a kifejezés esetében is. A fonetikai tartomány sávjait a különböző fonológiai rendszerek eltérő módon tagolják, eltérő számú figurát vagy fonémát hozva létre. Hjelmslev hangsúlyozza a forma és a tartalom közötti párhuzamot, mikor az értelmet szintén olyan alaktalan kontinuumnak nevezi, melybe minden egyes nyelv belemetszi a saját kifejezésformáit, kifejezésszubsztanciákat hozva így létre: „A jelfunkció folytán és csakis ennek folytán létezik a két funktívja, és ezeket most pontosan tartalomformaként és kifejezésformaként nevezhetjük meg [...], és másrészt kizárólag e kettő révén létezik a tartalomszubsztancia és a kifejezésszubsztancia, ezek pedig a

formának az értelemre való vetítése révén jelennek meg, ugyanúgy, ahogyan egy háló rávetíti az árnyékát egy osztatlan felületre” (1943, 57). Hjelmslev azt állítja, hogy bár a *gyűrű* szó valakinek az ujján levő konkrét tárgy jele, ez a dolog ennek a valakinek az ujján, amennyiben akként azonosítható, „a tartalomszubsztancia olyan entitása, mely a jel révén tartalomformává rendeződik, és általa szerveződik más egyéb tartalomszubsztancia-entitásokkal együtt (mint például a telefonomból hallható hang)”. Hasonlóképpen „maga a *gyűrű* hangsorozat mint egyedi jelenség, *hic et nunc* kimondva, a kifejezésszubsztancia olyan entitása, amely a jel folytán és csak ennek folytán kifejezésszubsztanciává rendeződik, és általa szerveződik más egyéb kifejezésszubsztancia-entitásokkal együtt (ugyanazon jel más lehetséges kiejtései más személyek által vagy más alkalmakkor)” (1943, 57–58).

Szemiotika és filozófiai problémák

A jelfunkció fogalma számos okból fontos, és számos szemiotikai teoretizálásra hatott termékenyítően ez idáig. Mindenekelőtt arra mutat rá, hogy a jel nem rögzített entitás, hanem formális kapcsolat. Ebben az értelemben nem csak nyelvi jelre lehet alkalmazni. Ha az, amit Morris (1938) mond, igaz, vagyis ha valami már azáltal jel, mert valaminek a jeleként értelmezi valamely értelmező, és a szemiotika nem valamilyen specifikus tárgyfajttal foglalkozik, hanem hétköznapi tárgyakkal abban az esetben, ha ezek részt vesznek a szemiózisban, akkor minden tárgy kezelhető szemiotikai kifejezésként, ha egy jelfunkció funktívjaként jelenik meg. Hjelmslev jelfunkciója értelmezhető általánosabb értelemben, mivel nemcsak különálló egységek között állhat fenn, hanem a kontinuum nagyobb részletei között is (lehetnek jelfunkciók, melyek egységeket egységekhez kapcsolnak, egységeket csoportokhoz, csoportokat egységekhez, és így tovább).

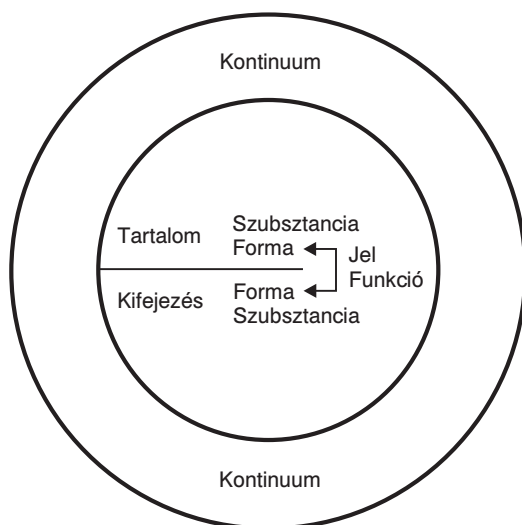
Másodszor Hjelmslev gondolatának fő eredménye az, hogy a klasszikus és jelenlegi fonológia által a kifejezés síkjának elemzésére alkalmazott műveletek ily módon kiterjeszthetők a tartalom síkjának elemzésére is. Ha a kifejezésnek léteznek figurái, akkor a tartalomnak is kell legyenek figurái. Hjelmslev célja olyan szemantikai *állandók* azonosítása, „melyek alapvetők a rendszer szempontjából, és ennek entitásairól képesnek kell lennünk megmutatni, hogy az összes többi entitás ezekből konstruálódik”. E „végső entitások” számának „olyan alacsonynak kell lennie, amennyire csak lehetséges” (1943, 60). Ha a *gazdaságosság* és a *redukció* kettős elvét követjük, és olyan komplex tartalmi entitások adóttak, mint „kos”, „jerke”, „mén”, „kanca”, „juh”, „ló”, „hím”, „nöstény”, akkor ki lehet iktatni a leltárból a következő entitásokat: „kos”, „jerke”, „mén” és „kanca”, ha leírhatók relációs egységekként úgy, hogy egyrészt a „hím” és „nöstény”, másrészt pedig a „juh” és a „ló” egységeket kombináljuk. Ily módon a „kos” = „hím juh” strukturálisan ellentétbe állítható a „jerke” = „nöstény juh”-val és a „mén” = „hím ló”-val.

Ebben az értelemben Hjelmslev a jelentés komponenciális elemzésének az előfutára volt, noha sohasem állította, hogy a komponenciális leltárt primitív elemek *véges* halmazaként kell megadni, vagy hogy ezek metateoretikus konst-

rukciók. Ellenkezőleg, azt mondta, hogy ezeknek az entitásoknak a meghatározását ugyanazon a nyelven kell elvégezni, és ugyanazon a síkon, melyhez maga az entitás tartozik (tehát bizonyos értelemben arra utalt, hogy a tartalomelemzés az eredeti jelekből az interpretánsokként használt jelekhez tartó fordítási folyamat révén valósul meg). Hjelslev szintén tagadta, hogy léteznek szemantikai univerzálék, mivel a leltár elemei kulturális egységek, melyeket a különböző nyelvek eltérő módon hoznak létre abban az értelemben, hogy azok esetlegesen tagolják az értelmet vagy a kontinuumot, vagy a tartalmat.

Hjelslev mind a kifejezés kontinuumát, mind a tartalom kontinuumát *értelemnek* [*purport*] nevezi. Ez arra a gondolatra készíti az embert, hogy a kontinuumnak egyedinek kell lennie. Valamely nyelv a kontinuumnak (akár hang, tér, emberi test stb.) egy adott részletét szervezi bele a kifejezésekbe azért, hogy ugyanennek a kontinuumnak (mint az emberi tapasztalat materiális forrása) más részleteit ki lehessen fejezni. Ily módon az egyedi kontinuum sémaszerűen képes megjelenni olyan folytonos extraszemiotikai gyűrűként, amely a saját szemiotikai szerveződését és reprezentációját veszi körül.

Ezt a kontinuumot egyszerre alakítják a nyelvek, illetőleg tanulmányozzák a nem nyelvtudományok (Hjelslev főképp a fizikát és a szociálintropológiát említi meg, és így a tudásnak a Locke nevéhez fűződő hármast, fizikára, etikára és szemiotikára való felosztását idézi fel). Ami különös ebben, hogy Hjelslev a tartalom kontinuumát dánul *mening*ként [értelem] nevezvén meg, ugyanezt a terminust kiterjeszti a kifejezés kontinuumára is, mely az előzővel ellentétben egy nyersanyagkupacnak tekintendő. A szimmetria nem elégséges ok egy ilyen jellegű terminológiai választás magyarázatára. Arra a gondolatra készíti az embert, hogy a „formációnak ez az univerzális elve” (1943, 76) talán nem is annyira alaktalan, hanem inkább bizonyos tendenciákat jelenít meg a formáció kiváltságos módjai irányában. Ugyanakkor ugyanazon az oldalon Hjelslev hangsúlyozza, hogy „bármilyen formációra” hajlamos, önmagában hozzáférhe-

tetlen a tudás számára, mivel a tudás feltétele valamilyen típusú elemzés, és minden elemzés ennek csupán esetleges szerveződése. Hjelmslev tehát egy önmagában való dolog eszméjének olyan fajtáját körvonalazta, mely Peirce *dinamikus tárgyára* emlékeztet, anélkül azonban, hogy meg tudná válaszolni mindazokat a filozófiai kérdéseket, melyeket az általa létrehozott jelfunkció modellje óhatatlanul (és gyümölcsözően) felvetett.

Umberto Eco

Jeltipológia

Az általános vélemény szerint nehéz és vitatott a tipológiának a taxonómiától (és klasszifikációtól) való elkülönítése. A taxonómiák olyan terminológiai megkülönböztetésekből állnak, melyeket a belső hierarchikus rendjüket ábrázoló gráfok segítségével lehet leírni. A szemiotikában e megkülönböztetések vagy tiszta nominalista különbségtevésként [*distinctio rationis*] működnek, melyek a jelkonceptiók (modellek) megvitatásának alapjául szolgálnak, vagy a kölcsönös függőségüket meghatározó relációk rekonstruálására szolgálnak. A taxonómia felállításának alapvető kritériuma azonban végső soron egy meghatározott kutatási érdeklődés következménye.

A tipológia másrésztől úgy is megközelíthető, hogy a *typosból* származó eredeti jelentését is figyelembe vesszük. Ebben az esetben ez nem más, mint azok az intuitíven felfogható eszmék (archetípusok), melyek a „jel” területét (ontológiai térségét) tagolják, anélkül hogy az eszmék szükségszerűen összekapcsolódniának. Az például továbbra is vitatott, hogy a természetes jelekben (például az indexekben) és a konvencionális jelekben (például a szimbólumokban) van-e bármi esszenciálisan közös azonkívül, hogy mindkettő a jelzés médiuma.

A javasolt jeltipológiák legtöbbje – szinte valamennyi szemiotikus szerző máig elkészíti a saját megkülönböztetéseit – taxonómiai érdeklődés és az eszmék intuitív megfogalmazásának keverékéből származik. Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az osztályok megkülönböztetése kettős (azaz természetes *versus* konvencionális jelek) vagy hármass-e (azaz index, ikon, szimbólum Peirce-nél), nagyon gyakran alapvető általános filozófiai megfontolásokon múlik. Emiatt két szélsőség létezhet: (1) a jeltipológia csupán az összes észlelhető jelfajtát és -formát kívánja összesíteni tisztán empirikus és induktív módon; vagy (2) minden egyes szemiotikai fogalom (amint ahogyan ebben a könyvben is megtalálható) egyfajta tipológia alapjává válhat (és ha ez így van, akkor nehéznek látszik nem azonosítani a jeltipológiát általában a szemiotikával). E második módszernek megfelelően a jelek azoknak a különböző aspektusoknak a mentén különülnének el, melyek értelmében tárgy- vagy meta-jelek, elementáris vagy komplex jelek, típusok vagy egyedek.

Ennek alapján szinte magától értetődik, hogy a létező tipológiák átfedik egymást, és keresztklasszifikációról tanúskodnak. Mégis érdemes megjegyezni, hogy a fentebb említett empirikus tipológiák összessége, valamint a teoretikus és filozófiai tipológiák összessége fokozatosan közelíteni látszik egymáshoz. Noha az inkább magától értetődőnek tűnik, hogy különböző jelek létez-

nek, mégis bonyolultnak látszik megmagyarázni, miért vannak a jeleknek annyira eltérő *fajtái*.

Az első kérdés ebben a kontextusban az, hogy a jelek különböző fajtáinak e sokfélesége rendelkezik-e vagy sem valamilyen felső határral, pontosabban hogy a számuk véges-e vagy végtelen. Az utóbbi esetben egy magasabb dimenziójú szemiotikai folyamatér kínálkozik megfelelő reprezentációként, és ennek minden egyes pontja egy bizonyosfajta szemiotikai folyamatnak felel meg. Az ilyen típusú folyamatok állandóan egymásba olvadnának, mivel nem rendelkeznének olyan éles határokkal, mint a taxonómiákban.

Egy olyan tipológia azonban, amely esetlegesen különböztet meg számos jeltípust, érdektelen maradna. Csupán az olyan tipológiák fontosak, melyek korlátozott számú típust tartalmaznak. Ezért az alapvető és fontos típusok az összes lehetséges típus osztályánál kisebb halmazt alkotnak. Ez az ésszerű feltevés információelméleti terminusok használatát követeli meg. Az információ nem más, mint a megkülönböztetések egy adott halmaza és az összes lehetséges megkülönböztetés halmaza közötti kvantitatív reláció. A fenti feltevés éppen ezért a redundancia feltevésének felel meg. A jelek típusainak létezése azt jelenti, hogy a szemiotikai folyamatok az ismételhetőség, azaz a redundancia hatását mutatják. Az információelméleti redundanciából következik a szemiotikai folyamat egyfajta változatlansága (invarianciája) a jelek létrehozásának aspektusából. Éppen ezért így hangzik a definíció: a jeltipológia a szemiotikai folyamat tipikus invariánsait tanulmányozza. Ha a tipológia fogalmát kiterjesztjük az egyedi jelről a jelek rendszerére, mint a nyelvtipológiában, magasabb szintű invariánsok jelennek majd meg. A rendszer tipikus invariánsai megismétlődnek különböző helyeken, és ily módon az invariánsok egyfajta redundanciája vagy egy invariáns invariáns jön majd létre. Azok a típusok, melyek valamennyi jelben vagy jelrendszerben invariánsok, reprezentálják a szemiotikai univerzálékat.

Holger van den Boom

Szemiotika

A szemiotika meghatározásának egyik módja, hogy más területekhez és tudományokhoz való viszonyát tisztázzuk. A szemiotika vajon a logika másik neve, vagy a logika a szemiotika egyik elnevezése? Mit jelent Peirce szemléletén belül a váltás a „szemeiotikán belüli logikától a logika mint szemieotikáig” (Fisch 1978a)? Fogadjuk-e el Peirce megállapítását, miszerint „a logikát itt mint formális szemiotikát határozzuk meg” (1973–1976, vol. 4, 20)? Mindez magának a logikának az – igen változatos – definíciójától függ.

A szemiotika attól függően, hogy kutatástípusként vagy tanként, elméletként vagy módszeregyüttesként határozzuk-e meg, számos tudomány vagy doktrína eszközeit alkalmazhatja a logikától és metamatematikától a nyelvészetig, esztétikáig és valamennyi „társadalomtudományig”. A szemiotika azonban két szempontból különbözik ezektől: először, a tudás valamennyi tárgyával foglalkozhat, legalábbis amennyire élő anyagról van szó: kevés olyan diszciplína van, melyből a jel, értelem és/vagy kommunikáció kihagyható. Másodszor, állandóan és következetesen referálnia kell lehetséges tárgyainak bármelyikére a jelek és a jelműködés révén olyan módszerek használatával, melyek a jelek vagy a jelfunkció valamilyen elméletét magukban foglalják.

Ebből következik, hogy a szemiotika és a biológiai vagy a társadalomtudományok közötti kapcsolat kérdése – a nyelvészettől a történelemtudományig, az antropológiától a költészetanig – sokkal inkább annak révén válaszolható meg, milyen altémát (jelrendszerek és jelfunkció ...ban), milyen specifikus módszereket használunk, minthogy egy új tudományt határozunk meg, még ha ez a végső cél is.

A szemiotikai módszerek néhány általános elméleten alapulnak – főképp Peirce-én, Morrisén, Hjelmslevén és tanítványaikén – más elméletekből és terminológiákból való lehetséges kölcsönzések mellett (vö. a logikában: Frege stb.; információ- és kommunikációelméletek; nyelvtudomány; strukturális antropológia; genetikus és kognitív pszichológia stb.). A szemiotika számos gyengesége és következetlensége az azonos tárgyra irányuló különböző (azaz információs és nyelvi) megközelítések közötti egymásra hatásból származik.

A szemiotika története

Ha elfogadjuk Peirce feltételezését, miszerint „a közeli rokon tudományok közötti egyetlen természetes határvonalat azok a válaszfalak képezik, melyek e tudományok híveinek társadalmi csoportjai között azonosíthatók” (1931–1966, 8.342), akkor el kell fogadnunk azt is, hogy a szemiotika határvonalai a „híveinek” társadalmi jellegzetességeiben keresendők, vagyis a tudás, a filozófia és a tudomány történetében. Ez segít abban, hogy szétválasszuk a kérdést két különböző periódusra: a „szemiotikusok” megjelenése előtti korszakra, valamint a megjelenésük utánira egészen a jelenkori periódusig.

A korai görög gondolkodóktól Peirce rendszerének elterjedéséig a szemiotika (akár ezen a néven, akár név nélkül) csak egy olyan rendszer lehet, melyet a modern kutatók anakronisztikusan a filozófiából, logikából, a nyelvészet korai fázisából (általános nyelvtan stb.), az episztemológiából és így tovább vezetnek le. Itt a szemiotika története főképp egy sajátos módja olyan gondolkodók és tudósok olvasásának (és megfejtésének), mint Arisztotelész vagy Berkeley, Leibnitz vagy Frege, Freud vagy Darwin, amikor a jelet, annak természetét és funkcióját, valamint az értelem, a kifejezés, a reprezentáció, a kommunikáció és hasonlók alapjául szolgáló rendszereket tárgyalják.

A földközi-tengeri nyugati kultúrák esetében a következő fő periódusok és irányzatok különböztethetők meg: (1) a görögök Hérakleitosztól a sztoikusokig az arisztotelészi csúcsponttal; (2) a hellenisztikusok és a rómaiak, az első keresztény gondolkodók, retorikusok (például Cicero), nyelvészek (Varro), filozófusok és logikusok (Boëthius) egészen az egyházatyáig (Szent Ágoston stb.); (3) a teológia, a retorika, a logika és a filozófia középkori szerzői; (4) a modern tudomány kezdete olyan humanistákkal, mint Dante és a filozófusok vagy tudósok (például Bacon); (5) a „klasszikus”, főképp brit, francia és német logikusok, filozófusok és tudósok a 17. és 18. század során, mely korszak fő alakjai Locke, Leibnitz, Lambert, a port-royaliak (Arnauld-Nicole, Lancelot), Berkeley, Malebranche, Condillac stb.; (6) a 19. század során a lényeges területek a logikán (J. S. Mill, Boole, Frege stb.) és filozófián kívül (a kanti hagyománytól Husserlig, Benthamtól Peirce-ig, Destutt Tracytól Comte-ig) a nyelvészet és a filológia (Rasmus Rasktól és Champolliontól Saussure-ig), valamint a kialakuló természettudományok például Helmholtz-cal vagy Darwinnal. A 19. század során a logika, a filozófia, a nyelvészet és más tudományok a jel tanának szervezőiként nélkülözhetetlenek a tudománytörténet szempontjából, még ha nem voltak is tudatában a „szemiotika” létezésének.

Jóval kevésbé ismert az a munka, mely más kultúrákban született, és melynek jelentősége evidens vagy kezd azzá válni. Meg kell említeni legalább az indiaiakat (buddhisták a hindukkal szemben); azokat a kínai és japán érveket a filozófiával és a kultúrával kapcsolatban, melyek összetett grafikai rendszerekkel a jelnek egy másfajta képét szerkesztik meg; és az arabokat, akik a Nyugat középkora idején az első „modern” nyelvészek és szociológusok közé tartoztak. Még sok munka vár ránk ezen a hatalmas területen, nem beszélve többek között a bizánciak képelméletéről (lásd valódi „ikon”).

A szemiológia [*semiology*] Saussure révén való rövid előrelépése és főképp

a Peirce nevéhez fűződő rendszer kialakulása után, mely előbb a szemiotika [*semeiotic*], majd szemiotika nevet kapta, minden kezd megváltozni. Az eszmék történetének egy új tárgya alakul ki lassan Peirce „szemiotikájától” Morrisig, Saussure-től Hjelmslevig. Ennek eredményeként sok filozófust, logikust, szociológust, etnológust, művészeteteket, irodalmárt stb. érnek hatások a szemiotika egyik vagy másik aspektusából vagy részéről (valamint az információ- vagy a kommunikációelméletből, amelyet túl gyakran összekevernek a szemiotikai problémával, noha itt más kérdékről van szó).

A szemiotika történetét kutató számára a feladat az, hogy a célja szempontjából releváns dolgok számos tudományágból való kiemelése mellett kizárja azokat, melyek irrelevánsak az olyan elméletekkel való diszkussziókkal kapcsolatban is, melyekben a *jel*, *szemantika* szavakat, illetőleg a *szemio-* morfémát pillanatnyilag használják, gyakran metaforikusan. Az ilyen jellegű kizárás és bennfoglalás szabályai a szemiotika tárgyaihoz (fogalmaihoz), módszereihez, nézőpontjaihoz és távlataihoz kötődnek.

Megkülönböztetések és definíciók

A két nagy megkülönböztetés

A szemiotika (és a szemiológia) felfogásával kapcsolatos legtöbb véleménykülönbséget le lehet vezetni a jel fő aspektusainak: a szisztematikus, strukturális oldalának, azaz a szignifikációnak, illetőleg a tranzakcionális aspektusának, vagyis a kommunikációnak a viszonylagos súlyából (lásd például Wells 1967; Sebeok 1974; Eco 1976b; Rey 1978). A két nézőpont természetesen kiegészíti egymást, és messze nem ellentétes, noha ennek elérésére gyakran történtek kísérletek. Valójában minden jel és minden jelrendszer használható (valamilyen típusú) kommunikációban; a kommunikáció azonban, az információhoz hasonlóan, átfogóbban is érthető, mikor is „nem jel” típusú adatokat tartalmaz.

Tehát ha sikerült meghatározni a jel és a szemiózis területét, egy másik megkülönböztetés bukkan fel: ha élettelen anyag az a hely, ahol az információcsere történik, kétséges, hogy a jel fogalmát lehet-e megfelelően alkalmazni. Peirce terminusai szerint egy ilyen folyamat a második [*Secondness*] felségterületéhez tartozik (ha nincs szó spirituális lényegről, mint például Isten akaratáról). Ezeknek az ember általi ismerete természetesen magában foglalja a harmadikat [*Thirdness*] – és a jelet. Az élő anyag esetében az információátadás mindenütt megtalálható, különösen a genetikában. Az információ átadása és a memóriában való tárolása azonban nem elégséges feltétel, ha a jel sajátosságairól van szó. Valami más, ti. az interpretáns is szükséges hozzá. Ebből következik, hogy a genetika (metabolikus) kódjának a szemiotikába illesztése bizonyos biológusok szerint (lásd például Monod, idézi Sebeok 1976a, 103) tisztán metaforikus műveletként is értelmezhető, még akkor is, ha más biológusok (például Jacob) néhány prominens szemiotikushoz hasonlóan ezekről a kódokról mint „nyilvánvalóan szemiotikai”-ról gondolkodnak, és az egész kérdést „haszontalan vitá”-nak minősítik (Sebeok 1976a, XI). Másrészt

a gépek által az emberekhez közvetített információcsere, mint a számítógépek esetében, szükségszerűen tartalmaz jeleket és szemiotikai folyamatokat.

Mindenki egyetért abban, hogy az emberi neuropszichikai aktivitást a mentális folyamatokkal egyetemben a szemiotikai tárgy magjaként kell kezelni, és ennek középpontjában egy sajátos ember szemiotikai rendszer, a nyelv található. A nyelv egy nem specifikus tényhez, a társadalomhoz kapcsolódik, valamint egy még sajátosabb emberi jelenséghez, a kultúrához, mely olyan további jelenségeket tartalmaz, mint például a szerszámkészítést, művészetet stb.

Az antroposzemiotika mellett számos kutatási terület létezik, mely a nyelvi kommunikáció hiányában csak a viselkedés tanulmányozása révén kutatható: a zoosemiotika, fitoszemiotika és (nem minden nélkül) az endoszemiotika. Összességükben az antropo-, zoo- és endoszemiotika nem meríti ki a teljes bioszemiotikát, hiszen ide kell tartoznia minden élő anyagi struktúrában működő lehetséges jelnek. Mindannak a tanulmányozása, amit az ember előtti viselkedésről tudunk, a Zinjanthropustól a Neander-völgyi ősemberig, valamint ennek az összevetése (és szembesítése) a primátákkal szintén figyelembe veendő, ha tisztázni akarjuk a zoo- és az antroposzemiotika közötti határvonalat, és ha a fejlődésszemiotika lehető legtágabb nézetére vagyunk kíváncsiak.

Az antroposzemiotika egyik fő témája a nyelv a szimbolizációval együtt, valamint az emberi agy neuropszichikai működésével való kapcsolatában. A másik bármilyen antroposzemiotikai tény szociokulturális megfeleléseivel foglalkozik. Mind a neurofiziológiai, mind a társadalmi megfontolásokon belül (*szocioszemiotika*) a nem emberi szemiotikán nyugszik az emberi szemiotika megértése, az olyan emberi aktivitásokat beleértve, mint a tudás, a tudomány és maga a szemiotika. Az antroposzemiotika sajátossága természetesen a nyelv révén ragadható meg, valamint az ember szociológiáján és történelmén keresztül (a gazdasági feltételeivel együtt), illetőleg az emberi öntudatlan tanulmányozása segítségével. Még ha a Freud-Lacan-féle vonalat kirekesztjük is ebből, számos freudi megfontolás – például az álomról – releváns marad az antroposzemiotika számára, egy sor pszichiátriai adattal egyetemben.

Kulturális irányzatok a szemiotikán és a szemiológián belül

A terminológia nem jó vezérfonal a területünkön: a „szemiotika” versus „szemiológia” felosztás problémás. Semmi sem zavaróbb, mint a *szemiológia* kettős európai használata. A szemiológia Buysens- vagy Prieto-féle nyelvészeti szemléletében, a saussure-i hagyományban ily módon a jel mindig konvencionális és intencionális. Másutt és nevezetesen Barthes írásaiban a szemiológia az átfogóan definiált *jel*, a történelembeli szemiózis tanulmányozására vonatkozik (egy többé-kevésbé posztmarxista nézőpontból), illetőleg a pszichoanalitikai adatokhoz és hipotézisekhez kapcsolódóan; egy szinte teljesen azonos attitűd alkalmazza azonban a másik terminust (lásd Kristeva *sémiotique* és *semanalyse* terminusait). Az egyetlen szilárd pont itt, hogy valamennyi „szemiológiai” megközelítés kizárólag emberközpontú, és a nyelv köré szerveződik még akkor, ha nyelven kívüli tényeket is figyelembe vesz.

Másrészt, noha a *szemiotikát* pillanatnyilag a tág értelmében határozzák

meg, gyakran – legalábbis akadémiai intézményeken belül – emberi és főképp nyelvi tárgyakra alkalmazzák, mint például az irodalom-, a színház-, a média-, a retorikaszemiotika stb. A nyelvészettel szembeni módszertani adósság a szemiotikán belül időnként egyfajta episztemológiai önfeladássá fordult át.

Ha Barthes a „szemiológiá”-t a nyelvészet („transzlingvisztika”) tág fogalmába sorolja, és ennek során megfordítja Saussure, Jakobson és mások megállapítását, miszerint a nyelvészet a szemiotika része, akkor ez inkább egyfajta filozófiai választás kérdése, mint episztemológiai hipotézis. Másrészt a szemiotika a peirce-i hagyományon belül a jel teljes körű meghatározásán alapul, minden kontextust figyelembe véve, azaz mind a szisztematikus, mind a tranzakcionális megközelítések tükrében. Episztemológiai megfontolásokra mindenképp szükség van, hogy egy ilyen szerteágazó terület szervezhetővé váljék. Például a „jelek lehetséges forrásai” között a földön kívüli szerves források (jelenlegi tudásunk alapján) olyan metaszemiotikai tárgyak közé tartoznak, melyeket csak a mítoszokhoz, a paratudományos megállapításokhoz, a narrációkhoz stb. hasonló nyelvi eszközök segítségével tudunk vizsgálni, szemben a megfigyelés révén kontrollált forrásokkal.

Egy másik episztemológiai korlátba ütközünk, ha a tudás tárgya megszűnik ugyanolyan (szemiotikai) természetű lenni, mint az alanya – az ember –, és megszűnik aktuális vagy potenciális nyelvvel foglalkozni. Ez az az eset, amikor a szemiotika az antroposzemiotikáról nem antroposzemiotikára bővül ki (Rey 1978, 104–108).

Elméleti és leíró szemiotika: ... szemiotikája

Ha a legtágabb értelmében határozzuk meg a szemiotikát (mint ahogyan ebben az írásban is), különböző módon fogjuk vagy foghatjuk fel. Morris (1946) egy széles körben ismertté vált passzusában a tudományágat *tiszta, leíró és alkalmazott* részekre tagolja. Ne foglalkozzunk most a céljaink szempontjából kevésbé érdekes *alkalmazott szemiotikával*, melyet valószínűleg ugyanúgy értelmezhetünk, mint ahogyan Korzybski az *általános szemantikát* – egy ilyen nézőpont sok szemiotikus számára elfogadhatatlan volna. A *tiszta* szemiotika az elméletitől az empirikusig, a formálistól a nem formálisig bármi lehet; minden esetben azonban a kutatási területet meghatározó legáltalánosabb tárgyakat tanulmányozza, olyanokat, mint a jel, a szemiózis, az értelem, a jelentés, a jelek típusai és rendszerei, a kódok, az üzenetek, a jelekkel való kommunikáció minden egyes lehetséges helyzetben és kontextusban.

A *leíró* szemiotikának az empirikus oldalon van a helye, és minden elmélet, mely „... szemiotikája”, hipotéziseket és dedukciókat tartalmaz, olyan induktívan nyert adatokkal együtt, melyekkel a „tiszta” szemiotika látja el, ezenkívül specifikus megfigyelési adatokat; a feladatainak egyike, hogy ezeket a fentebb említett anyaggal összemérhetővé tegye.

A ... *szemiotikája* kifejezés többfajta kiegészítővel látható el, melyek a következő típusokra referálhatnak: (1) teoretikus és absztrakt tárgyakra, mint jelek típusaira (az ikon, a szimbólum szemiotikája stb.); (2) e tárgyak halmazai-

ra, melyek a kommunikáció egyik megfigyelhető típusában kerülnek szemünk elé (az idő társadalombeli szemiotikája, kinezika, proxemika stb.); (3) a tudás konkrét tárgyai a nem emberi viselkedéstől (a zoológia és etiológia jelenlegi állapota tükrében) egészen az emberi aktivitásig, szokásokig, intézményekig és eszközökig (a prehisztórikus szerszámtól a számítógépig). Az utolsó terület (3) hatalmas, és olyan jellegzetes tárgyakat foglal magában, mint a kulturális cselekvések és termékek, technika, gazdaság vagy pénzügy, politika vagy háború, vagy az emberi kommunikáció és kifejezés esztétikai oldala, mely bizonyosan a jelenlegi szemiotika kedvenc témája (a vizuális művészetek, az építészet, a zene, a verbális és/vagy narratív tárgyak, az egy- vagy többcsatornás rendszerek [színház, opera...] szemiotikája).

Az ilyen tárgyak pragmatikai és konkrét természete többértelműséghez vezet. Egy olyan kifejezést, mint *gyógyászati szemiotika*, alkalmazhatunk a gyógyászati jellegű indexek (patológiai jelenségek szimptomái) kutatására, ez a szemielológia (*semeiology*) eredeti jelentése, az orvosi attitűdök és viselkedések mint jelek tanulmányozására, vagy az orvosok és a páciensek kommunikációjára, vagy pedig a páciensek állapotának verbalizálásaira stb. Hasonlóan a „církusz” vagy a „szelídítés szemiotikája” egyaránt tartalmaz antropológiai és zooszemiotikai megfontolásokat, amely egy nagyon specifikus emberi aktivitással van kapcsolatban.

Fejlődések, veszélyek és krízis

Amint fentebb említettük, a szemiotika fő problémáinak egyike a szélsőségesen specifikus adatok és a szélsőségesen elvont és általános hipotézisek közötti episztemológiai ellentétben rejlik, akár explicit módon valamilyen (filozófiai) rendszerbe ágyazódnak ezek (Peirce), akár nem. Ez gyakori helyzet sok társadalomtudományon belül, főképp a nyelvészetben, ahol a jelenlegi modellek messze állnak attól, hogy megmagyarázzák vagy akár leírják az adatokat. Ezzel ellentétes módon a logikai eljárások, ha a tárgyukkal konzisztensek, elszakadnak a megfigyelhető adatok területétől (a formális jegyek és érvelési típusok révén).

Továbbá a szemiotikán belül a filozófiai (gyakran metafizikai) feltevések szorosan összefonódnak a módszertani kérdésekkel. Még akkor is, ha megfelelő és pontos megfigyelések állnak a rendelkezésünkre, az induktív műveletek olyan hipotéziseken alapulnak, melyek nem lehetnek „semlegesek”, és nem mindig „tudományosak”. Az a tény, hogy a legtöbb szemiotikai kutatás Peirce kategóriáin és fogalmain nyugszik, együtt jár azzal, hogy ezek – többé vagy kevésbé, a belső kritika mértékében – Peirce filozófiájának posztkanti, idealista, sőt vallásos hátterét tartalmazzák.

Úgy látszik, hogy a szemiotika jövőbeli fejlődése (legalább) három kritikai folyamattól függ: (1) a fő elméletek folyamatos diszkussziójától (például Peirce, Bühler, Hjelmslev, Morris stb.), ahol nemcsak a kulcsfogalmak leírásáról és elemzéséről van szó, hanem az analízisnek ki kell terjednie ezek összes teoretikus következményeire is; (2) a szemiotika határterületeinek és

lehetőségeinek megvitatásától a nem emberi viselkedés szemiotikai természetéről, a genetikai kód természetéről stb., és egy sor, a szemiotika természetével kapcsolatos kérdéstről: ez kutatási terület vagy pedig diszciplína (Eco 1976a), elmélet vagy tan, (puha) tudomány vagy a tudásra és tudományra való reflektálás? Még akkor is, ha sok kutató számára zavarba ejtő, és ha Deleuze és néhány társa nihilista pozíciójába torkollik, nem szabad figyelmen kívül hagyni és érdemben meg kell vitatni azt a marxista–freudi kritikát, mely a „tudomány” és a jelfogalom kritikai elemzése révén a szemiotikának (szemiológiának) újradefiniáláshoz vezet; végül (3) a szemiotikának a kultúra-, társadalomtudományokkal, a logikával, metalogikával és matematikával, a filozófiával való viszonyának – jelenlegi és történeti adatokon alapuló – meghatározásától.

Minden (át)változásával egyetemben a szemiotika esetében az a megnyugtató tény, hogy megközelítései és céljai alkalmassá teszik önmaga elemzésére: a metaszemiotika mindenképpen a szemiotika egyik része.

A szemiotikai tudományok terminológiája

Noha a jelek és a jelrendszerek, a jelentés és az értelem, a kifejezés és a kommunikáció, a szemiozis stb. tanulmányozása a görög, a kínai és az indiai előzmények óta létezik, az ezen a területen manapság használatos specifikus terminusok csak a közelmúltban alakultak ki, az olyan terminusokkal ellentétben, mint filozófia, logika, retorika stb. Locke, illetőleg még inkább Peirce nyomán néhány, a görög *sema* ('jel') alakból képzett szó – közöttük a *szemiotika* – használatos a tudományos elméletekre és gyakorlatra való utaláskor.

Szemantika

A szemantika szó a görög *semantikos*ból, pontosabban a *semainen* igéből származik, egy igéből tehát, melynek a töve *sema* ('jel'). A *semantick* jelző először 1656-ban bukkant fel az angol nyelvben (J. Spencer, *Prodigies*, in *Oxford English Dictionary*), ekkor a „*semantick philosophy*” szókapcsolatban fordult elő, melynek a jelentése „meteorológiai jelek ismerete” volt. Úgy látszik, hogy a szót vagy változatait a 19. század előtt nem használták más nyelvekben – legfeljebb talán olyan specifikus és technikai szerepben, mint a francia *sémantique*, melyet a Pierre Larousse *Grand Dictionnaire*-je (1870) a katonai információk eljuttatására alkalmazott eszközökként határoz meg. Valójában a szemantika [*sémantique*] szót Michel Bréal vezette be a történeti nyelvészetbe, először 1883-ban (az *Annuaire pour l'Enseignement des Etudes Grecques en France*-ban), majd az 1897-ben kiadott jól ismert és nagy hatású *Essai de Sémantique* művével. Bár Saussure nem ismerte – vagy nem alkalmazta –, megtalálható olyan kutatók francia nyelvű munkáiban, mint Vendryès és a dán nyelvész Nyrop. Igazán általánossá csak az 1940-es években vált, különösen az angol nyelvű munkákban, Korzybski *általános szemantikája* hatására.

A jelenlegi terminológiai gyakorlatban a *szemantikának* legalább három jelentése van:

(1) „Egy vagy több természetes nyelvnek jelrendszerként való tanulmányozása, más kódok, mint a mesterséges nyelvek, alkalmanként képezik a tárgyát.” Sok filozófus, antropológus, sőt nyelvész is bizonytalan értelemben alkalmazza a szót, amikor is a fonetika – de nem a fonológia – kivételével a nyelvészet egészével foglalkozik.

(2) „A jelegységek, a jelfolyamatok, a jelrendszerek tanulmányozása a természetes nyelvek esetében, megkülönböztetve olyan más – gyakran »formálisnak« nevezett – egységektől, folyamatoktól vagy rendszerektől, melyekről feltételezik, hogy a jelentés figyelembevétel nélkül is érthetők.” A szemantika ilyen jellegű fogalmának a tartalma természetesen nagymértékben változhat a nyelvészetben alkalmazott elméleteknek és modelleknek megfelelően. A nyelvészek között a terminusnak ez a fő használata, ők különböző szókapcsolatokban a teoretikus (például *interpretatív* versus *generatív grammatika*) vagy valamilyen tárgyhoz tartozó [*topical*] (*mondatszemantika* [német *Satzsemantik*] versus *lexikális szemantika* stb.) jelentéssel alkalmazzák.

(3) „A jelek és referenseik – vagy tartalmaik – közötti viszony tanulmányozása”, a *szintaktikával* és a *pragmatikával* (Morris) szembeállítva. A logikusok között a *szemantikának* ez a fő használata (Carnap és Tarski óta), ám a pragmatikának a nyelvészek részéről tapasztalható gyakori átvétele a nyelvészetben belül is esélyt adhat a fogalom számára. (Benveniste „le sémantique” és „le sémiotique” szembeállítása a *sémantique*-et teljesen más jelentésben használja.)

Szemasziológia

Bréalt megelőzve a latin filológia szakértője, a német Karl Christian Reisig a lexicai jelentések történeti tanulmányozását nevezte el a görög *semából* képzett terminussal. 1825-ben, majd 1839-ben (*Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft*, Leipzig) Reisig a „nyelvtant” három részre osztotta fel: etimológiára, szemasziológiára és szintaxisra. A terminust a 19. század során F. Haase, Russel Martineau, Heerdegen (*Untersuchungen über lateinische Semasiologie*, 1875) és Lazar Saineanu (*Incarcare asupra semasiologiei limbii române*, 1887, mely Bréal *Sémantique* művével egyazon évben jelent meg) használta. De annak ellenére, hogy Gustav Stern nagy hatást kifejtő *Meaning and Change of Meaning* munkájában a *szemantika* helyett a *szemasziológiát* részesítette előnyben, a terminus a német nyelvészetben belül – melyből számos nyelvbe átkerült – az *onomaszziológia* és a *szemasziológia* ellentétére korlátozódott (azaz a fogalmak és dolgok osztályai megnevezésének a tanulmányozása versus a nyelvi egységek, mint például a szó vagy a név jelentésének a vizsgálata).

A szemasziológia egy változatát, a *szematológiát* [*sematology*] használta Smart Locke-hoz kapcsolódó magyarázataiban (*Outline of Sematology*, 1831), ahol a *Szematológia* a fiziológiától a praktológiától megkülönböztetve filozófiai szinten a szemiotikának felel meg.

Szignifika

A *szignifika* [*significs*] szót Lady Victoria Welby alkotta meg a latin *significare*, *significatio* alakokból, de ez a terminus nem tudott érvényesülni a szemantikával és a szemiotikával szemben. Úgy látszik, a modern használatban csak a *sema* görög tö jutott elfogadott szerephez.

Szemiológia

A szemiológia [*semiology*] terminust, valamint a szemeiológia [*semeiology*] változatát számos nyelvben használták a 17. századtól kezdve máig a gyógyászati jelek és szimptómák tudományának megjelölésére. A *szemeiotikát* [*semeiotics*] és a *szemiotikát* időnként szintén alkalmazták ebben az értelemben.

Jól ismert, hogy a sémiologie szót először Saussure honosította meg a francia nyelvben a *Cours de Linguistique Générale* munkájában, melyben „a jelek társadalmi életét” vizsgáló tudománynak adta ezt a nevet. Noha a terminust Naville elemezte (*Nouvelle Classification des Sciences*, 1901), még a francia nyelvben is alig alkalmazták egészen Buysens-ig, majd Prietóig, akik egy szűkebb definíciót adtak neki.

A későbbiekben, még mindig a franciánál maradva, Barthes nyúlt e terminushoz a korábbiaktól teljesen eltérő módon (*Éléments de Sémiologie*, 1965), és a nyelvészet azon részeként határozta meg, mely „a diskurzus nagy jelező egységeivel” foglalkozik. Ez a nézet Hjelmslev elméleteiből táplálkozik, és teljességgel ellentétes Saussure-ével. Nem mindig egyértelmű, miként alkalmazzák a *sémiologie*-t egyes francia nyelvű filozófusok és nyelvészek (mint például Ricoeur, Derrida, Benveniste), általában valahol Saussure és Barthes álláspontja között. A *sémiologie* meghatározására törekvő kísérletek, melyek vagy önmagával (G. Granger), vagy a szemiotika [*sémiotique*] ellentétéként próbálták ezt megtenni, nem tudták feloldani azt a terminológiai problémát, mely egyrészt a Genfi Iskola [*sémiologie*], másrészt a Peirce-höz és Morrishoz köthető kettős tradíció létéből fakad.

Szemiotika

A *szemiotika* [*semiotics*] terminus és fogalom a *Szemeiotiké* görög szónak a Locke *Értekezésében* (1690) való használata révén került a köztudatba. A *Szemeiotiké* a *Füszikével* (természetfilozófiával) és a *Praktikével* (az emberi cselekvéssel, etikával) szemben foglal helyet, és magában foglalja az ideák elmeletét és a nyelvfilozófiát a logikával együtt.

Locke után Lambert, Smart és a lengyel tudós, Hoene Wronski használta Locke megfogalmazását, ahol a *szemiotika* (vagy *szematológia*) gyakorlatilag a „tudás filozófiája” helyett áll. Ebben az értelemben tehát Cassirer ugyancsak „szemiotikus”.

De az a gondolkodó, aki a *szemiotikának* (először a *szemeiotikának*) a modern tartalmát és terminológiai sikerét megalapozta, természetesen, Peirce. Elég csak visszaidéznünk, hogy Peirce a *szemiotikát* (beleértve a szó szoros ér-

telmében vett logikát) a „tiszta nyelvtan”-ra (az „alap” tanulmányozására), a „logiká”-ra (a „tárgy” vizsgálatára) és a „retoriká”-ra (az „interpretáns” tanulmányozására) tagolja.

Charles Morrisnak tulajdonítható a szemiotikának mint tudománynak a *szintaktikára*, *szemantikára* és *pragmatikára* való felosztása. A hármas tagolás terminológiailag hasznosnak bizonyult, különösen a *szemantika* szó bizonytalan státusának a javítása szempontjából. És így – az egyesített tudományok keretén belül – Morris valóban érdekessé tette a nyelvészek, a társadalomtudósok és a kultúrakutatás szakemberei számára.

A szemiotikának a győzelem felé tett következő és egyben utolsó lépése – az angol *semiotics* végén álló *-s* a nyelvészettel (*linguistics*) és a matematikával (*mathematics*) stb. való összetartozás hangsúlyozását szolgálja – az 1964-es találkozót az Indiana Egyetemen (többek között Margaret Mead, T. A. Sebeok, A. S. Hayes és M. C. Bateson részvételével), amely után a *szemiotikát* a világon mindenütt használni kezdték (vö. az olasz *semiotica*, a francia *sémiotique*). A német filozófiai hagyományban már ekkor ismert volt (Lambert révén), újabban pedig Oroszországban is. Néhány vetélytársa (a német *Zeichenlehre*, a francia *sémiotique*) nem rendelkezik a nyelvköziségnek ugyanezekkel az előnyeivel. Egy ilyen előny természetesen számos bizonytalansággal jár együtt, és egy szemiotikai szótár egyik szándéka, hogy leírja, és amennyire lehetséges, csökkentse ezeket.

A *szemiotika* terminus különböző jelentései mint egy tudománynak – vagy a tudás egy típusának – a neve mellett, melynek a tárgyai a jelek, jelrendszerek és jelfunkciók, egy másik jelentése is ismert, például Hjelmslev munkáiban, ahol a jelrendszerre referál. Ebben a fajta terminológiában a metaszemiotika terminus vagy a *szemiotikával*, vagy Saussure *sémiologie* terminusának a használatával egyezik meg (Hjelmslev terminusai szerint a szemiológia olyan metaszemiotika, melynek a tárgya a nem tudományos szemiotika).

Szemanalízis

A *szemanalízis* [*semanalysis*: jelentéselemzés] terminust Julia Kristeva javasolta először a *Semiotikè: Recherches pour une sémanalyse* (1969) művében a szignifikáció egy olyan új materialista elmélete számára, amelynek a saját belső logikája megegyezik sajátos „tárgyával”, a költői nyelvvel. Noha ritkán alkalmazta későbbi munkája során, ez a terminus egyaránt jelöli azt a terepet és folyamatot, amelynek révén Kristeva a szöveg fogalmának újraformulázásához az elmúlt időszakban hozzájárult.

Ennek az új tudománynak Kristeva szerint képesnek kell lennie azokra a radikális jelölési törekvésekre, amelyek korábban kiszorultak a vizsgálatokból, vagy amelyeket Nyugaton (a reprezentáció, a beszéd, a jel és a szubjektum saját ideológiája mentén) a hivatalos kultúra peremterületeire száműztek. Főképp arra összpontosít, ami később határszöveggént [*limit-text*] válik ismertté, és eközben külön figyelmet fordít azokra a szövegekre, amelyek – a 19. századi avantgárdal kezdődően – a nyugati gondolkodás 20. századi válságával való párbeszédben születtek meg. A szemanalízis azokat az episztemológiai és

ideológiai repedéseket vizsgálja, ahol különböző módon szervezett próbálkozások során – az írás új általános elméletének a megalapozására – elővételezték a jelölhetőség kiterjesztését vagy ennek már tudatára ébredtek. Ehhez szükség van (1) egy olyan módszertanra, mely túlmutat a hagyományos nyelvi elemzésen, valamint (2) egy olyan tárgyra, melynek a struktúráját nem lehet a denotatív nyelvre visszavezetni.

Bár a szemanalízis egyaránt különbözik a Saussure által meghatározott szemiológiától és a Peirce által definiált szemiotikától, annyiban mindkettőre hasonlít, hogy alapvetően modellek formalizálását és létrehozását tartalmazza. A szemanalízist ugyanakkor elsősorban a szemiotika saját alapjainak, illetőleg általánosságban a jelentésnek tudományos kritikájaként és analitikus transzformációjaként célszerű szemlélnünk. Ez a fordulat a tárgy-szövegeknek, a saját modelleknek, valamint azoknak a kultúratudományoknak és ideológiai tereknek, ahonnan azok a modellek származnak, a folyamatos újraértékelésével jár együtt. Azáltal tehát, hogy megkülönbözteti magát azoktól a tudományoktól, melyek a jel fonetikai felfogásán alapulnak, a szemanalízis azt ajánlja, hogy oldjuk fel és nyissunk új kombinatorikus fogalmi tartományt a nyelven belül, a *jelölés* [*signifiance*] egy olyan terét, amely „a megkülönböztetés, a rétegezés és a konfrontáció eredményeként” határozható meg „a nyelvben még mielőtt azt egy beszélő szubjektum egy grammatikailag strukturált, kommunikatív láncba illesztené” (Kristeva 1969, 9). A szemanalízis ennek megfelelően szakít azzal a kötelezettséggel, hogy *leírjon* egy struktúrát, és a szöveglétrehozásnak egy olyan lehetőségét kínálja fel, amely nyitott a *jelölésre* mint műveletre, miközben azt eredményezi, hogy a jelölő önmagát hozza létre a szövegben.

Anélkül, hogy ragaszkodna a kommunikatív nyelv logikájához, a szemanalízis mégis lényegében logikai marad, olyan dialektikus logika, mely egy materialista ismeretelmélet irányába mozdul el. Éppen ezért egyszerre filozófiai és tudományos törekvés, miközben valójában egy ilyenfajta megkülönböztetést old fel. Korai munkásságában Kristeva Marxnak a termelési mód-ról szóló elméletét, Freud álomfejtését, Saussure-nek az anagrammákkal, illetőleg Althussernek az ideológiával kapcsolatos munkáját tekintette olyanoknak, amelyek alapvetők annak a megértéséhez, hogy a létrehozás és az átalakítás e folyamata hogyan teszi lehetővé számunkra a történelem alakíthatóságának a megfogalmazását.

Egy ilyenfajta formalizmust, mely alkalmas a matematika/metamatematika és a generatív nyelvészet által mozgósított szigorú önreflexióra, párosítani szükséges a tárgy-szövegnek (a költői nyelvnek) egyfajta nyelvtanon kívüli megfogalmazásával a következő három feltételnek megfelelően: (1) a költői nyelv az egyetlen határtalan kód; (2) az irodalmi nyelv kettős: írás/olvasás; valamint (3) az irodalmi szövegkapcsolatok hálózatából áll (intertextualitás). A *szöveg* itt azt a nyelven és szimbólumon túli szerkezetet jelöli, amely a nyelvi rendet átformálja, miközben a kommunikatív beszédet (információt) különböző típusú korábbi vagy egyidejű megnyilatkozásokhoz kapcsolja. Mint termelékenység jelenik itt meg, és az azzal a nyelvvel való viszonya, melyben megjelenik, alapvetően újrafelosztó és intertextuális.

Ahhoz, hogy számot lehessen vetni a történelmi és a társadalmi struktúráknak (a szöveg ideológiájának) sajátos átalakulásaival, a műfajok hagyományos retorikai megkülönböztetésének helyére a szövegek tipológiájának kell kerülnie, a szövegek közé általában (a kultúrába), melynek ezek is részei. Kristeva hangsúlyozza, hogy a *költői nyelvet* csak – mint a nyomtatott szöveg [fenotext]* formatörvényét [genotext] – származásán keresztül lehet elgondolni – ahol a genotext az, amit valamely struktúra transzponálás révén helyettesít. A „jelölők e végtelenségének” a vizsgálatához szükséges, hogy a nagyobb jelölő komplexumokon belül azoknak a különbségeknek a jelölésére összpontosítsunk, melyeket sem a fenotextre, sem a valószínűségnek irodalomként fogsztott tárgyára nem lehet visszavezetni, amely a szöveglétrehozást egy megnyilatkozáshoz hasonlítja. Ez az egész folyamat szükségszerűen igényli a *beszélő szubjektum* egy olyan új elméletét, mely a karteziánus korlátaitól megszabadulva egy folyamatbeli/kérdésbeli szubjektummá válik, egy olyan szubjektummá, mely nem függ a jel ideológiájától, és amelyet Freud és Lacan tudattalanról szóló elméletével szoros kapcsolatban érdemes kifejteni.

Kristeva újabb munkái, melyek többek között olyan írókkal foglalkoznak, mint Lautréamont, Mallarmé, Céline, továbbra is azokkal az irodalmi gyakorlatokat *elemzi*, amelyeket a nyelvészet, a szemiotika és az irodalomtörténet a maga részéről nem tud kezelni. A szignifikáció „elhagyása”-ra irányuló jelenlegi és elsősorban filozófiai törekvések, bár gyakran szorosan kapcsolódnak Kristeváéhoz, mind a pszichoanalízistől, mind pedig Kristevának a társadalmi és politikai valóságon belüli diskurzív gyakorlat korlátaihoz és helyettesítéseihez való ragaszkodásától elmozdultak.

Alice Jardine

A szemiotika tartományai

A szemiotikai tárgykörök nevei vagy összetett szavak (*antropozsemiotika, endozsemiotika, zozsemiotika* – Sebeok), vagy kifejezések (*tiszta, leíró, alkalmazott szemiotika* – Morris; ... *szemiotikája*), vagy specifikus szavak, mint a kinézika, proxémika stb. Ott, ahol a szemiológia terminus használatos, hasonló szóösszetételekben szerepel.

* *Fenotext*: a genetikában használatos *fenotípusra* emlékeztető terminus, leginkább talán a *felszíni szöveg* kifejezés adná vissza, ha mindenáron magyar szavakkal kellene megjelölni a fogalmat; a genotext hasonlóan a *genotípusra* emlékezet és talán *mélyszövegnek* kellene mondani. – *A szerk.*

A szemiotika módszertani természete

A szemiotika öt megfogalmazása

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a *szemiotika* többértelmű szó. De milyen fogalmi is vannak a szemiotikának? Más szóval, mik a *szemiotika* szó jelentései? Úgy látszik, hogy öt jelentést különböztethetünk meg: ily módon tehát a szemiotika öt megfogalmazásával rendelkezünk, és ez olyan tény, aminek ritkán vagyunk tudatában.

Először is, a szemiotika a jel szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai tulajdonságainak összessége, vagy ezek közül az egyik fajtának, bármelyik két fajtának, vagy éppen mindhárom tulajdonságainak vagy jegyeinek. Továbbá, bármelyik kiválasztott tulajdonsággal foglalkozhatunk a maga teljességében. Például egy mondat szemiotikai tulajdonságainak vizsgálata helyett foglalkozhatunk a mondat szemiotikájával. Hasonlóan, megnézhetjük, miből áll a szintaxisa vagy szintaktikája, mi a szemantikája vagy pragmatikája. Mivel mindegyik esetben tulajdonságokkal van dolgunk, azt javasoljuk, hogy ennek jelölésére vezessük be a szemiotika_p, szintaktika_p, szemantika_p és pragmatika_p terminusokat.

Másodszer, a szemiotika jelentheti az előbb említett szemiotikai tulajdonságok tanulmányozásának az elméletét vagy tudományát, azaz egy olyan elméletet vagy tudományt, melynek a tárgya a szemiotika_p, és ennek következtében a szintaktika_p, szemantika_p és pragmatika_p. Egy ilyen elmélet vagy tudomány leírja és definiálja ezen tulajdonságokat és kölcsönös kapcsolataikat, megmagyarázza a feltételeiket és az általuk kiváltott következményeket, valamint a szemiotika_p elemeinek rendszerezését és tipológiáját klasszifikálja, illetőleg vezeti be. Mivel mindezeket a feladatokat általában valamilyen tudomány végzi el, a következő terminusokat javasoljuk a szemiotikai elméletek vagy a szemiotika tudományos diszciplínája számára: szemiotika_s, szintaktika_s, szemantika_s és pragmatika_s.

Harmadszer, a szemiotika lehet egy olyan elmélet vagy tudomány, amely a szemiotika_s-t és elkülönült területeit egy magasabb szintről tanulmányozza. Ezt a magasabb szintet metaelméletinek vagy metatudományosnak nevezzük. A görög *meta*- prefixumnak, mely utánt jelent, azért van itt helye, mivel először egy elméletre van szükségünk, mielőtt azt a metaelmélet szintjén elemezhetnénk; először egy tudományra van szükségünk, mielőtt ennek a tudományát, azaz módszertanát vagy metatudományát kidolgozhatjuk. Történetileg szemlélve az a gyakorlat, hogy a *meta* prefixumot hozzáillesztjük az elméletek elméletének vagy a tudományok tudományának a nevéhez, az antik korig vezethető vissza. A *metaphysica* vagy pontosabban a *ta meta ta jnsika* nevet, mely a fizikai – pontosabban a természettudományi – (mű) utáni (műve)t jelentette, Arisztotelész azon művei kapták meg, melyek a természettudományi munkái, a *Fizika* után születtek meg, és melyek a leírt entitások ontikus és episztemikus aspektusaival foglalkoztak. Ezt a megoldást Arisztotelész munkáinak kiadója, az i. sz. 1. században élő görög filozófus, Rodoszi Andronikosz vezette be. Ha figyelembe vesszük, hogy a szemiotikának az általunk is-

mertetett harmadik megfogalmazása a szemiotikával mint a szemiotika_S-t tanulmányozó elmélettel vagy tudománnyal foglalkozik, akkor az önmagában metaelméleti és metatudományos jellegű. Éppen ezért nevezzük *szemiotika_{MS}*-nek. A gyakorlatban a szemiotika_S vagy a szemiotika_P tárggyal rendelkező elmélet vagy tudomány együtt jelenik meg a módszertani szuperstruktúrájával – a szemiotika_{MS}-sel –, mely a maga részéről a szemiotika_S-t elemzi. Azt javasoljuk, hogy a szemiotika_S-ből és a szemiotika_{MS}-ből képzett páros számára a *teoretikus szemiotika* vagy *szemiotika_T* terminusokat alkalmazzuk.

Negyedszer, a szemiotikát felfoghatjuk szemiotikai módszerként vagy a szemiotikai módszerek összességéként. Altalánosságban ezek a módszerek eltérő tárgyak, események vagy jelenségek jelként való kezelését igénylik; például nemcsak nyelvi szövegeknek tulajdonítanak jelfunkciókat, hiszen ez a belső természetükből fakad, hanem épületeknek, viseleteknek, rítusoknak, tájaknak vagy csillagoknak is. A szemiotikai módszerek, vagy legalábbis néhányuk, például az interpretáció módszere, alkalmazható, és valójában alkalmazzák is mindezekre a tárgyakra. Abban a pillanatban, mikor úgy kezdünk tekinteni a vizsgálatunk tárgyaira, mint olyan dolgokra, melyek ilyen vagy olyan módon felfoghatók, azaz amikor jelként kezdjük szemlélni őket, megint egy másik módszert alkalmazhatunk, vagyis a formalizálás módszerét. A szemiotikai módszerként vagy módszerekként értelmezett szemiotikát szemiotika_M-mel jelöljük, és mivel a szemiotikai módszerek között megkülönböztethetjük azokat, melyek a szintaktikához, vagyis a szintaxishoz, a szemantikához és a pragmatikához tartoznak, a szemiotika_M-en belül ott találjuk a szintaktika_M-et, szemantika_M-et és pragmatika_M-et.

Végül a szemiotikán az alkalmazott szemiotikát is érthetjük. Ha a szemiotikai módszereket vagy a szemiotika_M-et alkalmazzuk a valóság bizonyos töredékének – például a szobrászatnak, építészetnek, filmnek, állati viselkedésnek, divatnak, népviseletnek stb. – az elemzésére, a vizsgálatainknak az eredményei a tudás olyan területeit alkotják majd, mint a művészet, az építészet, a film, a divat, a népviselet szemiotikája, mint a zooszemiotika vagy bioszemiotika. Láthatjuk, hogy az összes fenti esetben valaminek a szemiotikájával van dolgunk, és nem csak egyszerűen szemiotikával, mint a szemiotika_T és szemiotika_M esetében. A szemiotikai tulajdonságok, melyeket szemiotika_P-ként jelölünk, szintén valamihez járulnak. Így tehát egy név vagy mondat szemiotikai tulajdonságairól beszélünk, egy jel szemiotikai tulajdonságairól – mely lehet egyszerű, mint egyetlen hang, vagy pedig összetett, mint egy harci jelenet vagy egy épület. Ugyanakkor egy rendkívül összetett jel nagyszámú szemiotikai tulajdonságának a felsorolása nem alkotja önmagában a tudás egy önálló területét, egy tant vagy egy tudományt, mint ahogyan egy ezer belső szögfelezővel és ötszáz átlóval rendelkező ezeroldalú alakzat geometriai tulajdonságainak a felsorolása sem éri el ezt a célt. Ennek ellenére a szemiotikai módszerek alkalmazásának eredményei az élet valamilyen megnyilvánulásával, a tudás valamilyen területével vagy a művészet egy ágával kapcsolatban bemutatathatók olyan teorémák formájában, melyek az ellenőrzés, klasszifikáció vagy rendezés tárgyaiként szolgálhatnak, és amelyeknek némelyike más teorémákból levezethető; röviden, megjelenik a tudásnak egy rendszere, néha egy olyan tu-

dományos diszciplína, mely pontosan a valóság egy adott töredékének a szemiotikája. Egy ilyen jellegű alkalmazott szemiotika megnevezésére a szemiotika_A terminust javasoljuk.

Érdemes nem elfeledkeznünk a szemiotika öt felfogása: a szemiotika_P, szemiotika_S, szemiotika_{MS} (ez utóbbi kettő alkotja a szemiotika_T-t), a szemiotika_M, a szemiotika_A közötti különbségekről, annál is inkább nem, mivel ezek a különbségek általában észrevétlenek maradnak; a legjobb esetben a szemiotikai módszerek és a szemiotika mint – szabadon értelmezve – az összes egyéb fajtát (szemiotika_P, szemiotika_S, szemiotika_{MS}, szemiotika_A) magában foglaló felfogások közötti szembenállás nyugtázódik.

Szemiotikai tulajdonságok: szemiotika_P

Egy adott jel szemiotikai tulajdonságai más szóval a szemiotikai (szintaktikai, szemantikai és pragmatikai) funkcióit adják.

Mivel „a jel ilyen és ilyen szemiotikai funkciót hajt végre” kifejezésben megszemélyesítés szerepel, jobb, ha olyannal váltjuk fel, amely szó szerinti, tehát nem valamilyen metaforikus értelmezést tesz lehetővé. Ennek megfelelően nem a jel szemiotikai funkcióira utalunk, hanem szemiotikai relációira, melyek között megkülönböztetjük a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai relációkat.

Egy jel szintaktikai relációi (szintaktika_P-je) a jel és a jelek ugyanazon halmazába tartozó más jelek között valósulnak meg, például a nyelvben.

A jel szemantikai relációi (szemantika_P) a jel és azok között az entitások között valósulnak meg, melyekre a jel referál. Ezek az entitások: (1) a jelentés vagy az értelem, mely bizonyos elméletekben intenzió, másokban konnotáció néven ismert; (2) individuális tárgyak vagy konkrét valóságok, melyekre a jel referál, és amelyek gyakran deszignátum vagy denotátum néven ismertek, illetőleg csak képzelt tárgyak, melyeket néha intencionális tárgyként tartanak számon; (3) a fentebb említett individuális tárgyaknak egy absztrakt halmaza, melyet a jel denotál, és amelyet terjedelemnek [scope], denotációnak, extenzióknak, illetőleg esetenként felfogásnak, megértésnek [comprehension] hívnak.

A kérdéses jel kijelentő mondat, akkor néhány elmélet, például a fregei (1892), ennek a mondatnak a denotátumát a következő két ideális entitás egyikeként képzelel el; az *igaz*, ha a mondat éppen igaz; a *hamis*, ha a mondat hamis. Ebben a megközelítésben az *igaz* az a világállapot, ami létezik; a *hamis* pedig egy nem létező világállapot. Mindegyik igaz mondat, úgymond, arra a világra mutat, amelyben élünk, egy hamis mondat pedig egy olyan világra, amely nem létezik. Ennek révén jött létre a mondat igazságának a fogalma, melyet a mondat modellje relativizál, valamint a valóságok pluralitásának az eszméje (Chwistek 1921), illetőleg a későbbiekben a lehetséges világok ötlete.

Egy jel pragmatikai relációi (pragmatika_P) a jel és a használói, azaz a feladó vagy feladók (ha a jel rendelkezik ilyenekkel), illetőleg a vevő vagy vevők között valósulnak meg.

Egy adott jel *szintaktika_P*-je, *szemantika_P*-je és *pragmatika_P*-je alkotja a *szemiotika_P*-t, a szemiotikai tulajdonságainak teljességét. Ezekkel a tulajdonságokkal jellemezhető egy tárgyjel vagy az ilyen jelek halmaza, például egy szó, kifejezés, mondat vagy tárgynyelv szövege. Egy tárgynyelv adott kifejezésének a szemiotikája magában foglalja a következőket: a kifejezés szintaktikai struktúráját, a legtágabb értelemben vett (kognitív és érzelmi) jelentését, igazságértékét, igaz-e vagy hamis (ha a kifejezés kijelentő mondat), valamint a kifejezés használatának körülményeihez kötődő tulajdonságok halmazát – a megnyilatkozás idejét és helyét, a feladók és a vevők személyeit.

Noha „egy adott jel *szemiotika_P*-jén” legtöbbször a jel szemiotikai tulajdonságainak teljességét értjük, időnként akkor használjuk, ha csak bizonyos szemiotikai tulajdonságokkal foglalkozunk, *szemantika_P*-vel csupán, vagy *szintaktika_P*-vel és *szemantika_P*-vel, vagy *szemantika_P*-vel és *pragmatika_P*-vel.

Egy példa segítségével megmutatható, mit értünk itt egy adott jel *szemiotika_P*-jén. A jel Julius Caesar jól ismert „*veni, vidi, vici*” mondása lesz.

Szintaktika_P vagy szintaktikai tulajdonságok: három, egy-egy szóból álló mellérendelt mondatról van szó, melyet a hozzájuk gondolt *et* [és] kötőszó kapcsol össze. A kapcsolat egy két mondatargumentumú funktor révén valósul meg, amit a mellérendelt mondatok elrendezése és így az egész összetett mondat struktúrája rögzít. A *veni, vidi, vici* igék formája arra utal, hogy *indicativus perfecti activi* alakban állnak: a tagadás hiánya az egész mondat (szintaktikai értelemben vett) állító voltára utal.

Szemantika_P vagy szemantikai tulajdonságok: a három, sorba rendezett mellékmondat rokon értelmű a „jöttem”, „láttam” és „győztem” kifejezésekkel. Az első és a második, illetőleg a második és a harmadik mellékmondat közé gondolt kötőszavak megegyeznek az „és akkor” kifejezéssel. További szemantikai tulajdonságokat lehet rekonstruálni az elemzett mondat pragmatikai jellege, pontosabban az ismert történelmi tények alapján. Ha tudjuk, hogy a mondatot Julius Caesar mondta, miután győzelemre vezette légioit i. e. 47-ben a zelai ütközetben a pontuszi király, Pharnaces ellen, kikövetkeztethetjük, ki jött és hova, valamint ki(ke)t látott és győzött le; emellett az elemzett mondatot igaznak értékelhetjük.

A *pragmatika_P* vagy a pragmatikai tulajdonságok ebben az esetben tartalmazzák: az üzenet feladóját – Julius Caesart – vagy pontosabban azt a tényt, hogy az elemzett mondat Julius Caesar megnyilatkozása volt; a beszámoló vevőjét, vagy inkább azt a tényt, hogy Plutarkhosz szerint az üzenet címzettje Caesar egyik barátja, Amintus volt; a megnyilatkozás időpontját, azaz az i. e. 47. évet; a helyét, vagyis a Római Birodalmat, illetőleg pontosabban Zela környékét, ahonnan küldték, és Rómát, ahol fogadták. Az elemzett mondat egy további pragmatikai tulajdonsága a történelmi tények tükrében, hogy Caesar (pszichológiai értelemben vett) megítélését, meggyőződését és nem például vélekedését fejezi ki, és ennek következtében a „*veni, vidi, vici*” önmagában (a szó logikai értelmében) propozíció, vagy ahogyan többen megfogalmaznák: tartalmaz egy propozíciót.

Emlékezzünk vissza, hogy a *szemantika_P* egy tárgyjel szemiotikai tulajdonságait foglalja magába. Egy jelet, kifejezést vagy nyelvet azért tekintünk tárgy-

nak, mivel vagy egy tárgyaktól álló külső világra referál, vagy a vizsgálatunk tárgya, vagy pedig mindkettő, mint ahogyan a „*veni, vidi, vici*” példánkban is ez volt a helyzet.

Elméleti szemiotika: szemiotika_T

Az elméleti szemiotika két vagy több szintből áll. A legelső szint a *szemiotika_P*-nek, a *szemiotika_P* elméletének, a *szemiotika_P* tudományának a leírása szemiotika_S néven. A magasabb szintek metaelméleti, a *szemiotika_S* módszertani, a *szemiotika_S* tudományos jellegűek.

Szemiotika_S a *szemiotika_P* tudománya. A *szemiotika_S* a *szemiotika_P* tudománya vagy ennek egy töredéke. A jelek szemiotikai tulajdonságait tanulmányozza, ám a szemiotikai tulajdonságokat önmagukban e tulajdonságok kedvéért, azaz szemiotikai relációkat, szemiotikai funkciókat, nem pedig azért, hogy a tulajdonságokat hordozó jelekről való ismereteinket bővítsük. Bár ez vagy az a meghatározott jel tulajdonságainak leírása megtalálható a *szemiotika_S*-ben, a szerepük mégiscsak egyfajta szemléltetés vagy anyag szolgáltatása olyan típusú elemzés számára, melynek révén az összes jel szemiotikai tulajdonságaival kapcsolatos általános következtetések vonhatók le. Tehát a „*veni, vidi, vici*” mondat szemiotikai tulajdonságainak, a *szemiotika_P*-nek a leírása a *szemiotika_S*-ben csak példa vagy alap az általánosítás számára; eszköz, nem pedig végcél. A *szemiotika_S*-ben nem törekszünk arra, hogy szemiotikai tulajdonságai révén valamit tanuljunk a „*veni, vidi, vici*” mondatról, hanem sokkal inkább arra, hogy megpróbáljunk megtudni valamit magukról e tulajdonságokról, többek között a „*veni, vidi, vici*” mondat elemzése segítségével. A fizikában hasonló módon bizonyos konkrét testek fizikai tulajdonságainak a leírásai e tudományhoz tartoznak, noha a fizika célja nem ezekről a meghatározott testekről való információk összegyűjtése, hanem ilyen példák révén az anyag és a vele összefüggő jelenségek általános tulajdonságainak feltárása.

A *szemiotika_S* a komplex tárgyjelek szintaktikai struktúráját írja le. A tanulmányozott jelekkel kapcsolatos jelentés, szinonímia, ekvivalencia vagy izomorfizmus fogalmait fejti ki, illetőleg homonímiájukat és poliszémiájukat. Megkülönbözteti az extenzionális és az intenzionális kifejezéseket, az analitikusakat és a szintetikusakat. Feladata az elemzett jelek klasszifikációja, rendezése, rendszerezése és tipológiája. Rögzíti, hogyan értik meg az adott jeleket használóik, valamint a mondatok esetében egyáltalán elfogadják-e vagy elutasítják őket egy konkrét helyzetben, és miért. Végül feltárja és tanulmányozza a vizsgált szövegben előforduló szemiotikai hibákat (két- vagy többértelműségeket, zavaros vagy kaotikus megszővegezéseket, abszurdításokat és értelmetlenségeket), és emellett feloldja az ellentmondásokat és a szemantikai paradoxonokat. Azonban mindegyik esetben a *szemiotika_S* vizsgálatának a tárgya egy konkrét kifejezés vagy mondat, egy konkrét szöveg – és valamennyit szemiotikai tulajdonságaik aspektusából szemléli.

A *szemiotika_S* a *szintaktika_S*-ből, a *szemantika_S*-ből és a *pragmatika_S*-ből áll, és a vizsgálatának tárgyai ennek megfelelően a *szintaktika_P*, *szemantika_P* és *pragmatika_P*. Időnként azonban a *szemiotika_S* részeinek valamelyikére korlá-

tozza magát, például a *szintaktika_S*-re, mint a fiatal Carnap (1934) esetében, vagy a részei közül bármely kettőre, a *szintaktika_S*-re és *szemantika_S*-re, mint ez Tarski *szemantika_T*-vel foglalkozó átütő munkája és Bar-Hillel (1954), Martin (1959), valamint Montague (1968, 1970) *pragmatika_T*-ről írt munkái közötti időszakban történt. A *szemiotika_S* mind a három része – *szintaktika_S*, *szemantika_S* és *pragmatika_S* – saját metanyelvét használja.

A szintaktikai metanyelv a legszegényesebb a három közül. Ez a tárgynyelv kifejezéseinek neveit tartalmazza, ám magukat a kifejezéseket nem. Éppen ezért a metanyelv alkalmatlan a jelentés, a denotáció és az igazságérték vizsgálatára, noha jól használható a tárgyjelek alakjának és struktúrájának elemzésére és leírására. Az ilyen jellegű vizsgálódás egy gazdagabb metanyelv igényel, a szemantikai metanyelvet, ez tartalmazza a fentebb említett szintaktikai metanyelv részei egyikeként, de magában foglalja a tárgynyelvet is. A szemantikai metanyelv számára ez teszi lehetővé azoknak a relációknak az elemzését, amelyek a tárgynyelv kifejezései – a második összetevője – és azon dolgok között jönnek létre, melyekre ezek a kifejezések referálnak.

Amint korábban említettük, egy jel pragmatikai tulajdonságai azokból a relációkból állnak, melyek a jel és a használói között alakulnak ki. Emiatt annak a *pragmatika_S*-nek, mely e relációkat elemzi, egy ennél is gazdagabb metanyelvvvel kell rendelkeznie. Ebbe a pragmatikai metanyelvbe tartozik a szintaktikai metanyelv a tárgynyelvvvel együtt, a szemantikai metanyelv, a tárgynyelv kifejezéseit használók nevei, valamint azok a helynevek és időutalások, amelyek a kifejezések használatára vonatkoznak (Ajdukiewicz 1978a, 182–183).

A szintaktikai tulajdonságok, azaz a „*veni, vidi, vici*” mondat *szintaktika_P*-jének a leírásakor a szintaktikai metanyelvet alkalmaztuk, a *szemantika_P*-jének és később a *pragmatika_P*-jének a leírásakor pedig a szemantikai és a pragmatikai metanyelvet alkalmaztuk. A mondat *szemantika_P*-jének leírása során azonban néhány pragmatikai tulajdonságára hivatkoztunk, és abban a pillanatban a pragmatikai metanyelv merült fel az elemzés eszközeként. A példánkban ez többek között Julius Caesar nevét tartalmazta mint az üzenet feladóját.

A „*veni, vidi, vici*” elemzése előtt említettük az intenzió és a konnotáció, az extenzió és a denotáció, valamint az igazságérték fogalmait. Ezekre a *szemantika_S*-hez és nem a *szemantika_P*-hez tartozó fogalmakra való hivatkozáskor egy, a *szemantika_S* rendelkezésére álló szemantikai metanyelvnél magasabb szintű metanyelvet kellett alkalmaznunk – a szemantikai metametanyelvet, a teoretikus szemiotika második ágának eszközét –, amely a *szemiotika_S* szintje fölötti szinten foglal helyet.

A *szemiotika_{MS}* a *szemiotika_S* tudománya. Ahogyan fentebb említettük, a *szemiotika_T*, a teoretikus szemiotika legalább kétszintű struktúra. A *szemiotika_S* szintjén a tárgyjelek *szemiotika_P*-jével, a szemiotikai tulajdonságaikkal foglalkozik, a *szemiotika_{MS}* magasabb szintjén viszont a *szemiotika_S*-t elemzi – a struktúra alsó szintjét. A *szemiotika_{MS}* vizsgálatai ily módon metateoretikus jellegűek, hiszen a tárgyaik egy, a *szemiotika_S* szintjén álló szemiotikai elmélet. Általánosan fogalmazva ezek módszertani vagy metatudományos jellegűek, mivel a *szemiotika_S* módszertanának vagy a *szemiotika_S* tudományának, vagy egy tudományos diszciplína tudományának egy részét képezik.

A *szemiotika*_{MS} szolgáltatja a terminológiát a *szemiotika*_S számára. Ezért a *szemiotika*_S-t olyan eszközökkel látja el, melyek a tárgyjelek vizsgálatakor szerepelnek majd. A *szemiotika*_S alapján tehát igyekeztünk megállapítani, például mi egy meghatározott név jelentése, mik a deszignátumai és mi a denotációja. A *szemiotika*_{MS} alapján másrésről azt próbáljuk kideríteni, mi általában véve egy kifejezés jelentése, deszignátuma és denotációja.

Ennek következtében mind a *szemiotika*_S, mind a *szemiotika*_{MS} a szemiotikai tulajdonságok, vonások vagy aspektusok bizonyos fajtáit tanulmányozza, ám ezek nem ugyanannak a dolognak a tulajdonságai. Azok, melyek a *szemiotika*_S tárgyát alkotják, a nem jelekre referáló jelek tulajdonságai, azok viszont, amelyekkel a *szemiotika*_{MS} foglalkozik, egy magasabb szint tulajdonságai, más szóval tulajdonságok tulajdonságai, jelekre referáló jelek tulajdonságai.

A *szemiotika*_{MS} a *szintaktika*_{MS}-ből, a *szemantika*_{MS}-ből és a *pragmatika*_{MS}-ből tevődik össze, és ezek mindegyike egy másfajta szemiotikai metanyelvet alkalmaz, azaz egy másodrendű szemiotikai metanyelvet, mégpedig a szintaktikait, szemantikait és pragmatikait. Például két jel izomorfizmusának a megfogalmazása tekintetében egy másodrendű szintaktikai metanyelv elégséges; az igazság fogalmának megvitatásához egy gazdagabb szemantikai metanyelvre van szükségünk, a mondat elfogadhatósága fogalmának elemzéséhez egy még gazdagabb metanyelvet alkalmazunk – a pragmatikait.

Vajon melyik szinthez tartozik az a nyelv, amelyet éppen most használtunk a szemiotika megvitatására, önálló elágazásaival és metanyelveivel? Amit alkalmaztunk, egy még magasabb szintű nyelv volt, egy metametameta-nyelv, maga a megvitatás pedig a *szemiotika*_{MMS} egy még magasabb – metameta-elméleti – szintjéhez tartozik. Amint a jelenlegi megjegyzések szemléltetik, létezhetnek további szintek.

A szemiotika azonban mindegyik szinten jelekkel foglalkozik: a *szemiotika*_S tárgyjelekkel, a *szemiotika*_{MS} metajelekkel, stb. A jelek kétségtől különböző szintekhez tartoznak, de ki lehet jelteni, hogy a *szemiotika*_S a *szemiotika*_{MS}-sel és az összes további magasabb szintű szemiotikával együtt egyetlen egészet alkot – a *szemiotika*_T-t vagy teoretikus szemiotikát, melynek a jelek tudománya a neve.

A *szemiotika*_T eltérő szintjei között megkülönböztethetünk relációkat és függőségeket. A leíró, azaz a *szemiotika*_S szintjén objektív jeleket elemez, és meghatározza a jelentésüket, deszignátumaikat, denotációikat, megnézi, mi az, amit kifejeznek, és milyen érzelmeket váltanak ki a befogadóban, stb. Az elemzés során a *szemiotika*_{MS} által szolgáltatott jelentés, deszignátum vagy denotáció fogalmait alkalmazzuk, kihasználva a fentebb levő szint eszközeit. Másrésről a jelentés, a deszignátum vagy a denotáció, vagy egy meghatározott típusú szemiotikai tulajdonság általános fogalmának a *szemiotika*_{MS} számára való megalkotása a *szemiotika*_S-en belül előforduló meghatározott jelek *szemiotikai*_S tulajdonságainak leírása révén válik lehetővé: egy adott típusú szemiotikai tulajdonság, például a jel jelentése fogalmának megfogalmazásához úgy jutunk el, hogy a leíró szinten – a *szemiotika*_S szintjén – elemzett tucatsnyi jelre vonatkozó információt általánosítjuk. Alacsonyabb rendű töredékes általánosításokat ily módon alkotunk meg, és időnként nehéz meghúzni a

válaszvonalat a *szemiotika_S* és a *szemiotika_{MS}* között. Hasonlóan a *szemiotika_{MS}* és a szemiotika magasabb szintjei közötti határt szintén nem könnyű definiálni, és gyakran nem egészen világos, hogy – mondjuk – egy magasabb rendű megfogalmazást, mint például a szemantikai tulajdonságét a *szemiotika_{MS}* szintjén vagy feljebb – a *szemiotika_{MMS}* szintjén – alkottuk-e meg.

Szemiotikai módszerek: szemiotika_M

A *szemiotika* szót időnként a szemiotikai módszer, illetőleg inkább a szemiotikai módszerek elnevezésére szokták alkalmazni, nem pedig a „jelek szemiotikai tulajdonságai” kifejezés helyett vagy az ezeket a tulajdonságokat vizsgáló diszciplína nevéként. Nemritkán a szemiotika szót anélkül használjuk, hogy tudatában volnánk, az adott pillanatban a *szemiotika_M*-re vagy szemiotikai módszerekre – a teljességükre vagy csak egyikükre – gondolunk-e, és nem a *szemiotika_T*-re vagy elméleti szemiotikára, illetőleg egyik szintjére – a *szemiotika_S*-re vagy *szemiotika_{MS}*-re.

A szemiotikai módszerek közé tartoznak a *szemiotika_M*-en belül: (1) a formalizálás módszere; (2) a nyelvelemzés módszere; és (3) az interpretáció módszere, mely olyan valamikkel foglalkozik, melyek természetüknél fogva ugyan nem jelek, mégis úgy kezelik őket, mintha azok volnának.

A formalizálás módszere. A fentebb említett módszerek közül az első, a formalizálás, főképp a nyelv, de más jelek vagy rendszereik formalizálása is e jelek kizárólag grafikai alakzatának figyelembevételéből, valamint kizárólag ennek az alakzatnak az alapján való használatából áll, és az úgynevezett eideitikus jelentéssel nem foglalkozunk. Miközben csupán a grafikai alakzatra támaszkodunk, felcseréljük egyiket a másikkra, helyettesítjük egyiket a másikkal, és bizonyos jeleket másokhoz kapcsolunk. E műveletek közül valamennyi szintaktikai jellegű, mivel csakis maguk a jelek – a jelek mint feliratok – közötti relációkkal foglalkozik, és a jelentésük, valamint használói ebben az esetben figyelmen kívül maradnak. Mindez lehetővé teszi számunkra, hogy e pusztán szintaktikailag kezelt jelekkel kapcsolatban ugyanazokat a számítási módszereket alkalmazzuk, mint amelyeket általában a számokkal kapcsolatban használnak. A nyelv jeleinek formalizálásakor megfosztjuk őket az összes kognitív és érzelmi jelentésüktől, illetőleg más szemantikai és pragmatikai funkcióiktól is, és így csak a szintaktikai funkcióikat hagyjuk meg, melyeket időnként operacionális jelentésnek neveznek; azért operacionális, mert legtöbbször olyan szabályok alakjában adjuk meg őket, melyek e jelhordozók manipulálásának a megengedett módjait írják elő. A formalizálás után a jelek valamely rendszere vagy egy diszciplína megszabadul az összes rejtett feltevéstől, minden olyan szabálytól és axiómától, mely nem explicit módon fogalmazódott meg. Mivel hiányoznak szemantikai és pragmatikai tulajdonságaik, olyan csontvázra emlékeztetnek, amely kész arra, hogy ezt vagy azt az értelmezést magára öltse. Más szóval, egy ilyen szintaktikai mintázatot eltérő módokon tölthetünk ki, saját választásunk szerint látva el szemantikai és pragmatikai tulajdonságok valamilyen halmazával (Bochenski 1965, 31–43).

Néhány példa a formalizálásra: bármely axiomatikus és formalizált rendszer, hogy csak a logikai kalkulust említsük; formális kifejezések nem axiomatikus rendszerei, például a decimális jelölés rendszere; olyan formális nyelvek, melyek szimbólumok listájából, e szimbólumok helyesen létrehozott sorozatainak definícióival együtt, valamint az úgynevezett formális interpretációból, azaz egy olyan szabályból állnak, mely a rendszer minden egyes kifejezéséhez valamilyen helyettesítést rendel, melynek a formális kifejezése valamely más rendszerhez tartozik. Ily módon a formalizálás interdiszciplináris tényező, mely a gyakran egymástól távol elhelyezkedő tudományokat közelebb hozza, és ezzel a tudomány integrációját segíti elő.

A nyelvelemzés módszere. A második szemiotikai módszer a nyelvelemzés, ezt alkalmaztuk a „*veni, vidi, vici*” szemiotikai tulajdonságainak leírásakor is. Ez magában foglalja az elemzett kifejezések mondattani analizisét, mélystruktúrájuk rekonstruálását vagy – ahogyan néhányan neveznék – a logikai formát, valamint az összes szemantikai és pragmatikai tulajdonságaik számbavételét. A nyelvelemzés módszerének használata során megtanuljuk, mit jelent valójában az adott kifejezés vagy szöveg, és milyen információ szűrhető ki belőlük. Továbbá, a vizsgált kifejezéssel kapcsolatban minden olyant észreveszünk, ami a szándékolt üzenet megfelelő lefordítását akadályozza. Számos szövegen elvégzett ilyen jellegű megfigyelések általánosításai a szemiotikai hibák jellemzését és tipologizálását eredményezik, és a hiba elkerülésére és kijavítására irányuló utasítások megfogalmazásához vezetnek. A nyelvelemzés módszerének az etnikai nyelvek vizsgálatában való használata eredményezte például az 1950-es években a modern elméleti nyelvészet létrejöttét; a *nyelv-beszéd-nyelvezet* [*langue-parole-langage*] hagyományos megkülönböztetéséhez (Sausure 1967) ekkor új szemiotikai fogalmak társultak: a fentebb említett mélystruktúra az ellentétével, a felszíni struktúrával együtt, az előfeltevés, szemantikai univerzálé, koherencia, vagyis szövegkonzisztencia, nyelvi kompetencia és a működtetése (performancia), hogy néhányat említsünk.

A nyelvelemzés szemiotikai módszerét többek között különböző tudományok nyelveire alkalmazzák; az adott nyelv kidolgozásának folyamatát állítják a vizsgálata középpontjába, különös módon, terminusainak létrehozására. Időnként képesek vagyunk a megfigyeléseink alapján a nyelv létrehozásának általános normáit megfogalmazni. Ezek a normák deduktív rendszerek esetében a legprecízebbek, például mint a logikai rendszerek vagy a matematika szintaktikai szabályai. A nyelvelemzés módszerének alkalmazása egymástól távol álló diszciplinák esetében segít szűkíteni a közöttük levő rést, a tudomány szándékolt integrációját segítve így elő.

A nyelvelemzés módszerének egy változatát alkalmazzák a filozófiában is. Ily módon pedig az olyan nyelven kívüli entitások, mint a szükségszerűség, a szabad akarat vagy a tudás vizsgálata helyett a természetes nyelv releváns szavait és kölcsönös kapcsolatait elemzik. Ennek eredményeképp feltevéseink közül kizárjuk azokat a fizikai valóságra vonatkozóan stilizált megszövegezéseket, melyek Carnap (1934) szavaival úgynevezett pszeidotárgyi és kvázi-szintaktikai mondatok, és a formális mód megszövegezéseivel helyettesítjük

őket, mégpedig az előzővel azonos szintaktikai mondatokkal. Például „ez a körülmény logikailag szükséges” mondat helyett azt mondjuk: „ez a mondat analitikus” (Ayer 1959, 25). Az ilyen típusú fordítások hívei, akiket nyelvfilozófusokként ismerünk, amellet érvelnek, hogy valójában mind az első, mind a második mondat a nyelvre vonatkozik, de az első úgy tesz, mintha dolgokról beszélne, a második viszont nyíltan szavakról beszél. Rámutatnak a módszer előnyeire: könnyebb olyan feltételeket megállapítani, melyek esetén a *János boldog* mondatot helyesen fogjuk alkalmazni, mint hogy az olyan jellegű entitások, mint a boldogság természetét meghatározzuk. Sőt a módszer az előzővel – a formalizálással – együtt fontos fegyver az olyan metafizikai tévedések ellen, melyeknek a forrásai a nyelvben találhatóak. Végül segít kideríteni a jelentés olyan jelentős különbségeit, melyeket a látszólag hasonló megszövegezések elrejteneek. Az episztemológián belül a nyelvelemzés módszer alkalmazása az úgynevezett szemantikai episztemológia létrejöttéhez vezetett, mely a propozíciók közötti, a logikai értelemben vett megismerés és a valós tények közötti relációk elemzése helyett a mondatok (melyek jelentései a propozíciók) és azok közötti viszonyt elemzi, melyekre a mondatok referálnak (Ajdukiewicz 1978b:141–142).

Az interpretáció módszere. A harmadik szemiotikai módszer azoknak a dolgoknak, eseményeknek vagy jelenségeknek jelekként való interpretálásából áll, melyek természetüknél fogva nem jelek, például épületek, viseletek, emberi és állati viselkedések, ételek, rítusok, szokások, ember alkotta tájak, természeti jelenségek (napkitörések, földrengések, tájfunok), valaki arcának vörösödése vagy elsápadása stb. Ezeknek a dolgoknak az interpretálásakor szemiotikailag áttetszővé tesszük őket, Husserl (1928) eleven szóhasználatát követve. A szemiotikailag áttetsző jelek olyan jelek, melyeknek az áttetszősége a figyelmünket magán a jelen túlra vezeti. A figyelmünk arra irányul, melyre a jel referál, valamint a valós vagy hipotetikus feladónak a jel révén – legalábbis véleményünk szerint – közvetített érzéseire. Az interpretáció eredményeképp azok a dolgok, melyek természetüknél fogva nem jelek, a kommunikáció folyamatában közvetítő szerephez jutnak. Sőt humán jelleget vesznek fel, mivel mindaz, ami a megértést elősegíti, számunkra a kultúrakutatásra jellemző módon a megismerés tárgyává válik. Nem alaptalanul a kultúrakutatásra időnként „a megértő tudomány” néven utalnak. E szemiotikai módszer alkalmazásának eredményeképp tehát a természet jelenségeit és erőit úgy kezeljük, mintha az emberek alkották volna meg őket, és egy jellegzetesen humán elemzés tárgyává tesszük őket; teleologikusan ítéljük meg és értelmezzük őket, másképp fogalmazva, valamilyen célra való törekvést tulajdonítunk nekik. Az azonos vizsgálati eljárások használata a különböző tudományok tárgyainak egyesítéséhez vezet, és ennek révén interdiszciplináris és integráló szerepű.

Ha a *szemiotika_M*-ről vagy a szemiotikai módszerről beszélünk, általában ez utóbbi jut az eszünkbe. Nem vagy pretudományos formájában a legrégebbi koroktól a jósök, álomfejtők, asztrológusok és papok eszközeként szolgált a szimbólumok jelentésének megmagyarázására. Megbízható magyarázó és

heurisztikus módszerré való átalakulása nem ment gyorsan – az első kis lépést a vízkeresők és az időjárást vagy a termést előre jelzők tették meg, azután jóval ölesebb léptekkel indult fejlődésnek az orvos-filozófusok kezében, akik a szimptomák alapján kezdték diagnosztizálni a betegségeket. Az interpretáció módszere számára egy másik szemiotikai módszer, a nyelvi szöveg elemzése nyújtott mintát, mely az antikvitás óta virágzott a filológián, különösen két eljárásán belül: a hermeneutikában, mely a helyes szöveg megállapításán fáradozott, valamint az exegézisben, mely filológiai megjegyzésekkel látta el a szöveget. Az idők során ezeknek az eljárásoknak a hatóköre tágult, és a nyelvről áttevődtek egyéb, nyelven kívüli területekre is. Maga a hermeneutika szó is lassan kezdte elveszíteni eredeti jelentését, és körülbelül egy százada a *interpretáció módszere* kifejezéshez kapcsolt jelentés kezdett polgárjogot nyerni. E módszer súlya megnőtt az olyan tudományok, mint a történettudomány, pszichológia és szociológia kifejlődésével, ezekben ugyanis a magyarázat többek között az olyan emberi intenciók és motívumok megértéséből áll, melyek nem közvetlenül, hanem a jelek révén férhetők hozzá, melyek az emberi cselekvésekben és viselkedésekben, illetőleg alkotásokban (főképp a szellemi kultúra területén) egyaránt szerephez jutnak.

Alkalmazott szemiotika: szemiotika_A

Az előbb ismertetett szemiotikai módszereknek, vagyis az interpretáció módszerének az alkalmazásai időnként önálló tudományos diszciplínák vagy tudáságazatok alakját öltik magukra. Ez akkor következik be, mikor az interpretáció módszerét nem valamely egyedülálló dologra, eseményre vagy jelenségre alkalmazzuk, hanem ezek valamilyen komplex együttesére, valamilyen egészet, mégpedig egy szisztematizált egészet alkotó halmazra. A kapott eredmény vagy eredmények alkotják azt, amit az adott diszciplína szemiotikájának, *szemiotika_A*-nak vagy alkalmazott szemiotikának nevezünk, például a kultúra szemiotikája vagy a művészet szemiotikája.

Vannak olyan területek, melyek esetében a szemiotikai megközelítés régóta megszokott. Az egyik ilyen szféra az irodalom. Mivel az irodalom a szavak művészete, anyagául nyelvi jeleket használó művészet, a kutatók, irodalomtörténészek és -kritikusok számára a nyelvelemzés és az interpretáció módszereit kínálta. Sohasem volt kétséges, hogy a költészet és a próza egyes darabjait meg lehet érteni, és ez komplex jelekké teszi őket. Éppen emiatt az irodalom tudománya részben szemiotikája is; azért részben, mivel az olyan elemek, mint a szerzők életrajzi adatai és a műveikre vonatkozó bibliográfiai adatok nem képezik az irodalom szemiotikájának a részét. Másrésztől, biztosan oda tartoznak az azzal kapcsolatos spekulációk, hogy a szerző élményei hogyan tükröződnek a művében, hogyan tükröződnek benne a korszakai, mi a művészi reprezentáció kapcsolata a szövegben hivatkozott dolgokkal – azaz itt a mimézis problémájáról vagy a valóság utánzásáról van szó –, emellett az irodalmi hatásokkal és függőségekkel kapcsolatos kérdések csoportja, a valóság és fikció viszonyának, valamint az úgynevezett irodalmi konvencióknak, a realizmusnak és a fantáziának a kérdése, és egy sor egyéb probléma.

Érthető, hogy mivel az irodalom vizsgálatához az interpretáció szemiotika módszerének a választása nyilvánvaló volt, ami abból a tényből táplálkozik, hogy nyelvi anyagot használ, így ugyanazt a módszert alkalmazták a nyelvi szövegeken alapuló egyéb diszciplínákra is: színházra, filmre, televízióra, valásra vagy mítoszra. Mindez a *szemiotika*_A releváns ágazatainak megjelenését eredményezte. A következő lépés a verbális jelekhez fűződő közvetlen kapcsolaton túlra mutatott, mivel az, amit az egyik művész szavakkal vagy szavakkal és képekkel fejez ki, vagy szavakkal és zenével, egy másik kizárólag képmásokkal, zenével vagy szobrokkal fejezi ki a szavak támogatása nélkül. És így jelent meg a festészet, a zene, a szobrászat vagy az építészet szemiotikája, az interpretáció módszerének egymást követő alkalmazásai különböző művészetekre, részben olyan jellegűekre, melyeknek a művész jel jellet szánt (például az ábrázoló festészet vagy a szobrászat esetében), részben olyanokra is, melyekben hiányzik az ilyen szándék (zene, építészet). Ennek ellenére valamennyi művészi alkotás – akár ábrázoló, akár nem – egy fontos jegyet tekintve hasonlatos: mindegyik a művész élményeinek kifejeződése.

Mégis joggal kérdezhetjük, vajon a nem művészi tárgyak, viselkedésünk és életformánk nem ugyanilyen módon a tapasztalatainknak kifejeződései-e? És így a szemiotikai megközelítés, az interpretáció módszerének használata állandóan új térségekbe talál utat: a házdíszítés divatja és stílusa, a viseletek, a hagyományos étkek, játékok és szertartások, végül a teljes szellemi és anyagi kultúra területére.

Ugyanakkor nemcsak a kultúra van felruházva a jel sajátosságával, de – értelmesebb törekvéseinknek köszönhetően – a természetnek is van, de legalábbis lehet ilyen sajátossága. A szemiotikai alkalmazások itt is termékeny talajra találnak, ennek bizonyossága az állatok szemiotikája (zooszemiotika) vagy az élő szervezetek szemiotikája (bioszemiotika).

Az alkalmazott szemiotika összes típusára jellemző, hogy a vizsgált valóság jelentését igyekszik felfedni. E feladat során két komoly nehézséggel találjuk magunkat szembe. Az első, hogy gyakran nem vagyunk tudatában annak a különbségnek, mely az interpretáció szemiotikai módszerét kezelő által talált jelentés, illetőleg egyszerűen az interpretációs eljárás használata során adott jelentés között van. Egy példa megkönnyíti a különbség megértését. „A nap süt” mondat rendelkezik egy adott jelentéssel, az értelmező pedig találkozik e jelentéssel, és felfedi azt; egy felhőnek az égen nincs önmagában jelentése, de elláthatjuk jelentéssel az éppen az interpretációhoz kapcsolódó észlelés révén. Ezt támasztják alá az úgynevezett Gestaltpszichológia híveinek a kísérletei. A második nehézség a *jelentés* keresése közben a jelentés szó felismert polyszemiája, mégpedig az a tény, hogy bizonyos esetekben nem szemiotikailag értelmezzük, mint valamilyen célt, eredményt, szerepet, funkciót, pozitív értéket, jelentőséget, okot, motívumot és eredetet. Az alkalmazott szemiotika használói gyakran nem veszik figyelembe a jelentés szó jelentésében meglévő különbségeket, és mindez nem csoda, hiszen sokan közülük inkább azokon a területeken szakértők, melyekre az interpretáció módszerét szeretnék alkalmazni, tehát nem a teoretikus szemiotika szakértői. Éppen ezért a *szöveg* kategóriájába sorolnak egy sor eltérő tárgyat, eseményt és jelenséget vagy azért,

mert meg vannak győződve a jelentőségükről vagy értékükről, vagy azért, mert felfedezték ezek okát vagy forrását, vagy – végül – mert úgy látják, hogy a látszólagos szövegnek van valamilyen célja vagy szerepe – mindezek a döntések a *jelentés* szó különböző jelentéseiből adódnak. Emiatt a *szemiotika_A* a többértelműség kigyomlálásának a területe, és talán ezért olyan vonzó azok számára, akik a gondolat tisztaságát és a megfogalmazások pontosságát figyelmen kívül hagyják.

Mind a *szemiotika_A*-ban, mind pedig a teoretikus szemiotika legalsó szintjén, a *szemiotika_S*-ben különálló jelek, szavak, kifejezések, mondatok vagy szövegek szemiotikai tulajdonságait írjuk le és értelmezzük. A korábban elemzett „*veni, vidi, vici*” latin mondattal kapcsolatos megjegyzéseink tehát egyaránt tartozhatnak a *szemiotika_S*-hez vagy *szemiotika_A*-hoz. A megszövegezésben nincs semmi, ami például jelezné, hogy a *szemiotika_A*-val és nem a *szemiotika_S*-sel van dolgunk, vagy fordítva. A jelek szemiotikai tulajdonságainak leírásakor és elemzésekor mind a *szemiotika_S*, mind a *szemiotika_A* a fentebb említett három szemiotikai metanyelvet használja.

A *szemiotika_S*-en belüli konkrét jeleknek a *szemiotika_P*-beli adott leírásának a szerepe azonban nem ugyanaz, mint a *szemiotika_A*-n belülieké, mivel a kettő kutatási feladata eltérő. Az előző tehát konkrét jelek szemiotikai tulajdonságaival foglalkozik abból a célból, hogy a szemiotikai tulajdonságokról nyerjen információt; az utóbbi magukról a konkrét jelekről szándékozik információt nyerni. A *szemiotika_S* a különálló jelek szemiotikai elemzését általában a jel szemiotikai tulajdonságaival kapcsolatos általánosítások alapjaként tekinti. A *szemiotika_A* az általa elemzett jeleket a szemiotikai tulajdonságok szempontjából az érdeklődésének az egyedüli vagy a fő tárgyának tekinti, azaz céljának és nem valamilyen cél eszközének, mivel ki akarja deríteni, mit jelentenek ezek az egyes jelek, és nem azt, hogy mi a jelentés általában.

A fentiek értelmében azok a konkrét jelek a *szemiotika_S*-en belül, melyeket a szemiotikai tulajdonságok szemszögéből elemzünk, nem alkotnak egységes korpuszt. Ellenkezőleg, az elemzés számára igyekszünk az eltérő területekről anyagot gyűjteni, és mindenfajta jelet vizsgálunk, természeteset és mesterséges nyelveket egyaránt, valamint az előzőn belül flektáló, izoláló és agglutináló nyelveket. Egy képmás szemiotikai elemzéseit ott találjuk zenei darabok szemiotikai tulajdonságairól szóló elgondolások mellett. Egy ilyen sokrétű empirikus anyag segít megóvni a *szemiotika_S*-t a különálló szemiotikai tulajdonságok természetével kapcsolatos egyoldalú és elhamarkodott következtetésektől, és igyekszik ellátni az általánosítások számára megfelelő mértékű széles bázissal.

A *szemiotika_A*-ban másrésről, mely szintén konkrét jeleket ír le és elemez a szemiotika nézőpontjából, ezek a jelek általában valamilyen egységes egész alkotnak, mint például egy irodalmi mű vagy irodalmi irányzat, a húsvéti ünnepek, egy bizonyos időszak, egy hely és társadalmi kör divatja, egy építészeti stílus, egy romantikus park. Erről az egészből, a karácsonyi vacsoráról akarjuk megtudni, miből áll a *szintaxisa*, és mi az elemeinek és ezek kombinációinak a *jelentése*.

Annak ellenére azonban, hogy a *szemiotika_A* a vizsgált tárgy (melyet a meg-

ismerés valódi és megfelelő tárgyának tekintenek) megértését, nem pedig a jelentés tárgyáról, az igazság fogalmáról vagy az intencionalitás lényegéről való általánosításokat tűzi ki célul, és annak ellenére, hogy a *szemiotika_A*-n belül a jelentés, a denotáció és a szöveg intuitív megfogalmazásaira támaszkodunk, az alkalmazott szemiotika által végrehajtott leírás és elemzés e szemiotikai tulajdonságok fogalmainak a megalkotásához vagy módosításához járul hozzá – hasonlóan a *szemiotika_S* által rendelkezésre bocsátott jel szemiotikai tulajdonságainak leírásaihoz és elemzéséhez.

Ideális esetben az elméletnek meg kell előznie az alkalmazást, és az alkalmazáskor az elmélet által korábban már előkészített terminológiai eszközöket kell használni. A gyakorlatban azonban ez nem mindig történik így. Ha végigkövetjük a szemiotika történetét, a *szemiotika_A* gyakran megelőzi a *szemiotika_T*-t, vagy vele együtt jelenik meg. Ez jó is, rossz is: azért rossz, mert a *szemiotika_A*-ban számos félreértés és hiba keletkezett a hibásan kigondolt megfogalmazások miatt; és azért jó, mert létezik és folyamatosan bővül a szemiotika empirikus alapja.

Amint láttuk, a szemiotika különféle megfogalmazásával találkozhatunk. A szó, úgy tűnik, öt értelemben használatos, noha e ténynek nem mindig vagyunk tudatában. Megkülönböztettük a *szemiotika_P*-t és a *szemiotika_S*-t a *szemiotika_{MS}*-től, a *szemiotika_M*-től és a *szemiotika_A*-tól. A betűszimbólumoknak a teljes nevek helyett való használata intencionális, hiszen nem a nevek számítanak, hanem a mögöttük levő megkülönböztetés. Tisztában vagyunk azazal, hogy gyakran nagyobb fontosságot tulajdonítunk valami névének, mint e valami természetének. Így tehát ha valaki a *szemiotika_A*-t leírónak, a *szemiotika_T*-t általánosnak és a *szemiotika_A*-t speciálisnak óhajtja nevezni, az nyugodtan kedve szerint megváltoztathatja az itt javasolt betűszimbólumokat.

Jerzy Pelz

Szemiotika és nyelvészet

A szemiotika és a nyelvészet közötti szoros kapcsolat egyrészt annak a szerepnek tulajdonítható, melyet *a szemiotikán belül a nyelv* tölt be, másrészt annak a szerepnek, melyet *a nyelven belül a nyelvészet* lát el. E „belül” relációk érveinek elrendezése speciálisan előkészíti a szemiotika, nyelv és nyelvészet közötti bonyolult és kusza hierarchikus kapcsolatrendszer tisztázását.

Nyelvészet

A szemiotika nyelvészettörténetének jelenlegi fejezete Ferdinand de Saussure szemiológiájában gyökerezik, akinek széles körben ismert *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (1959) műve a 20. század szemiotikáját uralja. Bár Saussure szemiológiája a nyelvészetet szinte „a szemiológia valamennyi ága számára a mestermintázat” szintjére emelte (1959:68), nyilvánvaló, hogy Saussure-nek az a megfigyelése, hogy „a nyelvészet a szemiológia általános tudományának csak egy része” (1959:16), látnoki erejűbbnek bizonyult.

A dicsőség és a teher

Peirce-nek a tudományokkal kapcsolatos taxonómiájában (1931–1966, 1.§ 183, 186, 189, 191, 200) a nyelvészet a klasszifikatorikus *pszichikához* [*psychics*] tartozik, vagy az etológia a *szellemi* [*psychical*] tudományok egyik ága, ez pedig az *idioszkópia* [*idioscopy*] egyik ága. Ezzel szemben Peirce a szemiotikát a logikából, egy, a filozófiából leágazó normatív tudományból vezeti le. Mindenesetre Peirce előrevetíti a nyelvészet dicsőséges napjait, mikor így értékeli: „a nyelvészet hatalmas és nagyszerűen fejlett tudomány a mentális működések és produktumok [között]” (1931–1966, 1.§ 271). A nyelvészetnek ez az értékítélete visszhangzik a 20. század során végig a nyelvészek és nem nyelvészek szájából egyaránt. Leonard Bloomfield (1933, 25) meggyőződéssel állítja, hogy „a nyelvészet a szemiotika fő előmozdítója”, és ugyanilyen magabiztossággal írja Jean Piaget (1966, 25): „La linguistique est sans doute la plus avancée des sciences sociales” [A nyelvészet kétség nélkül a leginkább élen járó a társadalomtudományok között]. Az annak a felismeréséhez vezető mozgalom, hogy „az emberrel foglalkozó tudományok közötti összekapcsolódások problémája

a nyelvészetre összpontosul” (Jakobson 1970, 26), Roland Barthes (1967, 11) a Saussure-től származó kinyilvánítás [Saussure 1959, 16 „A nyelvészet a szemiológia általános tudományának csak egy része”] megfordításában éri el tetőpontját: „a nyelvészet nem a jelek általános tudományának egyik része, még ha kitüntetett része is, a szemiológia az, mely a nyelvészet része.”

Az 1970-es évek elején Thomas A. Sebeok *Current Trends in Linguistics* sorozata 12. kötetének címe: *Linguistics and Adjacent Arts and Sciences* [A nyelvészet és a vele határos kultúra- és egyéb tudományok]. Ebben a kötetben a szemiotika egy önálló tematika valahol az olyan diszciplínákkal egy szinten, mint a filozófia; a poétika, a folklorisztika, a retorika, a stílusztika, az irodalmi műfajokat és a versmértéket tartalmazó verbális kultúratudományok; a mesterséges nyelvek; a fordítás; a pszichológia; az antropológia/szociológia; a gazdaságtudomány; a neveléstudomány; az orvostudomány és a számítástechnika. A nyelvészethez kapcsolódó kultúra- és egyéb tudományoknak e téren azon a széles körben elterjedt meggyőződésen alapul, hogy a nyelvészet ezek számára egyfajta „vezető tudományként” funkcionál (Marcus 1974, 2871), „olyan elsődleges tudomány, mely a nyelv tudományai mint egész számára egyesítő fókusként szolgál” (Garvin 1974, 2890).

A szemiotika tudományának az éréseivel azonban a nyelvészet egyedüli dicsősége kezd lassan teherré válni, mivel a strukturalista modellként (lásd alább) felfogott nyelvészeti modelltől elvárták, hogy kezelni tudjon „bármilyen olyan vizsgálatot, mely a »jelentés« létrehozásával és észlelésével foglalkozik” (Pettit 1975, Előszó). Az 1970-es évek végén azután, vagyis egy fél évtizeden belül, a nyelvészeti modell, „a szemiológiai kutatás... archetípusa” (Pettit 1975, 109) erőteljesen elmozdított a vele kapcsolatos tudományok hierarchiáján belül. A fordulópontot Sebeoknak (1979, 66) a nyelvészetre vonatkozó kijózanító jellemzése jelzi: „más néven szemiotika”.

Nyelv

A nyelvészet azért minősül a szemiológiai kutatás alapvető paradigmájának, mivel azt állítja, hogy a nyelv az elsődleges kutatási tárgy. Ennek megfelelően az irodalom tele van a nyelvészettel és a nyelvnek válogatás nélküli azonosításával. Nincs kétség afelől, hogy akár a nyelvészettel, akár a nyelvészeten kívül, a nyelv a leghatékonyabb eszköz. Ugyanakkor tény, hogy a nyelvészet különlegesen sikeres strukturális modell.

A jelrendszer par excellence

Tzvetan Todorov (1977, 97) Edward Sapir és Uriel Weinreich alapján jelentette ki, hogy a nyelv „a par excellence jelrendszer”. A nyelvnek, főképp a nyelvi jelnek a strukturális elvek alapos vizsgálatára való alkalmassága megerősíti a nyelv jelrendszerként való azonosítását. Valójában egy sor olyan kutatáshoz vezet, mely a nem nyelvi jeleket a nyelvvel analóg eszközök segítségével közelíti meg. De a nyelv, ha most bármely egyéb tudományágtól elvonatkoztatva

szemléljük, hagyományosan kitüntetett helyet foglal el az emberről szóló tudományokkal foglalkozó írásokban. Vegyük például George Steiner nézetét (1975, 208): „Egy szerves rendszer kreatív jóléte az inger és a válasz, a használat és az energia-visszanyerés közötti bonyolult egyensúlytól függ. Ezt az egyensúlyt a maga részéről a belső és a külső környezet közötti megfelelés alakítja ki. A nyelv egyszerre jön létre a legközvetlenebb és legdinamikusabb értelemben. A tudatos lét ütőere és bőre.” Ebben a kontextusban Bloomfield (1933, 55) nézete, miszerint „a világmindenségben a nyelv hozza létre az emberi társadalmat, egy, az embernél komplexebb struktúrát, mely nagyjából úgy viszonyul hozzá, mint ahogyan a többsejtű szervezet az egysejtűhöz viszonyul”, inkább anomáliának tűnik, hiszen Bloomfieldet általában antimaterialistának szokás tartani. Végül Edmund Leach megállapításában (1976, 88): „Bizonyos nézőpontból a beszélt nyelv nemcsak a kultúra egy része, hanem minden kultúra prototípusa”, egy meghatározott jelenségnek, ez esetben nem a nyelvi modellnek, hanem magának a nyelvnek a bálványozását tapasztaljuk. Újból Sebeok lép közbe a trend látszólagos megfordításában, mikor közli: „A genetikai másolás a *par excellence* szemiotikai folyamat” (1979b, 120). A megfordítás azonban délibáb.

Sebeok biológián alapuló szemiotikája nem teljesen új (vö. Baer 1975, 354), ám Sebeok nem is állítja ezt. Az előbbi Bloomfield-idézet minden bizonnyal előkészítette. A szintén előbb közölt Steiner-idézet kiválóan illeszkedik azokhoz a von Uexküll-féle „Funktionskreise” [funkciókörök] által megtestesített fogalmakhoz, melyek Sebeok erőfeszítéseinek köszönhetően a szemiotikai kutatás legelterjedtebb irányzatát képviselik. Ennek az irányzatnak fő ága René Thom katasztrófaelmélete. A mostani megvitatás szempontjából a legfontosabb, hogy Thomnak a nyelv létezésének létjogosultságával kapcsolatos okfejtése (1975, 309–311), vagyis „1. Mint személyes fejlődési korlát éber állapotban az ego állandóságának megvalósítását segíti elő; 2. Mint társadalmi korlát a társadalmi csoport fő szabályozó mechanizmusát fejezi ki”, az egyik oldalon Sebeok genetikai másolását ábrázolja kivonatos formában azért, hogy ezzel a másik oldalon egy másik „legfőbb” (Sebeok 1979, 63) jelenséget, a nyelvet hangsúlyozza.

A nyelvi beszövöttség

A nyelvnek a szemiotikán belüli feltételezett szerepe érthető módon gazdagabb, mint a nyelvészeté a nyelven belül. Ez a legteljesebb mértékben elfogadható, mivel: „Rendkívül nagy számú kérdés tehető fel a nyelvvel kapcsolatban. A nyelv nagyon sokféle célra használatos, a személyi és a személyközi aktivitások számos különböző aspektusát érinti, a fizikai jellemzői a hangmin-tázatok terminusaiban írhatók le, reakciókat vált ki az emberekből stb. Értelmetlen volna elvárni, hogy mindezeket a kérdéseket egyetlen egységes tudomány (a nyelvészet) válaszolja meg.” (Moravcsik 1981, 11). Ha Saussure-nél húzunk egy határvonalat a jelenkor történetében, a következőt olvashatjuk (1959, 11): „az a jellegzetesség, amely a szemiotológiai rendszereket az összes többi intézménytől megkülönbözteti, egyértelműen csak a nyelvben mutatko-

zik meg”. Emile Benveniste (idézi Todorov 1970, 125) egy egyszerű axiómát dolgoz ki, azt állítva, hogy „a nyelv konfigurációja az összes szemiotikai rendszert meghatározza”, Jakobson pedig mohón kihasználja ezt az axiómát a művében; meg van győződve, hogy „a nem verbális üzenetek bármilyen emberi kommunikációja feltételezi a verbális üzenetek körforgását, ennek az ellenkezője azonban nem igaz” (1970, 32). Itt újra egy gőzhengerhatás tanúi lehetünk, amikor Claude Lévi-Strauss (1963, 83) kinyilvánítja, hogy „a nyelv belép a játékba” a hírek, javak és feleségek cseréjekor – ezek képezik Lévi-Strauss társadalomértelmezésének tengelyeit a kommunikációtudományon belül. Benveniste axiómájának az egyik legelterjedtebb és legkifejtettebb megisméltése Sebastian Shaumyan gondolkodásában található meg, aki a természetes nyelvnek a képességét, hogy egy üzenetet bármilyen jelrendszerből önmagába átfordít, a természetes nyelv *kognitív flexibilitásának* tulajdonítja (1976, 60). És végül azt is megjegyezhetjük, hogy nem látszik véletlennek, hogy bizonyos alkalmakkor Hjelmslev *Prolegomena to a Theory of Language* [Bevezetés a nyelv elméletébe] művének a fordítása közben Francis Whitfield az angol *semiotic* [szemiotika] terminust alkalmazza a dán *sprog* [nyelv] szóra. Hjelmslev mindenestre egy újabb szemet képez abban gondolatláncban, mely azt tartja, hogy „egy nyelv olyan szemiotika, melybe az összes egyéb szemiotika lefordítható – az összes egyéb nyelv és az összes egyéb elképzelhető szemiotikai struktúra” (1963, 109).

Alapvető fontosságúnak tűnik, hogy az irodalom útvesztőjében, mely a szemiotika alapjaként kezeli a nyelvet, mindenképpen egy világos megkülönböztetést kell tenni a metanyelv, mely időnként metaszemiotika néven ismert, valamint a nyelvi infrastruktúra vagy burok között. Sebeok helyesen veséz ki egy másik túl gyakran használatos fogalmat, amikor megkérdőjelezi a „kódok aszimmetrikus konvertálhatóságát” (1979, 256), mely szerint bármilyen szemiotikai üzenet lefordítható egy nyelvre, de ennek az ellenkezője nem igaz. Az bizonyos, hogy a nyelv mint egy másik szemiotikai rendszer (metanyelv) képviselője vagy helyettesítője nem képes módosítani annak a rendszernek a természetét. Ennek megfelelően a lefordíthatóság problémája triviálissá válik. Más azonban a helyzet, ha a nyelv tulajdonságai vagy jellegzetességei egy másik szemiotikai rendszer (nyelvi beszövöttség) szempontjából szervesek. Itt a szovjet szemiotikusok másodlagos jelzésrendszerével van dolgunk, vagyis olyan rendszerekkel, melyek az úgynevezett elsődleges rendszeren alapulnak, és ez a nyelv. Valójában a Szovjet Iskola (Lotman et al. 1975, 76) a kultúrát a másodlagos jelzésrendszerek rendszereként határozza meg, és Lotman ezt komplexebbnek tekinti a természetes nyelvnél vagy mondjuk a biológiai rendszereknél. Mint ahogyan minden olyan esetben, mikor diszciplináris határokat áthágó rendszerekkel van dolgunk, helyénvaló egy bizonyos fokú egészséges szkepticizmus azzal kapcsolatban, mennyire tulajdonítunk értéket a rendszerek közötti komplexitás mértékének, illetőleg hogyan indokoljuk azt. Azzal a ténnyel kapcsolatban azonban nincs vita, hogy a szemiotika modalitásokban található nyelvi beszövöttségének problémája végeredményben a nyelv természetében lakozik.

A nyelv meghatározása

„Ha fel akarjuk tární a nyelv valódi természetét, meg kell ismernünk, milyen közös tulajdonságai vannak az összes egyéb szemiológiai rendszerrel.” Saussure-nek ez a kijelentése (1959, 17) testesíti meg a nyelvészt és a szemiotikust egyaránt terhelő sziszifuszi feladatot. A nyelvet leginkább jellemző paraméterek között találjuk a verbálist a nem verbálissal szemben és az emberit a nem emberivel szemben. Adam Schaff a következőképpen határozza meg a verbálist (1969, 114): „A verbális jeleken a beszélt nyelv azon alapvető részeit érttem, melyeket az emberek a kommunikáció céljából használnak (az írott nyelv a beszélt nyelv egy sajátos transzformációjaként kezelhető).” Bár Schaff definíciója meglehetősen tág, vitatható, mivel „a nyelv szintén tartalmaz olyan nem verbális összetevőket, mint az intonáció és a hangsúlyozás prozódiai tulajdonságai, melyek a jelentés megkülönböztetésére szolgálnak, és ily módon »verbális szignáloknak« tekintendők” (Schmitter 1977, 146). A prozódiai tulajdonságokat gyakran sorolják a paranyelvhez, amelynek az elhatárolása legalább annyira bizonytalan, mint magáé a nyelv (Rauch 1982). A nyelv táguló határait tartalmazza Erving Goffman azon megfigyelése (1979, 6), hogy „a »beszélő« és a »hallgató« terminusok magukban foglalják, hogy önmagában a hangról van szó, amikor valójában egyértelmű, hogy a látás szintén nagyon lényeges szervezeti szempontból, időnként pedig a tapintás is”. Ezek a határok gyakorlatilag eltűnnek Madeleine Mathiot (1979) provokatív megállapításában: „A diskurzus nem része a nyelvnek.”

Schaff meghatározása arra utal, hogy a nyelv emberi tulajdon. Noha erősödő tendencia tapasztalható a nyelv terminus bővítésére, ezt a tendenciát nem szükségszerűen követi a nyelv hagyományos fogalmának bővülése, amit rövid idővel ezelőtt Ronald Wardhaugh (1977, 39) ismételt meg: „A nyelvészek általánosságban egyetértenek az emberi nyelv fontos jellegzetességeiben, és a nyelvnek a nyelvészettel széles körben összekapcsoló egyik meghatározása jól illusztrálja az egyetértés területeit. Ez a definíció megállapítja, hogy *a nyelv emberi kommunikációra használt esetleges hangszimbólumok rendszere*.” Noam Chomsky (1979, 32) így például hajlandó kiterjeszteni a nyelv terminus alkalmazását az emberi fajon kívülre is, „*ha nyelven szimbolikus rendszert vagy kommunikációs rendszert értünk*”. Mindenesetre Chomsky ragaszkodik ahhoz, hogy „az emberi nyelv... elemi tulajdonságait tekintve más fajok képességein kívül esik. A különbségek minőséginek tűnnek; nem pedig »több vagy kevesebb« kérdése” (43). William Orr Dingwall ennek ellenkezőjét írja (1980, 78): „*azt, hogy valaki vagy valami emberi módon kommunikál-e, nem lehetséges abszolút terminusokkal eldönteni; inkább valamilyen fokozatos mérést kell alkalmazni.*”

Bár egyértelmű, hogy a nyelvészek valójában megoszlanak a nyelv meghatározása tekintetében, az a kérdés, hogy a nyelv természetében mi szemiotikai, azaz Saussure fenti kijelentése, ritkán kap közvetlen figyelmet. Jakobsonnak az a meglátása (1971, 703), hogy „A nyelv alapvető funkcióit – a referenciális, érzelmi, akarati, fatikus, poétikus, metanyelvi funkciókat – és az eltérő típusú üzenetekkel kapcsolatos különböző hierarchiájukat a kutatók ki-

fejtették és ismételten megvitatták. Ennek a nyelvvel kapcsolatos pragmatikai megközelítésnek *mutatis mutandis* az egyéb szemiotikai rendszerek hasonló vizsgálatához kell vezetnie”, magányos jelzőfényként szolgál csupán, és ezen belül is csak gyengén világít, mivel a *mutatis mutandis* itt meghatározatlan marad. Gyümölcsözőbb az a meggyőződése, hogy (1971b, 708) „csak természetes vagy formalizált nyelvek képesek létrehozni... ítéleteket, általános és különösen névszói proposíciókat”, mivel ebben az esetben kétségbe lehet vonni, mennyire embernyelv-specifikus ez. A proposíció létrehozása gyakran tartalmaz intenciót. John Lyons (1977, 32–33), aki a nyelvet legfeljebb a kommunikáció egyik eszközének tekinti, mindenfajta kommunikációval kapcsolatban követelménynek tartja az intencionalitást. Ugyanakkor ez a követelmény is megkerülhető a nem emberi kommunikáció esetében, hiszen Jonathan Bennett (1976:205) szerint „az intenció alapvetően hasonló a biológiai funkcióhoz”. Valóban Peirce szillogisztikus hatást állapított meg a fejét vesztett béka hátsó lábának csípésében, mégpedig „azt a módot, ahogyan a lefejezett béka érvel, mikor megcsípjuk a hátsó lábát” (Fann 1971, 28). Ennek megfelelően „az illativusi reláció az elsődleges és meghatározó szemiotikai reláció” (Peirce 1931–1966, 2.§ 441n.1).^{*} Ha a nyelvet a kommunikáció összes módozatába beszövöttként kezeljük, akár emberi vagy nem emberi, verbális vagy nem verbális változatról van szó, ez azon kivételesen tág definíció elfogadásának köszönhető, hogy „a nyelv egy illativus típusú folyamat révén jelöl” (Rauch 1982:74).

Nyelvészeti szemiotika

A strukturalizmus, akár a nyelvészetben, akár a biológiában, akár a genetikában, akár a fizikában, akár a kémiában, akár a geológiában vagy éppen a szociológiában nézzük, azt tartja, hogy a létezés a kapcsolatban lakozik, hogy egy struktúra vagy rendszer sokkal inkább kölcsönös viszonyban álló elemekből áll, mint egymástól független egységek egyszerű gyűjteményéből. Saussure előtt Jakob Grimm rendszerezte az első vagy német hangváltással kapcsolatos bizonyosságot. Pàòini (i. e. 4. század) strukturalista volt, és Chomsky is az. Saussure-nek és a Prágai Iskolának köszönhető azonban, hogy sikerült a strukturalizmusnak azt a következetes elméletét kidolgozni, mely a modern nyelvészeti módszert uralja. A 20. század első harmadában a Prágai Iskola a fonológiára való határozott összpontosítása révén aránylag könnyen tudta alkalmazni a strukturális stratégiákat, konkrétan a tulajdonságelemzésben. A század második harmadában a strukturális elveknek a nem fonológiai adatokra való sikeres alkalmazása azonban nem könnyen tudott ver-

^{*} Illativus: a főnév olyan határozói esete, amely elsődlegesen a hová? kérdésre felel, s valaminek a belsejébe irányuló helyváltoztatást jelöl: bemegy a szobába. Lehet még okhatározó: belefárad a gyaloglásba; célhatározó: látogatóba megy; állapothatározó: biztonságba kerül; és eredményhatározó: csokorba köti a virágot, táblázatba rendez. A magyarban -ba, -be rag jelzi. – *A szerk.*

senyben maradni, mivel az elsődlegessé váló szemantikai adatok nem automatikusan illeszkednek a fonológia analitikus eszközeihez. A nyelvészeknek a szemantikára való összpontosítása a szemiotikai háromszög egy másik tagját helyezte előtérbe, a pragmatikát. A pragmatikai nyelvészet (pragmalingvisztika) azokkal a kísérletekkel együtt, hogy a nyelvészeti paradigmát nem verbális adatokra terjesszék ki, a 20. század utolsó harmadában a strukturális modellnek a cselekvéseméletekkel való finomítására bátorít.

Tulajdonságelemzés

Saussure (1959:120) a nyelvi rendszert úgy tekinti, mint „hangkülönbségek sorozatai, melyek eszmék különbségeinek sorozataival kombinálódnak”. A különbségeket Saussure és a prágai fonológusok kettős ellentétként észlelik. Valójában Saussure nyelvi modellje olyan bináris fogalmi jellemzőkön alapul, mint jelölő:jelölt, *langue* (nyelv):*parole* (beszéd), paradigma:szintagma, anyag:forma, hang:jelentés, diakrónia:szinkrónia. A nyelvésznek ez a mindenre kiterjedő rögzültsége a világ kettéosztására továbbra is áthatja a szemiotikai módszert. Nézzük csak meg az emberi kommunikáció zooszemiotikai tulajdonságainak Sebeok-féle jellemzését (1977b) vagy a szemiotikai rendszer dinamikus modelljének lotmani tárgyalását a következő ellentétes tulajdonságokkal: szisztematikus:extraszisztematikus, egyjelentésű:ambivalens, mag:periféria, leírás:nem leírás, szükséges:fölösleges (1977b).

Teljesen más kihívás azonban azokat a tulajdonságokat definiálni és elkülöníteni, melyek minimális és megkülönböztető jegyek a szemiotikai rendszer szempontjából. A jegyek kifürkészésének módszere a kommutáció [*commutation*] (Hjelmslev 1963, 73), melynek során az egyik jelnek egy másikkal való helyettesítése egy adott kontextuson belül jelentésváltozást okozhat. A fonemikus struktúrához hasonlóan a szemiotikai módszer a mítémákat, filmémákat, danszémákat, vesztémákat (Greimas 1971), proxémákat (Hall 1963), kinémákat (Bidrwhistell 1970) – egyéb émák mellett – igyekszik azonosítani, de a nyelvtől eltérő szemiotikai modalitások hajlamosak kilépni abból a keretből, amelyben megkülönböztető jegyekből álló különálló elemekre redukálják őket (vö. Jakobson 1971, 105–106; Lange-Seidl 1977, 15–19).

A nyelvaktus

Noha a tulajdonságelemzés a szignifikációaktus vagy szemiózis során kettősnek tűnhet, a jegy szükségszerűen egy hármas aktusban vesz részt. A nyelvi aktus önmagában egy szervezetből (egy emberi lényből) áll, mely valamilyen kifejezést (hangot, ortográfiai sorozatot, taglejtést) hoz létre azért, hogy ennek segítségével valamire (egy tárgyra) referáljon (Carnap 1961, 8–9). Ily módon a nyelvaktus, mely egy beszélőt, kifejezést és deszignátumot tartalmaz, közvetlenül Charles Morris (1955, 217–219) hármas felosztású szemiotikájának felel meg, mégpedig a pragmatikának, szintaktikának és szemantikának. A maguk részéről e két halmaz elemei az interpretánsnak, a jelnek és a tárgynak felelnek meg, melyek Peirce jeldefiníciójának integráns részeit alkotják

(1931–1966, 1.§ 339): „Egy jel valami *helyett* áll annak az eszmének a *számára*, melyet létrehoz vagy módosít.”

A szemiotika három része közül a szemantika „központi helyet foglal el” (Shaumyan 1970, 244). Azt a tényt, hogy a jelzés alapvetően magában foglalja a jelentést, erősíti meg Rulon Wells megfigyelése, miszerint „a szemiotika két rokonságcsoportja... a kommunikáció és... a jelentés” (1971, 95), és ezt tükrözi Paul Ricoeur megállapítása is, hogy „a jelentés mindannak a noematikus megfelelése (a 'mi'), ami megérdemli, hogy tapasztalatnak hívjuk” (1969, 171–172).* Jerzy Pelc (1971, 109) azonban a következőképp magyaráz: „a *csak* a jelentéssel kapcsolatol *vonatkoztatás*, mely bizonyos esetekben megfelelő lehet a *tiszta szemantikában*, illetőleg a *mesterséges nyelv* leíró szemiotikájában is, statikus képet eredményez, ha a *természetes nyelv* elemzése során erre korlátozzuk magunkat: ennek a nyelvnek kifejezéseit *izolált lexikai egységekként* tárja fel, és nem képes feltárni a szavak, kifejezések és mondatok aktuális funkcionálását a nyelvi *kontextusban* és a *nyelven kívüli szituációban*.” A nyelvészeti módszer, mely a 20. század első felében a prágai, majd a Bloomfield-féle fonémaszervezet hatása alatt állt, a század második felében gyors egymásutánban a szintaktikai elmélet (1957, Noam Chomsky *Szintaktikai struktúrák*), majd a szemantikai elmélet (1963, Jerrold J. Katz és Jerry A. Fodor *The Structure of a Semantic Theory*) és végül a pragmatikai elmélet (1969, John Searle *Beszédaktusok*) kialakulásához vezetett. Így tehát nyitott a pálya a szöveghez való nyelvészeti visszatéréshez.

Szöveg- és cselekvésemélet

A nyelv „az egész kultúra prototípusa” (vö. fentebb Leach 1976, 88), és „a kultúra szövegek özönéből áll” (Silverman 1979, 258). A szöveg eszerint tág értelemben megfelel a kultúrának, a nyelvnek, magának az embernek (Peirce 1931–1966, 5.§ 314 írta, hogy „az ember használta szó vagy jel maga *az ember*”). Szűkebb értelemben a szöveg arra az „absztrakt teoretikus szerkezetre” referál, mely „az általában diskurzusnak nevezett valami alapját képezi” (van Dijk 1977a, 3). Mindamellett Teun van Dijk megkülönböztetése túlságosan finom, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy „a diskurzus módszeresen kapcsolódik a kommunikatív cselekvéshez” (van Dijk 1977a, 3), és ennek megfelelően a kulturális viselkedésbe tér vissza (lásd fentebb, Mathiot 1979: „A diskurzus nem része a nyelvnek”).

A szöveg által betöltött transzdiszciplináris státus tehát egy transzdiszciplináris modellt követel meg, és ez jelenleg a cselekvésemélet. A nyelvészeti pragmatika egy saját cselekvéseméletet hasznosít, melynek az alapjául a beszédaktus elmélete szolgál. A *narratív* kategória kerül itt a középpontba általános természete miatt. A. J. Greimas írja tehát (1977, 23): „a narratív struktúrákat a jelentésnek a természetes nyelvekben előforduló megnyilvánulásain kívül azonosíthatjuk: a mozi és az álom, az ábrázoló festészet stb. nyelveiben.”

* Noematikus: a fenomenológia terminusa, annak a tudati aktusnak a sajátossága, amely tárgyára irányul és ráirányultságával jelentést ad neki. – *A szerk.*

Alapjában véve Greimas *narratív* fogalma, úgy látszik, van Dijk *diskurzusa*val párhuzamos, mely olyan univerzális jegyeket tartalmaz, mint propozicionális makrostruktúrák, modalitások és következtetési struktúra (vö. Rauch 1982). Nem meglepő tehát, hogy „a diskurzus konvencionális szerveződése [...] a megfelelő globális beszédaktusokéinak, valamint általában a cselekvéseinek [felel meg]” (van Dijk 1977a, 245–246).

Szemiotikai nyelvészet

Ha a 20. század nyelvészetének fejlődéséből indulunk ki, nem lephet meg bennünket, hogy a szemiotikai nyelvészet ébredése e század utolsó negyedére halasztódott. Az olyan jellegű hagyományos hatások, mint a Prágai Iskola, mely a tulajdonságelemzés finomításához oly jelentősen hozzájárult, ezzel párhuzamosan felhívták a figyelmet arra a saussure-i meglátásra, mely szerint minden nyelv szemiotikai, a pusztá létezése tehát a hang és a jelentés összefonódásától függ. Más szóval, bármilyen típusú nyelvi forma jelentéskorreláció nélkül nem létezhet.

A Saussure-féle szemiológia teljesebb elfogadása együtt járt a peirce-i jelnek és fenomenológiai kategóriáknak a nyelvészeti módszerbe való beolvasztásával. Peirce *abdukció- [abduction]* elmélete jól látható módon képes a nyelvelsajátítás és nyelvváltozás, azaz a nyelv kreatív aspektusai magyarázatára.

Ikon, index, szimbólum

A nyelvi ikonicitás a beszéd, írás vagy akár a jelnyelv esetében megtévesztően egyszerű benyomást vált ki, ha elszigetelt adatok mentén szemléljük, mint például a *kattog, csattog, kotyog* [vagy az eredeti angol *click, clack, cluck*] hangutánzó képek esetében (Wescott 1971). Az olyan diagramszerű sémák azonban, melyek egy nyelv teljes rendszereit tartalmazzák, rendkívül bonyolultak és kifinomultak tudnak lenni, mint például az orosz ige morfológiájának a fonológiai reprezentáció és a morfémák jelentése közötti illeszkedés szempontjából való elemzése. Az illeszkedés megszabása szempontjából a fő működési elv a jelöltség, és ennek révén a nyelvtan egyik összetevőjében található oppozíció tulajdonságértékei a nyelvtan egy másik összetevőjében található oppozíció tulajdonságértékeinek felelnek meg.

Jóllehet egy nyelvtan morfológiája és szintaxisa igen erősen diagramszerű, a lexikon alapvetően szimbolikus (Jakobson 1965, Valesio 1969). A szótárban található ikonikus elemektől eltérően az indexikális relációk olyan deiktikus szavakat képeznek, mint a névelők és az időt és helyet jelölő morfémák; a szimbolikus összetevő maradéka azután egy nyelv lexikális elemeinek legnagyobb tömegét adja. A nyelvet tehát a szóképzésének csupán bizonyos részei szempontjából lehet esetlegesen nevezni. Saussure gyakran idézett megállapítását (1959, 67), miszerint „a nyelvi jel esetleges”, gyakran félreértették, és korlátozások nélkül alkalmazták a nyelvi struktúra egészére. Maga Saussure int azonban óvatosságra (1959, 133): „Meg vagyok győződve arról, hogy bár-

mit, ami a nyelvhez mint rendszerhez kapcsolódik, egy olyan nézőpontból kell megközelíteni, mely csak ritkán keltette fel a nyelvészek figyelmét: az esetlegesség korlátozása.”

Analógia, abdukció, fejlődés

A nyelv egyik leghatásosabb stratégiája, noha nem az egyetlen hatékony működési mód, az analógia. Sokrétű szerepében az analógia határozottan ikonikus, de egyben indexikális jellegű. Az analógia alapvető mechanizmusa jól kifejezésre jut azokban az „ikonikus elvekben, melyek ideális esete az »egy jelentés, egy forma«” (Anttila 1972, 100), ez pedig világosan mérsékeli az esetlegességet.

Az analógiának a nyelvészeti magyarázatokban való megkülönböztetés nélküli alkalmazását korlátozza azonban az analogikus folyamatokon belüli diszkrét relációs stratégiák azonosításának a követelménye. Így például ha a másodikat úgy határozzuk meg, mint egy adott nyelvi analógián belüli fő funkciót – az elsőt alapuló analógiával ellentétben –, akkor a nyelvészetben mint tudományon belül igen nagyra tartott előrejelezhetőségi tényező erősödik meg (vö. Rauch 1982). Ez nem azt jelenti, hogy az analógia szükségszerűen kevésbé elterjedt jelenség, mint korábban gondoltuk; azt viszont igen, hogy az analogikus magyarázatoknak ahhoz, hogy érvényesek legyenek, ellenőrizhetőbbnek kell lenniük. Valójában az analógia egyetemes volta azon a tényen nyugszik, hogy az analogikus folyamat abdukció,* és éppen ezért azoknak a következtetési szabályoknak a révén jön létre, melyek a nyelv létrehozásáért és fejlődéséért felelősek.

Az a fejlődés, mely a nyelvváltozást és elsajátítást tartalmazza, egy olyan modell mentén alakul, „mely egyrészt elismeri, hogy bármely beszélő nyelvi kimenetét az általa elsajátított nyelvtan határozza meg, másrészt, hogy bármely beszélő elsajátított nyelvtanát az a verbális kimenet határozza meg, mely alapján levezették”, abduktív módon, de szintén induktív és deduktív módon (Savan 1980). Végző soron annak a kérdése, hogy melyik szemiotikai módszer válik a nyelvészet visszatérő örökségévé és kihívásává a 21. században, nem más, mint a nyelvi változásnak, a nyelvelsajátításnak, illetőleg „a szimbólumok teremnek” (Peirce 1931–1966, 2.§ 302) miértjének a teleológiája.

Irmengard Rauch

* Abdukció: következtetési forma; szemben a dedukcióval, amely egy szabályból és egy esetből vonja le a következményt; és ugyancsak szemben az indukcióval, amely egy esetből és annak következményéből következtet a szabályra; az abdukció egy szabályból és egy következményből következtet az esetre. – *A szerk.*

Szemiózis

A „szemiózis” terminus

A *szemiózis* terminusnak a szakirodalomban való előfordulása az esetek többségében megegyezik a *szignifikáció folyamatának* vagy a *jelfolyamatnak* a tág értelmével. A terminus tehát Peirce számára a jel működésének hármasságát jelenti (Peirce 1931–1966, 5.484; Greenlee 1973, 105), Morris pedig arra a folyamatra utal vele, „amelyben valami jelként funkcionál” (1938:3). Eonál a terminus rokon értelmű „azzal a folyamattal, melynek során empirikus szubjektumok kommunikálnak, és a kommunikációs folyamatokat a szignifikáció rendszereinek szerveződése teszi lehetővé” (1976b, 316). Wells a szemiózist a szignifikációval azonosítja (1977, 99), Deely pedig a jelek cselekvésével (1978, 6).

A szemiózis terminus etimológiáját Max Fisch világosan körvonalazza Peirce jelelméletének megvitatásakor (Fisch 1978a, 32, 41). A Peirce által a jellel kapcsolatban használt szakkifejezések többségétől eltérően, melyek latin eredetűek, a szemiózis egy görög terminusra vezethető vissza – „*semeiosis*”. A terminus többes számú alakjaként – bár nem túl gyakran – Peirce a *semiosest* alkalmazza (Peirce 1931–1966, 5.489).

Peirce azt állítja, hogy a *semeiosis*, mely gyakorlatilag a jelcselekvés valamennyi változatára utalhat, önálló szóként a „görög nyelvben a római korban előfordult már, legalább Cicero korában” (1931–1966, 5.484; Sebeok 1976a, 48; Greenlee 1973, 19). Greenlee arra utal, hogy nem annyira Cicero korának görög irodalma, mint jóval inkább Locke írása volt a valódi előzménye a Peirce-féle *szemiózis*, valamint a kapcsolódó lexikális elemek használatának (Greenlee 1973, 19; Locke 1961, Bk. 4, ch. 21, sec. 2–4, 309–310). A *semeiosis* görög terminus vagy magát a jel cselekvését, vagy pedig a jel értelmezéséhez kapcsolódó aktust jelenti (Fisch 1978a, 41).

Peirce két angol terminust alkalmazott – *semiosis* és *semeiosis* – a görög terminusnak megfelelően; Greenlee a *semeiosiat* is, mely a szignifikáció folyamatát jelenti, Peirce idevágó terminusainak készletébe sorolja (1973, 19). (Greenlee hibásan köti Peirce *semeiosia* használatát a 5.484-hez; ebben a részben nem fordul elő ilyen terminus.) A *semeiosis*val Peirce egyértelműen a jel cselekvésére utal (1931–1966, 5.473). A *semiosis* másrésztől tartalmazni látszik a fentebb meghatározott mindkét értelmet – azaz magának a jelnek a cselekvését a jel értelmezésének aktusával együtt.

A szemiózis fogalmai

Nagy egyetértés uralkodik a szakirodalomban a *szemiózis* tág, általános értelmének a szignifikáció folyamatához való kapcsolása tekintetében. Hasonlóan egységes a szakirodalom abban a kérdésben, hogy a *szemiózis* a szemiotikai vizsgálat magját képezi. Peirce szemében a *szemiotika* nem több, mint „a lehetséges szemiózis lényegi természetének és alapvető változatainak tana” (1931–1966, 5.488). Fisch szerint Peirce számára jóval inkább a szemiózis, mint a jel a szemiotika központi fogalma (1978a, 41). Rey szerint a szemiózisnak csak egy olyan tág fogalma, amelyet Peirce dolgozott ki, teszi lehetővé egy egységes szemiotika kifejlődését (Rey 1978, 109), és Rey maga jegyzi meg, hogy a *szemiotika* meghatározása önmagában analitikus, mivel ez egyszerűen a *jel*hez és a *szemiózishoz* társított jelentéseken alapul (1978, 106). Eco a szemiózist a szemiotika „legfőbb tárgya” szintjére emeli (1976b, 316). Morris „a szemiotikát a szemiózis tudományának” tekinti (1938, 8), vagy egyszerűen „a szemiózis vizsgálatának” (1946, 353).

Noha nagy az egyetértés a *szemiózis* tág, általános jelentésével, valamint a szemiotikán belüli központi szerepével kapcsolatban, ennek ellenére eltérő elemzések léteznek a szemiózis és a szemiotika közötti viszony természetét illetően, de ugyanígy magának a szemiózisnak a specifikus összetevői kapcsán is. A szemiózis és a szemiotika viszonyával kapcsolatban Rey megjegyzi, hogy a szemiotikát hagyományosan két nagy területre szokás osztani – a kommunikációra és az szignifikációra (vagy jelentésre). E dichotómián belül (azaz a kommunikáció és a szignifikáció között) a szemiózist általában a szemiotika szignifikáció ágába tagolják, noha maga a kettéválasztás, mint Rey érvel, tartahatatlanság, hiszen vagy irreleváns (egy külső tudásreláció esetében), vagy fölösleges (ha a szemiotikai tárgy egy emberi lény) (1978, 100, 108).

Világos, hogy Peirce és Morris egyaránt tartózkodott attól, hogy a szemiózist szigorúan azonosítsa a szemiotikán belül a szignifikációval. Noha Peirce a *semiosis* terminusát egy sorba állította a jelcselekvéssel vagy szignifikációval (1931–1966, 5.473), az írásaiban sehol sem szűkíti le hasonló módon a *szemiózis* terminust. Mind a jelcselekvés, mind a jelértelmezés (vagy kommunikáció) Peirce számára a szemiózis legitím aspektusai; és lehetetlen éles különbséget tenni a jelcselekvés és a jelértelmezés között – ezek a cselekvésnek nem két különálló típusát alkotják, hanem egyszerűen ugyanannak a cselekvésnek különböző perspektívái. Ugyanígy Morris amellet érvel, hogy a szemiózis folyamatán belül a jelcselekvés és a jelértelmezés nem létezhet egymástól függetlenül. Azt állítja, hogy „valami azáltal válik csak jellé, hogy valamely értelmező valaminek a jeleként értelmezi” (Morris 1938:4). Hasonlóképpen a jelértelmezést csupán „olyan valami idézheti elő, ami jelként funkcionál” (Morris 1938, 4).

Fentebb említettük, hogy az irodalomban hiányzik az egyetértés azzal kapcsolatban, mik alkotják a szemiózis specifikus összetevőit. Közelebről Peirce és Morris, a szemiózis összetevőiről szóló két legfontosabb és legnagyobb hatású mű szerzője lényeges kérdésekben eltérni látszik egymástól. Peirce a szemiózist egyfajta hármassal vagy cselekvéssel azonosította, mely három tényező – a jel, a tárgy és az értelmező – között valósul meg. Morris ettől

eltérően egy más jellegű hármas sémát dolgozott ki, mely a jelből, a jel tárgyából vagy jelentéséből, valamint a jel értelmezőjéből [*interpreter*] áll (Wells 1971, 97), emellett egy öt részből álló sémát is javasolt, mely a jelből (vagy jelhordozóból), az értelmezőből vagy a jelet észlelő szervezetből, az interpretánsból vagy „bizonyos fajta módon való válaszolás diszpozíciójából” (Fiordo 1977, 47), az értelemről vagy abból a tárgyból, mellyel a jel megfelel, valamint a kontextusból vagy a körülmények konkrét halmazából, melyek a jelhordozó cselekvését veszik körül, áll (Fiordo 1977, 47).

Ez a fajta eltérés azonban jóformán eltűnik, ha közelebbről vizsgáljuk meg Morris saját szavait. Azt állítja ugyanis, hogy a szemiózis összetevői a jelhordozóból (a Peirce-féle jellel analóg módon), a designatumból (a Peirce-féle tárggyal analóg módon), valamint az interpretánsból (a Peirce-féle interpretánsanalóg módon) állnak. Morris ehhez hozzáteszi még, hogy „negyedik faktorként hozzá lehet venni az értelmezőt” (1938, 3, kiemelés tőlem). Ez a Morris megközelítéséből adódó lehetséges eltérés is eltűnik azonban Zeman értelmezésében, mely az interpretáns és az értelmező közötti viszonyt tárgyalja a peirce-i elméletben. Zeman ugyanis Peirce értelmezőjét az interpretánsok összességének, történeti „folytonosságának” tekinti (Zeman 1977, 25), hasonlóan Sartre egójához, mely minden korábbi cselekvés és állapot összessége. Peirce ily módon az értelmezőt nem illeszti bele negyedik terminusként a szemiózisba az interpretáns mellett, hiszen az interpretánsok a maguk teljességében az értelmezőt alkotják. Ebből a perspektívából nézve érthetővé válik Peirce másként rejtélyes állítása, miszerint „az ember jel” (Zeman 1977, 25; Peirce 1931–1966, 5.314). Peirce és Morris szemiózismegközelítésének kiegészítő természete a következő beszámolókból világossá fog válni.

Peirce szemiózismegközelítései

Peirce kitarzott a szemiózisnak egy hármas viszonytal vagy cselekvéssel való azonosítása mellett. Peirce a *szemiózist* a dinamikus cselekvéstől vagy nyers erőtel való megkülönböztetés által határozta meg, ez utóbbiakat két dolog közötti akcióként írta le. Ahhoz azonban, hogy szemiózis valósulhasson meg, három dolog – a jel, a tárgy és az interpretáns – között kell létrejönnie valamilyen cselekvésnek, és ennek a hármas viszonytalnak nem szabad visszavezethetőnek lennie két dolog közötti viszonytalra (1931–1966, 5.484). A dinamikus cselekvés vagy nyers erő esetén a két dolog közötti kapcsolatot „automatikus szabályozás” szervezi (1931–1966, 5.473), ami egy megszokott inger-válasz viszonytal rokon, amiből tehát hiányzik valamilyen harmadik dolog közvetítése. Éppen a harmadik dolog közvetítése az, mely Peirce jelcselekvés fogalmát a hármasság fogalmához kapcsolja, és ez a kapocs az, amely Wells szerint Peirce szemiózismegfogalmazását elemezhetetlenné teszi, ez ugyanis egy *a priori* szintetikus propozíciót vezet be Peirce rendszerébe (Wells 1977, 8). Peirce a dinamikus cselekvés példájául a hőmérő és a fűtési rendszer közötti kétoldalú kapcsolatot említi, ahol is a kettő oly módon van összekötve, mely lehetővé teszi a hőmérő számára a fűtési rendszer automatikus kontrollálását

(1931–1966, 5.473). Valószínűsíthető, hogy ezt azért érdemes elkülöníteni a jelcselekvéstől, mert itt hiányzik egy olyan harmadik dolog beavatkozása, mely a hőmérő olvasásának jelentőségét értelmezné a fűtési rendszer szabályozásának terminusaiban. Ha egy ilyen harmadik dolog jelen volna, akkor a helyzet a jelcselekvés egyikévé válna, és a hőmérőről azután valóban el lehetne mondani, hogy jelként viselkedik; ez az új szituáció tulajdonképpen a Peirce-féle indexikális jelnek az egyik paradigmaticus esetét képviseli.

Peirce szemiózisfelfogásában nincs olyan konkrét típusú tárgy, mely vagy leírható, vagy nem írható le jelként. Bármilyen viselkedhet tehát jelként egy megfelelő hármás kontextus függvényében. Egy ilyen kontextusban a hőmérő jellel válik; egy ilyen kontextuson kívül a hőmérő csupán a két elem egyike valamilyen dinamikus cselekvés megvalósulásában. De még egy potenciálisan megfelelő kontextusban sem jön létre szemiózis, ha például a közvetítő ágens „már ismeri a logikai interpretánst” (Peirce 1931–1966, 5.489). Egy ilyen helyzetben a kérdéses ágens nem kapcsolja össze a jelet az interpretánssal, noha helyénvaló lehetne egy ilyen jellegű összekapcsolás megtétele. Peirce rendszerében tehát a jeleket nem lehet azonosítani a szemiózis cselekvésétől elkülönítetten, ez pedig megköveteli a jelnek mind a tárgyhöz, mind az interpretánshoz való hozzákapcsolását. Peirce a tárgynak egy egyértelmű leírását adja azzal, hogy „az a dolog, mely a jelet okozza” (1931–1966: 5.473), ahol a jel valamilyen módon megfelel a tárgynak. A tárgy maga lehet jel, noha nem szükséges, hogy az legyen (Zeman 1977, 31).

Kevésbé egyértelműen az *interpretánst* is le lehet írni mint „egy jel sajátos szignifikatív eredményét”, illetőleg mint „mindazt, ami explicit módon jelen van magában a jelben a kontextusán és a megnyilatkozás körülményein kívül” (Peirce 1931–1966, 5.473). Egy jelnek háromféle sajátos szignifikatív eredménye van. Az első egy olyan érzés, mely valójában a jel megértésének csak sovánny bizonyosságát adja; Peirce ezt *érzelmi interpretáns*nak hívja (1931–1966, 5.475). A zenei előadás olyan jel, melynek sajátos szignifikatív eredménye egyfajta érzés vagy érzéshalmaz. A jel sajátos szignifikatív eredményének második típusa csak valamilyen érzés közvetítése révén keletkezik, de ezenkívül magában foglal olyan erőfeszítést vagy fáradozást, mely lehet fizikai vagy mentális természetű. Peirce ezt *energikus interpretáns*nak nevezi (1931–1966, 5.475). Egy tűzészeti tiszt parancsa: „Fegyvert lábhoz!” olyan jel, melynek a sajátos szignifikatív eredménye az a fizikai erőfeszítés, amely „a puskatások... földre” eresztésében valósul meg (1931–1966, 5.473). A jel sajátos szignifikatív eredményének harmadik típusa, mely Peirce elméletében a legfontosabb, a *logikai interpretáns* (1931–1966, 5.476). Ez az interpretáns ugyanúgy magában foglalja az energikus interpretánst, mint ahogyan az energikus interpretáns magában foglalja az érzelmi interpretánst (1931–1966, 5.486). A logikai interpretáns csak akkor keletkezik, ha a jel valamilyen intellektuális fogalom és vagy maga „általános, vagy szorosan kötődik általánosokhoz” (1931–1966, 5.482). A logikai interpretáns, mely túllép az energikus interpretánst alkotó egyszerű válaszon, szokás természetű vagy „[készenlét] egy meghatározott módon való cselekvésre adott körülmények között, illetőleg akkor, ha valamilyen adott motívum működésbe hozta” (1931–1966, 5.480). Mivel a szoká-

sok a jövőre irányulnak, a logikai interpretáns a legjobban „a feltételes mód, a »lenne«” révén ragadható meg (1931–1966, 5.482). Egy tudományos probléma olyan jel, amelynek sajátos szignifikatív eredménye a szokásos folyamatban levő fáradozás és vizsgálódás, mely végül a probléma megoldását eredményezheti. Peirce a „térképszínező problémát” (1931–1966, 5.490) kínálja az olyan jel példájaként, melynek a sajátos szignifikatív eredménye egy ugyanilyen folyamatban levő vizsgálódás.

A szemiózis folyamatának harmadik eleme a jel vagy helyettesítő [*representamen*]. Ezt Peirce úgy írja le, mint „olyan valamit, ami valaki számára valami helyett áll bizonyos tekintetben vagy minőségében” (1931–1966, 2.228). Egy Lady Welbynek 1908. december 23-án írt levelében Peirce úgy beszél a jelről, mint „bármí, amit úgy határoz meg valami más, ami a tárgya, és ami úgy határoz meg egy személyre gyakorolt hatást, amely hatást az interpretánsának nevezek, hogy az utóbbit ily módon közvetítve határozza meg az előbbi” (Hardwick 1977, 80–81). Rögtön hozzáteszi azonban, hogy a *személy* itt „koncként” szerepel, „mivel semmi reményt nem látok arra, hogy a saját tágabb koncepciómat megértessem”. Egy jel vagy helyettesítő (*representamen*) egy másik jelet hoz létre az értelmező elméjében, és ez a másik jel válik az interpretánssá. Az interpretáns „mindaz, amit a jel közvetít” (Hardwick 1977, 83; részlet Peirce Lady Welbynek 1908. december 23-án írt leveléből).

Világos, hogy Peirce felfogásában a gondolat „alapvetően jeltermészetű” (Peirce 1931–1966: 5.594), és ez újból összeköti a jelek birodalmát Peirce-nek a hármasságról való felfogásával. A törvény Peirce elméletében szimbolikus jel (1931–1966, 5.107), és maguk az emberi lények jelek (1931–1966, 5.314). Peirce egy gyakran idézett szakaszban arról ír, hogy a teljes „univerzumot jelek töltik be, ha ugyan nem kizárólag jelekből áll” (1931–1966, 5.448, n.).

Az évek során Peirce kialakított egy olyan klasszifikációt, mely a jel hatvanhat különböző változatát tartalmazza (Sebeok 1976a, 7). Peirce jelklasszifikációja nemcsak önmagában fontos, hanem „maga a szemiózis viszonyai leírásának” megértéséhez is döntő (Zeman 1977, 31). A legtöbbször a jeleknek a Peirce-féle hármását, azaz ikonra, indexre és szimbólumra való felosztását idézik, melyben az ikon a saját tárgyának a jele, mivel a jellegzetességei révén valóban hasonlít arra a tárgyra valamilyen módon; az index a saját tárgyának a jele, mivel a tárgy valamilyen módon valóban hat rá, és a szimbólum a saját tárgyának a jele, pusztán mert azon a módon használják vagy értik meg (Peirce 1931–1966, 2.247, 2.248, 2.307). Így tehát az ív alakú nyíl egy út menti táblán ikonikus jel, mivel az ábrázolt ív valóban a tárgyára hasonlít, az útszakasz görbületére. A hőmérő indexikális jel, mivel a higanyoszlopokra valóban a szoba hőmérséklete vagy a beteg testének a hőmérséklete hat. A *piros* szó szimbolikus jel, mivel a szót konvenció alapján használjuk és értjük meg, úgy, hogy a pirosság tulajdonságára utal. A jeleknek ez az ikonra, indexre és szimbólumra való felosztása az emberi és az állati kommunikáció területén sok gyümölcsöző alkalmazásra talált (Sebeok 1976a, 7).

Peirce végül ezt a klasszifikációt egy háromszor háromrészes sémává bővítette, mely a jelek három különböző aspektusát emeli ki, és minden aspektus három különálló kategóriát tartalmaz. A jelek három aspektusa Peirce szerint

a jelek anyagi természete (Peirce első, második és harmadik kategóriáinak terminusaiban tiszta minőségre [*qualisignra*], egyedi létezőre [*sinsignra*] és általános törvényre [*legisignra*] felosztva), a jeleknek a tárgyaikhoz való viszonya (a kategóriák terminusai szerint ikonra, indexre és szimbólumra felosztva), valamint a jeleknek az interpretánsaikhoz való viszonya volt (hasonlóan a kategóriák terminusai szerint *rémára*, *kijelentésre* és *argumentumra* felosztva) (Hardwick 1977, 32–35, részlet Peirce Lady Welbynek 1904. október 12-én írt leveléből; Zeman 1977, 34). Tény, hogy – például – a jel példázhatja a harmadikat saját anyagi természetének terminusaiban, a másodikat a tárgyhoz való lehetséges viszonyaiban, és az elsőt az interpretánsához való viszonyának terminusaiban; számos különböző jeltípus lehetséges egyszerűen e három aspektusnak különböző módon való kombinációja révén. Peirce ily módon a jeleknek tíz különálló osztályát alakította ki (1931–1966, 2.254–64), később ezt a jelek hatvanhat osztályává bővítette (Hardwick 1977, 84, részlet Peirce Lady Welbynek 1908. december 23-án írt leveléből).

Morris szemióizismegközelítései

Morris meghatározása szerint a szemiózis „jelfolyamat, azaz olyan folyamat, melyben valami jelként szolgál valamilyen szervezet részére” (1946, 353). Morris három összetevőt különböztet meg a szemiózis folyamatán belül – a jelhordozót (jelpéldányt), a deszignátumot és az interpretánst –, és az értelmezőt mint egy lehetséges negyedik faktort említi még. Morris számos példát közöl ezeknek az összetevőknek a megvilágítására (1938, 3–4). Egy utazó, aki éppen indulóban van egy bizonyos földrajzi térség felkeresésére, levelet kap egy barátjától, melyben leírás olvasható a térségről. Az utazó tehát megfelelő módon felkészül, esetleg becsomagol egy meleg kabátot vagy egy esernyőt. Ebben a példában a földrajzi körülmények képezik a deszignátumot, a levél a jelhordozót és a bekövetkező előkészületek az interpretánst. Az utazó természetesen az értelmező.

Ez a példa jól illusztrálja, hogy Morris miért jellemzi úgy a szemióizist, mint „valaminek a közvetített figyelembevételét” (1938, 4): vagyis a deszignátumok azok, amik figyelembe lesznek véve, a jelhordozók a közvetítők, az interpretánsok a figyelembevételek, az értelmezők pedig az ágensek a folyamaton belül. Semmilyen tárgy, esemény vagy cselekvés nem minősülhet önmagában vagy önmagától jelhordozónak, deszignátumnak vagy interpretánsnak. Ezeknek az összetevőknek a tulajdonságai alapvetően relációs tulajdonságok, melyek kizárólag a szemiózis folyamatában való részvételükkor valósulhatnak meg (Morris 1938, 4, 44–45). Morris szerint: „A szemiotika [...] nem valamilyen meghatározott tárgyfajta tanulmányozásával foglalkozik, hanem közönséges tárgyakkal, ha azok (és csak amennyiben) a szemióizisban részt vesznek” (1938, 4).

A szemiózis folyamatán belül meghatározott viszonyokat lehet kiemelni a vizsgálat számára, és ez – ahogyan Morris nevezi – a szemiózis három különálló dimenzióját hívja elő. A jelek egymáshoz való viszonyainak a vizsgálatát a

szemiózis szintaktikai dimenziója, a jeleknek a tárgyaikhoz (vagy deszignátumokhoz) való viszonyainak a vizsgálata a szemantikai dimenzió és a jeleknek az értelmezőikhez való viszonyának a vizsgálata a pragmatikai dimenzió (Morris 1938, 6–7). Röviden be fogjuk mutatni, hogyan kezeli Morris e három dimenzió mindegyikét.

A szemiózis *szintaktikai* dimenziója „a jelek olyan összekapcsolódása, melyet a válaszok összekapcsolódása okoz, melynek a jelhordozók a termékei vagy részei” (Morris 1938, 17). Az *implikál* terminus a szintaktika elsődleges lexikai egysége, mely a jelek egymással való viszonyára utal (Morris 1938:7). Különbséget kell azonban tenni a jelek közötti viszonyok és az ilyen jellegű viszonyok elemzése között; az első esetben leíró szintaktikáról beszélünk, a másodikban általános szintaktikáról. A nyelvészek érdeklődése általában a leíró szintaktikára irányul, a logikusoké és a matematikusoké pedig a metaszintaktikára vagy általános szintaktikára (1938, 9, 21). Tisztán szintaktikai megfontolásokra korlátozva, a nyelvet részben a formációs szabályok segítségével határozhatjuk meg, melyek a nyelv alapjeleinek mondatokba való megengedett kombinációit jelölik ki, részben pedig transzformációs szabályok segítségével, melyek az ezeken a mondatokon elvégezhető, új mondatok képzéséhez szükséges operációkat jelölik ki (1938, 14). Ezeket a szabályokat általában a nyelv használói nem tudatosan fogalmazzák meg, főképp nem a leíró szinten; „inkább mint viselkedési szokások léteznek” (1938, 23).

A szemiózis *szemantikai* dimenziója az a viszony, mely „a jeleket a deszignátumaikhoz köti, illetőleg így azokhoz a tárgyakhoz, melyeket denotálhatnak vagy denotálnak” (1938, 21), és ily módon a *denotál* terminus a szemantika elsődleges lexikai egysége. A szemantika annyiban függ a szintaktikától, amennyiben a jelek és a tárgyaik közötti viszony vizsgálata megköveteli a jelek egymás közötti viszonyáról való világos beszédmódot (1938, 22). A szemantikának a szintaktikához hasonlóan van leíró és általános szintje, és itt szintén fontos világosan megkülönböztetni ezeket a szinteket. A szintaktika formációs és transzformációs szabályaihoz hasonlóan léteznek olyan szemantikai szabályok, amelyek meghatározzák, „mely körülmények között alkalmazható egy jel egy tárgyhöz vagy egy helyzethez” (1938, 23), ily módon jelölve ki a megfeleltetési szabályokat a jelek és a tárgyaik között. A szintaktikai szabályokhoz hasonlóan a szemantikai szabályokat ritkán fogalmazza meg a nyelvközösség, ám ezek a nyelvi viselkedés mintáiban megjelennek. Noha a szemiózis szemantikai dimenziója alapvető fontosságú a nyelv létezéséhez, ha azonban indokolatlanul a szintaktikai és a pragmatikai dimenzió rovására összpontosítunk erre, akkor az olyan naiv és hibás nyelvfelfogások csapdájába esünk, melyek tökéletesen izometrikus megfeleltetést feltételeznek a nyelvi és a nem nyelvi elemek között.

A szemiózis *pragmatikai* dimenziója a jeleknek az értelmezőikhez való viszonyával foglalkozik, vagy pontosabban, „a szemiózis biotikus aspektusával, azaz minden olyan pszichológiai, biológiai és társadalmi jelenséggel, mely a jel működése során megvalósul” (1938, 30). Mindez olyan pragmatikai szabályok irányításával történik, melyek „azokat a körülményeket állapítják meg az értelmezőkben, melyek révén a tárgyhordozó jel” (1938, 35), ily módon közölve

információt az értelmezőről. A pszichoanalízis, pragmatizmus és a tudásszociológia mind a szemiózis pragmatikai dimenziójának alkalmazásai (1938, 38). A pragmatika elsőrendű lexikális egysége a *kifejez* terminus, hiszen a pragmatika a jeleknek mint értelmezők kifejezéseinek működésével foglalkozik (1938, 7). A pragmatika világos szabályokba foglalása előfeltételezi a szintaktika és a szemantika kifejlődését; ahogyan ez utóbbi kettőben a leíró és az általános szint elkülönítése a pragmatikán belül is alapvető fontosságú a többértelműség és a fogalmi zavar elkerülésére.

Morris jelfelfogása a Peirce-féle elmélet továbbfejlesztése. Azzal a leírással, hogy a jel „az egyéni szabadságban és társadalmi integrációban való fő ágensség” (1938, 38), Morris egyszerűen egy lépéssel továbbment Peirce kijelentéséhez képest, mely szerint minden „gondolat [...] önmagában lényegileg jel természetű” (Peirce 1931–1966, 5.594).

Maryann Ayim

Jegyzetek

C. S. Peirce: A jelek felosztása

¹ Amennyiben Peirce elvéből indulunk ki, amely szerint a lehetőségek csak lehetőségeket, a törvények csak törvényeket határoznak meg, a 9–12. pontban a „viszony első” és „harmadik tagját” fel kell cserélni. Ily módon jut érvényre – a szerző más írásával összhangban – a 12. pontban említett tíz osztály. Ha a viszony harmadik tagja lehetőség, akkor:

	első	második	harmadik
(I.)	1. lehetőség	lehetőség	lehetőség
(II.)	2. fennálló	lehetőség	lehetőség
(III.)	3. fennálló	fennálló	lehetőség
(V.)	4. törvény	lehetőség	lehetőség
(VI.)	5. törvény	fennálló	lehetőség
(VIII.)	6. törvény	törvény	lehetőség

Ha a második fennálló, akkor:

(IV.)	7. fennálló	fennálló	fennálló
(VII.)	8. törvény	fennálló	fennálló

Ha az első törvény, akkor:

(IX.)	9. törvény	törvény	fennálló
(X.)	10. törvény	törvény	törvény

A 16. pontban a helyettesítő, a tárgy és az értelmező, míg a 17. és következő pontokban az önmagában szemlélt, tárgyához viszonyított és értelmezett tag az 1., 2., illetőleg 3. tag. Az előbbi felosztás 10 trichotómiát (vagyis három részre történő osztást) és 66 jelosztályt, az utóbbi 3 trichotómiát és 10 jelosztályt eredményez.

A zárójelbe tett római számok a táblázatban a 7. paragrafusban követett sorrendet és a 38. pont táblázatának megjelöléseit követik. Lásd még a 17. ponthoz csatolt jegyzetet. –

² Ez utóbbi záradéknak az igazát a fentebb 5. számmal ellátott esetből lehet belátni. Az állítás többi részének igaz volta az 1., 7. és 10. esetből következik. –

³ Ezt a három módot a 17. ponthoz írott jegyzetben jelöltük meg.

- ⁴ Lásd a 9. ponthoz csatolt jegyzetet.
- ⁵ Noha Peirce feltételként szabta meg, hogy a kettős viszony csak akkor lehet fennálló, ha mindkét tagja szemlátomást nem határozta meg, milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy a kettős viszony törvény jellegű legyen. Általában az a véleménye, hogy nem is léteznek ilyen kettős viszonyok. Ebből a szakaszból viszont arra következtethetünk, hogy a kettős viszony akkor törvény jellegű, ha mindkét tagja törvény. [...]
- ⁶ Azaz az 5. osztályban a tagok eltérő, az 1., 7. és 10. osztályban azonos jellegűek, a többi osztály pedig olyan tagokat tartalmaz, melyek közül kettő és csakis kettő azonos természetű. Az 1., 2., 4., 7. és 10. osztályban mindhárom kettős viszony, a 3., 5., 6., 8. és 9. osztályban csak két kettős viszony azonos jellegű.
- ⁷ Az első hat osztályban a 3. tagot az 1. adott minőséggel a 7–9. osztályban a 2. taggal szemben fennálló viszony, a 10-ben a 2. taghoz kapcsolódó és még egy tagra utaló gondolati viszony határozza meg.
- ⁸ Később Peirce felismerte, hogy 10 trichotómia, a jeleknek pedig 66 osztálya létezik. A korábban nem szereplő osztályok elemzését kielégítően sohasem fejezte be: legjobb jellemzésük a Lady Welbyhez írott levelekben található.
Peirce a jeleknek itt megnevezett 3 trichotómiából származtatott 10 osztályát grafikusán is ábrázolta a 7. pontban. Amennyiben a „helyettesítőt”, a „tárgyhoz viszonyított” és az „értelmezett helyettesítőt” az 1., 2. és 3. taggal azonosítjuk, akkor a 9. és 13. ponthoz csatolt jegyzetek „A jelek felosztása” fejezet 4–7. paragrafusai olvasásakor hasznos ábráknak bizonyulnak. A 4. paragrafus az 1., 2., illetőleg 3. tagként szereplő helyettesítővel foglalkozik.
- ⁹ A javasolt behelyettesítésekkel 3 csoportot kapunk: I., II., III., IV.; és V–X.
- ¹⁰ Tehát a felosztás a következő: I., II., V.; III., IV., VI., VII.; VIII., IX., X.
- ¹¹ Ennek a felosztásnak felel meg a 15. pontban írt jegyzet három csoportja: 1–6. (I., II., III., V., VI., VIII.); 7–9. (IV., VII., IX.); 10. (X.).
- ¹² Fordítva azonban ez az összefüggés már nem áll fenn.
- ¹³ A római számok magyarázatát l. a 9. és 17. ponthoz csatolt jegyzetben.

E. Cassirer: A szimbolikus formák filozófiájából

- ¹ Vö. Steintal: *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und den Römern*. I. 76. skk, 114. skk, 319. skk.
- ² Vö. Sextus *adv. Mathematicos* VII. 83. skk.: Diels: *Fragmente der Vorsokratiker*. 76. B. 554.
- ³ Vö. G. Curtius: *Grundzüge der griechischen Etymologie*. 5. skk; Steintal: I. m. I. 353. skk; Lersch: *Sprachphilosophie der Alten*. III. 47. skk.
- ⁴ Vö. *De Melisso, Xenophane et Grogia*, Cap. 6,980 a 20.

- ⁵ Vö. Fr. Mauthner: *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, különösen I. 25. kk. 70., 175., 193. old.
- ⁶ A legfejlettebb majmok „nyelvével” kapcsolatban lásd pl. B. W. Köhler: *Zur Psychologie der Schimpansien*. Psychologische Forschung 1. köt. (1921) 27. old.: „Nem könnyű leírni, hogy mily módon értetik meg magukat egymással az állatok. Bizonyosra vehető, hogy fonetikai megnyilatkozásaik kivétel nélkül »szubjektív« állapotokat és törekvéseket fejeznek ki, tehát úgynevezett affektushangoknak tekintendők, és soha nem irányulnak valamilyen tárgy jelzésére vagy jelölésére. A csimpánzok fonetikájában az emberi nyelv oly sok »fonetikai eleme« megtalálható, hogy bizonyára nem periferikus okokból nincs a miénkhez hasonló nyelvük. Ugyanez vonatkozik az állatok gesztusaira és arcjátékára: egyikük sem jelöl valami objektívet, egyiküknek sincs »ábrázolási funkciója.»
- ⁷ Idevágó példákkal kapcsolatban lásd Sayce: *Introduction to the science of language*. London, 1880. 1. köt. 109. skk. old.; az indogermán nyelvekkel kapcsolatban pedig K. Brugmann: *Verschiedenheit der Satzgestaltung nach Maßgabe der seelischen Grundfunktionen in den indogermanischen Sprachen*. Lipcse, 1918. 24. skk. old.
- ⁸ Westermann: *Grammatik der Ewe-Sprache*. Berlin 1907. 83. skk. 130. old. Az említettekhez egészen analóg jelenségek fordulnak elő az amerikai bennszülöttek nyelvében; vö. pl. a tisztán hangutánzó hangokból az általános igei vagy határozószói kifejezésekbe való átmenetet a chinook nyelvben. Boas: *Handbook of American Indian Languages*. I. rész Washington 1911. 575., 655. skk. old.
- ⁹ Ilyen viszonylag késői hangutánzó képződményekre a német nyelvből példákat sorol fel pl. H. Paul: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 3. kiad. 160. skk. old.; a román nyelvek köréből pl. Meyer-Lübke: *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*. 2. kiad. 91. skk. old.
- ¹⁰ Pl. Täuber: *Die Ursprache und ihre Entwicklung*. (Globus, 97. köt. 1910) 277. és köv. oldalakon megkülönböztet hat főcsoportot: folyékony táplálék, szilárd táplálék, atmoszferikus folyadékok, fa és erdő, etető- és itatóhely, állatvilág; és igyekszik bebizonyítani, hogy azokat a föld különböző nyelveiben, pl. a szanszkritban és a héberben, egykor azonos hangokkal jelölték: (m + magánhangzó; p + mássalhangzó, n + magánhangzó; t + magánhangzó; l vagy r, k + magánhangzó).
- ¹¹ G. Curtius: *Grundzüge der griechischen Etymologie*. 5. kiad. 96. old.
- ¹² Lásd a kavi nyelvről írt munka bevezetőjét (Werke VII. 1., 76. és köv. oldalak), valamint magát ezt a munkát (*Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java*. Berlin, 1838. II. köt. 111. és 153. old.).
- ¹³ Vö. Jacob Grimm: *Deutsche Grammatik* III. 1.: „Az emberi hangok közül egyik sem olyan alkalmas a kérdés lényegének mindjárt a szó elején való kifejezésére, mint a K, a gégeben létrehozott legteljesebb mássalhangzó. Egy puszta magánhangzó túl határozatlanul hangzana, és az ajak mint hangképző szerv nem éri el a gutturális erejét. A T-t ugyan éppoly erővel

lehet képezni, mint a K-t, csakhogy ezt nem annyira kilökjük, mint inkább kiejtjük, s van benne valami szilárdság, s ezért a nyugodt, állandó és maga elé mutató *válasz* kifejezésére alkalmas. A K kutat, tudakol, szólít, a T mutat, jelent és válaszol.”

- ¹⁴ Az indogermánnal feltűnően megegyezve az urál-altaji nyelvekben a *ma, mi, mo*, ill. *ta, to, ti, si* hangelemek a két alapvető személyes névmás alap-elemeit alkotják:
Vö. H. Winkler: *Das Ural-altaische und seine Gruppen*. Berlin 1885. 26. old., más nyelvekkel kapcsolatban lásd azt az összeállítást, amelyet Wundt: *Völkerpsychologie*, I. köt. 345. oldalán ad.
- ¹⁵ Humboldt: *Einleitung zum Kawi-Werk* (Werke VII. 1. 300. old.)
- ¹⁶ Vö. Westermann: *Die Gola Sprache in Liberia*. Hamburg, 1921. 66. skk.
- ¹⁷ Dillmann: *Grammatik der äthiopischen Sprache*. Lipcse, 1857. 115. skk. szerint az etióp nyelvben az igék és főnevek megkülönböztetése mindenekelőtt a magánhangzók kiejtésével történik. Ugyanilyen eszközökkel történik az olyan tárgyatlan igéknek a szorosabb értelemben vett „aktív” igei kifejezésektől való megkülönböztetése is, amelyek tiszta cselekvés helyett állapotához kötött vagy szenvedő cselekvést jelölnek.
- ¹⁸ Gatschet: *Grammar of the Klamath Language* (Contribution to North American Ethnology). II. köt. 1. rész. Washington, 1890. 259. skk.
- ¹⁹ „A reduplikációt a főnév diminutív formáinak képzésére, egy cselekvés játékos előadásmódjának kifejezésére és egy cselekvés kivitelezésére irányuló törekvés kifejezésére is használják. Úgy látszik, mintha valamennyi említett esetben egy fogalomhoz való közelítés alapvető eszméjével állnánk szemben anélkül, hogy az teljesen megvalósulna.” Boas: I. m. I. köt. 444–445. old. Lásd még ugyanott 526. és köv. oldalakat.

G. Frege: Az értelem és a jelentés vizsgálata

- ¹ Az „ $a = b$ ”-t a következőképpen értelmezem: „ a ugyanaz, mint b ” vagy „ a és b egybeesik”.
- ² *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. Halle, 1879.
- ³ A voltaképpeni tulajdonnevek – pl. „Arisztotelész” – esetében az értelemről vallott felfogások természetesen különbözhetnek egymástól. „Arisztotelész” esetében az értelem pl. a következő lehet: Platón tanítványa és Nagy Sándor nevelője. Aki ezt az értelmet tulajdonítja az adott tulajdonnévnek, az a következő mondattal: „Arisztotelész Stagirából származott”, más értelmet kapcsol össze, mint az, aki e név értelmét következőképpen fogja fel: Nagy Sándor Stagirából származó nevelője. Amíg csak a jelentés ugyanaz marad, az értelemnek ezek az ingadozásai megengedhetők, viszont egy, a bizonyításra épülő tudományban elkerülendők, egy tökéletes nyelvben pedig nem fordulhatnak elő.

- ⁴ A képzetekkel azonnal összevonhatjuk a szemléleteket [németül: Anschauung] is, ez utóbbiaknál maguk az érzéki benyomások és cselekvések lépnek azoknak a nyomoknak a helyébe, amelyeket a lélekben hátrahagytak. A kettő közötti különbség a mi szempontunkból elhanyagolható, már csak azért is, mert az érzelmek és a tevékenységek mellett, mondhatni, mindig segít az emlékezet is a szemléleti kép létrehozásában. Szemléleten tárgyat is érthetünk, amennyiben érzékileg észlelhető vagy térbeli.
- ⁵ Ezért nem célravezető a „képzet” [németül: Vorstellung] szóval oly sok egymástól különböző dolgot jelölni.
- ⁶ Gondolaton nem a gondolkodás szubjektív cselekvését, hanem annak objektív tartalmát értem, amely többek közös tulajdona lehet.
- ⁷ Kívánatos lenne az olyan jeleket, amelyek csak értelemmel rendelkeznek, egy külön kifejezéssel illetni. Ha például képeknek neveznénk őket, akkor egy színésznek a színpadon elmondott szavai képek lennének, sőt maga a színész is kép lenne.
- ⁸ Az ítélet itt nem csupán egy gondolat megragadását jelenti, hanem igazságának elismerését.
- ⁹ A fenti példamondatban meglevő gondolatot így is kifejezhetjük: „Vagy nem kelt fel még a nap, vagy erősen felhős az ég.” Ebből látható, hogyan kell ezt a fajta mondatösszefűzést felfognunk.
- ¹⁰ Ennek adott esetben nagy jelentősége lehet annak a kérdésnek az eldöntésénél, hogy vajon egy adott állítás hazugságnak, egy eskü szándékos hamis eskünek minősíthető-e.

R. Carnap: Jelentés és szinonímia

- ¹ Ez a megkülönböztetés igen szoros kapcsolatban áll azzal, amelyet a radikális fogalmak és az *L*-fogalmak között tettem az *Introduction to Semantics* című művemben. Az extenzió és az intenzió közötti különbség az alapja annak a szemantikai módszernek, amelyet a *Meaning and Necessity*-ben kifejtettem. Quine ezt a két elméletet a „referencia”, illetőleg a „jelentés” elméletének nevezi.
- ² W. V. O. Quine a *From a logical point of view* című könyvében; az intenziófogalmakkal kapcsolatos kritikájára nézve lásd különösen: a *Two dogmas of empiricism* című II. tanulmányt az idézett könyvben (magyarul: *Az empirizmus két dogmája*. Magyar Filozófiai Szemle, 1973; 17; 1–2; 225–239.), illetőleg a III. és VII. tanulmányt.
- ³ Néhány filozófus valóban úgy határozta meg egy predikátum (vagy egy vele rokon fogalom) intenzióját, mint azon lehetséges dolgok osztályát, amelyekre vonatkozhat. Például C. I. Lewis definíciója így hangzik: „Egy terminus terjedelmét mindazon ellentmondásmentesen elgondolható dolgok osztálya alkotja, amelyekre a terminus helyes módon alkalmazható.” Én viszont a modalitásokat, mint a lehetőségesség, nem objektumokra, hanem

csakis intenziókra alkalmazom, különösen kijelentésekre vagy tulajdonságokra (fajtákra). (Vö. *Meaning and Necessity* című könyvem 66. oldalát.) Lehetséges esetekről beszélni ugyanis annyi, mint a dolgok valamilyen kategóriájáról beszélni, ami lehet, hogy „nem üres” halmaz.

- ⁴ Miután megírtam ezt a tanulmányt, egy rendkívül érdekes új könyv, Arne Naess *Interpretation and Preciseness: a Contribution to the Theory of Communication* című könyve került a kezembe. Ez a könyv részletesen leír számos olyan eljárást, amelyek kérdőívek segítségével végezhető kifejezések szinonim voltára vonatkozó hipotézisek ellenőrzésére; egyúttal bizonyos statisztikai eredményeket is közöl, amelyeket e kérdőívek segítségével szereztek. Gondosan megvizsgálja a gyakorlati nehézségeket és a lehetséges hibaforrásokat. Az eljárások a kísérleti személyeknek nem a megfigyelhető objektumokkal kapcsolatos reakcióira vonatkoznak – mint e tanulmányban –, hanem a speciális kontextusokban fellépő mondatpárokkal kiváltott válaszokra. Ezért a kérdések metanyelven fogalmazottak, pl. „Ugyanazt az állítást fejezi-e ki az ön számára az adott szövegben ez a két mondat?” És bár lehet, hogy a különböző eljárások egynémely mozzanatával kapcsolatosan a vélemények megoszlanak, számomra úgy tűnik, hogy ez a könyv jelentős állomás a természetszervező nyelvek empirikus jelentéselmésének módszertanában. A felhasznált kérdések némelyike szintén a lehetséges esetekre vonatkozik, pl. az, hogy „El tudna képzelni olyan körülményeket (feltételeket, helyzeteket), amelyekben az egyik mondatot elfogadná, a másikat pedig elvetné, vagy fordítva?” (i. m. 368. old.). Ez a könyv mind metodológiai elemzéseit, mind pedig a kérdőívekkel végzett kísérleteiről szóló beszámolóit tekintve, véleményem szerint megfelelő bizonyítékot szolgáltat a (3. §-ban kifejtett értelemben vett) intenzionalista tétel mellett.
- ⁵ Y. Bar-Hillel egy újabb tanulmányában (a *Logical Syntax and Semantics* címűben) a jelentés fogalmát védi azokkal a mai nyelvészekkel szemben, akik ezt ki akarják irtani a nyelvészetből. Ezt a törekvésüket ő azzal magyarázza, hogy e század első évtizedeiben a jelentés fogalma valóban siralmas módszertani állapotban volt; a fogalom szokásos magyarázatai általában pszichologisztikus mellékízűek voltak, ebben a tekintetben helyes Bloomfield és mások kritikája. Bar-Hillel hangsúlyozza, hogy a logikusok által újabban kidolgozott szemantikai jelentéselmélet már mentes ezektől a hátrányoktól. A nyelvészeket pedig arra buzdítja, hogy analóg módon alkossák meg az empirikus vizsgálataikhoz szükséges jelentéselméletet. Tanulmányom éppen ennek lehetősége mellett tanúskodik. Az a tény, hogy az intenzió fogalma még egy robot esetében is alkalmazható, arra vall, hogy ez már nem rendelkezik a hagyományos jelentésfogalom pszichológus jellegzetességével.

H. Wallon: A jelentő és a jelentett összefüggése a gondolkodásban

- ¹ Henri Wallon: *L'interrogation chez l'enfant. Journal de Psychologie Normale et pathologique.* 1924. január–március.

L. Hjelmslev: A jel glosszematikus megközelítése

- ¹ Leo Weisgerber: *Germanisch-romanische Monatsschrift* XV. 1927. 161. old. és köv.; üö.: *Indogermanische Forschungen* XLVI. 310. old. és köv.; üö.: *Muttersprache und Geistesbildung.* Göttingen, 1929.
- ² Lásd F. de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Gondolat, Budapest, 1967. 144–145. old.
- ³ Eltekintettünk attól a ténytől, hogy ugyanazt az értelmet egyik-másik nyelvben egy egészen más láncsal is meg lehet formálni, pl. a francia *je l'ignore* vagy az eszkimó *asuk* vagy *asukia* K láncsal (ez utóbbi az *aso*-ból származik, amely azt jelenti, hogy „elég!”).
- ⁴ A zsargon általánosabb értelemben úgy határozható meg, mint neutrális stílusérték, amely speciális jelekkel (rendszerint: jelkifejezésekkel) társul; a kód pedig úgy, mint semleges stílusérték, amely speciális kifejezőmegtűnésokkal társul. Ha használjuk a *műfajstílus* kifejezést, amely szolidáris bizonyos irodalmi műfajokkal (tipikus példái ennek bizonyos ógörög dialektusok), akkor a *terminológiát* úgy definiálhatjuk, mint ami egyszerre zsargon és műfajstílus, egy *tudományos jelnyelvet* pedig úgy (amennyiben nem egy szimbolikus rendszer), mint ami egyszerre kód és műfajstílus.
- ⁵ Lásd D. Jones: *Travaux de Cercle Linguistique de Prague.* IV. 1931. 74. old.

L. J. Prieto: Funkcionális szemiológia

- ¹ Eric Buysens: *Les langues et le discours.* Bruxelles, 1943.
- ² Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Gondolat, Budapest, 1967.

M. Bense: Jel és információ

- ¹ *Die physikalische Erkenntnis und ihre Grenzen.* 1955.

G. Klaus: Szemiotika és ismeretelmélet

- ¹ C. W. Morris: *Signs, Language and Behavior.* New York, 1946. 58–59.
- ² Vö. *Sowjetwissenschaft. – Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge.* 1961. 8. sz.

- ³ A. Schaff: *Die Bedeutung der „Bedeutung“*. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. 1961. 5. sz. 611. old.
- ⁴ C. K. Ogden–I. A. Richards: *The Meaning of Meaning*. London, 1949.
- ⁵ Vö. A. Schaff: i. m. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. 1961. 5. és 6. sz.
- ⁶ E. Albrecht: *Die erkenntnistheoretische Problematik des sprachlichen Zeichens*. – *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. 1961. 3. sz. 362. old. Egyébként időközben Albrecht feladta ezt az álláspontot. Vö. E. Albrecht: *Sprache und Erkenntnis*. Logischen-Linguistische Analysen. Berlin, 1967. 21. skk.
- ⁷ A. Tarski: *Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen*. *Studia Philosophica*, 1936. 1. sz.
- ⁸ Vö. G. Klaus: *Die Macht des Wortes. Ein erkenntnistheoretischpragmatisches Traktat*. Berlin, 1968. 4. kiad.; ezenkívül újabban G. Klaus: *Sprache der Politik*. Berlin, 1971.
- ⁹ *Physikalische Blätter*. 1954. 10. sz. 49. old.

U. Eco: Szemiológia és szemiotika

- ¹ L. Ferruccio Rossi-Landi: *Note di semiotica*. I. – *Perché „semiotica“*, in *Nuova Corrente*, 31. sz. 1967.
- ² Lásd a Bevezető 13–14. oldalán.
- ³ L. Tomas Maldonado: *Kommunikation und Semiotik*. Ulm, 5., 1959. Ugyancsak Maldonadótól l. a kis szemiotikai szótárt, Peirce alapján: *Beitrag zur Terminologie der Semiotik*. Ulm, 1961.
- ⁴ R. Barthes: *A szemiológia elemei*. R. Barthes: *Válogatott művei*, Európa, Bp., sajtó alatt.
- ⁵ L. F. Rossi-Landi: *Note di semiotica*, i. m. és *Sul linguaggio verbale e non verbale*, in *Nuova Corrente*, 37. sz. 1966. 7. old.
- ⁶ *I fondamenti dalla teoria del linguaggio*. Einaudi, Torino, 1968. 21–23. old.

G. Mounin: A szemiológia: a közlés vagy a jelentés tudománya?

- ¹ *Mythologies* 217. oldal.
- ² *Communications* IV. 92. old. (1964).
- ³ *La communication et l'articulation linguistique*. 13–14. old.
- ⁴ Uo. 94. old.
- ⁵ Uo.
- ⁶ Uo. 11. old.
- ⁷ Uo. 12., 16–17., 19–20. old.
- ⁸ *Sémiologie*. 95. old.
- ⁹ Uo. 12., 18., 20. old.

- ¹⁰ Uo. 16–17. old.
¹¹ Uo. 20. old.
¹² Uo. 20. old.
¹³ Uo. 95–96. old.
¹⁴ Uo. 11. old. vö. 28. old.; könyvünkben: a 165. skk oldalakon
¹⁵ Uo. 32. és főleg 34. old.
¹⁶ Uo. 58. old.

R. Wells: Disztinktív emberi szemiotika

Fodor 1964, J. A.; Katz J. J.: The structure of language: Readings in the philosophy of language.

Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall.

Saporta 1961, S. (ed): Psycholinguistics: A book of readings. New York, Holt, Rinehart and Winston.

Russell 1900, B.: A critical exposition of the philosophy of Leibniz, Cambridge University Press.

Osgood 1954, C. E., Sebeok, T. A.: Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems.

Baltimore.

Sebeok 1963, T. A.: Review of tree books on animal communication, in: Language 39: 448–466.

Sebeok 1965, T. A.: Animal Communication, in: Science 147 (3661) 1006–1114.

Sellars 1951, W.: Language, rules and behavior, in: Hook, S. (ed): John Dewy: Philosopher of science and freedom, New York, The Dial Press.

M. Mead: A teljes kommunikációs folyamat tanulmányozásának viszontagságai

¹ C. R. Carpenter: *Sziámban végzett helyszíni tanulmány a gibbonok (Hylobates lar) viselkedéséről és társas kapcsolatairól. Összehasonító lélektani monográfiák*, 16. (1940. december) 169–181. old.

² A jövőben kitűnő elemzést lehet majd készíteni arról, mi a jelentősége az egyén elmeállapotának, egymással szemben álló csoportok funkcionálásának, illetőleg rádió- vagy televízióadások hallgatóinak, nézőinek szempontjából a tudatosság olyan fokának, amely lehetővé teszi a paralingvisztikai, kinezikai, parakinezikai stb. megnyilvánuláson belüli változatok felismerését, illetőleg figyelmen kívül hagyását. Az 1952-es elnökválasztási hadjáratkor, miután Nixont gyanús ajánlatok elfogadásával vádolták meg, sok amerikai azt hitte, hogy Nixon teljesen kitervelt rádióbeszédet mondott, és a kutyát tudatosan úgy említette, mint érzélgős hatású jelképet. Ugyanezek a

hallgatók lelkesen fogadták, amikor Stevenson egy macskáról beszélt, mert a macska nem került a közhangulat ravasz befolyásolásának kategóriájába.

³ W. L. Schramm és társai: *A televízió gyerekeink életében*. Stanford, 1961.

T. V. Civjan: Az etikett nyelve

¹ Vö.: T. V. Civjan: *K opiszaniju etyketa kak szemiotyicseszkoj szisztyemi* [Az etikettnek mint szemiotikai rendszernek a leírásához] – *Szimpoziúm po sztrukturmomu izucsenyiju znakovih szisztyem*. Moszkva, 1962. 80. old.

² A természetes nyelvnek az etikettben játszott szerepéről érdekes gondolatokat fejtett ki A. B. Dolgopolszkij a *Jelrendszerek strukturális tanulmányozása* szimpozionon (Moszkva, 1962). Vö. úgyszintén: Papp Ferenc: *Jazik i etyiket* [Nyelv és etikett]. – *Ruszkij jazik v nacionalnoj skole*. 1964. 1. sz.

³ Zs. Szeri: *Diplomáciai protokoll* (Moszkva, 1963) című műve alapján.

⁴ Az egyes műveletek reális egymásra következését itt nem tartottuk szem előtt.

S. Zólkiewski: Kultúra és szemiotika

¹ Vö. S. Zólkiewski: *Notes on the relationship between style and culture*. In: *Poetics*, II. La Haye, 1966.

² C. Lévi-Strauss: *Tristes tropiques*. Párizs, 1955. 199–202. old., magyarul: *Szomorú trópusok*. Európa K., 1973, 213. old.

³ Vö. M. Godelier: *Système, structure et contradiction dans Le capital – Temps modernes*. 246. sz. 1966. nov. 838–845. old.

⁴ Vö. W. Dilthey: *Théorie des conceptions du monde*. Párizs, 1946. 93–152. old.

⁵ A Dilthey hatására végzett kutatások eredményeinek jó áttekintését adja Z. Lempicki: *Renesans, Oswiecenie, Romantyzm*, Varsó, 1923. 2. kiad. 1966.

⁶ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 270–318. old.

⁷ L. Goldmann: *Recherches dialectiques*. Párizs, 1959. 108. old.

⁸ K. Mannheim: *Idéologie et utopie*. Párizs, 1956.

⁹ H. Ey: *La conscience*. Párizs, 1963. 4., 5., 37., 39. old.

¹⁰ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 277. old.

¹¹ L. Goldmann: *Pour une sociologie du roman*. Párizs, 1964. 72–73. old.

¹² A. A. Zaliznjak: *Regulirovanije ulicsnovo dvizsenyija kak zvnukovaja szisztyema*. In: *Szimpoziúm po sztrukturmomu izucsenyiju znakovih szisztyem*, Moszkva, 1962. 72. old.

¹³ V. V. Ivanov–V. N. Toporov: *Szlavjanskije jazikovije mogylirujuscije szemiotyicseszkiye szisztyemi*. Moszkva, 1965. 6–8. passim.

¹⁴ V. V. Ivanov: *Rol' szemiotyiki v kibernetyicseszkom issledovanyii cseloveka i kollektiva*. Moszkva, 1965.

- ¹⁵ Vö. E. Coseriu: *Sincronia, diacronia e historia*. Montevideo, 1958. Hasonlóan ahhoz, ahogy Lévi-Strauss a „pratique” szót használja a „társadalmi technikák” helyett, amely azért helyénvaló, mert megkülönbözteti a „praxistól”.
- ¹⁶ MEM. 3. köt. 31. old.
- ¹⁷ A. J. Greimas: *Sémantique structurale*, Párizs, 1966. 55–60. old.
- ¹⁸ Ezt a módszertani problémát alaposabban tárgyaljuk egy másik tanulmányban: *Esprit* 11. sz. 1963. 545–652. old.
- ¹⁹ C. Lévi-Strauss: *Le pensée sauvage*. Párizs, 1962. 173–174. old.
- ²⁰ Vö. pl. R. Barthes: *Le degré zéro de l'écriture*. Párizs, 1965. 9–76. old.
- ²¹ A. J. Greimas: *Structure et histoire. Temps modernes*. 246. sz. 1966. nov., 822. old.
- ²² R. Barthes: *Système de la mode*. Párizs, 1967. 19–20. old.
- ²³ Vö. J. Duvignaud: *Sociologie de l'art*. Párizs, 1967. 45–51. old.

L. O. Reznikov: A jelrendszerek alkotó szerepe a tudományban

- ¹ S. C. Kleene: *Introduction to Metamathematics*. New York, 1952.
- ² L. I. Mandelstam: *Összes művei*. 5. köt. Moszkva, 1950. 351. old. (oroszul).
- ³ Lásd L. I. Gutenmaher: *Elektronikus számítógépek*. Moszkva, 1962 (oroszul).

T. A. Sebeok: Az összehasonlító szemiotika lehetőségéről

- Altmann, S. A. (szerk.): *Social communication among primates*. Univ. of Chicago Press, Chicago, 1967.
- Andrew, R. J.: *Evolution of facial expression*. – *Science*. 1964. 142. sz. 1034–1041. old.
- Barthes, R.: *A szemiológia elemei (1964)*. – *Válogatott tanulmányok*, Bp., sajtó alatt.
- Barthes, R.: *Systemes de la mode*. Éd. du Seuil, Párizs, 1967.; magyarul: *A divat mint rendszer*, Budapest, Helikon, 1999.
- Birdwhistell, R. L.: *The kinesic level of the investigation of the emotions. Expression of the emotions in man*. Int. Univ. Press, New York, 1963.
- Carnap, R.: *Introduction to semantics*. Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass. 1942.
- Charbonnier, G.: *Entretiens avec Claude Lévi-Strauss*. Plon et Julliard, Párizs, 1961.
- Chomsky, N.: *Aspects of the theory of syntax*. M. I. T. Press, Cambridge, Mass. 1965.
- Chomsky, N.: *The general properties of language. Brain mechanisms underlying speech and language*. Éd. F. L. Darley. Grune and Stratton, New York, 1967.

- Crick, F. H. C.: *The genetic code – yesterday, today and tomorrow*. – *The Genetic Code, cold Spring Harbor, Symposia on Quantitative Biology*, 31. Cold Spring Harbor, L. I. New York, 1966.
- Darley, F. L.: *Brain mechanism underlying speech and language*. Grune and Statton, New York, 1967.
- Frank, L. K.: *Tactile communication*. *Genetic Psychology Monographs*. 1957. 56. sz. 209–255. old.
- Glass, D. C.: *Genetics and social behavior*. – *Social Science Research Council Items*, 1967. 21. sz. 1–5. old.
- Greenberg, J. H.: *Language universals*. – *Current trends in linguistics*. Vol. 3. Theoretical foundations. Ed. T. A. Sebeok. Mouton, Hága, 1966.
- Greenberg, J. H.: *Universals of Language*. The M. I. T. Press, Cambridge, Mass. 1963.
- Hall, E. T.: *Proxemics*: *Current Anthropology*. 1968. 9. sz.
- Hinde, R. A.: *Animal behavior: a synthesis of ethology and comparative psychology*. McGraw-Hill, New York, 1966.
- Jakobson, R.: *Látható és hallható jelek*. – *Hang-Jel-Vers*. Bp., 1972 (1964). 162–167. old.
- Jakobson, R.: *A nyelv szemiotikai vizsgálata*. – *Hang-Jel-Vers*. Bp., 1972 (1965). 112–132. old.
- Jakobson, R.: *A nyelvészet a tudomány organizmusában*. *Valóság*, 1969: XII:4:23–53. old.
- Kluckhohn, C.: *Universal categories of culture*. *Anthropology today: an encyclopedic inventory*. The Univ. Press, Chicago, 1953.
- Kristeva, J.: *L' expansion de la sémiotique*. – *Social Science Information*. 1967. 6.:169–181. old.
- Lenneberg, E. H.: *Biological foundations of language*. Wiley, New York, 1967.
- Lévi-Strauss, C.: *L' analyse structurale en linguistique et en anthropologie*. – *Word*. 1945. 1. sz. 33–53. old.
- Lévi-Strauss, C.: *Structure et dialectique*. – *For Roman Jakobson*. Mouton, Hága, 1956.
- Lévi-Strauss, C.: *Le pensée sauvage*. Plon., Párizs, 1962.
- Lévi-Strauss, C.: *Les limites de la notion de structure en ethnologie*. Sens et usages du terme structure dans les sciences humaines et sociales. Mouton, Hága, 1962.
- Lévi-Strauss, C.: *The culinary triangle*. – *Partisan Review*. 1966. 33. sz. 586–595. old.
- Löwie, R. H.: *The history of ethnological theory*. Farrar and Rinehart, New York, 1937.
- Marler, P.: *The logical analysis of animal communication*. – *Journal of Theoretical Biology*. 1961. 1. sz. 295–317. old.
- Mayenowa, M. R.: *Semiotics today: reflections on the 2nd International Conference on Semiotics*. – *Social Science Information*. 1967:6. 59–64. old.
- Moles, A. A.: *Les voies cutanées complément informationnels de la sensibilité de l' organisme*. – *Studium Generale*. 1964. 17. sz. 589–595. old.

- Murdock, G. P.: *The common denominator of cultures. The science of man in the world crisis.* Columbia Univ. Press, New York, 1945.
- Pedersen, H.: *The discovery of language: linguistic science in the nineteenth century.* Univ. Press, Bloomington, Indiana, 1962.
- Pumphrey, R. J.: *The origin of language.* The Univ. Br., Liverpool, 1951.
- Ruwet, N.: *Musicology and linguistics.* – *International Social Science Journal.* 1967. 19. sz. 79–87. old.
- Saussure, F. de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Bp., 1967.
- Schuchardt, H.: *Geschichtlich verwandt oder elementar verwandt?* – *Magyar Nyelvőr* 41. (1912) 3–13. old.
- Sebeok, T. A.: *Hogyan érintkeznek az állatok?* – *Nyelvtudományi Közlemények* (1963) 1965: 62: 2: 291–307. old.
- Sebeok, T. A.: *Introduction.* – *Portraits on linguists: a biographical source book for the history of Western linguistic 1746–1963.* Indiana Univ. Press, Bloomington, 1966.
- Sebeok, T. A.: *Animal communication.* – *International Social Science Journal.* 1967a. 19. sz. 88–95. old.
- Sebeok, T. A.: *On chemical signs.* To honor Roman Jakobson. Mouton, Hága, 1967b.
- Sebeok, T. A.: *The Word „zoosemiotics”.* – *American Speech*, 1967c. 42. sz.
- Sebeok, T. A.: *Animal communication: techniques of study and results of research.* Indiana Univ., Bloomington, 1968.
- Sebeok, T. A.–Hayes, A. S.–Bateson: *Approaches to semiotics.* Mouton, Hága, 1964.
- Simpson, G. G.: *The biological nature of man.* – *Science.* 1966. 152. sz. 472–478. old.
- Tiger, L.–Fox, R.: *The zoological perspective in social science.* – *Man.* 1966. 1. sz. 75–81. old.
- Zvegincev, V.: *Structural linguistics and linguistics of universals.* – *Acta Linguistica Hafniensia.* 1967. 10. sz. 129–144. old.

B. A. Uszpenszkij: A művészet szemiotikájáról

- ¹ Érdekes lenne különböző műalkotásokat összehasonlítani fiktív jellegük foka szerint. Ehhez, úgy látszik, az szükséges, hogy a művészeti nyelv esztétikai információját normalizált (mű)nyelvre fordítsuk, azután az így kapott szövegeket összevevük hosszúságuk szerint. Amennyiben a normára való utalás a közvetített információt még (sűrítettebbé) teszi, megteremti a fölöslegesség minimumát. Belátható, hogy a viszonylag leghosszabb fordítású szöveg fog megfelelni a művészet leginkább fiktív fragmentumának. Érdekes, de rendkívül nehéz feladatnak tűnik a művészet történeti fejlődésében mutatkozó s a fiktív jelleg növelésére vagy csökkentésére irányuló tendenciák feltárása.
- ² Az „érthetatlenség” esztétikai értéke, úgy látszik, abban van, hogy bizonyos nulla jelentésű kísérleti kapcsolatot kínál, amelyre rávetíti a már el-

sajátított normát, ugyanakkor azonban ha eluralkodik az „érthetetlen-ség”, elvész a norma. Az absztrakt művészet értékelésében folyó viták abban összegezhethetők, hogy lehet-e olyan normát találni, amely e művészet befogadásakor működik, valamint abban, hogy a norma hiánya lehet-e egyfajta norma?

S. Morawski: Mimézis

- ¹ Vö. *Aspects of Form* (szerk.: L. Law Whyte, London, 1969) és *Structure in Art and in Science* (szerk.: Kepes György, New York, 1965). A bennük nyilatkozó kutatók (vagy különböző területeken dolgozó művészek, kik a második könyvben szót kaptak) közül egy sem talál arra bizonyítékot, hogy a XX. századi művészet közvetlenül utánoz tudományos felfedezéseket. Másrészt viszont mindnyájan hangsúlyozzák, hogy a művészet mindig – tehát nem pusztán korunkban – függ a tudománytól. Lehet, hogy ez az adósság különösen súlyos a XX. században, de korunkban a tudomány hatalmas befolyása nemcsak a művészetekben érvényesült. Meg kell jegyeznünk – mindkét könyv józanul kiemeli, hogy ez a függőség nem kizáró jellegű, sőt nem is uralkodó. Az elsődleges jellegzetességet az a közös út jelenti, amelyen a művészet, a tudomány és a filozófia egyaránt halad, az embernek, illetve az ember és a természet viszonyának új látomása felé. Ilyen típusú érdekes analógiát mutatott ki M. Porebski a matematika és a festészet (*Kubizm*. Varsó, 1966), G. Habasque pedig a kubizmus és a fenomenológia között (*Le cubisme*, 1959). Ugyancsak tény – Duchamp és mások is megerősítették –, hogy a mozgásritmus futurista ábrázolásai a francia fiziológusnak, E. J. Mareynek a pillanatfelvételeire támaszkodtak.
- ² L. Lekkii po sztrukturalnoj poetyike (Tartu, 1964), 18–29. old. Lotman a művészet és a valóság közötti hasonlóság szemantikai és modelláló elemzésére is vállalkozik (30–40. old.).
- ³ R. Frye: *Some Questions in Aesthetics* (1926). A szöveget a *Transformations: Critical and Speculative Essays on Art* (New York, 1956) című kötetből vettük (20–23. old.).
- ⁴ A realizmusnak mint művészeti kategóriának a kérdése külön tanulmányra tartozik. Itt elég arra utalnunk, hogy a realizmust mint művészeti kategóriát – melyet természetesen nem szabad úgy összekeverni a mimézis kategóriájával, mint azt sokan teszik – azért sokkal kényesebb meghatározni, mert az ember óhatatlanul szembekerül a világgal, az ideológia kérdéseivel. Míg a mimézis filozófiai probléma, addig a realizmus – mint mimézis, sajátos, lényegre törő változata – aligha az. Az, hogy mit tekintünk lényegesnek, konkrét elképzelésünkön múlik, melyet nem is annyira természet-ről, mint inkább a társadalom történetéről formáltunk. Éppen ezért sokkal nehezebb itt megegyezésre jutni, mint akkor, amikor valamit valódi és konkrét eseménynek, tárgynak, viszonynak vagy ezek összességének az analógiájaként kell elismernünk.

- ⁵ L. Metz esszójét: *Le dire et le dit au cinéma: vers le déclin d'un vraisemblable* (*Essais sur la signification au cinéma*, 1968, Paris, 222–244. old.) és Dufrenne megjegyzését a művészet egyéni jellegéről, amely áttöri a jelentés adott kódjának a kereteit (*Eshétique et philosophie*, Paris, 1967. 103–112., 133–158. old.).

S. J. Schmidt: Bevezetés egy szövegsemantikai irodalomtudományba

- ¹ E. Stankiewicz: *Poetic and non-poetic language in their interrelation*. – *Poetics/Poetyka/Poetika*. Hága, 1962. 12. old.
- ² Vö. pl. W. Iser: *Zu einem literaturwissenschaftlichen Studienmodell*. – *Linguistische Berichte*. 1969. 2. 77–78. old.
- ³ R Posner: *Strukturalismus in der Gedichtinterpretations. Textdeskription und Rezeptionsanalyse an Beispiel von Baudelaires »les Chats«*. – *Sprache im technischen Zeitalter*. 1969. 29. és köv. old.
- ⁴ E kérdéshez további megjegyzések találhatóak a következő munkáimban: *Wissenschaftstheoretische Überlegungen zum Entwurf einer „Kriteriologischen Kunstwissenschaft“*. – *Information und Kommunikation*. Szerk. S. Moser és S. J. Schmidt. München–Bécs, 1968. 151–159. old., valamint *Alltagssprache und Gedichtsprache. Versuch einer Bestimmung von Differenzqualitäten*. – *Poetica*, 1968. 3. sz. 285–303. old.
- ⁵ N. Frye: *Analyse der Literaturkritik*. Stuttgart, 1964. 363. old.
- ⁶ Vö. következő dolgozatomat: *Konkrete Poesie. Ergebnisse und Perspektiven*. – *Wort und Wahrheit*, 1969. 3. sz. 324–335. old.
- ⁷ Vö. C. Küng: *Ontologie und logistische Analyse der Sprache*. Bécs, 1963. 106. old.
- ⁸ Vö. A. J. Wittenberg: *Vom Denken in Begriffen*. Bazel, 1957; H. Albert: *Traktat über kritische Vernunft*. Tübingen, 1968.
- ⁹ H. Wein: *Philosophie als Erfahrungswissenschaft*. Hága, 1965. Vö. következő munkámat: *Sprache und Denken als sprachphilosophischen Problem von Locke bis Wittgenstein*. Hága, 1968.
- ¹⁰ H. Blumenberg: *Wirklichkeitsbegriff und Möglichkeit des Romans*. – *Nachahmung und Illusion*. Szerk. H. R. Jauss, München, 1964. 12. old.
- ¹¹ Vö. J. P. Sartre: *Mi az irodalom?* Gondolat, 1969. 55. old. „A realizmus tévedése abban a föltevésben állt, hogy a valós (dolog) feltárulkozik a kontemplációban, s ezért elfogulatlan képet lehet róla adni.”
- ¹² Vö. P. Hartmann: *Zur kategoriellen Grundlegung der Syntax*. – *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*. 1958. 12. sz. 25–48. old.
- ¹³ Vö. W. Kayser: *Das sprachliche Kunstwerk*. 4. kiad. Bern, 1956. 15. old.: „A költészet egy sajátos világnak a nyelv segítségével történő egységes kialakítása.”

- ¹⁴ A modellfogalommal kapcsolatban vö.: P. Hartmann: *Modellbildung in der Sprachwissenschaft*. – *Studium Generale*. 1965. 6. sz. 369. old.
- ¹⁵ Vö. következő tanulmányomat: *Einige Grundzüge der Sprachverwendung im „modernen Gedicht“*. – Bogawus, 1964. 3. sz. 10–18. old.
- ¹⁶ R. Wellek–A. Warren: *Az irodalom elmélete*. Gondolat, 1972. 332. old.
- ¹⁷ N. Frye: i. m. 75. old.
- ¹⁸ E problémával részletesen a következő gyűjteményes kötetben megjelenő tanulmányomban foglalkozom: *Philosophische Beiträge zu einer Theorie des Ästhetischen*. Sema Verlag, Karlsruhe, 1970.
- ¹⁹ Vö. P. Hartmann: *Probleme der Semantischen Textanalyse*. – *Text – Bedeutung – Ästhetik*. Szerk. S. J. Schmidt. Bayerischer Schulbuch-Verlag, München, 1970. (Grundfragen der Literaturwissenschaft 1) 15–42. old.

M. Schapiro: A vizuális művészetek szemiotikájából

- ¹ Az itt említett észrevételeket először harminc évvel ezelőtt, a Columbia Egyetemen tartott előadásaimban vázoltam. Némely közülük megtalálható tanítványom, Miriam S. Bunim doktori disszertációjában: *A tér a középkori festészetben és a perspektíva előfutárai*. New York, 1940.
- ² Lásd Heinrich Schäfer: *Grundlagen der ägyptischen Rundbildneri und ihre Verwandtschaft mit denen der Falchbildneri*. Lipcse, 1923. 27. old.

V. Morin: A humoros rajz

- ¹ Példáinkat kizárólag két újságból: a *Paris Match*-ből és a *Nouvel Observateur*-ból vettük.
- ² V. Morin: *L’Histoire drôle* [A furcsa történet] – *Communications* No. 8.
- ³ Már a korábbi tanulmányban hangsúlyoztuk a kockázatot, mellyel ez a szóhasználat jár. Nem a *szétválasztani* [franciául: disirindre] igéből, hanem a *kapcsoló* [franciául: disjoncteur] főnévből származtattuk, annak a válogató elektromos rendszernek a nevéből, mely bizonyos időközökben megszakítja, illetőleg továbbengedi az áramot. Ugyanez vonatkozik a későbbiekben előforduló képzett alakokra is: szétkapcsolni, szétkapcsolódni stb.
- ⁴ R. Barthes: *Le message photographique* [A fénykép üzenete]. *Communications* No. 1. 128. old. és uo.: *Rhétorique de l’image* [A kép retorikája]. *Communications* No. 4. 40. old.
- ⁵ A mulatságos történetek elemzésekor használt *visszatérő* (regresszív) és *előrehaladó* (progresszív) kifejezést a talán szerencsésebb *visszaütaló* és *folytatásos* megjelöléssel váltottuk fel.
- ⁶ A legrövidebb példákat választjuk, figyelmen kívül hagyva a szemantikai vagy referenciális különbségeket.

- ⁷ A bemutatás egyszerűsítése és a reprodukálás nehézségének csökkentése érdekében típusonként csak egy példát hozunk fel. A stílus- és redundanciamentesség, a kifejezés tisztasága szolgált a válogatás alapjául.
- ⁸ Ennek a rajznak az a külön érdekessége, hogy valójában két olvasatot vagy két szétkapcsolási formát helyez egymásra. Az ennél a csoportnál bennünket foglalkoztató folytatásos forma egyértelműen érthető a *visszafordíthatatlan* fizikai „szétkapcsolásnál” (a csiga által szétzúzott gránitkő) és a valószínű szellemi szétkapcsolásnál (a pasas). A szoborként itt maradt tábornok esetében azonban a folytatás a tábornok életének végéhez, azaz utóéletéhez kötődik. A *várakozás* lezáró effektust eredményez (első típus) az indulás–halál, maradás–halhatatlanság páros előtt, hiszen a tábornok még él [azaz élt a tanulmány megírásakor]. Elindul/marad: mindaddig lábát a létra első fokán fogja tartani (mert a lóra még nem ülhet fel), míg csak életben van. Két, egyaránt megvalósíthatatlan lehetőség előtt allegorikusan odaértett utóélete gátolja őt. Mindez a „szétkapcsolás” második olvasataként *folytatásos* szisztémát eredményez.

Szemiotika

A szócikkek az *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* [A szemiotika enciklopédikus szótára] című háromkötetes műből származnak (szerkesztő: Thomas A. Sebeok; Berlin – New York – Amsterdam; Mouton de Gruyter, 1986, 2: 855–856, 887–920). A szócikkekhez nem készültek jegyzetek. Az egyes szócikkekben hivatkozott szakirodalom egyetlen listába van foglalva:

- Ajdukiewicz, K.: *The Scientific World-Perspective and Other Essays 1931–1963*, ed. and with an introduction J. Giedymin. Dordrecht, Boston: Reidel, 1978a.
- Ajdukiewicz, K., On the notion of existence. *The Scientific World-Perspective and Other Essays*, ed. J. Giedymin, 1931–1963, 209–21. Dordrecht, Boston: Reidel, 1978b.
- Aquinas, Th.: *Summa Theologiae*, Torino: Marietti, 1949
- Augustine, S.: *De doctrine Christiana*. Patrologia Latina. Migne Tomus XXXIV, Paris, Hachette, 1887.
- Augustine, S.: *De magistro*. Brescia, La Scuola, 1908.
- Ayer, A. J., ed.: *Logical Positivism*. Glencoe, Ill.: Free Press, 1959.
- Bar-Hillel, Y.: Indexical expressions. *Mind* 63, 359–79., 1954.
- Baer, E.: *Semiotic Approaches to Psychotherapy*. Bloomington, 1975.
- Barthes, R.: *Éléments de Sémiologie*. Paris, Seuil, 1965.; magyarul: A szemiológia elemei. *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Európa, 1976.
- Barthes, R.: *Système de la Mode*. Paris: Seuil, 1967.; magyarul: *A divat mint rendszer*, Budapest, Helikon, 1999
- Bennett, J. *Linguistic Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Birdwhistel, R. L.: *Kinesics and Context*. Philadelphia, UPP., 1970.

- Bloomfield, L.: *Language*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1933.
- Bocheński, I. M. J.: *The Methods of Contemporary Thought*. Dordrecht, Boston, Reidel, 1965.
- Bréal, M.: *Essai de Sémantique*. Paris, Hachette, 1897.
- Buysens, E.: *La Communication et l'Articulation Linguistique. Essai de Linguistique Fonctionnelle dans le Cadre de la Sémiologie*. Bruxelles, Office de Publicité, 1943a.
- Buysens, E.: *Les Langages et le Discours. Essai de Linguistique Fonctionnelle dans le Cadre de la Sémiologie*. Bruxelles, Office de Publicité, 1943b.
- Carnap, R.: *Logische Syntax der Sprache*. Wien, Springer, 1934.
- Carnap, R.: *Introduction to Semantics and Formalization of Logic*. Cambridge, Harvard University Press, 1961.
- Chomsky, N.: *Syntactic Structures. Janua Linguarum (Series minor 4)*. The Hague, Mouton, 1957; magyarul:
- Chomsky, N.: Human language and other semiotic systems. *Semiotica* 25, 31–44., 1979.
- Chwistek, L.: *Wielość Rzeczywistości*. Krakow, Jaslo, 1921.
- Deely, J. N.: Toward the origin of semiotic. *Sight, Sound, and Sense*, ed. Th. A. Sebeok, Bloomington: Indiana University Press, 1–30., 1978.
- Derrida, J.: *De la Grammatologie*. Paris, Minuit, 1967; magyarul: Grammatológia, Szombathely, 1991.
- Dijk, T. A. van: Semantic macro-structures and knowledge frames in discourse comprehension. *Cognitive Processes in Comprehension*, eds. M. A. Just and P. A. Carpenter, Hillsdale, NJ, Erlbaum, 3–32., 1977a.
- Dijk, T. A. van, and Petoefi, J. S., eds.: *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London, Longmans, 1977 .
- Dingwall, W. O.: Human communicative behavior: A biological model. *The Signifying Animal: The Grammar of Language and Experience*, eds. I. Rauch and G. F. Carr, Bloomington, Indiana University Press, 51–86, 1980.
- Ducrot, O.: *Dire et Ne Pas Dire*. Paris: Hermann, 1972.
- Eco, U.: Pour une reformulation du concept du signe iconique. *Communications* 29, 141–91, 1976a.
- Eco, U.: *A Theory of Semiotics*. 2nd ed. Bloomington, Indiana University Press, 1976b.
- Eco, U.: Text and Encyclopedia. *Text vs Sentence*, ed. J. S. Petoefi, vol. II. Hamburg, Buske, 1979.
- Fann, K.T. (ed): *Wittgenstein's Conception of Philosophy*. Berkeley, UCP, 1971.
- Fiordo, R. A.: *Charles Morris and the Criticism of Discourse*. Bloomington, Indiana University Press; Lisse: de Ridder Press, 1977 .
- Fisch, M. H.: Peirce's general theory of signs. *Sight, Sound, and Sense*, ed. Th. A. Sebeok, 31–70. Bloomington, Indiana University Press, 1978a.
- Fisch, M. H.: Review of „The New Elements of Mathematics by Charles S. Peirce”, ed. Ch. Eisele. *Transactions of the Charles S. Peirce Society* 14, 200–11, 1978b.
- Goffman, E.: Footing. *Semiotica* 25 (1/2), 1–29, 1979.
- Greenlee, D.: *Peirce's Concept of Sign*. The Hague, Mouton, 1973.

- Greimas, A. J.: *Sémantique Structurale*. Paris: Larousse, 1966.
- Greimas, A. J.: The interpretation of myth: theory and practice. *Structural Analysis of Oral Tradition*, eds. P. Maranda and E. K. Maranda. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1971.
- Greimas, A. J.: Elements of a narrative grammar. *Diacritics* 7, 23–40. [Elements d'une grammaire narrative. *Du Sens*, ed. A. P. Greimas, Paris, Seuil, 1970, 83–257.], 1977.
- Hall, E. T.: A system for the notation of proxemic behavior. *American Anthropologist* 65, 1003–26, 1963.
- Hardwick, Ch. S., ed.: *Semiotic and Significs: The Correspondence Between Charles S. Peirce and Victoria Lady Welby*. Bloomington, Indiana University Press, 1977.
- Hjelmslev, L.: *Omkring Sprogteoriens Grundlaeggelse*. Copenhagen: Munksgaard. [English trans. by F. J. Whitfield: *Prolegomena to a Theory of Language*. Madison: University of Wisconsin Press, 1943; 3rd ed. 1963], 1943; részleges magyar fordítása: *Kötetünkben a 133–152. oldalakon*.
- Husserl, E.: *Logische Untersuchungen*. Halle, Saale, Niemeyer, 1928.
- Jakobson, R.: Szczipak po plsku. *Prace Polonystyczne* 20, 1965.
- Jakobson, R.: On the verbal art of William Blake and other poet-painters. *Linguistic Inquiry* 1(1), 3–23, 1970a.
- Jakobson, R.: *Linguistics. Main Trends of Research in Social and Human Sciences*. The Hague, Mouton, 1970b.
- Jakobson, R. and Halle, M.: *Fundamentals of Language*. 2nd ed. The Hague, Mouton, 1971.
- Jakobson, R.: *Coup d'Oeil sur le Développement de Sémiotique*. Bloomington, Ind.: Research Center for Semiotic Studies, 1975.
- Katz, J. J. and Fodor, J. A.: The structure of a semantic theory. *Language* 39, 170–210, 1963.
- Kristeva, J.: *Semeiotiké. Recherches pour une Sémanalyse*. Paris, Seuil, 1969.
- Lacan, J.: *Ecrits*. Paris, Seuil, 1966.
- Lange-Seidl, A.: *Approaches to Theories for Nonverbal Signs*. Lisse, de Ridder Press, 1977.
- Leach, E. R.: *Culture and Communication: The Logic by which Symbols are Connected*. New York, Cambridge University Press, 1976.
- Lévi-Strauss, Cl.: *Structural Anthropology*. New York, Basic Books, 1963.
- Lotman, J. M., et al.: Theses on the semiotic study of cultures (as applied to Slavic texts). *The Tell-Tale Sign: A Survey of Semiotics*, Lisse, de Ridder Press, 57–84, 1975.
- Lyons, J.: *Semantics*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977.
- Marcus, S.: Linguistics as a pilot science. *Current Trends in Linguistics*, ed. Th. A. Sebeok, The Hague, Paris, Mouton; vol.12, 2871–87, 1974.
- Martin, R. M.: *Toward a Systematic Pragmatics*. Amsterdam, North-Holland, 1959.
- Montague, R.: Pragmatics. In *Contemporary Philosophy: A Survey*. I: *Logic and Foundations of Mathematics*, ed. R. Klibansky, Firenze, La Nuova Italia Editrice, 102–22, 1968.

- Montague, R.: Pragmatics and intensional logic. *Synthése*, 22: 68–94, 1970.
- Moravcsik, J. M. F.: How do words get their meanings? *The Journal of Philosophy*. 79, 5-24, 1981.
- Morris, C. W.: Foundations of the theory of signs. *Foundations of the Unity of Science*, vol. I., no. 2, Chicago: University of Chicago Press, 1938; magyarul: kötetünk 38–70. oldalán.
- Morris, C. W.: *Signs, Language and Behavior*. New York, Prentice-Hall, 1946; 2nd ed.: 1955, részleges magyar fordítása: kötetünk 71–78. oldalán.
- Naville, A.: *Nouvelle Classification des Sciences*. Paris, Alcan, 1901.
- Peirce, Ch. S.: *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, eds. Ch. Hartshorne, P. Weiss, and A. W. Burks. 8 vols. Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1931–66.
- Peirce, Ch. S.: *The New Elements of Mathematics*. Ed. C. Eisele. 4 vols. The Hague, Mouton, 1973–76.
- Pelc, J. (ed.): *Semiotics in Poland 1894-1969*. Dordrecht Reidel, 1971.
- Petőfi, J. S.: Lexicology, encyclopaedic knowledge, theory of texts. *Cahiers de Lexicologie* 25(11), 126–42, 1976.
- Piaget, J. and Inhelder, B.: *La Psychologie de l'Enfant*. Paris, Presses Universitaires de France, 1966.
- Prieto, L. J.: *Messages et Signaux*. Paris, Presses Universitaires de France, 1966.
- Quintilian, M. F.: *Institutio Oratoria*, ed. M. Winterbottom. Oxford, Methuen, 1970.
- Rauh, G., ed.: *Essays on Deixis*. Tuebingen, Narr, 1982.
- Rey, A.: *Théories du Signe et du Sens*. Vol. I: *Lectures*. Paris, Klincksieck, 1973.
- Rey, A.: Communication vs. semiosis: Two conceptions of semiotics. In *Sight, Sound, and Sense*, ed. Th. A. Sebeok, 98–110. Bloomington, Indiana University Press, 1978.
- Ricoeur, P.: *Le Conflit des Interprétations*. Paris, Seuil, 1969.
- Saussure, F. de: *Cours de Linguistique Générale*, eds. Ch. Bally, A. Secheraye et A. Riedlinger. 5th ed. Paris, Payot, 1967; magyarul: Bevezetés az általános nyelvészetbe, Budapest, Gondolat, 1967.
- Savan, D.: Abduction and semiotics. *The Signifying Animal: The Grammar of Language and Experience*, eds. I. Rauch and G. F. Carr, Bloomington: Indiana University Press, 252–62, 1980b.
- Schmidt, S. J.: Towards a pragmatic interpretation of fictionality. *Pragmatics of Language and Literature*, ed. T. A. van Dijk, Amsterdam, North-Holland, 161–78, 1976.
- Schmitter, P.: Zeichentheoretische Eroerterungen bei Wilhelm von Humbolt. *Sprachwissenschaft*, 2, 151–180, 1977.
- Searle, J. R.: *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. London, Cambridge University Press, 1969.
- Sebeok, Th. A.: Semiotics: A survey of the state of the art. *Current Trends in Linguistics*, vol. 12, *Linguistics and Adjacent Arts and Sciences* ed. Th. A. Sebeok, The Hague, Mouton, 211–64, 1974.

- Sebeok, Th. A.: *Contributions to the Doctrine of Signs*. Bloomington, Indiana University Press, 1976a.
- Sebeok, Th. A.: Zoosemiotic components of human communication. *How Animals Communicate*, Bloomington, Indiana University Press, 1055–77, 1977b.
- Sebeok, Th. A.: *The Sign and its Masters*. Austin, University of Texas Press, 1979.
- Sextus Empiricus: *Adversus Dogmaticos* (alternatively titled: *Adversus Mathematicos*). 3 vols. [Trans. R. G. Bury.] London: Heinemann; Cambridge, Harvard University Press, 1935–49.
- Shapiro, M.: The structure of meaning in semiotic perspective. *Papers from the Fourth International Conference on Historical Linguistics*, eds. E. C. Traugott et al., Amsterdam, Benjamins, 53–59, 1980a.
- Shapiro, M.: Preliminaries to a semiotics of ballet. *The Sign in Music and Literature*, ed. W. Steiner, Austin: University of Texas Press, 216–27, 1980b.
- Shapiro, M.: Poetry and language „considered as semiotic”. *Transactions of the Charles S. Peirce Society* 16, 97–117, 1980c.
- Shaumyan, S.K.: Linguistic models as artificial languages stimulating natural languages. *Linguaggi nella società e nella Tecnica*. Eds. B. Visentini et al., Milano, Ed. Di Comunità, 1970.
- Shaumyan, S. K.: Changes in poetic norms during a transition period in Hebrew poetry of the revival period. *Ha-Sifrut* 23, 50-75, 1976.
- Steiner, G.: *After Babel: Aspects of Language and Translation*. Oxford, OUP, 1975.
- Thom, R.: *Structural Stability and Morphogenesis: An Outline of a General Theory of Models*. Reading, Benjamin, 1975.
- Todorov, T., ed.: *L'Énonciation*. Paris, Larousse, Didier, 1970a.
- Todorov, T.: Problèmes de l'énonciation. *Langages* 17, 3–11, 1970b.
- Todorov, T.: *Théories de Symbole*. Paris, Seuil, 1977.
- Valesio, P.: Icons and patterns in the structure of language. *Actes du Xme Congrès des Linguistes*. The Hague, Mouton, 1969.
- Wardhaugh: *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford, Blackwell, 1977; magyarul: *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris, 1995.
- Wells, R. S.: Distinctively human semiotic. *Social Science Information*. 6, 103-124, 1967.
- Wells, R. S.: Criteria for semiosis. *A Perfusion of Signs*, ed. Th. A. Sebeok, Bloomington, 1977; magyarul: Disztinktív emberi szemiotika; kötetünkben a 233–237. Oldalakon. Indiana University Press, 1–21.
- Wescott, R. W.: Linguistic iconism. *Language* 47, 416–28, 1971.
- Zeman, J. J.: Peirce's theory of signs. *A Perfusion of Signs*, ed. Th. A. Sebeok, Bloomington, Indiana University Press, 22–39, 1977.

Nyomdai előkészítés: TORDAS és TÁRSA Kft.
Nyomta és kötötte: ETO-print Nyomdaipari Kft., Budapest
Felelős vezető: Balogh Mihály ügyvezető